НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПЈЕ

Часть I.

Орография на Скопско и Битолско.

ОТДѢЛЪ I.

ОБЩЪ ПРѢГЛЕДЪ.

Глава I.

Положение и прѣдѣли.

Подиръ послѣдната руско-турска война на сѣверо-западния край на Европейска Турция се състави единъ новъ виляетъ на смѣтка на Битолския и Шкодранския виляети. Ядката на този новъ виляетъ съставлява Косово-поле, отъ което и той се нарича *Косовски виляетъ* (Косова виляети). Границитѣ на тоя виляетъ сж слѣдующитѣ: цѣлата погранична линия на Сърбия отъ България дори до Босна, Босненската и часть отъ Църно-горската граница; границата му съ Шкодранския виляетъ прѣсича високата поляна Метохия и по Баштрикъ пл. излиза на върхъ Люботърнъ и по него — на Шаръ пл. до надъ гр. Тетово. Тукъ тя се срѣща съ границата на Битолския виляетъ, която ще разгледамъ понататъкъ. Центъръ на виляета напрѣдъ бѣше Призренъ, поради историческото значение и голѣмината му, послѣ станж Прищина като централно за виляета и стратегическо мѣсто и най-подиръ прѣди 4 години — *Скопие*, поради търговското и политическото значение, което доби напослѣдъкъ подиръ свързването на желѣзницитѣ.

Голѣмото значение, което сѣверна Албания и сѣв.-западна Македония добихж слѣдъ войната, като погранични мѣста съ 4 господарства: България, Сърбия, Австрия и Черна-гора, прѣдизвикало и оправдава тази административна мѣрка на тур-

ското правителство. Не малко способствувало на туй размирическиятъ духъ и недоволството на мѣстното арнаутско население. Новиятъ режимъ и административенъ редъ, въведенъ отъ правителството и приложението върху Албанцитѣ постановленията на закона относително данъцитѣ и военната повинность посрѣщали сж и посрѣщатъ силно съпротивление отъ страна на сѣверо-албанцитѣ (християни-католици и мухамедани), което съпротивление е вземало нѣкога и характеръ на бунтъ.

На два пжти тѣ сж се вдигали и завладѣвали цѣлия този край до Велесъ и Радовишъ, испжждали сж мѣстнитѣ административни власти и сж прогласявали страната за автономна. На чело на това движение е стоялъ нѣкой си албански паша съ единъ съвѣтъ или конгра, отъ което и самото събитие е извѣстно въ мѣстото подъ названието „*Конграта*“ Правителственитѣ войски обикновенно сж потушавали това движение, нъ духътъ срѣщу новия режимъ у Албанцитѣ и съмнението на правителство къмъ тѣхъ не сж изчезнували. Сѣверо-Албанцитѣ сж всѣкога лошо настроени спрѣмо правителството Даже мухамеданитѣ Албанци, при всичкия си религиозенъ фанатизъмъ, страшно ненавиждатъ едновѣрцитѣ си Турци, което послѣднитѣ имъ връщатъ съ лихвата наедно. Положението на Албанцитѣ въ политическо отношение е почти сжщото съ онова на Българитѣ въ Македония Съ хиляди по-видни Арнаути гниjжтъ по затворитѣ на мѣстото или въ заточение за съчувствие на Конграта. Благодарение на географическото положение на Албания, особено на Косовския виляетъ, Българитѣ, Сърбитѣ, Црно-горцитѣ и католицитѣ Австрийци, които иматъ интересъ и възможность да агитиратъ, подържатъ и подклаждатъ тоя духъ Албанцитѣ. Отъ тукъ излиза голѣма опасность за държавата, която опасность изисква особена бдителность, каквато и въ дѣйствителность сжществува. Косовскиятъ виляетъ е нѣщо въ родѣ имперскитѣ земи въ Германия. Валията има право да кореспондира направо съ канцеларията на Султана, той разрѣшава по свое благоусмотрѣние всичкитѣ по-важни политически въпроси, касающи се до виляета

Голѣмата планинска линия на Шаръ и Црна гора дѣли тоя виляетъ на двѣ отдѣлни части: отъ самъ и отъ татъjъ Шаръ които части по устройството на повърхнината, по климатътъ и по населението сж твърдѣ различни и почти чужди една на друга. Само неестествената система на ад-

министративното дѣление въ Турция могла е да ги съедини въ едно искуствено цѣло.

Оттатъшната страна обхваща равнинитѣ Косово, Метохии, Расция, часть отъ Дукакьинъ или Дукачино и малкото Моравско поленце съ околнитѣ планини. Административно тя пада въ Призренския, Ново-пазарския или Сеницкия, Прищинския и Ипекския санджаци. Нѣкога тази страна е била гѫсто населена и прѣкрасно обработана. Тя била населена исключително съ Сърби. Обаче, съ течение на врѣмето сърбския елементъ трѣбвало да отстѫпи това мѣсто на Арнаутитѣ. Това се дължи на слѣдующитѣ обстоятелства: 1) Арнаутитѣ, като не намирали достатъчни срѣдства за поминъкъ въ канариститѣ и диви планини на срѣдна Албания, слѣдъ покоряването имъ отъ Турцитѣ захванѫли да излизатъ отъ тѣзи планини и да се распространяватъ на истокъ и на сѣверъ на смѣтка на Словѣнитѣ. По разни начини, които ще разгледамъ по-нататъкъ, тѣ съ течение на врѣмето сѫ истикали Сърбитѣ отъ сѣверна Албания и сѫ имъ заели мѣстото; 2) Тѣжкото положеоие, въ което ги туряли съсѣднитѣ имъ диви арнаути, заставлявали ги да напускатъ тази страна да бѣгатъ въ по-нискитѣ и мѣста, а послѣ и съвършено да се изселѫтъ отъ неѫ и да отидатъ въ по-вѫтрѣшнитѣ мѣста въ Турция или пъкъ въ Сърбия. 3) Както е естествено да се прѣдполага, мѣстнитѣ жители сѫ вземали участие въ войнитѣ на Австрийцитѣ противъ Турцитѣ. За да избѣгнѫтъ отмъщението на дивитѣ тогава Турци и още по-дивитѣ имъ съсѣди Арнаутитѣ слѣдъ оттеглюването на Австрийцитѣ, тѣ на цѣли маси сѫ бѣгали заедно съ Австрийцитѣ и се засѣлявали въ Австрия, най-много въ така-наречената Военна граница. Въ Кумановско, Прѣшевско, Гилянско, Качаникско, Прищинско даже въ Радовишко и днесь помнѫтъ по прѣдание, че подиръ послѣдното нахлуване на Австрийцитѣ тукъ, цѣли села и мѣстности се изселили заедно съ тѣхъ при оттеглюването имъ; 4) Най-подиръ съсѣдната имъ и братска свободна Сърбия е привлѣкла и погълнѫла много отъ тѣзи Сърби.

Тъй щото, днесь горна Албания етнографически е арнаутска страна. Високитѣ поляни Дукакинъ и Метохия, които нѣкога сѫ били гѫсто населени и прѣкрасно обработени, днесь сѫ почти незаселени и запустѣли. Планинскитѣ мѣста всички сѫ населени исключително съ Арнаути. Арнаутитѣ съставлявать болшинството на населението въ градоветѣ; не

сѫ рѣдки арнаутскитѣ села и въ самото Косово поле. Сърби днесь има въ меншество по градоветѣ, дето животътъ е посносенъ и въ равнинитѣ (най-много въ Моравското поле), дето Арнаутитѣ слабо обичатъ да се заселяватъ. Сърбитѣ, колкото ги има, сѫ бѣдни, потѫпкани и безъ всѣкакво политическо значение. Възползувана отъ тази тѣхна убитость и отъ хладнокръвието на свободнитѣ Сърби къмъ тѣхната участь, Австрия чрѣзъ католическата пропаганда хвърля своитѣ политическо-пропагандистически стрѣли въ конкуренция съ Италия и въ ущѣрбъ на интереситѣ на Сърбия.

Исторически горна Албания е свещенна земя за Сърбитѣ — *Стара-Сърбия*. Сърбското господарство тамъ се породи (Зетската жупа) тамъ и умрѣ въ врѣмето на Лазаря. Призренъ дълго врѣме е билъ главния политически и интелектуаленъ центъръ на цѣлия сърбски народъ. Въ Ипекъ е било сѣдалището на сърбския архиепископъ. И днесь Дечанския и други нѣкои манастири сѫ главнитѣ сърбски светини. Тая страна тѣсно е свързана съ близосѣдната Сърбия: отъ Копаоникъ сърбинътъ вижда цѣлата тази страна, а Моравската долина води право въ сърдцето ѝ. Ако не бѣше правото на страната на силния, господарь на тая страна може да бѫде онзи, който владѣе Моравската долина—ключътъ на Косово. Днесь тази страна има за Сърбия ето какво значение. Понеже тамъ има дѣйствителни Сърби, турското правителство волею неволею единъ день ще признае официално сърбска народность въ държавата си, а това е отъ голѣма важность за сърбската пропаганда въ Македония. Когато до сега тя работѣше подъ името „славянска“, „македонска“ и не знаѣ каква, тогава ще може да работи открито като сърбска пропаганда. Това значение се е вече узнало до сега. Когато при истилямитѣ въ 1881 год. по разни политически причини турското правителство записване въ тефтеритѣ си Сърбитѣ отъ горна Албания като „Българъ“ или „християнъ“, когато напрѣдъ името „Сърбинъ“ бѣше кумитско име—днесь правителството издава позволителни за „сърбски училища“, потвърждава дипломи на „сърбски“ учители, търпи „сърбски православни общини“ даже въ Скопския санджакъ, кѫдѣто нѣма Сърби. Нѣма съмнѣние, че при слѣдующия истилямъ (прѣброяване) въ правителственитѣ тефтери ще има графа за „сърбъ милети“. Тамкашнитѣ училища даватъ на Сърбитѣ право по принципъ да иматъ печатници и книжарници и да

внасятъ въ Турция сърбски книги първо учебници, а послѣ и други. Първото сполучено, т. е. правото да се внасятъ сърбски книги прѣку граница добиено, по-нататъкъ тѣ му намиратъ срѣдството да прѣкарватъ и такива книги, каквито имъ трѣбватъ за пропагандата. Най-подиръ тамкашнитѣ училища и манастири, особено Призренската духовна семинария и Дечанския манастирь сж прѣкрасни разсадници на сърбски пропагандисти турски поданници.

Скотовждческитѣ произведения сж главния прѣдметъ на износната търговия, скотовждството е главния изворъ на поминъкъ и богатство за населението. Отъ послѣдната руско-турска война, когато новата турско-българска граница тури край на търговията съ добитъци между България и Турция, горна Албания, най-много Ново-пазарско и Гилянско снабдяватъ Македония съ едъръ добитъкъ. Оттамъ излиза голѣмо количество сирене, масло, вълна, дървенъ материялъ и др. Главното имъ пазарище е въ Скопие.

По политическото, общественото и интелектуалното си положение този край е арнаутлукъ въ настоящата смисъль на тази дума; срѣдновѣковния режимъ съ всичкитѣ си подробности е спазенъ въ всѣкое отношение. Много пжти Арнаутитѣ сж нападали правителственния домъ и сж убивали пашитѣ въ Призрина, Ипекъ и другадѣ.

Съ тѣзи кратки бѣлѣжки прощавамъ се съ този дивъ и чуждъ за насъ край на Косовския виляетъ. Прѣдмета на настоящето ми описание съставлява отсамъ-шарската часть на Скопския виляетъ.

Административно тази послѣдната часть на виляета съставлява Скопския санджакъ. Само Тетовската кааза се отнася къмъ Призренския санджакъ. При описанието си азъ ще говорж като да влиза и тя въ Скопския санджакъ, тъй като физически и етнографически тя е нераздѣлна часть отъ него Ще пропускамъ сѣвернитѣ поли на Люботрънъ и Качаникския проходъ, които административно съставляватъ Качаникския мюдюрлъкъ въ Скопската кааза, а географически и етнографически принадлѣжжтъ на оттатъкъ шарската страна.

Въ духовно отношение този край влиза въ Скопската епархия, исключая Радовишката кааза и мѣстностьта Малешъ, безъ Пияченко, които влизатъ въ съставътъ на Струмичката патриаршеска епархия. До войната духовното распрѣдѣление било съвършено друго: санджака било раз-

дѣленъ между Скопската, Вранянската и Кюстендилската епархии, отъ които първата е държала срѣдата на санджакътъ втората — мѣстата надѣсно отъ р. Пчиня, а третата — налѣво отъ нея. Поради това съвпаденне, азъ често ще употрѣбявамъ думата епархия намѣсто санджакъ и наопаки, споредъ както ще иде въпросътъ за адмимистративна или духовна работа.

Глава II.

Повърхнина.

При описванието нашитѣ мѣста пѫтешественицитѣ и географитѣ само сѫ споменували имената на извѣстни планински вериги и групи или на тѣхни части и се задоволявали да укажѫтъ за тѣхъ само по каква посока вървѫтъ, приблизително между кои рѣки се простиратъ, безъ да опрѣдѣлятъ по-точно даже мѣстото имъ, съ което тѣ добиватъ характеръ на откриватели по-скоро, отколкото на изслѣдователи. Да обърне нѣкой внимание на взаимното расположение на планинскитѣ вериги и групи и да ги сгрупира въ системи поне съ приблизителна вѣрность, за да имаме слѣдъ врѣме нѣщо цѣло и свързано по орографията на страната ни — за туй нѣщо, чини ми се, до сега не се направило нито опитъ отъ нѣкого. По тази причина планинитѣ се прѣдставляватъ все като отдѣлно-стоящи често като дървеса, израсли въ срѣдъ нѣкое голо пространство. Недостатъкъ въ туй отношение се чувствува особенно въ прѣдметната на описанието ми область, дето планинитѣ съ своята раздробеность и съ своето неправилно и даже хаосообразно расположение прѣдставляватъ дѣйствително голѣма трудность за една такъва задача.

Казахъ го, че нѣмамъ никаква претенция на изслѣдодатель и, даже, на наученъ описватель, че нѣмамъ претенцията съ настоящиятъ си трудъ да давамъ систематическа монография на Скопско—това е работа тъй сложна и трудна, щото силитѣ не ми стигатъ да ѭ извършѫ. Повърхнината на Скопско е тъй сложна въ очертанието си, щото безъ извѣстна групировка на планинитѣ въ системи немислимо е читателя да си състави поне приблизително вѣрно прѣдста-

вление за повърхнината на страната. За туй, при разглеждането повърхнината, до колкото ми позволяватъ силитѣ, азъ правѫ опитъ за извѣстна систематизация на планинитѣ.

§ 1. *Общъ видъ на повърхнината.*

По общия видъ на повърхнината си Скопско въ срѣдата прѣдставлява равнина, прѣсѣчена отъ ниски възвишения хълмове и рудини, пърснѫти изъ неѫ по разни посоки. Абсолютната височина на плоскостьта не съмъ опрѣдѣлилъ, нъ като се сѫди по направлението на водитѣ, тя прѣдставлява спрямо околнитѣ равнини една възвишеность. По крайщата си тя е заградена съ значителни височини като съ естествени стѣни: отъ западъ и сѣверозападъ — съ Черпа-гора и Шаръ отъ югъ и юго-западъ — Сува-гора и Скопскитѣ планини, отъ истокъ и юго-истокъ — съ Конечката планина, Плачковица, Малешевскитѣ планини, отъ сѣверъ и сѣверо-истокъ — съ Осоговскитѣ пл. и Козякъ. Съ по-широкъ отворъ тя е открита за околнитѣ равнини само въ двѣ мѣста: на югъ отъ устието на р. Пчиня по Вардаръ до устието на Църна, дето Овче-поле отъ ю. и ю.-ист. е съединено съ Тиквешко поле, а чрѣзъ Щипската и Лакавичката долини и чрѣзъ Радовишко-Струмичкото поле е съединена съ долината на р. Струма въ долното ѝ течение. Въ другитѣ мѣста Скопско се съобщава съ околнитѣ равнини само чрѣзъ тѣснини, образувани отъ рѣкитѣ или прѣзъ нѣкои снижени мѣста на планинитѣ. Тъй, съ Косово поле се съобщава само чрѣзъ Качаникския проходъ. Съ долината на Морава — чрѣзъ онази на притока ѝ Моравица, по клисурата на р. Пчиня, която отдѣля Козякъ отъ Руянъ и прѣзъ естествената сниженость на която е прѣкарана желѣзницата. Долината на Крива-рѣка въ горната си часть прѣдставлява твърдѣ слабо срѣдство за прѣходъ отъ Паланечкото поле въ Кюстендилското; сѫщото е и за Джумайската котловина: съединяющата ѭ съ Кочанско артерия Спрѣжева — рѣка е твърдѣ несгодна за пѫть. Откъмъ югозападъ Скопско само прѣзъ 3 мѣста има съобщения съ Кичевско и Дебърско: прѣзъ Скопска Каршияка по Сува-долъ и Бѣла рѣка до Трѣска въ Порѣчие, между Гостиваръ и Кичева, прѣзъ срѣдъ високия Буковикъ и по долинитѣ на горния Вардаръ и горна Радика за Дебъръ. За всѣкое отъ тѣзи мѣста за съобщение, както и за другитѣ искуствени пѫтища

прѣзъ планинитѣ, ще се говори по-подробно на подходящето имъ мѣсто.

На нѣколко мѣста околнитѣ височини навлизатъ навжтрѣ въ равнината и помѣжду си заграждатъ отъ неѫ части, които отъ своя страна прѣдставляватъ се като нейни кйошета, вдадени навжтрѣ въ планинскитѣ мѣста. Такива височини сѫ Конечката планина, Плачковица (Радовишко-Кочанско) Плавица и Лисецъ (Кратовско) и Скопска Църна-гора, а вдадени полета сѫ Радовишкото между Плачковица и Конечката пл., Кочанското — между послѣдната и Осоговскитѣ планини и Палапечкото — между Лисецъ и Козякъ.

Извѣстно е, че въ сѣверо-западния край на Македония се издига единъ грамаденъ планински вѫзелъ, отъ който си водѫтъ началото всичкитѣ планини въ западна Турция и надъ който господарствува гигантскиятъ Люботрънъ.

По посока отъ западъ къмъ истокъ отъ него се простира единъ редъ отъ планини, които съединяватъ този планински вѫзелъ съ втория или източния планински вѫзелъ на полуострова.

Отъ тѣзи централни възвишености полуострова постепенно се снижава на югъ кждѣ Егейското море, къмъ което и се прѣдставлява за отворенъ. Най-близу до тая възвишеность е Скопско; затуй, то е по-високо надъ морето отъ околнитѣ му мѣста. То е при южния склонъ на възвишението. Прочее, по общия видъ на повърхнината Скопско се снижава и е отворено накждѣ югъ, което се потвърждава и отъ направлението на текущитѣ води.

§ 2. *Планински системи, групи и вериги.*

По мѣстоположението си Скопско се приближава до областьта на западната планинска система, нъ планинитѣ му се образуватъ отъ двѣтѣ планински системи и то повече отъ източната, защото тя въ сѣверния край нѣкакъ се е вдала твърдѣ много на западъ за смѣтка на първата. За граница между двѣтѣ системи служи долината на р. Пчиня, която раздѣля послѣднитѣ голи хълмообразни отлоги на Църна-гора и на Осоговската планинска група. Чрѣзъ тѣзи отлоги двѣтѣ системи сѫ съединени само на двѣ мѣста: на сѣверъ отъ гр. Куманово чрѣзъ Чукарката, която свързва Четирския ридъ съ Църна-гора и на юго-истокъ отъ Куманово при Пчинската

клисура, дето водитѣ на рѣката насилственно сѫ прѣкѫснѫли свърската на двѣтѣ системи, като сѫ процѣпили съединяющия ги гребенъ Голакъ.

Посоката на височинитѣ, които заграждатъ отъ двѣтѣ страни Пчинската долина и други нѣкои геологически признаци потвърждаватъ прѣдположението, че тази долина е естествена граница между двѣтѣ планиски системи. Височинитѣ и отъ двѣтѣ страни на долината, изобщо взети, състоѫтъ отъ скали, които сѫ повечето раздробени на дребни камъни; нъ разгледани въ частности, дѣснитѣ и лѣвитѣ височини се различаватъ едни отъ други въ много отношения.

Скалитѣ и камънитѣ отъ дѣсната страна сѫ най-много варовити и покриени отгорѣ съ пластъ отъ бѣло-глиняста почва; слидястия плоченецъ държи срѣдно мѣсто, а полския шпатъ е рѣдъкъ. Въ сѣверната часть на долината слидата се срѣща повече: надъ Забелския мънастирь по страната на Забелския потокъ Лиска има копия отъ слидястъ плоченецъ, отъ която вадѫтъ много плочи за покривка. По цѣлия брѣгъ на този потокъ слидата прѣвишава варовникътъ. По-долѣ варовникътъ силно прѣобладава надъ всичкитѣ други камъни: по височинитѣ на Младо-Нагоричино има копия за варовникъ, а на югъ отъ устието на Голѣма-рѣка той е почти изключителния камъкъ и повърхнината е покрита все съ бѣло глиняста почва. Това показва, че тѣзи височини сѫ отъ западната система, защото такъвъ характеръ и съставъ иматъ послѣднитѣ расклонения на Шаръ и Църна-гора. Отъ лѣвата страна бѣлиятъ полски шпатъ и бѣлиятъ гранитъ прѣобладаватъ въ съставътъ на скалитѣ, които сѫ извѣтрени и раздробени на дребни камъни — а това е сѫщия характеръ на Козякъ планина, която се отнася къмъ източната планинска система. По-долѣ отъ областьта на Козякъ слѣдватъ гранитни скали, които до устието на Лакавица сѫ повечето голи, а надолѣ сѫ покрити съ слабъ пластъ отъ цървено-глиняста почва — а такъвъ характеръ иматъ Лисецъ, Плавица и тѣхнитѣ близки расклонения.

Що се отнася до растителностьта, височинитѣ отъ дѣсната страна сѫ голи, покрити само съ трѣва, която прѣзъ по-голѣмата часть отъ лѣтото е исъхнѫла, а височинитѣ отъ лѣвата страна въ областьта на Козякъ сѫ голи и каменисти, като самия Козякъ, а надолѣ сѫ покрити съ храсталакъ и

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

рѣдка дървесна растителность, както крайнитѣ мѣста на Лисецъ и Плавица.

Посоката на височинитѣ отъ дѣсно и отъ лѣво на долината още по-очевидно доказва горѣ-приетото утвърждение за границата на двѣтѣ системи. На първъ погледъ се познава, че лѣвитѣ височини до устието на Крива-рѣка сж отлоги на Козякъ, а оттукъ надолѣ до Конярския проходъ тѣ сж западнитѣ краища на послѣднитѣ отлоги на Плавица пл., които отлоги, както ще видимъ по-подирѣ, се спускатъ приблизително по западна посока. Лѣвия брѣгъ на Пчинската клисура образува склонътъ на западния край на Голякъ, който е клонъ на Руянъ, а отъ клисурата до друмътъ долината е заградена отъ лѣво съ самия склонъ на Руянъ планина, която е непосрѣдствено продължение на Плавица. Отъ друмътъ надолѣ до Вардаръ по край лѣвия брѣгъ на долината се спуска единъ редъ отъ хълмове, който се захваща отъ западния край на Руянъ и който отдѣля долинатана Пчиня отъ Овче-поле. Значи, всичкитѣ височини край лѣвия брѣгъ, на долината се образуватъ отъ западнитѣ склонове на крайнитѣ отлоги на Козякъ, Лисецъ, Плавица и Руянъ, които принадлѣжатъ на западната Осоговска група, която е часть отъ източната планинска система. Тѣзи отлоги, спружени повечето по западна посока, свършватъ въ самата долина на Пчиня. Нѣкои отъ тѣхъ въ края си се раздѣлятъ на два чатала — свойство, което притѣжаватъ по-далечнитѣ расклонения на западно-Осоговската планинска група, както ще видимъ по-подирѣ. Отлогитѣ и чаталитѣ имъ сж отдѣлени единъ отъ други съ долищата на нѣкои потоци и суходолини, които долища иматъ отворитѣ си въ долината на Пчиня. Отъ този видъ сж долищата на Крива-рѣка, Кратовската-рѣка, Голѣма-рѣка, Пчинския потокъ и суходолината, прѣзъ която минава Скопско-Кочанския друмъ.

Най-живо доказателство на горното утвърждение е наклонностьта на планинитѣ и височинитѣ отъ двѣтѣ страни на долината, които, погледнжти отъ високо, иматъ такъвъ видъ: Отъ лѣвата страна е високия Кратовски нжнокъ съ двата голѣми чатала Плавица и Лисецъ. Тѣзи чатали, както и плоскостьта между тѣхъ, като се снижаватъ постепенно къмъ западъ, свършватъ въ долината на Пчиня. Руянъ, като се снижава постъпенно, свършва пакъ въ тази долина. Сжщото

става и съ спусковетѣ отъ западния край на Църна-гора въ Кумановското и Скопското полета.

Главнитѣ планински групи и вериги отъ двѣтѣ системи сѫ слѣдующитѣ:

Отъ западната система:

Шаръ планина. Отъ Люботърнъ се испуска като продължение на Динарскитѣ планини прѣко Ч. Дринъ и по посока на мердианътъ една дълга и висока планинска верига, която е главната планинска верига, въ западната система, както Балканътъ е въ источната. Кѫдѣ по тѣсна, кѫдѣ по-широка, кѫдѣ по-висока, кѫдѣ но-ниска, тя се спуска дору въ Гърция. По продължението си тя има 4 грамадни планински вѫзли, които ѫ раздѣлятъ на 4 части. Вѫзелътъ на Стогово е края на втората и началото на третата часть. Началото на четвъртата е в. Мецово (Лакмонь), отъ когото се захваща Пиндъ пл. Между Мецово и Стогово е третата часть.

Първата отъ тѣзи части отъ Люботърнъ до надъ Тетово има посока отъ истокъ къмъ западъ. Една рамка отъ западната страна се спуска по сѫщата посока дору до р. Дринъ и раздѣля Горний отъ Долний Дебъръ, а главната верига държи юго-юго-западна посока до Корабъ.

Тази часть прѣдставлява тѣсенъ и нерасклоненъ планински гребенъ. Сѣверно-западнитѣ и западнитѣ му склонове сѫ повечето гористи, а юго-източнитѣ и източнитѣ — обикновенно голи и повечето стърмни. При политѣ му се срѣщатъ доста кории отъ букови дървеса, а често и костенови, които принасятъ доста голѣма полза на населението. Върховетѣ сѫ обикновенно голи и скалисти, а билото и въобще по високитѣ ѝ мѣста сѫ покрити твърдѣ нарѣдко съ гори, а обикновенно съ храсталакъ. Голотата на всичкитѣ му части се възнаграждава съ прѣхубавитѣ му, богати и твърдѣ пространни пастбища, които отъ една страна придаватъ живость и веселъ характеръ на планината, а отъ друга страна давали изобилна храна на $4^1/_2$—5 милиона глави едъръ и дрѣбенъ добитъкъ. Днесь горната цифра на добитъка е значително намалена поради силно развитото разбойничество; все-таки Шаръ остава да бѫде грамадна една кѫшла. Описаната часть на Шарската верига пълни пространството между рѣкитѣ

Лѣпенецъ и Вардаръ, Радика и Черния-Дринъ. При източнитѣ ѝ поли е Тетовското поле, а при западнитѣ — Долно-Дебърската Дринска долина. Въ тази часть на Шаръ си получаватъ началото рѣкитѣ Вардаръ, Лѣпенецъ, Радика и нѣкои притоци на Ч. Дринъ и на Ситница.

Въ южния край на първата часть на Шаръ и на юго-западъ отъ гр. Гостиваръ се издига зжбестия и скалистъ върхъ *Корабъ*. Тукъ веригата завива на юго-западъ подъ имената *Корабъ*, *Дешатъ* и *Крѫчинъ* и свършва надъ Дебъръ. Подъ юго-източния ѝ стърменъ склонъ е дълбоката долина на р. Радика, а сѣв.-западния ѝ склонъ се спуска до долината на Дринъ въ Долни-Дебъръ. И двата ѝ склона въ по-нискитѣ части сѫ гористи, а въ по-високитѣ — голи и канаристи.

Недалечъ отъ Дебъръ прѣку Радика се захваща *Стогово* пл., която върви къмъ юго-истокъ подъ тѫпъ жгълъ съ Корабъ и се показва въ Кичевско 3 часа на юго-западъ отъ гр. Кичево съ в. *Стогово*. Тукъ тя завива на югъ и подъ името *Кара-орманъ* свършва въ Охридско. Корабъ, Стогово и Кара-орманъ образуватъ втората часть на Шаръ. Корабъ по видътъ и характерътъ си още прилича на собствено Шаръ, нъ Стогово и Кара-орманъ значително се различаватъ отъ него. Изобщо взети, тѣ сѫ по-ниски (2100 м. ср. в.) и по расклонени. Билото на веригата е голо, покрито съ тлъсти пасища, а по-голѣмата часть отъ склоноветѣ и политѣ сѫ покрити съ гѫсти гори отъ букъ и габеръ, между които тукъ-тамъ сѫ размѣсени дѫбътъ и ясенътъ.

И двѣтѣ тѣзи части нѣматъ много отдѣлни върхове. Въ втората главния и тако-рѣчи единствения е в. *Стогово*, който дава названието си на по-голѣмата часть отъ неѫ. По-високи върхове се срѣщатъ въ първата часть.

Още въ началото ѝ пирамидално се издига до облацитѣ високиятъ *Люботърнъ* (3500 м. в.) Други върхове сѫ: *Шаръ*, *Корабъ*, *Кобилица*, *Вратци*, *Бунецъ* и др.

Най-забѣлѣжителенъ между тѣхъ по изгледъ и височина е Шаръ, по името на когото именуватъ Шаръ и цѣлата околна планина.

На основание положението, че при систематизацията на планинитѣ най-високата часть въ една планинска верига дава името си на цѣлата тази верига, азъ ще именувамъ съ общото име *Шаръ* и двѣтѣ разгледани части на грамадната

меридионална линия, които части влизатъ въ прѣдметната на описанието ми область. На това ми дава право и народното употрѣбление на това название.

Влайница и Буковикъ. Тамъ, кждѣто Шаръ завива на юго-западъ, захваща се ниската и гола пл. Влайница, която върви почти на истокъ. Като нейно продължение е *Буковикъ*, висока пл., която по юго-източна посока се спуска близо до Кичева. Сѣвернитѣ прѣдгория на Влайници заграждатъ отъ ю. Тетовското поле. Отдѣлени сж отъ прѣдгорията на Шаръ, съ дълбокия долъ на горни Вардаръ.

Чалъойца пл. се простира по посока отъ з. къмъ и; захваща се отъ източния край на Буковикъ и свършва до мѣстото, кждѣто р. Трѣска завива на сѣверъ. Тя отдѣля Кичевското поле отъ мѣстността Порече. *Сува-гора* захваща се отъ Чалъойца, върви на сѣверъ и загражда отъ з. Тетовското поле, въ сѣверния край на което завива на и. и свършва прѣку Трѣска съ връхъ Водно, при с.-и-тѣ поли на когото е градъ Скопие. Сува-гора, както името ѫ показва, е гола безводна и еднообразна на видъ планина. Тя отдѣля мѣстността Порече отъ Тетовското поле, отъ Дервенътъ и отъ Скопското поле.

Скопскитѣ планини. На ю.-ю-западъ отъ гр. Скопие и на прѣдѣла между Прилѣпската, Велешката, Скопската, и Кичевската каази се издига единъ грамаденъ планински вѫзелъ, наречень *Мокро*. Най-ближнитѣ му планини за улѣснение азъ ще наричамъ съ името *Скопски* пл. Най-високото било въ тая планинска група съставлявать *Салакова* и *Караджица* пл., а най-високия връхъ е *Якупица*.

На първъ погледъ тази грамада отъ планини съ разни посоки и отъ различна голѣмина прѣдставлява се като да образува единъ хаосъ. Само чрѣзъ внимателно прѣглеждание може да се опрѣдѣли общото расположение на разнитѣ му групи и вериги.

Вижда се въ такъвъ случай, че Мокро е единъ грамаденъ централенъ планински массивъ, който испуска клонове по разни посоки, както лучитѣ на една звѣзда. Главни отъ тѣхъ сж слѣдующитѣ:

Единъ клонъ като сѣверо-западно продължение на Салакова пл. върви първо наклонено на р. Трѣска, послѣ паралелно ней надъ самия ѝ дѣсенъ брѣгъ и свързва тѣзи планини съ Водно и Сува-гора; а като юго-източно продълже-

ние на сѫщата Салакова планина сѫ *Солунскитѣ планини* и на татъкъ *Голешница пл.*, които пълнѣтъ пространството мерду р. Тополка и Бабуна. На кърстъ на казанитѣ сѫ веригитѣ на *Даутица пл.*, която се спуска отъ в. Якупица право на югъ и загражда отъ западъ Прилѣпското поле и *Црний връхъ*, която се спуска на сѣверо-истокъ и свършва южно отъ Скопие надъ самия Вардаръ съ в. *Китка*. Подъ жгълъ съ Даутица отъ сѫщия в. Якупица се захваща друга една дълга планинска верига съ разнообразна височина и характеръ въ различнитѣ си мѣста. Тя върви почти право на и. паралелно на р. Бабуна отъ извора до устието ѝ и пълни пространството първо между неѭ и Прилѣпското поле, нататъкъ—между неѭ и р. Рѣка до Тиквешкото поле, въ което се спускатъ послѣднитѣ ѝ източни отлоги. До сѣверо-източния край на Прилѣпското поле тя е тѣсна и опрѣдѣлена, а оттукъ на истокъ тя се снижава и расширочава значително и свършва най-подиръ въ Тиквешкото поле съ в. *Клѣпа*. (У хартитѣ погрѣшно писано Глебъ надъ с. Чичево, недалечъ отъ станцията Градско). Западната ѝ половина образува мѣстността Азотъ, която е прѣсечена съ долинитѣ на Бабуна и Тополка, а източната, — мѣстността Клѣпа която е прѣсечена съ долината на р. Рѣка. И двѣтѣ тѣзи мѣстности съ малки исключения влизатъ въ Велешката кааза. Цѣлата описана верига има дължина 18 часа, а широчината въ разнитѣ ѝ части е различна. По-голѣмата ѝ часть е гола и скалиста.

Западната часть на тази верига е „високата“ и „величествената“ Бабуна планина, която се испречвала прѣдъ очитѣ на пѫтешественицитѣ по пѫтя отъ Прилѣпъ за Велесъ и която въ дѣйствителность не сѫществува. Распитвахъ много мѣстни хора и други, които сѫ ходили тамъ — никой не знае да сѫществува планина съ название Бабуна. Слѣдъ туй дохождамъ до заключението, че названието „Бабуна“, дадено отъ пѫтешественицитѣ на тази планинска група, е произволно и, може-би, условно дадено: като не сѫ знаяли истинскитѣ мѣстни названия, по името на рѣката Бабуна, нарѣкли сѫ така и планинската група. Аслѭ не е рѣдкость за чуждестраннитѣ пѫтешественици по напитѣ мѣста да даватъ географически названия съвършено произволно. При всичкото горѣказано, въ подробното описание на планинитѣ за краткость и азъ ще употрѣбявамъ условно названието *Бабунски планини*, като общо название на цѣлата тази верига.

Часъ и половина на сѣв.-истокъ отъ Прилѣпъ на тази верига се издига най-високия ѝ върхъ *Козякъ* срѣщу другия в. *Златовърхъ*, който се издига 2 часа на сѣв. отъ Прилѣпъ и който се надваря съ Козякъ по височина, нъ му отстжпва по голѣмина и значение. Право на югъ отъ Козякъ се спуска високата *Селечка планина*, извѣстна у картитѣ подъ неправилното название „Селча планина“, която загражда отъ истокъ цѣлото Пелагонийско поле и на югъ свършва до р. Църна въ Пелагонийското поле срѣщу началото на *Нидже пл.* или „*Ниче*“, както си ѫ викатъ въ мѣстото. Селечката планина има дължина отъ сѣверъ къмъ югъ около 10 часа. Тя е тѣсна нерасклонена планина съ каменисто строение. При западнитѣ ѝ поли се разстила Прилѣпско-Битолското поле, а подъ източнитѣ ѝ поли е дълбоката долина на Църна въ Мариово. Въ началото на тази планина между нея и в. Козякъ е Плетварския проходъ, по който минава пжтьтъ отъ Прилѣпъ за Градско, който нататъкъ върви по долината на р. Рѣка. Още въ самото начало Селечката планина испуска откъмъ източната си страна равенъ ней по дължина и височина клонъ, който се спуска право по източна посока паралелно на р. Рѣка, явява се въ Тиквешкото поле, което и го загражда отъ югъ, прѣсича се отъ р. Църна и въ югоисточния край на Тиквешкото поле и на прѣдѣла съ Гевгелийското свързва се съ *Паякъ планина*. Най-Високи мѣста въ тази верига сѫ *Сува-гора* и *Радобилската планина*, 3—4 часа на истокъ отъ Прилѣпъ. Селечката пл. и прѣди описаната верига загражданъ отъ западъсѣверъ и сѣв.-ист. планинската мѣстность Мариово („Морихово“ по хартитѣ и книгитѣ).

Всичкитѣ почти планини на южна и юго-западна Македония с иводжтъ началото отъ III-я планински вжзелъ на Шаръ именно отъ в. Стогово. Ето по-главнитѣ вериги, които се испускатъ отъ този върхъ:

Бистра се захваща отъ в. Стогово подъ името *Яма*, спуска се право на сѣверъ и се свързва съ Буковикъ и Влайница пл. Бистра има около 5 часа дължина, тя е тѫпа планина съ стърменъ източенъ и много полѣгатъ западенъ склонъ. Отъ Корабъ ѫ дѣли долътъ на Радика отъ Стогово пл. — Гарската рѣка, а отъ истокъ подъ нея се разстила Кичевското поленце. Бистра е богата съ пастбища, по които има много бачила.

Освенъ Кара-орманъ и Бистра отъ Стогово си водятъ началото още двѣ голѣми планински вериги, които пълнятъ цѣлата южна и юго-източна Македония.

Първата отъ тѣхъ се захваща отъ Стогово и свършва $1^1/_2$ часъ на сѣверъ Битоля при Петилебъ слѣдъ едно продължение отъ около 20 часа. По продължението си тя има 3 посоки: 1) отъ в. Стогово, додето се покаже въ Прилѣпското поле тя има източна посока и носи названията: *Сливовски-връхъ*, *Манастирски вървои*, *Турла*, *Баба* и *Стърмолъ*. 2) Оттукъ до Бучинския проходъ има юго-източно направление и носи имената: *Бушоа-чешма* и *Слива*. На Слива е расположено градчето Крушово, поради което тя е извѣстна повече подъ названието *Крушовска пл.*. 3) Отъ проходътъ нататъкъ до края си тя държи южна посока и се именува по имената на селата, които сж расположени по нейж. Въ всичкото си продължение тази верига служи за прѣдѣлъ на мѣстностьта Демиръ-Хисаръ първо отъ Кичевското а послѣ отъ Прилѣпското и Битолското полета. Сѣверния ѝ склонъ отъ началото ѝ до прохода на Църна е гористъ и плосъкъ. Южния цѣлъ е голъ и раздробенъ.

Втората или голѣмата южно-македонска планинска верига се захваща отъ в. Стогово недалечъ отъ първата. По височина, характеръ и направление тя може да се раздѣли на 4 части. 1) Отъ началото до прохода на Гявато тя държи първо източна а послѣ юго-юго-източна посока. На това продължение тя върви паралелно на първата верига, отъ която е по висока. Помежду си тѣ заграждатъ една тѣсна и дълга 12 часа долина въ юго-източната часть на която протича р. Църна въ горното си течение. Тази долина и склоноветѣ на планинитѣ, които ѫ заграждатъ, образуватъ мѣстностьта Демиръ-Хисаръ. По продължението си тази часть носи слѣдующитѣ названия: *Сливовска пл.*, *Съртъ*, *Голѣма и Мала-Бигла* и *Голина*. Сѣвернятъ, Демиръ-хисарскиятъ склонъ на тази часть на веригата е стръменъ и неизрѣзанъ, а южния и юго-западния е полѣгатъ и раздробенъ. Диплитѣ и спусковетѣ на тоя послѣдния образуватъ Охридско-Рѣсенската мѣстность Дебърца. 2) Въ юго-източния край на Бигла е проходътъ Гявато, който съединява Битолското поле съ Рѣсенското. Право надъ него се издига в. *Въртешка* — началото на втората часть или Пелистерската верига. Малко по-на юго-истокъ отъ него се издига колосалния в. Пели-

стеръ единъ отъ най-високитѣ върхове въ нашинско, при политѣ на когото е построенъ гр. Битоля, втория центъръ въ Македония подиръ Солунъ. Отъ в. Пелистеръ на югъ се спуска Пелистерската верига, която свършва на юго-западъ отъ Леринъ. По продължението си тя носи имената *Баба* и *Бигла*. Пелистеръ пл. е една опрѣдѣлена висока верига, която отдѣля Битолското поле отъ Рѣсенско-Прѣспанското. Гористата и величествена Пелистеръ пл. и плодоноснитѣ и весели полета, които се разстилатъ при политѣ и отъ двѣтѣ ѝ страни, взаимно се украсяватъ и увеличаватъ значението си. 3) Въ южния край на Бигла веригата завива на юго-истокъ. Тукъ тя губи характерътъ на опрѣдѣлена планинска верига. Лѣсистия и високъ върхъ *Вичъ*, върховетѣ *Голина*, *Върколанъ*, *Думовецъ* и др. правятъ билото ѝ твърдѣ разнообразно на гледъ. Около първитѣ 2 върха имаме една грамадна издигнатость, която испуска клонове на западъ до долината на Бистрица въ Костурско и на истокъ въ Леринското, Сари-гьолското и Кайлярското полета. Тѣзи клонове, които въ началото сж високи, колкото главната верига, още повече правятъ тази часть на веригата неопрѣдѣлена. Тукъ имаме една планинска група, единъ голѣмъ планински възелъ, отъ когото си водятъ началото много вериги. Този строй на планината е причина на туй, дето и до днесь пжтешественицитѣ сж гледали на Вичъ като на самостоятелна планина или като на нѣкой клонъ отъ Грамосъ, а не като естествено продължение на Пелистерската верига. Массивътъ на Вичъ и ближнитѣ до него части на расклоненията му сж гористи и диви, нъ доста населени мѣста. Негови спускове се съединяватъ на и. съ Нидже и Турла, а на западъ — съ Грамосъ пл. 4) Надъ Влахо-клисура веригата добива отново южна посока и подъ имената *Муракъ* и *Цървена пл.* се спуска до жгъла на Бистрица. Муракъ и Цървена отдѣлятъ Кайлярското и Кожанското полета отъ Бистричкото.

Църна гора е неособено висока, нъ важна по етнографическото и историческото си значение планина, която се захваща 2 часа сѣв.-западно отъ Скопие, върви паралелно на р. Българска Морава между Кумановското поле и Моравското поленце и се свързва на сѣв. съ Сръбскитѣ планини. По направлението си тя се показва като да е една рамка на Люботрънъ, отъ който се отдѣля съ Качаникския проходъ.

Още въ самото си начало тя испуска на истокъ рамка, която раздѣля Скопското поле отъ Кумановското.

Отъ источната система:

Осоговската планина се простира по границата между Турция и България. Ако смѣтаме за нейно расклонение и Кумановската *Козякъ пл.*, съ многобройнитѣ си расклонения Осоговската група пълни пространството между рѣкитѣ Струма, Брѣгалница до устието ѝ въ Вардаръ, по послѣдния до устието на р. Пчиня и по неж до изворитѣ ѝ.

Центъра на Осоговската планинска група сж върховетѣ *Султанъ тепе и Руянъ* на турско-българската граница. Отъ тѣхъ се испускатъ по различни посоки нѣколко планински вериги. На истокъ отъ тѣхъ се испуска главната или *Осоговската верига* съ в. *Осогово*, която по источна посока се спуска до р. Струма въ Джумайско. Тя прѣдставлява една грамадна стѣна, на която широчината се надваря съ височината. Полѣгатия ѝ южень склонъ се спуска накждѣ Кочанското поле и въ Пиянечко.

Край лѣвия брѣгъ на Злѣтовщица се испуска *Лопенъ* планина съ в. Китка, която пълни пространството между Злѣтовската и Кочанската рѣки. А пространството между Злѣтовщица и Крива-рѣка отъ начало пълни единъ широкъ и издутъ като пжпокъ массивъ, който постепенно се снижава на западъ. На истокъ отъ Кратово тоя пжпокъ испуска или, по-добрѣ, се раздѣля на два чатала, отдѣлени единъ отъ други съ дълбокия долъ на Кратовската рѣка. Това сж *Лисецъ* пл., която пълни жгъла между Кривата и Кратовската рѣки и *Плавица* пл., която образува сѣверната граница на Овче-поле. Рамки отъ Плавица кръстосватъ Овче-поле по разни посоки и свършватъ до Вардаръ.

При извора на р. Пчиня и на границата на тритѣ съсѣдни господарства се захваща тѣсната верига *Козякъ* пл., която се спуска въ Кумановско право по западна посока до *Руянъ* планина, отъ която го отдѣля само р. Пчиня. Козякъ загражда отъ сѣверъ Паланечкото и Кумановското полета.

Плачковица. — тѣсна и висока планина, която се захваща съ массистия в. *Огражденъ* на с.-и. отъ градчето Петричъ и надъ р. Струма, спуска се право по западна посока и свършва до онова мѣсто на р. Брѣгалница, дето тя оставя

Кочанското поле и влиза въ Щипското. Съ източната си половина тя отдѣля планинската мѣстность Малешь отъ Струмичкото поле, а съ западната — Кочанското и Радовишкото полета.

Една дълга планинска верига, *Малешевската* пл. се спуска отъ Огражденъ право на сѣверъ, върви паралелно на Струма и надъ неж и въ Джумайско се свързва съ Осоговската планина. Кждѣ срѣдата си Плачковица испуска на сѣверъ рамката *Голакъ* пл., която загражда отъ и. Кочанското поле и се приближава до Осоговската пл., отъ която го отдѣля една тѣсна клисура, прѣзъ която р. Брѣгалница излиза въ Кочанското поле. Между Осогово, Плачковица Малешевската пл. и Голакъ се заграждатъ дивитѣ и неизвѣстни планински мѣстности *Малешево* и *Пиянецъ*. Ядката на първата е сѣверния склонъ на източната половина на Плачковица, а по-голѣмата часть отъ Пиянецъ е по голия южень склонъ на източната половина на Осоговската верига.

Конечката пл., — продължение отъ *Бѣласица* прѣку *Круша* планина е тѣсна неособено висока планина съ западна посока. До градъ Струмица тя отдѣля долината на Вардаръ въ Гевгелийско отъ Струмичкото поле, а по назападъ — отъ *Лакавичкото* поле, прѣзъ което протича р. Лакавица, послѣденъ лѣвъ притокъ на Брѣгалница. Конечката пл. свършва въ самия жгълъ на послѣднитѣ 2 рѣки.

Отъ западния край на Плачковица се испуска една тжпа въ видъ на плоскость височина, която раздѣля Щипското и Радовишкото полета и скача Плачковица съ Конечката планина.

§ 3. *Полета.*

Описанитѣ планини, като се расклоняватъ по разни посоки, заграждатъ съ своитѣ расклонения малки, нъ хубави полета и рѣчни долини, които съставляватъ отличителната черта въ устройството на повърхнината на Македония. Забѣлѣжително прѣлѣстни сж тѣзи полета, както съ околноститѣ си, тъй и сами по себе. Покрити повече съ пъстръ покривъ отъ буйна растителность, обиколени съ планини отъ различенъ видъ, форма и расположение, нѣкои отъ тѣхъ малко отстжпватъ по живописность на Швейцарски долини. По происхождението, видътъ и мѣстоположението си повечето отъ тѣхъ прѣдставляватъ разширочени планински рѣчни долини. За

туй, прѣзъ всѣкое отъ тѣхъ протича рѣка. По плодородието си тѣ сж прочути по цѣлъ Балкански полуостровъ. Главнитѣ причини на тѣхното плодородие сж рѣкитѣ, които слизатъ отъ околнитѣ планини и главната рѣка, каквато прѣсича почти всѣкое отъ тѣхъ. Първитѣ свалятъ въ него много землени и растителни наноси, които правятъ почвата му производителна, а главната рѣка му дава потрѣбната за вадение на лѣтнитѣ сѣидби влага и вода.

Плодородието имъ и другитѣ сгодности за животъ, които тѣ прѣдставляватъ, е привличало въ тѣхъ населението, за туй тѣ сж твърдѣ гжсто населени. Гжстонаселеността имъ е главната причина на туй, дето тѣ при всичкото си плодородие не могжтъ да даватъ срѣдства за поминъкъ на околното население, което поради туй е принудено да ходи по чужбина, за да си търси прѣхраната.

По забѣлѣжителни отъ полетата въ прѣдметната на описанието ми область и съсѣднитѣ ѝ мѣста сж слѣдующитѣ:

1) *Тетовското* поле е рѣчна долина по горното течение на Вардаръ, заградена откъмъ западъ съ Шаръ, откъмъ истокъ съ Сува-гора, откътъ сѣверъ съ Люботърнъ, отъ югъ съ Буковикь. Дълго е отъ сѣверь къмъ югъ 10 часа, а широко отъ истокъ къмъ западъ $1^1/_2$—2 часа. Надлъжъ то е прорѣзано съ р. Вардаръ, която заедно съ притоцитѣ си богато го напоява. Рѣката Вардаръ и потоцитѣ, които се спускатъ въ неж отъ Шаръ, правжтъ полето много производително. Най-добрѣ вирѣжтъ пченката (царевицата) и бостанитѣ. Полето е весело и живописно. Въ сѣверния му край при политѣ на Шаръ е градчето Тетово, а въ южния край и на р. Вардаръ е градчето Гостиваръ.

2) *Кичевското поле*, така наречено отъ гр. Кичево, който е расположенъ въ сѣв.-източния му край, е планинска рѣчна долина, която се простира 3 часа надлъжъ отъ западъ къмъ истокъ. То е заградено отъ сѣверъ съ Чальойца пл., отъ югъ съ Баба и Турла, отъ западъ — съ Бистра и отъ истокъ — съ Стърмолъ. Прѣзъ срѣдата му протича р. Велика (Трѣска), която изобилно го напоява съ водитѣ си.

3) *Голѣмата централна равнина въ Скопско*, се съставлява отъ слѣдующитѣ полета: Овче поле, Скопската котловина, Кумановското поле, Паланечкото, Брѣгалничката долина и Тиквешкото поле.

A) *Овче поле* има възвалчеста форма и дължина отъ западъ къмъ истокъ 8 часа, а широчина отъ сѣверъ къмъ югъ 4 часа. Названието си то дължи на богатитѣ си пасбища, по които пасѫтъ много стада отъ овци. То е широко, открито поле съ пустинообразенъ видъ, прѣрѣзано съ голи, грозни височини, които се спускатъ прѣзъ него въ разни направления.

B.) *Скопската котловина* е отдѣлена отъ Тетовската съ мѣстностьта Дервентъ, а отъ Овче поле — съ единъ редъ ниски възвишения, които се спускатъ отъ Руянъ до Вардаръ край Пчиня, а отъ югъ — съ Водно, мѣстностьта Каршияка и в. Китка. Въ тѣзи граници тя има дължина отъ сѣв.-западъ къмъ юго-истокъ 7 часа, а широчина 4 часа. Юго-източната ѝ часть е блатиста, тукъ има и едно голѣмо блато. Надлъжъ полето е прорѣзано съ р. Вардаръ, която често го наводнява. По плодородието си тя стои подолѣ отъ Тетовското поле, а по-горѣ отъ Овче-поле. Въ сѣверо-западния ѝ кѫтъ при политѣ на Водно и на Вардаръ е построенъ гр. Скопие. Прѣзъ нея минава желѣзницата отъ Солунъ за Митровица и клонътъ ѝ Скопие-Зибевче.

C.) *Кумановското поле* се простира между Църна-гора, Козякъ и височинитѣ, които заграждатъ долината на Пчиня. То има неправилна форма. По повърхнината си то е неравно, по плодородие и населеность стои малко по-горѣ отъ Овче-поле, отъ което и съставлява часть. То се пои отъ р. Пчиня, Голѣма р. и Конярската рѣка. Кумановското поле е скачено съ Овче-поле чрѣзъ Лакавичката долина и съ Паленечкото поле — чрѣзъ долината на Крива рѣка. Сѣв.-западния му край се отдѣля отъ долината на Моравица съ една слаба издигнѫтость, прѣзъ която мине и желѣзницата. Въ сѣв.-западния край на полето на Голѣма р. е построено градчето Куманово.

D.) *Паланечкото поле*, което се простира надлъжъ по Крива р., е отдѣлно отъ Кумановското съ южнитѣ отлоги на клонътъ Гоглинъ, който се испуска отъ Козякъ по южна посока. То състои отъ матката на Крива-рѣка отъ устието на Кратовската рѣка нагорѣ до Паланка и отъ полѣгатитѣ поли на Паланечката часть на Козякъ. Дълго е около 4 часа, а широко $^1/_2$-1 часъ.

E.) *Брѣгалничката долина* се дѣли на Кочанско и Щипско полета.

а) — *Кочанското поле* се загражда отъ сѣверъ съ Осоговската планина, отъ югъ съ Плачковица, отъ истокъ съ Голакъ, който го отдѣля отъ Малешево, а отъ западъ е открито.

То е дълго отъ истокъ къмъ западъ $3^1/_2$ часа; а широко отъ сѣверъ къмъ югъ $1^1/_2$-2 часа. По плодородие то стои на първо мѣсто въ цѣло Скопско.

Полето е равно и ниско, та рѣката Брѣгалница, която го прѣсича надлъжъ, го много наводнява и образува въ него мочурливи и блатисти мѣста, които сж покрити все съ оризници.

б) — *Щипската долина* е продължение на Кочанското поле. Тя е заградена между височинитѣ, които се простиратъ отъ двѣтѣ страни на Брѣгалница и край неж. Дълга е 7 часа, а широка $^1/_2$-1 часъ и състои отъ собствената долина на рѣката Прѣгалница и отъ полѣгатитѣ склонове на околнитѣ височини. Долината е производителна и покрита съ богата растителность, а политѣ на околнитѣ ѝ височини сж голи, сухи и слабо производителни. Височинитѣ, по които е построенъ гр. Щипъ, ѫ дѣлѫтъ на двѣ части: собствено Щипско и Лакавичко поле.

F.) *Тиквешкото поле* е заградено отъ западъ съ голитѣ отлоги на Клепа, отъ югъ — съ Дамянската пл., отъ истокъ — съ Паякъ пл. Въ сѣверния му край протича р. Вардаръ, а прѣзъ срѣдата го прѣсича р. Църна съ долното си течение. Тиквешкото поле прѣдставлява непосрѣдствено продължение на Овче-поле прѣку Вардаръ, за туй по видъ и характеръ много приличи на него. Виното, афионътъ и оризътъ сж главнитѣ му произведения. Съ тѣхъ въртѫтъ търговия най-населенитѣ му пунктове Кавадарци, Нѣготинъ и Ваташа.

4.) *Радовишката котловина* е дълга отъ истокъ къмъ западъ $3^1/_2$ часа, широка отъ сѣв. къмъ югъ $1^1/_2$-2 часа. Отъ сѣверъ е заградена съ Плачковица пл., която ѫ раздѣля отъ Кочанското поле, отъ югъ — съ Смърдешъ планина, която ѫ отдѣля отъ Лакавичкото поле, отъ западъ — съ плоската възвишеность, която ѫ отдѣля отъ Щипската долина, а на истокъ е открита и скачена съ Струмишкото поле. Полето е ниско и блатисто съ яка и производителна почва. Надлъжъ е прорѣзано съ Стара рѣка (по-долѣ наречена Струмица). Въ сѣв.-западния му край при исхода на Стара-рѣка отъ Плачковица лѣжи градчето Радовишъ.

5.) *Пелагонийското поле* е едно отъ най-голѣмитѣ и най-плодороднитѣ полета въ цѣла Македония. То е естествена

продълговата равнина, дълга отъ сѣверъ къмъ югъ 14 часа, широка отъ истокъ къмъ западъ 4 — 6 часа.

Заградено е отъ всичкитѣ страни съ високи планини, като съ стѣни. Отъ истокъ го загражда Селечката пл. и началото на Нидже, отъ западъ—Пелистерската и Крушовската планински вериги, отъ югъ—отлогитѣ на Вичъ планина, а отъ сѣверъ и сѣв-западъ—Даутица, Мукосъ, Прѣслопъ и Козякъ. Споредъ мѣстоположението и видътъ си то се раздѣля на Прилѣпско, Битолско и Леринско полета.

Въ Прилѣпското поле тече р. Блато и Прилѣпската рѣка, Битолско-Леринското поле се наводнява отъ Църна, Шемница, Сакуловската рѣка и потоцитѣ на Пелистеръ. Понеже полето е равно, като тепция, всичкитѣ тѣзи рѣки широко се разливатъ въ врѣме на пълно-водие и образуватъ около себе си блатисти мѣста.

Глава III.

Рѣки.

Благодарение на многото планини, които пълнятъ описваната область, тя е доста богата съ води и се напоява отъ много рѣки сравнително съ другитѣ мѣста у нашинско. Както ще видимъ по-подирѣ, планинитѣ на тази область сж повече голи и снѣговетѣ въ тѣхъ се топятъ обикновенно въ кжсо врѣме, въ началото на пролѣтьта. За туй, рѣкитѣ сж твърдѣ непостоянни: на пролѣть, когато снѣговетѣ по планинитѣ се растопяватъ бързо отъ пролѣтнитѣ дъждове, тѣ се пълнятъ съ вода; есеннитѣ дъждове ги прѣпълнуватъ съ вода на есень, бавно топящитѣ се снѣгове прѣзъ зимата ги хранятъ изобилно съ вода, а прѣзъ лѣтото водата имъ е или твърдѣ слаба или съвсѣмъ исчезва. Споредъ туй, разгледани въ обща смисъль на думата рѣка, всичкитѣ почти рѣки въ Скопско и Битолско могятъ да се нарѣкятъ суходолини. Църна, втора по голѣмина подиръ Вардаръ рѣка въ Скопско и Битолско, Шемница и други нѣкои лѣтно врѣме се обръщатъ въ редъ отъ полѣжища. Брѣгалница, Пчиня, Лепенецъ едвамъ даватъ вода достатъчна за да се вадятъ градинитѣ и мумурускитѣ край тѣхъ, а много отъ по-малкитѣ отъ тѣхъ рѣки съвсѣмъ прѣсъхватъ. Даже голѣмиятъ Вардаръ въ Тетовско и Скопско лѣтно врѣме едвамъ покрива глѣзенитѣ на бродителя. Въ

нискитѣ мѣста покрай тѣхъ нашитѣ рѣки пожтъ добрѣ околнитѣ нивя. Освѣнъ въ воденицитѣ, бичкиитѣ и валявицитѣ въ нищо друго не е приложена, не е оползотворена силата имъ въ планинскитѣ мѣста. За друго по-голѣмо значение не може и дума да става при настоящето положение на индустрията у насъ. Още не е точно измѣрена бързината на рѣкитѣ по насъ. Изобщо взети, тѣ сж бързи въ течението и буйни въ дотичанията, понеже протичатъ повече прѣзъ тѣснини. Обикновено долинитѣ имъ сж твърдѣ кривулести, защото страната е прѣсечена отъ планини и хълмове, които ж прѣкръстуватъ по разни посоки. Това прави дължината имъ по-голѣма и течението имъ неспокойно. Онѣзи отъ рѣкитѣ, които протичатъ прѣзъ градоветѣ, съ лѣтнитѣ си буйни и внезапни дотичания правжтъ голѣми пакости на тѣзи градове. Главнитѣ причини на това сж: 1) голѣмитѣ насипи, които тѣзи рѣки свалятъ отъ оголелитѣ планини, 2) бентоветѣ по воденицитѣ, които се намиритъ на рѣкитѣ край градоветѣ и 3) неурегулированостьта на маткитѣ на рѣкитѣ.

Относително номенклатурата на нашитѣ рѣки, трудно е да се извади нѣкое опрѣдѣлено заключение; може да се каже само туй, че по-голѣмитѣ отъ тѣхъ иматъ особено название, такива *сж.:* Вардаръ, Брѣгалница, Пчиня, Лепенецъ, Трѣска, Шемница, Църна и др. т. Понеже тѣзи названия сж дадени обикновенно само на едно мѣсто на рѣката и често по нѣкоя случайность, то по имената на рѣкитѣ малко нѣщо може да се заключи за характера на течението имъ. Повечето отъ рѣкитѣ носжтъ названията на селата прѣзъ или край които заминаватъ.

Въ селата край рѣката именуватъ си ж просто рѣка, отъ селото нагорѣ ж именуватъ по името на по-горното село, което се намира край неж. Малко сж рѣкитѣ, на които имената се образуватъ отъ нарицателни имена, взети въ смисъль на собствени, като напр: „Потокъ“, „Порой“ и др. т., а още по-малко сж онѣзи, които носжтъ имената на планината, отъ която извиратъ, като Бистрица, Шарска р. и др.

За начало на ония рѣки, които се образуватъ отъ много рѣкички, по-приемлива е онази отъ тѣхъ, която населението мисли за такъва. Обикновенно тукъ смѣтатъ за начална рѣка онази, която има най-голѣмъ изворъ.

По забѣлѣжителни отъ рѣкитѣ сж:

1) *Вардаръ* извира отъ Шаръ планина при с. Врутокъ, $1^1/_2$ часъ на юго-западъ отъ Гостиваръ. При с. Здуние, малко надъ Гостиваръ Вардаръ слѣдъ единъ часъ бурно и шумно течение по единъ долъ съ каменисто дъно излиза въ Тетовското поле, което го прѣсича надлъжъ съ една дълбока матка. Въ сѣверо-източния край на полето той влиза въ така-наречения *Дервентъ* —тѣснина дълга $1^1/_2$ часъ, съ стърмни и скалисти склонове. Прѣзъ неж Вардаръ излиза въ Скопското поле съ бистра и избита вода и съ бързо течение. Усиленъ съ водитѣ на Трѣска и Лепенецъ, които се вливатъ въ него при самия му исходъ отъ Дервентъ, всѣ по политѣ на Водно и Каршиява прѣсича надлъжъ това поле. При в. Китка той влиза въ Скопско-Велешката тѣсна и много кривулеста тѣснина, която е заградена между спусковетѣ на Китка и Тисойца отдѣсно и Овче-полскитѣ височини отлѣво. Въ тази тѣснина той приема 4 рѣки: Пчиня, Тополка, Бабуна и Брѣгалница, въ неж прѣсича и гр. Велесъ. Буйния и мжтния тукъ Вардаръ излиза въ Тиквешкото поле малко надъ станцията Градско и тече въ него до юго-източния му край, малко подъ градчето Нѣготинъ, което е близо до станцията Криволакъ. Въ това поле Вардаръ приема най-голѣмия си притокъ Църна.

Вардаръ е главната водна артерия не само въ описваната отъ мене область, нъ и въ цѣла Македония. Неговия бассеинъ обхваща съ малко исключения цѣлата описвана отъ мене область, неговата система образува твърдѣ сложна мрѣжа, а долината му е главния и централния посрѣдникъ на търговскитѣ сношения на вжтрѣшностьта съ Солунъ. Желѣзницата, която върви всѣ по неж, още повече уголѣмява търговското ѝ значение. Тя има голѣмо значение и въ военно-стратегическо отношение, защото чрѣзъ долинитѣ на многобройнитѣ притоци на Вардаръ е свързана съ цѣла Македония, съ горна Албания, съ Сърбия и България. Бързината на течението на Вардаръ и бързеитѣ, които се срѣщатъ въ тѣснинитѣ, както и кривулкитѣ му по тѣзи тѣснини много бъркатъ на плавателностьта му. При всичко това, по него салове сж работили дору до устието на Лепенецъ надъ Скопие, а при извѣстно урегулирване по него бихж могли да плаватъ до Велесъ и малки кораби.

2) *Мелца*, която събира водитѣ на жгъла между Шаръ и Влайница, и се влива въ Вардаръ отдѣсно въ тѣснината

на горното му течение. По нѣж до Влайница пл. върви пѫтьтъ отъ Скопие за Дебъръ.

3) *Лакавица*, която събира водитѣ отъ сѣвернитѣ склонове на Буковикъ планина и се влива въ Вардаръ отдѣсно, малко по-долѣ отъ Гостиваръ. По дълбокия ѝ долъ и послѣ прѣку Буковикъ върви пѫтьтъ отъ Гостиваръ за Кичева. Въ горното си течение Лакавица се вика *Падалишка р.* отъ името на селото Падалища, прѣзъ което протича.

4) *Шарската* рѣка е най-голѣмия отъ така-наречените Шарски потоци, които изливатъ въ Вардаръ водитѣ на източния склонъ на Шаръ планина. Тя минава прѣзъ Тетово, поради което се вика и *Тетовска р.* Като иде отъ високо и тече по кривулеста и камениста долина, тя тече много буйно, водитѣ ѝ на много мѣста сѫ покрити съ пеня, отъ което нѣкой ѫ наричатъ *Пеня*. Като прониква дълбоко въ нѣдрата на Шаръ и възлиза високо по него, долината ѝ значително улѣснява съобщенията на шарскитѣ планински мѣста съ полето. По нѣж до устието на Вейцовската р. и по послѣдната върви пѫтьтъ отъ Тетово за Призренъ.

6) *Лепенецъ* извира отъ западния склонъ на Люботърнъ и по сѫщия този склонъ слиза до прохода Качаникъ, прѣзъ когото излиза въ сѣвѣро-западния кѫтъ на Скопското поле, дето се влива въ Вардаръ отлѣво и малко по-горѣ отъ Скопие. При самото ѝ устие ѫ прѣсича Тетовското джаде, на което има дървенъ мостъ. Лепенецъ много буйно дотича. Въ обикновенно врѣме водитѣ му сѫ растурени по широката му матка надолѣ отъ прохода Качаникъ. Долината на Лепенецъ е твърдѣ важна, защото тя съ прохода Качаникъ прѣдставлява единственото мѣсто за съобщение между Вардарската долина и Косово-поле.

7) *Трѣска* се образува отъ 3 рѣки: *Копачка* р., която извира отъ Лопушникъ пл. 3 часа на ю.-западъ отъ гр. Кичева, *Студенщица*, която извира отъ Бистра планина $2^1/_2$ часа на западъ отъ Кичева и *Заяжка рѣка*, която се захваща въ жгъла между Бистра и Буковикъ пл. Подъ гр. Кичева тритѣ тѣзи рѣки се съединяватъ въ една, която подъ името *Велика* прѣсича отъ западъ къмъ истокъ Кичевското поле. При с. Бродъ Велика влиза въ Порече и го прѣсича по сѣверна посока подъ името *Трѣска*. Въ сѣверната часть на Порече Трѣска прѣсича Сува-гора и прѣзъ една тѣсна клисура излиза въ Скопското поле, дето се влива въ Вар-

даръ отдѣсно и близо до Скопие. Трѣска е единъ отъ голѣмитѣ притоци на Вардаръ. При всичко, че прѣзъ лѣтото тя въ Кичевското поле е растурена по царевицитѣ и бостанитѣ, въ матката ѝ има достатъчно вода. Въ Порече само въ най-горещитѣ лѣтни мѣсеци може да се прѣброди. Понеже по нея има нѣколко моста, корабитѣ не сж въ употрѣбление по нея. По Копачката рѣка върви пжтьтъ отъ Кичева за Дебъръ, а по Заяжката — Кичево-Гостиварския пжть.

8) *Маркова*-рѣка събира водитѣ на сѣверния склонъ на Скопскитѣ планини и на мѣстностьта Каршияка и се влива въ Вардаръ отдѣсно подъ гр. Скопие. Като планински потокъ, Маркова рѣка има буйно и шумливо течение и е страшна въ дотичанията си. При дотичанията си тя прави голѣми насипи въ полето, отъ които насипи често си мѣни руслото. Долината ѝ, като се вдава много навжтрѣ въ Скопскитѣ планини, дава възможность да има пжтни съобщения прѣзъ тѣхъ. Край тази рѣка е прочутия Марковъ манастирь св. Димитрия.

9) *Пчиня* извира отъ Козякъ пл., тече по сѣверния ѝ склонъ и прѣзъ една тѣсна клисура между Козякъ и продължението на Руянъ излиза въ Кумановското поле. Прѣзъ втора една клисура излиза въ долно-пчинската клисура и се влива въ Вардаръ.

Тя приема притоцитѣ:

10) Крива-рѣка, която тече прѣзъ гр. Паланка, съ нейнитѣ притоци Кратовската и Дурачката рѣки.

11) Голѣма-рѣка, която протича прѣзъ гр. Куманово.

12) *Брѣгалница* извира изъ сѣверния склонъ на Огражденъ планина, прѣсича надлъжъ Малешъ и часть отъ Пиянецъ и прѣзъ една клисура между Осогово и Голакъ излиза въ Кочанското поле; въ западния край на послѣдното тя завива наюгъ, прѣсича Щипското поле и се влива въ Вардаръ отлѣво между станциитѣ Градско и Зелениково.

Отъ притоцитѣ ѝ по голѣми сж:

13) Масълница или Оризарската р., която е най-голѣмия отъ потоцитѣ на Осоговската верига и която се влива въ Брѣгалница отдѣсно и малко надъ гр. Кочани.

14) Злѣтовщица, която извира отъ Царевъ-върхъ, събира водитѣ на западно Осогово и се влива въ Брѣгалница отдѣсно въ западния край на Кочанското поле. Тя си е до-

била името отъ с. Злѣтово, което е расположено на нежъ при исхода ѝ отъ планината въ Овче-поле. Злѣтовщица съ дългата и дълбоката си долина навлиза далечъ навжтрѣ въ западно Осогово и съ това улѣснява съобщенията на тази дива планинска страна съ полскитѣ мѣста подъ нежъ.

15) Осойница, която събира водитѣ отъ жгъла между Плачковица и Голякъ пл. и се влива въ нежъ отлѣво надъ Кочани.

16) Зърновската рѣка — най-голѣмия потокъ на Плачковица.

17) Лакавица, която събира водитѣ на Лакавичкото поле, което се простира по сѣвернитѣ поли на Конечката планина.

18) *Бабуна* и 19) *Тополка* изливатъ въ Вардаръ водитѣ на ю.-източнитѣ склонове на Скопскитѣ планини и на мѣстността Азотъ и се вливатъ въ Вардаръ при Велесъ.

20) *Църна* извира въ Илинската пл. надъ с. Илино въ мѣстността Дем.-Хисарь. При политѣ на тази планина надъ с. Желѣзнецъ водитѣ ѝ се уголѣмяватъ отъ единъ голѣмъ изворъ, отъ който надолѣ добива името Църна. Прѣзъ проходътъ на Крушовската пл. при с. Бучинъ Църна остава мѣстността Демиръ-Хисарь и влиза въ Прилѣпското поле до с. Тополчани, отдето влиза въ Битолско поле. Бавнотечната Църна въ двѣтѣ полета силно се разлива въ врѣме на пълноводие и прави голѣми наводнения.

При с. Бродъ тя влиза въ Мариово, дето тече прѣзъ тѣсна долина между Нидже и Паякъ отдѣсно, Селечката планина и Сува-гора отлѣво. Тя прѣсича надлъжъ цѣлата мѣстность Мариово, отъ сѣверния край на която прѣзъ Рожденската тѣснина излиза въ Тиквешкото поле и се влива въ Вардаръ. Църна е най-голѣмия притокъ на Вардаръ. Въ врѣме на пълноводие тя има вода почти колкото Вардаръ отъ устието на Църна нагорѣ.

Отъ притоцитѣ ѝ по-забѣлѣжителни сж:

21) Шемница, която извира отъ в. Пелистеръ, минава прѣзъ Гяватското поленце, отъ което излиза въ Битолското поле и се влива въ Църна.

22) Блато р., която събира водитѣ на Прилѣпското поле и тече при самитѣ поли на Даутица и Крушовската планина. Течението ѝ прѣзъ равното поле е тъй бавно, че тя прилича на стоящe блато, отъ което и е добила названието си.

23) Р. Драговаръ извира отъ источния склонъ на в. Пелистеръ и минава прѣзъ Битоля. Шемница и Драговаръ сж най-голѣми отъ Пелистерскитѣ потоци.

24) Сакуловска рѣка, която събира водитѣ на южния край на Битолското поле, на източния склонъ на Пелистерската верига, на сѣверния склонъ на массистото плато на Вичъ пл. и на западния склонъ отъ началото на Вичъ.

25). *Стара-рѣка* извира отъ западния край на Плачковица и като минава прѣзъ Радовишъ и Радовишкото поле, влиза въ Струмишкото поле, дето добива името Струмица. Тя е притокъ на Струма.

26) *Радика* или *Голѣма-рѣка* извира изъ в. Бунецъ, събира водитѣ на жгъла между сѣверния край на Бистра и Корабъ пл. и се влива въ Дримъ подъ Дебъръ.

27) Гарската или Мала-рѣка, която събира водитѣ на жгъла между Стогово пл. и южния склонъ на Бистра, е най-голѣмия притокъ на Радика.

Б)

ОТДѢЛЪ II.

ЧАСТЕНЪ ХАРАКТЕРЪ НА ПОВЪРХНИНАТА.

Глава I.

Планини.

§ 1. Шаръ. — Както казахъ въ общия прѣгледъ на повърхнината, съ името Шаръ азъ наричамъ цѣлата онази дълга западно-македонска планинска верига, която почва отъ Люботрънъ и свършва дору въ Гърция. Отъ 4-тѣхъ планински вѫзли, които се намиратъ по неѭ, тя се раздѣля на 4 части. Въ прѣдметната на описанието ми область влизатъ първата, втората и малко отъ третата часть. Ще опишѫ всѣкоя отъ послѣднитѣ части отдѣлно и подробно, че послѣ ще разгледамъ подробно и расклоненията на всѣкоя отъ тѣхъ.

Първата часть на Шаръ се започва отъ великанския массивъ Люботрънъ и свършва югозападно отъ Гостиваръ съ в. Корабъ. Общата ѝ посока е южна съ малко отклонение на западъ, а въ частности тя има двѣ посоки: единъ тѣсенъ и стърменъ голъ гребенъ се захваща отъ западния склонъ на Люботрънъ, върви право на западъ и по сѫщата посока спуска се дору до долината на р. Дринъ. Съ западния си край той образува дѣсния и скалисть брѣгъ на дълбоката и весела долина на горното течение на р. Лепенецъ. Нѣщо на единъ часъ растояние отъ Люботрънъ напрѣку на гребена се захваща собствено Шарската верига. Горѣпоменѫтата верига, която се спуска на западъ, спружена между високото било на Шаръ и още по-високия Люботърнъ, прѣдставлява се като шия, която съеднява тѣлото (Шаръ пл.) съ главата (в. Люботрънъ). Отъ Люботрънъ тя е отдѣлена съ долътъ на Вратнишката рѣка или Поника, а отъ Шаръ се отдѣля съ притокътъ на Пониква, Белойчка-рѣка, която се захваща отъ мѣстото, дето се съединяватъ гребенътъ съ собствената верига Шаръ.

Този гребенъ, като снижена часть на веригата, служи за най-сгоденъ и най-кратъкъ пѫть на селянитѣ отъ сѣверната часть на Тетовското поле за Косовията, Качаникъ и, даже, за Призренъ. По него се искачва на Люботрънъ.

Главната верига се спуска отъ гребенътъ право на югъ до изворитѣ на рѣка Мелца, на юго-западъ отъ Гостиваръ нѣщо на продължение около 7 часа. Тази часть на Шаръ е най-високата въ цѣлата Шарска линия. Склонътъ ѝ е твърдѣ полѣгатъ откъмъ Тетово. По характера си тя може да се раздѣли на двѣ части: долната и срѣдната ѝ часть е твърдѣ широка, а горната е тѣсенъ гребенъ, като стѣна. Погледнѫта отблизо, долната часть се прѣдставлява като голѣма испѫкнѫтина, а горната — като вѣнецъ, който господарува надъ неѫ. Горната часть на гребенътъ има твърдѣ правилно строение и характеръ: навсѣкѫдѣ тя прѣдставлява неразрѣзанъ плосъкъ склонъ, покритъ повече съ трѣвяниста растителность.

По билото гори се срѣщатъ само въ Бистрица планина, която сега е главния источникъ за дърва за горение. Билото е остро, надъ него се издигатъ заострени върхове, распрѣдѣлени на еднакво растояние единъ отъ другъ.

Шаръ е много висока планина, тя е най-високата планина не само въ Скопско, нъ и въ цѣлата ни страна. Той се вижда дору отъ Кочанско и Щипско и отъ по-високитѣ мѣста на Битолско. При всичко туй, даже най-високитѣ му мѣста не сѫ покрити вѣчно съ снѣгъ, едно че не надминаватъ снѣжната линия. друго че сѫ голи и изложени на слънчевия пекъ. Само по нѣкои върхове се срѣща вѣченъ снѣгъ и то въ такива мѣста, дето не пече слънцето. Поради голѣмата му височина понѣкога снѣгъ вали на Шаръ всрѣдъ лѣто. Въ ясенъ и горещъ день много пѫти се появява на небосклона къмъ югъ облаче и въ кѫсо врѣме послѣдва проливенъ дъждъ или виелица.

По името на главния върхъ. и съединителния гребенъ въ мѣстото се именува *Люботрѫнъ* или повече *Люботенъ*, а на долѣ главната верига се нарича Шаръ. Жителитѣ на шарскитѣ села даватъ на разнитѣ мѣста на билото различни названия, нѣкои отъ които сѫ извѣстни само тѣмъ, а други — и въ цѣло Тетовско. По-забѣлѣжителни отъ тѣзи имена сѫ слѣдующитѣ: на югъ отъ в. Шаръ: *Смрека*, *Смѫрдешъ*, *Мѫздрача*; на сѣверъ отъ него: *Сердатица*, *Теребегъ*, *в. Шаръ*, *Рогопечъ* (най-високото мѣсто въ цѣлата Шар-

ска линия) *Вейцевска* планина, *Айрадинъ* и *Исмаилъ* планини, прѣзъ които минава пжтьтъ за Призрен. Тѣ съставляватъ на Шаръ единъ стръменъ скалистъ гребенъ, както гребенътъ на главата на пѣтелътъ. Между Рогопечъ и Вейцевската планина се издига в. Шаръ. Слѣдватъ: *Бързá-вода* (така наречена отъ потокътъ Бърза-вода, който се влива въ Градската рѣка), *Ливадица* (както самото име ѫ показва, тя е покрита съ гжста трѣва и тлъсти пасища, като ливада), *Равна* (като е покрита съ трѣва дору до билото, тя прѣдставлява най-сгодната часть на Шаръ за бачила. Тукъ аслѫ се прави прочутото шарско сирение), *Бистрица* (единственната часть на Шаръ, която е още покрита по билото си съ гжсти гори, отъ които се снабдяватъ съ дърва всичкитѣ села отъ сѣверната часть на Тетовското поле), *Чаушица* и *Каменица* съставляватъ най-сѣверната часть на собствено Шарската верига, а *Езерце пл.* съ върхъ *Шилегарникъ* и *Голина* съ върхъ на сжщото име, съставляватъ гребенътъ, който съединява Люботрънъ съ Шаръ. Голина, както името ѫ показва, е съвършено гола и скалиста. Трѣбва да се забѣлѣжи туй, че и мѣстнитѣ жители, покрай частнитѣ названия, съ които именуватъ разнитѣ мѣста на веригата, употрѣбляватъ и общото название Шаръ, когато става дума за цѣлата верига.

Долищата на долнитѣ течения на Шарскитѣ потоци, като сѫ дълбоко проникѫли въ склоноветѣ на Шаръ, раздѣлятъ горната остра и тѣсна часть отъ срѣдната и долната широки и издути части. Понеже повечето отъ тѣзи потоци въ горната си часть вървѫтъ напълно или приблизително успоредно на билото, срѣдната и долната части на Шаръ се прѣдставляватъ като прѣдгория на високия гребенъ. Като се покажешъ въ Тетовското поле по пжтя отъ Скопие за Тетово, на пръвъ погледъ прѣдъ тебе се испрѣчватъ тѣзи прѣдгория, въ видъ на съвършено отдѣлна планинска верига, задъ която се издига друга по-тѣсна и по-висока планина; а като влѣзнешъ въ полето, билото на Шаръ съвсѣмъ се закрива отъ склонътъ. Само при внимателно разглеждание или като се качвашъ по Шаръ, можешъ да разберешъ, че то е сжщия склонъ на Шаръ. Веригата отъ прѣдгория само на нѣколко мѣста е съединена съ билото чрѣзъ напрѣчни гребени. Въ срѣдата си прѣдгорията сѫ издути, като пжпокъ, билата имъ сѫ широки джгообразни и скачени съ главната

верига съ гребени, отдѣсно и отлѣво на които има долове, по които протичатъ Шарскитѣ потоци. Тѣзи долища не вървѫтъ по една посока въ цѣлото си продължение: въ горнитѣ си части тѣ вървѫтъ подъ тѫпъ ѫгълъ или паралелно на билото на веригата, а послѣ иматъ посока почти перпендикулярна на посоката на веригата. Съ срѣдното си течение тѣ раздѣлятъ прѣдгорието на нѣколко части, които иматъ отдѣленъ характеръ и особени названия. Доловетѣ по горното течение на Шарскитѣ потоци, които долове отдѣлятъ тѣзи прѣдгория отъ високия гребенъ на Шаръ, сѫ най-приятнитѣ, най-хубавитѣ въ сѫщото врѣме най-полезнитѣ за населението мѣста въ Шаръ. Заградени между високи склонове на двѣ планини, тѣзи долове сѫ твърдѣ водясти и богати съ извори, отъ което и растителностьта въ тѣхъ е твърдѣ силна и весела; склоноветѣ имъ обикновенно сѫ покрити съ гѫсти гори, а дъната прѣдставляватъ, словно, кичести ливади. Тѣ сѫ и най-населенитѣ мѣста на Шаръ. Хубостьта на мѣстото, богатитѣ пасища и горп, които прѣдставляватъ добри срѣдства за поминъкъ, за развито скотовѫдство и за дърводѣлие, привличатъ планинското население да се заселява въ тѣхъ.

Голѣмия и широкъ долъ на Шарската рѣка дѣли цѣлото прѣдгорие на двѣ голѣми части, раздѣлени отъ своя страна на други по-малки части, които ще разгледамъ подъ редъ. Деветъ сѫ потоцитѣ на Шаръ: 4 на сѣверъ отъ Тетово и 5 на югъ отъ него. Отъ тѣхъ прѣдгорието се раздѣля на 8 части.

1) Зенделъ-бегъ планина. Първата отъ тѣхъ стои между долътъ на р. Мелца и на Равенската рѣка. По-голѣмата часть отъ Шаръ е раздѣлена на „кѫшли“ т. е. широки пространства отъ пасища, които принадлѣжѫтъ на частни притѣжатели, повече на бегове. По-виднитѣ отъ тѣзи бегове даватъ името си на мѣстото въ планината, дето е била кѫшлата имъ. Такъво нѣщо ще срѣщнемъ въ Скопскитѣ планини, въ Осоговскитѣ въ Кратовско, въ Плачковица и въ всичкитѣ по-голѣми и богати съ пасбища планини въ Скопско. Отъ името на такъвъ единъ старъ владѣтель, на име Зендель и тази часть на Шаръ е наречена *Зенделъ-бегъ планина.* Това прѣдгорие прѣдставлява едно отъ веселитѣ нагледъ мѣста по склонътъ на Шаръ. Дървесата по него сѫ още много, а зеленитѣ нивя подъ тѣхъ служѫтъ за да му придаватъ още по-голѣма пъстрота и живость. На неговия склонъ е впади-

ната „*Вардаръ-баши*“, отъ която си води началото р. Вардаръ — главната артерия на Скопско, а подъ него е живата Вардарска долина. По това прѣдгорие има цѣли кории отъ кестенови дървеса, отъ които се получаватъ най-едритѣ и най-сочнитѣ кестени въ цѣло Тетовско. По-много признаци може да се заключи, че това прѣдгорие състои повече отъ варовникъ и отъ бигоръ и че въ вѫтрѣшността му има много подземни пещери и шупливини. Това обстоятелство много ще послужи за да се обясни происхождението на извора на Вардаръ, който е забѣлѣжителенъ въ много отношения.

Въ източния край на билото е извѣстното въ околността мѣсто „*Бàба-ѝ-старѐцъ*“. Надъ самия долъ на Печковската рѣка, която отдѣля първото прѣдгорие отъ второто по-горѣ отъ с. Еловце, надвиснува една голѣма скала, отгорѣ на която има една купчинка отъ голѣми камъци въ форма на човѣкъ. Право срѣщу тази скала отъ другата страна на долътъ пакъ на такъва една скала стои единъ грамаденъ камъкъ въ форма на човѣкъ съ вѣнецъ отгорѣ. — Първитѣ двѣ сѫ поменѫтитѣ „Бàба ѝ старе́цъ“, отъ които се именува така цѣлата източна половина на прѣдгорието, а втората скала е „*Невѣстински камень*“. По обичаю, народната фантазия скроила му прикаската и по своему обяснила си происхождението на тѣзи наистина чудни скали. Привождамъ тукъ прикаската за происхождението на тѣзи названия. Отъ неѭ могѫтъ да се видѫтъ понятията на мѣстното население върху природата и да се разбере начина, по който се даватъ географическитѣ имена.

Нѣкои сватове отъ с. Врутокъ, като взѣли невѣстата отъ ближното село Еловце, за почивка застанѫли на скалата, която по-подирѣ се нарекла Невестинскѝ каменъ. Срѣща тѣхъ на скалата, която по-послѣ се нарекла Бàба-ѝ-старецъ, сѣдѣли една баба и единъ старецъ. Завистливитѣ и полузаспали тѣзи дъртляци прокълнѫли веселитѣ сватове и имъ пожелали да се вкаменѫтъ всички на мѣстото си. Като на старци Богъ не можалъ да имъ скърши думата и вкаменилъ сватоветѣ съ невѣстата наедно; нъ понеже клѣтвата имъ била несправедлива, Богъ и тѣхъ наказалъ — тѣ били вкаменени на мѣстата и останѫли за „нишанъ и приказия“. Отъ тѣхъ мѣстото се нарѣкло Бàба-ѝ-Старецъ, а другото — Невестински каменъ.

2) Вратца планина. Останѫлитѣ 4 прѣдгория полека лека губѫтъ гористия си характеръ. Съ червено-глиняста почва, пропарени тукъ-тамѣ съ храсталакъ, стръмнитѣ имъ склонове украсяватъ се само съ нивята, всрѣдъ които се виждатъ села голи и изложени на слънчевия некъ. Такъвъ е характера на първото, второто и третото прѣдгория. Съ особенъ характеръ между другитѣ се отличава четвъртото прѣдгорие или Вратца-планина. Нѣкѫдѣ гола и скалиста, другадѣ покрита съ гѫста кория, тъмна нагледъ отъ чернитѣ камъни, тя е дива незаселена и непривлѣкателна. Надъ тепето ѝ като глава се издига страшния надвиснѫлъ скалистъ върхъ *Мѫздрача*, който чрѣзъ едноименния гърбъ *Мѫздрача* е скаченъ съ билото на Шаръ. Вратца планина е най-високо отъ прѣдгорията на Шаръ и най-много е издадено напрѣдъ въ полето. Р. Мѫздрача отъ сѣверъ и Тополничката рѣка отъ югъ съ дълбокитѣ си долища рѣзко отдѣлятъ това прѣдгорие отъ третото и петтото прѣдгория.

3) Лисецъ. Прѣку рѣката Мѫздрача е петтото прѣдгорие или Лисецъ планина. То се захваща отъ с. Каменяни и слѣдъ 3 часа продължение по сѣверна посока, свършва надъ самия градъ Тетово съ тепето Бѣла-чешма. Отъ югъ то е ограничено съ долътъ на р. Мѫздрача, сѣвернятъ му склонъ образува дѣсния брѣгъ на Тетовската рѣка или р. Пеня, а откъмъ Шаръ е отдѣленъ съ долътъ на горната часть на Тетовската рѣка. Тоя долъ въ горната си часть е едно отъ най-прѣлѣстнитѣ мѣста въ Шаръ. Гѫститѣ кории по склоноветѣ и богатитѣ насбища по дъното му правѫтъ го такъвъ. Най-много е извѣстенъ той съ студенитѣ си извори. Тѣзи извори съ околнитѣ имъ сѣнчести мѣста могли бихѫ да служѫтъ на гражданитѣ като прѣвъсходни мѣста за наслаждение отъ горскитѣ хубости на Шаръ. За жалость, Тетовци не могѫтъ да вкусѫтъ отъ тѣзи наслаждения, защото мѣстото е населено съ диви Арнаути. Сѣверния тепеобразенъ край на Лисецъ се нарича *Бѣла-чешма*; а наречено е така отъ единъ изворъ на върха ѝ съ бѣла като съ варь смѣсена вода, която на пиение е една отъ най-приятнитѣ. Прѣди 50 години Тетовския паша, който искалъ да стане самостоятеленъ господарь на Тетовско, свалилъ тази вода и ѫ донесълъ до калето на Тетово по кюнкове отъ чамови дървета. Щомъ довършилъ работата, дигнѫли го въ Цариградъ. И сега се приказватъ думитѣ, които казалъ на водата: „сенъ гелджнъ,

бенъ гьиттѫмъ“. (Ти дойде, азъ си отидохъ). Подъ почвата се простиратъ скали съ черни камъни. Чакъ до върхътъ си Лисецъ е покритъ съ нивя, между които доста сѫ гѫсти дървесата, най-много лѣсковитѣ, които даватъ прѣвъсходни лѣщани.

Плоча е най-голѣмото прѣдгорие на Шаръ; то се захваща на югъ отъ долътъ на рѣка Пеня и се продължава на сѣверъ дору до долътъ на р. Бистрица, нѣщо на 4 часа продължение и по посока отъ югъ-юго-западъ къмъ сѣверъ — сѣверо-истокъ. Вейцовската рѣка, (лѣвъ притокъ на р. Пеня) отдѣля Плоча отъ собствено Шаръ, а откъмъ сѣверъ това прави Лешокската рѣка. Изобщо взета, откъмъ полето Плоча е доста полѣгата, а склонътъ на долътъ, който ѭ отдѣля отъ Шаръ, до половината е значително стръменъ, а отъ половината надолѣ до дъното на долътъ е значително полѣгатъ. Тукъ въ долътъ има прѣкрасни пасища, по които пасѫтъ стадата на 10—12 бачила на Тетовскитѣ кяи. Политѣ на Плоча сѫ покрити съ гѫсти кории отъ овощни дървеса (ябълки, чрепи и кестени), а склонътъ и тепето сѫ покрити или съ кории и храсталакъ, или пъкъ съ тлъсти пасища, по които прѣкарватъ зимата съ стадата си шарскитѣ кяи и пастири. Теаречката, Лешокската и Бистрица рѣки прѣсичатъ Плоча напрѣку и ѭ раздѣлятъ на 4 части: *Стѣрмолъ*, собствено *Плоча* или *Теаречка планина*, *Пескопойца* и *Пока*.

4). *Стѣрмолъ* държи отъ р. Пеня до Теаречката рѣка. Стръмната му южна страна надъ Пеня, по която е направенъ пѫтя за въ Шаръ и прѣку него за въ Призрен, се нарича *Купеникъ* (кѫпалникъ). Въ южния край на Купеникъ се издига тѫпостьта *Балъ-тепе*, по стръмнитѣ склонове на която доста живописно сѫ расположени Тетовскитѣ лозя. Балъ-тепе и Стърмолъ сѫ извѣстни въ Тетово по хубавитѣ си и студени извори; по мѣстата около тѣзи извори Тетовци ходѫтъ на расходка прѣзъ лѣтото. Отъ тѣзи студени извори се образува потокътъ Порой, който минава край сѣверната часть на градъ Тетово. Порой отъ сѣверъ и истокъ, Пеня и полето отъ западъ и югъ отдѣлятъ отъ Балъ-тепе една часть, която днесь се прѣдставлява като отдѣлно-стоящъ пирамидаленъ високъ хълмъ, скаченъ съ Стърмолъ само чрѣзъ единъ тѣсенъ гребенъ. То е прославения Тетовски *Хисаръ*. На върхъ Хисаря има палати и кале, направени отъ Абдурахманъ

паша прѣди около 100 години. При политѣ му живописно е расположено градчето Тетово. Стърмолъ е покритъ повече съ кестенови и елови дървета и съ лѣски.

5). Собствено *Плоча* или *Теаречката планина* се простира между Теаречката и Лѣпокската рѣки; сѣверниятъ ѝ край надъ самата Лѣпокска рѣка се нарича *Вѫртешка планина*, която е богата съ пасища. Това прѣдгорие е по-високо отъ Лисецъ и Стърмолъ. Отъ Шаръ е отдѣлено съ единъ долъ, отъ водитѣ на който се образува рѣка, която при излизането си отъ планината въ полето добива името Теаречка рѣка, отъ името на селото Теарце, което е расположено при самия отворъ на полето. Собственно Плоча е повечето покрита съ дървеса най-много букови, а оголенитѣ отъ дървеса мѣста сѫ покрити съ тлъсти пасища, по които пасѫтъ стада отъ овце, кози, конье, крави и др., много отъ които се продаватъ въ града. На много мѣста по Плоча се срѣщатъ голѣми извори съ бигорлива вода.

6) Прѣдгорието между Лѣпокската рѣка и Бистрица цѣло е свързано съ Шаръ. Понеже двата дола, които го ограничаватъ отъ сѣверъ и югъ сѫ доста близо единъ до другъ, това прѣдгорие прилича по-скоро на една голѣма тераса на Шаръ, спуснѫта отъ Бистрица планина накждѣ полето, отколкото на отдѣлно прѣдгорие. Въ началото подъ Бистрица планина то носи названието *Пископойца*. Тя образува дѣсния стръменъ брѣгъ на горната часть на р. Бистрица. По-долѣ надъ село Брѣзно билото ѝ надъ р. Бистрица се нарича *Три-води*.

7) Сѫщо такъвъ терасообразенъ характеръ има прѣдгорието между рѣкитѣ Бистрица и Поника. Тукъ отъ Бистрица пл. край лѣвия брѣгъ на рѣка Бистрица се спуска *Чаушица планина*. Тя прѣдставлява единъ терасообразенъ каменистъ гребенъ съ остро било и много стръменъ склонъ, който образува лѣвия брѣгъ на Бистрица. Като захванемъ отгорѣ и вървимъ надолѣ, този гребенъ носи тѣзи названия: *Каменица*, *Пока* (надъ самото село Елошникъ) и *Чуриловецъ* (между Габровица и Поника). Чаушица е една отъ забѣлѣжителнитѣ и много извѣстни части на Шаръ въ Тетовско. Горната ѝ часть подъ самата Бистрица пл. е покрита съ раскошни пастбища, по които има добри бачила, а най-долѣ тя състои отъ сплощни голи и гладки скали отъ сиво бѣлъ мраморъ, които сѫ твърдѣ еднообразни и грозни нагледъ. Надъ неѭ е гористата Бистрица, срѣщу неѭ край дѣсния

брѣгъ на р. Бистрица горѣ има тлъсти пасища, а долѣ надъ с. Брѣзно храсталаци и тъмни кории отъ кестени покриватъ склонътъ ѝ. Пока планина и Чуриловецъ тїй сѫщо сѫ покрити сѫ богата растителность и иматъ веселъ изгледъ. Всичко това, съпоставено съ Чаушица и Каменица, прѣдставлява контрастъ, който увеличава грозотията имъ. Склонътъ на това прѣдгорие надъ рѣката Бистрица е скалистъ, гладъкъ и тъй стръменъ, щото е почти непристѫпенъ за человѣка. Самия гребенъ на прѣдгорието прѣдставлява диво, слабо заселено и малко достѫпно мѣсто.

Такива мѣста за населението сѫ фантастични мѣста. И за това то ги отбѣлѣжва или съ нѣкое характеристично прѣдание, или съ нѣкое чудновато название. Характера на въпросното тукъ прѣдгорие е добрѣ прѣдставенъ съ названието *Самовилецъ*, което се дава на срѣдната, най-високата и най-непроходимата часть на Каменица, както и съ името на мѣстото „*Орловецъ*“, което се намира малко по-нагорѣ отъ Самовилецъ. Както е извѣстно, народното прѣдание дава за жилище на самовилитѣ мѣста тайнствени и непристѫпни за человѣка; тамъ тѣ правѫтъ своитѣ съвѣщания, въ които отреждатъ своитѣ жертви. Името Орловецъ показва мѣсто, което служи за свърталище на орлитѣ, а извѣстно е, че орлитѣ обичатъ да правѫтъ своитѣ гнѣзда въ диви отстранени мѣста, въ които хората не могѫтъ да ги безпокоѫтъ съ своето присѫтствие.

II) *Върхове на Шаръ.* — Въ сравнение съ височината и дължината си Шаръ има малко върхове. По съставътъ си повечето отъ тѣхъ си приличатъ единъ на другъ. Тѣ състоѫтъ повече отъ неразрушени и още твърди камъни и скали, които имъ придаватъ остъръ изгледъ и величествена осанка. Формата имъ е различна. За забѣлѣзване е, че повече отъ тѣхъ не се издигатъ отъ острия ржбъ на билото на планината, а се захващатъ отъ по-ниски мѣста и при основитѣ си се раздѣлятъ отъ планината съ вдлъбнѫтини. Тъй щото, само съ горнитѣ си части тѣ надминаватъ по височина билото на веригата.

Ако тѣзи исполини се издигахѫ отъ билото на планината, щѣхѫ да достигнѫтъ пояса на вѣчния снѣгъ и щѣхѫ да иматъ много по-величественъ изгледъ, отколкото сега. Остритѣ чукообразни върхове сѫ редкость, както по билото

на веригата, така и по прѣдгорията ѝ. По-забѣлѣжителни отъ върховетѣ ѝ сж слѣдующитѣ:

1. „*Люботрънъ* или *Любoтенъ* се показва отдолѣ като колосаленъ покритъ съ морава склонъ, надъ който отгорѣ висѫтъ бѣло-каменни гребени (Горнето трѣбва да се отнася за сѣверния и сѣверо-западния склонъ на Люботърнъ, защото южния му склонъ е съвършено голъ и полѣгатъ. Въ срѣдата му има една широка и неособено дълбока впадина, отъ която склонътъ му се дѣли на 2 бѣло-каменни гребена). Само откъмъ южната страна може да се възлезе на него по острия гребенъ, който се спуща безъ никакви скали и клисури надъ страшни пропасти.

„При политѣ сж расположени многочислени мандри, които се пазѫтъ отъ полудиви кучета. (Поне за южнитѣ и югоисточнитѣ поли на Люботърнъ знаѫ, че по тѣхъ нѣма никакви мандри; струва ми, се че сѫщото е и за сѣвернитѣ му поли). Подъ сѣверния му склонъ се крие едно малко езеро, уединената вода на което поповетѣ отъ Тетово излизатъ да освѣтѫтъ и да се молѫтъ за дъждъ на Илинъ-день и Гюргевъ-день. Християнитѣ и Турцитѣ колѫтъ тамъ курбанъ и кръвьта пускатъ въ езерето. Водата на това прославено въ прѣданията езеро се излива въ една клисура по посока къмъ Призренъ. (Дали наистина сѫществува такъво езеро или не, това не могѫ да утвърдѫ, защото не съмъ чулъ нищо да казватъ за такъво езеро, нъ знаѫ, че за поповетѣ отъ Тетово положително е невъзможно да отиватъ на Люботрънъ, защото, освѣнъ дето пѫтьтъ е лошъ и много дълъгъ, нъ и мѣстото е опасно. Богато съ прѣдания е езерото, което се намира въ южния край на Шаръ близо до Корабъ въ едно диво и непристѫпно мѣсто. Поповетѣ отъ Дебъръ (или отъ околнитѣ му мѣста, не помнѫ добрѣ) на св. Илия отиватъ да кръщаватъ вода при черквицата, която се намира по склонътъ на Кърчинъ надъ Дебъръ. Пѫтешественикътъ, който дава горното описание на Люботрънъ, навѣрно, е съединилъ свѣденията си за езерото надъ Корабъ и за черквичката на Кърчинъ и ги е приписалъ на фантастичното Люботрънско езеро). Долѣ подъ планината растѫтъ дѫбове, по-горѣ по склона буки, а най-горѣ има алпийска флора; чамови дървеса нѣма. Върхътъ му прѣдставлява зарастнѫла съ трѣва площь, дълга 10 фута, а широка 5 фута, на която се намиратъ 2 гроба съ неизвѣстно произхождение. Обширниятъ видъ, който се открива отъ тамъ,

обхваща всичкия Шаръ, около 8 снѣжни (?) върха, въ числото на които на послѣденъ планъ е колосалния върхъ Корабъ, по-нататъкъ планинскитѣ масси на сѣверна Албания, послѣ още по-далечъ — двѣтѣ равнини Косово поле и Метохия, които се отдѣлятъ съ насочения къмъ сѣверъ отъ Люботрънъ кряжъ, който се завършва съ голия конусовиденъ Голешъ (900 метра). По-нататъкъ се вижда града Прищина, Копаоникъ съ Сърбскитѣ планини, Моравската область, Кара-дагъ, планинската страна на Власина, Перистери. У политѣ и къмъ югъ се вижда прѣкраспата котловина на горни Вардаръ; градътъ Призренъ и с. Качаникъ си оставатъ скрити.“ (Ричекъ).

Сѣверният и сѣвероизточният му склонъ съ гжститѣ си гори прѣдставлявать голѣмъ контрастъ съ южния голъ склонъ. Буката съставлява главното дърво въ тѣзи гори, за туй този склонъ се нарича *Буковикъ*. За разлика отъ Тетовско-Гостиварския Букувикъ, нѣкои го наричатъ *Голѣмъ*, а другия — *Малъкъ*. Особено явление имаме съ тоя кжтъ! Когато навсѣкждѣ се забѣлѣзва постоянно оголявание на планини и хълмове, когато мѣста, които нѣкога били покрити съ дѣвствени лѣсове, днесь сж съвършено оголѣли и населението има скърбни спомени отъ тѣзи врѣмена, тукъ става обратното: мѣста, които нѣкога били голи и обработени. днесь сж станжли непристжпни гори и населението брои останжлитѣ стари спомени за тѣжки и за туй дава името на мѣстото въ обратна смисъль. Названието „Букойкъ“, „Дѫбойкъ“, „Липойкъ“, е дадено на мѣста, които сж били или сж покрити съ липови, букови или джбови дървеса; а на това мѣсто дали името *Буковикъ*, когато видѣли първата *бука*, майката на днешнитѣ страшни лѣсове.

2. „*Кобилица* е стръменъ съвършено гладъкъ правиленъ конусъ, до самия върхъ покритъ съ зелена морава. Вида на този върхъ, макаръ и да обхваща величественъ планински ландшафтъ, не е толкова значителенъ, както отъ върха на Люботрънъ, тъй като окржжающитѣ го върхове го ограничаватъ“,

3. „*Корабъ*. (По албански Карабъ) е грамадна доломитна остроконечна канара, съ свѣтливъ сивожълтъ цвѣтъ и се завършва съ три върха, отъ които единия се поднема и издига въ видъ на забѣлѣжително стръмна и остра игла. Отъ западната страна на планината той произвежда дѣйствително

силно впечатление. До най-високия върхъ трѣбва да пълзишъ цѣлъ часъ. На южнитѣ склонове на планината растѫтъ дѣвствени гори, на височинитѣ пасѫтъ цѣли стада сърни, които на непристѫпния колосъ сѫ съвършено безопасни отъ нападението на человѣка и грабливитѣ звѣрове". (Иричекъ).

4. *Шаръ* се издига надъ самото Тетово. Съ основата си той пълни пространството между р. Пеня и Вейцовската рѣка. Половина часъ отъ Тетово нагорѣ по рѣката клисурата се разширочава и прѣдъ очитѣ на зрителя се прѣдставлява една величествена полѣгата, плоска и покрита съ зеленина стѣна — това е основата на високия Шаръ. На горѣ той постепенно се стѣснява и окрѫглява и най-подиръ се обръща словно въ игла, която гордо се издига надъ околнитѣ височини. Тукъ вече склонътъ губи зеленината и се обръща на скалиста стръмнина.

Върхътъ Шаръ трѣбва да е по-низъкъ отъ Люботърнъ и Корабъ, нъ по забѣлѣжителность той смѣло конкурира съ тѣхъ. Благодарение на своя оригиналенъ видъ, съ който е подѣйствувалъ на чувствата на старитѣ и, главно, благодарение на централното му положение въ Шарската верига, той е далъ името си на цѣлата меридионална линия, която се смѣта като майка на толкозъ още други планини.

5) *Мъздрача* на видъ прѣдставлява една грамадна скала, надвиснѫла надъ полето на югъ отъ Тетово. В. Мъздрача е по-низъкъ отъ другитѣ върхове, при това той се издига не на главната верига, а на прѣдгорието Вратца, което сравнително е по-ниско; при все туй, на него стои снѣгъ прѣзъ лѣтото по-кѫсно отколкото на другитѣ върхове на Шаръ, което, по всѣка вѣроятность, произлиза отъ това, че той е запазенъ съ билото на Шаръ отъ юго-западнитѣ топли вѣтрове.

III) *Изгледътъ на Шаръ отъ Скопския пѫть.* — Погледнѫтъ отъ Скопския пѫть, Шаръ прѣдставлява такъвъ видъ: най-високото било, като нѣкоя зѫбеста горѣ остра стѣна, се издига тамъ нѣкѫдѣ назадъ. Стѣната е укичена съ зѫбци и прѣсѣки отъ разна голѣмина и съ различенъ видъ, между които най-много поразяватъ зрителя тритѣ по-голѣми зѫбци. Най-крайниятъ и най-голѣмиятъ отъ тѣхъ е Люботрънъ, който седи спокойно, като нѣкой дрѣмящъ старецъ. Бие на очи голѣмата несъразмѣрность между голѣмото му тѣло и малкия му върхъ, както и разния шаръ на частитѣ му. Тѣлото или

срѣдната часть на Люботрънъ е издуто широко и твърдѣ массивно, а върха стои като малко фесче на шиникова глава. И массивното тѣло на Люботрънъ не е привлѣкателно нагледъ: то е бѣло-сиво съ дамки отъ храстие по лицето; нъ главицата му е съвсѣмъ грозна: тя прилича на запалената кожа на нѣкое краставо куче. При величествения видъ на Шаръ и прѣлѣстния изгледъ на полето Люботрънъ съ грозния си видъ прави ужасно грозно впечатление.

Налѣво отъ пжтя виждашъ другъ такъвъ массивенъ зжбецъ, като голѣмъ главачъ съ дълга опашка, спуснжта накждѣ полето. То е върхътъ Мжздрача и прѣдгорието Вратца-планина, което откъмъ полето се вижда като тераса, спуснжта отъ билото на Шаръ. И тоя зжбецъ е грамаденъ, като Люботрънъ, отъ когото се различава по изгледътъ: когато Люботрънъ изглежда като заспалъ старецъ, Мжздрача има видъ на бодъръ исполинъ, готовъ да се спусне върху ти. Този бодъръ и страшенъ видъ му придаватъ стръмнитѣ склонове и чернитѣ скали, отъ които той състои. Той е единъ отъ високитѣ върхове на Шаръ. Само по него на юлий мѣсецъ се виждатъ ивици отъ снѣгъ.

Право на срѣдата между тѣхъ прѣку една издута на напрѣдъ височина задъ Тетово се показва една иглообразна възвишеность — то е скалистия, тѣсенъ и пирамиденъ върхъ Шаръ. Той по право конкурира съ Люботрънъ по забѣлѣжителность: ако послѣдниятъ стои на танецътъ на редъ отъ толкозъ височини, Шаръ е далъ названието на цѣлия този забѣлѣжителенъ редъ. Не знаж какъ, нъ менъ Шаръ ми се видѣ много по-високъ отъ Люботрънъ и Мжздрача и, ако не знаехъ отъ другадѣ, че Люботрънъ е по-високъ, азъ щѣхъ да се помамж по впечатленията си и щѣхъ да приемж върхътъ Шаръ за най-високото мѣсто въ тая верига

Прѣдъ острия гребенъ се издаватъ нанапрѣдъ широки възвишения, гребенитѣ на които разно се прѣплетуватъ, като нѣкоя грамада. Долищата между прѣдгорията и собствено Шаръ, като захванемъ отъ сѣверъ къмъ югъ, ставатъ помалки. Исключение прави долътъ на р. Пеня, който е найголѣмия по дължина и ширина отъ всичкитѣ други долове на Шаръ. Шарскитѣ потоци различаватъ се и по посоката си. До Тетово тѣ отиватъ по посока отъ западъ (съ малко отклонение къмъ с.-и.), къмъ и. а отъ Тетово до Гостиваръ — отъ з. къмъ и. съ малко отклонение къмъ ю.-и.

Съвсѣмъ се различава изгледа на Шаръ отблизо съ оня отдалечъ. Отъ Скопско и отъ по-далече той се вижда като една тѣсна синя стѣна. Погледнѫтъ отъ близо, напр. отъ Тетовското поле, той се прѣдставлява като състоящъ отъ цѣла грамада планини и тераси една отъ друга по-високи и съ различенъ видъ.

IV. *Пѫтни съобщения прѣзъ Шаръ.*—Бидейки високъ съ стръмни склонове и лишенъ отъ срѣщуположни долове и отъ продолни долини, Шаръ е една отъ непроходимитѣ планини. Освѣнъ това, пѫтуването прѣзъ него е опасно, защото билото и оттатъшния му склонъ сѫ населени съ разни арнаутски плѣмена едни отъ други по-диви. Като притурка на това сѫ и климатическитѣ несгодности, които произлизатъ отъ височината му. Единственото мѣсто на западъ отъ Шаръ, съ което отсамъ-шарскитѣ страни иматъ извѣстни съобщения по пѫтищата прѣзъ Шаръ, е градъ Призренъ, за туй именно между него и Тетово е направенъ единственния по-сносенъ пѫть за съобщение прѣзъ Шаръ. Отъ Тетово този пѫть върви първо по Тетовската рѣка, и послѣ по Вейцевската рѣка до върхътъ на Шаръ. Като се свърши долътъ на послѣдната рѣка, той по Арадинъ и Исмаилъ планина излиза на самото било на Шаръ, по което върви до Бистрица планина. Нататъкъ той се спуска по западния склонъ на Шаръ. Другитѣ пѫтища на Шаръ сѫ дърварски или козярски. По-главни отъ тѣхъ сѫ: пѫтьтъ, който върви отъ Тетовско всѣ по Шарската рѣка до билото на Шаръ и дърварския пѫть край дѣсния брѣгъ на рѣка Бистрица прѣзъ с. Брѣзно, който води за Бистрица планина. Съ Люботрънскитѣ и Качаникскитѣ села селянитѣ отъ Тетовско се съобщаватъ чрѣзъ Вратнишкия пѫть, който прѣзъ с. Вратница по Поника се възкачува на Голина, а нататъкъ по билото ѝ прѣку нея води за Призренско и Качаникско. Единъ клонъ отъ него по билото на Голина води на Люботрънъ.

V. *Водитѣ на Шаръ.* 1) *Рѣки.* Дали защото е висока, или че скалитѣ въ долния пластъ не пропущатъ надолѣ водата, Шаръ е една отъ водеститѣ планини. Даже тамъ, дето има само трѣва, Шаръ има влага въ изобилие. Изворитѣ така сѫщо сѫ твърдѣ много.

Водитѣ отъ источния склонъ на Шаръ се истичатъ въ Вардаръ чрѣзъ така-наречентѣ *Шарски потоци.* Забѣлѣжителни сѫ долищата на тѣзи потоци по дълбочината си и

по стръмнината на склоноветѣ имъ. Нѣкои отъ тѣхъ просто сж прокопали планината до нѣкоя скала, о̀ която водитѣ на потока се бижтъ съ страшенъ ревъ. Името „Пеня“, което нѣкои даватъ на Шарската или Тетовската рѣка, добрѣ показва характера на течението на тѣзи потоци.

Прѣпоржчвамъ на Геолзитѣ тѣзи мѣста за изслѣдване Шаръ въ геологическо отношение! Що се отнася до мене. азъ мислж, че всичкитѣ тѣзи пропасти сж произведение на водитѣ, както бива съ планинитѣ отъ землено строение. Въ потвърждение на горното утвърждение, азъ привождамъ долѣизложеното прѣдание за долътъ на Лешокската рѣка, което прѣдание ни расказва именно за такъво образување на новъ долъ. Ето туй прѣдание:

Нѣкой владика отъ Лешокския манастиръ съ 300-тата си събратия калугери и царь Лазаръ съ дъщеря си, като видѣли, че Турцитѣ иджтъ въ манастиря, искали да побѣгнжтъ. Когато тръгнжли да бѣгатъ, владиката и царьтъ горещо се помолили на Бога да даде силенъ дъждъ, да дотекжтъ пороитѣ, да прѣсѣкжтъ пжтя на непрiятеля за да не ги стигне. Молбата имъ била послушана — скоро бликнжлъ такъвъ силенъ дъждъ, щото полето щѣло да се обърне на „море“, ако царската дъщеря не се обърнжла да види полето и чудото, което става съ него. (Въ много случаи това обръщание наназадъ се счита за недобро. Напр. когато ходжтъ да църпжтъ „недѣлска“, „неточна“ вода зарань прѣдъ огрѣването на слънцето, задължително е щото носителя на водата на връщание да се не обърне назадъ, ако иска лѣкътъ да се хване. Сжщото е и тогава, когато самъ болния ходи да се мие на лѣковититѣ води. Пжтницитѣ, като излѣзжтъ отъ кжщата и, даже, отъ града, не поглеждатъ наназадъ. Мнозина сж се хващали на басъ нощно врѣме да ходжтъ въ нѣкои гробища. Ходили сж, откопавали сж даже мъртовци отъ гробоветѣ и сполучливо сж тръгвали да се връщатъ, нъ щомъ се обърнели наназадъ, почувствували, че нѣкой се залѣпилъ отзадѣ имъ, краката имъ се схващали и тѣ се простирали на земята въ припадъкъ). Царь Лазарь се налютилъ на дъщеря си за дето се обърнжла и ж убилъ. Дъждътъ слѣдъ туй прѣстанжлъ, нъ пороитѣ се тъй усилили, че отъ водата се образували днешнитѣ долища на Лешокъ, Теарце и Брезно.

Тъй тълкува населението происходжданието на тѣзи сега страшни долища. На повърхностенъ изгледъ се вижда, че повечето отъ долищата, които се спускатъ напрѣку на Шаръ, сж образувани и постепенно сж дълбани отъ пороитѣ. Види се, тритѣ горни долища сж се образували въ най-късни, сравнително, врѣмена, отъ когато планината се оголѣла (защото нѣкогашъ цѣлата тая часть на Шаръ била гжста гора; тъй, прѣди 50—60 години на горѣ друго нищо не се виждало отъ буки) та за тѣхъ още се пазжтъ прѣданията. Тѣзи пороi донесли и „Глотинскитѣ“ камъни надъ Теарце. Освѣнъ прѣданието за Лешокския долъ има и очевидни доказателства за туй, че въ неодавнашни врѣмена той се е по-вдълбочилъ и по-расширилъ. Малко надъ манастиря въ срѣдъ долътъ има една уединена скалиста тумба, съ остатъци отъ сгради на нежъ. Нѣма съмнение, че нѣкогажъ тукъ не е имало долъ, та за туй сж съградили на това мѣсто църквичка, отъ която сж тѣзи остатъци. Азъ не се съмневамъ, че всѣкой долъ отъ най-голѣмия да най-малкия сиималъ своята история и прѣдание за происхождението и образуването му, нъ тѣзи истории и прѣдания съ течение на врѣмето сж се изгубили, както се случило съ всичкитѣ легенди отъ дълбока дрѣвность.

Най-забѣлѣжителни отъ тѣзи рѣки сж: Мелца и Вардаръ, които събиратъ водитѣ на жгъла между Шаръ и Влайница и иматъ изворитѣ си въ самия Шаръ; Мъздрача, Пеня, най-голѣмия отъ всичкитѣ Шарски потоци, Бистрица и Поника, която събира водитѣ на жгълътъ между Люботрънъ.

2. *Езера.* Каквото бива обикновенно съ варовититѣ планини, по Шаръ трѣбва да има вжтрѣшни планински езерца; азъ не се съмнявамъ напр. че извора на Вардаръ си води началото отъ такова нѣкое вжтрѣшно езеро. Много отъ тѣхъ още не сж извѣстни, защото се намиратъ въ непристжпни високи мѣста на Шаръ. По-забѣлѣжителни отъ тѣхъ сж:

„*Езерцето*“ надъ с. Богоня въ Езерце-планина, отъ което и планината си е добила названието. То е най-голѣмо отъ извѣстнитѣ Шарски езера; има обиколка около $^1/_2$ часъ, а дълбочината му е неизвѣстна. Сжществува прѣдание, че единъ изворъ въ с. Рахча (Скопско) при источнитѣ поли на Жеденъ планина и недалечъ отъ Вардаръ си води началото отъ това езеро. Въ подтвърждение на това прѣдположение мѣстнитѣ хора привеждатъ слѣдующата легенда. Нѣкой си овчаръ въ Шаръ планина, като си сѣдѣлъ на брѣга на езерото

и си свирилъ съ кавала си, кога да посѣгне въ чантата си за да извади хлѣбъ, испуснѫлъ кавала въ езерото. Когато слѣдъ нѣкое врѣме си отишълъ дома въ Рахча, за чудо, той намѣрилъ кавала си окаченъ на стѣната. Подирѣ работата се разяснила, когато му казали, че кавалътъ се намѣрилъ на извора, което показва, че тоя изворъ има нѣкакви свързки съ езерото. Има и друго доказателство за това. При с. Гиновци, което се намира подъ западнитѣ поли на Жеденъ планина, на нѣколко стѫпки отъ Вардаръ има една пещера, която отъ нѣколко врѣме насамъ била отгорѣ отворена. Отъ далечъ още се чува шумътъ на водата, която тече въ дъното на пещерата, а ако погледнешъ въ отворътъ, виждашъ самото течение на водата, която ходи накѫдѣ планината. Съ очитѣ си не видѣхъ това явление, нъ показахѫ ми го нѣколко души, въ думитѣ на които не могѫ да се съмнѣвамъ. Жеденъ е надѣсно отъ Вардаръ и е отдѣленъ отъ Шаръ съ Тетовското поле. Прочее, тукъ имаме едно много интересно географическо явление, ако туй прѣдание е вѣрно. Вода доста силна излиза отъ висока планина, прѣсича полето напрѣку и при подземно течение минава подъ дъното на Вардаръ, прѣсича широката камениста планина Жеденъ и се явява отъ другата ѝ страна. Това, споредъ мене, е важно явление което заслужва сериозно внимание отъ страна на Геолозитѣ. Вѣрностьта на туй прѣдание се потвърдява съ течението на водата въ казаната пещера и съ сходностьта на прѣданията въ крайнитѣ мѣста. Въ Рахча вѣрватъ, че водата имъ иде отъ Шаръ, а въ Шаръ вѣрватъ, че водата отъ езерото слиза въ Рахча — съвпадание, което не може да бѫде туку тъй случайно, защото селянитѣ въ Рахча и онѣзи около езерото иматъ слаби спошения помежду си.

Подобно прѣдание има и за друго езеро надъ селото Полчища. За него се вѣрва, че излива водитѣ си въ единъ изворъ при с. Желино. Разликата на прѣданието състой само въ начина, по който се е открилъ тоя фактъ (Подобни и съвършено сходни съ тия прикаски ний ще срѣщнемъ за всичкитѣ почти планински езера у насъ. Кой знае какъ, нъ мене ми се вижда твърдѣ интересно сходството на легендитѣ по твърдѣ различнитѣ краища на страната ни. Всѣ пастири откриватъ тѣзи работи и всѣкога или съ кавалитѣ си, които имъ попадвали въ водата, или чрѣзъ овцитѣ, които сѫ крали отъ господаритѣ си и ги спускали по езерото на роднинитѣ

си). Единъ овчаръ пасѣлъ овци на единъ кяя въ богатитѣ около езерото пасища и се условилъ съ брата си да му пуска въ езерото на опрѣдѣлено врѣме заклань бравъ завитъ въ кожа. Господарьтъ му най-подиръ го усѣтилъ, убилъ го, хвърлилъ го въ езерото и братъ му, като излѣзнѫлъ единъ день да чека бравъ, дочекалъ неговия трупъ

Други езера има въ Бери-бегъ планина малко на югъ отъ в. Шаръ и друго въ върхъ Кучъ-баба, надъ с. Пожарани. Тетовци вѣрватъ, че близо до върхътъ Шаръ надъ гр. Тетово има едно подземно езеро, което е въ състояние да потопи цѣлото поле.

„*Езерцето*“ при с. Брезно въ *Кулитѣ* е просто виръ, който лѣтно врѣме прѣсъхнува.

VI. *Население по Шаръ.* — Макаръ че е високъ, съ дива природа и суровъ климатъ и съ нестодна за обработване почва, Шаръ е населенъ дори до върховетѣ си и е една отъ най-населенитѣ планини у насъ. За да бѫде той населенъ най-много му сѫ помогнѫли богатитѣ пасбища и другитѣ сгодности за скотовѫдство, любимото занятие на Арнаутитѣ. Билото и склоноветѣ на Шаръ сѫ населени почти исключително отъ Арнаути мухамедани, защото, както се знае, дивитѣ и непристѫпни гори сѫ любимото мѣстоживѣлище на Арнаутитѣ. Единственото занятие на шарскитѣ Арнаути е скотовѫдството. Животътъ имъ е песносенъ и тягостенъ, състоянието имъ е долно. Шаръ съ своитѣ гори и съ богатитѣ си пасбища имъ дава достатъчни срѣдства за охоленъ поминъкъ; при всѣ туй, тѣ сѫ твърдѣ бѣдни, главно отъ грабителствата на съсѣднитѣ имъ Малесорци, на който най-любимата плячка и жертва сѫ стадата по Шаръ. Рѣдко се минава година, дето разбойницитѣ Малесорци да не заберѫтъ нѣкои стада; нѣма ни едно село, което да не е нѣколко пѫти запустено отъ тѣхнитѣ опустошителни набѣги. Въоръжени, юначни като разбойницитѣ, мѣстнитѣ жители сѫ всѣкога готови да дадѫтъ отпоръ на нападающитѣ дружини, и да избавѫтъ стадата си. При всѣкое явно нападение на Арнаутитѣ ставатъ сѫщи битки, въ които падатъ много хора и отъ двѣтѣ страни. Често шарскитѣ Арнаути излизатъ побѣдители въ тѣзи битки и сполучватъ да защитѫтъ иманието си, нъ обикновенно тѣ губѫтъ, защото Малесорцитѣ зиматъ прѣдварителни мѣрки за да си осигу-

ржтъ сполуката въ прѣдприятието си. Съ тѣзи съпротивления шарскитѣ Арнаути сж полезни за полскитѣ селяни, защото имъ служжтъ като авангвардия противъ Малесорскитѣ дружини. И дѣйствително, съвсѣмъ рѣдко тѣ досѣгатъ полскитѣ Тетовски села, защото, за да дойджтъ въ полето, трѣбва да минжтъ изъ шарскитѣ села, които въ никакъвъ случай не ги пропускатъ безъ никакво съпротивление. Въ малко по-добро положение сж селата по прѣдгорията на Шаръ, а въ още по-добро положение сж селата при политѣ му.

Населението въ тѣзи села е смѣсено отъ Българи и Арнаути. На югъ отъ Тетово прѣобладава арнаутския елементъ, а на сѣверъ отъ Тетово прѣобладающия елементъ е българския. Селата по прѣдгорието стоjтъ малко по-долѣ отъ полскитѣ села.

Главния источникъ на поминъкъ на тѣзи села е гурбетчилъкътъ. Останжлитѣ дома селяни се занимаватъ съ скотовждство, дърводѣлство и земледѣлие. Иманието си държжтъ по билото на Шаръ на бачила, а съ земледѣлието се занимаватъ въ полето, дето иматъ нивя въ синоритѣ на полскитѣ и припланинскитѣ села. Земледѣлието едвамъ удовлетворява мѣстнитѣ имъ нужди, а съ скотовждството посрѣщатъ вънкашнитѣ разноски на кжщата.

§ II. *Втората часть на Шаръ.*

Втората часть на Шаръ, както казахъ, се простира между втория и третия планински вжзли. Рѣката Радика недалечъ отъ Дебъръ ж прѣсича и ж дѣли на двѣ части съ различенъ характеръ и направление. Тѣзи двѣ части сж Стогово и Корабъ, които се простиратъ подъ жгълъ, върха на когото е малко подъ Дебъръ. Напрѣку на двѣтѣ се простира Бистра пл., която съединява источнитѣ краища на двѣтѣ страни на жгъла и тъй образува трижгълникъ.

I.) *Корабъ.* — Както казахъ по-прѣди, $2^1/_2$—3 часа на ю.-западъ отъ Гостиваръ Шарската верига мѣни южната си посока въ ю.-западна и, като се спуска паралелно на р. Радика, свършва надъ самия градъ Дебъръ. Тази часть на Шаръ прѣдставлява видъ на една стръмна скалиста стѣна, която въ горната си часть малко подъ билото е съвършено гола и скалиста, а при политѣ си е покрита съ гори отъ бука,

джбъ и габеръ. Най-гѫсти гори има по-склонътъ на Шаръ отъ с. Косоврасти до Жорнойница, нѣщо на 6 часа продължение. По продължението си тази часть на Шарската верига има три издигнѫти мѣста, като грамадни массиви, надъ които се издигатъ исполински до облачни островръхлести и стръмни, цуцулообразни върхове. Между тритѣ издигнѫтини има 2 прѣсѣки. Първия массивъ въ началото на веригата е тризѫбия върхъ *Корабъ*, отъ който и първата часть се нарича съ сѫщето име. Срѣдната издигнѫтина — *Дешатъ планина* и крайния массивъ — *Кърчинъ планина*, при политѣ на която е построенъ Дебъръ. Отъ гр. Дебъръ на с.-истокъ се виждатъ 5 издигающи се единъ надъ другъ върха, най-високия отъ които се нарича *Кърчинъ*. Край този върхъ названието *Кърчинъ* отдаватъ и на цѣлата тази грамада отъ височини отъ Дешатъ до Дебъръ. Върховетѣ Кърчинъ и Корабъ сѫ едни отъ най-високитѣ на цѣлата Шарска верига. Мѣстнитѣ хора ме увѣряваха, че Корабъ е много по-високъ отъ върховетѣ Шаръ и Люботърнъ, нъ това не се узнало отъ пѫтешественицитѣ, защото никой не се билъ искачилъ на него. Дѣйствително, тѣзи два върха сѫ недостѫпни, едно защото населението въ околностьта е диво и прави ги недостѫпни, друго защото скалиститѣ имъ склонове особено въ горната часть сѫ тъй стръмни. щото сѫ май непристѫпни за человѣка. За най-високи ги прѣдставлява и легендата, съ която мѣстното население тълкува происхождението на названието Кърчинъ и Корабъ — легенда, която срѣщахъ почти за всичкитѣ високи страни по нашинско, каквито сѫ напр. върхътъ Пиринъ въ Пиринъ планина, върхътъ Сърпъ въ Бигла планина въ мѣстностьта Демиръ-Хисаръ и др. т.

Споредъ тази легенда, ковчегътъ на дѣдо Ноя слѣдъ потопа се спрѣлъ на Кърчинъ, като на най-висока планина въ околностьта. Тамъ той се чукнѫлъ отъ скалитѣ му или „кърцнѫлъ," както казватъ по Дебърския говоръ, отъ което и планината се нарѣкла „*Кърчинг*". Сѫщата легенда други приказватъ за Корабъ.

Отъ ближнитѣ села въскачватъ се високо по склонътъ на съборъ, като на свещено мѣсто.

При политѣ на Кърчинъ малко надъ село Рачиница, до което и се свършватъ ю.-западнитѣ му поли, има една голѣма копия за гипсъ, който се носи въ Солунъ и Битоля. Има и каме-

ноломня за плочи за покривание на кѫщи, които се разнасятъ по цѣлата околность, най-много въ горно-Рѣканскитѣ села. Впрочемъ, тѣзи плочи по качество стоѫтъ по-долѣ отъ Гарскитѣ по туй, че се тропѫтъ много, особено кога ги напече слънцето, слѣдъ като ги е хванѫлъ дъждъ.

Корабъ се слави съ прочутото „шарско“ или както по-право го викатъ Арнаутитѣ „Корабско сирение,“ което се разнася повече въ Солунъ и Цариградъ. По мнѣнието на мѣстнитѣ Арнаути, благата трѣва по пасищата е причината на туй, дето сирението тамъ притѣжава блажнина по приятна, отколкото въ всичката Шарска верига.

2. *Стогово планина* се захваща недалечъ отъ с. Мелничани срѣщу върхътъ Кърчинъ и до нѣкждѣ върви отъ зап.-сѣв.-зап. къмъ и.-ю.-и., а послѣ завива на юго-истокъ и свършва въ мѣстностьта Дримъ-Колу на прѣдѣла между Охридско и Дебърско, слѣдъ едно продължение отъ около 10 часа. Почти въ срѣдата ѝ се издига пирамидално високия върхъ Стогово (цуцулето на Стогово се вика *Бабинг-шърт*ъ), който има видъ на купа или „стогъ“ сѣно, отъ което върхътъ добилъ името Стогово; по името на върхътъ, който властвува надъ цѣлата верига, всичката тази часть на Шаръ е извѣстна подъ общото название *Стогово планина*, а отъ мѣстнитѣ названия, които се срѣщатъ по веригата, като вървимъ отъ з.-с.-з. къмъ и.-ю.-и., по забѣлѣжителни сѫ: *Ришница*, *Пиловецъ*, *Вартогъ*, *Мегданицитѣ*, *Одушница*. *Брѣзово* и собствено *Стогово*. Тази часть е тѣсна, горѣ плоска значително по-ниска отъ първата часть; тя има 2100 м. в., както ѫ опрѣдѣлятъ нѣкои пѫтешественици. По пасбищата, които съставляватъ отличителната черта на цѣлата Шарска верига, тази часть стои малко по-долѣ отъ собствено Шаръ, нъ го прѣвишава по горитѣ, които покриватъ по-голѣмата часть отъ склона ѝ отъ половината височина надолѣ.

§ III. Клонове отъ I-та часть на Шаръ.

Всичкитѣ планини на описваната отъ мене область надѣсно отъ Вардаръ си водѫтъ началото отъ Шаръ планина, именно отъ началото на първата, втората и третата ѝ части. Тѣзи клонове прѣдставляватъ твърдѣ сложна мрѣжа отъ планини, особено въ по-ближнитѣ до Шаръ мѣста. За туй систематизацията, която азъ имъ правѫ, има нужда отъ бѫдѫщи

по-дълбоко научни изслѣдвания за допълнявание, а, може би, и измѣнявания. При нареждането имъ въ групи, азъ съмъ се ржководилъ отъ посоката, вънкашния имъ видъ и отчасти отъ съставътъ имъ.

Първата часть отъ източната си страна нѣма расклонения, въ сжщинската смисъль на думата расклонение, а само терасообразни спускове или съединяющи рамки. Такива сж:

1) *Рогачевскитѣ планини.* Отъ южния склонъ на Люботрънъ се спуска накждѣ Вардаръ една тераса, която пълни пространството между сѣверния край на Тетовското поле и Лепенечката долина въ сѣверо-западния край на Скопското поле и която прѣдставлява постепенно снижение на политѣ на Люботърнъ до Вардаръ. Въ срѣдата си тя прѣдставлява нѣщо като гребенъ, който се спуска отъ с.-с.-з. къмъ ю.-ю.-и., и който отъ началото си е по-широкъ, а колкото се приближава къмъ Вардаръ, става по-тѣсенъ и по-остъръ. Така устроенъ, той има видъ на „рогъ“, отъ което и сж го нарѣкли *Рогачъ-планина.* Собствено Рогачъ се нарича високия и най-тѣсния край на гребенътъ подъ Вардаръ, нъ неговото име е отдадено на цѣлия гребенъ. Отъ южния му край по юго-източна посока и паралелно на Лепенецъ се спуска другъ единъ такъвъ гребенъ, който пълни жгълътъ между Лепенецъ и Вардаръ. То е *Кучковския връхъ*, който се нарича така по името на селото Кучково, което се намира на тепето му надъ самия Лепенецъ. Терасата напълно има характера на политѣ на Люботрънъ: тя е гола, скалиста, състояща отъ сиво-бѣлъ мраморъ и е прорѣзана отъ плитки продолни долини, спружени накждѣ Вардаръ. Такъвъ единъ долъ отдѣля Рогачъ отъ Кучковския долъ, а другъ единъ, нареченъ *Суви-долъ*, го отдѣля отъ западнитѣ понижения, които се наричатъ *Мали-Рогачевски планини.*

Рогачевскитѣ планини сж населени всѣ съ Арнаути, които сж диви, несъобщителни и грабливи, поради което туй мѣсто минава за едно отъ опаснитѣ.

§ IV. *Клонове на II-та часть.*

Втората часть испуска повече клонове отъ първата. Границата на пространството, което тѣзи клонове пълнятъ, минава: по Вардаръ отъ извора му до устието на Църна и по послѣдната до Прилѣпското поле. Отъ тукъ — прѣзъ проходътъ, който води въ долината на Велика, послѣ по

послѣдната и по Заяжката рѣка до извора на Радика. Повечето отъ планинскитѣ вериги, които се расклоняватъ отъ втората часть, сж дълги, тѣсни и неособено високи и вървѫтъ по източна или и.-сѣв.-източна посока.

I) Бунецъ, Влайница и Буковикъ. — По склонътъ на Корабъ се издига върха Бунецъ, а отъ него се захваща една верига, която се спуска накждѣ Кичева. Първата ѝ половина е пò-ниска и върви отъ с.-с.-западъ, къмъ ю.-ю.-истокъ, а втората е пó-висока, върви по юго-източна посока и свършва $1^1/_2$ ч. на сѣверъ отъ гр. Кичева. Първата половина се нарича Влайница планина, а втората — Буковикъ.

1) *Влайница* по цѣлото си продължение образува водораздѣла между Вардаръ чрѣзъ притока му Мелца и Радика, притокъ на р. Дринъ. Влайница въ началото си е отдѣлена отъ собствено Шаръ именно отъ Зендель-бегъ планина съ единъ дълбокъ долъ, по който протича рѣка Мелца, а съ оттатъшния си склонъ тя загражда отъ сѣв.-истокъ Мавровското поленце.

Почти въ цѣлото си продължение Влайница е ниска и горѣ плоска планина, като рудина. Тя е покрита съ кории и дървеса само по долищата и нѣкждѣ по плоскостьта на склоноветѣ; останжлитѣ ѝ мѣста сж покрити съ храсталъкъ, рѣдко съ трѣва.

По пѫтя отъ Тетово за Гостиваръ виждашъ на югъ една рудина, като рибица спружена и отгорѣ гола. То е Влайница планина. Право задъ Гостиваръ прѣдъ неѫ виждашъ постепенни снижения, които се прѣдставляватъ като неини прѣдгория и които заграждатъ отъ югъ Тетово-Гостиварското поле. На лѣво по юго-източна посока отъ пѫтя ти надъ всичкитѣ тѣзи височини издига се голѣма една тъмна нагледъ стѣна — то е Буковикъ планина. По-малкитѣ височини заграждатъ на зрителя хоризонтътъ на югъ отъ Гостиваръ. Стърчи само голия с.-с.-западенъ край на Влайница и на лѣво отъ него — Буковикъ.

2) *Буковикъ.* Въ юго-източния край на Влайница именно тамъ, дето тя се срѣща съ сѣверния край на Бистра (то е при извора на Заяжката рѣка) се захваща Буковикъ, който завива на юго-истокъ и свършва $1^1/_2$ часъ надъ Кичева. Буковикъ е на половина пò-високъ отъ Влайница. Билото му е остро. Прѣзъ срѣдата му има проходъ, прѣзъ който минава пѫтьтъ Гостиваръ-Кичева. Сѣверния склонъ на Буковикъ е

доста полѣгатъ. Спусковетѣ му ограждатъ отъ югъ Гостиварското поле и достигатъ до самия Гостиваръ. Прѣзъ срѣдата този склонъ е дълбоко прорѣзанъ отъ р. Лакавица. Цѣлата сѣверна страна на Буковикъ е покрита съ дървеса, най-много букови, отъ което и е добилъ названието си. Той е населенъ съ Арнаути, поради което е опасенъ и „страшенъ“ за пѫтуване. Южния склонъ на Буковикъ откъмъ Кичевско е пò-малко полѣгатъ. Той е съвършено голъ, каменистъ, безводенъ. Когато отъ сѣверната страна Буковикъ има бодъръ, даже страшенъ изгледъ, отъ южната страна откъмъ Кичевско той има унилъ и неприятенъ видъ. Буковикъ съ своитѣ спускове отдѣля Кичевското поле отъ Гостиварското. Той служи за водораздѣлъ между Вардаръ чрѣзъ притока му Лакавица и Велика чрѣзъ притока ѝ Заяжка рѣка.

3) *Бунецъ*. Влайница се отдѣля отъ Шаръ при с. Дуфъ, дето Шаръ се именува съ частното име *Дуфска планина*. Началото на клонътъ е означено съ в. *Бунецъ*, който прилича на главата на главачитѣ. Бунецъ е конусообразенъ върхъ два пѫти пò-високъ отъ Влайница и малко пò-низъкъ отъ съсѣдната Дуфска пл. Погледанъ отъ Гостиваръ, той се чернѣе надъ красталво-червената Влайница пл., надъ която и гордо господарува. Откъмъ Гостиварската страна той има доста кория, която му придава темния цвѣтъ, а оттатъшната страна паралелно на дѣсния брѣгъ на р. Радика между него и Шаръ се простиратъ рупести мѣста, които постепенно се издигатъ отъ него нагорѣ и се съединяватъ съ Шаръ.

Като се намиратъ на мѣстото, кѫдѣто се съединяватъ Поречко-Гостиваро-Кичевскитѣ планини, включая въ послѣднитѣ и самата Бистра пл., той има стратегическо значение и играе голѣма роль въ разбойническитѣ набѣги на шайкитѣ на Арнаутитѣ отъ Шарскитѣ села и туку-рѣчи на всичкитѣ Арнаути. Главнитѣ пѫтища на арнаутскитѣ шайки, които дохаждатъ да плѣнѫтъ зап. сѫ два: прѣзъ Бунецъ и прѣзъ Кара-орманъ. По първия пѫть минаватъ Малесорцитѣ, Миридититѣ и Долно-Дебранитѣ, а прѣзъ втория—Горно-Дебранитѣ. Първитѣ, които сѫ пò-силни, пò-много и пò-пакостливи, опустошаватъ Кичевско, Тетовско, Скопско, Битолско и Велешко, а вторитѣ — Охридско и отчасти Битолско, Рѣсенско и Кичевско. Всичкитѣ почти шайки минаватъ по този Бунецо-

Влайнички мостъ и оттамъ се растурватъ по разни страни и наопаки — на връщание отъ плѣчката си тѣ се събиратъ въ него, за да иматъ сила да отблъскватъ неприятеля въ случай, че би имъ прѣсѣкълъ пжтя за Шаръ.

На сѣверъ отъ тая точка Шаръ е отдѣленъ отъ Скопскитѣ и Порѣчкитѣ планини съ Тетовското поле, Вардаръ и Лепенецъ. Освѣнъ това, мѣстата на Шаръ отъ тази страна сж населени съ арнаутски села, които обикновенно служжтъ за крѣпости противъ разбойницитѣ Арнаути. На югъ Шаръ е отдѣленъ съ населената долина на р. Радика. Това диво и ненаселено мѣсто имъ прѣдставлява най-добрия прѣходъ. Правителството е разбрало това значение на мѣстото около Бунецъ и за туй е поставило тукъ караулъ отъ 25 — 30 сълдати, които, за жалость, не принасятъ никаква полза на населението, защото „се успиватъ“, при минаването на Арнаутитѣ или по прѣдварително съгласие съ тѣхъ, или отъ страхъ. Щомъ заминжтъ Бунецъ, Арнаутитѣ сж у дома си; тѣ сж вънъ отъ всѣкаква опасность, защото никой не смѣе да ги прѣслѣдва вече.

При една по яка стража, расположена по напрѣчна линия отъ Бунецъ до Бистра, съ пò-много и пò-прѣданни на длъжностьта си стражари или съ отстжпване пълно право на мѣстнитѣ селени да носжтъ оржжие (впрочемъ, тѣ и тъй не сж безъ такъво, нъ не сж толкозъ свободни да го употрѣбяватъ въ случай на нужда и се божтъ да иматъ добро оржжие), ако не напълно, то поне отчасти ще се прѣкжсне грабежътъ на добитъци, които съставляватъ главния прѣдметъ на този клонъ арнаутска промишленость защото съ добитъцитѣ хайдутитѣ не могжтъ да се крижтъ по шубаркитѣ и да избѣгнуватъ извѣстнитѣ мѣста.

Отъ юго-западния склонъ на върхъ Бунецъ се отдѣля *Кожа-планина*, която се спуска паралелно на Мавровската рѣка (горната часть на р. Радика) и се приближава до Бистра пл. Прѣзъ тѣсната долина на р. Радика, която отдѣля Кожа отъ Бистра, минава Дебърския пжть. Както самото име ѭ показва, Кожа е гола, бѣло-сива пл., висока, колкото Бунецъ.

Между Влайница, Бистра, Буковикъ и Кожа е заградено високото Мавровско поле. То е дълго 2 часа и широко $^3/_4$ часа. Почвата му е яка, напоява се добрѣ, нъ защото е високо и обиколено съ гжсти гористи мѣста, въ него жи-

тото не вирѣе добрѣ. Най-добрѣ вирѣе ръжьта, която често се повръжда отъ раннитѣ есенни слани или кжснитѣ пролѣтни студове. Малко по-долѣ отъ в. Бунецъ отъ Влайница се отдѣля на с.-истокъ верижката *Краста*, която върви отъ начало паралелно на Дуфската рѣка или Мелца, а по-долѣ — край Вардаръ и свършва срѣщу Гостиваръ съ в. *Градище*.

Отъ източната страна наКрастата е долътъ на Рѣчица, който ж отдѣля отъ спусковетѣ на Буковикъ. Склонътъ ѝ откъмъ Рѣчица е покритъ съ дървя, най-много елхи, брѣстове и орѣхи, а склонътъ ѝ надъ Мелца и Вардаръ е покритъ съ храсталакъ. По този послѣдния склонъ върви Дебърския пжть, който нататъкъ прѣсича Влайница напрѣку и излиза въ долината на Радика въ Мавровското поле.

Това мѣсто има голѣмо стратегическо значение. Долинитѣ на Мелца и Рѣчището сж единственитѣ мѣста, по които може да се иде въ Мавровското поле и оттамъ въ Дебърско. По долътъ на Рѣчището е вървѣлъ и стария Кичевски пжть. Долътъ на Лакавица е единствения пжть, по който може да се отиде отъ Гостиваръ отъ една страна за въ Кичевско, отъ друга страна за въ Порече.

Отъ южната страна на Букувикъ се спуска гребенътъ *Стража*, който свързва Буковикъ съ Бистра планина. Отъ началото на Букувикъ се спружва другъ спускъ, който пълни пространството между Рѣчица и Лакашница. Крайното му мѣсто състои отъ 2 хълма надъ Лакашница: *Дзвезда* и *Църни-върхъ*. Послѣдниятъ се отдѣля отъ Суха-Гора съ долътъ, прѣзъ който Лакашница се показва въ полето.

II) *Чальойца планина*. — Два и половина часа на сѣв.-истокъ отъ гр. Кичево се издига високото тепе *Кяфа*, така наречено отъ съсѣдното и на сжщото име село, расположено при политѣ му. Отъ източния край на този върхъ се захваща една верига, която върви по източна посока и свършва надъ Трѣска въ опова мѣсто, дето тѣ остава източната посока и завива на сѣверъ въ Порече. По продължението си нѣщо на 4 часа Чальойца има 4 тжпи въ видъ на върхове издигнжтини. Началния и най-високия се нарича *Кяфа*, срѣдния най-ниския — *Кула* и четвъртия — крайния — *Песякъ*. Третия се нарича — *Орелъ*. Тѣзи върхове дѣлжтъ и веригата на 3 части или прѣсѣки съ отдѣлни названия. Билото отъ Кяфа до Кула се нарича *Бѣлѣзи планина*, отъ Кула до Орелъ — *Чальойца*, а оттукъ до източния край — *Песякъ*, едноименно съ крайния

върхъ. По-извѣстно отъ тѣхъ е названието Чальойца, за туй съ него назовавамъ и цѣлата тази верига. Веригата Чальойца отдѣля Кичевското поле отъ Порече. Кяфа и Бѣлѣзи се издигатъ надъ Заяжкото или Горно-Кичевското поле, а Чальойца и Песякъ — надъ собствено Кичевското поле. Склоноветѣ имъ сж гористи, а билото имъ е съвършено голо, покрито съ трѣва за пасища. Съ бачилата по тѣзи пасбища нѣкога Чальойца е конкурирала на Бистра. Днесь, обаче пасбищата, както и горитѣ оставатъ безъ всѣкакво значение за околнитѣ села. Билата на Чальойца и Песякъ приличатъ на билото на Бѣлѣзи, склоноветѣ имъ още иматъ спазена гората си. Отъ Кула се испуска наюгъ едно широко прѣдгорие, което ограничава отъ сѣверъ Кичевското поле отъ гр. Кичево до източния му край. Рабетинската рѣка съ долътъ си дѣли това прѣдгорие на двѣ части. Съвършено другъ характеръ иматъ сѣверния склонъ и сѣвернитѣ поли на Чальойца. По този склонъ се испускатъ петъ главни и нѣколко други по-малки терасообразни и остри гребени, покрити съ гори, стръмни, страшни нагледъ и отдѣлени единъ отъ другъ съ голѣми пропасти. Тѣзи тераси съставляватъ главната часть на Порече.

III) *Сува-гора.* Отъ в. Кяфа се захваща една голѣма планинска верига, която пълни пространството между Вардаръ и Трѣска въ границата на Поречко, Тетовско и Скопско. Най-високото мѣсто на тая верига образува *Сува-гора* въ Тетовско, поради което и азъ ще ѭ наричамъ съ общото име Сува-гора. Отъ началото въ Гостиварско тя върви почти отъ югъ къмъ сѣверъ (съ малко отклонение на западъ), въ Тетовско държи чисто сѣверна посока, а въ сѣверния край на Тетовското поле добива източна посока, която запазва чакъ до Скопие

1) Въ началото си отъ Кяфа до дето се покаже въ Гостиварското поле, тя носи общото название *Добра вода* (така е наречена отъ хубавитѣ извори подъ буковитѣ и сѣнки, защото, както е извѣстно, най-хубавитѣ студени, лѣсни и приятни за пиение води сѫ въ горитѣ отъ бука и лѣска). По билото на Добрà-вода различаватъ частнитѣ имена: *Мегьникъ* така наречено, защото служи кото „*мегя*“ (мѣжда) на Поречко и Гостиварско и *Петлище*, което се издига въ сѣверния край на Добра-вода надъ с. Куново 2 часа на истокъ отъ Гостиваръ. Петлище е между село Вълче (Поречко) и с.

Търново (Гостиварско). На върхъ билото му има стара развалена черквица съ гробища до неѫ. Западния склонъ на Добра-вода е много изрѣзанъ съ долища, които го разкѫсватъ на тераси и хълмове, съ особени названия, отъ които по забѣлѣжителни сѫ: *Широка-орница*, *Еленкойца*, *Рудничче*, *Орничче*, *Кочина*, *Лопата*, *Бѣли-камень*. Склопътъ подъ Петлище на сѣверния край на Добра-вода до Куново се нарича *Петро-шума*. Така се нарѣкло това мѣсто отъ нѣкой си Петре, който билъ кяя по тази планина и събиралъ за козитѣ си повечето отъ шумата въ тѣзи мѣста. (По нашитѣ мѣста зимно врѣме хранѫтъ козитѣ си повечето съ шума т. е. съ изсъхнѫли листа и съ тънки клончета. Дървя, най-много дѫбици и брѣстчета, окастрѫватъ ги въ началото на есеньта, клончетата нареждатъ на нѣкои клонове на дървото въ пирамидално цуцуле, като куличка, наречено „*листурникъ*“. Важно нѣщо е шумата за добитъцитѣ, особено за козитѣ въ планинскитѣ мѣста! Ливади за сѣно нѣма, слама се срѣща слабо, шумата замѣства сѣното и сламата. Има си, слѣдователно, смисъль, дето отъ шумата си добила името и планината). Между с. с. Търново и Страняни тече рѣкичка. Между Страняни и Желѣзнорѣчани е *Дълбоки-долъ*. Надъ този долъ планината се нарича *Шилегарникъ*, а отъ Шилегарникъ накѫдѣ Добра-вода — *Крушейца* и *Завой*. Тукъ има мѣсто *Рудничче*, дето нѣкога сѫ вадѣли желѣзна руда. Кѫдѣ Добра-вода е *Опаленица* подъ неѫ — *Ефинецъ*, дето има изворъ съ бѣла вода. Всичкитѣ тѣзи спускове слизатъ до долината на Лакашница, която ги отдѣля отъ спусковетѣ на Буковикъ.

2) По-виднитѣ имена, които се срѣщатъ по билото на веригата Сува-гора въ Гостиварско и Тетовско, като вървимъ отъ югъ, къмъ сѣверъ сѫ:

Чамъ (така наречено, защото е покрито съ чамови дървета), *Плавесекъ* (едно широко тепе надъ Гостиваръ и надъ р. Лакашница), *Колоцъ* надъ с. Балинъ-долъ и *Пѫдище* надъ с. Чайле (името Пѫдище, споредъ една прикаска, произлиза отъ „пѫтище“ сир. старъ пѫть, защото прѣдполагатъ, че по билото на Сува-гора е имало друмъ). Надъ село Челопекъ е *Локва*. На билото на планината тукъ има едно мѣсто, въ което се събира вода повече отколкото по лакавицитѣ и по-малко отколкото въ блатата и което се нарича локва), а надъ с. Стенче се издига *Смрдешъ-планина*. Името на послѣд-

ната изваждатъ отъ старото едноименно село, което се намирало на върха на планината и което запустилъ въ запомнено врѣме нѣкой си юнакъ Сугаре отъ с. Требовле (Поречко). Планината съ 4-тѣ послѣдни имена носи общото име *Сува-гора*, отъ което тъй наричатъ цѣлата верига. Нататъкъ до Скопие Сува-гора именуватъ по имената на селата, които се намиратъ по неѫ.

Добра-вода се простира отъ ю.-ю.-з. къмъ с.-с.-и. Въ началото си тя е тѣсна и нерасклонена, съ стръмни склонове, прорѣзани съ долища. Отъ селото Буковикъ, при което се срѣща съ Буковикъ пл., тя издава много спускове накждѣ Лакашница. Тѣзи спускове и онѣзи по склонътъ на Буковикъ пълнѫтъ жгълътъ между двѣтѣ тѣзи планини и образуватъ отъ туй пространство едно лѣсисто мѣсто. За граница между височинитѣ отъ двѣтѣ планини служи единъ твърдѣ кривулестъ долъ съ стръмни склонове, по когото протича рѣка Лакашница, която събира водитѣ на тази водяста и лѣсиста мѣстность.

По цѣлото си продължение източния ѝ склонъ терасообразно се спуска въ Порече, както и сѣверния склонъ на Чальойца. Само че тѣзи тераси иматъ по-остри гребени и сѫ по-голѣми и по-диви. Както името ѝ дава да се разбере, Добра-вода е водяста планина, отъ това по-голѣмата часть отъ склоноветѣ и политѣ ѝ сѫ покрити съ лѣсове най-много отъ букови дървеса. Билото ѝ е покрито съ буйна трѣва, дето намиратъ добро пасище стадата на селата въ тази неизвѣстна лѣсиста мѣстность.

Въ сѣверния си край при Петлище Добра-вода се раздѣля на двѣ: главния чаталъ, като завие по накъмъ сѣв.-ист., слѣдъ $^1/_4$ часъ прѣсича се отъ р. Трѣска, прѣку която се захващатъ Скопскитѣ планини, а другия чаталъ е снижень и завива на сѣв.-зап. и слѣдъ $^1/_4$ часъ продължение се съединява съ Сува-гора. Това снижено мѣсто е или, по-добрѣ, може да бѫде най-естествения проходъ отъ Гостиварско за Порече. И наистина, най-много по него си вървѫтъ Поречанитѣ, когато идѫтъ на пазаръ въ Гостиваръ и Тетово, по него и Турцитѣ сѫ излѣзли въ Гостиварско откъмъ Порече, както говори легендата за прѣвзиманието на Тетово.

Собствено Сува-гора се захваща надъ село Куново на ю.-истокъ отъ Гостиваръ и по сѣверна посока се простира до проходътъ *Света*, кждѣто тя се прощава съ Тетовското

поле. Чамъ ѝ е собственото начало, а Плавесекъ е една тумба, която се издава прѣдъ неѫ и пълни най-тѣсното мѣсто между Лакашница и Вардаръ.

Сува-гора по цѣлото си продължение е доста широка планина, както въ основата, тъй и нагорѣ. Билото ѝ съвършено е плоско и широко, тъй щото по него може да се ходи даже съ кола, като по висока плоскость. Тукъ има и нивя, посѣяни повече съ ечменъ, когото вършѫтъ горѣ въ планината. На билото е имало доста сгоденъ пѫть за конье и даже за кола. Най-живо доказателство на това е названието *пѫдище*, което даватъ на една часть отъ билото и което отождествяватъ съ думата пѫтище. И сега по билото ходѫтъ конье отъ околнитѣ села, нъ нѣкога този пѫть е билъ друмъ, който замѣнявалъ днешния Гостиварски пѫть прѣзъ полето и Дервенътъ и който е водилъ отъ Скопие за Охридъ прѣзъ Кичево. По него сѫ вървѣли и кираджийски кола. Най-живо доказателство за това е названието *Колоскопикъ*, което се дава на друга часть отъ билото. Единъ селянинъ мислѣше, че когато Тетовското поленце е било „море“ (езеро) и когато още не е било очистено отъ вода прѣди Вардаръ да опрѣдѣли и установи окончателно руслото си, по Сува-гора е имало градъ и села, прѣзъ които минавалъ този друмъ. По цѣлото ѝ продължение билото ѝ е еднакво високо, само нѣкои валчести издигнѫтини като гърбъ се издигатъ надъ плоското било. Споредъ туй, тази планина е лишена отъ рѣски и причудливи форми, които сѫ тъй свойствени на много отъ планинитѣ въ Скопско. Единствения върхъ е в. *Таулъ*, който се издига пирамидално въ сѣверния край на планината надъ с. Вълковие. Билото подъ него се вика *Неестинецъ*. защото тамъ убили нѣкоя невѣста (нéеста, както ѫ наричатъ въ Тетовско и Рѣканско). Тукъ има изворъ съ много студена вода, която слѣдъ малко се губи въ единъ долъ. Водата тече само на пролѣть нѣколко недѣли подиръ Гюргевъ-день. Послѣ се губи въ едно мѣсто, покрито съ дрѣбни камъчета. Сѫщата вода излиза близо до село Форино. То е така наречената *Яорка* вода, която е голѣма колкото язъ на воденица съ 1 камъкъ. Това познаватъ по дамаритѣ надъ повърхнината на изворътъ. Понеже Сува-гора не се стѣснява нагорѣ, склоноветѣ ѝ сѫ стръмни, каквото бива обикновенно съ планинитѣ, които състоѫтъ долѣ отъ скали и които не попиватъ водата. Западния ѝ склонъ е значи-

телно гладъкъ и прорѣзанъ тукъ-тамѣ само съ плитки бразди, по които се стича дъждовната и снѣжната вода отъ планината и по които вървѫтъ обикновенно планинскитѣ пѫтеки.

Трѣска отъ източната страна и Вардаръ отъ западната текѫтъ подъ самата планина; тъй щото политѣ на планината и отъ двѣтѣ страни сѫ стръмни. Южната ѝ половина е повече покрита съ гори, а сѣверната е гола скалиста.

Ако се гледа на бунаритѣ, които се копаѫтъ на разни мѣста и на различна височина по планината, горния пластъ на почвата на нѣколко стѫпки дълбочина се образува отъ цървена глина, подъ нея има пластъ отъ бѣла глина, подиръ което слѣдватъ карпи и скали отъ бѣлѣзникъвъ камъкъ варовецъ и полски шпатъ.

Сува-гора е бѣдна отъ животни и растения. Цѣлата отъ политѣ до билото си е съвършено гола и лишена не само отъ дървеса, нъ и отъ трѣва; надъ бѣлата ѝ почва се издигатъ ниски недоразвити дървчета и зеленики, които изглеждатъ отъ далечъ като дамки, нарочно турени, за да пошарѫтъ планината. Отъ източната страна нѣкѫдѣ е скалиста, а нѣкѫдѣ покрита съ храсталакъ и трѣвулякъ; по този склонъ не сѫ рѣдкость и кориитѣ отъ букови дървеса. Нъ онова, което най-много отличава Сува-гора отъ всичкитѣ околни планини, то е нейната бѣдность отъ вода. Както показва името ѝ, тя е безводна планина; изъ нея не истича ни една рѣка и даже малкитѣ изворчета тукъ сѫ въ голѣма рѣдкость. Всичкитѣ села по и подъ нея страдаѫтъ за вода; населението въ тѣзи села си доставя вода отъ бунаритѣ, които сѫ много дълбоки. Сува-гора съ видътъ, голѣмината, безводието си прѣдставлява голѣма противоположность съ всичкитѣ околни планини. Изледътъ ѝ е твърдѣ, грозенъ, печаленъ, защото тя е гола, покрита съ варовити и слюдасти камъни или съ глиняста почва. Нейнитѣ хълмове сѫ лишени отъ оная буйна планинска трѣва, която е украшение на всичкитѣ околни мѣста. Впрочемъ, малкитѣ шубърчета, които се срѣщатъ по нея, горѣ-долѣ благоприятствуватъ за развѫждането на кози.

Съобщенията прѣзъ Сува-гора сѫ твърдѣ слаби; прѣзъ нея нѣма пѫть работенъ, сгоденъ, а само козярски пѫтеки, които сѫ стръмни, каменисти и не тъй сгодни. Отъ тѣзи пѫтеки по забѣлѣжителни сѫ 4: прѣзъ Балинъ-долъ, прѣзъ Чайле, прѣзъ Корита и по прохода Света.

Видѣхме, че склонътъ на Сува-гора е прорѣзанъ съ недълбоки долища, нѣкои отъ които отиватъ до билото, а други свършватъ по̀-долѣ отъ него. Всичкитѣ казани пѫтеки вървѫтъ по тѣзи долове до билото, което наистина е равно, нъ не е сгодно за пѫть, защото е покрито съ дрѣбни камъчета. Оттатъкъ по източния склонъ тѣ сѫ още по̀-несгодни, защото минаватъ или по долища прѣзъ ормани, или прѣзъ скалисти мѣста. Съ тѣзи пѫтища си служѫтъ само околнитѣ Гостиварски и Поречки села. По тѣхъ могѫтъ да работѫтъ само мѣстнитѣ конье. И четиритѣхъ не сѫ сигурни, нъ особено е опасенъ послѣдния: рѣдко се минава година да не бѫдѫтъ въ него убити по нѣколко души. Малко по̀-насѣверъ отъ в. Таулъ Сува-гора мѣни посоката и характера си. Тя се обръща право на истокъ въ видъ на единъ тѣсенъ горѣ остъръ скалистъ гребенъ. Отъ сѣверъ той е покритъ съ храсталакъ и тукъ-тамѣ съ кории, а отъ югъ е скалистъ, голъ и още по̀-стръменъ. Отъ Скопска Каршияка този гребенъ се вижда да се спуска като отвѣсна стѣна надъ самата рѣка Трѣска. Скалитѣ на сѣверния склонъ сѫ съвършено извѣтрѣяни и раздробени. Погледнѫтъ отъ Скопска Църна-гора, този склонъ се прѣдставлява като отвѣсна стѣна, по която се спуска широкъ единъ потокъ отъ камъни, каквото лавата се спуска по склоноветѣ на вулканътъ. Слѣдъ 2 — 2 $^1/_2$ часа тази планина е прорѣзана отъ р. Трѣска, надъ която висѫтъ стръмни скали и отъ двѣтѣ страни. Подъ името *Нерезечка* и *Матечичка* планина тя се продължава и отвъдъ Трѣска и свършва съ в. *Водно*, при политѣ на който лѣжи гр. Скопие. И тъзи верига има сѫщия характеръ на Сува-гора, само че отъ Трѣска насамъ сѣверния ѝ склонъ е покритъ съ храстие и на много мѣста съ кории отъ дрѣнови и брѣстови дървеса, които значително ѫ украсяватъ. Южния ѝ склонъ тъй сѫщо е голъ и скалистъ.

Върхъ *Водно* е массивъ, широкъ и значително високъ, въ видъ на пирамида. По срѣдата му има кория съ хубави мѣста, съ студена вода, които бихѫ могли да служѫтъ, като прѣкрасни мѣста за расхотка на Скопяни. На тепето си е покритъ съ трѣва и разработени нивя, а при политѣ си е съвършено голъ. Исключение правѫтъ сѣвернитѣ поли, по които сѫ разположени Скопскитѣ лозя, които даватъ хубавото Скопско вино. Политѣ му отъ югъ сѫ твърдѣ полѣгати и свършватъ хълмообразно чакъ до долинитѣ на Маркова-рѣка и Сува-рѣка.

Отъ сѣверо-източната си страна е доста богатъ съ вода, особено около селата горно и долно Водно, които на това обстоятелство и длъжжтъ названието си.

3). *Расклонения.* Сува-гора нѣма почти никакви расклонения, искючая нѣкои малки рамки, които могжтъ да се вземжтъ и като прѣдгория; тѣ сж плодъ на грубата майстория на природата, която не може да изглади и изравни планинитѣ въ мѣстото, дето тѣ измѣняватъ посоката си или се срѣщатъ съ нѣкоя друга планина. Такива рамки тя испуска на двѣ мѣста: при село Куново, дето Добра-вода измѣнява посоката си, за да се съедини съ собствено Сува-гора и тамъ, дето тя завива на истокъ. Първитѣ отъ тѣхъ ги разгледахме на слѣдуемото мѣсто. Тукъ ще разгледаме вторитѣ.

Между Скопското и Тетовското полета и между Сува-гора и Люботрънъ се простира една хълмиста мѣстность, на която даватъ общото име *Дервентъ*. При с. Челопекъ отъ Сува-гора се захваща едно ниско прѣдгорие, което върви паралелно ней дори до Скопското поле. Въ началото си това прѣдгорие испуска рамка, която загражда Тетовското поле между Жеденъ и Сува-гора и кара Вардаръ да се отбие малко по-назападъ. Тя минава надъ селата: Богоня, Ласце, Жеглино и свършва надъ послѣдното единъ и половина часъ на и.-ю.-и. отъ Тетово съ върхътъ *Чемширликъ* (така нареченъ, защото цѣлия е покритъ съ зеленика или чемширъ), подъ сѣвернитѣ поли на когото минава пжтьтъ Стопие — Тетово. Това прѣдгорие е отдѣлено отъ Сува-гора съ единъ долъ не особено дълбокъ, нъ уединенъ и за това страшенъ, на когото склоноветѣ сж покрити все съ храсталакъ. То е проходътъ *Света*, по когото минава пжтьтъ отъ Гостиваръ за Скопие. Въ жгълътъ, кждѣто Вардаръ завива на истокъ, се захваща като продължение на Рогачевскитѣ планини една верига, наречена *Жеденъ пл.* отъ селото на сжщото име, която се спуска по южна посока паралелно на Вардаръ и надъ самия него и свършва на югъ съ извѣстния массивенъ върхъ *Грутчинъ* или *Грумчинъ*, който се издига срѣщу чемширлика. Между тѣзи два върха е проходътъ *Здравевъ забелъ*, прѣзъ когото пжтя отъ Скопие за Тетово влиза въ Тетовското поле. Жеденъ е съвършено гола, прошарена само тукъ-тамѣ съ храсталакъ планина съ широко и плоско било и съ стръмни и съвършено плоски сиво-бѣли нагледъ склонове и поли. Подъ самитѣ му западни поли тече Вар-

даръ, а на истокъ той испуска терасообразна рамка, която постепенно се снижава и свършва въ западния край на Скопското поле въ жгълътъ между Вардаръ и Трѣска. Тази тераса отдѣля долината на Вардаръ отъ онази на Дервентската рѣка.

§ V. *Скопскитѣ планини.*

Когато отъ една верига се спуска нѣкой клонъ, обикновенно въ началото си той е слѣнъ съ гребенътъ на планината и още не може да се различава като отдѣлна верига. На много мѣста массата му бива слѣта съ онова мѣсто на склонътъ или билото, отъ което той се отдѣля. Въ този случай се образува висока планинска плоскость. Такъво нѣщо имаме напр. въ третия планински вжзелъ на Шаръ при в. Стогово, въ главния планински вжзелъ на Осоговскитѣ планини при върховетѣ Руянъ и Царевъ върхъ и пр. Другадѣ, въ мѣстото на расклонението тѣ прѣдставляватъ редъ отъ тераси, отдѣлени една отъ друга съ долища; а на трети мѣста (това е най-вече при голѣмитѣ планински вжзли) тѣ прѣдставляватъ грамади отъ твърдѣ неправилно распрѣдѣлени височини, между които се заграждатъ „руши“ т. е. планински корита, които често ставатъ дъна на планински езера. На първ поглед тѣзи височини се виждатъ безъ редъ расхвърлени; обаче, ако човѣкъ се вгледа въ тѣхъ добрѣ, ще забѣлѣжи доста голѣма правилность въ строенито имъ — тѣ сж наредени въ една прѣкжсвана верига, въ началото на която височинитѣ сж купчести, а колкото повече се отдалечаватъ отъ планината, толкозъ отставатъ по-длъгнести, додето най-послѣ се обръщатъ въ отдѣлна и опрѣдѣлена планинска верига. Скопскитѣ планини прѣдставляватъ много добъръ примѣръ на такъво едно географико-геологическо явление. Въ срѣдата си при главния вжзелъ тѣзи планини се виждатъ тъй неправилно расхвърлени, щото безъ сериозни и всестранни наблюдения, човѣкъ мжчно може да разбере истинското взаимно разположение на разнитѣ имъ вериги и прѣдгория. Погледнжти отъ разни страни, Скопскитѣ планини се прѣдставляватъ въ различенъ видъ, а това още повече бърка на наблюдателя да схване истинския имъ видъ. Туй е причината, дето и въ най-добритѣ карти за нашитѣ мѣста тѣ сж твърдѣ погрѣшно поставени. Азъ ходихъ по тѣхъ 3—4 пжти, разглеждахъ ги внимателно отъ 5 страни (отъ Скопско, Кумановско, Велешко,

Прилѣпско и Кичевско) и при всѣко послѣдующе ходение на мирахъ невѣрности въ прѣдставлението, което имахъ за тѣхъ отъ прѣдидущето ходение. Ето прѣдставлението, което най-подиръ ми останѫ за тѣхъ.

Както казахъ въ „Общия прѣгледъ“ на планинитѣ, в. Якупица е единъ грамаденъ планински вѫзелъ, отъ който лучеобразно се испускатъ нѣколко планински вериги и групи, които покриватъ обширното пространство между рѣкитѣ Църна, Трѣска по всичкото ѝ течение и Вардаръ отъ устието на Църна до онова на Трѣска. Ще разгледамъ въ подробности разнитѣ вериги отъ тази голѣма планинска група.

1). Салакова-Караджица. — Отъ върха Якупица се спуска по сѣв.-западна посока една верига, която досѣга р. Трѣска тъкмо въ онова мѣсто, дето надъ нея отъ срѣщната страна се издига поменѫтия по-горѣ чаталъ (расклонение) на Сува-гора. Тукъ Скопскитѣ планини се съединяватъ чрѣзъ Сува-гора съ Шаръ. По продължението си тая верига отъ Якупица до Трѣска носи тѣзи названия: *Салакова*, *Караджица-планина*, *Сува-планина*, на която Кичевския склонъ се нарича *Пепелякъ*, *Пропасть*, *Велешка-рупа* и *Бърдо*.

Отъ върхътъ Якупица нататъкъ веригата постепенно се снижава до Бърдо, което по-височината е по-скоро хълмъ, отколкото планина, както може да се проумѣе отъ названието му. Края на Салакова-планина се отдѣля отъ началото на Караджица съ единъ дълбокъ долъ, който завива малко около Салакова-планина. Пропасть прави прѣходътъ на Караджица за Сува-планина малко по рѣзъкъ, а при края на Сува-планина се захваща Велешка-рупа, която навсѣкѫдѣ е равна по височина и която свършва надъ Трѣска подъ названието Бърдо. Отъ Бърдото надолѣ паралелно на Трѣска и надъ самата нея се спуска веригата *Рудина*, която се свързва съ Водно.

Отличителнияътъ бѣлѣгъ на цѣлия този гребенъ е поразителната му голота. Исключая дъната на долищата, кѫдѣто се срѣщатъ трѣва и дървеса, склоноветѣ и билото му състоѧтъ исключително отъ варовити и гранитни люти и остри камъци, които отдалечъ придаватъ сиво-бѣлъ и не привлѣкателенъ изгледъ на планината. Склонътъ е тъй стръменъ и е покритъ съ такива дрѣбни и остри камъчета, щото ходението по него е твърдѣ трудно, за да не кажѫ невъзможно. Въ това отношение той прилича на Велешкитѣ и

часть отъ Прилѣпскитѣ планини които сѫ негови непосрѣдствени расклонения, и на Сува-гора, отъ която се отличава само по видътъ си: когато послѣдната е планина почти еднакво широка въ основата и при върхътъ си, билото на Салакова-Караджица прѣдставлява единъ остъръ гребенъ, абсолютно голъ. Другитѣ части на Скопскитѣ планини, наистина, не прѣдставляватъ сплощни лѣсове, нъ повече отъ половината сѫ покрити съ дървеса, кѫдѣ по-рѣдки, кѫдѣ погѫсти кории, повече отъ букови дървеса и въ туй отношение тѣ значително се отличаватъ отъ гребена Салакова-Караджица.

Този характеръ е толкозъ по-рѣзъкъ, колкото се качва човѣкъ по́-нависоко по планината. Надолѣ раздробяването на скалитѣ е по̀-слабо. Сува-гора е покрита съ слабъ единъ слой отъ земя, а земестата почва на Велешка — руна и Бърдо образува такъвъ дълбокъ слой, щото тукъ вече се срѣща и растителность: трѣва, храстие, а въ низкитѣ мѣста и дървеса.

При такъвъ характеръ въ съставътъ и почвата, естествено е, че веригата е лишена отъ води и рѣки. Това особено се забѣлѣзва въ онази нейна часть, която се нарича Сува-гора, на което обстоятелство и тази планина дължи своето название. Тѣжко и горко на пѫтника или на пастиря, който би попадѫлъ въ тази планина безъ да носи съ себе си вода! Страдалци ме увѣряваха, че при трудностьта да се ходи по тѣзи мѣста и при ненаселеностьта имъ, такъвъ човѣкъ би умрѣлъ отъ жажда.

Друга отличителна черта на тѣзи планини сѫ дупкитѣ и пещеритѣ или „пропаститѣ“, както ги наричатъ пастиритѣ и мѣстнитѣ жители. Тѣзи пещери се впускатъ до дънъ-земя вѫтрѣ въ нѣкоя варовита скала или между двѣ такива и приличатъ на дълбоки бунари. Тѣсното имъ гърло не пуска въ тѣхъ дъждовната вода, нито пъкъ дава на слънчевитѣ лучи да проникватъ вѫтрѣ и да оказватъ своето разрушающе дѣйствие върху снѣгътъ, който зимнитѣ бури сѫ втикѫли вѫтрѣ на сила. Тъй щото, тѣ оставатъ вѣчно покрити съ снѣгъ или, по-добрѣ казано, прѣдставляватъ езерца отъ снѣгъ, намѣсто отъ вода, каквито се срѣщатъ въ Босненскитѣ планини. По разни начини пастиритѣ вадѫтъ отвѫтрѣ снѣгътъ, растопяватъ го по впадинитѣ на скалитѣ и по такъвъ оригиналенъ и труденъ начинъ утоляватъ жаждата на овцитѣ,

когато прѣкарватъ стадата си по тѣзи сухи долини, които безъ тѣзи источници на вода бихѫ станѫли съвършено непристѫпни за хората, особено за пастиритѣ. Извѣстна и голѣма една такава пропасть се срѣща въ най-високото мѣсто на Сува-гора на прѣдѣла ѝ съ Караджица. Отъ неѫ тази часть отъ планината е наречена „*Пропасть*“.

Къмъ отличителнитѣ чърти на тѣзи планини може да се притури и туй, че тѣ сѫ много-именни. Това се дължи на двѣ обстоятелства: 1) на туй, че тѣ сѫ раздробени на много части и 2) на това, че тѣ сѫ притѣжание на много лица, отъ собственитѣ имена на които отдѣлнитѣ планини сѫ ис получили названието.

Сходна тѣмъ по вида и характера си е веригата, която се простира край Трѣска на 6 часа продължение и която служи да свържи Сува-пл. съ Водно. Почти въ срѣдата си тя е снижена. Отъ началото ѝ до снижението тя прѣдставлява единъ гребенъ широкъ, отъ горѣ съвършено плосъкъ и равенъ, отъ което си е добилъ името *Рудина* (по насъ „рудина“ наричатъ всѣка планинска възвишеность, която не е особено висока и има склонъ нито много стръменъ, нито много високъ, а било — съвършено плоско и равно, като гърбътъ на рудото ягне). По видътъ си тя прилича на Жеденската планина, отъ която се отличава по туй, че е покрита съ по̀-дебелъ пластъ отъ цървеница земя и че тукъ тамѣ има храстие и дървеса. При сниженото мѣсто на Рудина е Гувърлевската полянка. Подъ името *Гувърлевска* планина тя постепенно се възвишава и слѣдъ $^1/_2$ часъ се съединява съ Водно.

Двата склона на веригата се различаватъ значително по видътъ и формата си: когато отсамния склонъ се снижава хълместо-образно до долътъ на Сува-рѣка и е земястъ, отвѫдния е съвършено скалистъ и тъй стърменъ, щото по него човѣкъ едвамъ може да се катери — черта, съ която се отличава и юго-западния край на Сува-гора, отвъдъ р. Трѣска.

Почти перпендикулярно на веригата Салакова-Караджица планина се захваща втора планинска верига, която по с.-с.-източна посока се спуща дору до Вардаръ. Тя прѣдставлява редъ отъ грамадни купелообразни хълмове, съединени помежду си чрѣзъ тѣсни и снежени гребени. Главнитѣ купелообразни массиви, които образуватъ веригата сѫ, три: въ на-

чалото е *Цѣрний-вѣрхъ*, най-високия, въ срѣдата *Мумджийца* и двузѫбестата *Китка-пл.*, съ която веригата свършва.

2) *Цѣрний вѣрхъ* е конусообразна височина, която се издига прѣдъ Салакова планина и прѣдъ в. Якупица, когото отчасти закрива за наблюдателя отъ Каршияка. Названията „Църний-върхъ“, „Църна-гора“ у насъ даватъ на върхове или планини, които отдалечъ изглеждатъ черни, темни. Това произлиза отъ двѣ причини: първо отъ туй, че, като снижени мѣста, тѣ вѣчно стоѫтъ въ сѣнка и второ отъ гѫститѣ кории, които ги покриватъ. Прѣдметния върхъ притѣжава и двѣтѣ тѣзи условия. Заграденъ отъ югъ, юго-истокъ и юго-западъ съ по-високи отъ него планини и върхове, той бива рѣдко озаряванъ отъ слънчевитѣ лѫчи. Прѣди врѣме той е прѣдставлявалъ сплощна гора отъ букови, дѫбови и борови дървеса, по-голѣмата часть отъ които и сега сѫ спазени. Тѣзи кории доставятъ дърва на цѣлата Каршиака, а въ вѫгленарницитѣ имъ се изваждатъ вѫглени за цѣлото Скопско. Има и добри пастбища, по които пасѫтъ повече стадата на Каршиякскитѣ села. На самия му върхъ е селото Църний-върхъ, което служи като скривалище на хайдутитѣ отъ Прилѣпско, Велешко и Кичевско.

В. *Китки* е по-низъкъ отъ Църний-върхъ. Той е пирамидаленъ и най-горѣ се раздѣля на два остри върха. Отъ юго-истокъ почти съ цѣлия си массивъ е слѣтъ съ Тисойца Мумджийца. Отъ другитѣ страни склоноветѣ му сѫ значително стръмни, нъ политѣ му сѫ твърдѣ полѣгати. Надъ долината на Маркова р. и въ Скопското поле той свършва съ поли полѣгати като поле, а на и.-ю.-ист. подъ ѫгълъ съ Вардаръ испуска тераси, които стръмно свършватъ надъ долината му и помежду си сѫ отдѣлени съ сухи долинки. Тѣзи тераси образуватъ дѣсната страна на Вардарската тѣснина отъ Скопското поле до станцията Зелениково

Голитѣ мѣста на Китка изглеждатъ цървеникави, защото сѫ покрити съ пластъ отъ цървена глина; нъ въ по-дълбокото варовникътъ трѣбва да съставлява скалитѣ му. Надъ село Пагаруша въ склонътъ на Китка вадѫтъ прѣкрасенъ мраморъ, който се разнася по цѣла с.-западна Македония. Сѣверо-западнитѣ и западнитѣ му склонове сѫ голи, а върховетѣ сѫ покрити съ кория, повечето отъ букови дървеса.

Мумджийца не е друго освѣнъ по-снижено продължение на Църний-върхъ, на когото спазва видътъ и характерътъ

въ всѣкое отношение. Отличава се отъ него, както и отъ всичкитѣ околни планини само по-богатитѣ пасища, съ които тя смѣло кункурира съ Бистра и Шаръ.

Въ жгълътъ между Църний.върхъ и Караджица се издига *Ибраимица* пл. Съ Църний-върхъ тя е съединена само въ началото си съ единъ гребенъ; останалжта ѝ часть е отдѣлена съ дълбоката долина на Маркова рѣка. Дълбокиятъ долъ на Патишка рѣка ѫ отдѣля отъ Караджица и Сува-планина. То е едно плоско и широко тепе, което горѣ е почти еднакво високо съ Църний-върхъ, а надолѣ постепенно се снижава и свършва стръмно въ самия върхъ на жгъла между Патишка р., Сува р. и Маркова рѣка. Като гледашъ откждѣ Каршияка, Ибраимица ти закрива цѣлата почти Караджица и часть отъ Салакова планина.

3) *Солунскитѣ планини.* Като юго-источно продължение на Салакова планина служжтъ *Бѣгово* и така нарѣченитѣ *Солунски планини.* Тъкмо срѣщу Китка Солунскитѣ панини завиватъ малко на сѣв.-сѣверо-истокъ подъ името *Тисойца* планина, която свършва надъ Вардаръ подъ Зелениково съ тераси, като онѣзи на Китка, само, че по-голѣми отъ тѣхъ. Солунскитѣ пл. прѣдставляватъ не особено широкъ гребенъ, прѣкжсванъ съ понижения, както веригата на Църний-върхъ и Китка.

По голѣмата имъ часть е покрита съ гжста гора. Като изминешъ станцията Зелениково по желѣзницата отъ Скопие за Велесъ, и като се свършжтъ тераситѣ на в. Китка, хоризонта ти се малко пооткива и ти виждашъ единъ гребенъ всплощъ покритъ съ гора. Това е тъй любимата отъ вжгленаритѣ Тисовица планина. Отъ Китка тя се отдѣля съ единъ долъ, по който тече едноименната съ неѫ рѣкичка.

Редътъ Караджица, Салалова и Солунскитѣ планини е главний гребенъ въ Скопската група отъ планини, който гребенъ е твърдѣ своеобразенъ на гледъ. Най-високата му точка съставлява в. Якупица, а най-високата планина е Салакова планина. Почти цѣлото ѝ било е покрито съ снѣгъ и прѣзъ месецъ май, а в. Якупица и прѣзъ м-цъ юний имаше голѣмъ пласть отъ снѣгъ половина часъ надолѣ отъ тепето на върха. Въ нашитѣ мѣста по туй врѣме се срѣща снѣгъ само по най-високитѣ върхове на Шаръ, което показва, че тази верига малко отстжпва на Шаръ по височина.

Склонътъ имъ откъмъ Скопие е твърдѣ издутъ, полѣгатъ и състои само отъ купелообразни прѣдгория, които сж твърдѣ широки. Тѣ правилно се снижаватъ отъ билото на планината накждѣ матката на Маркова рѣка и Сува рѣка, дето найподиръ се обръщатъ на глинясти, като съ ржка направени купове, не по високи отъ 50 метра. Тѣзи купели сж раздѣлени единъ отъ другъ съ долища, които въ горнитѣ си части сж цѣли пропасти по дълбочина, цѣли долини по широчина, а колкото слизатъ надолѣ, толкозъ ставатъ по-тѣсни и поплитки, до дето въ ниското свършватъ съ тѣсни клисурести гърла, съ които се отварятъ въ долината на Маркова-рѣка. Съ такива долища прѣдгорията сж заградени почти отъ всичкитѣ страни. Само отъ едиа страна тѣ сж по-плитки и иматъ гребенъ, който, като шия, съединява прѣдгорието съ майката планина. Този характеръ и надлъжното направление на тѣзи грамадни хълмове взѣхъ за основа при систематизацията имъ, при опрѣдѣлението клоноветѣ и прѣдгорията на тжзи чудна планинска група.

Погледнжти отъ далечъ, тѣзи височини прѣдставлявать видъ на онѣзи тулумо-образни облаци, които се подаватъ единъ надъ другъ само съ горнитѣ си краища и надъ които въ срѣдата се издига единъ голѣмъ тулумъ, който се вижда като да се сили да надвиши другитѣ. Билото на главната верига като вѣнецъ загражда тѣзи купици. Надъ всичко отгорѣ и далечъ задъ всичкитѣ купчинки, като нѣкой полѣгнжлъ старецъ, се издига в. Якупица тъкмо надъ срѣдата на групата.

Между тѣзи хълмести пространства тукъ-тамѣ се срѣщатъ по-голѣми или по-малки и повече или по-малко равни прѣлѣстни мѣста, съ хубава вода, гжсти и дебели сѣнки. Характера на тѣзи води добрѣ опрѣдѣля названието на една отъ тѣхъ „*Празни-торба*“. Това име се е дало на изворътъ по поводъ на туй, че отъ него излиза тъй силно и студена вода, щото когато при неж седнжтъ на почивка селянитѣ отъ околнитѣ села, които иджтъ въ планината по дърва, въ нѣколко часа испразднуватъ торбитѣ си отъ припаситѣ, които си приготвили за нѣколко деня.

Тепетата на Църний-върхъ, Ибраимица и Мумджийца дѣлжтъ склонътъ на двѣ части. Отъ политѣ до тѣзи върхове той се вижда по стръменъ, хълмоветѣ ставатъ рѣзко повисоки единъ отъ другъ и сж разрѣзани съ дълбоки долища.

По-горѣ отъ тѣхъ склонътъ прѣдставлява една полѣгата масса, въ която се крижтъ основитѣ на купелообразнитѣ кисочини, надъ които се подава билото на главната верига. Тъй щото, този редъ отъ височини по склонътъ може да се гледа като едно прѣдгорие на главната верига, което по височината въ разнитѣ си части напълно спазва характера на гребена. Въ срѣдата си прѣдъ Салакова и Караджица пл. това прѣдгорие е най-високо, а надѣсно и налѣво то постепенно се снижава, както и главния гребенъ. Между гребенътъ на главната верига и прѣдгорието се простира една впадина, която е твърдѣ разнообразна по повърхнината си. Нѣкждѣ тя е прѣсѣчена отъ гребенитѣ, които съединяватъ прѣдгорието съ главния гребенъ; другадѣ отъ неж нагорѣ се издигатъ купелообразни и отдѣлно-стоящи върхове, които за зрителя отъ Скопската Каршияка си подаватъ само цуцулетата надъ прѣдгорието. Между тѣзи върхове и съединяющитѣ ги гребени на много мѣста се срѣщатъ полѣгатости като впадини, съ форма на корита. Такива мѣста у насъ наричатъ „*рупи*“, отъ което названията на нѣкои отъ Скопскитѣ планини сж придружени съ думата „руна“ (Велешка руна).

Ето каква е впадината между веригата и прѣдгорието въ разнитѣ ѝ мѣста: Църний-върхъ е съединенъ съ основитѣ на Якупица чрѣзъ гребенътъ *Темна-бука*, надъ който се издига пирамидалния върхъ *Убово*, който по височината и мѣстоположението си завзема срѣдно мѣсто между в. Якупица и Църнй-върхъ. (Нѣкога на тоя върхъ била убита нѣкоя *убава* мома, отъ което и върхътъ се е нарѣкълъ така. Названието на Темна-бука, както всѣки може да разбере, произлѣзло отъ гжстата гора отъ букови дървеса, която покривала и покрива този гребенъ). За пжтника отъ Скопие за Каршияка четиритѣ върха: Ибраимица, Църний върхъ, Убово и Якупица стоjтъ въ видъ на прѣчупена линия и по височината си прѣдставлявatъ една стълба съ четири стжпки които постепенно се издигатъ една задъ друга.

Това мѣсто и оная частъ отъ Салакова планина, която се издига задъ него, наричатъ *Мокро* — название, което приехъ за означение планинския вжзелъ на Скопскитѣ планини и тѣхнитѣ расклонения. Названието „Мокро“, „Мокра“ съмъ срѣщалъ почти въ всичкитѣ мѣста, дето съмъ ходилъ. Когато чуехъ това название и попитахъ да ми покажжтъ

мѣстото, на което даватъ това име, все сж ми показвали на з.-ю.-западната страна на хоризонта и сж ми посочвали просто страната на хоризонта, безъ да опрѣдѣлятъ точно планината или мѣстото, което носи това название. Отъ тукъ може да се заключи, че съ това название именуватъ просто страната, отъ която иде дъждътъ. Сжщото прѣдполагамъ и за тукъ, т. е. че това мѣсто дължи названието си на туй обстоятелство, че отъ тамъ идятъ дъждоветѣ на Скопско. Заслужва внимание фактътъ, че накждѣ него ми показвахж, когато питахъ Овчеполци и Щипяни за тѣхното Мокро.

Прѣзъ Мокро и прѣзъ върха Убово е втрьѣло старото джаде Скопие — Прилѣпъ. Западо-сѣв.-западната часть на впадината между тази впадина и върха прѣдставлява една рупа, като голѣмо корито, отъ която рупа би се образувало чудесно алпийско езеро, ако тя нѣмаше два исхода — исходътъ ия Маркова и Патишки рѣки, чрѣзъ които се изливатъ водитѣ имъ въ Вардаръ, и още ако Църний-върхъ съ срѣдата си и Убово съ основата си не бѣхж подали ржка на послѣдния си братъ в. Ибраимица, за да се съединятъ съ него съ прѣходни, като шия, гребени. По на сѣверо-истокъ между Бѣгово и Мумджийца е гребенътъ *Напучинъ* и *Шапковица*, на юго-истокъ е тъй наречената *Велешка-рупа*, която е подобна на прѣди-описаната Велешка рупа, само че е по-висока отъ неж.

Скопскитѣ планини властвуватъ на цѣлото Овче-поле до Плачковица и Осогово. Погледнжти оттамъ, тѣ прѣдставляватъ една грамада отъ живописно расположени въ безпорядъкъ високи и темни купици, които при по-внимателно вглеждание въ тѣхъ, се показватъ като да искатъ да се разбѣгатъ една отъ друга въ разни страни и да се скрижтъ, Този видъ е приличенъ на онзи, въ който тѣ се прѣдставляватъ отъ Скопско, само че е по-разнообразенъ и по-прѣлестенъ отъ него. Въ основата си тѣзи високи купчинки сж слѣти, като въ една голѣма плоскость. Гжститѣ кории на основата и склоноветѣ имъ придаватъ имъ страшенъ и живостенъ изгледъ. Тази грамада отъ неправилно расхвърлени купици отзадъ е ограничена съ по-високи, продълговати и наредени въ верига купици: то сж Якупица, Убово, Църний-върхъ и Китка.

Откъмъ другата си страна тѣзи планини иматъ съвсѣмъ другъ видъ. Виждалъ съмъ ги отъ Битолско, При-

лѣпско, Велешко и Кичевско — отъ всичкитѣ страни се прѣдставляватъ въ съвсѣмъ различенъ видъ, тъй щото мъчно е да се сѣти человѣкъ, че тѣ сж Скопскитѣ планини. Главната верига, която, както видѣхме, се издига надъ всичкитѣ върхове и височини надъ сѣверния склонъ и ги загражда отзадъ, прѣчи да се виждатъ тѣзи купчинки и върхове отъ самната страна. Тъй щото прѣдъ себе си имашъ само една гола висока стъна, на която въ срѣдата се издига голь массивенъ върхъ. — стѣната е Салакова пл. и ю.-западната часть на Солунскитѣ планини, а массивътъ е в. Якупица съ юго-източния си склонъ, който е по-стръменъ и по-величественъ нагледъ отъ сѣверозападния. Склонътъ на върхътъ и на веригата отсамъ е значително по-стръменъ, неизрѣзанъ, голъ, грозенъ нагледъ и скалистъ. Въ всичката си величина и въ истинския си видъ Салакова пл. и в. Якупица се показватъ отъ сѣв.-зап. часть на Прилѣпското поле, а по-добрѣ отъ в. Златовръхъ, който се издига 3 часа на сѣверъ отъ гр. Прилѣпъ. И този склонъ е доста издутъ, както и противоположния, нъ е значително по-правиленъ отъ него. Когато издутината на сѣверо-западния склонъ образува върхове и високи купици, съединени съ склонътъ само въ основата си, а съ срѣдата си и горната си часть отдѣлно стоящи, тукъ самата масса на склонътъ е издута и има овална форма. Види се, почвата тукъ е нетолкозъ проницаема и разрушима за водата, та Бабуна и Тополка протичатъ по склонътъ въ впадини, а не като Марковата и Патишката рѣки, които сж образували дълбоки пропасти по сѣверо-западния склонъ и тъй го раздѣлили на части. Съ този видъ и характеръ юго-източния склонъ прилича на южния склонъ на Люботърнъ и сѣверния склонъ на Пелистеръ, а сѣверо-западния въ сжщитѣ отношения се приближава до западния край на Осоговскитѣ планини.

Началото на клоноветѣ, които се испускатъ отъ сѣверозападния склонъ е тъй слѣто съ склонътъ и тъй разбъркано съ околнитѣ височини, щото не може да се разпознае, а отъ юго-западната страна не е така: тукъ склонътъ има тъй правилна повърхнина, щото веригитѣ които се спускатъ отъ тази страна въ Велешко, Прилѣпско и Кичевско още въ началото си сж доста опрѣдѣлени. Тукъ клоноветѣ се захващатъ не отъ върховетѣ, а отъ склонътъ на планината. Онази часть отъ клоноветѣ, която е още на склонътъ на планината, отдалече се познава като отдѣленъ гребенъ.

Право подъ источния склонъ на в. Якупица се вижда една доста широка и длъгнеста впадина съ голи крастообразни на гледъ каменисти и съ правилно устройство стѣни. Тази впадина, като се захваща отъ основата на в. Якупица, прѣсича цѣлия склонъ на Морава пл. дору до основата ѝ при с. Богомила, която е на еднакъвъ уровенъ съ Прилѣпското поле. Въ срѣдата на впадината тече р. Бабуна съ най-горното си течение. Отъ лѣвата страна на Бабуна и на впадината се издига гребенъ, който е началото на Голешница пл. Прѣку този гребенъ, между него и Тисойца пл. има друга такъва, нъ по-тѣсна и малко по-дълбока впадина, всрѣдъ която тече рѣка Тополка.

Отъ Порече се вижда само юго-западния склонъ на Караджица планина, която отдѣля Порече отъ Каршиака. Видътъ и устройството на този склонъ, е сжщия, както и на Скопския. Отличава се по туй, че скалитѣ сж нетолкозъ раздробени, както на сѣверо-източния. При политѣ му бие водитѣ си р. Трѣска.

II) Растителност. — Юго-западната часть на Скопската планинска група, както казахъ по-горѣ, гола до грозота. Въ замѣна на това, останжлата ѝ часть е покрита съ буйна растителность, има гжсти гори, храстия, гжсталаци и тлъсти пасбища. По билото на Салакова планина има такива тлъсти пасаища, които по пространство и значение не отстжпватъ на Шарскитѣ, а по тучность ги прѣвишаватъ. Буката е прѣобладающето дърво въ горитѣ на тѣзи планини. Нѣкога е имало по тѣзи мѣста твърдѣ много борове, ако се сждн по народнитѣ спомени и по названията на нѣкои мѣста, нъ сега тѣ сж рѣдкостъ. Главния истрѣбитель на бороветѣ е огъна. Въ мѣстото, дето Караджица се слива съ массивното начало на Даутица, има широко и равно мѣсто, нарѣчено *Боровополе*. Нѣма съмнение, че това мѣсто нѣкога е било покрито съ борови дървеса. Отъ обикновеннитѣ трѣви прѣобладающи сж чемериката и планинския здравецъ, а отъ особеннитѣ трѣви най-извѣстни сж *дивия тютюнъ* и трѣвата *оманъ*, послѣдната е висока трѣва съ жълти цвѣтове и голѣми листа. Мѣстнитѣ жители бъркатъ листата ѝ съ тютюна за да му придаджтъ миризма. Чемериката е висока до 1 аршинъ трѣва съ корави дълги и тънки листа, както пшеничнитѣ. Листата ѝ се употрѣбляватъ за цѣръ противъ настинката и за отравяние на кучетата. Когато пръвъ пжть почнатъ да ѭ па-

сѫтъ овцетѣ, отъ устата имъ почва да излиза пѣна, а много отъ тѣхъ и се отравятъ.

Главното значение на Скопскитѣ планини за тамошното население състои въ богатитѣ имъ пасища, които сѫ распрѣдѣлени на „кѫшли“ и които сѫ въ рѫцѣтѣ на частни притѣжатели. Прѣзъ лѣтото тѣзи кѫшли сѫ оживени и весели — по тѣхъ пасѫтъ много стада отъ овци и кози. Много отъ Скопскитѣ търговци събиратъ овци и кози напролѣтъ, пасѫтъ ги прѣзъ лѣтото въ тѣзи планини, а наесеньта или ги колятъ за пастърма,или ги продаватъ живи на вънкашни търговци. Освѣнъ тѣхъ тукъ пасѫтъ и много стада на Кара-Власитѣ, които едно врѣме сѫ били почти исключителнитѣ господари на тѣзи пасища, нъ сега редко дохождатъ поради силно развитото разбойничество по тѣзи мѣста. Много отъ кѫшлитѣ днесъ сѫ заети отъ мѣстни прѣдприимачи „кяи«, които взиматъ на пасище стада отъ търговцитѣ или отъ околнитѣ села срѣщу извѣстно възнаграждение и при нѣкои условия. Отъ животнитѣ въ тѣзи планини особенность прѣдставляватъ дивитѣ кози, сърнитѣ и еленитѣ. Наистина, тѣ се срѣщатъ и въ Шаръ, Бистрица, Осогово, нъ особено ги има по Скопскитѣ планини, дето тѣ се растакаватъ на цѣли стада. Тукъ има и язовци съ цвѣтътъ на вълцитѣ, а не сѫ рѣдкость и дивитѣ свини.

IV) *Води.* — 1) Рѣки. Околнитѣ Скопски планини сѫ богати съ вода; тѣ даватъ началото и пълнѫтъ съ водитѣ си три отъ притоцитѣ на Вардаръ: Маркова-рѣка р. Бабуна и Тополка. Много тѣхни потоци и рѣкички се изливатъ между Скопие и Велесъ направо въ Вардаръ, а други — въ Трѣска въ долното ѝ течение.

2) Езера. Въ Скопскитѣ планини има двѣ малки нъ дълбоки езера, които се намиратъ близу едно до друго на Царний-върхъ плаиина, Съ общо име викатъ ги „езерината“, едното „голѣмо“, а другото „малко“ езеро. Малкото държи мѣсто колкото едно гумно, а голѣмото е два пѫти по̀-голѣмо. отъ него. Брѣговетѣ и на двѣтѣ езера се образуватъ отъ високи скали, които имъ придаватъ видъ на вдлъбнѫтини. Когато има вѣтеръ, бучението на водата имъ се чува по-далечъ; отъ което може да се прѣдполага, че стѣнитѣ на езерата подъ водата сѫ тъй сѫщо скалисти. Нѣкога тѣзи езера сѫ били безъ исходъ. Споредъ прѣданието, Крали-Марко като искалъ вода за манастиря си, който се намира подъ политѣ

на Църний-върхъ, пробилъ отъ една страна скалата, която загражда голѣмото езеро и пуснѫлъ отъ него вода, отъ която се образувала Маркова рѣка. Отъ голѣмото езеро си води началото и Патишка рѣка, която надъ Ибраимица се съединява съ Сува-рѣка.

Народната фантазия се надваря съ природата въ създаване необикновенни нѣща. Природата създава за окото нѣкои мѣста чудни и необикновенни по хубость или грозота и по оргиналность, а народната Фантизия ги украсява съ всевъзможни прѣдания и прикаски и отъ тѣхъ създава за ума необикновенности и оргиналности. Понеже описанитѣ езера сѫ отъ този видъ творения на природата, то за тѣхъ сѫществуватъ много вѣрвания и прикаски, отъ които азъ привеждамъ по-главнитѣ три.

Едно отъ най-обикновеннитѣ суевѣрия у насъ е онова за „стопанитѣ“. Всѣкоя кѫща, всѣкое здание, особено запустѣлитѣ си иматъ своитѣ стопани, („сайбии“) които населѫтъ зданието и живущитѣ въ него отъ бѣда. За стопани бивatъ разни сѫщества: стопанътъ на уединенитѣ и запустѣли здания е нѣкои звѣръ или юначенъ человѣкъ, на църкавитѣ — нѣкой свѣтия, който обича да сѣди по-гробищата, облѣченъ въ бѣли дрѣхи и съ дългъ чубукъ въ устата. Често прѣзъ деня дохожда отвънъ хората слушатъ стѫпкитѣ на стопанина светия, който се расхожда изъ черквата или урежда нѣщо вѫтрѣ въ неѫ. Ако нѣкой человѣкъ влѣзне вѫтрѣ въ черквата, той се крие въ олтаря. На кѫщитѣ стопани бивatъ обикновенно голѣми змии и смокове, които отъ врѣме на врѣме се появяватъ на домакинитѣ, най-много по двора или градината и въ кѫтотетѣ на кѫщитѣ около огнището. Тѣ не хапѫтъ, не нанасятъ врѣда на домашнитѣ даже тогава, когато ги убива човѣкъ; за туй грѣхота е да се убиватъ. Ако стопанътъ се убие, подпорката, покровителя на кѫщата се отстранява и кѫщата рискува да бѫде изложена въ нѣкое близко врѣме на нѣкакво нещастие. Езерата си иматъ за стопани звѣрове или голѣми бикове, които често излизатъ край езерото или на нѣкоя скала въ него и убиването на които всѣкога е било послѣдувано съ изсушването на езерото. Въпроснитѣ езера тоже иматъ си свой стопанинъ — той е единъ звѣръ силенъ, както прилича на едни такива голѣми творения, каквито сѫ тѣзи езера. Вѣрдъ голѣмото езеро надъ водата се издига една гранитна скала. Тукъ често

се явява звѣрътъ или ступанътъ на езерото за да види бѣлъ свѣтъ. Щомъ види нѣкой човѣкъ, той се хвърля въ водата тъй силно, щото всичката вода се размѫтва отъ него. Пастиритѣ въ околнитѣ планини си кѫпѫтъ въ езерото овцетѣ и агънцата. Като ги събиратъ близо до водата, втикватъ вѫтрѣ овнитѣ, а подиръ тѣхъ овцетѣ сами се хвърлѫтъ въ водата, По този начинъ прѣкарватъ овцитѣ прѣзъ езерото еднѫжъ — два пѫти до докато вълната имъ се омие добрѣ. Прѣди да ги вкаратъ въ езерото за кѫпение, пастиритѣ хвърлятъ въ водата парѝ и стрѣлятъ съ пушки, за да покажѫтъ зачитанията си къмъ господаритѣ на езерата. Ако това не направѫтъ, непрѣменно ще имъ се изгуби нѣщо. Или „кьосътъ“ ще завлече стадото въ водовъртежътъ и тъй ще се удави цѣлото стадо, или часть отъ стадото ще се качи на канарата и оттамъ не може да се искара, или най-подиръ вередъ тихата вода ще се потопи нѣкоя овца. Тъй напр. братовчедътъ на моя приказвачъ по невѣрие, безъ да извърши прѣдварителната церемония, втикнѫлъ „кьосътъ“ въ водата, а подиръ него навлегло вѫтрѣ цѣлото стадо. Повечето овце излезли вънъ, нъ 17 агънца останѫли на срѣдната скала и по никакъвъ начинъ не могълъ да ги накара да оставѫтъ скалата и да излезнѫтъ вънъ. Братовчедъ му тогазъ прѣплувалъ езерото до скалата и искаралъ агънцата оттамъ. За да излезне отъ езерото, той ударилъ съ краката о̀ скалата за да вземе сила, съ помощьта на която да доближи до брѣгътъ, нъ не можалъ да върви нанапрѣдъ, защото нѣщо го влачило наназадъ — това билъ тъласъмътъ (стопанинътъ), който го тикалъ наназадъ и го завличалъ долѣ въ водата. Съ голѣми усилия подиръ 10 минути се появилъ отгорѣ надъ водата и почнѫлъ да плува на напрѣдъ нъ мѫчно можелъ да се крѣпи и да плава надъ водата, защото се усѣщалъ тѣжъкъ, като да има цѣла кѫща надъ него. На виковетѣ му за спасение другаритѣ му спуснѫли ирътъ и го извлѣкли на брѣгътъ — звѣрътъ го пуснѫлъ за да приказва на свѣтътъ за станѫлото. Но „що̀ кье бѝди жѝвъ“? — „дво́е не́дели не́ оде и умре. отъ тогай турско и каурско се плаши отъ зверотъ! Господъ да чува“!

Другитѣ двѣ вѣрвания и прикаски се отнасятъ до физическитѣ имъ свойства, именно до подземнитѣ имъ сношения. Вѣрватъ, че отъ тѣхъ подъ планината върви вода, която излиза при селото Бѣлица (Поречко), подъ южния сконъ на Караджица въ жгъла ѝ съ Даутица. Надъ това село има

изворъ отъ планината Караджица. За забѣлѣзване е туй, дето въ това село мислѫтъ, че водата на този изворъ си води началото отъ нѣкоя оттатъшна планина въ Скопско. Тая свързка на езерото съ изворътъ се открило по слѣдующия начинъ: Нѣкой си овчаръ отъ село Бѣлица случайно хвърлилъ въ езерото единъ стапъ. Стапътъ излѣзнѫлъ на изворътъ при с. Бѣлица. Възползуванъ отъ това случайно откритие, той намислилъ да прѣхранява кѫщатя си отъ овцетѣ на господаря си. На всѣки 20 дена той колелъ по единъ овенъ и го пускалъ въ езерото завитъ въ кожата му. Овенътъ излизалъ въ изворътъ при село Бѣлица, отъ дето жена му си го прибирала. Господаря му забѣлѣжилъ, че стадото му се намалява и, като не вѣрвалъ на обясненията на овчара си за причината на това намаление, той излѣзълъ единъ день да го слѣди. Видѣлъ, че пастирътъ заклалъ брав̀ъ и го пуснѫлъ въ езерото завитъ въ кожата му. Разсърденъ отъ това, той хвърлилъ самия него въ езерото и, когато жена му излѣзла по обичаю да прибере брава, заедно съ него прибрала и тѣлото на мѫжа си,

Споредъ друго едно прѣдание тѣзи езера иматъ свързка съ р. Трѣска. Видѣхме, че р. Трѣска прѣсича Суха-гора и прѣзъ една тѣсна клисура съ отвѣсни скалисти стѣни излиза въ Скопското поле. Въ дъното на рѣката въ тази клисура имало една вдлъбнѫтина, въ която се забѣлѣзвалъ нѣкакъвъ водовъртежъ. Вѣрватъ, че тази пропасть е бездънна и че отъ неѫ извира голѣма една вода, която незабѣлѣзано се съединява съ водата на р. Трѣска. Началото на тази голѣма вода намиратъ въ езерината. Въ срѣдъ голѣмото езеро имало силенъ водовъртежъ, който поглъщалъ и потопявалъ всичко, което попадало въ него. Прѣдполагатъ, че подъ този водовъртежъ, има една бездънна пропасть, която води въ р. Трѣска въ горѣпоменѫтата пропасть. По тоя подземенъ ходъ излиза вода изъ езерото въ поменѫтия изворъ на Трѣска. Изобретението на тази тайна приписватъ пакъ на единъ овчаръ отъ ближнитѣ тамъ села. Той билъ главенъ у нѣкой господарь, комуто пасѣлъ овцитѣ въ Църний-върхъ пл. край езерата. Веднѫжъ, като си сѣдѣлъ на скалата покрай езерото, кавала му паднѫлъ въ водата и се изгубилъ. Кавалътъ пропаднѫлъ въ дъното на езерото и по подземния проходъ излѣзълъ на изворътъ на Трѣска. Жената на овчара, която случайно излѣзла на рѣката да пере дрѣхи,

намѣрила го и го окачила въ кѫщи при другитѣ вѣщи на мѫжа си. Овчаритѣ, които пасѫтъ стада въ планинитѣ имать обичай да си отиватъ на прѣсличание у дома въ мѣсецътъ веднѫжъ. Когато поменѫтия овчаръ слѣдъ нѣколко врѣме отишелъ у дома си на прѣсличание, намѣрилъ кавала си у дома окаченъ на стѣната. Слѣдъ разясненията на жена му разбрала се работата — тѣ узнали тайната за свърската между езерото и извора край рѣка Трѣска. Както първия овчаръ и послѣдния се възползувалъ отъ случая, нъ най-подиръ и него постигнѫла участьта на първия.

Както може да се забѣлѣжи отъ очертанието характера на двата склона на Скопскитѣ планини, горнитѣ бѣлѣжки за флората, фауната и водитѣ на Скопскитѣ планини се отнасятъ къмъ сѣверо-западния имъ склонъ, а не и за югоисточния, който и въ тѣзи отношения значително се различава отъ сѣверо-западния.

VI. Пѫтни съобщения прѣзъ тѣхъ. — Дивата имъ природа и още по-дивитѣ имъ обитатели правѫтъ тѣзи планини по-непристѫпни — даже и отъ високитѣ мѣста на Шаръ, Арнаутитѣ сѫ топтанджии, систематически разбойници, които обиратъ съ калаузлукъ и съ прѣдварително начъртанъ планъ, а тукашнитѣ Арнаути сѫ опинчари, които нападатъ, когото срѣщнѫтъ. По увѣренията на самитѣ Горбеши, чужденецъ не е стѫпилъ въ тѣхнитѣ мѣста, исключая единъ нѣмски пѫтешественикъ археологъ. Опитахъ се и азъ да посѣтѫ тия мѣста съ съдѣйствието на нѣкои познати менѣ Горбеши, нъ даде ми се да разберѫ, че туй не е възможно иначе, освѣнъ ако могѫ да се прѣдставѫ по облѣкло и видъ, като чисть Горбешъ. Иначе и самия провождачъ рискувалъ да пострада покрай мене.

Естествено е, че въ такъвъ случай и пѫтнитѣ съобщения прѣзъ тѣзи планини ще бѫдѫтъ твърдѣ слаби. Прѣзъ тѣхъ има само 2 по-главни пѫтища — единъ за Прилѣпъ, другъ за Кичева. Първия отъ Скопие върви по Марковарѣка до Църний-върхъ, послѣ прѣкунего и прѣзъ Бѣгово излиза на Салакова пл. подъ в. Якупица. Като прѣхвърли Салакова планина, пѫтя се явява при извора на р. Бабуна. Главния пѫть отъ тамъ слизалъ всѐ по рѣката до сегашния Велешко-Прилѣпски пѫть, а една негова рамка отъ горната часть на впадината на Бабуна прѣку Пашиница, която образува лѣвия брѣгъ на тази впадина, слиза въ сѣверо-

западния кѫтъ на Прилѣпското поле и прѣзъ него води въ Прилѣпъ. Нѣкога тоя пѫтъ е билъ голѣмъ друмъ и работенъ пѫть, защото билъ по-кратъкъ отъ другитѣ пѫтища за Прилѣпъ, Велѣсъ и Битоля; нъ сега той никакъ не работи поради силно развитото разбойничество по тѣзи мѣста. Шосето по цѣлото си продължение и сега се познава, а на много мѣста е още здраво. На нѣколко мѣста край него стоѫтъ кулитѣ, които служели за стражарници. Мостътъ на Бабуна подъ селото Богомила е остатъкъ отъ това шосе. Надъ с. Богомила остатъцитѣ му сѫ извѣстни подъ названието *Скопскиб-патъ*. Втория пѫть върви прѣзъ мѣстността Каршияка. Отъ Скопие по глинесто-каменистия склонъ на Водно той излиза въ Каршияка, минава прѣзъ селата Сопица, Ракотинци, Дълбоки долъ и излиза въ долътъ на Сува-рѣка, въ юго-юго-западния край на Каршияка, именно тамъ, кѫдѣто се срѣщатъ Бърдото и Рудината. Слѣдъ едно продължение отъ около $1^1/_2$ часъ по горната часть на Сува-рѣка, по единъ доста дълбокъ долъ той излиза на билото на Бърдото на самата граница между Скопска Каршияка, Кичевско и Порече. Тукъ има стражарница. На долѣ пѫтьтъ върви по голия покритъ само съ редъкъ храсталакъ склонъ на Бърдото; послѣ влиза въ долътъ на потокътъ Бѣла-вода, и по него излиза на Трѣска въ Порече. Като прѣсича рѣката Трѣска при с. Здуня, дето има на нея мостъ, върви нататъкъ все край нея и при с. Бродъ се съединява съ Прилѣпско-Кичевското джаде. Напрѣчния пѫть на този клонъ за Кичево прѣзъ Порече и Чальойца го видѣхме при описанието на Чальойца. Поради несгодноститѣ на пѫтя, а, главно, цѫради опасноститѣ по него, които сѫ най-голѣми по долътъ на Бѣла-вода и на Сува-рѣка, този пѫть слабо работи.

VII. Население по тѣхъ. — Макаръ нъ рѣдко нъ сега се срѣщатъ навсѣкѫдѣ по тѣзи планини. Богатствата въ гори и пасища, които сѫ добри источници за поминъкъ въ планинскитѣ страни, помагатъ на тѣзи планини да бѫдѫтъ населени. И дѣйствително, нѣкога тѣзи планини, особено сѣверозападнитѣ имъ склонове сѫ били по́-заселени отъ всичкитѣ околни планини. Както видѣхме, тѣ сѫ планини съ широки ребра и поли, съ хълместообразни прѣдгория. Между тѣзи прѣдгория има заградени хубави планински сѣдла или „руши“ които се отличаватъ по богатитѣ си пасища и ху-

бави мѣста съ изобилна студена вода. Повечето отъ селата на тѣзи планини сѫ расположени по такива мѣста.

Не ще ни дума, че исключителното занятие на жителитѣ въ тѣзи села било скотовѫдството и дърводѣлството. Отъ житнитѣ произведения става само ръжь въ малко количество. Нъ въ послѣдно врѣме разбойничеството тъй се развило въ тѣзи страшни и погранични на 4 каази планини, щото за християнитѣ почти невъзможно става да живѣѭтъ въ тѣхъ. По тази причина тѣ постепено сѫ слизали надолѣ къмъ Каршияка и въ полето, а на мѣстото имъ сѫ дохождали Арнаути и Торбеши. Че по тѣхъ е имало нѣкога много села, които сега сѫ опустѣли, за това свидѣтелствуватъ живитѣ прѣдания въ населението на Каршияка и многобройнитѣ църквички и други остатъци отъ църкви, гробища, здания и др. т.

Свършвамъ за тѣзи планини, съ забѣлѣжката, че азъ считамъ за съвършено несправедливо туй, дето пѫтешественицитѣ и Географитѣ, които плѣтѭтъ вѣнци хваления на Шаръ, на този голакъ и бѣденъ отъ чудесии великанъ, не споменуватъ нито дума за тѣзи равни великани на Шаръ по височина и по-голѣми великани по-характеристични нѣкои географически, климатически, топографически и исторически явления; дето тъй се учудватъ на вялия и убитъ нагледъ родоначалникъ на Шарската верига, а нищо не казватъ за в. Якупица, този гордъ господаръ, на толкозъ много голѣмо пространство. При мислитѣ въ този духъ дойде ми на умъ да сравнѫ тѣзи планини съ едно хубаво, нъ бѣдно сираче дѣте, което отъ всички се захвърля на страна прѣдъ нѣкое грозно и безполезно, нъ богато по случайности дѣте. Ако тѣзи планини не бѣхѫ на страна отъ общитѣ пѫтища, по които обикновено обичатъ да ходѭтъ „мѫченицитѣ“ и „страдалци“ учени пѫтешественици, ако неини чада не бѣхѫ дивитѣ Торбеши и Арнаути, ако най-подиръ тѣ не криехѫ подъ сѣнкитѣ си и не поехѫ съ студенитѣ води, толкозъ разбойници — случайности, които ѫ правѭтъ прѣзрѣно географическо сираче, увѣренъ съмъ, че тѣ щехѫ да бѫдѭтъ галеното дѣте на пѫтешественицитѣ географи, а особено на Археолозитѣ, защото по общото увѣрение на мѣстнитѣ жители, тукъ на всѣкоя стъпка се срѣщатъ много старини. Тѣ щехѫ да се надварятъ да прослѣдѭтъ въ тѣхъ всичкитѣ характеристични географически явления като въ единъ отъ голѣмитѣ

вжзли на страната ни, като въ планинска группа, чудесна въ много отношения.

Клонове на Скопскитѣ планини.

1) Даутица планина. — Отъ вжзела Мокро или, по право казано, отъ в. Якупица въ мѣстото, кждѣто юго-западния му склонъ се нарича *Морава пл.*, право на югъ се спуска високата Даутица планина, която загражда отъ сѣверо-западъ Прилѣпското поле и съ южния си край се свързва съ Крушовската и съ Стърмолъ планини. Въ началото си тя е висока, колкото ближната ѝ Салакова планина, а на югъ постепенно се снижава и свършва срѣщу едно прѣдгорие на Крушовската пл., Бушова-чешма и Стърмолъ. Отъ тѣхъ тя се отдѣля съ проходътъ *Барбарасъ*, по който минава пжтьтъ отъ Прилѣпъ за Кичева. Даутица е висока, много широка и массивна планина: тя пълни пространството между долината на р. Трѣска и Прилѣпското поле. Билото ѝ въ началото прѣдставява много широка тжпа възвишеность; надолу става по-тѣсно, нъ все още е тжпо, плоско и равно. Единственитѣ върхове сж безименния върхъ надъ с. *Крапа*, който се издига не много надъ общата плоскость и в. *Мовпатецъ* надъ село *Маргари* — и двата сж голи тжпи възвишености, които даже нѣматъ видъ на върхове. Склоноветѣ ѝ по видъ и характеръ значително се различаватъ единъ отъ другъ: източния ѝ склонъ по цѣлото си продължение стръмно се издига надъ Прилѣпското поле, а западния е твърдѣ полегатъ и като се снижава твърдѣ постепенно въ видъ на полегата неизрѣзана плоскость, той свършва надъ самата Трѣска въ *Порѣче*.

Голия, скалистъ и грозенъ като краставо тѣло нагледъ, западенъ склонъ на Даутица и подобнитѣ ѝ послѣдни отлоги надъ р. Трѣска, образуватъ доста привлѣкателна и живописна противоположность съ прѣку-рѣчнитѣ гористи, тъмни, съ страшенъ изгледъ и стръменъ спускъ планини и тѣхни спускове въ Порѣче, както и въ съсѣдния Стърмолъ.

Въ началото си Даутица е гола, скалиста и бѣло-сива, нагледъ съвършено подобна на Салакова планина. Сжщо такъвъ изгледъ и характеръ има цѣлия ѝ склонъ, горитѣ сж още спазени въ много мѣста. Билото и западния ѝ склонъ сж богати съ пасбища, които оставатъ почти безъ полза за околното население. По западния ѝ склонъ не далечъ отъ билото и отъ Скопскитѣ планини е с. Крапа, въ бачилата на

което се изважда прочутата „Крапска мазь“ (масло), която тъй скжпо се цѣни въ Битоля и Прилѣпъ.

Даутица с варовита планина и като такъва е богата съ вжтрѣшни празднини и пещери, праздни или пълни съ вода въ видъ на езера. Отъ първия видъ извѣстна е сталактитовата пещера при манастиря Слѣпче. Отъ втория видъ е „езерото“ надъ с. *Гостиражни*. Нѣкога то било открито, нъ отъ като се удавило въ него нѣкое момче, околнитѣ селяни го затрупали съ земя. На туй мѣсто и сега земята е тиняста. Водата му се истича въ с. *Гостиражни*. Въ срѣдъ селото има врѣменни извори, които си водятъ началото отъ това езеро. Въ опрѣделенъ день (не помнж кой) отъ годината въ изворитѣ се явява вода и протича надолу като рѣка. Понеже по неж селянитѣ си иматъ воденицитѣ, а надолу съ неж си вадятъ нивитѣ, този день тѣ го брожтъ за праздникъ и всички излизатъ на изворътъ. Въ случай, че вода не излѣзе въ опрѣдѣления день, което бива въ сухитѣ години, на мѣстото излизатъ на молебенъ.

Между Чальойца, Добра вода, Сува-гора, Рудина Караджица и Даутица е заградена планинската мѣстность *Порѣче* или *Порѣчие*, така наречена, защото се простира по рѣката Трѣска, която ж прѣсича прѣзъ срѣдата.

Сѣверният склонъ на Чальойца и западният на веригата Добра-вода по видътъ си твърдѣ много приличатъ на с.-източния склонъ на Скопскитѣ пл., и тѣ прѣдставяватъ една грамада отъ хълмове, върхове и тераси, които се снижаватъ постепенно на сѣв.-ист. и свършватъ най-подиръ надъ р. Трѣска. Сжщото е и съ западния склонъ на Даутица пл., само че вмѣсто на тераси, той се спуска на плоскости. Прѣделъ между двѣтѣ грамади служи една дълга та тѣсна и кривулеста долина, по която змиеобразно се извива р. Трѣска. Сува-гора, която образува сѣвернитѣ и сѣверо-западнитѣ му граници, го загражде като стѣна.

Повечето планини и хълмове на Порѣче сж покрити съ гжсти лѣсове. Дървесата, които ги съставяватъ, сж разнообразни. Отличителна черта на тѣзи лѣсове е тази, че повечето отъ тѣхъ сж съставени отъ овощни дървеса, най-много череши, орѣхи, ябълки и круши. Между лѣсоветѣ, особено въ липенитѣ отъ дървеса мѣста, се срѣщатъ прѣкрасни пасбища, които сж въ състояние да даджтъ прѣхрана на хиляди глави добитъци. Богато е *Порѣче* и съ минерали. Около с. Само-

ковъ на единъ високъ връхъ по склонътъ на Чальойца отъ врѣме се е вадило извѣстното „порѣчко желѣзо“, *което по мекость и чистота* смѣло може да конкурира съ европейското. Самоковъ снабдяваше съ желѣзо Битоля, Прилѣпъ, Кичева, и отчасти *Скопйе* и Велесъ. Обаче напослѣдъкъ разработването му е почти изоставено, защото, приготовявано по първобитенъ начинъ, то не може да конкурира по ефтиния съ европейското желѣзо, на което и трѣбваше да отстжпи мѣсто въ казанитѣ пазарища. Трѣбва да има и каменна соль, ако се сжди по соленитѣ извори въ с. Сланско и Лопатица, които доставяватъ соль за цѣло *Порѣчко* и часть отъ Кичевско. Дивитѣ звѣрове — мечки, лисици м вълци тукъ още се срѣщатъ въ голѣмо изобилие.

Заградено отъ всѣкждѣ съ високи и малко достжпни планинини, *Порѣче* има само 3 естевствени исхода: по р. Трѣска, по Бѣла-вода въ Скопска Каршияка и по прохода Барбарасъ въ Прилѣпското поле. На сѣверъ р. Трѣска, като се промъква между Рудина и Матейчката планина, най-подиръ прѣсича послѣдната и тъй образува единъ естественъ макаръ и тѣсенъ и несгоденъ за съобщения исходъ въ Скопското поле. Тѣсninата между источния край на Чальойца пл. и Стърмолъ въ южния край на *Порѣче* прѣдставява малко по-сгоденъ за съобщения исходъ. По р. Велика той води въ Кичевското поле и Кичева, а прѣку Барбарасъ отъ него се излиза на Прилѣпско-Кичевския пжть. Въ *Порѣчко* се влива въ Трѣска потокътъ Бѣла-вода, който събира водитѣ на жгълътъ между Караджица и Даутица. По него, послѣ прѣку Бърдото и прѣзъ Скопска Каршияка, пакъ се излиза въ Скопското поле. Съ Гостиварско и Тетовско, по нѣмание такива естествени пжтища, съобщава се прѣзъ Кяфа, Добра-вода и Сува-гора, по онѣзи долинки и снижени мѣста, за който спомѣнжхъ при описванието на Сува-гора и Добра вода.

Населението е повече българско, а арнаути има само по политѣ на Сува гора и 2—3 села по склонътъ на Рудина и Матейчката планина. *Порѣчанитѣ* по езикъ, облѣкло и нрави сж почти едно съ Кичевчанитѣ, а еднитѣ и другитѣ сж отъ Бърсяцитѣ. Говорътъ имъ е гърленъ, думитѣ произнасятъ протегнжто, но все говорятъ по-бързо отъ Тетовци, Гостиварци, а още повече отъ собственитѣ Мияци въ Дебърско и Рѣканско. Облѣклото имъ състои отъ „кувчета“ или шаячни фжстанели, съ черни продолни гайтани, както и на

Мияцитѣ въ Рѣканско, само че въ Кичевско и *Порѣче* кувчетата сѫ по-тѣсни и по-кѫси отъ Миячкитѣ. Кувчетата на Порѣчанитѣ сѫ при другото направени отъ по-тънъкъ шаякъ, гайтанитѣ сѫ черни и по-рѣдки. За горна дрѣха, тѣмъ както и на Кичевчанитѣ, имъ служи „якуцката“, шаечна дрѣха още по-кѫса отъ кувчето съ якуцки за покриване главата и съ ржкави до лактитѣ. Голитѣ си крака покриватъ съ обяла отъ шаякътъ на кувчетата. На главитѣ си носѫтъ малки фески безъ всѣкакви притурки.

Богато мѣсто е *Порѣче!* Грамадния дървенъ материялъ, *пасбищата*, минералнитѣ богатства, бързитѣ потоци, които могѫтъ да каратъ всевъзможни машини и чекердеци, сѫ въ състояние да направѫтъ отъ *Порѣчанитѣ* население богато, промишлено, и дърводѣлско; нъ поради чрѣзмѣрно критическото положение на населението, тѣзи богатства ходѫтъ по вѣтъра и населението кисне въ мизерия. Името *Порѣчанецъ* е синонимъ на мизерия: никждѣ не вѣрвамъ да има тъй обѣднѣло и страдающе население, каквото въ *Порѣче*. Дивотия, арнаутлукъ въ пълна смисъль на думата е Тетовско, Гостиварско, Дебърско и Рѣканско, нъ всѣ не е *Порѣчкото*: тамъ християнския елементъ живѣе между арнаутитѣ, има извѣстни свързки съ тѣхъ, християнитѣ се броѫтъ като тѣхни чеда и сѫ подъ покровителството имъ; най-подиръ и самитѣ тѣ не сѫ пълна рая, та не сѫ изложени на такива грабителствата. Обикновенитѣ грабителства на съсѣди, бѣгове и началници, не сѫ чудо никждѣ по насъ и, разгледани относително, не сѫ съсипателни за населението. Опустошителитѣ на крупно у насъ сѫ четитѣ на Малесорцитѣ, които съ единъ ударъ лишаватъ цѣло едно село отъ имањето му, убиватъ мнозини и се връщатъ у себе си. Послѣднитѣ отбѣгватъ да нападатъ въ мѣста съ смѣсено население, защото българи и арнаути съ съединени сили даватъ имъ отпоръ. Бѣднитѣ *Порѣчани* отплащатъ за всичкитѣ тѣхъ: като беззащитни раи тѣ трѣбва най-много да носѫтъ товаритъ и да удовлетворяватъ алчностьта за грабежъ на дивитѣ Малесорци. Въ случай че бихѫ направили опитъ за отбрана, участьта на извѣстнитѣ Орѣше и *Напрадища* имъ е неизбѣжна. Недограбеното отъ Малесорцитѣ събиратъ арнаутитѣ отъ ближнитѣ Кичевски и Порѣчки арнаутски села. Качаци и разбойници арнаути пълнѫтъ като пчели по цѣло Порѣчко! *Порѣчани*, ако искатъ да идѫтъ на пазарь, трѣбва да се съберѫтъ пазарджии

отъ нѣколко села и да вземжтъ поляцитѣ (пждаритѣ) съ себе си; излѣзе ли нѣкой въ гората, не се знае да ли ще се върне назадъ читавъ, или необранъ, ако не бжде заробенъ за пари. Знаж кжщи, дѣто хората съ години сж прѣкарвали нощитѣ затворени съ именьето наедно и съ стража: подъ редъ мжжьетѣ бдѣжтъ да не имъ влѣзжтъ разбойници въ оборътъ прѣку стѣната или въ кжщи прѣзъ бажата. Особено лошо станж положението на Порѣчанитѣ отъ десетина години насамъ. Отъ тукъ е родомъ извѣстния патриотъ „кумита“ Стефо, който, на чело на една дружина отъ българи, бѣше се наелъ да истрѣби опустошителитѣ на родната му страна Порѣче и на цѣло Кичевско. Стефо, наистина, помогнж на съотечественицитѣ си да видѣжтъ врѣменно бѣлъ день, нъ послѣ имъ излѣзе много скжпъ. Той компрометира Порѣчани като „кумити“. Слѣдъ неговата насилна смъртъ въ Кичевскитѣ затвори, унищожението на Порѣче влѣзе въ програмата на правителството. Разбойнически чети безнаказано сновжтъ изъ Порѣче съ „патриотическа“ цѣль да го съсипжтъ. Като нагонъ на всичко и правителството е наложило нѣщо като екзекуция — 400 души солдати вѣчно стоѣжтъ тамъ на смѣтка на населението.

За да не говорж повече, чини ми се, достатъченъ е да ни даде приблизително понятие за положението на Порѣчани фактътъ, че самия Кичевски каймакаминъ се бои да отиде въ Порѣче. Това положение на работитѣ не позволява на Порѣчани да извличатъ очакваната полза отъ богатствата, съ които природата е надарила затънтения имъ край и ги кара да търсѣжтъ прѣхраната си на чужбина, каквото и Кичевчанитѣ. Ходѣжтъ по разни градове изъ Турция, въ Сърбия, дѣто ставатъ повечето бозаджии и майстори. Останжлитѣ тукъ повече *крайни* бѣдняци занимаватъ се съ дърводѣлство, скотовъдство и малко съ земледѣлие.

Главното имъ чазарище е Прилѣпъ. Тукъ тѣ носѣжтъ най-много овощия отъ всѣкакъвъ видъ, дървенъ материалъ за градиво, за разни инструменти за свиренье, склупци и др. нѣкои домашни сждове, малко блажнина, най-вече урда. Пазарището въ Кичева слабо имъ служи; тамъ нѣма кому да продаватъ своитѣ произведения, защото и въ Кичева ги има сжщитѣ. Гостиваръ, като складочно мѣсто за Рѣканско и другитѣ арнаутски тамъ мѣста, е главното мѣсто, кждѣто Порѣчани носѣжтъ урдата си, обичливото ястие на Арнаутитѣ.

Тетовско и Гостиварско сѫ силни конкуренти за овощията на Порѣче, при всичко туй порѣчкитѣ овощия най-много черѣши и ябдлки пълнятъ Скопския емишъ-пазарь и поради ефтинията си сѫ най-употрѣбляемитѣ. Въ *Скопйе* се харчи доста дървенъ материялъ. Даже *далечната* Битоля се много посѣщава отъ Порѣчанитѣ.

II. *Бабунскитѣ планини.* — Отъ сѫщото мѣсто на Морова планина, отдѣто се отдѣля Даутица, подъ ѫгълъ съ послѣднята се спуска право на истокъ една верига, която върви паралелно на р. Бабуна и свършва въ Тиквешкото поле.

Между Морова и началото на веригата има снижение, чрѣзъ което се съобщаватъ селянитѣ на Азотъ съ онѣзи въ Прилепското поле и съ гр. Прилѣпъ.

Отъ снижението на 2 часа разстояние южния ѝ склонъ се нарича *Дрѣновска пл.* отъ с. Дрѣновци, което се намира при южнитѣ ѝ поли, а по-голѣмата часть отъ сѣверния склонъ се нарича *Мукосъ*, което название и ще приемѫ азъ за общо въ тази верига.

Веригата се распознава като особена планина още при билото на Даутица. Началото ѝ въ полето прѣдставява редъ отъ 5—6 дългести възвишения, отдѣлени едно отъ друго съ понижения като прѣсѣки. Отъ манастиря Слѣпче тя добива правилна форма и прѣставява тѣсна низка верига съ остъръ гребенъ. Южнитѣ ѝ склонове и поли нѣкѫдѣ сѫ покрити съ редъкъ храсталакъ, нѣкѫдѣ сѫ скалисти, а сѣверния склонъ или собствено Мукосъ е покритъ повечето съ кория. Подъ самитѣ ѝ сѣверни поли тече р. Бабуна, а подъ южнитѣ поли се разстила единъ кѫтъ на Прилѣпското поле.

Въ източния край на Мукосъ веригата се малко разширява и снижава. Въ началото си тя се нарича *Прѣслопъ*, прѣзъ който минава Прилѣпско-Велешкия пѫть, а защото има стражарнила или дервентъ, наричатъ ѫ и *Дервентъ*. Отъ пѫтьтъ на дѣсно се захваща *Борула планина*, която свършва съ върхъ *Козякъ*. По билото ѝ минава пѫтьтъ отъ Прилѣпъ за с. Кърстецъ и с. Никодинъ. Отъ Прилѣпъ Борула се вижда, като една низка рудина, която загражда отъ с.-с.-истокъ единъ кѫтъ на Прилѣпското поле, а отъ долината на р. Бабуна тя изглежда за доста висока планина, отъ което трѣбва да се заключи, че прилѣпското поле е значително по-високо отъ матката на р. Бабуна. Сѣверния имъ

склонъ прѣдставява една сплощна кория, подъ име *Цѣрничка плоштна*, отъ която се доставяватъ най-много дърва за гориво въ Прилѣпъ. Часть отъ тѣзи кории сж общо достояние на околното население, другата е царска и се продава на прѣдприемачи. Едната и другата немилостиво се трѣбжтъ и скоро Прилѣпъ ще се лиши отъ едно отъ найглавнитѣ мѣста за дърва.

Разгледаната часть на веригата се отличава отъ останжлата по видъ, характеръ и съставъ. До тукъ ний имахме всѐ една опрѣдѣлена верига, която състои повече отъ гранитни плочи. Южнитѣ склонове на веригата както и расклоненията ѝ на югъ въ Прилѣпско сж голи и скалисти, а сѣвернитѣ сж покрити съ кории. Нуждата отъ дърва за градътъ и полето трѣбва да е главната причина на туй различие въ двата склона. Ако е тъй, то скоро отъ тази верига ще имаме една гола камениста планина. Даже и пò на истокъ сѣвернитѣ склонове на планинитѣ и баиритѣ сж повече покрити съ растителность, отколкото южнитѣ.

На край Борула и 2 ч. на с.-и. отъ Прилѣпъ се издига високия пирамидаленъ и скалистъ в. *Козякъ*. Склоноветѣ му отъ з., ю. и ю.-и. сж съвършенно голи, скалисти, стръмни и се спускатъ терасообразно съ гребени и пропасти между тѣхъ, сѣвернитѣ му кклонове сж плоски и горѣ покрити съ храсталакъ, а при политѣ — съ кория отъ букови и брѣстови дървеса. Цѣлиятъ почти състои отъ мраморъ, който му придава бѣлъ цвѣтъ. Подъ южния му склопъ близо при селото Плетваръ има копки за мраморъ, който се носи дори въ Битоля. Отъ всѣкждѣ човѣкъ може да се качи на върха му, нъ най-сгодния пжть е онзи, който води по билото на Прѣслопъ и по сѣв.-западния склонъ на Козякъ.

Козякъ е единъ отъ високитѣ върхове въ вжтрѣшна Македония. Отъ Плетваръ нагорѣ има 3—3½ часа височина, а отъ матката на Лѣнишка рѣка въ полето до Плетваръ, трѣбва да има до ½ часъ височина. Мѣстнитѣ вѣрватъ, че отъ него може да се види Солунския заливъ — вѣрванис, съ което искатъ да кажжтъ, че той е твърдѣ високъ. При всичко туй, снѣгътъ не стои на върха му дълго врѣме. Причината трѣбва да е сжщата, която приведохъ и за Люботрънъ, т. е. че е голъ, полегатъ и изложенъ напълно на слънчевитѣ лучи.

Както всичкитѣ планини съ варовитъ съставъ, Козякъ е твърдѣ богатъ съ подземни пещери и пропасти, нѣкои отъ които сж пълни въ дъното съ вода. По-извѣстни отъ тѣхъ сж двѣ: една на върхътъ, друга по западния склонъ надъ с. Оревойцъ. Първата се отличава съ широчината и дълбочината си. Околнитѣ селяни ѭ мислѭтъ даже за бездънна. За опитъ пускали сж 10 колски фъртоми надолу и пакъ не сж намирали дъното. Когато хвърлишъ камъкъ, грохотътъ му слушашъ цѣли 10 минути. Споредъ една легенда, дъното на тази пещера има свързка съ Солунското море. Нѣкой закланъ хъртъ, хвърленъ тукъ, билъ намѣренъ въ Солунското пристанище при устието на р. Вардаръ. Втората е извѣстна по цѣрителната си „Дуóва вода“ (вода на св. Духъ, защото на св. Духъ ходѭтъ да се миѭтъ отъ неѭ). По единъ тѣсенъ проходъ влизашъ подъ земята на 20 — 30 стълби и достигашъ до една пещерка, на която стѣнитѣ сж мокри и отъ тѣхъ капи въ дъното на пещерата малко вода. Това е „Дувòата вода“. Освѣнъ тѣхъ има и други пещери, въ които могѭтъ се побрàт до 500 глави овци.

Отъ Козякъ на истокъ веригата съвършено измѣнява видътъ и характерътъ си: тя губи характера и формата на планинска верига и се обръща въ плоско хълместо възвишение, което, колко ходи на истокъ, толкозъ повече се разширочава, Въ началото всé още се забѣлѣзватъ гребени, които постепенно се снижаватъ, додѣто се слѣѭтъ съ плоското възвишение. Подъ сѣверния склонъ на Козякъ и надъ Църпици се издига в. *Романъ*. Отъ него се захваща единъ гребенъ *Църпушка* планина, който се спуска по и.-с.-източна посока, паралелно на р. Бабуна. В. Романъ е покритъ съ гора; доста дървеса се срѣщатъ и нататъкъ по сѣверния склонъ на гребенътъ. Въ източния си край гребенътъ се обръща въ хълмове. Чрѣзъ *Дълги-ридъ* тоя гребенъ се съединява съ оттатъкъ Бабунскитѣ планини. По пѭтя отъ Прил ъ за Велесъ отъ дѣсно ти закрива хоризонтътъ единъ стръменъ склонъ, прорѣзанъ съ дълбоки долица, при самитѣ поли на който минава казания пѭть — това е описвания гребенъ.

Отъ източния склонъ на Козякъ, именно отъ в. *Маливърфъ*, който се издига надъ Трояци и подъ Козякъ, се захваща другъ гребенъ. Подъ името *Флоражъ* този гребенъ слѣдъ два часа продължение свършва надъ с. Топлица, дѣто

се слива съ полското възвишение. Като се появишъ при с. Плетваръ, което се намира при политѣ на Козякъ и на пѫтя за Градско, подъ краката си отъ лѣво имашъ единъ долъ като пропасть, прѣку него — полегатъ склонъ а надъ него се издига единъ гребенъ, който ти загражда откъмъ сѣверъ хоризонтътъ. Това е Фролажътъ съ Мали-върхъ. Фролажъ отъ югъ и Църнушкия гребенъ отъ сѣверъ заграждатъ помежду си, като въ единъ кѫтъ, западния край на плоското възвишение. Водитѣ на този кѫтъ текѫтъ по източна посока. Отъ тукъ на истокъ се простира плоското възвишение, което състои отъ хълмове отдѣлно-стоящи или наредени въ вериги съ малка наклонность на къмъ югъ, накждѣто и се истичатъ водитѣ на плоското възвишение. Свършва на истокъ хълмообразно надъ Тиквешкото поле, дѣто за граница, можемъ да приемемъ джадето Прилѣпъ — Градско. Въ източния край на възвишението надъ с. Личево и 2 часа на юго-западъ отъ Градско отъ всичкитѣ други гребени и хълмове се издига в. *Клѣпа*, отъ който и цѣлата тая страна между Бабуна и Рѣка, се нарича *Клѣпа*.

Потоци сухи, като околната имъ мѣстность, прокопаватъ ѫ макаръ и неособенно дълбоко и правѧтъ повърхнината и малко по-разнообразна на видъ. Отъ тѣхъ тя като да се раздѣля на групи и верижки отъ скалисти, голи, еднообразни и грозни на гледъ хълмове, които се снижаватъ, колкото отиватъ по-наистокъ

Цѣлото туй плоско възвишение състои отъ варовецъ, тукъ-тамъ размѣсенъ съ други породи камъни, най-много съ синъ плоченецъ. Изложени на слънчевия пекъ, склоноветѣ на тѣзи хълмове много сѫ добри за лозарство, което и съставява главното занятие на жителитѣ въ селата по тѣхъ. Брѣстове, джбици и овощни дървеса, най-много орѣхи и круши отъ разни видове, съставяватъ единственнитѣ почти дървеса по тази пустино-образна хълместа мѣстность.

Долината на р. Бабуна загражда отъ сѣверъ разгледаната верига, знакъ, че на сѣверъ нѣма никакви расклонения. Отъ двѣ мѣста отъ 2 свои вѫзли тя испука на югъ 2 клона, които заедно съ своитѣ расклонения образуватъ часть отъ сѣвернитѣ и источнитѣ Прилѣпски планини.

1) Злато-върфъ. При с. Присой, въ мѣстото, кѫдѣто за пръвъ пѫть си измѣнява видътъ, тя испуска рамка, повисока отъ неѫ, която въ началото си прѣдставява една

висока купчинка. Съ веригата тази купчинка е съединена съ единъ кжсъ, като шия, гребенъ, дължъ до $^1/_2$ часъ, а най-отгорѣ ѝ се издига в. *Злато-върфъ*. Послѣдният прѣдставява една възвалчеста скала отвѣсна и висока до $^1/_2$ часъ съ обиколка въ основата пакъ $^1/_2$ часъ. Нагорѣ върхътъ постепенно се стѣснява и свършва съ една плоча съ около $1^1/_2$ метъръ диаметъръ, която се клати. Всрѣдъ плочата е исправенъ дирекъ, върхъ който имало *златна* ябълка, отъ което и върхътъ се е нарекълъ Злато-върфъ. Любопитнитѣ посѣтители качватъ се на него по издълбани въ скалата стжпки.

Злато-върхъ е най-високия върхъ въ Прилѣпско подиръ Козякъ; отъ основата на планината до горѣ има до $2^1/_2$ часа. Той се вижда дори отъ Битолския Баиръ. Между повисокитѣ и по-масивнитѣ отъ него върхове Якупица и Козякъ, които се надварятъ да достигнжтъ небесната синина, той изглежда като едно иглесто възвишение, срѣдно между тѣхъ по височина.

Високи околни планини заграждатъ хоризонтътъ и пражтъ видътъ му доста ограниченъ спрѣма височината му. На и. Козякъ и Селечката планина заграждатъ ти скоро хоризонтътъ. На Сѣверъ прѣку Мукосъ виждашъ черенъ единъ паралеленъ нему гребенъ, който спира погледа ти, а на западъ високата стѣна на Салакова пл. и в. Якупица, колкото ти привлича погледа съ височината, толкозъ го отласка съ грозотата си. Въ замѣна на тѣзи неприятни гледки на югъ подъ краката си имашъ като тепция равна и като градина раздѣлена на лѣхи и испъстрена съ разновидни сѣидби поляна, усѣяна съ села, които се прѣдставяватъ въ видъ на купчинки отъ сгради, между които се бѣлѣжтъ кулитѣ и черквитѣ. Отъ югъ пъстрата тая поляна е заградена съ Крушовската планина, налѣво отъ която, като въ мъгла се синѣе високия Нелистеръ съ бѣли лъскави дамки отъ снѣжни прѣспи по него.

При самитѣ поли на Злато-върхъ на една малка плоскость е манастиря *Трѣскавецъ* или *Св. Богородица* — единъ отъ старитѣ и богати манастири по насъ. Пжтникътъ по джадето отъ Градско за Прилѣпъ, щомъ се покаже на Плетваръ, прѣдъ него живостно се издига иглообразния Злато-върфъ, въ политѣ на който, като залѣпенъ за скалитѣ, се бѣлѣе Трѣскавецъ. Той има валчестъ, макаръ и не особено широкъ, дворъ, въ срѣдъ който е църквичката. Тя е стара,

малка и съ три кубета. Срѣдното отъ тѣхъ е расцѣпено, *трѣснжто* отъ една гръмотѣвица, поради което и манастиря е нарѣченъ Трѣскавецъ. Отъ всичкитѣ страни е заобиколенъ съ здания на 2 етажа, исключая южната страна, дѣто стои низко едноетажно и старо здание. Портата е въ западния ѝ край и надъ нея е издигнжта камбанарията Отъ Прилѣпъ до манастиря води кривулестъ, скалистъ и каменистъ пжть, по който съ трудъ се ходи възсѣднжлъ на конь, а отъ западната страна по землестия западенъ склонъ на Злато-връхъ селянитѣ отъ околнитѣ села Присадъ, Дупячени и Небрѣгово иджтъ въ манастиря за черквување по казарски пжтечки. Манастирьтъ е доста богатъ. Освѣнъ отъ гоститѣ, които твърдѣ го посѣщаватъ, като стара светиня, много събира и отъ панаиря на 15-ий августъ, на който дохаждатъ хора отъ цѣло Прилѣпско, Велешко, Тиквешко и Крушевско; нъ главнитѣ му приходи иджтъ отъ движимитѣ и недвижимитѣ му имущества. Той е подъ управлението на Прилѣпската община, която взема отъ него приходъ за градскитѣ училища 150—200 лири годишно. Калугери въ манастиря нѣма.

Злато-връхъ е миниатуренъ планински вжзелъ. Отъ него рамката се расчаталува на 3 части: *Дабнишката планина*, между Дабнишката и Оревойчката рѣки. Отъ склонътъ ѝ се захваща Дабнишката р, която прѣсича отъ сѣверъ къмъ югъ Прилѣпъ, а подъ сѣвернитѣ ѝ поли върви Велешкия пжть. *Заградската*, която се спуска на з.-ю.-з. почти паралелно на Мукосъ, съ който заграждатъ единъ кжтъ отъ Прилѣпското поле, дълъгъ до 2 часа и широкъ 15—20 минути, който накждѣ Злато-върхъ постепенно се стѣснява. Въ западния си край тя испуска на югъ низка и плоска рамка *Ридгтъ*, който се спуска дори до с. Коняри, 2 часа на з. отъ Прилѣпъ.

Тоя ридъ дѣли Прилѣпското поле на 2 части: западна и источна, отъ които първата е по-равна, по-богата и по-населена. Подъ жгълъ съ двѣтѣ се испуска право на югъ трета рамка, която свършва $^1/_4$ ч. на с.-з. отъ Прилѣпъ съ в. *Маркуй-кули*, при южнитѣ поли на който е залѣпено с. Варошъ. Въ жгълътъ му съ първата рамка тече Дабнишката р., а въ жгълътъ му съ втората — заградското поленце.

Цѣлата тази група е съвършено скалиста и лишена отъ дървеса. Лѣскитѣ и трѣвата по равнинкитѣ съставяватъ единственната растителнотсть. Обаче, въ не отдавнашни врѣмена

тѣ сж били покрити съ голѣми джбье. Въ околнитѣ села сж ми показвали по кжщитѣ греди, които били взети отъ джбьето по Ридътъ.

Макаръ и най-малка, срѣдната отъ тѣхъ е най-забѣлѣжителна; тя е станжла историческа поради прочутото Марково кале, което се намира на върха ѝ и което ѝ е дало името. Пжтешественницитѣ Мекензи и Ерби описали туй кале, нъ като намирамъ това описание за непълно и не толкозъ ясно, считамъ за неизлишно да дамъ и тукъ азъ едно по-подробно описание.

Маркови-кули е пирамидаленъ върхъ, кайто само отъ сѣверната страна е скаченъ чрѣзъ гръбнакъ съ Злато-върхъ, а отъ другитѣ страни свършва всѐ надъ полето до Прилѣпъ, Варошъ и Заградъ. Състои исключително отъ плоски, измити отъ дъжда скали, които отъ далечъ лъщжтъ и отъ грамадни гранитни камъни, натрупани неправилно като грамада. Исключение прѣдставяватъ западния склонъ надъ Заградъ и една впадина въ с.-източния склонъ откъмъ градътъ, които впадини сж плоски, покрити отъ горѣ съ пластъ отъ земя обрасла съ трѣва. Като се стѣснява постепенно на сѣверъ, той свършва най-горѣ съ една равнинка, покрита съ трѣва и голѣма колкото 2 гумна. Като застанешъ всрѣдъ равнинката откъмъ западъ има склонъ стръменъ и плосъкъ, по който, ако се отърколишъ, за $^1/_4$ часъ ще се намѣришъ въ долътъ на с. Заградъ. На югъ скалитѣ се издигатъ на нѣколко мѣтра по-високо отъ тебе и ти загражданъ хоризонта; послѣдния ти е отворенъ откъмъ ю.-и. по-горѣпоменжтата впадина, прѣзъ която дзиркашъ сѣверната часть на гр. Прилѣпъ, а отъ сѣверъ имашъ издигнжта една скала висока до 50 метра – тя е най-високата часть на върхътъ.

Описаната равнинка съставява главната часть на калето. Исключая сѣверната страна, отъ кждѣто главния връхъ служи за естествена стѣна, отъ всичкитѣ страни тя е заобиколена съ високи зжбести стѣни. Отъ западната страна тѣ сж вече съвършено разрушени. Като спомени отъ тѣхъ стоижтъ 2—3 купчинки отъ стѣна. Напълно сж уцѣлѣли тѣ само отъ южната страна. На скалата тукъ се издига зидъ, дебелъ колкото свободно да се движи по него кола, и горѣ направенъ на зжбци и прѣсѣки. Отъ градътъ и отъ полето виждатъ се тѣзи зжбци. Естествено е, че стѣната откъмъ отворената впадина ще бжде по-яка и по-висока. На дѣсния край на

впадината близо до склалитѣ се издигатъ надъ зидътъ 2 високи кули, коити се смѣтатъ отъ мѣстнитѣ за зандани, а въ сѣв.-западния кѫтъ се издига 4-жгълно здание, за което се мисли да е било хамбаръ. Дирецитѣ на стѣнитѣ му сѫ вече изгнили и испаднѫли.

Задния върхъ, Акрополисътъ на Марковото кале, е положително непристѫпенъ. Само отъ една страна скалата нѣкакъ си като да се пробила и образувала тѣснина, дълга 20-на чекори и широка, колкото свободно да мине единъ човѣкъ. Отъ тази тѣснина по скалата съ пълзенье и босъ човѣкъ съ трудъ може да се прибере до върха. Около тѣснината по скалитѣ стоѫтъ остатъци отъ стѣни — тукъ, по всѣка вѣроятность, е била портата на Акрополисътъ на Марка. Щомъ излѣзнешъ отъ тѣснината, виждашъ като залѣпени въ скалата 2 паралелни стѣнички — туй било разбоя на Марковица. Отъ върхътъ на Акрополисътъ владѣялъ Марко и тритѣ главни прохода въ полето отъ с.-истокъ, сѣв. и сѣв.-зап. Ходи се до калето съ пълзенье отъ всѣкѫдѣ, нъ найлесно се въскачува отъ двѣ мѣста: отъ Прилѣпъ по казаната впадина на с.-източния склонъ и откѫдѣ Варошъ и Заградъ по полския западенъ склонъ.

По с.-източната впадина паралелно на главната стѣна се простиратъ още 2 други съвършенно уединени стѣни, турени като за прѣграда на нѣщо. По-долната отъ тѣхъ и мѣстото около неѫ се нарича *Истерна* (Стерна наричаме изобщо голѣми и дълбоки пропасти, пълни съ вода). Както може да се прѣдугаде отъ самото название, народа вѣрва, че подъ тѣзи стѣни има грамадно подземно езеро, което се съобщава дори съ Солунското море. Послѣдното явление било открито, като онова съ пещерата на в. Козякъ, т. е. чрѣзъ 1 мъртъвъ хъртъ. който билъ пуснѫтъ въ Истерната и се намѣрилъ въ Солунското пристанище. Да се испуснѣла тая стерна, била въ състояние да потопи не само града, нъ и цѣлото поле. За да не стане туй, Марко направилъ горнитѣ 2 стѣни. По-долната отъ тѣхъ веднѫжъ се отпуснѫла, нъ Варошанитѣ сполучили да затикнѫтъ дупката съ памукъ и люкюмъ. Нѣколко товаря памукъ сѫ отишли за тази работа. Сега подъ стѣната земята е само мочурлива.

За направа на описанитѣ здания Марко повикалъ на ангария цѣлата околия и е наредилъ жени и мѫже едни до други отъ калето дори до с. Плетваръ, на 2 часа разстояние,

тъй щото камънитѣ да се подаватъ отъ ржка на ржка. Отъ тежкитѣ трудове, трудни жени и млади майки изгубили рожбитѣ си. Като се свършила работата, на Марко дожалѣло за дѣчицата. За очистявање на грѣховѣте, той направилъ въ и около гр. Варошъ 77 черкви, отъ които 5 и сега стоѫтъ здрави, на други 14 знаѫтъ се мѣстата и тамъ има извѣстни остатъци.

При политѣ на маркови-кули на мѣстото на сегашното с. Варошъ е билъ едноимения градъ, за който, освѣнъ вѣрванията и приказкитѣ, има доста фактически доказателства.

Мекензи и Ерби споменуватъ и вѣрно е, че по разнитѣ скали особено при политѣ на върхътъ по „плочитѣ“ въ с. Варошъ има много дупки, за които се вѣрва, че сѫ образувани отъ стѫпкитѣ на „шарца-пеливанца“. Едни отъ тѣхъ сѫ валчести, а други 4-жгълни. На пръвъ погледъ може да се сѣти човѣкъ, че първитѣ сѫ били дупки на дирецитѣ, а вторитѣ — коритца за въ кѫщитѣ, които биле построени на тѣзи плочи; а че тамъ сѫ биле кѫщи и дукяни, за това има живо доказателство. На пѫтя за въ манастиря има мѣтса „улевъ дикянъ“ или дукянъ на „улета“ „(*уле*“ е укорителна дума, която излиза отъ думата улавъ-лудъ: „и уле!“ казватъ на нѣкого, като посочватъ съ ржката си на главата му, когато искатъ да кажѫтъ, че не се сѣща за нѣщо, като улавъ). То е една впадина искуствено направена въ една скала, дѣто се влиза по стълба съ 2—4 стѫпки. Сега мѣстото е обрасла вѫтрѣ съ трѣва и капини.

На източния край на селото има мѣсто, нарѣчено *Банище:* лесно е да се разбере, че тамъ сѫ били банитѣ на градътъ. Като най-живо доказателство може да ни служи селото *Загра дъ* или Задъ-градъ, което се е нарекло така, защото се е намирало задъ града.

Когато дошли Турцитѣ, прѣнесли градътъ на сегашното мѣсто на гр. Прилѣпъ, главно по нѣманье вода; мѣстото на с. Варошъ е безводно. Разбира се, напрѣдъ се прѣселили на новото мѣсто малко кѫщи и образували като ново селение, което *прилѣпили* при градътъ. Отъ послѣ цѣлия градъ се прѣселилъ въ това прилѣпено мѣсто, отъ което и новия градъ се нарекълъ Прилѣпъ. Въ потвърждение на горното, баба ми, между другото, привождаше и такъвъ фактъ. Имало нѣкога въ Вароша нѣкой си *Трое*. Богатъ и юнакъ билъ тоя Торне: когато говорѣлъ въ кѫщата си, слушали го подъ се-

лото, а кога се провикнѣлъ, гласътъ му се чувалъ въ полето дори на $1^1/_2$—2 часа разстояние отъ селото. Славата и юначеството му достигнѫли дори до Анадолътъ, и единъ юнакъ Арапинъ нарочно дошълъ дори отъ тамъ да се бие съ дѣдо Торнета. Кѫдѣ по неволя, кѫдѣ отъ желание, той излѣзълъ на „Садоо̀-поле“ на югъ отъ Прилѣпъ и всрѣдъ голѣмо едно множество го убилъ съ боздоганътъ си, като хитро завъртѣлъ коня си задъ него и го закаралъ прѣдъ себе си. Отъ страхъ да го не убиѫтъ Турцитѣ, дѣдо Торне не излѣзълъ вече отъ кѫщата си. Той живѣялъ въ западната часть отъ селото. Той си направилъ подземенъ ходъ, по който излизалъ за разговоръ на „меанитѣ“, които сѫ въ источния край на селото. Името му и сега се споменува въ названието „Торнéи върби“ и „Тòрнеи лѝвагье“, които се намиратъ край градската рѣка 1 часъ подъ селото. Срѣдната часть на Прилѣпъ, кѫдѣто е сега часовникътъ, била ливади на Торнета. Като се прѣнесълъ градътъ, потомцитѣ му направили на туй мѣсто дюкяни и кѫщи, нѣкои отъ които до днесь сѫ тѣхно притежание. Отъ дѣдо Торнета останѫли сѫ 4-тѣ и сега сѫществующи фиса: Андреовци, Шукуровци, Тосковци, отъ който коренъ си води потеклото и баба ми, и Тодорчевци, които фисове и сега още иматъ нивитѣ си всѐ една до друга, като дѣленици. Първитѣ три и сега живѣѫтъ въ селото, а послѣднитѣ сѫ въ градътъ.

2. *Селечка пл.* Повечето отъ върховетѣ на планинитѣ, които върхове не прѣдставяватъ скалисти възвишения надъ билото на веригата, а иматъ видъ на отдѣлна маса, сѫ по-голѣми или по-малки планински вѫзли. Върха Козякъ направи исключение отъ това правило. Освѣнъ описанитѣ 2 гребена, отъ него право на югъ се испуска Селечката пл.

Отъ Козякъ тя се отдѣля съ една тѣсна сниженость при с. Плѣтваръ, прѣзъ която минава пѫтътъ отъ Прилѣпъ за Градско. Надъ сниженностьта се издига планината и право на югъ се спуска дори до върхътъ на жгълътъ, който р. Църна образува въ Леринското-поле и загражда отъ истокъ цѣлото Пелагонийско поле. По характера си тя може да се раздѣли на 2 части.

Отъ Плетваръ до $1^1/_4$ часъ на ю.-з. отъ гр. Прилѣпъ тя прѣдставява една висока стѣна съ стръменъ западенъ склонъ, подъ който сѫ расположени селата Лѣнища, Селце и гр. Прилѣпъ.

Билото ѝ е равно, като съ ножъ прѣсѣчено. Само тукъ-тамѣ на югъ се издигатъ нѣкои камъни или скали въ видъ на върхове, отъ които най-видни сж *Шупливецъ* и *Голивръхъ*, който се издига между Лѣнища и Селце. Черни, голи гранитни скали и мѣста земести, покрити съ трѣва или храстье повече отъ лѣски—това прѣдставява западния ѝ склонъ по цѣлото си продължение. Исключая сѣверния край подъ Плетваръ и надъ Лѣнища, кждѣто още се срѣщатъ дървеса въ кории или отдѣлно. Селечката планина до Прилѣпъ почти е лишена отъ дървеса. Напрѣдъ, обаче, трѣбва да е имало дървеса на много мѣста, както свидѣтелствува названието *Стара-кория*, което се дава на зап. склонъ на планината до с, Вълковие. Тази часть на планината трѣбва да не е лишена и отъ минерални богатства. Прѣди нѣколко години надъ Селце нѣкакъ си се промушнж планината и потече надолу черна гжста вода, която слѣдъ 1 недѣля пакъ прѣстанж сама по-себе си.

На ю.-и. отъ Прилѣпъ на неж се издига в. *Висока*. Той е единъ скалистъ голъ връхъ не по-високъ отъ Селечката планина. Отъ него на западъ се испуска пакъ такава скалиста рамка, която постепенно се снижава и расширява въ полето и загражда чаирътъ Садово на югъ отъ Прилѣпъ. Прилѣпското джаде прѣсича тази рамка въ снижеиото ѝ мѣсто, което е извѣстно подъ названието „*Ушитѣ*“. До Ушитѣ рамката е една верижка, а отъ тукъ се расширява и се спуска на западъ до 1—1¼ часъ. Съ западния си край тя се доближава до Крушовската пл., отъ която при Тополчани и Тройкръсти се отдѣля съ тѣснината, прѣзъ която Църна излиза въ Битолското поле. По цѣлото си продължение тази гола рамка раздѣля Прилѣпското поле отъ Битолското.

Отъ върхътъ Висока на югъ веригата се спуска надолу въ видъ на скалисти чуки, отдѣлени една отъ друга съ понижения и прѣсѣки и загражда отъ истокъ Битолско — Леринското поле. Чукитѣ на югъ постепенно се снижаватъ и въ върха на жгъла на р. Църна свършватъ въ видъ на скала. Подъ западнитѣ ѝ поли тече р. Църна, която послѣ въ Мариово тече подъ источния ѝ склонъ. Отъ Битоля и Леринъ, както и отъ околноститѣ имъ, вижда се тая черна и гола верига, подъ която се черньѣ покритата съ зеленина и дървеса матка на р, Църна. Задъ веригата прѣку единъ долъ почти паралелно ней се издига 2 пжти по-високата Нидже пл.

която се губи татъкъ на истокъ. Подъ западнитѣ поли въ южния ѝ край е ман. *Чебренъ*, богатъ и хубавъ манастирь, нъ за жалостъ останжлъ още въ гърцки ржцѣ, при всичкитѣ многократни опитванния на Прилѣпската община да отклони игумена му отъ заблуждението. —

3. Сува-гора и Радобилитѣ. Сѣверния край на Селечката планина отъ Плетваръ до Лѣнища се нарича „*Будимашъ*“ (Бжди-мжжъ). Това си название той е добилъ по слѣдующия случай. Нѣкой си прилѣпчанинъ бездѣлникъ и сиромахъ пожелалъ да се обогати на чуждъ гърбъ, като открадне паритѣ на 1 богаташъ. За постигание тази си цѣлъ, той скроилъ такава хитрость. Прѣсторилъ се на лудъ, за да може свободно да ходи нощно врѣмé изъ градътъ. Въ прѣсторената си лудость, той, кждѣто ходилъ, викалъ: „буди мажъ“ т. е. бжди юнакъ и ще се обогатишъ. Като скроилъ работата да грабни чекмеджето съ паритѣ отъ богаташина, той се съгласилъ съ едного да му помогне въ тази работа. Задлъжилъ послѣдния да го чака въ планината съ стомне оцетъ. Когато той тичащецъ дойде съ паритѣ и му поиска вода, онзи трѣбвало да му даде оцетъ, за да не се повредѣди слѣдъ уморяването, въ замена на което лудия му обѣщалъ да си раздѣлятъ паритѣ. Когато нашия „бжди-мжжъ“ дошълъ тичащецъ съ чекмджето, другарътъ вмѣсто оцетъ далъ му вода за да го умори и да вземе самъ паритѣ. Бжди-мжжъ наистина умрѣлъ, и отъ тогава по негово име това мѣсто и цѣлата планина надъ него почнжла да се вика *Будимашъ*.

Право задъ с. Лѣнища отъ Будимашъ се отдѣля една планинска верига, която по източна посока се спуща задъ Тиквешкото поле, прѣку което се скача съ Кожухъ планина, на границата между Тиквешко и Гевгелийско. Най-високи и най-извѣстни мѣста въ неж сж Сува-гора и Радобилската пл., по имената на които и давамъ названието на цѣлата верига. Отъ плоското възвишение на Бабунскитѣ планини на и. отъ Козякъ тя се отдѣля съ долината на р. Рѣка, южнитѣ ѝ склонове образуватъ сѣверната часть на Мариово, а билото ѝ образува прѣдѣлътъ между Клѣпата и Мариово.

Въ началото си тя се отдѣля въ видъ на тѣсенъ вдаденъ на югъ гребенъ, който се се нарича *Лигуръ-Асанъ*, отъ името на нѣкой си Асанъ. Въ източния край на гребенътъ се издига върхътъ *Трибуки*, така нареченъ отъ три голѣми и стари буки, които се издигатъ отгорѣ му: Слѣдва *лѣска*.

То е като върхъ, който се издува на сѣверъ накждѣ Рѣка, и на който тепето е по.високо отъ три-буки. По-наистокъ отъ *Лѣска* и задъ неѫ на една линия съ Лигуръ-Асанъ се захваща *Сува-гора*. Подъ неѫ сѫ селата Царевикь, Дрѣнъ и Смолани. Въ источния край на Сува-гора веригата завива подъ ѫгълъ съ неѫ и се спуска по и.-с.-источна посока подъ името *Радобилска* пл. Отъ мѣстото, кждѣто се захваща веригата отъ Буди-машъ, до мѣстото, кждѣто тя завива на и.-с.и., има около 3 часа, значи тази часть захваща първата четвъртина на веригата.

Отъ Плетваръ се вижда цѣлата тази часть на веригата, исключая склонътъ на Сува-гора, който се скрива задъ онзи на Лѣска. Като погледнешъ отъ Плетваръ надолу, на истокъ имашъ такъвъ видъ.

Право пвѣдъ тебе на и. хоризонта ти е заграденъ съ Радобилската планина. Послѣдната прѣдставява верига повишена въ срѣдата съ клонъ полегатъ и плосъкъ. Чернитѣ храстье се менятъ съ червената глинеста земя. Жълтитѣ нивя съ сѣидби, пърснѫти по склонътъ, правѫтъ го по-разнообразенъ. Въ срѣдъ планината по склонътъ ѝ сѫ селата Мали и Големи Радобилъ, по името ѫи които и планината е наречена Радобилска. Изложени на слънчевитѣ лѫчи, политѣ ѝ съ глинестата си почва прѣдставятъ голѣмо удобство за лозьевъдството, което и съставява главното занятие на Радобилчанитѣ.

Отдѣсно всрѣдъ веригата се издига доста високата *Лѣска*, която съ цѣлия си склонъ се доста издава на напрѣдъ, като да е издута. Склонътъ ѝ долу е повечето голъ, покритъ съ храсталакъ и тукъ-тамѣ съ дървеса отдѣлни или въ кории, а горѣ има кории отъ джбье, лѣски и дрѣнки.

Мѣжду западния склонъ на Лѣска и Будимашъ има една широка впадина, която се загражда отъ югъ съ гребенътъ Лигуръ-Асанъ. Источнитѣ стѣни на впадината или склонътъ на Будимашъ е всплощъ покритъ съ кория, отъ която си бержтъ дърва Плетварци и Бѣловодичани. Южната стѣна е покрита съ по-редки дърва, а источната страна или западния склонъ на Лѣска е плосъкъ покритъ само съ трѣва. Политѣ му образуватъ едно полегато живописно добрѣ оработено поленце, всрѣдъ което живописно е расположено с. Бѣловодица. Околнитѣ водести планини даватъ достатъчна

вода за да се напоява туй поленце. Прѣпоржчвамъ на туриститѣ и живописцитѣ картината на тази мѣстность!

Между Лѣска и Радобилската планина е Сува-гора. Склонътъ и политѣ ѝ сж покрити съ гжста още гора отъ букови дървеса, отъ която гора се носѫтъ най-много дърва за горенье въ Прилѣпъ. Билото и склонътъ, нѣщо на половина часъ подъ него, сж съвършенно голи безводни, покрити съ суха трѣва, отъ което и планината си е добила названието. При политѣ ѝ се изважда тебеширъ и варь, които се носѫтъ въ Прилѣпъ.

Отъ Радобилитѣ на и. веригата измѣнява и видътъ, и характера си; тя става по-низка, по-тѣсна въ билото и по изрѣзана по склона си. Чакъ до Фаришкия ханъ на 3 часа продължѣение склонътъ ѝ, макарь по-скалистъ отъ разгледанитѣ до сега планини, е покритъ съ дървеса. Отъ Фаришкия ханъ нататъкъ тя съвършено оголѣва и прѣдставява чиста скалиста верига, въ скалитѣ на която се бие водата на р. Рѣка. Единствената зеленинка тукъ прѣдставява ограничената отъ голи скали долинка на рѣката съ своитѣ върбуляци, орѣхи и оризницитѣ си. (Радобилската планина е най-западната граница на пояса на оризътъ). Прѣди да излѣзе въ Тиквешкото поле, тя се приближава до отсрѣщнитѣ скали и образува „Клисурата“ по пѫтя за градско. Съ сѫщия характеръ и посока тя загражда отъ югъ Тиквешкото поле или по-добрѣ долината на долната часть на р. Църна, като испуска хълмове въ жгълътъ межту послѣдната и р. Рѣка. Въ источния край на полето, не далечъ отъ с. Рожденъ, тя се прѣсича отъ р. Църна прѣку която на 1 — 1 $^1/_2$ ч. нататъкъ се съединява съ Кожухъ планина. Отсамъ Църна тя носи названията на селата, които се намиратъ по склонътъ ѝ, а оттатъкъ Църна тя е извѣстна подъ названието *Дамянска пл*. По цѣлото си продължение тази верига образува сѣвернитѣ граници на мѣстностьта Мариово. Съ неѫ свършва областьта на Скопския планински вѫзелъ Мокро.

§ VI. Клонове отъ в. Стогово.

Най-много и най-голѣми расклонения се отдѣлятъ отъ в. Стогово, който образува третия планински вѫзелъ на Шарската верига.

Тѣзи расклонения пълнѫтъ часть отъ западна и цѣла южна Македония, именно пространството отъ в. Стогово прѣзъ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКОПИЕ

Рѣсенското поле и Прѣспанскитѣ езера, до изворнитѣ води на рѣка Бистрица и всичкото мѣсто между Бистрица и Вардаръ отъ устието му до онова на Църна и послѣ по послѣдната до с. Бучинъ. Отъ тамъ по политѣ на Крушовската планина и прѣзъ прохода Барбарасъ до с. Бродъ на рѣка Велика въ Кичевско, по послѣдната и по Заяжката рѣка до Радика, дѣто Бистра се съединява съ Влайница и Буковикъ. По-голѣмата часть отъ планинитѣ въ това пространство, а особенно началото имъ въ Кичевско, сж най-неизвѣстни и най-неизслѣдвани. Не претендирамъ, че съмъ направилъ всичко, нъ лаская се, че туй, което съмъ научилъ, е отъ важность за науката, защото не съмъ срѣщнжлъ почти нищо вѣрно написано за тѣзи мѣста. Началото на тѣзи планини описвамъ въ такъвъ видъ, въ какъвто ми се прѣдстави отъ сѣверна страна. Онова, което казвамъ за южната страна, го научихъ отъ разказитѣ на очевидци.

Три часа на ю.-з. отъ Кичева се издига в. Стогово. Той е единъ массивъ, който въ видъ на стогъ се издига надъ равното тукъ било на Стогово пл. Надъ массивътъ се издига *Бабинъ-тѫртъ*, който е господарь на Дебърско, Кичевско и Охридско, макаръ че не е така величественъ и гордъ като Корабъ, срѣщу който се издига.

Массивътъ на Стогово и Бабинъ-търтъ е центра на грамадния планински вжзелъ на втората часть на Шаръ. Той е единъ голѣмъ центъръ, въ който се съединяватъ 5 планински вериги. Стогово пл., която иде дори отъ Дебъръ, се слива съ него. Като продължение на Стогово пл. се спуща въ Охридско пл. верига, която върви по юго-източна посока и свършва недалечъ отъ Струга надъ Дринъ, именно надъ с. Ташъ-Моруница, въ мѣстностьта Дринъ-Колу. По цѣлото си продължение тя е извѣстна подъ тѣзи общи названия: *Цървено-млаче* въ началото на веригата близо до в. Стогово, а на долу — *Кара-орманъ* пл. Цървено́-млаче има още характера на Стогово планина—като неж и тя е рудинообразна, горѣ плоска блѣдо-жълта, гола на гледъ отъ пожълтѣлата трѣва. Както Стогово тя има плосъкъ и полегатъ склонъ, билото ѝ е покрито съ буйна трѣва, а склоноветѣ—съ гжста гора. Кара-орманъ, както името ѫ показва, е въсплощъ покрита съ гжста гора. Тукъ-тамѣ вєрѣдъ коритѣ се издигатъ скалисти мѣста, които или сж скрити въ гората, или се издигатъ високо въ нѣкои оголѣли мѣста. Между многото

скалисти мѣста заслужава внимание грамадната скала *Писани-каменье*.

Гжститѣ гори на Кара-орманъ помагатъ на разбойницитѣ да се крижтъ въ неж, като въ безопасно мѣсто; арнаутскитѣ разбойнически дружини, като забержтъ иманьето отъ Охридско и Демиръ-Хисарско, за почивка и уреждание четата крижтъ се въ горитѣ на Кара-орманъ по нѣколко дена, че послѣ потеглюватъ за родното си мѣсто. Отъ туй Кара-орманъ е една отъ най-страшнитѣ планини, каквито сж Бунецъ и Буковикъ въ Гостиварско. По западнитѣ му склонове е посе-лена Анадолската колония на *Коджаджиклиитѣ* турци, при-брана въ 13 села, а подъ источнитѣ й поли е Охридска Дебърца.

Отъ по-западната височина на Стогово се захваща и се спуска на сѣверъ веригата на Бистра-планина.

I. *Бистра планина.* Отъ Стогово прѣку една тжпа сжщо тъй гола плоскость се захваща Бистра. Водата на р. Копачка и потоцитѣ надъ неж сж прокопали источнитѣ поли на началото на Бистра и сж му дали другъ видъ. Тъй щото сега между Стогово и Бистра стои съединяющъ единъ тѣсенъ и дълъгъ 2—3 часа гребенъ, който образува водораздѣла между Вардаръ и Дринъ. Прѣзъ срѣдата си този гребенъ е прѣсѣченъ съ една дълбока естественна прѣсѣка (проходъ), прѣзъ която минава пжтьтъ за Дебъръ. Отъ Стогово до прѣ-сѣката, планината е извѣстна подъ названието *Яма-планина*, а нататъкъ до началото на Бистра — *Лопушникъ*, сѣвер-ния край на който се вика *Луковецъ*. Една дълбока и ши-рока пропасть край пжтя за Дебъръ, наречена „Яма“, съ една голѣма скала надъ неж е дала названието Яма и на цѣ-лата планина.

Цѣла Яма и Лопушникъ е покрита съ гори: источния склонъ е покритъ горѣ съ бука, долу сж джбъ, а западния — съ бука. Пжтникътъ прѣзъ неж, особено кога е въ прѣ-сѣката, на нѣколко часа продължение не вижда бѣлъ день. Извѣстни сж и Лопушничкитѣ ягодки. Въ южния край на западния й склонъ надъ с. Гаре, има голѣмъ и много добъръ мадемъ за църни плочи за покривка на кжщи, който мадемъ е селско (Гарско) притежание. Плочи отъ този мадемъ се носжтъ за покривание кжщитѣ въ цѣло Мало-Рѣканско. Тѣзи плочи сж твърдѣ ефтини по нѣманье дѣ да се харчжтъ: 100-тѣхъ ока се продаватъ за 4 гроша.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

Отъ сѣверния край на Лопушникъ и Луковецъ се захваща веригата на собствена Бистра пл., която слѣдъ едно продължение отъ 5—6 часа по сѣверна посока, свършва до долината на р. Радика и до Буковикь планина. Въ началото си тя има сжщата височина, ширина видъ и характеръ на Лупошникъ, за туй не може точно да се опрѣдели, кждѣ свършва едната и кждѣ захваща другата. Цѣлата тази верига отъ южния чакъ до сѣверния си край е извѣстна подъ общото название Бистра пл., а разнитѣ ѝ мѣста, особено по западния ѝ склонъ, носѫтъ много мѣстни частни названия, които считамъ за излишно да изброявамъ тукъ, тъй като много отъ тѣхъ ще се споменѫтъ въ топографическия отдѣлъ при описването границитѣ на Кичевската каза и при описването селата на Голѣмо и Мало-Рѣканско. Тукъ ще кажѫ само туй, че много отъ тѣзи названия произлизатъ отъ собствени имена на хора, както е и съ билото на Шаръ и на Скопскитѣ пл. Причината на това явление е сжщата, която видѣхме при описването на Скопскитѣ пл., сир. че тя е раздѣлена между частни притежатели, които си налагатъ името всѣкой на свето владѣние.

Бистра е широка и массивна планина, която пълни широкото пространство между долинитѣ на Велика, Заѫжката, Радика и Гарската рѣки. Такава широчина нѣма ни една отъ другитѣ планински вериги въ прѣдметната на описанието ми область.

Бистра граничи на истокъ съ Кичевското поле и съ Копачката рѣка, която ѫ отдѣля отъ Голякъ, на югъ — съ Малата или Гарската рѣка, която ѫ отдѣля отъ Стогово пл., на сѣверъ — отъ Голѣма-рѣка или Радика, която ѫ отдѣля отъ Корабъ и Дешатъ планини и на сѣв-ист. — съ Мавровското поленце, което ѫ отдѣля отъ Влайница планина. Чрѣзъ Кожа пл. прѣзъ в. Бунецъ и чрѣзъ Дуфската пл. тя е скачена съ източния край на Корабъ планина. Между Влайница, Кожа и Бистра е заградено Мавровското поленце, което се пои отъ Мавровската рѣка — най-горната часть на р. Радика. Туй поленце, макаръ и голо, е доста берикетлия особено за ръжъ, която, впрочемъ, често се повръжда отъ сланата, която пада въ него още въ ранна есень и кжсна пролѣть по причина, че то е доста високо и заградено съ високи планини. Съ Буковикь Бистра е свързана чрѣзъ една своя тераса надъ с. Лѣшница. Видѣхме, че съ Стогово тя е скачена прѣзъ Яма

пл., която по видъ и положение може да се смѣта за нейна непосрѣдствена часть, като шия. Между Корабъ и веригата на Стогово, които се издигатъ високо надъ неѫ, като нѣкои планински стѣни, Бистра се показва по-низка отколкото е въ дѣйствителность. Поглѣднѫта отъ далечъ и отъ по високо, тя прѣдставява массивна тѫпость, която пълни жгъла между Корабъ и Стогово и която по височина едвамъ покрива $^{3}/_{4}$ отъ склонътъ имъ.

Билото на Бистра отъ Лопушникъ на сѣверъ, на продължение само отъ около 2 часа, личи като особенъ гребенъ, който отъ югъ захваща съ *Луковица-планина* (края на Лопушникъ и началото на Бистра) и свършва на сѣверъ съ *Пашиница планина* надъ изворнитѣ води на Студенщица. Това тѫпо било съ стърменъ склонъ, голо, бѣлосиво на глѣдъ и нѣкѫдѣ скалисто, нѣкѫдѣ покрито съ трѣва, съставява най-високата часть на този массивъ, който е наречень съ общо име Бистра планина. Отъ Пашиница на сѣверъ Бистра губи гребена си и се обръща въ една доста полегата неравна хълместа массивна плоскость или по-добрѣ издутина, която постепено се снижава на сѣверъ накѫдѣ Радика и Мавровското поле. Сѫщо такъвъ е и западния ѝ сконъ, само че тукъ равнината е по-разнообразна по характеръ и повърхнина. Пространни полегати плоскости, покрити като ливади съ висока до пояса трѣва, се мѣняватъ съ огромни по височина и просторъ надвиснѫли надъ околнитѣ плоскости, като орли, съ високи тѫпи и доста массивни хълмове ту голи, ту покрити съ гѫсти гори. При политѣ на жгъла на Мала и Голѣма рѣки тя свършва съ терасообразни спускове. Източния ѝ сконъ не е тъй полегатъ и както по вида, тъй и по характера си се различава отъ западния. Долътъ на р. Студенщица, която се захваща отъ Пашиница, дълбоко е прорѣзалъ източния склонъ и го е раздѣлилъ на 2 части: по-горната е описаното погорѣ било на Бистра, а по-долнаната се простира въ видъ на прѣдгорие. Прѣдгорието захваща съ *Календарица* надъ с. Яворецъ, въ срѣдата на с. Княжино се издига най-много надъ името *Бачкова-бука* и на сѣверъ подъ името *Лѣшничка пл.* се свързва съ веригата Влайница надъ с. Таймица въ мѣстото, кѫдѣто Влайница свършва и се захваща Буковикъ. Тукъ Буковикъ е отдѣленъ отъ Лѣшничката пл. съ единъ долъ, по който слѣдъ 1 $^{1}/_{2}$ часъ прѣходъ прѣзъ планината

се излиза въ Мавровското поле при с. Леуново. Бистра не е отъ яко водеститѣ планини.

При всичко туй съ водитѣ си тя пълни на половина рѣкътѣ Велика (чрѣзъ Студеничката рѣка) Голѣма и Маларѣка. При сгодноститѣ, които прѣставява за животъ, Бистра може да бѫде една отъ гѫстонаселенитѣ планини. Ако сега не е така населена, главната причина на това сѫ Арнаутитѣ, въ пълното владѣние на които още остава тя. Главното ѝ етнографическо значение е това, че тя служи за прѣдѣлъ между Миячкото плѣме, което населява западния ѝ склонъ, и Бърсячкото, което населяво мѣстата на ист. отъ неѭ.

Главната полза която околното население извлича отъ неѭ, състои въ скотовъдството. Бистра е една отъ най-сгоднитѣ за скотовъдство планини, благодарение на тлъститѣ пасища и на достѫпностьта ѝ. Бистричкитѣ „Мияци“ дѣйствително се прѣхранвали исключително съ скотовъдството и се ползували на далечъ съ изѣстность, като добри скотовъдци и бачове. Сега тѣ изваждатъ извѣстното „*Бистричко сиренье*“, което се много цѣни въ Прилѣпъ и Битоля. Сега обаче, скотовъдството на Бистра е много намалено и не е далечъ отъ съвършенното уничтожение отъ силно развитото разбойничество. Отъ 32 бачила, които сѫ работили по Бистра прѣди 50 години, сега сѫ останали само 9 и тѣ слаби и бѣдни.

II) *Баба-планина.* Право прѣдъ в. Стогово отъ истокъ се издига единъ доста високъ върхъ на име „*Сливовски-Голякъ*“, който е най-викото мѣсто въ Кичевско. Мѣжду него и в. Стогово се простира единъ тѣсенъ грѣбенъ, дълъгъ около 1 часъ, който съединява тѣзи 2 върха и който се прѣдставява като шия мѣжу тѣхъ. Тоя съединяющъ гребенъ се нарича *Прѣсека*.

Отъ върхътъ на Голякъ се отдѣлятъ на истокъ 2 дълги планински вериги.

Първата отъ тѣхъ, като се захваща отъ Голякъ свършва 1 $^1/_2$ часъ на сѣверъ отъ Битоля, надъ мѣстото Пѐти-лебъ. По продължението си тя носи слѣдующитѣ по-главни названия: *Голякъ* (въ началото), *Вървоитъ*, *Бабина*, *Турла*, *Баба* и *Стърмолъ* въ Кичевско; *Бушова-Чешма*, *Слива* (по хартитѣ Крушовска планина, така наречена отъ гр. Крушово, който е расположенъ на билото ѝ) и *Гола-Планина* до с. Бучинъ, дѣто Черна прѣсича веригата. Отъ тукъ надолу тя се

назовава по имената на селата, които сѫ расположени по и подъ нея. Отъ изброенитѣ названия по-видни сѫ: Баба въ Кичевско и Слива въ Крушовско, поради коете съ тѣхъ азъ ще именувамъ цѣлата верига.

Върхътъ Голякъ, като се захваща отъ прѣсѣката 3 часа на юго-западъ отъ Кичево, спуска се на истокъ до Бърждан-ската рѣка. Голякъ е пирамидаленъ върхъ съ твърдѣ широка основа и съ земеста почва.

Нѣкога цѣлия е билъ покритъ съ гора, която сега е спазена само на юго-западния му склонъ отъ с. Подвисъ нагорѣ и по западния и юго-западния склонъ отъ с. Юдово нагорѣ. Източния му склонъ е повечето разработенъ и по-критъ съ нивя.

Прѣку долътъ на Бърждан-ската рѣка се захващатъ Вървоитѣ. Тѣ прѣдставяватъ една грамада отъ хълмове дългнести и върхообразни, които въ 2 реда се спускатъ къмъ Кичевското поле, между Сърбяни и Карубница. Единия редъ се простира въ жгълътъ на Доленската и Копачката рѣки, а другия се спуска надѣсно отъ първата. Най-високото мѣсто въ тази раздробена планина съставяватъ два върха, които се издигатъ надъ манастиря св. Прѣчиста и които сѫ извѣстни подъ името „*Вървоитѣ*“ или „*Манастирскитѣ Вървои.*“ Двата върха и по́-голѣмата часть отъ ближнитѣ имъ височини още сѫ покрити съ гѫста кория отъ разно-образни дървеса, най, много отъ джбове и габери. Отъ тѣзи дървя сега се снабдява града съ дърва за горенье и гра-диво. Напрѣдъ Бистра съ кориитѣ на Бачкова — бука снаб-дявала съ дърва градътъ, нъ сега кое отъ страхъ, кое за дѣто тукъ по-лесно работи кола, дърваритѣ сѫ се стекли въ тѣзи гори, които при владѣющата безредица за немного дълго врѣме ще се истрѣбѫтъ.

Отъ източния край на Вървоитѣ се захваща, като тѣхно продължение, *Бабина планина*, която е сѫщо така покрита съ гора и е издадена въ Кичевското поленце.

Като нейно продължение е *Турла планина*, която има 1—1 $^1/_2$ часа дължина. Тя е вече лишена отъ гора; по-крита е само съ храсталакъ, най-моого лѣски. Право прѣку нея минава пѫтьтъ отъ Кичево за въ Битоля. Сѣверния или Кичевския склонъ на Турла, както и на Бабина-планина, има правилно строение и стръмно свършва надъ Кичевското поле. На югъ отъ тѣхъ се простира една хълместа плоскость, ви-

сока приблизително колкото тѣхъ, която плоскость ги съединява съ Бѣличката планина. Бабина-планина е отдѣлена отъ плоскостьта съ долътъ *Скакало*, по който протича Бѣличката рѣка, а западната половина на Турла е слѣта съ плоскостьта, която образува водопрѣдѣла между Вардаръ (по Търската рѣка) и Дринъ (чрѣзъ Бърждинската рѣка); въ срѣдата между селата Търско и Кладникъ има една впадина, заградена съ неголѣми височини и голѣма колкото три гумна, за която се мисли, че е била нѣкога планинско езеро. Като нѣма исходи за водата, дъждовнитѣ и снѣговитѣ води, като се събиратъ въ полянката, губятъ се въ една дупка, чрѣзъ която се мисли да е истекла подъ Турла въ Кичевското поле водата на бившето езеро, която вода прокопала тази дупка. Полянката се нарича *Пониква*. Това име се е приложило и на цѣлата тази мѣстность.

Обстоятелството, че Пониква е свързана съ Бѣличка планина и чрѣзъ неж, както ще видимъ по-подирѣ, съ Стогово и Кара-орманъ, и гъститѣ гори, съ които е покрита въ по-голѣмата ѝ часть, правятъ Пониква свърталище на разбойници, отъ което пътьтъ прѣзъ неж за Демиръ-Хисарско е твърдѣ опасенъ. Отъ Пониква на истокъ политѣ на Турла сж все отъ краста, т. е. покрити отъ твърдѣ редъкъ храсталакъ.

Въ източния край на Турла се издига в. *Баба*. То е въ мѣстото, дѣто Турла почва да се издига, и се захваща Баба планина. Началото на Баба по сѣверния склонъ се нарича *Кутлище*, на което южния склонъ надъ село Сълпъ наричатъ *Сълпско--присое*. Кутлище е повечето скалисто, покрито съ глогъ, а при политѣ е кория отъ джбъ, габеръ и букъ. Баба е единъ върхъ съ неправилно строение, който се издига надъ Кичевското поле 3 $^1/_2$ часа на ю.-ист. отъ Кичево и надъ село Вранещица. Баба на източния край и Бабина-планина въ западния издаватъ се по-навжтрѣ въ полето, тъй щото между тѣхъ Турла изглежда, като една вдадена навжтрѣ и тѣсна планинска стѣна, по-низка отъ тѣхъ и прѣпрѣчена помежду имъ. На погледъ Баба е тъмна планина отъ кориитѣ и отъ църнитѣ скали, които се срѣщатъ по неж тукъ-тамъ. Източния и сѣверния склонове сж стръмни, а южния и юго-източния сж още по-стръмни, голи, грозни на гледъ, красни като южния склонъ на Турла. Въ срѣдата на сѣверния, склонъ нѣщо на 2 часа обиколка, има

кория отъ букъ, смѣшана съ яворъ, ясенъ и лѣска. Източния ѝ склонъ е скалисъ и покритъ съ смрѣка.

Происхождението на името на в. Баба тълкуватъ така. Нѣкоя си баба замръзнжла на връхъ планината. За споменъ направили ѝ нѣщо, като паметникъ; то било единъ камъкъ, който съ врѣме обраснжлъ съ мъхъ и образувалъ нѣщо като човѣшка фигура. По образа на този камъкъ околнитѣ селяни си правили нишани за прѣдѣлъ между пасищата и синоритѣ на селата и ги наричали „баба“, по името на паметника на бабата. По този върхъ ида много такива баби, отъ които върхътъ и околната нему часть отъ планината се нарича *Баба-планина*.

Малко по́ на истокъ веригата мѣнява посоката си отъ източна на сѣверна и подъ името *Стърмолъ* се спуска паралелно на р. Веелика до с. Бродъ, дѣто съ в. Песякъ на Чальойца прѣку Велика и съ послѣднитѣ отлоги на Даутица планина образувана клисурата на р. Велика, между Кичевско поле и Порѣче.

Срърмолъ е доста висока сравнително съ другитѣ части на веригата, тя е най- високата часть въ веригата подиръ Голякъ. Покрита е цѣлата съ гора, която, впрочемъ, на послѣдъкъ е значително намалена. При политѣ на Стърмолъ между селата Дворци и Лисичани има 5 извори съ хтбава и силна вода, голѣма колкото да мѣлжтъ 5 воденични камъни, извѣстни подъ названието *Питранье*. Вѣрва се, че изворитѣ *Питранье* си водѫтъ началото отъ в. Баба. Напрѣдъ тѣ дѣйствително сж извирали изъ едно дълбоко като бунаръ и валчесто мѣсто въ склонътъ на Баба. Това мѣсто се нарича *Миркойца* и се намира на ю-и. отъ с. Вранещица.

Стърмолътъ е като рамка на главната верига спуснжта на с-и., за да се съедини съ послѣднитѣ отлоги отъ западния склонъ на Даутица. Малко по́ на истокъ отъ мѣстото, дѣто се отдѣля отъ веригата Стърмолъ, прѣзъ неж има едно прѣдгорие, което съ източния си склонъ загражда Прилѣпското поле. Цѣлото това плоско прѣдгорие е покрито съ кория отъ джбове и най-много отъ лѣски. Стърмолъ и прѣдгорието сж отдѣлени отъ Даутица съ проходътъ Барбарасъ, по който минава Прилѣпско-Кичевското джаде, а отъ прѣдгорието е отдѣленъ съ долътъ на рѣка Сланщица, която се влива въ Велика при самото ѝ завиване на сѣверъ срѣщу селото Бродъ. Планината тукъ се прѣдставява като распокжсана на пар-

чета, отъ което най-високото мѣсто се нарича Стърмолъ. (У насъ на распокжсаното нѣщо казватъ „разстърмоленото“. „Кучето стърмоли алищата“ т. е. ги тегли и иска да ги распокжса на парчета и др.). Главната верига се продължава още малко по източна посока, подъ името Бушова-чешма (Бушоачешма), съ голѣмия бѣлъ на гледъ и варовитъ по съставъ върхъ *Козякъ*. Не можахъ да истълкувамъ и да намѣрж происхождението на името „Козякъ“. Забѣлѣжихъ туй, че това название се дава обикновено на мѣста повечето върхове, скалисти, варовити и голи, покрити само съ храсталакъ. Такива мѣста обичатъ козитѣ; прочее, възможно е, щото това име да е дадено за туй, че по тѣхъ пасжтъ много кози.

Южния склонъ на Стърмолъ, както онзи на Баба е повече голъ и дълбоко прорѣзанъ съ долища. Само на нѣколко мѣста сж останжли кории. По склонътъ му има голѣма копня за варь, която се носи въ Битоля и Прилѣпъ. По оттатъшния сѣверенъ склонъ на Бушова-чешма при с. Сланско има изворъ съ солена вода, която иде отъ по-високото на планината. Една компания откупила солената руда по тази планина, нъ още не може да намѣри мѣстото ѝ, защото тя не е при самия изворъ. Като нѣкоя стѣна съ еднаква височина, ту покрита съ гори и тъмна, ту гола и червена на гледъ отъ глинестата ѝ почва, ту разработена, покрита съ нивя, които ж показватъ шарена на глѣдъ, тя загражда отъ западъ и югозападъ Прилѣпското поле. На върхътъ ѝ приблизително на западъ отъ Прилѣпъ е расположено живописното ѝ чудно въ много отношения градче Крушово, отъ което далечнитѣ ж викатъ *Крушовска планина*, а въ мѣстото е извѣстна подъ названията *Дѐни-Камънъ* (Всрѣдъ планината има скали, надъ които обикновенно се показва *деньтъ* и *денницата* — отъ туй и планината се нарекла съ туй име) и *Слива-планина*. При с. Бучинъ р. Църна прѣсича напрѣку планината за да излѣзе въ Прилѣпското поле. Отъ Крушово до тукъ веригата носи названието *Гола-Планина*. Прѣку тѣснината веригата завива почти право на югоистокъ, загражда отъ западъ Битолското поле и свършва на Пети-лебъ срѣщу селото Кукуречани, $1^1/_2$ часъ на сѣверъ отъ Битоля.

Отъ Турла планина на истокъ до прохода на Църна, западния и югозападния склонъ на веригата, е почти съвършено голъ, Малкитѣ корийки, които се срѣщатъ тукъ-тамѣ около селата, не заслужватъ внимание. Този склонъ е пло-

сѣкъ, въ срѣдата малко издутъ и слабо изрѣзанъ съ долищата на поройтѣ. Отъ с. Сълпъ до долътъ на Доленечкия потокъ политѣ му сж отдѣлени съ тѣсенъ долъ отъ политѣ на *Лубенъ*, а отъ тукъ на долу при самитѣ му поли е долината на р. Църна.

Източния клонъ е покритъ въ по-голѣмата часть съ гори. Колкото се приближаваме накждѣ Крушово, толкозъ горитѣ ставатъ по-редки. Трѣвянистата растителность и цървената земя придаватъ голѣма пъстрота на мѣстата, дѣто дървесната растителность е по-редка.

Особенно красиви на гледъ сж източнитѣ ѝ поли! По цѣлото продължение при политѣ ѝ въ Прилѣпското поле сж расположени редъ села, покрити съ дървеса и обиколени съ зеленина. Не е лишенъ отъ весели и живописни мѣста и самия склонъ на планината! Този склонъ има твърдѣ правилно строение, плосъкъ е и не разрѣзанъ. Като стръмна плоска стѣна той загражда отъ западъ Прилѣпското поле.

Отъ Бучинъ на долу веригата е по-низка, повече земеста и обработена, а коритѣ и дървесата по неж сж редкость. До с. Новоселяни р. Църна тече край неж; низкото прѣдгорие, което се захваща отъ Ивановци, ж отстранява и ж отдалечава за всѣкога отъ неж. Когато източния склонъ, както видехме, е доста стръменъ и съ правилно устройство, западния е полегатъ, издутъ въ срѣдата. Долове, спущени по разни посоки, дълбоко проникватъ въ него, разрѣзватъ го и го распокжсватъ. Тъй щото той състои повече отъ отдѣлни голѣми тумби, расположени една надъ друга, и по-голѣмата часть на които е гола или покрита само съ храсталакъ или пъкъ прости красти.

Въ сжщото мѣсто, дѣто отъ сѣверната страна Стърмолъ се отдѣля отъ веригата и се спуска по-на сѣв.-ист., отъ югъ се издига прѣдъ неж планината *Лубенъ*. Чудно физическо явление прѣдставява Лубенъ съ своя видъ, форма и расположение спрѣма околнитѣ планини! Той е единъ високъ пирамиденъ отдѣлно-стоящъ върхъ, който по видътъ си съвършенно прилича на опѣзи могили, за които говори Иричекъ въ своята история — сжщата правилна пирамидалность, съ гладки непрокопани стѣни, само че, разбира се, въ твърдѣ по голѣмъ размѣръ, както по височина тъй и по обемъ изобщо. По височина Лубенъ държи трето мѣсто въ веригата подиръ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

Голякъ и Стърмолъ; широчината му тъй сѫщо е голѣма — 5-6 часа сѫ малко за да се обиколи въ основата. По положение той е почти съвършено уединенъ: отъ западъ и югъ го загражда Суво-поле, къмъ сѣверъ е отдѣленъ отъ Стърмолъ и отъ *Крушка* (така се вика западния склонъ на Бушова-чешма) съ единъ твърдѣ тѣсенъ проходъ, извѣстенъ подъ името *Крушка*, така наречена по името на ближната планина. Той е дълъгъ до 2 часа, отъ с. Цѣръ до Дивячкия долъ. По него върви Крушовския пѫть (отъ Демир-Хисаръ и Кичева за Крушово). Лубенъ отъ истокъ е отдѣленъ съ долътъ на Горнодивячката рѣка. Само чрѣзъ единъ тѣсенъ гребенъ между послѣднитѣ 2 долища е скаченъ съ Слива планина. Лубенъ, който нѣкога е билъ покритъ съ сплощна гора, сега е съвършено голъ, сивобѣлъ на гледъ, прошаренъ твърдѣ правилно сѫ дребенъ храсталакъ. На тепето си той прѣдставява една въздългнеста плоскость, покрита съ разнообразни и миризливи трѣви и цвѣтя.

Трѣбва да се състои отъ непроницаема за водата почва и да е безводенъ, дѣто склоноветѣ му сѫ останали тъй гладки и изравнени, като съ човѣшка ржка.

По югоисточния клонъ на Лубенъ, надъ с. *Зашле*, излиза много хубава варь, която се носи най-много въ Битоля, Кичева и Крушово.

И тъй, всичката описана верига на продължение 11—12 часа по вида си може да се раздѣли на 2 части: Кичевска, която е разнообразна по височина, широчина и строение и Прилѣпо-Крушово-Битолска, която е стѣнообразна по височина, широчина и строение. Главната и съставна часть образува меката сива слида или „лиска“, както си ѫ наричатъ мѣстнитѣ. Слѣдватъ гнейсътъ, бѣлия полски шпатъ и варовникътъ. Цѣлата верига служи отначало за прѣдѣлъ между Кичевско и Демиръ-Хисарско, а нататъкъ между послѣднята мѣстность и Прилѣпско-Битолското поле. Тя служи до извѣстна степень и като етнографическа граница, защото населенията въ КичевскоДемиръ-Хисарско и Прилѣпско-Битолското поле значително се различаватъ едно отъ друго по говора, облѣклото и отчасти по животътъ. Като лѣскова планина въ по-вечето части тя по-скоро се слави съ хубавитѣ и студени извори, отколкото съ многоводието си. Малкото ѝ води, съ които дава извѣстенъ данъкъ на околнитѣ ѝ рѣки Църна и Велика, ес изливатъ отъ неѫ въ кратки планински потоци, повечето

отъ които сѫ суходолини. Всичкитѣ почти води на Прилѣпското блато се добиватъ отъ източнитѣ склонове на източната ѝ половина.

Веригата е значително проходима; прѣрѣзана е, кѫдѣ съ тѣсни проходи и прѣсѣли, кѫдѣ съ снижения; съобщенията прѣзъ нея сѫ лесни, макаръ и не съвсѣмъ безопасни. Поглавнитѣ пѫтища прѣзъ нея отъ западъ къмъ истокъ сѫ: отъ Кичева за въ Охридъ има два пѫтя: единъ по манастирския пѫть и прѣку Бърждaнската рѣка, другъ прѣзъ с. Кладникъ прѣку Бабина планина. Отъ Кичева за въ Битоля джадето минава право прѣку Турла, а за Крушово има 2 пѫтя: единъ отъ Турла по билото на планината, другъ отъ Сухо-поле прѣзъ Цѣръ по долътъ между Лубенъ и Стърмолъ и послѣ по склонътъ на Слива планина. Най-естествения пѫть е прохода на Църна при Бучинъ, прѣзъ който води пѫтьтъ отъ Прилѣпъ за Демиръ-Хисаръ и послѣ прѣку Бигла за въ Охридъ. Козарскитѣ пѫтища прѣку планината отъ Битолско поле за Демиръ-Хисаръ не заслужватъ да се споменуватъ. Лиѣението отъ села по билото и склоноветѣ ѝ се възнаграждава съ многото и хубави села при политѣ и особено при източнитѣ поли, на източната половина на Прилѣпското поле.

III Сѫртъ, Бигла, Пелистеръ, Вичъ и Муракъ — планини. Отъ сѫщи върхъ *Голякъ* се захваща друга една висока и дълга планинска верига, която съ обща югоисточна посока спуска се дори до жгълътъ на Бистрица (Алиакмонъ). По цѣлото си продължение тази дълга планинска верига по характеръ и височина може да се раздѣли на 4 части, първата отъ които върви отъ началото на прохода *Гявата*, втората Пелистеръ — отъ тукъ до върхъ Вичъ на югъ отъ Леринъ, третята — отъ този върхъ до Влахо-Клисура, отдѣто се захваща четвъртата, която се спуска до поменѫтия погорѣ жгълъ на р. Бистрица.

1). *Бигла.* Първата ѝ часть отъ своя страна по характера си може да се раздѣли на три части. Сѣверо-западната отъ тѣхъ се простира отъ началото на веригата до Бѣличкия планински вѫзелъ. Първата и втората части носѫтъ общото име *Сѫртъ*. По продължението си отъ западъ къмъ истокъ тя носи слѣдующитѣ частни названия: *Сливовски голякъ, Турянска планина, Шаторица и Бѣличка планина.* Отъ Стогово и Цървено-млаче, съ което върви подъ

жгълъ, се отдѣля съ долътъ на Върбянската р., която тече въ Охридско, отъ Голякъ — съ долътъ на Бърждавската рѣка, а отъ Вървоитѣ и Бабина планини — съ долътъ Скакало и Бѣличката рѣка. Тукъ планината е опрѣдѣлена верига съ срѣдно стръменъ склонъ, доста остро и на всѣкждѣ еднакво високо било, на което тжпи издигнжти мѣста като върхове има само надъ с. Турье, гдѣто се вика *Турянска-чешма*. Само надъ село Казища тя е горѣ раширочена и се състои отъ 5 цуцулета, наредени като грамада, като шатори на станъ, отъ което тукъ е добила името *Шаторица*. Най-високото отъ 4-тѣхъ цуцулета въ *Шаторица* се нарича *Остройца*. До Бѣличката р. сѣверния склонъ се спуска съ 3 тераси, отъ които двѣтѣ крайни сж по-тѣсни, а срѣднята е разлята тжпость. Цѣлата почти е покрита съ гори, които състожтъ горѣ отъ бука и ясики, прошарени съ ягоди, а долу отъ джбъ и лѣски. Нивя има само по западната часть надъ *Бърждавско и Козичко*. Въ жгълътъ ѝ съ *Цървено-млаче* е с. Върбяни, въ жгълътъ съ Голякъ е с. Юдово, на върхътъ ѝ сж едно по-друго: Турье и Сливово, а подъ нежъ сж: Козица и Бърждани.

Въ източний край на Шаторица се издига доста масивенъ и по-високъ отъ прѣдописаната верига конусообразенъ връхъ, който за далечнитѣ жители е извѣстенъ съ името *Бѣл чка планин*, защото подъ сѣверния му склонъ се намира с. Бѣлица, а за Бѣличанитѣ е извѣстенъ подъ името *Шевоецъ*. Отъ Шаторица той е отдѣленъ съ тъй нарѣчения *Темни долъ*, по който тече Бѣличката рѣка, а чрѣзъ единъ гребенъ, който се испуска надъ Спространье и Църско, се съединява съ прѣдописаната плоскость Пониква. Шевоецъ е тжпъ и съвършенно голъ отъ половината нагорѣ. Тази му голота бие много по-силно на очи отъ туй, че всичкитѣ му околни мѣста сж тъмни и гористи. Този му характеръ показва, че той е вече начало на срѣдната часть на веригата Съртъ. Отъ Шевоецъ се захваща собственно *Бигла планина*. Отъ началото до в. Голина, който се издига надъ с. Смилево, Бигла прѣдставява една непрѣкжсната и доста висока верига, която отъ политѣ до по-горѣ отъ половина на височината е значително стръмна, тъмна на гледъ отъ гжститѣ гори, а отъ тукъ нагорѣ тя става полегата съ гладъкъ и съвършено голъ склонъ, покритъ само съ буйна трѣва. Въ тѣзи отношения тя много прилича на Чальойца, която е само съ по-

стръмена склонъ и има повече върхове. Голото мѣсто съ бѣложълтъ видъ, взето въ сравнение се онова въ Стогово, е твърдѣ малко. Почти на половината си тя е порѣзана съ единъ доста дълбокъ естественъ проходъ, по който минава пжтьтъ отъ Прилѣпъ прѣзъ Демиръ-Хисаръ за въ Охридъ. До прохода тя е извѣстна подъ названието *Илинска планина* отъ с. Илино, което се намира по склонътъ ѝ; а отъ прохода на ю.-з. до *Голия-върхъ* надъ Смилево тя е извѣстна подъ названието *Голема-Бигла* за различие отъ останжлото ѝ продължение отъ Смилево до Гявато, което продължение е извѣстно подъ названието *Мала-Бигла*. Въ проходътъ между Илинската пл. и Бигла е долътъ на Илинската рѣка, която се брои за начало на р. Църна, а подолу въ сжщия проходъ е и собствения изворъ на р. Църна, отъ който тя добила името си. Отъ часнитѣ имена по-видни сж: *Лиска* — билото на планината отъ Бѣличката пл. на истокъ, наречено така отъ туй, че по него има много лиска, т. е. плоченецъ камъкъ. Билото подъ с. Плаке се вика *Модричъ*.

Отъ Голи-врѣхъ на ю.— и, планината се обръща въ единъ високъ и широкъ купъ отъ тересообразни гребени: надъ тѣхъ стои една тжпа възвишенность, надъ която се издига *Църни-върхъ* — една отъ най-високитѣ точки на тази дълга верига. Подъ него сж селата Смилево, Гопеши — първото въ единъ долъ, а второто въ една плоска впадина на издутия склонъ на Бигла подъ самия Църни-врьхъ. Названието Църни-върхъ се оправдава отъ тъмния изгледъ на планината, което происхожда, главно, отъ гжститѣ кории, а, може-би, и отъ състава на планината.

Отъ Църни-върхъ на югоистокъ веригата подъ името Мала-Билга постепенно се снижава, отънява на билото и се стѣснява въ склонътъ, до-дѣто свършва надъ село Гявато въ видъ на гола тжпа възвишеность, нарѣчена *Голина*.

Църни върхъ е като планински вжзелъ въ намаленъ видъ, нъ вжзелъ не на планински клонове, а на планински терасообразни спускове. Паралелно на Смилевската рѣка и край лѣвия ѝ брѣгъ се спуска подъ жгълъ съ веригата единъ терасообразенъ спускъ, който при политѣ на планината се обръща въ прѣдгорие, което по посоката си е паралелно на веригата. Това прѣдгорие се простира отъ с. Бѣлче на югоистокъ край Църна до с. Желѣзнецъ и има височина равна на $^2/_3$ отъ висо-

чината на Бигла. Цѣлото прѣдгорие носи названието *Ставракоо* или *Джванска* пл. отъ селото Джванъ, което е разположено на сѣв.-източния му склонъ. Покрито е съ гѫста гора отъ дѫбъ, бука, лѣска, ясенъ, клѣнъ, дрѣнъ и др. Подъ сѣвѣрния му склонъ протича р. Църна, а между него и веригата отъ начало при с. Боища се простира една полегата равна впадина, като планинско поленце, слѣдъ което се захваща хълмистъ долъ. Водитѣ на тази междина събира Слоещичката рѣка, която се влива въ Църна малко подъ Желѣзнецъ.

Надъ с. Гопеши се издига единъ по-голѣмъ на височина и широчина спускъ, който слиза на долу до долината на р. Шевница. Срѣку послѣдната, като продължение на казания спускъ, захваща по югоизточна посока една верига, която слѣдъ три часа продължение свършва въ Битоля съ *Баиртъ*, на който е построена Битолската махала „Баир-мале“ (Ако се не лъжѫ, пѫтешественицитѣ и географитѣ погрѣшно взематъ Битолския Байръ за крайно мѣсто на Крушовската верига, която чрѣзъ този баиръ се свързвала съ Палистеръ. Не е вѣрно, че Крушовската верига е свързана съ Пелистеръ чрѣзъ Битолския Баиръ, защото между Пелистеръ и тази височина е прохода при с. Магарево — Търново и по на западъ — Гяватското поленце. Още по невѣрно е туй, че Баирътъ е крайното мѣсто на Крушовската планина. защото между Петилебската планина и описаната верига, отъ която баирътъ е непосрѣдственно продължение, е Мраморичкия естественъ и водопрѣдѣленъ проходъ. Най-подиръ посокитѣ на двѣтѣ вериги не сѫ еднакви, то е гола една земняста планинка, която отделя Битолското поле отъ Гяватското. Най-високото ѝ мѣсто, което е едно тѫпо и съвършено голо поле, се нарича *Голина*. Подъ североизточния склонъ на Голината тече р. Шевница.

Между Гопешката и Смилевската рѣки, край дѣсния брѣгъ на послѣдната, се спуска на долу друга една покрита съ храсталакъ тераса, която слиза до долината на р. Шевница и съ Голякъ образува сѣвероизточния край на клисурата ѝ. Като се простира нѣщо на 1 часъ край Шевница, тази тѣсна тераса се свързва съ края на Крушовската верига, отъ която е одѣлена съ прохода на *„Мраморицитѣ“*, прѣзъ който Кичевското джаде излиза отъ Демиръ-Хисаръ въ Битолското поле. Тоя тѣсенъ гребенъ образува водораз-

дѣла мѣжду Шевица и Църна чрѣзъ притока ѝ Смилевска (долу Суво-долска) рѣка.

Отъ западната страна на Църни-върхъ се испуска рамка, която загражда отъ сѣверъ Рѣсенското поле и е съединена прѣку Църни-върхъ съ Петрино-планина. Отъ послѣдната се отдѣля само чрѣзъ единъ проходъ, по който Битолско-Охридското джаде излиза отъ Рѣсенското поле въ Охридското. Тая полуобрасла съ дървя и съ червеноглинеста почва рамка отдѣля Рѣсенското поле отъ Охридската Дебърца. Петрино пл., отъ която на югъ се спуска III-та и IV-та часть на Шаръ, е свързана и съ края на Кара-орманъ и съ Църни-върхъ прѣзъ по-горѣ поменжтата рамка. Ако се сѫди по посоката на Стогово, Кара-орманъ и Петрино, то послѣдната трѣбва да се смѣта като естественно продължение на Кара-орманъ, слѣдов. и на Стогово прѣзъ едно снижение; а ако се сѫди по изгледътъ, Петрино се прѣдставява като продължение, като разклонение на Църни-върхъ, съ който е съединена чрѣзъ поменжтата рамка. Въ този случай III-та часть на Шаръ по посоката си ще бѫде прѣчупена планина. Съртътъ трѣбва да се смѣта като часть отъ Шарската верига, а Кара-орманъ—като клонъ. Азъ се въздържамъ да се произнесѫ за кое да е отъ двѣтѣ. Приемамъ въ описанието си първото, като по-естествено.

Описаната верига до Църни-върхъ съ сѣверния си склонъ спада въ Демиръ-Хисаръ, а съ южния—въ Охридско; а отъ Църни-върхъ на югоистокъ тя отдѣля Гяватското и Рѣссенското поленца. Източния ѝ склонъ е стръменъ, за туй откъмъ истокъ тя изглежда като голѣма планинска стѣна. Чакъ отъ Прилепския дервентъ при с. Плетваръ, на джадето отъ Градско за въ Прилѣпъ, пѫтникътъ има прѣдъ себѣ си прѣку полето 2 паралелни стѣни — прѣднатата (Крушовската), по низка, а заднята (Бигла) много по- висока отъ неѫ; а мѣжду тѣхъ прѣзъ отвора на Бучинъ се съглежда третя по низка отъ двѣтѣ и тѣмъ паралелна тъмна верига: то е прѣдгорието на Бигла, за което стана дума по-горѣ. Западния клонъ на цѣлия Съртъ до Църни-върхъ е полегатъ. Той се спуска въ Охридско съ много гористи хълмове и планинки, които образуватъ Охридската *Дебърца*—дива, непрестѫпна и неизвѣстна мѣстность, която и отъ Охридчанитѣ твърдѣ малцина сѫ посѣтили. Оная нейна часть, която е подъ описаната веригаи подъ Червено-млаче и сѣверната часть на

Кара-орманъ се нарича *Горна-дъберца*, а по ближната до Охридското поле нейна часть — *Долна Дебърца*. Дебърца е мюдурлукъ, на който центъра е въ с. Издеглавье.

Бигла е най-источаната планина, въ която се появяватъ Арнаутитѣ съ своитѣ набѣги. Битолското поле имъ пресича пжтя на истокъ, защото извѣстно е, че Арнаутитѣ не обичатъ да имать работа въ поле, а стражата на Гявото имъ прѣсича пжтя за въ Пелистеръ, та на Арнаутитѣ не пѣе пѣтельтъ въ мѣста работни и дѣто има стража.

Скотовъдството не е толкозъ развито по причини, които писахъ на нѣколко мѣста, И тя се вижда твърдѣ згодна за скотвъдство, защото ако се сжди по хубавото маслс, което, макаръ и въ малко количество, вадятъ селата отъ горнята часть на Демиръ-Хисаръ, тя е планина, на която пазбищата иматъ блага и питома трѣва. Въ замѣна на неразвитото скотовъдство, дърводѣлството и вжгленарството тукъ сж по-развити, отколкото въ описанитѣ до сега планини на западна Македония, каквито сж напр. богатитѣ още съ лѣсове Кичевски-гори. Битоля и Прилѣпъ се снабдяватъ отъ неіж съ дървенъ метериалъ за горенье и граденье и съ дървени земледѣлчески орждия: коли, рала и др.

Бигла е малко труднопроходима заедно съ туй и страшна планина; съобщенията прѣзъ неіж сж твърдѣ слаби. По главни пжтища прѣзъ неіж отъ западъ къмъ истокъ сж: 1) Пжтьтъ отъ Охридъ за Дебъръ и Кичева, който върви по Сачишката и Върбянската рѣки, послѣ завива по склона на Сливенския Голякъ и се искачва на върхъ Турянската планина, която прѣминава въ най-високото мѣсто при Турянска-чешма, отдѣто по сѣверния склонъ на Турянската пл , именно по първата му тераса, се спуска въ Бърджанската рѣка и отъ тамъ или по манастирския пжть, или на долу по Бърджанската и Копачката рѣки, излиза въ Кичевското поле, прѣзъ което все подъ политѣ на Бистра ходи въ Кичева. Още подъ в. Стогово пжтя за Дебъръ се одѣля отъ онзи за въ Кичева по Върбянската р. и искачва на Прѣсѣката, прѣку която слиза въ долътъ на Гарската рѣка и по послѣдната върви до вливанието ѝ въ Големи-рѣка. Описания пжть е главния между Охридско-Кичевско-Дебърско. 2) Пò на истокъ има другъ пжть прѣзъ Бѣличката пл. Отъ Кичева по помѣнжтия Кладнички пжть прѣку Бабина пл. той слиза въ долътъ на съединената Бѣличко-Спространска рѣка, а по горѣ по Темния

долъ искачва се на тепето на Съртътъ въ местото, дѣто носи частното название *Мраморица*; оттукъ се спуска по южния склонъ на Бѣличката планина прѣзъ с. Мраморецъ и излиза въ с. Издеглавье, тѣто се съединява съ пѫтьтъ прѣзъ Желѣзнецъ, прѣзъ него минаватъ селянитѣ отъ селата при източната часть на Дебърца за въ Демиръ-Хисиръ и Кичева. 3) Третия и главния пѫть прѣминува прѣзъ прохода подъ Илинската планина въ мѣстото, дѣто тя се нарича *Илинска-Цѫрква*. При Издеглавье този пѫть се съединява съ прѣдиописания и прѣзъ Дебърца излиза въ Охридското поле. По него минаватъ Прилѣпскитѣ кираджии за Охридъ, когато не искатъ да обикалятъ прѣзъ Битоля и Рѣсенъ. Нѣколко козарски пѫтеки прѣзъ Мала-Бигла водѫтъ отъ Гопеши и Смилево за Рѣсенъ. 5) Битоля-Рѣсенъ-Охридъ, който минава прѣзъ прохода Гявато въ южния край на веригата.

Пелистеръ. — Отъ с. Гопеши на юго-истокъ веригата значително се измѣнява видътъ и височината. Тя става по-валчеста, склоноветѣ ѝ сѫ полски и твърдѣ слабо изрѣзани, дървесната растителность се губи и се замѣства съ трѣвянистата и заедно съ туй тя почва да се снижава постепено и най-подиръ, свършва при Старо-Гявато, дѣто има проходъ, който води отъ Гяватското поле въ Рѣсенското.

Проходътъ Гявато е тѣсенъ, колкото да мине прѣзъ него шосето. Отъ лѣвата му страна (като ходишъ на кѫдѣ Рѣсенъ) стръмно се издига надъ него началото на Пелистеръ, а отъ дѣсната му страна е *Голина-планина*, много полегата. Това прави проходътъ по-отворенъ отъ тази страна. Въ самия проходъ подъ началото на Пелистеръ има срѣдневѣковна кѫменна кула, въ която сѣди стражата на прохода, а отъ лѣвата страна тъкмо срѣщу кулата, ханъ. Отсамната страна на прохода при политѣ на Пелистеръ е високото Гяватското поленце, което твърдѣ постепено се понижава на кѫдѣ долината на Шевница, а оттатъкъ прохода прѣдъ очитѣ на зрителя стои една прѣлестна картина: подъ самитѣ му крака се разстиля една низка засмѣна равна поляна, покрита съ буйна растителность, а прѣку неѫ по́ на-западъ хоризонтътъ му е заграденъ отъ грамада възвишения, които се издигатъ едни задъ други. Право прѣдъ зрителя стои низката и тѫпа Петрино-планина, която е покрита съ гора не тъй гѫста, въ твърдѣ привлѣкателна на гледъ, при политѣ на която леже градчето Рѣсенъ. По на югъ планинитѣ

стават̀ по високи и по-сложни въ очертанието си. Ако зрителя се оттегли 10 минути но̀ на дѣсно отъ проходът̀ по долината, ще види и допълнението на тази картина: горния край на голѣмото Прѣспанско езеро, въ чиито води чисто се отражават̀ сѣнкитѣ на околнитѣ височини.

Като излѣзе отъ прохода, пжтьт̀ върви по политѣ на Пелистеръ и слѣдъ три-четвърти часа вървежъ по него се слиза въ Рѣсенското поле.

Проходът̀ Гявато има важно стратегическо значение за западния край на Македония. Рѣсенско, Охридско, часть отъ Дебърско, Корчанско и пр. сж заградени отъ сѣверъ и истокъ съ една висока, дълга и мжчнопроходна планинска верига. Планинитѣ Люботърнъ, Шаръ, Стогово, Съртът̀ Бигла, Пелистеръ, Вичъ, Мурикъ образуват̀ една стѣна дълга около 50—55 часа, която отдѣля западна и юго-западна Македония отъ останжлата ѝ часть и прѣзъ която има твърдѣ малко проходи, сгодни за минавание съ кола. Ако не смѣтаме долината на Дринъ въ долни Дебъръ, въ която може да се влѣзе откждѣ Призренъ по долината на Бѣли-Дринъ, въ Дебърската часть на Черно-Дринската долина, може да се влѣзне само прѣзъ гърлото на рѣка Радика, прѣзъ което водѫтъ два пжтя: единъ отъ Тетово-Гостиварското поле прѣку Влайница и по долината на Радика и другъ отъ Кичевското поле по Копачка рѣка прѣку Яма и по Гарската рѣка. Трудноститѣ, които тѣзи пжтища прѣдставяват̀, наполовина унищожават̀ значението на този проходъ. Тъй напримѣръ, царския садразамъ въ боя съ въстаналитѣ арнаути, слѣдъ като разбилъ послѣднитѣ при с. Сълпъ (Кичевско), при всичкото си прѣимущество надъ арнаутскитѣ пълчища, не се рѣшилъ да иде до Дебъръ да ги прѣслѣдва, а се върнжлъ назадъ въ Битоля като ималъ прѣдъ видъ главно трудноститѣ на пжтьт̀. Дебърския владѣтель Дели-бей съ малкото свои партизани башибозуци дълго врѣме противостоялъ при тѣсninата на Радика въ Мавровското поленце противъ силната и уредена войска на Омеръ паша, съ когото имало и много вѣщи въ мѣстото Тетовски арнаути. Най-подиръ самото гърло на Радика може да се пази прѣвъсходно отъ укрѣпленията въ гр. Дебъръ, който е расположенъ на една височина тъкмо срѣщу казаното гърло. Второ мѣсто, прѣзъ което би могла да се прѣмине тази верига съ сравнително по-голѣми сгод-

ности е желѣзничкия проходъ, който води отъ Битолската мѣстность Демиръ-Хисаръ въ Охридската мѣстность Дебърца, нъ и той прѣдставява твърдѣ голѣми несгодности.

1. До него може да се дойде само прѣзъ три мѣста: откъмъ Кичова прѣку Турла, прѣзъ Мраморцитѣ откъмъ Битоля и по Църна, прѣзъ прохода на Бучинъ откъмъ Прилѣпското поле. Отъ градоветѣ Кичева, Прилѣпъ и Битоля тъй се владѣятъ тѣзи проходи, щото до тѣхъ може да се доближи войска само слѣдъ усвояването на тѣзи три градове.

2. Пѫтьтъ прѣзъ прохдътъ е стърменъ, каменистъ и никакъ не приспособенъ за кола. Почти такъвъ характеръ той има и въпъ отъ проходътъ въ Охридската Дебърца.

3. Най-малко два мѣсеца прѣзъ годината той положително е недостѫпенъ даже за конь, а около 4 мѣсеца всѣкаква планинска кола би се изгубила въ снѣжнитѣ му насипи.

Пѫтищата на югъ отъ Битоля прѣку Пелистеръ, Вичъ и Мурикъ сѫ отъ сѫщия характеръ; даже по джадето Леринъ-Костуръ прѣзъ цѣлата зима не може да работи кола, а и съ конь мѫчно се върви, защото има голѣми снѣжни насипи.

Най-удобенъ отъ всичкитѣ други е проходътъ на Гявато, отдѣто прѣзъ Рѣсенското поле и прѣзъ прохода между Петрино и спусковетѣ на Битоля въ Дебърца се ходи въ Охридско и Дебърско, а прѣзъ проходитѣ между Сува гора и Галичица въ югозападния край на Прѣспанското или пъкъ прѣку Корбесъ планина и по долътъ на Малки-Дѣволъ може да се проникне въ Корчанско.

Още старитѣ владѣтели на тѣзи мѣста сѫ разбрали това значение на прохода Гявато, затова яко сѫ го укрѣпили. Кулата при самия проходъ е назначена да пази прохода отъ западъ, откъмъ Рѣсенъ и отъ истокъ, откъмъ Битоля. До този проходъ може да се дойде отъ двѣ мѣста: откъмъ Битоля и по долината на Шевница, която долина не се владѣе отъ Кулата при прохода. Освѣнъ това по Смилевската и Гопешката рѣки неприятеля има възможностьта да се качи на Голина планина и да излѣзне право надъ прохода. За да отстранѫтъ тази опасность, старитѣ сѫ направили цѣлъ редъ укрѣпления по височинитѣ около Гяватското поле. По планината Голина, която отдѣля това поленце отъ Битолското, е имало цѣлъ редъ укрѣпления, остатъцитѣ на

които днесъ сѫ извѣстни подъ названието „кале“. Тѣзи укрѣпления, ако се съди по останалитѣ до сега „калета“, сѫ били распрѣдѣлени въ два реда: единия по билото на планината (главната крѣпость тукъ е била *Бороо-кале*, отъ което остътъци има и сега) и другъ по склона на планината. Първитѣ крѣпости сѫ били прѣдназначени да пазѧтъ входъдъ на клисурата на Шевница при прохода Мраморицитѣ, който води отъ Битолското поле въ Демиръ-Хисаръ и входътъ на Гяватския проходъ откъмъ Битоля; а втория редъ отъ крѣпости е билъ прѣдназначенъ да пази исходътъ на Битолското и Гяватското полета, а, може-би и отъ нахлуване въ Гяватското поле откмъ Рѣсенъ, прѣзъ прохода на Гявато. Височинитѣ по склонътъ и по политѣ на Пелистеръ така сѫщо сѫ били укрѣпени. За доказателство на това може да ни служи „калето“ надъ с. Цапари. Назначението на тѣзи крѣпости е било да пазѧтъ исходътъ на Шевницката клисура. Сега нѣма никакви укрѣпления по тѣзи мѣста, може би, защото Битолскитѣ укрѣпления се смѣтатъ за достатъчни да пазѧтъ прохода.

По Югозападния склонъ на планината има така сѫщо нѣколко „калета“. По всѣка вѣроятность и тѣ сѫ били крѣпости, прѣдназначени да пазѧтъ исходътъ на Бучинската клисура на Църна и, слѣдователно, пѫтътъ, който водѣлъ отъ Прилѣпското поле въ Желѣзничкия проходъ на Църна.

Прѣку планината въ Прилѣпското поле е с. Чепигово, а близо до него е прославеното отъ Сърбитѣ “*Бакърно гумно*“. Споредъ прѣданието у мѣстнитѣ жители, тукъ е имало градъ а по ближнитѣ тумби — „кули“. Днесъ тамъ има дѣйствително остатъци отъ сгради, а много такива се откриватъ и въ земята. Не знаѫ, до колко прѣданието за прѣдполагаемия тукъ градъ е вѣрно, нъ въ всѣкой случай тукъ е имало крѣпости, прѣдназначени да пазѧтъ входа на Бучинския проходъ откъмъ Прилѣпското поле.

Надъ проходътъ Гявато отъ лѣвата му страна се издига високия върхъ *Вѫртешка*, началото на голѣмата Пелистерска верига. Около 2 часа на югъ-югъ-истокъ отъ него се издига гигантския в. *Пелистеръ*. Между двата тѣзи върха е първата часть на Пелистерската верига, която тукъ раздѣля Прѣспанско-Рѣсенското поле отъ Гяватското.

Съ общо име тя се нарича *Пелистеръ*, а въ разнитѣ мѣста носи други частни названия. Отъ тѣзи названия най-

извѣстни сж *Кодро* на билото на планината и *Стара-Бука*, име, което се дава почти на цѣлия ѝ сѣверенъ склонъ. Върхътъ *Вртежка* е тѣсенъ, конусообразенъ върхъ съ много остро тепе. Съ веригата той е скаченъ само чрѣзъ единъ тѣсенъ гребенъ, а отъ всичкитѣ други страни е отдѣлностоящъ. Името Вртешката най-добрѣ характеризира видътъ му. Отъ западъ подъ него се растила Рѣсенското поле, отъ сѣверъ и сѣверо истокъ — Гяватското поленце. Отъ истокъ подъ него е дълбокия долъ на Шевница, а отъ юго-истокъ долътъ на Маловишката рѣка го отдѣля отъ Стара-Бука. Склоноветѣ му сж тъй стръмни, че мжчно може да се ходи по тѣхъ. Тѣ сж покрити съ тъмни лѣсове най-мсого чамови. По височината Вртешка заема срѣдно мѣсто между Пелистеръ и Църни-върхъ, който се издига надъ Бигла планина.

Отъ Рѣсенското поле до върха му има 2 ½ часа; надъ тепето му има стара църква „Св. Спасъ“, на храмътъ на която става съборъ отъ околнитѣ села. Билото на тази часть на Пелистеръ прѣдставява остаръ скалисть гребенъ, на който по-голѣмата часть е още покрита съ гора.

Югозападния ѝ склонъ е стръменъ не разрѣзанъ“, покритъ съ гора въ по-голѣмата си часть, а сѣвърния склонъ има твърдѣ сложно устройство. Ако се сжди по голѣмитѣ камъни, които пелистерскитѣ потоци свалятъ отъ горѣ, този склонъ състои повече отъ полски шпатъ и бѣлъ гранитъ. Рѣкитѣ и потоцитѣ дълбоко сж го прѣрѣзали и сж го раздѣлили на части. Р. Шевница, която извира отъ върхъ Пелистеръ, е прорѣзала склонътъ до дъното му и тъй е образувала единъ дълбокъ, като пропасть, долъ, който дѣли сѣвѣрния склонъ на двѣ части. Високата югозападна часть, която се нарича Стара-Бука, изглежда като тѣсенъ планински хрѣбетъ, склонътъ на който стръмно се спуска надъ долътъ на р. Шевница. Цѣлия склонъ е покритъ съ гжста букова гора, която служи за свърталище на разни диви звѣрове. На този склонъ отъ в. Вртешка е расположено голѣмото влашко село Маловица. Този върхъ е свързанъ направо съ върхъ Краински Пелистеръ и прѣдставява собствената верига Пелистеръ. Останжлата часть на сѣверния склонъ се прѣдставява като прѣдградие на главната верига. То е свързано направо съ главния върхъ на Пелистръ, на който се прѣдставява като спускъ. Цѣлото прѣдгорие е издуто, покрито съ земестъ слой и съ голѣми кории отъ букови, джбови, ясенови и ча-

мови дървеса. По тѣзи кории, както и по онѣзи въ Старабука, сж въгленарцитѣ, които снабдяватъ съ вжглища гр. Битоля. Отъ сѣверния склонъ на голѣмия в. Пелистеръ се захваща единъ спускъ, който по сѣверна посока се спружва до Гяватското поленце. Отъ истокъ тоя гребенъ е заграденъ съ Раотинската рѣка, отъ западъ югозападъ — съ Шевница. Въ началото си той е тѣсенъ, голъ и скалистъ, като самия върхъ Пелистеръ, а на долу той се разширочава, раздробява и съвършено измѣнява вида и характера си. На хрѣбетътъ му има една впадина, по която се забѣлѣзватъ остатки отъ стари стѣни; а малко по-долу отъ това мѣсто има кладенецъ, на който водата е донесена на кюнци отъ повисокитѣ мѣста. По хрѣбетътъ на този гребенъ около 20 минути подъ върхъ Пелистеръ се издига върхъ „*Козьи-Каменъ*“, който е покритъ съ борова кория. Тукъ отъ гребенътъ се захващатъ двѣтѣ рѣкички *Стара-рѣка* и *Манастирска-рѣка*, които малко подъ село Цапари се съединяватъ въ едно и подъ названието *Цапарска рѣка* се вливатъ въ Шевница. Долищата на тѣзи потоци дѣлятъ този спускъ на три хрѣбета. Най високитѣ мѣста на тѣзи три хрѣбета се наричатъ *Кале*, *Гарта* и *Чаула*.

Кале се простира между Раотинската-рѣка и Стара-рѣка и е непосрѣдственно продължение на главния спускъ. На сѣверъ този спускъ свършва надъ с. Цапари. Гребенътъ му горѣ е голъ и скалистъ, а въ низкото е покритъ съ кория отъ малки джбици. Склонътъ му надъ Раотинската рѣка прѣдставява наклонена плоска стѣна тукъ-тамъ прорѣзана съ долища, а склонътъ на Стара рѣка прѣдставява сжщо така една стѣна, която състои отъ голѣми скали надвиснжли една надъ друга.

Барта, която се простира между Стара-рѣка и Манастирска-рѣка, се захваща отъ Козьи-Каменъ и цѣлата почти е покрита съ гора отъ джбье и буки. По источния склонъ на гората между двѣ могили е Цапарския манастирь „Св. Петка“, отъ дѣто и потокътъ е добилъ името Манастирска-рѣка. *Чаула* пълни пространството между Манастирска рѣка и Шевница. Тя е гола, само тукъ-тамъ покрита съ храсталакъ и редки кории.

В. Пелистеръ е масивенъ планински върхъ, който се издига високо надъ цѣлата верига. Той е голъ, скалистъ, сиво-бѣлъ, и много непривлѣкателенъ на гледъ, за туй пъкъ

по величественность той надминава даже Люботрънъ. Источния му склонъ отъ къмъ Битоля е голъ, скалистъ и плосъкъ. Въ срѣдата му има една разлята и не дълбока впадина. Северния му склонъ има сжщо такъвъ характеръ — и той е плосъкъ и въ срѣдата си има една сжщо такава впадина, по която протича *Търновската-рѣка*, притокъ на Драгооръ и една друга по-малка впадина, по която тече *Дивската рѣка*. Югозападния склонъ дълбоко е прорѣзанъ съ долината на Шевница и по-слабо съ онзи на Раотинската рѣка, притокъ на Шевница. Западния му склонъ има сжщия характеръ на цѣлия западенъ склонъ на веригата.

На тепето на массивътъ Пелистеръ се издигатъ два върха: единия нѝ на западъ, а другия пѝ на истокъ. Източния е по-массивенъ, по-високъ, той е собственно Пелистеръ, а западния е по-низъкъ и стои на Пелистерската верига. И двата сж извѣстни подъ името *Пелистеръ*. Горната часть на долътъ на Шевница отъ юго-западъ и долътъ на Драгооръ на юго-истокъ, като сж проникнжли дълбоко въ склонътъ на Пелистеръ, отдѣлили по-голѣмия върхъ на веригата и го направили като отдѣлно стоящъ вулканически конусъ. Той е скаченъ съ по-малкия върхъ само отъ западната страна чрѣзъ единъ тѣсенъ гребенъ, който се нарича *Грива*. Двата върха и Гривата сж голи, скалисти и покрити съ трѣва; тѣ достигатъ поясътъ на Алпийската флора. По скалитѣ имъ се катерятъ дивитѣ кози, които се растакаватъ по тѣхъ на цѣли стада. На Гривата има двѣ малки езера. По-източното отъ тѣхъ, което е по-близо до Пелистеръ, е по голѣмо, а другото, което е при по-низкия върхъ е по-малко (периферията му не държи повече отъ 5 — 6 минути). И двѣтѣ прѣдставяватъ дълбоки и пълни съ вода пропасти, заобиколени съ високи скали. Както обикновенно бива съ планинскитѣ езера, така и за Пелистерскитѣ езера сжществуватъ разни вѣрвания. По думитѣ на пастиритѣ и двѣтѣ тѣзи езера сж бездънни. Нѣкои пастири се заинтересували да испитатъ дълбочината имъ. Съ тази цѣль тѣ три години наредъ плѣли едно вжже отъ конопъ, за да го пуснжтъ навжтрѣ. Въ края на третата година тѣ вързали единъ камъкъ на края на уплетената връвь подъ редъ. Вървьта се свършила, а камъкътъ още я отегнувалъ. Съ това пастиритѣ се увѣрили, че езерата сж бездънни. Споредъ друго едно вѣрвание тѣ си иматъ за стопанъ единъ голѣмъ змѣй,

който живѣелъ и въ двѣтѣ езера, като се прѣхвърлялъ отъ едното въ другото. Мѣстнитѣ жители вѣрватъ, че изворътъ при с. Нися, което се намира $1^1/_2$ часъ на истокъ отъ Воденъ, си води началото отъ тѣзи езера. Откритието на това, както на всѣкждѣ, се отдава на пастиритѣ. Нѣкой овчаръ си пущилъ кавалътъ въ голѣмото езеро; баща му който билъ воденичаръ въ Нися, намѣрилъ кавалътъ на извора при това село. Възползуванъ отъ това откритие, синътъ пускалъ въ езэрого заклани брави, навити въ кожитѣ имъ, които баща му прѣчаквалъ на извора. Господарътъ най-подиръ разбралъ работата, заклалъ пастиря, хвърлилъ го въ езерото и, когато единъ день бащата излѣзълъ на извора да чака бравъ, дочакалъ сина си.

Веригата на Пелистеръ, която захваща отъ Вртешка, продължава се задъ върхътъ Пелистеръ по южна посока дори до надъ гр. Леринъ. По продължението си тя носи двѣ главни имена: сѣверната ѝ половина се нарича Баба, а южната — Бигла. Баба отдѣля Битолското поле отъ Прѣспанското, а Бигла — Леринското отъ Костурско. Пелистерската верига е много висока и широка планина. Билото ѝ е тѫпо и голо, покрито само съ трѣва. Върхове има твърдѣ малко. Най-високитѣ върхове на Баба планина сѫ: Баба, който се издига надъ с. Злокукяни и отъ който цѣлата верига си е получила името; *Пиляфъ*, който се издига на Бигла надъ с. Буфъ (малко по̀ на югъ отъ него) и *Вртешка* — остъръ скалистъ върхъ, който се издига пъкъ надъ с. Буфъ и на който има изворъ съ много студена вода. И двата склона има дебелъ пласть почва повече отъ черноземъ и сѫ покрити съ гѫсти гори. Планинскитѣ потоци дълбоко сѫ прорѣзали и двата склона и съвършенно сѫ измѣнили първоначалния имъ видъ. Пространствата междѣ долината прѣдставяватъ спускове, които иматъ тази обща черта, че въ началото сѫ по-тѣсни и по-високи, въ срѣдата се снижаватъ, а въ долнитѣ си краища отново се издигатъ и ставатъ по-широки. Този характеръ на Пелистерскитѣ спускове дава онова приятно разнообразие въ редътъ на склоноветѣ, което съставява отличителната черта на пейзажа по Пелистеръ. Пелистеръ е покритъ дори до политѣ. Тѣзи гори, съпоставени съ хубавата картина, която прѣдставяватъ спусковетѣ, диплитѣ на Пелистеръ и съ просторното и богато Битолско поле, правѫтъ източнитѣ поли на Пелистеръ едни

отъ най прѣлестнитѣ. Прѣспанскитѣ езера. конто се разстилатъ до самитѣ поли на планината и въ водитѣ на конто се отражава всичката околна картина, правытъ западнитѣ му поли още по-хубави нагледъ отъ источнитѣ. И отъ двѣтѣ страни има редъ голѣми и богати съ дървеса села, приятенъ климатъ и здрава планинска вода. По западнитѣ му поли сж Прѣспанскитѣ села, а селата по источнитѣ му поли образуватъ така-наречена Битолска мѣстность — Буфъ-коллу.

Водитѣ на Пелистеръ. — Пелистерската верига, като гориста планина, е богата съ вода. Билото ѝ е на водоразделa между Егейското и Адриатическото морета. Водитѣ отъ источния ѝ склонъ се изливатъ въ Църна, а онѣзи отъ западната — въ Прѣспанскитѣ езера.

По-забѣлѣжителни отъ источнитѣ Пелистерски потоци сж: Шевница, Цапарската рѣка и Драгооръ, които си водятъ началото отъ върхъ Пелистеръ; Буковската, Злокукянската, Острѣвската, Кишавската, Буфската и Леринската рѣки, които изливатъ водитѣ на Баба и Бигла.

Отъ западнитѣ по-голѣми сж: Краанската рѣка, която извира отъ в. Пелистеръ и протича прѣзъ селата Щърбо и Краани; Наколецката, която извира изъ Баба планина и минава прѣзъ Прачино, Любойно, Наколецъ и Ржбовската, която минава прѣзъ Германъ и Ржби. Тѣзи потоци сж буйни, протичатъ по дълбоки и тѣсни долове, както всичкитѣ планински потоци, и при политѣ на планината доловетѣ имъ се разширяватъ и образуватъ плодородни и разработени долинки, коитѣ тѣ богато напояватъ.

Пѫтни съобщения. Пелистерската верига е висока и нѣма проходи, затуй съобщенията прѣзъ неѭ сж слаби и несгодни. Долищата на рѣкитѣ отчасти улесняватъ съобщенията на Битолско и Прѣспанско полета прѣку неѭ. По тѣх вървытъ пѫтищата прѣку Пелистеръ, по-главни отъ които сж четири.

1) Отъ Гяватското поле единъ пѫть върви по дълбокия долъ на Шевница, прѣхвърля билото на Пелистеръ пл. до самия върхъ Пелистеръ и нататъкъ по долътъ на Краанската рѣка слиза въ Прѣспанско.

2) Втория пѫть захваща отъ Битоля, върви по долината на Драгооръ, прѣхвърля Баба въ началото ѝ, не далечъ отъ в. Пелистеръ и по западния склонъ на планината слиза

мовецъ подъ подножието, на който е построено красивото влашко градче Влахо-Клисура, главната верига върви по юго-източна посока чакъ до снѣжникъ подъ името *Мурикъ*. Между Чурилската планина и склоноветѣ на Мурикъ загражда се мѣстността *Ежово*.

Клонове на тази верига. Веригата Бигла-Вичъ-Муникъ и отъ двѣтѣ си страни испуска клонове, които сж трърдѣ разнообразни по височина, широчина, видъ и характеръ Западнитѣ и клонове пълнѫтъ пространството между неѫ и рѣкитѣ Малки-Дѣволъ и Бистрица, а източнитѣ пълнѫтъ пространството заградено между рѣкитѣ: Църна, Вардаръ (отъ устието на Църна на долу) и Бистрица.

По-главни отъ расклоненията ѝ сж слѣдующитѣ:

Надъ Писодери и не далечъ отъ него отъ веригата се испускатъ на западъ 2 планински клона.

Първиятъ отъ тѣхъ, съ височина равна на Бигла, се спуска право на западъ по границата между Костурско и Прѣспанско и на водораздѣла между Егейското и Адриатическото морета. Той загражда отъ югъ Прѣспанскитѣ езера и долината на р. Малки-Деволъ и слѣдъ едно продължение отъ около 4 $^1/_4$ часа оттатъкъ село Смърдешъ завива малко къмъ Юго-западъ и се съединява съ Грамосъ. Въ началото си този клонъ извѣстенъ подъ названието *Писодерска* пл., защото се издига надъ с. *Писодери*. Тя е обрасла съ гѫсти гори, кѫдѣ срѣдата си носи названието *Корѫ-бесъ*, а на южния брѣгъ на Малото Прѣспанско езеро — *Иванъ планина*. Иванъ планина отъ югъ и Сува-гора и Дзвѣзда отъ сѣверъ заграждътъ помежди си тѣсната клисуреста долина на рѣка Малки-Дѣволъ.

Подъ неѫ откъмъ юго-западъ се простира плоското възвишение *Арвано*. Юго-западната часть на полското възвишание надъ с. Дъмбени, се нарича *Хрвеникъ*, защото състои отъ много „*хрви*“ (названието Арвано, което се дава на сѣверната и сѣв.-източната му часть, навѣрно, произлиза отъ сѫщата дума хрва съ измѣнение на началото буква *х* въ *а*). То пълня съ своитѣ расклонения всичкото трижгълно пространство между неѫ, р. Берикъ и Сливенската рѣка (началото на Бистрица). Само въ сѣверо-западния си край Арвано е съединено непосрѣдственно съ Корбесъ, а другитѣ му части сж отдѣлени отъ Корбесъ съ естественъ надлъженъ про-

ходъ, по-който минава пѫтьтъ отъ Леринъ за Корча и Биглица.

Арвано прѣдставява едно високо хълместо възвишение, което се снижава постепенно на югъ, додѣто надъ Костурското езеро се обръща въ поле. Много отдѣлни хълмове и върхове, които се издигатъ по него, и многото долища, съ които е прорѣзано, правѫтъ повърхнината му твърдѣ разнообразно. Отъ отдѣлнитѣ върхове и височини по него по-забѣлѣжителни сѫ слѣдующитѣ:

1) *Бучье*-върхъ, на който лѣтно врѣме властитѣ правѫтъ бачилата си. Съ исключение на източната му страна, която е покрита съ гора, всичкитѣ му склонове сѫ голи. Тепето му е покрито съ трѣва и прѣдставява добро мѣсто за пасбище на влашкитѣ стада.

2) *Черевци-гренди* е невисокъ, голъ връхъ, обраснѫлъ само тукъ-тамъ съ рѣдъкъ храсталакъ.

3) Гористия върхъ *Търтова-слива*.

4) Св. Тройца, всичкитѣ клонове на който сѫ гористи.

5) *Дикели-ташъ* (цѣпенъ каменъ), единъ отъ най-високитѣ върхове.

6) *Църний-връхъ*.

7) *Читлакъ*, така нареченъ, защото е много широкъ.

8) *Урлово*, така нареченъ, защото въ пещеритѣ му се крияѫтъ много орли.

Отъ долинитѣ по това възвишение по-забѣлѣжителни сѫ: *Мали-моди*, *Мали-вогли*, *Арамийска-падина*, *Ледова-плѣвня* *Широка-лендина* и др.

Интересни сѫ така наречените „*дула*“, които се срѣщатъ на много мѣста по това плоско възвишение. Това сѫ пещери и дупки, нѣкои отъ които сѫ дълбоки 350 — 400 метра. Дъната на много отъ тѣхъ сѫ покрити съ вода на 5—6 метра. Срѣдитѣ имъ са варовити и въ много отъ тѣхъ се срѣщатъ сталактити и сталагмити.

Изобщо взето, плоското възвишение е голо, нъ на много мѣста по него има кории, а на други доста богати пазбища, по които пасе многобройното имание на околнитѣ села и стадата на пришелцитѣ Куцо-власи. Кориитѣ състоѫтъ най-много отъ джбъ, габеръ, букъ, ясенъ, елха, лѣска и разни овощни дървеса. По пещеритѣ камънитѣ, както и въ кориитѣ, се растакаватъ мечки, лисици, вълци, заяци, рисове, диви котки, кунатки, диви свинье, диви кози, сърни и пр.

Втория клонъ се захваща отъ сѫщото мѣсто на Бигла, дето се захваща и Корбесъ и се спуска по з. юго-западна поска. Той прѣдставява гориста широка планина, която пълни пространството между *Търсьенската* р. и р. Берика. Въ началото си тази планина подъ названието *Жельовска* пл. отъ с. Жельово, което се намира подъ неѫ, а въ края се нарича *Църна-гора*.

Видѣхме, че Бигла пл. въ юго-източния си край губи характера на верига и се обръща въ едно плато, отъ което лѫчеобразно се спускатъ клонове по разни страни. Въ началото му се издига в. *Рундзелъ*, който по височина малко отстѫпва на Вичъ. Отъ него се отделятъ два западни клона. Първиятъ отъ тѣхъ се спуска право на западъ въ видъ на тѫпъ спускъ подъ името *Кирко*. Той е слѣтъ съ Жельовската планина.

Втория спускъ или *Вардище* е кѫсъ спускъ съ юго-западна посока Долътъ на единъ малъкъ притокъ на Търсьенската рѣка отдѣля тѣзи 2 клона. Третия клонъ или *Касѣмникъ пл.* се отдѣля отъ главната верига малко по́ на югъ отъ Рундзелъ подъ с. Турье и се спуска право на югъ на единъ часъ продължение. Източния му склонъ надъ Турянската рѣка е почти голъ и разработанъ, а западния надъ Търсьенската рѣка е много стръменъ, скалистъ. Той се раздѣля на три кѫси спускове, отдѣлени единъ отъ другъ съ красиви и водести долища, въ дъното на които текѫтъ потоци, по които има много водопади. Между него и веригата е долътъ на Турянската рѣка.

Отъ сѫщото мѣсто се испускатъ право на истокъ въ Леринско три спускове.

Първия отъ тѣхъ се нарича *Кула*, защото на гребенътъ му имало нѣкогажъ Кула. Въ началото си е низъкъ, а колкото слиза на долу, става по-високъ и свършва надъ самия гр. Леринъ. Кула и Брѣзовица заграждатъ Леринско-Арменската долина. Втория се спуска по източна посока паралелно на първия и се нарича *Лопушка пл.* по името на селото Лопушнецъ, което е расположено на неѫ. Между него и Кула е долината на Неолската рѣка. И двата тѣзи клона сѫ покрити съ гѫсти гори. Тѣ заграждатъ отъ юго-западъ Леринското поле. Пѫтникътъ отъ Битоля по желѣзницата вижда отъ дѣсната си страна на югъ отъ Леринъ едно високо плато (платото на Вичъ, за което поменѫхъ по горѣ), отъ

което се спускатъ накъмъ полето два гребена — Кула и Лопушката пл. Третия спускъ не е нищо друго, освѣнъ единъ издатъкъ на платото, който е равенъ нему по височина.

Отъ южния край на Вичъ се отдѣля другъ единъ голѣмъ клонъ, който съ расклоненията си пълни цѣлата сѣвисточна часть на Костурската каза. Въ началото си до самия в. Вичъ той е малко снижень — това е така наречената *Порта пл.* (Това име и се дало за туй, че само тукъ може да се мине прѣку веригата и че е слѣдов. като порта), а по нататъкъ носи названията на селата, който сж разположени по неи: *Бабчорска пл.*, *Шещеовска* и пр. Бабчорската пл., Вичъ и *Рото пл.*, която се спуска пакъ отъ Вичъ пò на с.-истокъ отъ Порта, заграждатъ едно коритообразно пространство, въ което е расположено селото Бабчоръ. Бабчорската пл. и Рото се сливатъ съ плоското възвишение Арвано. Отъ сжщото мѣсто на Вичъ, дѣто се захваща Порта. захваща се единъ спускъ, който пълни пространството между Блацката и Черешничката рѣки. На югозападъ той постепенно се снижава и свършва надъ полето при сѣвернитѣ брѣгове на Костурското поле до с. Тиолища. Отъ в. Голина се отдѣля другъ клонъ, който върви почти паралелно на прѣдиописания подъ името *Черешничка планина* и, като се снижава и расширява постиненно, свършва надъ с. Фотиница подъ името *Кайнакъ*. Този клонъ има характера на Арвано.

Второ спуска отъ Голината пълни пространството между Оличката и Загоричката рѣки. Отъ в. Върбица се испуска *Стрѣлецъ*, който пълни пространството между Загоричката и Бобишката рѣки. Склонътъ му откъмъ Бобища е полегатъ, голъ и склонътъ му е стръменъ и повече голъ. Въркалянъ дава отъ западъ само единъ плосъкъ спускъ, на който Бобищката страна се вика *Шурбове*, а другия му склонъ *Падини*.

Отъ в. Голина подъ с. Прѣкопана се испуска на истокъ единъ голѣмъ клонъ, който върви паралелно на Елеовската рѣка и слиза въ Сари-гьолията надъ Екши-су слѣдъ едно продължение отъ около $3^1/_2$ часъ. Въ началото и на 1 часъ продължение той пази почти сжщата височина съ главната верига. Не далечъ отъ извора на Елеовската рѣка той е малко снижень — тукъ е прохода *Драганова-нива*, по който минава пжтьтъ отъ Костурско и излиза въ долътъ на Елеовската р. Отъ прохода на истокъ веригата отново се издига и подъ имената *Аралищка* и *Мевишка* пл., която пълни пространството

между с. с. Айтосъ и Лѣсковецъ. Въ жгълътъ между Аралищката пл. и главната верига, страната на която тукъ се нарича *Бѣла-вода*, се загражда една широка лѣсиста впадина, наречена *Жупанъ*. Съ крайнитѣ си източни спускове този клонъ се доближава до южнитѣ отлоги на Нидже. За прѣдѣлъ между еднитѣ и другитѣ отлоги служи естествения проходъ *Килитъ-дервентъ*, по който минава пжтьтъ отъ Битоля за Кайляри и желѣзницата Солунъ — Битоля. Южния му склонъ е стръменъ, а сѣверния разлятъ и раздробенъ. Въ началото си е покритъ съ гжсти гори, въ срѣдата — съ шубраци, а на източния си край е съвършенно голъ. Пжтникътъ по желѣзницата отъ Битолското поле дори до с. Петърско отъ дѣсната си страна има все крайнитѣ източни отлоги на този клонъ.

На югъ отъ Голина, Дервентътъ испуска и отъ двѣтѣ си страни кжси горски спускове. Източнитѣ отъ тѣхъ заграждатъ Саригьолията, а западнитѣ слизатъ до *Пополе*.

Отъ в. Въркалянъ се испускатъ още два срѣщуположни клона. На истокъ се испуска високата и гориста *Врабчанска* пл., която загражда отъ югъ Врабчанското езеро. Въ началото си, дѣто се нарича *Караулъ*, тя е висока и гориста. При село Зелениче надъ неж се издига единъ високъ скалистъ и стръменъ върхъ нареченъ *Соколецъ*, отъ който нататъкъ тя се снижава постепенно и свършва по юго-западния край на Островското езеро, като низъкъ ридъ.

Чрѣзъ една низка гола и камениста рамка, която върви по сѣв.-източна посока между Островското и Петърското езера, се свързва съ Малки-Нидже въ сѣв.-източния край на Островското езеро. Между Невѣшката пл. отъ сѣверъ и Врабчанската отъ югъ се загражда една тѣсна та дълга долина. наречена *Сари-гьолъ*, мочурлива и блатиста отъ водитѣ, които слизатъ отъ околнитѣ планини. Тукъ сж блатоезерата: *Петърско*, което дава хубави малки риби за чорба, *Рудишкото* или *Врабчанското езеро* и *Зазери*. Мѣстото между послѣднитѣ двѣ езера и Петърското е блатисто и въ зимно врѣме почти непроходимо — това сж единъ видъ шоти

Отъ сжщото мѣсто на веригата се спуска *Которската* пл., която върви по юго-западна посока. При в. *Чука* тя се раздѣля на два клона: единия, главния се спуска право на югъ, послѣ завива на юго-западъ и подъ името *Сарокина* свършва подъ езерото, а другия завива на западъ и пълни

пространството между Бобищката и Куманичката рѣки подъ имената *Чаршия* и *Хршо*. Которската пл. въ по-голѣмата си часть е покрията съ букова и джбова кория. На югъ отъ гр. Клисура отъ Мурикъ се спуска *Кайлярския* ридъ, който загражда Кайлярското поле.

Водитѣ на Костурскитѣ планини, Водитѣ отъ източния склонъ се вливатъ въ Църна чрѣзъ Сакуловската рѣка, която се образува отъ Леринската, Неолската, Нередската и Елеовската рѣки, отъ Зазерското езеро (Зеленичката рѣка) и отъ Островското езеро (Мокренската рѣка). Водитѣ отъ западния склонъ се вливатъ въ Бистрица и въ Костурското езеро. По забѣлѣжителни отъ потоцитѣ по този склонъ сж; 1) Р. *Берикъ*, която въ най-горното си течение се нарича *Бистрица*, извира отъ западния склонъ на Бигла не далечъ отъ Писодери, протича по естествената долина между Корбеса отъ дѣсно, Жельовската пл. и Черна-гора отъ лѣво и се влива въ Бистрица подъ Сливени.2) Отъ лѣво въ неж се влива *Дрѣновската* рѣка, която се образува отъ три потоци; *Търсѣенската*, *Туржнската* и *Бабчорската*.

Бѫмбоцката рѣка извира отъ склоноветѣ на Вичъ планина близо до с. Прѣкопана. Отъ зачало тя е малъкъ планински порой, който събира водитѣ отъ нѣкои извори и вадички по-южнитѣ склонове на в. *Голина* и при с. Омища тя става доста голѣмъ потокъ. По течението ѝ се намиратъ много воденици и бостани. До Омища водата ѝ не се намалява, било зимѣ, било лѣтѣ, обаче мине ли въ полето нѣ на долу отъ Омища, тя лѣтно врѣме губи се подъ пѣсъка. Отъ планината слиза съ голѣма бързина, но въ полето тече бавно и матката ѝ е много широка. По течението си приема много потоци, отъ които по-голѣмата часть лѣтно врѣме прѣсъхватъ. Единъ отъ най-главнитѣ ѝ притоци, който никогажъ не прѣсъхва, е *Бобишката-рѣка*, която събира водитѣ отъ подножието на Върбица Варкалянъ, Даулъ-Дервенъ, Думовецъ и Которската планина.

Тя се образува отъ многото извори, които се намиратъ по поменжтитѣ планини, протича по подножието на Которската планина по една много дълбока матка и подъ Бобишкитѣ лоза явява се на откритото Загоричко поле. Тукъ матката ѝ се расширява „приема много потоци отъ Костурската планина и Стрѣлецъ, които лѣтно врѣме почти изсъхватъ.

До Жрто тя тече все подъ послѣднитѣ расклонения на Которската планина и кара много воденици. Отъ *Жрто* тече по западна посока, прѣсича Загоричкото, Которското, Бъмбоцкото и Куманичкото полета и влива се близо при с. Бжмбоки въ Бъмбоцката рѣка.

Освѣнъ Бобишката рѣка приема и други малки порои, като *Загоричката рѣка*, *Курулицката и мн. др.* При мѣстността Кайнакъ завива на ю.-западъ и между селата Маврово и Липчища се влива въ Костурското езеро.

Блацката рѣка събира водитѣ отъ самия върхъ Вичъ. Протича прѣзъ селото Бълг. Блаца дѣто по течението ѝ има много воденици, по-надолу влиза между склоноветѣ на Порта и Блацкия боазъ и излиза на селото Випени. Тече все помежду планини, помежду източнитѣ склонове на Портата и на западнитѣ расклонения на Блацкия боазъ и се явява на полето близо до с. Тиолита. Тукъ приема притоци отъ околнитѣ планини, тече между планинския лѣсъ и полския дѣсенъ брѣгъ и влива се въ Костурското езеро. Въ полето приема *Шещеовската*, *Сетъмската*, *Тиолицката и Апоскепската рѣки.*

Кондорбейската рѣка извира изъ политѣ на в. Голина, протича прѣзъ Черешничката долина, която, заградена между два клона отъ Голината, и на югъ отъ селото, влиза въ тѣсна долина между послѣднитѣ отлоги на помѣжитѣ два клона при селото Кондорбей и явява се въ полето, като се влива въ Костурското езеро.

Отъ в. Варкалянъ, Даулъ-Дервентъ, водитѣ се стичатъ въ Мокренската рѣка. До Мокренскитѣ ливади тя е маловодна откъмъ Даулъ-Дервенъ. Въ Мокренскитѣ ливади по източна посока вмъква се въ единъ тѣсенъ боазъ, между отлогитѣ на Мокренската планина, която се отдѣля отъ в. Думовецъ и се спуска къмъ Палеоръ и послѣднитѣ отлоги на Врабчанската планина и слѣдъ 1 $^{1}/_{2}$ часъ течение тя излиза въ отровеното Палеорско поле, прѣсича го по сѣв. източна посока, пои Конушкото поле и излва водитѣ си въ Островското езеро. Въ Палеорското поле тя приема единъ потокъ отъ Мурикъ планина, която пои Дебрецкото и Емборското полета.

Зеленичката рѣка извира отъ подножията на в. Голина и се влива въ Зазерското езеро. Тя зима началото си отъ ливадитѣ надъ селото Прѣкопана. По-долу отъ селото та приема много притоци и става многоводна. По течението ѝ

има воденици. Най напрѣдъ тече прѣзъ стръмна и съ много водопади матка, та блъска шумливо бистритѣ планински води по канаритѣ. Протича прѣзъ малката долинка *Джупанъ*, дѣто приема нѣколко приточета. Подирѣ вмъква се въ единъ тѣсенъ долъ, между стърмнитѣ склонове на Невѣщката планина и склоноветѣ на Рамна, отдѣто подиръ нѣколко часа буйно и шумливо течение явява се на Зеленичкото поле и се влива въ Зазерското езеро. Всичката мѣстность, прѣзъ която протича до Зеленичкото поле, е гориста.

§ VIII. *Църна-Гора*. Прѣку Кочаникския проходъ срѣщу Люботрънъ се захваща една планинска верига, която се спуска право на сѣверъ край р. Българска Морава и се скача съ Сръбскитѣ планини въ Вранско. Това е Скопско-Кумановската *Църна-гора* или Карадагъ, която азъ приемамъ за клонъ отъ Люботрънъ, отцѣпенъ отъ него прѣзъ Качаникския проходъ. За да не се бърка читателя съ името Църна-гора, азъ ще различавамъ собствено Църна-гора и Скопска Църна-гора.

Собствено Църна-гора е онази верига, която се захваща отъ прохода Кочаникъ и свършва въ Вранско, а Скопската Църна-гора е нейнъ клонъ, който отдѣля Скопското и Кумановското полета.

Църна-гора въ началото си и границата на Скопско е широка, горѣ тѫпа планина. Широкото ѝ начало и тераситѣ, които тя испуска на сѣверо-западъ и юго-истокъ, край Лѣпенецъ, образуватъ сѣверната страна на Качаникския проходъ въ всичкото му продължение. На сѣверъ главното ѝ било постепенно се стѣснява и снижава. Западния склонъ на планината е по-стръменъ и политѣ му сѫ по-опрѣдѣлени. Той е и по-богатъ съ вода отъ източния, което може да се разбере отъ обстоятелството, че той едничкия дава всичкитѣ води на голѣмата рѣка Българска Морава. Причината, за да бѫдѫтъ западния склонъ и западнитѣ поли по-водести отъ източнитѣ, споредъ менъ, се крие въ туй, че Моравското поле, което ограничава отъ западъ Църна-гора, е значително по-низко отъ Кумановското и Моравичкото, които ѫ ограничаватъ отъ истокъ. Подобно явление ний ще срѣщнемъ и съ Плачковица планина.

Въ началото си Църна-гора испуска откъмъ западъ накѫдѣ Призренъ една рамка, която образува водораздѣла на Бълг. Морава и Лѣпенецъ; отъ тази рамка на сѣверъ до

сърбската граница подъ нѣж е извѣсното по плодородието си Моравско поле. Послѣдното е твърдѣ низко, равно блатисто и плодородно, особено за пшеница. Това е всичкото, което могж да кажа за западния склонъ и западнитѣ поли на Църна-гора. Бързамъ къмъ источната ѝ страна.

Отъ Скопското поле се вижда широкото начало на собствено Църна-гора. Въ границитѣ на Кумановско, источната страна на Църна-гора е доста распокжсана. Главната верига далечъ тамъ на западъ е спружена като доста високъ тъменъ гребенъ, който загражда хоризонта на Кумановско отъ западъ. Прѣдъ нѣж се издига въ видъ на прѣдгорие, почти равно ней по височина, една височина, която на сѣверъ и на югъ е снижена, а въ срѣдата си е значително по издигнжта. По билото на това прѣдгорие върви границата на Кумановско съ Гилянско и Прѣшовско. Между прѣдгорието и главната верига въ границитѣ на Гилянако се загражда една висока планинско-хълместа пространна руна, пълна съ цуцулести височини. Заградена отъ истокъ, западъ и югъ съ по-високи планини, тази руна е почти съвършено скрита за слънчевитѣ зари, та постоянно е въ църна сѣнка; още потъмна и по-църна ѭ правѭтъ гжститѣ гори, които сега ѭ покриватъ само отчасти, а нѣкога сѫ покривали всплошъ странитѣ на заграждующитѣ ѭ височини, както и нейната повърхнина, По тѣзи причини руната и тази часть отъ веригата, която ѭ загражда, сѫ ги нарекли *Църна-гора* — име, което се дало и на цѣлата верига. (Въ подобни причини трѣбва да се потърси происхождението на названията Църни-върхъ, Църна гора които ще срѣщаме на много мѣста въ описанието).

Въ полето прѣдгорието испуска три голѣми тераси, отдѣлени една отъ друга съ голѣми долища, а съ главата верига е съединено въ южния си край, чрѣзъ една височина въ видъ ва съединителенъ гребенъ. Този съединителенъ гребенъ, който е и начало на прѣдгорието, отъ първо е низъкъ и тѣсенъ, на сѣверъ постепено се възвишава и на западъ — сѣверо-западъ отъ Куманово надъ с. Глажня, добива найголѣмата си височина въ планината *Страна* съ в. *Църни-върхъ* — тѣсенъ, стърменъ. конусообразенъ и остъръ върхъ, който се издига на равна височина съ Църна-гора. Съединителния гребенъ е голъ сивобѣлъ на гледъ, а Стражата и Църни-върхъ изглеждатъ отдалечъ тъмни, поради гжститѣ

лѣсове, които ги покриватъ и тъмнитѣ камъни и скали, отъ които и върхътъ се е нарекълъ *Цѣрнъ*. Сега отъ тамъ берѫтъ дърва селянитѣ на повечето отъ Кумановскитѣ села. Подъ Църни-върхъ прѣзъ Стражата е прѣсичало това прѣдгорие старото Римско джаде, което отъ Паланка по долината на Крива-рѣка е излизало въ Кумановското поле и прѣзъ с. Нагоричино е минавало надъ сегашното Куманово въ долината на р. Голѣма; отъ тази долина при с. Слубча захващало да се качва по билото на първата отъ тритѣ тераси (*Езерската планина*), минавало прѣзъ мѣстото *Гургурова-чешма* и прѣку една прѣсѣка между Стража и Църни-върхъ, която прѣсѣка се нарича „*Ушитѣ*“, излизало въ Църна-гора, послѣ прѣку групата Църна-гора и прѣку билото на главната верига, слизало въ Моравското поле, въ Гилянско. Понеже най-високо мѣсто на пѫтя е било Църни-върхъ, тукъ имало стража която пазила пѫтьтъ и планинскитѣ околни села и отъ която планината си е добила названието Сража. (Названието *Сража* ще видимъ на много мѣста да се дава на планини или тѣхни части, които се намиратъ на границата между двѣ мѣста и дѣто стояла стража). Пѫтьтъ билъ джаде, по което и сега могли да работѫтъ кола. Познавалъ се на много мѣста и сега и е извѣстенъ у Кумановско за много старъ пѫть. Въ Кумановското поле слѣди отъ него нѣма, нъ за мѣстото му има тъмни прѣдания.

Прѣзъ такъвъ съединителенъ гребенъ прѣдгорието и надъ с. Прѣшово на сѣверъ е скачено съ главната верига. Тѣзи два гребена загражданъ отъ сѣверъ и югъ поменѫтата погорѣ руна на Църна-гора.

Видѣхме, че на истокъ прѣдгорието испуска въ Кумановското поле 4 тераси. Първата, най-южната, като се отдѣля отъ него, по източно югоизточната посока спуска се накѫдѣ полето, снижава се постепенно и свършва два часа на западъ-сѣв.-западъ отъ Куманово, въ долината на Голѣма-рѣка при с. Ваксинци, въ онова мѣсто, дѣто тя остава планината и излиза въ Кумановското поле. Тя носи названието *Езерска-планина*, отъ единъ виръ или „*езерце*“, както си го викатъ тамъ, който се намира на едно равно мѣсто на билото ѝ. Мѣстото на това езерце и до сега стои, нъ водата му е исчезнѫла и, споредъ народното вѣрвание, сега тя излиза въ Беляковския долъ. За исчезването на този виръ приказватъ сѫщото, както

ще видимъ и въ много други мѣста, т. е. че водата исчезнѫла за туй, че околнитѣ селяни убили стопанина му.

Втората тераса се спуска отъ сѫщия върхъ подъ жгълъ съ първата и свършва въ полето подъ с. Лоянъ и Миратовци. Въ началото билото ѝ се нарича *Островица*, а по-долу — *Вжрланджа*. Между първата и втората тераси е долътъ на *Лоянската рѣка*. Третата тераса, като се захваща отъ сѫщото мѣсто на прѣдгорието, минава по водораздѣла на Моравица и Голѣмата рѣка надъ с. с. Норче и Прѣшово задъ Миратовския долъ и, като се снижава постепенно, слиза въ полето на сѣв. отъ с. Миратовци. Макаръ и твърдѣ снижена между Миратовци и Прѣшово, тя не се изгубва и уничтожава, като другитѣ тераси, а се продължава на истокъ съ *Чукарката*.

Прѣку сниженото мѣсто, кждѣто ѫ прѣсича сърбската желѣзница, почва пакъ да се издига и на истокъ отъ село *Табановце* свързва се съ Четирския ридъ задъ това село.

На страна отъ главнитѣ пѫтища и населена съ диво арнаутско население, Църна-гора е още неизвѣстна и неизслѣдвана планина. Обаче, тя е твърде важна, както по географическото си положение, тъй и по богатствата, които съдържа и по срѣдствата за животъ, които дава на обитателитѣ си съ тѣзи свои богатства. Спружена между обширната Косовска поляна, която е отворена за цѣла сѣверна Албания и Кумановската, Скопската и Овче-полската поляна, свързани помежду си и отъ своя страна отворени почти за цѣла Македония, — тя има важно стратегическо значение. Това ѝ значение става още по-голѣма съ туй, че тя е естествена етнографическа граница между българския, сърбския и арнаутския елементи на полуострова. За насъ Българитѣ тя има по голѣмо значение даже отъ Шарската верига. Ходихъ въ селата при източнитѣ ѝ поли, срѣщалъ съмъ се съ селяне отъ селата при западнитѣ ѝ поли — не намѣрихъ нищо общо съ езикътъ, облѣклото, животътъ даже въ положението на еднитѣ и другитѣ. Оттатъшнитѣ селяни, дошли отсамъ планината, сѫ въ съвършено нова и чужда за тѣхъ страна, като въ новъ свѣтъ. Така е и съ нашитѣ, кога прѣминѫтъ оттатъкъ. Вѣрно е, прочее, че Църна-гора е демаркационната линия между двата юго-словѣнски клона на народитѣ, между Сърбитѣ и Българитѣ. Въ научно отношение непростителна грѣшка и краенъ шовинизъмъ е да търси човѣкъ сърбизъмъ отсамъ Църна-гора или наопаки! Оставямъ на страна г. Милоевикя, който

е замѣнилъ естественитѣ демаркационни географически стѣни съ фантастични; за поумѣренитѣ ще кажѫ туй, че злоупотрѣбяватъ съ названието Църна-гора, когато Скопската Църна гора турятъ по-навѫтрѣ отъ географическата граница между двата словѣнски клона на полуострова.

Расположена на границата на двѣ господарства и владѣтелка на толкозъ низки околни поляни, които водѫтъ въ сърдцата на двѣтѣ господарства, тя има и голѣмо политическо значение.

Църна-гора е една отъ лѣситѣ и богати съ дървенъ материалъ планини. Тя снабдява съ дървенъ материалъ за постройки и горенье Скопйе, Куманово, Гиляни и Прѣшово. Извѣстнитѣ Прѣшовски диреци и табани се изнасятъ и вънъ отъ казанитѣ четири градове. Прѣшовско—Църногорскитѣ коли, плугове и други дървени издѣлия отъ Куманово се изнасятъ по всичкитѣ околни градове. Горитѣ на нѣкои мѣста сѫ още дѣвственни и ѫ правѫтъ една отъ много водеститѣ планини, обстоятелство твърдѣ важно за околнитѣ ѝ полета.

Богатитѣ ѝ пасбища чудесно помагатъ да се развъжда по неѫ много иманье, особено едъръ добитъкъ. Най-главния процентъ на прочутия Кумановски пазарь за добитъци съставятъ добитъцитѣ отъ Църно-горския Арнаутлукъ и отъ Прѣшовско. Съ най-голѣма извѣстность въ околнитѣ паланки се ползуватъ Прѣшовскитѣ и Гилянски конье и волове, за покупката на които ходѫтъ на пазарь въ Куманово хора отъ цѣло Скопско.

Отъ голѣмитѣ ѝ минерални богатства за сега се обработва само хромовия рудникъ при с. Байловци.

Църна-гора е една отъ най-населенитѣ планини въ Скопско поради срѣдствата за животъ, които тя дава на населението. Населението при политѣ ѝ и отъ двѣтѣ страни е християнско, а по склоноветѣ и билото ѝ — арнаутско, диво и недостѫпно. Както ще се каже на потрѣбното мѣсто, това арнаутско население е отъ голѣмо мѣстна географическа важность, защото образува отъ себе си единъ неутраленъ поясъ между Сърбитѣ и Българитѣ. По цѣлото ѝ продължение по источнитѣ ѝ поли сѫ расположени богати голѣми села повече арнаутски или смѣсени.

П. *Скопска Църна-гора.* — Още въ самото си начало при кориятa надъ с. Чучеръ Църна-гора испуска на ист.-юго-ист. верига подъ сѫщото име Църна-гора, която раздѣля

Кумановското и Скопското полета. Отъ собствено Църна-гора, тя се отдѣля въ Скопско съ Крива-рѣка, която протича прѣзъ Баняни, а въ Кумановско — съ дълбокий долъ на Голѣма-рѣка, която тече прѣзъ Куманово. По всичкото си продължение до онова мѣсто, дѣто прѣсича желѣзницата, тя е почти еднакво висока. Най-високото ѝ мѣсто е *Бързина*, тѫпость, която се издига надъ с. Любанци. Откъмъ Кумановско склонътъ ѝ е малко по стръменъ, за туй отъ тая страна тя изглежда по-висока и е по-привлекателна, макаръ че Кумановското поле е по-високо отъ Скопското. По-голѣмата часть отъ сѣверния ѝ склонъ е извѣстна подъ името *Ваксинъ* пл. или *Матейчка* и *Думановска* пл., по имената на лежащитѣ по неѫ села. Отъ другитѣ ѝ часни имена по-забѣлѣлѣжителни сѫ: *Горо-гледъ* надъ с. Побожье, *Урвичъ* надъ с. Кучевища.

Църна-гора състои отъ гнеисъ, полски шпатъ и слида. Този ѝ съставъ и растителностьта ѝ придаватъ възчеренъ и непривлѣкателенъ изгледъ. Покрита е съ храсталакъ, а тукъ-тамѣ и съ кории. Най-гѫститѣ кории сѫ надъ Чучеръ и Блаца. Главнитѣ дървеса сѫ: букъ, джбъ, лѣска, кленъ и др. Кестенитѣ се срѣщатъ наредко. Боръ сега нѣма, нъ нѣкога го е имало твърдѣ много, както показватъ Черногорцитѣ и както показва названието „*Боровецъ*“, както се дава на едно мѣсто надъ с. Любанци. Въ паметни за сегашното население врѣмена горитѣ сѫ покривали по-голѣмата ѝ часть, а сега тѣ се считатъ като важно притежание за селата, въ синоритѣ на които се срѣщатъ. По билото тя е покрита съ добри пасбища, по които има бачила отъ околнитѣ Скопски и Кумановски села. Тѣзи пасбища, както и коритѣ ѝ сѫ раздѣлени между околнитѣ села. Всѣка година на Спасовъ-день съсѣднитѣ села ходѫтъ горѣ въ планината, за да повѣрѫтъ и прѣопрѣдѣлѫтъ границитѣ, синоритѣ отъ съсѣднитѣ села, слѣдъ което се веселѫтъ. На слѣдующия день искарватъ стадата по планината.

Водитѣ на Скопска Църна-гора се изливатъ отъ къмъ сѣв. въ голѣма рѣка, а откъмъ югъ — въ Вардаръ чрѣзъ три по-видни рѣкички: Крива-рѣка, Серава, която минува прѣзъ Скопйе, и Булачанската рѣка, която се влива въ Арачинското блато.

Южниятъ склонъ на Скопска Църна-гора е богатъ съ църкви и манастири, останѫли отъ врѣмето на сърбскитѣ

господари, поради което Милоевикь справедливо за тогава ѫ нарича „Сърбска св. гора“.

Въ източния си край Скопска Църна-гора се обръща въ низка хълместа възвишеность която по сѫщата посока съ Църна-гора се спуска дори до р. Пчиня надъ с. Студена бара. Най-високото мѣсто на тази хълместа възвишеность е при с. Бучинци. Само по сѣверния склонъ на скалистия *Бучински баиръ* има кория, която се нарича „*Бучински-забелъ*“. Другитѣ хълмове сѫ съвършено голи. По съставътъ на повъргитѣ хълмове сѫ покрити съ черноземъ, а на долу слѣдва бѣла земя, чиста или размѣсена съ камъчета и червена земя.

Надъ с. Студена-бара тоя хълместь ридъ се възвишава и подъ жгълъ съ първия се спуска надолу край Пчиня до устието ѝ вече като опрѣдѣлена, макаръ и твърдѣ широка горѣ тѫпа височина. Най-високата часть на този ридъ е въ началото му, дѣто се нарича Било. Той е широка горѣ плоска рудина съ червеноземна почва отгорѣ. При политѣ си въ началото е покрита съ нивя, а останѫлата часть — само съ трѣва, която изсъхнѫла и побѣлѣла отъ лѣтнитѣ горещини придава на рудината твърдѣ грозенъ изгледъ. Колкото ходи по-надолу, толкозъ повече се расширочава и снижава, а заедно съ той губи земистата покривка, за да покаже варовититѣ си и бигорливи скали. При с. Катланово въ тази възвишеность има проходъ, прѣзъ който минава джадето отъ Скопйе за Велесъ.

По цѣлото си продължение тя е богата съ минерални води, отъ които най-голѣма и най-извѣстна е сѣрестата вода на катлановскитѣ бани, или както ги викатъ, банитѣ „*Капланъ*“, за които ще се каже повече при описанието на р. Пчиня.

§ IX. *Курбешката планина*. — По общия видъ на повърхнината си Балканскиятъ полуостровъ въ срѣдата си по посока откъмъ ист. е твърдѣ издигнѫтъ надъ другитѣ си части. По тази издигнѫтость има двѣ най-високи мѣста, два грамадни планински вѫзли, единъ въ западната, а други въ източната планинска система. Въ срѣдата си и почти въ срѣдата на цѣлия полуостровъ, на границата между Турция, България и Сърбия, тази централна издигнѫтина прѣдставява една възвишеность, прѣсѣчена съ грамадни планини, нѣкой отъ които по височина заематъ видно мѣсто между

всичкитѣ планини на полуострова. Това е източния планински вѫзелъ, въ който най-високитѣ мѣста сѫ и Рила планина. На сѣв. и югъ отъ нея къмъ Дунавъ и къмъ Бѣло море се испускатъ възвишения въ видъ на планински групи, които постепенно се снижаватъ, до дѣто най-подиръ се обрѫщатъ въ низки приморски и прирѣчни равнини. Западния планински вѫзелъ е въ срѣдата на меридиалната линия, която прѣсича полуострова въ западния му край. То е сѣверо-албанския планински вѫзелъ включително и в. Люботърнъ, който съставява най-високата точка въ западния планински вѫзелъ и па цѣлия полуостровъ.

Между тѣзи вѫзли по висока отъ зап. къмъ ист., се простира единъ редъ отъ не твърдѣ високи планини. Тѣзи още не добрѣ изслѣдвани планини въ старо врѣме се именували съ общото име *Курбешка-планина*. За нея погрѣшно мислѣли старитѣ, че е една висока планина, която прѣсича полуострова отъ зап. къмъ истокъ.

Въ описваната отъ мене область въ този редъ планини влизатъ Руянъ и Козякъ планина.

1). *Руянъ* е конусообразенъ и широкъ върхъ, който се впуща на Турско-Сърбската граница. На югъ отъ него се издига не висока и съвършенно гола верига, която все край Пчиня слиза до Прѣшовско и Кумановско, дѣто се свързва съ Църна-гора на едно мѣсто чрѣзъ Четирския ридъ и подолу съ Рудина планина, която се простира между Скопското и Кумановското, полета. Четири часа на с.-и. отъ градъ Куманово, тамъ, дѣто Пчиня остава западната си посока и, като прѣсича Казяшката верига, завива на югъ, вѣригата се срѣща съ западния край на Козякъ. Единъ часъ по-надолу отъ гърлото на Клисурата на Пчиня веригата малко се по възвишава и расширочава и образува *Четирския-ридъ* надъ с. Четирци, единъ и половина часъ на с.-ист. отъ гр. Куманово. Както видѣхме, Четирския ридъ, като се понижава на западъ, чрѣзъ Чукарката се съединява съ третата тераса на Църна-гора, която отъ в. Чърни-върхъ на прѣдгорието на Църна-гора се спускаше въ Кумановското поле.

Отъ клисурата до Четирския ридъ веригата е съвършено гола, еднообразна по характеръ и грозна на гледъ, особено лѣтно врѣме, когато трѣвата, която ѫ покрива, е побѣлѣла отъ слънчевия пекъ. Дървеса и зеленина се срѣщатъ само по долинкитѣ на рѣкитѣ. На долу въ видъ на малка

скалиста издигнѫтость веригата се продължава всѣ край Пчиня до устието на Голѣма-рѣка, дѣто се срѣща съ отлогитѣ на Църна-гора. По цѣлото ѝ продължение все по нея е разположено с. Нагоричино.

II) *Козякъ*—е отдѣлена планинска верига, която пълни пространството между рѣката Пчиня и притока ѝ Крива-рѣка, долинитѣ на която ѫ и ограничаватъ. Козякъ се захваща на турско-българската граница, тамъ, дѣто се срѣща съ Власина планина и дѣто Осоговскитѣ планини се съединяватъ съ Курбешката планина чрѣзъ най-сѣвернатa си рамка Деве-багъръ, отъ която Козякъ се отдѣля съ дълбокия долъ на горното течение на Крива-рѣка. Като се захване отъ тукъ, Козякъ се спуска на западъ по границата между Кумановската и Прѣшовската каази и свършва въ Кумановско въ самия ѫгълъ, който образува р. Пчиня, като оставя западната си посока и завива на югъ. Пѫтникътъ отъ Куманово за Паланка вижда отъ лѣва страна гола една скалиста планина,къмъ която все се приближава до устието на Крива-рѣка, отъ кѫдѣто нататъкъ върви подъ политѣ ѝ — това е Козякъ. Сѫщий Козякъ е и онази планина, която се испрѣчва право прѣдъ тебе, щомъ се появишъ съ желѣзницата въ Кумановското поле отъ Скопското Вижда се и отъ Шаръ планина задъ Скопска Църна-гора, отъ което излиза, че тя е по-висока отъ послѣдната.

По характеръ и видъ Козякъ може да се раздѣли на двѣ части, границата на които съвпада съ границата на Кумановската и Паланечката каази, и които, споредъ това, можемъ да си наречемъ *Паланечки-козякъ* или *Билино*, защото най-високата ѝ часть се нарича Билино и *Кумановски-козякъ*.

1) *Паланечки Козякъ.* — Паланечкия-козякъ прѣдставява широка и массивна планина съ плоски и неизрѣзани склонове и съ равно широко било. Между долътъ на Германската рѣка и долътъ на Крива-рѣка тя се прѣдставява като една издута на напрѣдъ часть отъ цѣлата Козяшка верига. Полегатитѣ ѝ поли образуватъ на длъжъ по нея Паланечкото поленце. Билото и южния ѝ склонъ иматъ почва червеноглинеста и сѫ покрити съ храсталакъ и трѣва, а сѣверния ѝ склонъ на цѣлата верига е покритъ съ гѫста гора отъ букови и дѫбови лѣсове.

2) *Кумановския-Козякъ* или *сѫщия-Козякъ* прѣдставява тѣсна скалиста планина съ твърдѣ остро било съ чукообразни върхове по него и съ склонъ полегатъ, съвършенно скалистъ и дълбоко прѣрѣзанъ съ долища по разни посоки. По видътъ и характтеръть си Козякъ съвършенно прилича на второстепеннитѣ планински вериги, клонове на Осоговѣката група, — както тѣхъ и той въ началото прѣдставява широка, плоска и полуобрасла съ дървя, храстье и трѣва планина, опрѣдѣлена, гола и скалиста планинска верига.

Въ най-западния си край Козякъ свършва съ два цуцулести и скалисти върха: единъ по-високъ, който отъ далечъ се прѣдставява за начало или край, каквото щешъ го рѣчи, и другъ по-низъкъ, по страната отъ първия, който се прѣдставява като нога на първия. По името на по-високия върхъ *Козякъ* е наименована и цѣлата верига; низкия върхъ се нарича *Китка*, а тѣсния и скалистъ гребенъ между тѣхъ *Уши*. Козякъ, *Ушитѣ* и Китка образуватъ лѣвия брѣгъ на Пчинската Клисура: Козякъ обризува входътъ, Ушитѣ — срѣдната часъ, а Китка — исходътъ.

Склоноветѣ на Казякъ отдалечъ изглеждатъ голи, бѣли, както показва и името „*Бѣли-брѣгове*“. Варовецътъ и бѣлия полски шпатъ, отъ които е съставенъ склонътъ, придаватъ този цвѣтъ на тоя край на Козякъ. Въ останжлата си часть Козякъ състои отъ бѣлъ полски шпатъ, гранитъ и слида. Именно, кждѣ билото си състои отъ слида, размѣсена тукъ-тамѣ съ скали и камъни отъ полски шпатъ и бѣлъ гранитъ, съ което тя е съвършенно сходна съ Скопска Църна-гора; по-надолу на повърхнината на склонътъ полския шпатъ образува слабъ слой, подъ него слѣдватъ гранитни скали, подъ тѣхъ се простиратъ широки пластове отъ сива слида. Колкото слазашъ по-долу по планината, толкозъ повече пластътъ отъ полския шпатъ и гранитъ става по-дебелъ, и слидеститѣ пластове оставатъ въ по-дълбокото, а заедно съ туй толкозъ повече гранитътъ и полския шпатъ сж извѣтрѣяни и раздробени; така щото при политѣ на планината тѣ сж обърнжти въ дрѣбни камъчета, които много прѣчжтъ, както на пътуванието по тѣхъ, тъй и на разработванието имъ. Съ такъвъ съставъ тя има сиво-бѣлъ цвѣтъ.

Скалитѣ при политѣ на Козякъ сж твърдѣ много извѣтрѣли. Политѣ и долната часть на склонътъ на Козякъ сж покрити съ пласъ дрѣбни камъни, а по странитѣ на доло-

витѣ тѣ сѫ тъй много натрупани издробени, щото малко да ги раздвижимъ, ще потече на долѣ по странитѣ цѣлъ потокъ камъчета.

На 1 $^1/_2$ часъ отъ с. Жегляни до източни край на Кумановското поле, именно до клонътъ ѝ, който раздѣля Кумановско отъ Паланечко, паралелно ней се простира едно прѣдгорие съ сѫщия голъ видъ и скалистъ съставъ, както и Козякъ. Прѣдгорието, което на височина достига $^1/_3$—$^1/_2$ отъ височината на Козякъ, е грамада отъ чукове и хълмове, които само отдалечъ се прѣдставляватъ като верига въ видъ на прѣдгорие, а отблизу се виждатъ твърдѣ неправилно разхвърлени. Редъ отъ чуки, които постепенно се снижаватъ на кѫдѣ Пчиня, образуватъ полѣгатитѣ му поли — тѣ сѫ всѣ каменисти до толкозъ, щото разработването имъ е много трудно.

Отъ Козякъ прѣдгорието се отдѣля въ западния си край чрѣзъ долътъ на Мала-рѣка, на който долъ „*Бѣлитѣ брѣгове*“ сѫ твърдѣ стърмни и стстоѫтъ отъ съвсѣмъ извѣтрѣнъ полски шпатъ. Отъ Козякъ и клонътъ му прѣдгорието се отдѣля въ източния си край съ долътъ на рѣка Петровчица, а пространството между прѣдгорието и главната верига е испълнено отъ много чуки, отдѣлени една отъ друга съ страшни долища.

Прѣдгорието върви първо паралелно на главната верига, а послѣ малко завива и върви паралелно на западния редъ на *Гоглинскитѣ Чуки*. Отъ началото то е ниско съ твърдѣ тѣсенъ и остъръ гребенъ; по-наистокъ постепено се възвишава и надъ с. Байловци става най-високо. Тукъ на него се издига Каменистия цуцулестъ върхъ *Висока*, съ височина равна на $^1/_3$ отъ онази на Козякъ. Отъ Висока на истокъ веригата завива на къмъ югъ, раздѣля се на три реда отъ чуки и, като се снижава постепенно, свършва въ жгълъ между Пчиня и Петровчица.

Главнотото било на Козякъ, отдалечъ изглежда синьо, а кѫдѣто е покрито съ кория — черно, прѣдгорието изглежда сиво — червеникаво. Причината на туй състой, разбира се, въ геологическия имъ строй. Козячката верига на върхътъ се състой повече отъ слида, а по-долѣ по-склонътъ ѝ полския шпатъ и бѣлия гранитъ прѣобладаватъ Прѣдгорието по височина ще дойде до $^1/_3$, нѣкѫдѣ до $^1/_2$ отъ височината на Козякъ. Слѣдователно съставътъ

му отговаря на състявътъ въ долната половина на склонътъ на Козякъ.

III) *Клонове на Козякъ.* — Тъкмо на прѣдѣла между двѣтѣ му части при с. Дейловци козяшката верига отпуска на югъ единъ доста високъ и много широкъ клонъ, който се втика въ жгълътъ между Пчиня и Крива рѣка. Началото на този клонъ се нарича *Гоглинъ*, а долната му растурена часть носи разни мѣстни названия. Въ хартитѣ цѣлия клонъ е означенъ съ името *Страцинска планина*, отъ с. Страцинъ, което е растурено по цѣлия й источенъ склонъ, нъ азъ ще го именувамъ Гоглинъ по името на най-високата му часть, както съмъ правилъ и съ другитѣ планински вериги.

Гоглинъ отдѣля Кумановското и Паланечкото полета, заедно съ туй служи за прѣдѣлъ между Кумановската, Паланечката и Кратовската каази. Въ източния си край той се отдѣля отъ Билино съ долътъ на Германската рѣка, откъмъ западъ се отдѣля отъ Козякъ съ долъ на рѣка Петровчица, а тѣсния долъ на долната часть на Крива рѣка отдѣля южния му край отъ западния край на Лисецъ и отъ Довезенската планина Липецъ. Съ това си расположение той се вижда отъ цѣлото Кумановско поле, като нѣкоя тжпа възвишеность, която постепенно се снижава накждѣ Крива рѣка и която загражда хоризонта откъмъ истокъ. Вижда се ясно и отъ кждѣ Кратовско: излѣзнешъ ли малко надъ градъ Кратово и се обърнешъ на западъ, прѣдъ очитѣ ти се испрѣчватъ бѣли голини съ пустинообразенъ видъ, прѣдъ които въ лѣтно врѣме въздухътъ лъщи и трепери, както трѣпери въздухътъ надъ огънь запаленъ лѣтно врѣме на отворено мѣсто. По-голѣмата часть отъ по-нискитѣ планини въ Скопско сж голи, еднообразни и пустиновидни на гледъ, нъ такъвъ унилъ пустиненъ и отвратителенъ видъ нѣма нито една отъ тѣхъ!

Гоглинъ се отдѣля отъ онова мѣсто на Козякъ, дѣто той се нарича *Перанъ*. Въ началото си той прилича съвършенно на Перанъ и на Билино. Като има сжщата височина и видъ съ тѣхъ клонътъ отъ начало не се распознава отъ главната верига. Слѣдъ половина часъ спускъ откждѣ Паланечко се захваща долътъ на Германската рѣка, а откждѣ Кумановско — долътъ на Петровчица. Тѣзи два дола отдѣлятъ отъ главната верига клонътъ, който вече се распознава, като отдѣлна верига. Накждѣ Кумановско отъ него се спускатъ надъ долътъ на Петровщица страшни пропасти, и

стръмни чуки, а на истокъ надъ Паланечкото поленце свършва съ много стръменъ склонъ, когото дълбоко прорѣзватъ долищата на Верманската рѣка и Бѣла рѣка. Сжщо като Билино и Перанъ, Гоглинъ въ началото си прѣдставлява единъ широкъ до $^3/_4$ часъ въ основата, горѣ тжпъ и плосъкъ массивъ, богатъ съ трѣва и пасбища, по които пасжтъ много стада най-вече отъ кози и конье. Гоглинъ прѣвишава Билино съ туй, че е по-богатъ съ дървесна растителность, че е покритъ съ гжста гора. Казаното до тукъ се отнася до собствено Гоглинъ, който свършва подъ с. Дренакъ и малко надъ Карпиновъ манастиръ. На долѣ колкото Гоглинъ слиза на югъ, толкозъ повече се снижава и разширочава, заедно съ туй и оголява. Най-подиръ въ долната си часть той прѣдставлява една гола плоскость, по която се простиратъ редове чуки съ чудовати форми, които чуки горѣ се схождатъ съ общия гребенъ на Гоглинъ.

Потоцитѣ сж прорѣзали склонътъ на части, които сега сж отдѣлени една отъ друга съ долища, а вѣтрѣянието на скалитѣ е придало имъ форми фантастична, та ги обърнали „*чуки*“ т. е. остри височини (dans, aiguilles). Ако си прѣдставимъ тѣзи долища испълнени, тогава ще имаме единъ широкъ гребенъ, който се спуска накждѣ рѣката, като се снижава постепенно; такъвъ гребенъ трѣбва да е билъ прѣди вѣкове този клонъ, такъвъ се показва и сега, ако го погледнемъ отъ далечь, отдѣто да не се виждатъ долищата. По този си характеръ Гоглинъ напомнюва Лопенъ планина, между Кочанско и Кратовско и е даже сходенъ съ него въ всѣко отношение. Както Лопенъ, и Гоглинъ отъ срѣдата надолѣ губи характеръ на планинска верига и се обръща въ грамади островърхлести и скалисти хълмове, наричани отъ мѣстнитѣ хора чуки, които постепенно се снижаватъ и расширочаватъ надолѣ. Чукитѣ на Гоглинъ се отличаватъ отъ чукитѣ на Лопенъ по чудноватитѣ си и разнообразни форми, по туй, че сж значително високи и по широки отъ тѣхъ и че тѣ сж наредени въ по-опрѣдѣлени линии.

Тукъ по-лѣсно отколкото въ Лопенъ се вижда, че чукитѣ сж распрѣдѣлени въ три реда или по-добрѣ, че Гоглинъ въ южния си край се раздѣля на три чатала: срѣденъ, источенъ и западенъ, всѣкой отъ който се състой отъ по нѣколко чуки свързани помежду си съ тѣсни гребени. Срѣдния и главния отъ тѣхъ се спуска по сжщата южна посока съ

Гоглипъ, като негово продължение и въ началото си до Карпиновъ манастирь е тѫпъ, а на долѣ става по-тѣсенъ. Въ продължението си той състои отъ три чуки и свършва надъ Крива рѣка- при с. Стрѣзовци съ чуката *Орловецъ*. Въ една впадина по този редъ отъ чуки въ началото на *Голѣмъ долъ* е *Карпиновъ манастиръ*. Той е единъ отъ най-старитѣ манастири. По мнѣнието на околнитѣ житети, той е билъ направенъ прѣди 1,000 години. Стария надписъ, дето било написано, че билъ основанъ прѣди 1000 години, билъ унищоженъ при подновяването на манастиря. Слѣдъ дохаждането на Турцитѣ манастирьтъ билъ запустенъ и присвоенъ отъ нѣкой бегъ, който въ църквата си затварялъ козитѣ. Околнитѣ селяни откупили мѫнастиря и го подновили. Сега манастиря е тѣсенъ. Въ срѣдата на кръглестия дворъ е църквичката, а наоколо сѫ наредени 32 стаи въдвуетажно здание Манастиря е български. Калугери нѣма.

Западния чаталъ, подъ жгълъ съ него, сеспуска до надъ с. Орахъ, отдето се малко отклонява и съ ниски неправилно разхвърлени чуки се спуска до Петровчица. По политѣ му е *Орахското* поленце, дълго и широко до единъ часъ, което сравнително съ околнитѣ мѣста, е доста плодовито. Тоя чаталъ състои отъ 4 чуки, отъ които най-горната надъ манастиря се нарича *Небце*, а послѣднята на с. Орахъ—*Дабодѣлъ*. Източния състои отъ 4 чука по-ниски, сравнително съ чукитѣ на първитѣ два чатала и свършва надъ Крива рѣка при с. Куклица съ чуката *Видимъ*. Тази остараleста чука, макаръ незначителна по височина, има доста широкъ хоризонтъ. Откъмъ Паланечко нищо не го закрива, чрѣзъ долината на Крива рѣка за него открито е Кумановското поле, а като е срѣщу устието на Кратовската рѣка, отворенъ му е и Кратовския долъ. Тъй щото, отъ него се виждатъ далечни мѣста, отъ дѣто прѣдполагатъ да е произлѣзо името му Видимъ.

Тѣзи вериги отъ чуки се отдѣлятъ една отъ друга съ дълбоки долища, като пропасти. Западния и срѣдния чаталъ се отдѣлятъ съ „Голѣмий долъ“ — голѣма пропасть съ каменисти и стърмни страни, грозна и страшна нагледъ. Срѣдния и източния отъ начало ги дѣли долъ, който по-долѣ се разширочава и се обръща на впадина между двата чатала, дълга и широка на половинъ часъ, която селянитѣ викатъ „*Поле*“. Читателя може да си прѣдстави, какво пусто поле

е тази впадина както и Орахското поле. Отъ пороитѣ земята и камънитѣ отъ околнилѣ стърмнини се завличали въ ниското на долътъ, испълнили и покрили скалитѣ съ земя и тъй се образувала равнинка съ камениста почва, която равнинка околнитѣ селяни наричатъ поле. Отъ този редъ впадини е и въпросното поле. Планината до манастиря напрѣдъ е била въ турски ржцѣ, както ще видимъ по-долѣ, а въ ржцѣтѣ на раитѣ оставала само тази впадина, поради което я нарѣкли *Раятско поле.*

Характеръ и съставъ на Гоглинъ. Гоглинъ е близу до билото на Козякъ, слѣдователно, както и послѣдния, собствено Гоглинъ състои отъ слида съ синъ цвѣтъ, надъ която има слабъ пластъ отъ глинесто черноземна почва. На долѣ почвата захваща всѐ повече и повече да се губи, та чукитѣ и въ тритѣ чатала оставатъ съвършено скалисти и каменисти. По повърхнината чукитѣ сж покрити съ грамада отъ дрѣбни камъчета отъ гранитъ и полски шпатъ, дълбока до $^1/_2$ метъръ, подъ която грамада надолѣ все е скали отъ полски шпатъ и гранитъ. Свличани на долѣ тѣзи камъчета правятъ твърдѣ камънисто Раятското и Орахското полета.

Цѣлия клонъ нѣкога билъ покритъ съ гжсти гори. Орахчани приказватъ, че тѣхната чука Дабодѣлъ давала голѣми джбови табани за кжщи, както показва и името ѝ. Въ прѣданията по историята на с. Куклица се говори, че нѣкога селото цѣло се е скрило въ горитѣ на чуката Видимъ отъ нашествието на нѣкоя турска дружина. Сега само Гоглинъ е покритъ по двата склона въ жглитѣ съ Козякъ и Билино съ гжсти кории отъ букови, джбови и брѣстови дървеса, а отъ горѣ на тепето гората е значително оредчена и ходи на истрѣбяване. Тѣзи гори често сж служили като скривалище на селата чакъ отъ Паланечкото поле въ врѣме на „зулумъ“. Така е било напримѣръ въ врѣмето на башибозуцитѣ въ послѣднята руско-турска война, когато всичкитѣ околни села до Пчиня и Крива-рѣка се скрили отъ дивитѣ Арнаути „азбии“ въ гжститѣ гори на Гоглинъ, дето прѣкарали нѣколко мѣсеци подъ чадъри. Освѣнъ на собствено Гоглинъ гора се срѣща още на слѣдующитѣ мѣста. Първата чука отъ срѣдния редъ по билото и странитѣ си цѣлата е покрита съ кория отъ млади дървя отъ джбъ, кленъ, габиръ и ясенъ. Западниятъ склонъ отъ втората чука на сжщий ридъ, наричанъ въ мѣс-

тото „*Велйова-страна*“, има тъй сѫщо единъ добъръ забелъ; корията на Видимъ при основата му е малка и незначителна.

Въ гѫститѣ гори на Гоглинъ се криятъ многобройни лисици и зайци, съ което той се слави въ Кумановско. Напрѣдъ тѣзи гѫсти гори сѫ служили за скривалище и на поголѣми диви звѣрове. И сегашнитѣ хора помнѣтъ, когато въ тѣхъ е имало и вълци. Прѣданията говорятъ и нѣкои названия твърдѣтъ, че е имало тукъ мечки, язовци и елени. Билото на първата чука отъ срѣдния редъ се нарича „*Язовина*“, а втората чука отъ източния редъ се нарича „*Медведина*“. Мѣстнитѣ жители твърдѣтъ, че тѣзи названия произлѣзли отъ язовцитѣ и мечкитѣ, които нѣкога тукъ се срѣщали въ изобилие. Около с. Ругинци въ Раятското поле въ срѣдъ бѣло-глинеститѣ и бѣло-каменисти мѣста има по повърхнината една ивица отъ цървена глинеста земя. Околнитѣ селяни вѣрватъ, че тази цървена ивица е образувана отъ кръвьта на послѣдния еленъ, който раненъ въ Лисецъ, прѣбѣгалъ прѣзъ това мѣсто въ гората на Гоглинъ, за-да остави тамъ коститѣ си. Нѣма съмнѣние, че това сѫ спомени отъ послѣднитѣ врѣмена, въ които сурия еленъ се е растакавалъ подъ сѣнкитѣ на Гоглинскитѣ гори.

Видъ отъ Гоглинъ. Отъ южната часть на Гоглинъ имашъ доста обширенъ хоризонтъ на всичкитѣ страни. Отъ западъ подъ краката ти е побѣлѣлото (азъ говоря за лѣтно врѣме, въ каквото посѣтихъ този край) и унило на гледъ Кумановско поле, въ което само долинитѣ на рѣка Пчиня отъ устието на Крива-рѣка надолѣ и Голѣма-рѣка отъ Кумаково нагорѣ прѣдставляятъ зелени мѣста, като тази въ срѣдъ нѣкоя пустиня. Кумановското поле, което погледнѫто отъ ниско мѣсто се вижда хълместо, отъ тука се прѣдставлява равно като тепция отъ Пчиня нататъкъ. Редътъ отъ възвишения, който се простира край р. Пчиня, загражда долината на послѣднята. Само отъ с. Войникъ надолѣ въ срѣдъ бѣлата равнина се вижда долината на Пчиня като една ивица отъ зеленъ покривъ, отъ мумуруски и конопи, въ срѣдъ която лѫщи водата на Пчиня, извита като змия. Това голо пространство е заградено съ тъмната Църна-гора, прѣку която на далечь се синѣе до небото Шаръ планина. Откъмъ югъ прѣку голинитѣ край Пчиня виждашъ тъмно-сини високи кушища въ лицето на Скопскитѣ планини. По-налѣво, окото ти се губи въ небесната синина надъ широкото Овче-поле.

На истокъ паралелно една на друга се отдалечаватъ издутата напрѣдъ Билина и голия Лисецъ. Въ източния имъ край тѣ се свързватъ прѣзъ една напрѣчна височина, която е Паланский Деве-багъръ, а между тѣхъ, като дъното на корито, е заградено полѣгатото и голо Паланечко поленце. Въ найниското му мѣсто подъ Лисецъ тече Крива-рѣка, на която водитѣ не се виждатъ отъ върбалаци, а двата му далечни кѫтове сѫ двѣ дупки: едната въ сѣверната му, отъ която тече горна Лрива рѣка и при исхода на която е Паланка и въ южната — Дурачката рѣка съ Паланечкий мънастиръ надъ неѭ. Въ края на Лисецъ, отъ дѣсната му страна, зяе срѣщу тебе единъ теменъ и страшенъ отворъ, като голѣми уста, мѣжду планини. То е долътъ на Кратовската рѣка, въ сѣверний край на който е градъ Кратово. Паралелно на стѣнитѣ му и по на югъ отъ тѣхъ се чериѣе Руянъ пл. съ връхъ Островица на него като нѣкоя цуцулка. Горнята часть на отвора на Кратовския долъ се загражда съ напрѣчни църни на гледъ грамадни по голѣмина планински височини, които се испускатъ на кѫдѣ Паланка. То сѫ Кратовскитѣ планини Буковикъ и Лисецъ.

В. Планики отъ Източната система.

§ 1. *Осоговскитѣ планини.* Подъ името Осоговски планини азъ разбирамъ всичката онази погранична планинска група, която пълни пространството между рѣкитѣ: Вардаръ отъ устието на рѣка Пчиня до онова на рѣка Брѣгалница, послѣ по послѣднята до извора ѝ и отъ тамъ прѣку Малешевската планина до Струма и по неѭ до въ Кюстендилско. Границата на тази група отъ западъ и сѣверъ образува долината на рѣка Пчиня. Майката на всичката тази група отъ планини е главна една централна верига, нарѣчена Осогово, отъ името на която и цѣлата група е добила общото си название. Въ много харти срѣщамъ названието Дуваница на мѣсто Осогово или едното и другото, като еднозначущи. Не можахъ да изучѭ цѣлата область на Осоговската планинска група, нъ отъ многобройнитѣ распитвания можахъ да научѭ туй, че подобно име не сѫществува. Не само че съ името Дуваница не именуватъ цѣлата група, като съ еднозначно име съ Осогово, ами нѣмало нито едно мѣсто, което да носи названието Дуваница, като частно име. Имало една планинска верига, която отъ върхътъ Руянъ се спускала въ

Кюстердилко на югъ отъ гр. Кюстендилъ и която се наричала *Душаница*. На едно съ много приятели отъ Осоговскитѣ мѣста прѣдполагамъ, че отъ погрѣшно записаното име Душаница (а да записватъ погрѣшно географическитѣ названия, това е най-обикновенно явление) е произлѣзло несжществующето название Дуваница.

I) *Осоговското плато*. На самата турско-българска граница, именно на границата между Кюстендилското окржжие и Паланската, Кратовската и Кочанската каази, се издига на значителна височина грамаденъ единъ массивъ, надъ който се издигатъ, като широкоплѣсчести исполини двата най-високи върха въ Осоговската група *Руянъ* и *Султанъ-шепе* или *Царевъ-врхъ*, които по височина конкурирать единъ съ другъ за първенство.

Въ географийтѣ по-високъ изваждатъ Руянъ, а мѣстнитѣ за по-високъ смѣтатъ върхътъ *Царевъ-врхъ*. Кое отъ двѣтѣ мнѣния е по-право, азъ не могж да кажж, но по извѣстность първото мѣсто държи Царевъ-върхъ. На върхъ тепето на послѣдний има чешма съ студена и приятна за пиение вода. Една легенда приима, че тази чешма е направена отъ царь Константинъ, който господарувалъ по тѣзи мѣста; отъ тоя царь и върхътъ нарекли Царевъ-върхъ. Друга една легенда отдава направата на тази чешма на Султанъ Мухамеда, който минжлъ прѣку този върхъ и, като не намѣрилъ вода да утоли жаждата си, заповѣдалъ да се направи тукъ чешма, за споменъ на неговото минавание и за да не страданжтъ другитѣ пжтници като него. По неговото име нѣкои наричатъ този върхъ *Султанъ-тепе*. Първото отъ тѣзи имена е по-употрѣбително, даже обще-употрѣбително въ мѣстото, а второто — редко употрѣбително отъ Християнитѣ; първото може да се смѣта за народно, а второто — за научно. Царевъ-върхъ е единъ массивенъ върхъ съ страни стърмни, плоски и не изрѣзани и съ тепе плоско, което се издига на значителна височина надъ всичкитѣ околни планини. Отъ дъното на долътъ на Злѣтовската рѣка до тепето му смѣтатъ да има 4 часа. Цѣлия върхъ е покритъ съ гжсти гори отъ букови дървеса, между които Власитѣ пасжтъ стадата си. Състои се повече отъ слида. Той е на самата граница между Кратовската и Паланечката каази и на водораздѣла между Брѣгалница прѣзъ Злѣтовската рѣка, на Крива-рѣка чрѣзъ Дурачката рѣка и на р. Струма, не помнж чрѣзъ кой нейнъ притокъ. Почти

на самото му тепе си взематъ началото Дурачката рѣка, която се спуска на сѣверъ и протича прѣзъ Паланка и Злѣтовската рѣка, която се спуска на югъ въ Кочанско. Низъкъ единъ гребенъ подъ тепето на Царевъ-върхъ служи за водораздѣлъ на Дурачката и Злѣтовската рѣки. Прѣди 20 години, когато още се разработвалъ Кратовския мадемъ, водата на Дурачката рѣка ѫ завъртѣли насамъ и по язъ ѫ докарали въ Кратово; въ 1886 година, когато въ Паланка имаше много аскеръ, правителството отбило отъ извора водата на Злѣтовската рѣка и ѫ пустнѫло по долътъ на Дурачката рѣка, да тече въ Паланка. Щипски единъ бегъ ѫ отвърнѫлъ отъ тамъ.

Близо до Царевъ-върхъ и малко по-наистокъ отъ него е другия високъ върхъ *Руянъ*. Издутостьта надъ която се издигатъ тѣзи 2 исполински върха, прѣдставлява планински вѫзелъ и то единъ отъ най-голѣмитѣ не само въ Скопско, нъ даже въ цѣлата ни страна, отъ които си водѫтъ началото всичкитѣ планини на Осоговската група отъ планини. Ето по-главнитѣ отъ веригитѣ въ тази планинска група. Трѣбва да се забѣлѣжи, че началото на веригитѣ не може строго да се опрѣдѣли въ нѣкой центъръ: основитѣ на върховетѣ съ околната височина прѣдставлявatъ като общъ массивъ.

II) Отъ двата върха на кѫдѣ Паланка паралелно на Дурачката рѣка се испуска една верига, която свършва надъ самата Паланка. Въ по-голѣмата си часть тя е извѣстна подъ названието *Цървена-ябука*. Нейно непосрѣдствено продължение къмъ сѣверъ е пограничната между България и Турция, именно между Кюстендилското и Паланечкото поле, *Деве-багъръ планина* (Названието Деве-багъръ, което значи Камила-рика се дава въобще на мѣста стърмни за означение тази имъ стърмность).

III) Подъ жгълъ съ неѫ отъ сѫщия върхъ Руянъ се испуска поменѫтата *Душаница планина*, която се спуска въ Кюстендилско.

IV) Собствено Осоговската верига се захваща отъ източния склонъ на Царевъ-върхъ, върви право на истокъ по самата граница между Турция и България и свършва въ Джумайско надъ р. Струма. Малко по-наистокъ отъ Царевъ върхъ и почти въ самото начало на тази верига, тамъ именно, кѫдѣто тя вече се отдѣля отъ общата централна възвишена часть на вѫзелътъ въ видъ на отдѣленъ гребенъ, надъ неѫ

се издига най-високия ѝ върхъ *Осогово*, отъ когото и цѣлата верига се нарекла Осоговска, а отъ нея и названието *Осоговска група* се дава на всичкитѣ планини, които сж свързани съ нея.

Отъ върхътъ Осогово на истокъ по билото ѝ до Джумайско се срѣщатъ слѣдующитѣ по важни названия: *Рудина*, *Ждрапаница*, *Сива-Кобила*, *Цървена-ябука*, *Вастегорка*, *Чеканецъ*, *Църнъ-каменъ*, *Габровска* пл. или *Деве-горъ* съ най-високи върхове *Обенъ* и *Дели-Мехмедовъ върхъ*. Тѣзи названия слѣдватъ едно подиръ друго отъ западъ къмъ истокъ. Макаръ и да не ходихъ, сжществуването на тѣзи названия не подлѣжи на съмнѣние, защото ги научихъ отъ единъ овчаръ по тѣзи планини и ги провѣрихъ отъ единъ учитель отъ тѣзи мѣста.

Осоговската планина е твърдѣ висока, най-високата въ Скопско подиръ Шаръ, а по широчината въ основата ѝ по насъ нѣма друга планина, която да се равнява ней. При всичко туй, тя е лишена отъ онзи страшенъ и величественъ изгледъ, какъвто иматъ другитѣ голѣми планини въ Скопско.

Осогово се вижда отъ цѣло Овче-поле и отъ Щипско, а Кочанското поленце е подъ политѣ ѝ. На истокъ отъ Кочанското поле по южния ѝ склонъ и южнитѣ поли е мѣстността *Пиянецъ*. Билото на Осогово е тѫпо само по себе, нъ при много полегатия склонъ то изглежда доста остро. Почти въ цѣлото си продължение то е равно и нѣма никакви по-видни ловишения по него. По самото било минава границата между Турция и Княжеството. Какъвъ е сѣверния ѝ склонъ, не знаж и, като говорж за Осогово, азъ имамъ прѣдъ видъ само южния склонъ.

Види се, камънитѣ, отъ които състои планината, сж лѣсно разрушими и почвата въобще лѣсно проницателна, та водитѣ сж изрѣзали твърдѣ много южния склонъ на Осогово. Плачковица, Шаръ, Скопскитѣ планини и тѣ сж прорѣзани съ дълбоки долища, нъ се вижда, че водата тамъ е показала силата си само на нѣкои мѣста, а тукъ цѣлия склонъ е распарталенъ, раздробенъ. Между другитѣ причини на туй една ще бжде и тази, че склонътъ е много полегатъ и основата на планината много широка. Ако дойдешъ въ Кочанското поле, безъ да си гледалъ Осогово отъ по-далечъ и отъ повисоко, напразно ще търсишъ грамадната Осоговска верига, за която, може би, си слушалъ, че тя загражда отъ с. Кочан-

ското поле. Като гледашъ отъ ниското поле, вмѣсто верига висока, ти имашъ прѣдъ себе си единъ широкъ массивъ, като грамада отъ скалисти височини, хълмове наредени въ вериги, въ редове или расхвърлени неправилно и раздѣлени съ долища, които сѫ мрѣжообразно расположени единъ спрѣма другъ. Понеже сѫ отдѣлени една отъ друга, тѣзи височини, погледнѫти отъ разни страни на полето, прѣдставляватъ се въ различно расположение и видъ. Само отъ южния край на полето, особено като се покачишъ малко по политѣ на Плачковица, виждашъ едно високо било, което, впрочемъ, е тъй надалечъ прѣдъ тебе, щото по скоро ще го приемешъ за било на друга нѣкоя по задна планина, отъ колкото на тѣзи височини, които имашъ прѣдъ себе си. И азъ, когато влѣзохъ първъ пѫть въ Кочанското поле, приехъ казанитѣ височини за други отдѣлни височини, може би послѣдни расклонения на Осоговскитѣ клонове, а не за часть отъ сѫщата Осоговска планина, за която бѣхъ слушалъ, че загражда Кочанското поле. Даже, когато отъ с. Виница, което се намира при политѣ на Плачковица въ юго-источний кѫтъ на полето, азъ видѣхъ самото било на веригата, още не можехъ да се примирѭ съ мисъльта, че тѣзи височини сѫ непосрѣдствени части на това било. Само погледнѫта отъ височината на Плачковица, тя се прѣдставлява въ истинския си видъ: планина широка съ твърдѣ полегатъ и изрѣзанъ склонъ, който постѫпенно се снижава до Кочанското поле и по на истокъ въ Пиянечкс. Политѣ ѝ въ западната половина образува Кочанското поле, а на истокъ тѣ сѫ съединени съ височинитѣ въ сѣверний край на Малешъ. Склонътъ и политѣ ѝ на истокъ отъ полето образуватъ главната часть на мѣстностьта Пиянецъ. Цѣлия ѝ юженъ склонъ е скалистъ, дивъ. Скалитѣ ѝ състоѭтъ повече отъ слида, гнеисъ и гранитъ. Поразителната голота и пустинния видъ на цѣлия юженъ склонъ значително намаляватъ величието на тази голѣма планина! Освѣнъ редкитѣ дървеса по долищата и пасбищата по билото почти никаква растителность нѣма въ по-голѣмата ѝ часть, а голитѣ сиво-бѣли скали още повече способствуватъ да уголѣмятъ пустинообразния ѝ видъ. Този видъ и характеръ бие по-силно на очи съ туй, че насрѣщнѫта Плачковица планина има тамамъ противоположенъ видъ. Малкото води, които се процѣждатъ прѣзъ скалитѣ на южния склонъ, изливатъ се въ Брѣгалница чрѣзъ 3 рѣкички: Кочанската, Масалница и

Желѣзничката. При всичко че казанитѣ по горѣ височини по склонътъ на Осогово сж разбъркани, долищата на казанитѣ 3 рѣкички и другитѣ по на зап. надъ Овче-поле и въ Кратовско (Злѣтовската, Кратовската и др. рѣки) помагатъ да се сгрупиратъ височинитѣ въ вериги, въ клонове. Прѣди казанитѣ двѣ вериги (Червена-ябука и Осоговската верига) съставляватъ главната верига въ Осоговската планинска група: първата е като западно продължение отъ централната възвишеность, втората — като източна главна часть на главната верига, а третата или Душаница пл. е единъ отъ сѣвернитѣ голѣми спускове на централната възвишеность и на главната верига. Долѣ-изложенитѣ вериги съставляватъ южнитѣ и юго-западнитѣ клонове и спускове на централния массивъ и на главната верига, които клонове и спускове образуватъ планинитѣ на Кочанско, Кратовско и Паланечко.

V) *Лопенъ пл.* — Отъ юго-източния край на в. Руянъ се захваща друга планинска верига, която е малко по-ниска отъ Осоговската планина. Тя върви отъ начало подъ твърдѣ остъръ жгълъ съ Осоговската верига и по-посока отъ з.-с.-западъ къмъ и.-ю.-истокъ. Отъ Осоговската верига тя е отдѣлена съ долътъ на Желѣзничката рѣка, която прѣсича на длъжъ склонътъ на Осогово въ високото, не много подъ билото на веригата, а надъ Царево-село завива по направление напрѣчно и почти перпендикулярно на планината и, като прѣсича срѣдната и долната часть на склонътъ, влива се въ Брѣгалница на и.-с.-истокъ отъ Кочани въ началото на клисурата, която съединява Кочанско съ Пиянечко. Въ горната часть тази верига тамамъ прѣдъ в. Осогово и на сѣв.-зап. отъ Кочани се издига в. Китка, който е малко по-низъкъ отъ Осогово. Отъ него веригата завива почти право на югъ и като се снижава постепенно, свършва въ западния край на Кочанското поле въ самия жгълъ между р. Брѣгалница и притока ѝ Злѣтовичица. Отъ Кочанското поле на сѣв.-зап. отъ Кочани виждашъ една възвишеность съ значително правилна пирамидална форма, която възвишеность се издига почти на еднаква височина съ билото на Осогово — то е в. Китка. Отъ неѫ надолѣ паралелно на долътъ на Кочанската рѣка виждашъ да се спуска единъ массивенъ гърбъ, който ти загражда отъ с.-з. хоризонта — това е долната часть на Лопенъ.

Цѣлата верига на Лопенъ пълни пространството, първо между Злѣтовската и Желѣзничка рѣки до извора на р. Еще-

рецъ, послѣ между неж и Желѣзничката р. до Китка и на долѣ между Злѣтовската и Кочанската рѣки. По продължението си билото на тази верига носи слѣдующитѣ названия: *Лопенъ*, *Щалковица*, *Займица*, *Кормина*, *Ивковъ-Прѣслабъ*, по който има Влашки колиби и надъ който се издига в. *Китка*, *Пониква*, *Брѣгово*, *Скала* и *Риткова-скала* надъ с. Рудари.

По харахтеръ, видъ и растителность най-високата часть на Осоговската планинска група може да се раздѣли на двѣ части: западна по-висока, земеста и покрита съ растителность, която на видъ обикновено е тжпа, широка и горѣ плоска, и източна гола и скалиста и която състои отъ вериги повече остри чукести и не тъй массивни. Подобно на цѣлата група и прѣдметната тукъ верига въ тѣзи отношения може да се раздѣли на 2 части, за прѣдѣлъ на които служи в. Китка: с.-западната часть влиза въ западната часть на Осоговската група, а останжлата часть на югъ отъ Китка — въ източната.

Въ началото си веригата прѣдставлява тжпа възвишеность, като часть отъ централното високо плато. Склоноветѣ ѝ надъ Злѣтовската и Желѣзничката рѣки сж покрити съ дѣвственни букови лѣсове, съ каквито е покрита по-голѣмата часть отъ западната половина на Осоговската група. Билото ѝ е покрито съ буйна трѣва, най-много съ „лопенъ“ (то е една висока трѣва съ жълти цвѣтове и съ дебело стъбло) отъ името на която и планината се нарекла Лопенъ. Цѣлата почти планина е ненаселена и още дива, неизвѣстна и непристжпна планинска страна. Тукъ описвамъ Лопенъ само въ общи думи, защото го видѣхъ отъ далечъ. Подробности за неж сж нужни, като за едно отъ високитѣ мѣста въ групата. Въ началото си, тя повечето е смѣсена съ околнитѣ планини, надъ които се издига като тжпость. Само отъ извора на рѣка Ещерецъ, притокъ на Злѣтовската рѣка, тя личи като отдѣлна верига, която се спуска подъ тжпъ жгълъ съ Пониква. Отъ Китка на югъ веригата се спуска отъ и.-с.-истокъ къмъ з.-ю.-зап. На нѣколко растояние отъ Китка тя още пази характера на опрѣдѣлена планинска верига, която твърдѣ бавно се снижава надолѣ. Западниятъ склонъ е още като часть отъ западната група, за туй има нейния видъ. Той е страшно надвиснжлъ надъ долътъ на Ещерецъ, непристжпенъ, покритъ всплошъ съ гжста гора, надъ която тукъ-тамѣ се издигатъ тъй сжщо темни скали. Така надвис-

нѫлъ, стърмно надъ Кочанската рѣка е източния ѝ склонъ, нъ той е скалистъ—характеръ свойственъ на планинитѣ въ източната половина на Осоговската група. Билото ѝ заема срѣдно мѣсто между двѣтѣ. То не е нито массивно нито остро чуко-образно, а е значително плоско и широко. По него минава пѫтьтъ отъ Кочани за Паланка. Приказвахѫ, че билото е твърдѣ сгодно за пѫть и пѫтуването по тази планина е твърдѣ приятно, защото пѫтьтъ билъ доста гладъкъ и равенъ. На пѫтя въ срѣдъ билото имало едно мѣсто твърдѣ равно и покрито съ вода като лака, което държало пространство около 70 дюлюма. Водата се образува отъ една чешма. Срѣдната по водяста часть, пакъ и цѣлото това мѣсто го наричатъ „*Пониква*“, отъ което и тази часть на планината е наречена Пониква.

На долѣ веригата става съвършено гола и скалиста и прѣдставлява редъ отъ чуки, които постепенно се снижаватъ на долѣ.

Погледнѫта отдолѣ, планината съ тѣзи чуки се показва като състояща отъ стѫпала, отъ които всѣкое послѣдующе е по ниско. Заедно съ снижаването надолѣ планината се разширочава и най-подиръ при с. Нивичани на зап.-сѣв.-западъ отъ Кочани, тя губи вече характера на верига и се обръща въ скалисто-хълместа мѣстность, която пълни пространството между долната часть на Кочанската и Злѣтовската рѣки. Голи, едно-образни и грозни на гледъ сѫ тѣзи хълмове и чуки, такъвъ видъ придаватъ и на цѣлата околна мѣстность; скалитѣ имъ сѫ съставени отъ горѣ раздробенъ полски шпатъ, подъ когото слѣдватъ пластове отъ слида. Такъвъ съставъ иматъ почти всичкитѣ планински вериги и мѣста въ тази часть на Осоговската група, ако могѫ да сѫдѭ по мѣстата, въ които бѣхъ. Тукъ-тамъ срѣщатъ се скали и пластове отъ бѣлъ гранитъ. Най-видната и най-извѣстната отъ тѣзи чуки е *Раткова-скала*, която се издига надъ самия изворъ на Рударската рѣка на с.-з. отъ Кочани и на с. ист. отъ с- Бѣли.

Споредъ прѣданието, тази висока и стърмна скала си е получила названието отъ този просто случай. По страната ѝ въ високото имало дупка, пълна съ медъ, защото пчелитѣ много обичатъ такива мѣста. Нѣкой си Радко съ другари отишълъ да вади отъ този медъ съ кърбла. Другаритѣ му го пуснѫли въ дупката съ вѫже и по едно врѣме му викали:

„Доста Радко, додека ти е сладко“, нъ ненаситний Радко не ги послушалъ. Вжжето се скъсало и той се убилъ въ трапътъ. По негово име и скалата се нарекла *Радкова*.

Склоноветѣ на тази хлъместа мѣстность и отъ двѣтѣ страни сж полѣгати, наведени. И двата склона състоятъ отъ чуки и хълмове, които ставатъ по-малки и се снижаватъ на ист. накждѣ Кочанската и Оризарската, на з. на кждѣ Злѣтовската, а на югъ до Кочанското поле. Твърдѣ неправилно сж разхвърлени тѣзи чуки, нъ отдалечъ, като гледашъ отъ източната страна, се забѣлѣзватъ 3 главни реда отъ тѣхъ. Първий, който се захваща отъ вр. Китка, образува южния брѣгъ на Желѣзничката р. На истокъ той свършва *Калиманската-чука* тамъ, дѣто Желѣзничката р. завива на югъ. Този редъ има видъ на прѣдгорие на Осогово близо до билото му, отъ което го отдѣля долътъ на Желѣзничката р. Още въ началото му отъ него подъ жгълъ се спуска втория редъ отъ чуки, който пълни пространството между р. Масалница и Кочанската р. и свършва надъ с. Оризари. По неправилни сж хълмоветѣ, които образуватъ склонътъ на Осогово надолѣ отъ Калиманската чука между р. Масалница и Желѣзничката. Третия редъ се захваща отъ Синковецъ съ чукитѣ *Св. Илия* и *Ильина скала* и свършва съ „*Бахчалъкскитѣ хълмове*“, подъ които лежи гр. Кочани. Въ сжщность и тритѣ тѣзи реда не сж нищо друго, освенъ раздробения юженъ склонъ на Осогово. Като ги раздѣлямъ, азъ искамъ да ги прѣдставьж въ какъвто видъ тѣ се показватъ, а не ги приемамъ за отдѣлни вериги. Всѣкоя отъ тѣхъ си носи особено название. Намирамъ за излишно да привеждамъ тѣзи названия.

Отъ горната часть на описаната верига се испускатъ три рамки, които пълнятъ жглитѣ между Злѣтовската рѣка и притоцитѣ ѝ Мала р., Ещерецъ и Рударската рѣки.

Отъ планината Лопенъ, именно отъ мѣстото ѝ Щалковица на зап., се испуска широка и дългообразна рамка, дълга до 2 часа, която пълни пространството между Злѣтовската и Малата р. Тя носи названията: *Калинъ каменъ*, *Мегя* и *Широка падина*, отъ дѣто сѣкжтъ дървенъ материялъ за цѣлото Овче-поле.

Тази рамка е едно отъ високитѣ мѣста въ тази планинска страна, по-висока е и отъ Пониква. Горѣ на билото то и подъ него тя е съвършенно гола, покрита само съ гжста

трѣва, по-която пасѫтъ стадата на Власитѣ и на Злѣтовскитѣ търговци, а по склоноветѣ и при политѣ си е покрита съ страшни лѣсове отъ бука, джбъ и габеръ. Ягодитѣ ѝ сѫ извѣстни въ цѣлата околность. Отъ височинитѣ на Злѣтово вижда се тъмното ѝ голо било.

Още въ началото ѝ перпендикулялярно ней се испуска една чука, която пълни пространството между Мала-рѣка и Ещерецъ. Билото на тази чука е широко, плоско и твърдѣ водясто, като блато, отъ което и получило названието *Суи-зере*. Съ полузамръзнѫлитѣ си води зимно врѣме то се обръща въ тундра, а лѣтно врѣме прѣдставлява мочурливо мѣсто, покрито съ дѣтелина.

Между Ещерецъ и Рударската рѣка е *Пастиларь* — чука, която свършва съ скалистъ склонъ надъ с. Злѣтово. Склонътъ ѝ откѫдѣ долътъ на Мала-рѣка е покритъ съ букова гора, откѫдѣ Рударската рѣка е голъ и скалистъ, а билото ѝ е покрито съ буйна трѣва.

Всичкитѣ тѣзи мѣста сѫ диви, пусти и слабо населени; тѣ се посѣщаватъ само отъ Власитѣ и тѣхнитѣ стада отъ овци, кози и конье. Заедно съ туй тѣ сѫ важни, както по физическитѣ си особености, така и по туй, че сѫ погранични мѣста. По-подробно ще запознаѫ читателя съ характера имъ при изложението на пѫтуването си отъ Злѣтово въ Зеленигадъ, а сега за по-голѣма свързка пристѫпвамъ по бързо къмъ разглеждането на останѫлитѣ разклонения на западно Осогово.

VI. Шестата верига отстѫпва на първата по височината и дължината, нъ прѣвишава ѫ по пространството, което покрива: заедно съ своитѣ разклонения и подразклонения, тя пълни пространството между рѣкитѣ: Злѣтовска, Брѣгалница, отъ устието на послѣдната на долѣ, Вардаръ, Пчиня, до устието на Крива-рѣка, по неѫ до устието на Дурачката рѣка и по долътъ на послѣдната до върхъ Султанъ-тепе. Тази верига се отличава по туй, че е твърдѣ разклонена, поради което по-скоро прилича на една второстепенна планинска група, отъ колкото на единъ клонъ отъ Осогово. И тази верига се отдѣля отъ Царевъ-върхъ. Въ началото си тя е часть отъ поменѫтото високо плато. Споредъ това, тя прѣдставлява единъ плосъкъ массивъ, по когото, като грамади, тукъ-тамъ се издигатъ високи чуки. Било особено нѣма и ако не ѫ отдѣляхѫ отъ околнитѣ височини

пропаститѣ на Дурачката и Злѣтовската рѣки, тя не би приличала на планинска верига; все-таки по тоя массивъ се забѣлѣзва една широка и плоска часть, която може да се приеме за било на массивътъ. Такъвъ видъ има тя до онова мѣсто, дѣто Злѣтовската рѣка прави най-голѣмата извивка около *Широка падина*. По всичкото туй продължение тя има сѫщия характеръ на Лопевъ и Мегя т. е. по склонътъ и политѣ си е покрита съ гѫсти лѣсове, а горѣ — съ трѣва, по която скитатъ стадата на Осоговскитѣ власи. Подиръ Шарскитѣ най-тлъсти и най-добри сѫ пасбищата на тази планина.

Въ тази часть тя носи названията: *Вартогъ*, *Голомѣхъ*, *Брѣза*, отъ които първото ми се вижда твърдѣ характеристично за видътъ и характерътъ на планината. На долния край на тази плоскость се издигатъ единъ до другъ като два близнака върховетѣ: *Облово* и *Уво*. Първия отъ тѣхъ стои по-горѣ и се издига като широкъ купъ сноньe надъ дългото било на Голомѣхъ и има тѫпо било, тѫпъ и голъ скалистъ склонъ; този върхъ има отдалечъ изгледъ приличенъ на хуния. Малко надолѣ отъ него, не надъ билото, а малко надъ страната, се издига втория върхъ, който, макаръ и по-низъкъ отъ първия, има малко по-живостенъ изгледъ, едно защото е покритъ съ растителность, друго защото тепето му е по-остро и стръмния склонъ се прѣдставлява още по-стръменъ, по-страшенъ, като се слива съ склонътъ на планината надъ Злѣтовската рѣка. До тука веригата върви отъ истокъ — сѣверо-истокъ къмъ западъ—юго-западъ, а отъ тукъ на долѣ се спуска отъ сѣверо-истокъ къмъ юго-западъ. Отъ тѣзи два върха веригата взема вече опрѣдѣленъ характеръ и се раздѣля на 2 вериги, които си водѫтъ началото отъ двата върха.

1) Първата верига подъ име *Лисецъ* планина се спуска подъ тѫпъ жгѫлъ съ Голомѣхъ на сѣверъ — сѣверо-истокъ и свършва надъ самия гр. Паланка, слѣдъ едно продължение отъ 5 — 6 часа.

Отъ *Деве-Багъръ* и отъ *Цгрвена-ябука*, която се спуска въ Кюстендилско, отдѣля се съ долътъ на Дурачката р., която излиза отъ Цървена-ябука 2—3 часа далечъ отъ гр. Паланка.

Още отъ самото му начало отъ него се изпуска на з. подъ сѫщото име Лисецъ-нога, която пълни долътъ между Кратовската р. и долното течение на Крива-рѣка.

Собствено Лисецъ е висока, широка и горѣ плоска планина, дълга $3^1/_2$—4 часа. По билото ѝ минава пѫтьтъ отъ Кратово, който тукъ се съединява съ Кочано-Паланечкия. Цѣлата почти е покрита съ гора, макаръ и малко редка. Ногата е сѫщо тъй широка и плоска, нъ е по-ниска отъ майка си, и на з. постепенно се снижава. Цѣлата и отъ двѣтѣ страни е съвършенно гола съ почва глинеста, въ която червената глина прѣобладава надъ бѣлата. До самото било и отъ двѣтѣ ѝ страни има по склоноветѣ си нивя, които ѫ прошаряватъ и съ това ѝ даватъ малка една пъстрота.

2. *Плавица пл.* Отъ втория връхъ Уво се захваща друга планинска верига, която се спуща по з.-ю.-з. посока. Отъ начало тази верига, съ малко едно исключение, има почти сѫщата висечина съ прѣди-описаната. Малко по-долѣ отъ Уво и право надъ Кратово на неѫ се издига високия връхъ *Буковикъ*, който има почти сѫщата височина и характеръ съ Уво. Отъ Уво на западъ нѣщо на 2 часа се издига, като не особена висока стѣна, *Плавица пл.* Буковикъ се смѣта за началото, а Плавица за срѣдата и главната часть на тази верига, която поради туй и наричамъ съ общото име Плавица. Между Буковикъ и Плавица веригата е снижена въ видъ на проходъ широкъ до $^1/_4$ часъ, прѣзъ когото минава пѫтьтъ Кочани—Злѣтово—Кратово. Тази сниженость се нарича *Печенщи*. Въ зап. си край Плавица така сѫщо се снижава надлъжъ нѣщо до $1^1/_2$ ч. Надъ зап. край на сниженостьта се издига в. *Църни-връхъ*. Така щото отъ Буковикъ до Църни-връхъ на тази верига има 2 „уши“ (уши наричатъ у насъ мѣсто, снижено между 2 височини). Зап. край на Плавица на кждѣ Кумановско до Пчиня и въ Овчеполе до Пчиня и Вардаръ е протегната цѣла верига отъ хълмове съ различна височина, които сѫ покрити съ храсталакъ, съ гѫсти кории, или само прошарени съ дървеса и които придаватъ на мѣстностьта пустинень видъ. По-вечето села сѫ расположени като въ дупки по доловетѣ, въ дъното на които често шумятъ водитѣ на нѣкой потокъ, скритъ подъ дървесата. Отъ Църни-връхъ веригата се расклонява на нѣколко клона. Единъ отъ тѣхъ, като се продължава по общата посока на веригата, свършва надъ р. Пчиня, съ името *Руянъ* (името Руянъ се срѣща на много мѣста въ прѣдметната ни область и въ други мѣста по Македония; видѣхме го въ Осогово на Българо-Македонската граница, има го и

въ Вранското. Това, споредъ мене, има извѣстна *етнографическа важность*, като се вземе прѣдъ видъ туй обстоятелство, че названията на такива вѣщи немогжтъ да се прѣдаватъ произволно. Тази пл. е наречена така по името на една трѣвка, наречена „*руянъ*“, която бояджиитѣ и табацитѣ употрѣбяватъ при боядисването. Варжтъ ж и съ водата, която се е варила, мажжтъ първенъ материтѣ, прѣди да ги туржтъ въ боята, за да хващатъ по-добрѣ; сжщото правжтъ и съ кожитѣ, слѣдъ като ги щаватъ и прѣди да ги боядисатъ. Тая трѣвка сушена се продава на всѣкждѣ по чаршията. На Плавичния Руянъ е имало тъй много руенъ, че отъ тукъ сж брали за Скопие, Велесъ, поради което и планината ж нарекли по нейното име).

Буковикъ се издига доста стръмно надъ самия гр. Кратово, нѣщо на 2 ч. височина отъ градътъ нагорѣ. Странитѣ му до връхътъ, особенно откъмъ Кратово, сж покрити съ гжста гора отъ буки, отъ които и той си е добилъ названието. Между букитѣ има нѣкои стари и тъй дебели, щото трима човѣка мжчно могжтъ да ги прѣграбжтъ. Спазването на тази кория се дължи на правителството, което е запрѣтило още съ врѣме да се сѣкжтъ дървеса отъ тамъ. Въ срѣдъ голинитѣ, които владѣятъ въ околностьта на гр. Кратово. Буковикъ прѣдставлява единственното по-весело мѣсто. Извѣстно е, че горитѣ съ букови и лѣсови дървеса иматъ извори съ най-добра за пиенье вода. Въ срѣдъ реброто на Буковикъ има голѣмъ изворъ и кладенецъ съ студена вода, която по кюнци е донесена въ градътъ и е распрѣдѣлена по градскитѣ чешми. Поради тѣзи извори и дебелитѣ му сѣнки Буковикъ е най-любимото мѣсто за расходки на Кратовци.

Джата, която съединява Буковикъ съ Лисецъ, се нарича *Лѣшка пл.* По характера, както и по мѣстоположението си тя държи срѣдно мѣсто между двѣтѣ тѣзи планини; на мѣста е глинесто-земеста и гола, както Лисецъ, а на други е скалиста и покрита съ дървеса най-много кестенови и лѣскови, отъ които и си е добила названието. Плавица е дълга 9—10 ч. план. верига, която въ продължението си ту се снижава, ту се възвишава, като за разнообразие: прѣдставлява 3 снижени, като уши, мѣста, между тѣхъ три гребена, като стѣна и единъ широкъ връхъ. Плавица е тѣсна пл. съ остъръ гребенъ и стръмни склонове; тя се простира на границата между Овче-полско и планинската часть на

Кратово. Отъ южната страна се прѣдставлява по-висока, защото стръмно се спуска надъ полето; а отъ сѣверъ се показва не тъй висока, защото политѣ ѝ сж полегати и по-високи отъ южнитѣ. И по двата си склона тя по-нагорѣ е покрита повече съ храсталакъ и редки дървеса, а при политѣ си е гола. По съставътъ си тя е скалиста, но съ силно извѣтрѣяни скали планина. Всичкитѣ планински вериги въ източната страна на Кратовската кааза се виждатъ да сж твърдѣ богати съ руди (до сега открили въ нея 32 руди), нъ Плавица държи първо мѣсто между тѣхъ. Отъ неж именно се е копаела извѣстната Кратовска руда съ галенитъ, отъ която толкозъ врѣме се вадело, се плавело срѣбро, отъ което и пл. се нарекла Плавица. Името златица, съ което нѣкои ѫ именуватъ, показва, че отъ неж се вадило и злато. Отъ тѣхъ сега има само бѣлѣзи. Въ началото на Плавица не далечъ отъ Печеницитѣ има по южния ѝ склонъ баиръ нареченъ *Гюпка* (циганка), на когото е открита напослѣдъкъ мѣдна руда, която още не се обработва. Малко по-долѣ отъ Гюпката по сѫщия склонъ на Плавица е мѣстото, отъ кждѣто се е вадѣлъ галенитътъ. Недалечъ отъ Гюпка на единъ хълмъ по политѣ на Плавица сега вадѫтъ воденични камаци, които конкурирать съ Злѣтовскитѣ.

При с. Кондово подъ ребрата на Плавица има езеро — блато, голѣмо колкото едно гумно. Отъ него вадѫтъ пиявици. Такъво, нъ малко по-голѣмо блато, има и при с. Кукушинье. А надъ село Добрево, при политѣ на Плавица пл., има една дупка извѣстна само на околнитѣ селяни, отъ която прѣзъ единъ проходъ се влиза въ други дупки, като калугерски келийки, съ неизвѣстно происхождение. Вѫтрѣ въ келийкитѣ има вода, която околнитѣ употрѣбяватъ за цѣръ. Въ тѣхъ се намиратъ човѣшки кости.

Отъ западния край на Плавица до Църни-върхъ сниженото мѣсто на веригата прѣдставлява се като плоскость голо-цървена, прѣрѣзана съ долища. Началото ѝ се нарича *Здравчи-камень*, за дѣто тамъ имало здрави каменни сгради.

3. *Клонове на Плавица.* Расклоненията на Плавица не сж голѣми, нъ захващатъ голѣмо пространство и иматъ това значение, че всичкитѣ тѣ прѣдставлявать крайнитѣ отлоги на планинитѣ отъ ист. система. Тѣ пълнѫтъ Овче-поле, което и го прѣсичатъ по разни посоки. Ето по-забѣлѣжителнитѣ отъ тѣхъ:

а) При с. Луково отъ връхътъ Уво се захваща една рамка, която подъ твърдѣ остъръ жгълъ съ Плавица и по-посока сѣв.-сѣв.-истокъ къмъ ю.-ю.-з. се спуска надолѣ край Злѣтовската р., на която образува дѣсния брѣгъ до Злѣтово нѣщо на 3 часа. Отъ Плавица се отдѣля съ единъ долъ, прѣзъ когото протича Коритница р. Свършва надъ самото с. Злѣтово съ високо тепе, на връхъ което е Лѣсновския мънастиръ Св. Отецъ. Рамката е извѣстна подъ името *Кусецъ*, а страната ѝ надъ Злѣтовската р. наредъ отъ горѣ надолѣ носи слѣдующитѣ названия: *Широко присое*, *Широкъ* и *Баково*. По височина тя постепенно се снижава отъ Уво надолѣ, както и веригата на Плавица, а по характера си напълно прилича на послѣднята. Покрита е съ лѣсковъ храсталакъ и тукъ-тамъ съ кории отъ ясенъ. При политѣ ѝ надъ Злѣтовската р. и надъ самото с. Злѣтово има два мадема, отъ които се вадятъ прочутитѣ въ сѣверна Македония злѣтовски воденични камъни.

б) Отъ сѣверната страна на Плавица едно неопрѣдѣлено възвишение, ограничено съ долищата на Кратовската р. и р. Новишица, пълни пространството мѣжду тѣхъ.

в) Нъ главнитѣ расклонения излизатъ отъ Църний-върхъ. Той е доста широкъ пирамидаленъ върхъ, високъ до $2^1/_4$ ч. надъ долътъ на Сакуловската рѣка. Юго-източния му склонъ е по-стръменъ и по-високъ, а сѣверо-западния по-низъкъ, както бѣше по цѣлата верига на Плавица, защото откъмъ юго-истокъ е Овче-поле, а откъмъ сѣверо-западъ е възвишеностьта, за която поменжхъ по-горѣ. Покритъ е въ по-голѣмата си часть съ дървесна растителность, отъ което отдалечь се прѣдставлява дѣйствително тъменъ и чернъ, както показва и названието му. Въ него трѣбва да има голѣми пластове отъ каменни вжглища, отъ които на нѣколко мѣста селянитѣ си вадятъ твърдѣ лѣсно.

Массивътъ на Султанъ-Тепе и Руянъ бѣше главния вжзелъ въ разглеждането на Осоговската група, отъ който излизахж второстепеннитѣ вжзли Китка, Облаково и Уво. На единъ отъ клоноветѣ на послѣдния второстепенъ вжзелъ Църний-върхъ образува третостепенъ вжзелъ, отъ който се отдѣлятъ повече отъ клоноветѣ на веригата на Плавица. Ето новитѣ спускове на този вжзелъ.

г) Откъмъ Кратовско се испуска височината *Липовецъ*, която върви отъ истокъ-юго-истокъ, къмъ западъ-сѣверо-западъ

и която пълни пространството между р. Повишица и Лакавица. Отъ върхътъ нататъкъ тя постепенно се снижава. Въ цѣлото си продължение тя пази характера на цѣлото възвишение: като него и тя е покрита съ глинеста почва, гола или покрита съ храсталакъ и повече разработена. Кждѣ края си отново се възвишава и се обръща въ бѣла съвършенно гола или (нѣкждѣ) крастава планина, която свършва надъ Крива-рѣка при с. Довезенци. Подъ него сж селата: Мургашъ, Довезенци, Пейзово, Кутлинецъ, а оттатъшната страна: Коню и Рудари. Отъ източната си страна тя е стръмна, а отъ западната — плоскость, като край на Кратовската испъкнжлость. Въ началото на Липовецъ прѣдъ самия Църний-върхъ откъмъ сѣверната му страна се издига *Градишкия връхъ* или, както си го викатъ въ околнитѣ села, *Връхъ*. И той е единъ пирамиденъ връхъ, който се издига надъ плоскостьта около $1^1/_2$— 2 ч. височина (малко по-низъкъ и по-тѣсенъ отъ Църний-върхъ). При основата си той е широкъ съ обиколка около $2^1/_2$ ч. Нагорѣ правилно и постепенно се стѣснява и свършва въ видъ на прѣсеченъ конусъ съ плоско и равно тепе, голѣмо колкото 2—3 гумна. Като за знакъ, на самия му връхъ стърчжтъ 2 голѣми дървеса. Почти на самото му тепе е градишкия мънастиръ „Св. Георгий“, въ който става голѣмъ съборъ на Георгевъ-день, а на тепето отгорѣ има остатъкъ отъ стари здания или градище, отъ което и върхътъ се нарича Градишки връхъ.

Склоноветѣ на върхътъ сж повечето разработени и испъстрени съ църни и цървени нивя. Само тукъ-тамѣ се срѣщатъ храсталакъ и дървеса, а на тепето си е голъ.

Хоризонтътъ отъ него е доста просторенъ и гледката твърдѣ пъстра и разнообразна. Далечъ на юго-западъ и западъ крижтъ се въ синьото небе Велешкитѣ и Скопскитѣ планини. Въ срѣдъ широкото Овче-поле, дѣто погледа ти се изгубва като въ бездна, спира ти погледа жълтоблѣдия връхъ *Богословецъ*, който се вижда да се издига като купа сѣно въ срѣдъ равнината. На истокъ Кратовската цървена на гледъ отъ глинеста почва плоскость е заградена съ два вѣнци отъ височини, задъ които на истокъ съвършенно ти ограничаватъ погледа тъмно-синитѣ гигантски Осоговски планини. На сѣверъ все жълти, бѣли, и бѣло-сиви голини и красти оттласнуватъ ти погледа съ своята грозота.

Плавица прѣку Църний-върхъ е снижена нѣщо на 1 ч. продължение. Прѣзъ тази сниженость минава пѫтьтъ отъ Щипъ, прѣзъ Овче-поле, за въ Кумановско. Безъ прѣходъ, рѣзко надъ сниженото мѣсто се издига подъ названието *Братѫ́него*, а по-нататъкъ — още по-високо надъ Братонего се издига най-високата подиръ Плавица часть на тази верига *Гюришка планина* съ в. *Островица*, който владѣе надъ всичкитѣ околни планини, надъ цѣлото Овче-поле, Скопско и Кумановско. (Въ Кумановско на 3—4 мѣста и въ югозападна Македония на нѣколко мѣста съмъ срѣщнѫлъ названието „Островица“, происхождението на което никой не е могълъ да ми истълкува. Всичкитѣ тѣзи височини прѣдставляватъ цуцулка по-тѣсна или по-широка, която се издига отъ срѣдъ една впадина, заградена съ по-тѫпи и по-малки височини). Подъ сѣверния ѝ склонъ е Гюришския манастиръ, единъ отъ голѣмитѣ манастири по тѣзи мѣста. Горѣ на върхъ Островица има една църквица, дѣто напрѣдъ ходили на поклонение. Прѣди 70—80 години нѣкои черкези разрушили църквицата и намѣрили тамъ стари пари, каквито и сега се намиратъ въ околнитѣ мѣста.

Върхъ Островица е единъ видъ малъкъ планински вѫзелъ: въ него крайната часть на веригата се раздѣля на 3 части, всѣка отъ които постепенно се расширочава и тъй планината най подиръ се прѣобръща въ широка планинска плоскость.

Срѣдниятъ и най-високиятъ отъ 3-тѣ чатала спазва посоката на веригата и като нейно продължение подъ название *Руянъ* свършва се надъ р. Пчиня при с. Винце. Руянъ е високъ приблизително колкото Плавица. Когато ходишъ отъ Скопие за Кочани, щомъ излѣзнешъ въ долината на р. Пчиня, испрѣчва се прѣдъ тебе една височина съ полегати поли, съ глинеста почва, разработена и покрита съ нивя, всрѣдъ които по полегатостьта малко по-настрана е расположено едно село—височината е крайното мѣсто на Руянъ планина надъ с. Винце. Чакъ до с. Св. Николе отлѣво имашъ вече тази верига, която загражда откъмъ сѣверъ голѣма часть отъ Овче-поле.

По съставътъ си Руянъ прѣдставлява такъво нѣщо: по повърхнината си е покритъ съ единъ дебелъ 3 аршина пласть отъ бѣла или червена глинеста почва или пъкъ отъ силно извѣтрѣянъ, нъ още не обърнѫтъ въ земя полски шпатъ. На

долѣ подъ този пластъ нѣкждѣ слѣдватъ скали отъ по твърдъ не извѣтрѣянъ полски шпатъ, а нѣкждѣ, обикновенно въ дълбокото,—пространи пластове отъ сивъ и лѣсно ронливъ плоченецъ. Въ противоположность на околнитѣ му високи планински мѣста, Руянъ въ поголѣмата си часть е покритъ съ доста гѫста дървена растителность: по сѣверния склонъ—съ кории отъ брѣсть, ясенъ, дѫбъ, клѣнъ, дрѣнъ, а по южния —повече съ храсталакъ. По-долѣ ще видимъ, че всичкитѣ клонове на западно Осогово, като подчинени подъ общи правила, колкото се отдалечаватъ отъ централната възвишеность, толкова повече ставатъ голи, до дѣто на края съвършенно оголѣватъ. Исключение отъ това прѣдставлява само Руянъ, съ който, види се, Плавица искала да си покаже послѣдната сила, та се извишила на края си и спазила горитѣ.

Сѣвернятъ чаталъ на Островица испуска се подъ жгълъ съ Руянъ, отъ който се отдѣля съ долътъ на единъ потокъ, нареченъ *Цуцулиговъ долъ*, който се захваща отъ западния склонъ на Островица и се влива въ Пчиня при едноименното село, а отъ Липавикъ планина се отдѣля съ Лакавичкото поленце. Той прѣдставлява единъ редъ отъ много широки, горѣ тѫпи, бѣли дългнести хълмове, които пълнѫтъ трижгълното пространство между Пчиня и притоцитѣ ѝ Лакавица и казания потокъ на с. Пчиня. Съ западния си клонъ тѣ образуватъ лѣвата страна на твърдѣ кривата клисура на рѣка Пчиня въ Кумановско. Стръмно до непристѫпность се издига страната надъ рѣката като стѣна отвѣсна, състояща отъ скали или цѣли, или раздробени на по-голѣми или по-малки камъни. Отъ Кумановското поле или отъ по-далечъ се виждатъ тѣзи крайни мѣста на този чаталъ, като слѣти съ отсамнитѣ; за едно и двѣтѣ прѣдставляватъ една гола еднообразна възвишеность, която, впрочемъ, гармонира по видъ съ повечето ниски и високи мѣста въ Кумановско. Между него, Градишкия върхъ и Довезенската планина се намира *Лакавишкото поле*, дълго 2 ч., а широко до $^1/_2$ ч. Собствено говоря, тукъ нѣма поле, нъ южнитѣ поли на Довезенската планина и западния склонъ на Кратовската плоскость между Довезенската пл. и Върхътъ сѫ тъй полегати, че добиватъ видъ на поле. Съ глинеста и наносната си почва тѣ не сѫ толкозъ плодородни, нъ сѫ чисто благодѣяние на природата за околнитѣ голи и никакъ не производителни мѣста. Водитѣ му образуватъ р. Лаковица, която тече подъ самитѣ поли на описания чаталъ.

Този редъ захваща отъ Островица съ *Голакъ планина* (Бие на очи нейната голота и ужасна грозота съпоставена между покрититѣ съ гѫста дървесна растителность Островица и Руянъ и при околнитѣ части на хълмоветѣ, които части сѫ или покрити съ кории или сѫ разработени. За туй справедливо е дадено укорителното название Голакъ) слѣдватъ *Голѣмиридъ* или *Войковецъ* и *Подвисъ*, съ който свърпва надъ с Орѣше. Но съставътъ си тѣзи хълмища приличатъ на първия чаталъ, само че почвата и тамъ, дѣто ѫ има, е въ слабъ пластъ, а скалитѣ сѫ много повече раздробени.

Третия чаталъ прѣдставлява хълместа плоскость, която подъ жгълъ съ Руянъ се спуска край лѣвия брѣгъ на Пчиня до Вардаръ, на когото образува тѣсninата отъ устието на Пчиня надолѣ. Въ началото си той е низъкъ, хълместъ, а по-долѣ се издига по-високо подъ името *Конярска пл.*, отъ името на селото Коняри, което се намира подъ сѣвернитѣ му поли. Прѣзъ сниженото му начало, което образува нѣщо като широкъ хълместъ проходъ между Конярската планина и Руянъ, върви пѫтьтъ отъ Скопие за Кочани и Щипъ. Сѣверозападнитѣ склонове на Конярскитѣ хълмове иматъ характерътъ на южния склонъ на Руянъ, а источнитѣ — на Голакъ. Голинитѣ, които пѫтника по желѣзницата вижда отъ устието на Пчиня на долѣ, сѫ южнитѣ склонове на Конярската пл. Разгледанитѣ планини образуватъ западната часть на Кратовската каза и часть отъ Кумановската. Виждатъ се отъ Кумановско напълно. Азъ отъ далечъ ги видѣхъ отъ Козякъ и прѣди казаната Голакъ планина.

Общия имъ видъ се прѣдставлява, както слѣдва: Далечъ на Истокъ губи се въ тъмната синина една верига, която, впрочемъ, се вижда само отъ високото било на Козякъ. — То е Осоговската верига. Прѣдъ неѫ се издига грамадна една висока плоскость, като пѫпокъ издаденъ прѣдъ голѣмия трупъ, който пакъ постъпенно се снишава на западъ. Отъ южната страна пѫпокътъ е заграденъ съ една верига, която не много се издава надъ плоскостьта, но ъ закрива ти хоризонта на югъ. Като гледашъ отъ Голакъ, отъ ю-западний край на пѫпокътъ се издаватъ 2 чатала, между които е Лакавичкото поле. Тѣ сѫ Руянъ и Липовецъ пл. Въ жгълътъ между тѣхъ като високо цуцуле стой Градишкия върхъ, задъ когото се черпѣе Църний върхъ. Прѣку послѣдната сниженость на Плавица далечъ на югъ вижда се едно цуцуле въ

синината. То е Богословския ридъ въ Щипско, когото ще видимъ по-послѣ. Ако плоскостьта я сравнимъ съ търбухътъ на единъ грамаденъ трупъ, то ще допълнимъ сравнението, като сравнимъ тѣзи чатали на двата крака на този трупъ. Отъ Козякъ имашъ прѣдъ себе си по-страшни мѣста, изгледъ на по-добра картина. Прѣдъ тебе е страшна една пропасть, вѣчно сѣнчеста, отъ това и тъмна. Отъ двѣтѣ ѝ страни се спускатъ пакъ такива 2 крака, които се прѣдставляватъ много по-високо отъ първитѣ за туй, че по-между имъ е дълбока пропасть. Краката тукъ се образуватъ отъ .Липовецъ пл. и отъ .Лисецъ (ногата на .Лисецъ). На истокъ тъмна една и голѣма височина загражда долътъ и като дига съединява двата крака. То е гористия Буковикъ, който отъ всѣкждѣ има такъвъ тъменъ и величесвенъ изгледъ. Подъ краката му въ една засѣнчена дупка се вижда мѣстото, кждѣто е Кратово. Отъ Буковикъ на лѣво почти отъ ю.-ю.-з. къмъ с.-с.-и. се спуска тжна височина, тъмна както Буковикъ и висока колкото него, и която видѣхме, че подъ името .Лисецъ пл. се спуска надъ самата Паланка. Отъ върхътъ на Козякъ се вижда, какъ съ пропастъта на Дуракчката рѣка .Лисецъ се отдѣля отъ Цървена ябука, продължение на която е Деве-Багъръ. Подъ жгълъ съ неж се спуска Лисецъ (ногата му). Жгълътъ между тѣхъ откъмъ сѣверната имъ страна го пълни една цуцулеста височина, наречена *Църний върхъ*, който е скаченъ и съ собственно Лисецъ, и съ ногата му. Църний-върхъ и ногата на Лисецъ въ началото си сж покрити съ дървеса и състожтъ отъ скали отъ черни камъни, поради което иматъ тъмний изгледъ на Буковикъ и Лисецъ. Надолѣ Лисецъ става по-низъкъ, по-широкъ съ почва цървено-глинеста, а най-западния си край съ варовита бѣла почва.

Повече, макаръ и по-ниски, рамки Църни-върхъ испуска въ Овчеполе.

е) Една ниска рудина се спуска отъ него на и. до Брѣгалница при устието на Злѣтовската рѣка. Само защото наоколо му е поле, този ридъ се забѣлѣзва, иначе той би се слѣлъ и изгубилъ, понеже нѣма повече отъ 50 метра височина. Той отдѣля Кратовското Овчеполе отъ Щипското и Св. Николското. На долѣ веригата завива край Брѣгалница, на която и образува дѣсния брѣгъ дору до устието. При Щипъ тя образува тѣсninата на Брѣгалница. Почти право на западъ отъ Щипъ нѣщо на $2^1/_2$ се издига най-високото

мѣсто въ веригата върха *Богословецъ*, който господарува надъ цѣлото Овче-поле. Отъ него подъ жгълъ съ Брѣгалничката верига на ю.-з. се испуска рамка, която се разширочава и извишава на западъ и се спуска надъ Вардаръ. Между двѣтѣ вериги бѣло и червено — глинести хълмове, които погорѣ храстисти,а надъ Вардаръ голи, пълнятъ пространството и образуватъ хълместата южна часть на Овче-поле отъ устието на Брѣгалница до гр. Велесъ.

ж) Отъ сжщото мѣсто, дѣто се отдѣляше описаната верига, испуска се друга такава, която по ю.-ю.-западна посока се испуска до Вардаръ на сѣверъ отъ Велесъ. Въ с. —източния ѝ край съ Плавица и послѣдната ѝ сниженость и съ Конярската пл. заграждатъ св. Николската часть на на Овче-поле, а съ описаната по-прѣди верижка образуватъ централната му частъ. На ю.-з. тя се съединява съ хълместитѣ краища на Конярската пл. отъ едната страна, и на описасаната верига отъ друга.

Всичкитѣ тѣзи расклонения сж ниски, голи, повече бѣло глинести рудини.

VII Общъ характеръ и видъ на Осоговската група. —По видъ, характеръ и съставъ планинитѣ, които съставляватъ Осоговската планинска група могжтъ да се раздѣлятъ на 2 части: западни и източни.

Въ противоположность на Шаръ, който на първъ погледъ поразява човѣка съ свойта височина, дължина, унилата и еднообразна, макаръ и висока Осоговска главна верига, която е тъй сжщо една отъ голѣмитѣ планини, не може да дѣйствува на въображението на посѣтителя. Причинитѣ на туй се криятъ въ нейния видъ, въ устройството на склона ѝ, съ които свойства се запознахме при частното описание на веригата. Съвсѣмъ друго прѣдставлява на видъ западната половина на групата — тукъ вече се срѣщатъ въ частности величествени и страшни картини. Височината, горитѣ, дълбокитѣ пропасти, уединението въ тази часть ти даватъ да почувствувашъ, че си въ голѣма гора и произвеждатъ на посѣтителя впечатлѣния прилични на онія, които възбуждатъ истинско планинскитѣ страни, впечатлѣние на 1 величествена и страшна планина; пъкъ и въ общата картина на централната часть има нѣщо колосално и величествено. Отличителната черта въ устройството на тази половина е неправилното строение и прѣголѣмата широчина на частитѣ ѝ, осо-

бено въ началото имъ. Главната часть на тази половина отъ Осоговската група прѣдставлява просторенъ по широчина и съ донебесна височина массивъ, който погледнѫтъ много отъ високо прѣдставилъ би се като единъ голѣмъ нѫпокъ, наваленъ на кѫдѣ Кратово и Овче-поле. Въ него се съединяватъ началото на всичкитѣ вериги и върхове, които съставлятъ западната половина на Осоговската група. Собствено говоря, отдѣлни вериги нѣма—това, което наричамъ вериги, то сѫ тѫпи повишения, като гръбнаци, издигнѫти надъ общия массивъ. Массивътъ постепено се понижава накѫдѣ зап. и накѫдѣ югъ и въ крайщата си испуска чатали, които, взети отдѣлно, сѫ доста високи, нъ спрѣма майка си сѫ твърдѣ малки. Подобно нѣщо въ умаленъ видъ и до извѣстна степенъ срѣща се само въ Скопската часть на Скопскитѣ планини. Съ голѣмата си височина, съ дълбокитѣ си пропасти и съ гѫститѣ си гори този массивъ не пада по-долѣ отъ Шаръ.

Никоя друга група въ Скопско не прѣдставлява такъво правилно расположение на клоноветѣ и расклоненията, както този голѣмъ клонъ на Осоговската група. Както стъблото на едно дърво се раздѣля на клонове и всѣкой отъ тѣхъ на дѣсно и налѣво отпуска клонове и клончета, които, отъ своя страна, отново се расклоняватъ, така сѫщо и тукъ всѣкой гребенъ испуска отъ странитѣ по-малки, напрѣчни клонове, а въ края си се раздѣля на 2 или нѣколко чатала. Клоноветѣ и чаталитѣ сѫ по-малки отъ гребенитѣ и колкото се отдалечаватъ отъ тѣхъ, толкозъ ставатъ по-ниски, додѣто, най-подиръ, се обръщатъ на ниски възвишения въ Овче-поле.

Източната половина е повечето скалиста и камениста, а западната е покрита съ доста дебелъ пласть отъ глина, която дава възможность да вирѣѫтъ голѣми дървеса и подъ която се захващатъ пространи пластове най-много отъ плоченецъ и гранитъ. Когато въ източната половина владѣе крайна голота и безводие, западната половина въ по-голѣмата си часть е покрита съ гѫсти гори, които подържатъ изобилна влага. Западно Осогово може да се смѣта за най-лѣсистата планинска страна въ Скопско, благодарение, главно, на туй обстоятелство, че населението ѝ е редко. Цѣлата източна часть съ своитѣ 3 слаби рѣчни нерви: Желѣзничката, Кочанската и Масалница рѣки, дава на Брѣгалница скроменъ единъ данъкъ отъ вода, която се получава отъ атмосферните осадки отъ дъждоветѣ и снѣговетѣ, а западната половина съ вода отъ нѣ-

драта си храни 3 постоянни рѣки: Злѣтовска, Крива и Кратовска рѣки. Источната половина при всичката си пространность стои по-долѣ даже отъ уединената и тѣсната Плачковица планина, която само съ водитѣ отъ сѣверния си склонъ образува такъва голѣма рѣка, каквато е Брѣгалница.

Както самия центъръ, тъй и планинскитѣ вериги, които се отпускатъ отъ него, сж широки съ тѫпи и плоски склонове, въ противоположность на онѣзи отъ източната часть, които състоятъ обикновенно отъ скалисти хълмове или чуки съ твърдѣ разнообразни форми и видове, както въ общия си строй, тъй и въ частности по разнитѣ си страни и части. Този характеръ на веригитѣ се налага и на върховетѣ имъ. Въ западната часть, въ която се намиратъ и повечето и повисокитѣ върхове, тѣ сж тѫпи горѣ на тепето и по склоноветѣ си плоски массиви съ основа по-широка отъ околнитѣ тѣмъ части на веригата, което показва, че тѣ сж върхове по происхождение; а въ източната нѣма върхъ въ собственната смисъль на тази дума. Това, което тукъ наричаме върхове, то сж случайни повишения надъ общото било, неправилности въ строението на послѣдното и по видътъ си прѣдставляватъ общи скали. Отъ подобенъ характеръ бѣхж и върховетѣ на Шаръ, исключая нѣкои отъ тѣхъ; само че неправилноститѣ тукъ сж колосални. Забѣлѣзахъ, че отъ строя и видътъ на планината зависи много строя и вида и на тѣхнитѣ върхове: плоскитѣ широки планини иматъ върхове подобни на Западно-Осоговскитѣ, а тѣснитѣ и скалисти, макаръ и високи планини по туй приличатъ на Източно-Осогово. Върховетѣ на първитѣ сж върхове отъ основата и служѫтъ като планински вѫзли, отъ които кръстообразно или лучеобразно се испускатъ клонове по разнитѣ страни, а за послѣднитѣ казахъ, че нѣматъ значение, освѣнъ съ туй, че служѫтъ съ скалитѣ си за прибѣжище на орлитѣ. Не знаѫ, до колко горното явление е научно вѣрно, защото съмъ чуждъ за геологията и геогнозията, нъ азъ по него наблюдавахъ и въ срѣдня и южна Македония, и всичко дохождаше да го потвърди. Планинитѣ, които си водѫтъ началото отъ Скопския вѫзелъ, планинитѣ на Пелистеръ и въ Костурско сж отъ видътъ на Зап.-Осогово. Останѫлитѣ планини въ Скопско и Нидже приличатъ на Ист.-Осогово.

Заслужва внимание и тая отличителность на върховетѣ въ двѣтѣ части. Всичкитѣ върхове въ първата сж покрити

съ гори много по-гѫсти, отъ колкото околнитѣ имъ планини и даватъ началото на рѣки по-голѣми или по-малки, споредъ голѣмината на върхътъ. Противоположното имаме въ другата часть — наврѣдъ тѣ сѫ голини, лишени даже отъ трѣва. За потвърждение на горнето прѣдположение привеждамъ тукъ фактътъ, че подобно нѣщо ний имаме и въ Шаръ, даже и въ твърдѣ гористата Плачковица планина.

Свършвамъ за различието въ видътъ и характетътъ на двѣтѣ части съ още тази забѣлѣжка. Колкото едно мѣсто е по-далечъ отъ плоскостьта въ центъра на Зап.-Осогово и колкото височината му заедно съ туй се смалява, толкозъ и растителностьта се намалява. Въ западнитѣ клонове гѫститѣ гори се замѣняватъ съ по-редки; още по-долѣ дървесата се замѣняватъ съ храсталакъ, подиръ когото слѣдватъ голини и червено-глинясти мѣста. Исключение отъ това правѫтъ клончетата въ Овче-поле, които сѫ повече бѣло-глинести. Заедно съ туй, характера на клоноветѣ и отъ двѣтѣ части се измѣнява само въ обратна смисъль: въ западната часть тѣ ставатъ всѐ повѐче и повече опрѣдѣлени отдѣлни и правилни вериги, а въ източната се разширяватъ и най-подиръ се обърщатъ въ хълместа мѣстность, въ която отдѣлнитѣ чуки се издигатъ като цуцулка надъ плоскостьта.

VIII. *Пѫтни съобщения.* — По южнитѣ си склонове Осоговскитѣ планини сѫ удобопроходими; конски пѫтеки има до всичкитѣ села по тѣхъ. Главнитѣ пѫтища сѫ 5. Единъ върви всѐ подъ политѣ на Осоговската верига прѣзъ Кочанското поле и Пиянецъ, прѣзъ източний снижень край на Осогово за въ Джумая. Втория отъ Кочани за Паланка върви всѐ по билото на Пониква, по западнитѣ поли на в. Китка, по билото на Лопенъ и Лисецъ до Паланка. Той е най-работния пѫть. Съ него се съединява Кратовско-Паланечкия пѫть, който върви отъ Кратово, по билото на поменѫтата рамка на Лисецъ до билото на собственно Лисецъ, дѣто се съединява съ прѣди-описания. При върхъ Китка отъ Кочанско-Паланечкия пѫть се отдѣлялъ другъ, който подъ върхъ Осогово, край Душаница пл., водѣлъ въ Кюстендилско. — Той е неработенъ пѫть, уреденъ за краткость. Петия е Кочано-Кратовския, който върви прѣку хълместата часть на Лопенъ пл., послѣ по политѣ на Буковикъ и прѣку Печенищитѣ се явява въ Кратово. То е друмъ, по който работятъ и кола.

Както може всѣкой да забѣлѣжи, отличителната черта на пѫтищата прѣзъ Осогово е тази, че тѣ вървятъ по билата и склоноветѣ на планинитѣ. Този фактъ е особенность на Осоговскитѣ планини, защото извѣстно е, че пѫтищата прѣзъ планинитѣ и планинскитѣ мѣста обикновенно вървѫтъ по долинитѣ на рѣкитѣ. Такъва особенность заслужава внимание. Осогово повече отъ всѣкоя друга планина въ Скопско има рѣки, които съ изворитѣ си се доближаватъ и долищата на които въ върховетѣ си сѫ отдѣлени съ незначителни прѣходи, защото по-главнитѣ отъ тѣхъ си водѫтъ началото отъ единъ центъръ, отъ главната висока плоскость на Руинъ и Царевъ-върхъ. Съ други думи, Осогово прѣдставлява най-голѣми сгодности за пѫтища по рѣкитѣ. Тъй напр. отъ Злѣтово по Злѣтовската рѣка само съ единъ твърдѣ малъкъ прѣходъ прѣзъ водораздѣлната височина, може да се влѣзи въ долътъ на Дурачката рѣка, която води право въ Паланка. Отъ Джумайския пѫть въ Пиянечко по Желѣзничката рѣка и отъ Кочани по Кочанската рѣка и послѣ по Желѣзничката, сѫщо така лѣсно се прѣминува въ долътъ на Дурачката рѣка. Всичкитѣ тѣзи рѣки съ долищата си дълбоко прорѣзватъ планината, а това намалява стръмностьта на пѫтьтъ и увеличава сгодноститѣ за пѫтища прѣзъ тѣхъ. При всичко туй, хората избрали планинското било за пѫть, а долищата изоставили. Главния мотивъ на този особенъ изборъ, споредъ мене, се крие въ свойствата на билата на планинитѣ и на дъното на долищата: първитѣ видѣхме, че сѫ плоски, равни и съ постепенностьта въ повишението намаляватъ стръмностьта на пѫтя, а вторитѣ сѫ тѣсни и каменисти. Прѣдпочтително е да си ходи човѣкъ по плоско мѣсто, макаръ че то е било на висока планина и въ по-права линия, отколкото да си бие краката по камънитѣ, постоянно да прѣгазва рѣката отъ дѣсно на лѣво и наопаки и да слѣдва кривизнитѣ ѝ.

§ II. Плачковица.

На сѣвероистокъ отъ градъ Петричъ се издига единъ массивъ подъ името *Ограждень*. Той е началото на планинската верига *Плачковица*, която, въ видъ на висока и тѣсна стѣна, се впуска право на западъ и свършва до онова мѣсто на р. Брѣгалница, дѣто тя остава западната си посока и добива южна. То е на самата граница между Кочанската и Щипската долини, срѣщу устието на Злѣтовската рѣка. Като

се захваща отъ Огражденъ, Плачковица върви между Кочанската кааза отъ сѣверъ и Струмишката и Радовишката каази отъ югъ. По сѣвернитѣ ѝ поли до половината е мѣстностьта Малешево; подъ западната половина — Кочанското поле, (Малешъ и Кочанското поле я отдѣлятъ отъ Осоговската група) подъ южнитѣ ѝ поли е Струмишко-Радовишкото поле, което ѫ отдѣля отъ Конечката планина; източнитѣ ѝ склонове и поли се спускатъ въ долината на р. Струма, а западнитѣ поли на западния край на веригата заграждатъ отъ истокъ горния край на Щипско-Брѣгалничката долина. Плачковица е най-опрѣдѣлената и правилната между всичкитѣ планини въ Скопско, пъкъ и въ много други крайща на страната ни.

Въ книгитѣ цѣлата тази верига се нарича Плачковица, а въ мѣстото съ това име наричатъ само западната половина на веригата. Останжлата часть, както и разнитѣ мѣста по билото и склоноветѣ ѝ носятъ различни имена. По-главни отъ имената, които се срѣщатъ по билото на веригата, отъ истокъ къмъ западъ, сѫ: *Ачъ-Калѫнъ*, *Омарица*, *Гюзелджа*, *Каменитица*, *Чунковецъ*, които сѫ на границата между Малешъ отъ сѣверъ и Струмишко отъ югъ. *Кара-гюзлия* и *Асанлия*, които сѫ на границата между Малешъ и Кочанското поле отъ сѣверъ и Радовишкото поле отъ югъ. Асанлия е най-дългата, най-високата и най-гористата часть на Плачковица. Като смѣтаме въ нея и Кара-гюзлия, тя държи нѣщо 6 часа дължина.

Главенъ върхъ на Плачковица е в. *Чутино*, който се издига на югъ отъ с. Блатецъ и Виница въ най-високата часть на веригата, имено тамъ, дѣто тя носи името Плачковица. Надъ широкия тукъ гребенъ на веригата се издига като голъ скалистъ и не особено високъ свърдѣлъ, който се вижда отъ цѣло Кочанско. За него бѣхъ чувалъ, че е високъ и интересенъ по формата си върхъ, отъ туй се породи у мене силно желание за да се искача на него. За испълнение на това си желание сгоденъ случай намѣрихъ, когато бѣхъ въ с. Блатецъ, което е разположено при самитѣ поли на Плачковица подъ върхътъ.

На самия день Богородица тръгнѫхме отъ селото за Чупино 5—6 души. Отъ селото за върхътъ водѫтъ два пѫтища: единия по Блатешница и послѣ по единъ малъкъ потокъ, а другия отъ страна по тепето, на дѣсно отъ селото.

Първия е по-кратъкъ, защото върви на прѣсѣкъ, нъ тъй е стръменъ, че по него неможе добитъкъ да върви, а втория е по-далеченъ, нъ е по сгоденъ за вървение. Понеже главната цѣль на компанията ни бѣше расходката, ний прѣдпочетохме втория пжть, по който вървятъ дърваритѣ за въ планината. Отъ селото на горѣ вървѣхме първо по стръмно голо, каменисто и скалисто мѣсто, което е покрито съ раздробенъ полски шпатъ. Слѣдъ единъ часъ по такъво мѣсто искачихме се горѣ на една тумба, дѣто сѣднжхме да си отпочинемъ. Хоризонтътъ, който ни се разкриваше отъ тукъ, бѣше още тѣсенъ — прѣдъ насъ имахме голия склонъ на Осогово, на дѣсно Голакъ, който още закриваше отъ очитѣ ни Малешъ, а подъ краката ни се растилахж полегатитѣ поли на Плачковица, прорѣзани съ долища. Прѣку тѣхъ окото ни се хвърляше на едно бѣло-зелено впадинче всрѣдъ голинитѣ; — то е долината на Осойница. А задъ насъ прѣку една тъмнозелена кория се издигаше върхътъ Чупино, цѣлта на пжтуването ни. Склонътъ почнж да става по-полегатъ и пжтуването ни по-сгодно; край пжтя се показа високъ храсталакъ, който ни пазеше отъ слънчевия пекъ, — бѣше вече пладнѣ. Долътъ на единъ потокъ, който е въ срѣдъ гжста кория, ни заведе подъ основата на високия върхъ. Тукъ въ една зелена впадина, въ долния край на която се захваща долътъ на потокътъ, сѣднжхме да си отпочинемъ. Въсхитителна бѣше тая равнинка: отъ всѣкждѣ имахме гжста кория, която се образуваше отъ брѣстови дървеса съ лѣсове подъ тѣхъ, между клоноветѣ на които се прозирка скалистия Чупино. Гребенътъ, който се испуска отъ Чупино и го съединява съ други тепета, Осогово, Чупино които сами по себе си иматъ неприятенъ изгледъ гледани оттукъ, даваxж особена пъстрота на картината! Въ срѣдъ туй имахме зелено равнищс покрито съ пъстъръ покровъ отъ разнобагрени миризливи трѣви и цвѣтя! Горѣщото юлско слънце, което прозиркаше прѣзъ шумалъкътъ, придаваше особенна приятность на картината и въ мѣсто горѣщина носѣше свѣжесть, нъ и безъ това приятенъ бѣше въздухътъ. Бучението на рѣката е приятна събудителна музика въ това таинственно мѣсто! Словомъ то бѣше часть отъ градината въ Мухамедовия рай. На много мѣста по Плачковица има такива естествени градинки, при началото на малкитѣ потоци, въ които градинки сж Б лтешкитѣ воловарчета съ своитѣ малки, нъ тлъсти

и пъргави волове. Съ жалъ се простихме съ това градинче и съ изворчето край него и потеглихме на горѣ. Чупино бѣше тъй близу до насъ, щото струваше ни се, че съ единъ скокъ ще се качимъ отъ горѣ му; нъ намѣсто единъ скокъ, ний трѣбваше да вървимъ единъ часъ, додѣто стигнемъ на самото тепе. Половинъ часъ вървѣхме прѣзъ гѫста кория, отъ която не се виждаше небето, $^1/_4$ часъ прѣзъ слидясти скали на гребенътъ и $^1/_4$ часъ по гладки и покрити съ трѣва мѣста — така извървѣхме тоя часъ нѫть. Една скала съ дияметръ отъ нѣколко метра бѣше най-високата точка на върхътъ. Ний се качихме на тая скала и бѣхме вече господари на твърдѣ просторенъ и разнообразенъ на гледъ хоризонтъ.

Право прѣдъ насъ отъ сѣверната страна бѣше Осоговската верига въ всичкото си величие, билото на която се издигаше по-високо отъ насъ; височинитѣ по склонътъ, които гледахме отъ полето, бѣхѫ се изгладили и той изглеждаше като полегата, гладка и гола стѣна, която бавно се спускаше къмъ растланото подъ краката ни поле. На югъ погледа ни губѣше въ синината на Асанлия и Момина чешма, които не ни даваха да видимъ Радовишко. Отъ източната страна ниско подъ насъ бѣше Голакъ, който имаше видъ на плосъкъ хълмъ съ опашка. Прѣградата на Голакъ ний много надвишихме и цѣло Малешевско и Пиянечко бѣхѫ прѣдъ насъ въ видъ на едно голѣмо корито, заградано съ грапави и разрѣзани височини, прѣку които въ далечната синина още по на истокъ се виждаше една голѣма синя височина—Балкана или Рила, кой я знае, коя бѣше. Отъ къмъ западъ погледа ни свободно падаше на Овче-полията и надъ Скопското поле и се спираше чакъ на тѣсната и синя нагледъ Шарска стѣна. Буковикъ и Плавица скриваха отъ погледа ни Кумановско.

Нагледахме се на тая Картина, поразговорихме се съ 2-мата пастири Власи, които намѣрихме лѣниво облѣгнѫти на трѣвата по върхътъ, обиколени съ вѣрната си гвардия отъ 5—6 кучета и си потеглихме назадъ. Ходението и връщанието, като не смѣтаме почивкитѣ, ни хванѫ $4^1/_2$ часа.

Чудни сѫ това планинитѣ по своето устроиство! Отъ кѫдѣто и да погледнешъ, Плачковица ти се прѣдставлява въ видъ на една тѣсна и строго ограничена стѣна; пъкъ като се приближишъ до неѫ, а особенно като се качишъ на неѫ, вмѣсто една височина имашъ прѣдъ себе единъ хаосъ отъ

височини. Долищата на рѣкитѣ, които се спускатъ въ Кочанското поле съ горнитѣ си части, дълбоко прорѣзали билото ѝ, процѣпили го и му дали видъ като да се състои отъ нѣколко гребена, между които Асанлия е най-високия.

По видътъ и устроиството двата склона на Плачковица значително се различаватъ единъ отъ другъ, за туй азъ ще ги опишѫ отдѣлно.

Рѣкитѣ и потоцитѣ съ дълбокитѣ долища, спружени по разни посоки, като да отдѣлили части отъ склонътъ и образували отъ него почти отдѣлни височини. Тъй щото склонътъ се вижда твърдѣ распокѫсанъ на части повече топчести и отдѣлени отъ всичкитѣ страни съ долища. До Радовишъ по този склонъ двѣ тепеобразни масивни възвишеня се издигатъ напрѣдъ въ Радовишкото поле. Отъ билото тѣ сѫ отдѣлени съ долища. Едното отъ тѣхъ е Изведенъ, който се намира прѣдъ западния край на Асанлия и подъ които е гр. Радовишъ, а другия е Готенъ, който се издига прѣдъ Каравишъ, а Гюзелия и се простира отъ сѣверъ и сѣверо-западъ къмъ югъ юго-истокъ. Прѣзъ или по-добрѣ подъ Готенъ е Подерешката чука, която отпуска въ полето една рамка. Тази рамка съ най-сниженото мѣсто отдѣля Радовишкото отъ Струмишкото поле. Задъ послѣдния отъ Радовишъ се виждатъ още двѣ терасообразни спуски, които се спружватъ въ Струмишкото поле, като рибици, като постепенно се снижаватъ на къмъ полето. То сѫ *Рикачъ* и *Обешеникъ*, които се спускатъ отъ западния край на Огражденъ. По на западъ отъ Асанлия, Плачковица цѣла, безъ никакво распокѫсване, се спуска подъ Радовишъ. Тукъ билото ѝ е по-тѫпо, склонътъ по-неизрѣзанъ, отъ колкото другитѣ части на веригата. Чакъ до западния си край, само на едно мѣсто широко си е отворила гѫрдитѣ за да даде пѫть на Стара-рѣка.

Сѣверния склонъ има по-правилно устройство и е по-слабо разрѣзанъ отъ долища. Главнитѣ рѣки по сѣверния склонъ иматъ дълги долища, които се захващатъ отъ опрѣдѣлено мѣсто на билото на планината и вървѫтъ подъ твърдѣ слабо отклонение, както помежду си, тъй и отъ билото. Тъй щото безъ голѣми промѣнения по повърхнината този склонъ е процѣпенъ правилно отъ билото до основата съ продолни рѣки, които го раздѣлятъ на части гребени, спружени подъ много остъръ жгълъ, една спрѣма друга. Върхътъ Чупино е исходната точка на главнитѣ процѣпи на Плачко-

вица. Отъ този върхъ долищата се спускатъ по източна сѣверо-източна посока, а на западъ — по западъ сѣверо-западна посока. Както прѣднитѣ, тъй и заднитѣ рѣзани сж напъстрени съ слаби процѣпи на суходолинитѣ, чрѣзъ които се излива въ рѣкитѣ или въ полетата дъждовната вода и които не заслужватъ внимание. Отъ далечъ, както казахъ и по-горѣ, прѣднитѣ рѣзани закриватъ рѣскитѣ и заднитѣ рѣзани, и човѣкъ прѣдъ себѣ има правилна стѣна съ нѣколко отвори, като процѣпи. Нъ ако се качишъ на Чупино, тогава само ще видишъ истинския строй на планината. На дѣсно и на лѣво подъ себе си паралелни една на друга пропасти въ дънъ земи, като лучи отъ свѣтливо тѣло, излизатъ изъ подъ краката ти и се раздалечаватъ една отъ друга постъпенно, а помежду имъ отъ горѣ до долѣ тѣсни та остри на билото гребени. На истокъ и западъ отъ Чупино се испускатъ по три главни долища. Западнитѣ сж по-продолни, а източнитѣ сж по-напрѣчни на планината.

Изобщо взета Плачковица е още покрита съ гори, които ѝ придаватъ отъ далечъ тъменъ изгледъ. Горитѣ се състоятъ отъ бука, борика, ела (рѣдко и то само при политѣ), липа (най-много на с. Липецъ) и разни диви овощия. На истокъ тя е покрита съ гжсти гори, а колкото отивашъ по на западъ, толкова тѣ ставатъ по рѣдки, додѣто най-подиръ въ западния си край тя съвършенно оголѣва. Отъ западния край до с. Дърновци долната часть на склонътъ нѣщо на $1^1/_2$ часъ е голо, покрито съ червено-глиняста почва, а тукъ-тамъ съ скали и синъ камъкъ. Само по долътъ на потокътъ, който слиза прѣзъ с. Мородвисъ, има букови кории, отъ които Дърновчанитѣ юруци турци сѣчжтъ дърва за градежъ, за коли и др. Отъ $1^1/_2$ часъ на горѣ се захваща гжста кория отъ букови дървеса, размѣсени съ ясенъ. Голитѣ части на склонътъ и на Плачковица сж главното свърталище на власитѣ пастири въ плачковица. Отъ с. Дърновци на истокъ голи мѣста се срѣщатъ по склонътъ около скалститѣ мѣста надъ с. Липецъ и Блатецъ и по билото, дѣто сж тлъститѣ пасбища. Другото е все гора, която колкото върви на истокъ по планината въ Малешъ, все става по-гжста. Главното дърво е буката, нъ нѣкждѣ се срѣщатъ кории и отъ други дървеса: тъй между Блатешница и Осойница въ тъй-нарѣчената Лачка планина прѣобладава въ ниското джбътъ, а по-горѣ букътъ, който се срѣща въ изобилие на много мѣста въ Малешевската часть

на Плачковица. Ржка не би добрала тази гора, ако не би ѫ опустошавалъ тъй много огъньтъ. Когато има голѣма суша, за да измолѭтъ отъ Бога дъждъ, околнитѣ селяни запалватъ гората, като вѣрватъ, че димътъ ще отиде при Бога, ще го стрѣсни, ще му припомни за безбройнитѣ трѣви, бубулечки и разни животинки, които горѭтъ въ огъньтъ и отъ жалъ за тѣхъ ще испрати дъждъ, за да ги избави. Каква простотия! себѣ си считатъ за по недостойни прѣдъ Бога, отъ колкото трѣвитѣ и животинкитѣ! Съ тази надежда невѣжитѣ очакватъ милостьта Божия често въ продължение на 8 мѣсеца, прѣзъ което врѣме немилостивия огънь ще покоси гората до тамъ, до дѣто срѣщне снѣгъ, ако има още такъвъ, или нѣкое голо мѣсто, което да му прѣпрѣчи пѫтя. Слѣдъ туй селянитѣ радостно тичатъ да сѣчатъ буки (защото букитѣ отъ огъня не изгарятъ, а само се опалватъ, за да изсѫхнѭтъ), като при това отбиратъ по-младитѣ, които хемъ по-лѣсно се сѣкѭтъ, хемъ по-хубаво горѭтъ. Често нѣкое частно лице опустошава цѣла гора, за да си отвори мѣсто за нива. За дѫ свалѭтъ долѣ дървата, нарѣждатъ голѣми греди, връзватъ ги за единъ пръть и ги спускатъ на долѣ до рѣката, отъ дето лѣсно си ги завличатъ. По пѫтя си тѣзи греди тъй сѫщо опустошаватъ отъ части гората. Отъ долу при политѣ се захващатъ лѣсове отъ овощни дървеса, надъ които слѣдватъ лѣскитѣ до букитѣ. Реброто е богато съ извори. *Отдѣли!* Южния склонъ по горитѣ отстѫпва на сѣверния, отъ който се различава и по туй, че голитѣ мѣста сѫ или скалисти (повечето), или покрити съ трѣва и хасталакъ.

Плачковица е много водяста планина. На едно сравнително кѫсо продължение и при едно малко пространство, каквото тя захваща, да пълни двѣтѣ доста голѣми рѣки, Брѣгалница и Струмица, туй показва, че повърхнината на Плачковица се омива изобилно съ изворна вода. По нѣж не сѫ рѣдки и мочурливитѣ мѣста, а околнитѣ двѣ полета Кочанското и Радовишкото сѫ най-водиститѣ мѣста въ Скопско.

Радовишкото поле нѣкога е било блатисто, а и сега въ доловетѣ, край него цѣлитѣ имъ страни течѫтъ вода. Това показва, че Плачковица крие и дълбоко въ нѣдрата си много вода, която не успѣва да излѣзе въ видъ на изворъ, а въ полето, може би по-далечъ нѣкѫдѣ въ земята, се явява въ нѣкое по-ниско мѣсто.

Плачковица е проходима планина. Отличителната ѝ черта въ отношение на проходимостьта съставяватъ срѣщуположнитѣ долища.

Въ неѫ почти на всѣки долъ по сѣверния склонъ, отговаря такъвъ и отъ южний склонъ, който излиза отъ сѫщата точка на билото. Нѣма съмнѣние, че туй е едно голѣмо прѣимущество за една планина, защото пѫтищата прѣку планината значително се съкращаватъ. При всичкитѣ тѣзи сгодности, съобщенията прѣзъ Плачковица сѫ рѣдки. Причината на това сѫ Юруцитѣ Турци, които населяватъ и двѣтѣ поли на планината и правѫтъ пѫтуването по неѫ опасно.

Отъ проходитѣ и пѫтищата прѣзъ Плачковица по видни сѫ:

1) Пѫтьтъ по Зърновската рѣка прѣку билото на пл. въ долътъ на Стара-рѣка и право въ Радовишъ. Той е много кратъкъ, правъ и значително сгоденъ, защото върви все по долищата на двѣтѣ рѣки, които дълбоко сѫ прокопали. При всичко туй, пѫтницитѣ отъ Кочани за Радовишъ прѣдпочитатъ да обикалятъ прѣку Щитъ, отъ колкото да минаватъ и по край Юрукскитѣ села на Плачковица. Описания пѫтъ е най-кратъкъ отъ всичкитѣ други прѣзъ Плачковица. По него отъ Кочани за Радовишъ ходѫтъ въ 5 часа.

2) Втория проходъ, проходътъ на *Момина-чешма*, образуватъ долищата на Блатешница, прѣзъ Момина чешма и татъкъ по долътъ на Смилянската рѣка въ Радовишкото поле. Пѫтътъ върви отъ Кочани, прѣку мостътъ на Брѣгалница, по Осойница—все низъ поле равно и гладко. Отъ долината на Осойница до с. Блатецъ и голитѣ поли на Плачковица пѫтя върви само на $^3/_4$ часа. Отъ с. Блатецъ слѣдва всѐ по долътъ на Блатешница до извора ѝ отъ тѣсния водораздѣленъ гребенъ, нарѣченъ Момина-чешма. Долътъ е дълбокъ, каменистъ и съ отвѣсни стѣни. Отъ двѣтѣ страни на рѣката клоноветѣ на букитѣ подали сѫ си ржка, слѣли сѫ се и не даватъ на рѣката да види небето, сякашъ въ наказание за туй, че тя е прокопала тъй дълбоко планината. Отъ Блатецъ до Момина-чешма има 3 часа. Слѣдъ $^1/_2$ часъ прѣходъ прѣзъ Момина-чешма пѫтътъ влиза въ долътъ на Смилянската рѣка, по която слиза въ Радовшкото поле. Отъ Момина-чешма до Радовишъ се ходи въ три часа. По този проходъ могълъ би да се направи прѣвосходенъ пѫть и съобщенията да се увеличѫтъ. За сега тѣ сѫ слаби по обще из-

вѣстнитѣ причини. По него минаватъ само Юруцитѣ отъ Радовишко, когато идѫтъ да купуватъ тютюнъ отъ Кочанскитѣ села и по сѫщия пѫтъ го внасятъ въ Радовишко и тамъ го распродаватъ.

3) Пѫтътъ по Осойница се слива при Момина-чешма съ прѣди описания и не е нито толкози сгоденъ, нито тъй извѣстенъ.

По забѣлѣжителни и по работни сѫ пѫтищата прѣзъ Плачковица отъ Радовишко и Струмишко за Малешъ. Три сѫ по́-главнитѣ.

4) Отъ Струмица прѣзъ полето до с. Василево и на горѣ по р. Турия до Нивичани, слѣдъ 3 часа главния отъ тѣзи пѫтища се искачва на Плачковица и слѣдъ единъ малъкъ проходъ по склоньтъ на планината, влиза въ „*Широкия дол*ъ“, водитѣ на които се сливатъ съ оногѣзи на р. Турия пр. с. Василево. Билото на Плачковица го минава тамъ, дѣто тя се нарича „*Дусумпакайни*“, а по сѣверния склонъ на Плачковица върви всѣ по долътъ на *Каменица*, притокъ на Брѣгалница; прѣку послѣдната се ходи за въ с. Пехчево. Описания пѫть е главния отъ Струмица за въ Малешъ.

5) Отъ Струмица пѫтътъ върви прѣзъ полето до с. Ниперово, отъ дѣто все по баири и каменисти мѣста се искачва на пл. Обешеникъ, отъ която се вмъква въ долътъ на Безгащавската рѣка. Този пѫть прѣхвърля билото на Плачковица прѣзъ Ач-калънъ и се явява въ Малешевско между с. с. Ратово и Русино, дѣто се ходи за Пехчево. Другитѣ пѫтища отъ Струмица за Малешъ сѫ козарски и не залужватъ внимание.

6) Отъ Радовишъ за Малешъ единъ е главния пѫть: отъ градътъ прѣзъ селата: Раклишъ Оровица, Подорешъ и слѣдъ малъкъ прѣходъ по склонътъ на планинитѣ влиза въ долътъ на р. Кечи-каяръ (коза се лъзна), която извира отъ пл. *Пърдикопъ*, съединяющата прѣсѣка между Изведенъ и Плачковица. При Друма-Каяни Радовишкия пѫтъ се съединява съ Струмица.

По населението си Плачковица е Шопско-Юручка планина. Източната ѝ страна е населена исключително съ Българи, чисти шопи, а западната—отъ югъ повече отъ Юруци, а отъ с.—отъ мелези Шопие и Юруци. По сѣверния ѝ склонъ нѣма никакви села; за туй при политѣ ѝ сѫ паредени по на единъ часъ растояние доста хубави богати и голѣми села.

Въ источната половина на Малешъ има заселени Шопски села най-много по долищата между терасообразнитѣ спускове на планината. По южния склонъ има повече и по-добри села отъ колкто при южнитѣ ѝ поли. Като се говори за населението, не трѣбва да се испуснѫтъ отъ прѣдъ видъ „Власитѣ“, които живѣѭтъ на колиби по планината.

Главното значение на Плачковица за околнитѣ села състои въ изобилието на дървенъ материялъ. Второ мѣсто държѫтъ пасбищата ѝ, по които пасѭтъ доста много овце и едъръ добитъкъ, особено конье и говеда, — въ Малешь. По-голѣмата часть отъ билото ѝ е подъ владѣнието на частни лица, каквото бѣше и съ другитѣ богати съ пасбища планини. Билото на собственно Плачковица е още притѣжание на единъ Скопски бегъ. Бегътъ убилъ единъ човѣкъ, хвърлилъ го въ синорътъ на Блатчани и ги обвинилъ въ убийството. Като ги затворили, той самъ се явилъ за благодѣтель, далъ имъ извѣстна сума за освобождение и имъ присвоилъ планината. Привеждамъ този случай като доказателство на туй, до колко селянитѣ сѫ цѣнили пасбищата си. Богатата растителность храни, а гѫститѣ гори крияѭтъ въ сѣнкатѣ и доста дивини, опрѣчени въ другитѣ планини.

Отъ дивинитѣ въ най-голѣмо изобилие се срѣщатъ дивитѣ свинье, най-много въ Лачката планина отъ Зърновската нагорѣ, дѣто живѣѭтъ на стада отъ 15-20. Околнитѣ селяни много имъ ходѭтъ на ловъ. Излизатъ на ловъ дружини отъ 15—20 човѣка съ много кучета. Кучетата ги изгонватъ отъ мѣстата, а искаченитѣ по дървята или скрититиѣ отъ страна хора ги убиватъ, като мѣрѫтъ право въ главата, защото иначе куршума само ги наранява и ги разярява, та ги прави по-опасни за ловджията. Отъ лоя имъ правѭтъ сапунъ, отъ кожата—опинци, отъ четината—четки за чесание коньетѣ, а зѫбитѣ ги турятъ на капитѣ на дѣцата за отъ уроки.

Клонове на Плачковица.

I) *Малешевската планина.* Плачковица или, по-добрѣ, Огражденъ е съединена съ Осогово чрѣзъ една напрѣчна съединающа и дълга около 14 часа линия, спружена по водораздѣла на р. Струма направо и Вардаръ чрѣзъ лѣвия ѝ притокъ Брѣгалница. Кѫдѣ снижена, кѫдѣ издигнѫта, тази линия загражда цѣло Малешевско и Пиянечко и върви паралелно на р. Струма и край самата неѭ. Цѣлата линия

се именова *Малешевска планина*, а отъ мѣстнитѣ ѝ имена, като вървимъ отъ югъ къмъ сѣверъ, по забѣлѣжителни сж: *Чаирлия*, *Брѣзи пл.*, въ жѣла между които извира р. Брѣгалница. Двѣтѣ заедно се наричатъ *Беровската пл.* Слѣдватъ *Чия* и *Кита* между с. с. Ратово и Лакви. До тукъ планината, макаръ и да се снижава колкото иде на сѣверо-истокъ, всѐ още пази сжщия характеръ и височина на с.-източния край на Огражденъ, отъ дѣто тя се захваща. По на сѣв.-ист. оттукъ веригата значително е по-снижена, по-распокжсана и по-гола. Слѣдва *Влайна ил.*, въ срѣдъ която се издига голия и високъ *в. Врабчукъ*. Отъ юго-зайдния край на Влайна се отпуска подъ жгълъ съ неж въ Джумайско клонътъ *Татарска пл.* съ най-високъ върхъ *Дели-Димо*, на която юго-източния край се вика *Каршиякa*, а отъ с.-западния ѝ край пакъ въ Джумайско се спуска веригата *Руянъ* съ главенъ върхъ *Ного*, и по нататъкъ *Осмажница пл.* съ главенъ върхъ *Чуй-пѣтелъ*. Въ с.-източния край на Влайна веригата губи сѣв.-източна посока и завива право на сѣверъ и подъ имената *Поленъ* и *Била* се свързва съ Осогово при границата на Джумайската кааза. Тамъ дѣто веригата мѣни посоката т. е. тамъ дѣто Влайна се съединява съ Поленъ, планината е много снижена — тукъ е прохода „*Момина сжза*“, по който има пжть отъ Джумайско за Малешъ, именно за с. Пехчево. Въ сжщото мѣсто, дѣто планината мѣни посоката си, отъ лѣвата страна на прохода се испуска на западъ единъ не високъ, нъ широкъ раздробенъ и голъ клонъ, който върви до онова мѣсто на Брѣгалница, дѣто тя влиза въ клисурата, между Голакъ и Осогово. Този клонъ отдѣля Малешево отъ Пиянецъ. Въ началото си той се нарича *Кадийца пл.*, която се издига надъ Пехчево и Негребъ и на който най-високъ върхъ е *Огрѣякъ*, а западния му край надъ Брѣгалница се нарича *Срѣдна* и *Пасякъ*. Въ жгъла между южния клонъ на Кадийца и Влаина пл. тече рѣка Спряжева, притокъ на Брѣгалница, а въ жгъла между сѣверния склонъ на Кадийца и Влайна — рѣка Кадънка, която извира отъ мѣстото на Кадийнъ-бунаръ въ пл. Поленъ, минава прѣзъ Пехчево, Чифлико и Смоймирово, на $^1/_4$ часъ отъ което се влива въ Брѣгалница. Въ сѣверния край на Поленъ, дѣто той се свързва съ Била пл., отъ в. *Мехмедовъ* се спуска въ Джумайско рамка *Колѣ*, а въ Пияпечко — *Локва*. Между Локва и Поленъ е р. Желѣвица,

която прѣсича Пияничко и по която върви пѫтьтъ отъ Кочани прѣзъ Пиянечко за въ Джумая; а между Колѣ и Полинъ тече Стара-рѣка, дѣсенъ притокъ на рѣка Струма.

II) *Голакъ.* Отъ Вачката планина при изворнитѣ води на рѣка Бърбощица, дѣсенъ притокъ на рѣка Осойница, се захваща единъ клонъ, който се испуска право на сѣверъ и слѣдъ едно продължение отъ 5—6 часа, свършва до р. Брѣгалница. Съ Посякъ и Осогово, Голакъ образува въ сѣверния си край клисурата, която свързва Кочанското поле съ Пиянецъ и Малашево. По продължението си отъ югъ къмъ сѣв. тя носи слѣдующитѣ названия: *Грамадна* съ в. *Кара-Тепе, Обезникъ* съ частнитѣ названия *Паруца, Букоръ* и *Безгащово* съ върхъ *Китка* въ сѣверния му край и, *Блакъ* най-сѣверния край на веригата надъ Брѣгалница съ в. *Човка* до 2000 м. височина. Послѣдната часть на планината е най-висока въ цѣлата планина, за туй по нейното име Голакъ ще именувамъ и цѣлата планина. Това ще бѫде съгласно и съ мѣстното название на планината, защото въ Кочанско цѣлата пл. е извѣстна подъ името Голакъ.

Въ жгълътъ между него и Плачковица е р. Бърбощица до вливанието ѝ въ р. Осойница и на долѣ по послѣдната до Кочанската поле, а отъ истокъ е първо Малешевската часть на Лачката планина, послѣ Малешевското поле; подолѣ собствено Голакъ е граница между Кочанското поле и Пиянецъ. Источнитѣ и сѣвернитѣ поли на Обезникъ мие р. Брѣгалница, а южнитѣ — Осойница. Цѣлата верига се брои като прѣдѣлъ между Пиянечко и Малешевско отъ една страна и Кочанско отъ друга: западния ѝ склонъ е Кочански, а източния на половина е Пиянечки, а на половина Малешевски. Щомъ се появимъ въ Кочанското поле отъ къмъ Щипъ или Овче-поле на истокъ хоризонта ти загражда една гола, широка и значително висока тѫпость, твърдѣ характеристична въ срѣдъ околнитѣ високи и повечето гористи планини — Това е *Голакътъ.* Отъ начало Грамадна не личи като отдѣлна планина, а продъговата издута часть на склоньтъ на Плачковица и обособена само отъ околнитѣ долища. Тукъ тя има сѫщия характеръ на Плачковица или Лачката пл., отъ която и съставява нераздѣлна часть. Отъ устието на Бърбищица на долѣ тя е вече отдѣлна планина. Снижень значително, между високитѣ Плачковица и Голакъ, Обезникъ се прѣдставява като една дълга отъ 2—3 прѣсѣка, стѣс-

нена отъ долищата на Осойница и Брѣгалница и като за прѣходъ отъ гористата Плачковица къмъ голия Голакъ, покрита съ храстие и изрѣдко съ дървеса. Билото ѝ е овално и равно, като на рудина. Въ сѣверния си край постѫпенно оголѣва и се възвишава до в. Китка, отъ който нагорѣ се захваща собствено Голакъ. То е масивна съ твърдѣ широка основа издигнѫтость, която пълни жгълътъ между Осойница и Брѣгалница. Въ срѣдата на тѫпостьта се издига нѣщо на $^3/_4$ часа височина, сѫщо така тѫпа конусообразно и съ широка основа. Това е върхътъ съ сѫщото име. Цѣлия върхъ се вика Блакъ, а тепето му — *Човка*. Источния край на Блакъ стръмно се спуска кѫдѣ Брѣгалница и горѣ е нѣкѫдѣ гористь, нѣкѫдѣ скалистъ, а въ ниското надъ рѣката цѣлъ е покритъ съ дървеса. Источния му склонъ е покритъ съ грамадни буки и джбове и съ вѣчно-зелени борове, борината на които е най-добра въ околнитѣ мѣста, защото много се пече. Отъ тѣзи борове се правѫтъ миого и хубави дъски на бичкиитѣ по Брѣгалница, която протича по единъ дълбокъ долъ подъ источнитѣ поли на Голакъ. Извѣстни сѫ въ Кочанско и едритѣ като орѣхи „Голачки ягоди“. А сѣверния му склонъ надъ рѣката е покритъ съ ситенъ джбъ и габеръ.

По съставътъ на почвата и характера си Голакъ много прилича на Осоговскитѣ отлози и на Пасякъ, а съ Плачковица нѣма почти нищо общо. На туй основание може да се прѣдполага като клонъ на Осоговската пл., който се отцѣпилъ отъ неѫ, за да даде пѫть на Брѣгалница.

По стръмнината сѫ расположени Пиянечкитѣ села, а западния склонъ е твърдѣ много полегатъ, земьестъ и разработенъ дори до върха. Цѣлата планина е съвършено гола, склонътъ ѝ е лишенъ на много мѣста даже и отъ трѣвяниста растителность, а върхътъ ѝ е покритъ съ силна трѣва. По склонътъ се разработва повече ръжьта. Почвата е сгодна и за пшеница, нъ често пѫти тя страда отъ студътъ.

Голакъ е доста висока планина: на него снѣгътъ трае по нѣкога и подиръ Петровъ-день, когато на Плачковица 1—2 недѣли прѣди Петровъ-день снѣгътъ се растопва.

По источния склонъ на планината подъ върхъ Голакъ има една новооткрита църквичка. Въ неѫ, кладенче съ лѣковита вода, при която селянитѣ отъ околнитѣ села идѫтъ да се цѣрѫтъ отъ разни болѣсти. Около стѣнитѣ на църк-

вата *св. Петка* има голѣми керамиди, на които дебелината достига до 7 с.-м. Димитрий Керемитчийски отъ с. Градъ е намѣрилъ на опакото на една отъ тѣзи керамиди 2 цвѣтя издълбани въ керамидата и между тѣхъ числото „984“. Тази керамида е дълга 7 д.-м., широка 5 д.-м. и дебела 7 д.-м. Може би числото 984 показва годината въ която е направена керамидата.

Едно прѣдание говори, че при тази кжща се заселили 10—15 кжщи отъ царево село, когато въ него е имало холера; за изселяването имъ оттамъ това прѣдание нищо не спомѣнува.

За откритието на тъзи църква селянитѣ приказватъ слѣдующето: прѣди 7 години нѣкой си попъ отъ с. Разловци, като си ходилъ по планината, единъ орелъ завивалъ се нѣколко пжти около главата му и потегнувалъ всé по една посока на кждѣ в. Голякъ. Като се повторило туй нѣколко пжти, най-сетнѣ попътъ тръгнжлъ по посоката на орелътъ, който го завелъ на едно мѣсто, се сѣтилъ, че това е Божия работа, захванжлъ да копае и откопалъ една църква съ здрави стѣни и развалень покривъ, въ която намѣрилъ икона съ горящe кандило. Вжтрѣ въ неж намѣрили плоча съ надпись, когото немогли да прочетжтъ. Скоро се расчуло въ околностьта за станжлото чудо и Турцитѣ отъ околнитѣ села искали да присвожтъ църквичката, като ж обявили за занемаренъ хамамъ на нѣкой бегъ. Християнитѣ отъ страхъ искали да ж заровжтъ, нъ сетнѣ ж добили и лѣсно ж подновили съ пожертованието на богомолци, които идѣли отъ цѣло Кочанско въ голѣмо множество, както бива обикновенно съ новооткрититѣ светини. Водимъ по сънъ, нѣкой отъ Пияничкитѣ селяни близо до черквата ископалъ пари, съ които, по заповѣдьта, която му била дадена на сънѣ, доправилъ черквата и се заселилъ до неж. По върхътъ има още 3 такива църквички, открити отъ понапрѣдъ.

Съ стотини селяни и селянки отъ околнитѣ села се стичатъ на светата вода за да се измижтъ и напижтъ малко съ надежда, че ще се исцѣржтъ отъ всѣкакви болѣсти Подобни свети води има не само при църквата св. Петка, ами и въ с. с. Тработивище, Вирче и Разловци. Св. вода при църквата св. Петка на Голакъ е желѣзна, при с. Тработивище— кисела, при Вирче — симпурна, а при Разловци — варовита.

Прѣзъ Голакъ пл. има 2 пѫтя отъ Кочанско за въ Малешъ и Пиянецъ. Единъ минава прѣзъ високото на планината. Пѫтува се по него съ конъ. Не е толкова сгоденъ, нъ вървѫтъ по него, като на прѣсѣкъ. Втория пѫть минава по р. Осойница и послѣ по сниженото мѣсто на Обезникъ По него вървѫтъ Малешевци за на пазаръ въ с. Винища или ближнитѣ при Плачковица села за въ Малешъ. Извѣстенъ е въ мѣстото подъ названието *Дърварски пѫть*. Най главния пѫть за съобщение на Кочанци съ Малешево и Пиянецъ е онзи по клисурата на р. Брѣгалница между Голакъ и Осогово. И тритѣ тѣзи пѫтища сѫ несгодни и опасни.

III. *Срѣдна* и *Смърдешъ*. — Отъ западния край на Плачковица, именно отъ южния склонъ на в. *Ики-чешме*, който се издига надъ с. Теранци, се спуска единъ клонъ право на югъ. Клонъ планински наричамъ тази височина, като гледамъ на положението и направлението, а по характеръ тя прѣдставява по-скоро една хълмиста плоска възвишеность, която пълни пространството между Щипъ и Радовишъ и раздѣля Радовишкото поле отъ Щипската долина. Край дѣсната страна на горната часть на долината на Стара рѣка и Юручкия потокъ южния склонъ на Плачковица е раздробенъ на тѫпи възвишения — това е *Срѣдна*, началото на казаното възвишение на Плачковица. До мѣстото, дѣто Стара-рѣка слиза при политѣ на Плачковица (то е 2—2 ½ часа на с.-з. отъ Радовишъ) всѣ още възвишението се брои за склонъ на Плачковица, а не за отдѣлна височина. Тукъ отъ долътъ на Юручкия потокъ отдѣлятъ възвишението отъ Плачковица и го прѣдставлявать за отдѣлно възвишение. Отъ Радовишъ, като погледнешъ на горѣ, отъ лѣво имашъ една бѣла, гола тѫпость, издигнѫта до половина отъ височината на Плачковица — това е *Арнаутлия*, началото на отдѣлния вече отъ Плачковица клонъ, задъ който отъ татъкъ право по западната посока се спуска долътъ на Юручкия потокъ. Край дѣсната страна на долътъ е Плачковица, отъ лѣвата му страна се вижда като рамка, която се захваща отъ Арнаутлия и подъ името *Ломна* се спуска на западъ до долината на Брѣгалница. (По този долъ въ дъното и отъ страни сѫ неизвѣстни и непристѫпни 17 юручки села — собствения Щипско-Радовишки „Юруклукъ“). Въ дѣйствителность, то не е рамка, а по издигнѫта часть на възвишението, което кол-

кото ходи по югъ, толкова се снижава до р. Лакавица. Подъ западния склонъ на възвишението тече р. Брѣгалница, надъ която се прѣдставява като висока рудина. Отъ Щипъ до височината се възлиза за $^1/_2$—$^3/_4$ часъ. На половина разстоянието между Щипъ и Радовишъ, плоскостьта е дълбоко прорѣзана надлъжъ, отъ югъ къмъ с., съ *Стрящия-долъ*, който се захваща отъ Арнаутлия и излиза въ Лакавица. Отъ Щипъ до казания долъ плоскостьта е значително равна, съ постепенно снижение къмъ югъ; само западния склонъ е прокопанъ съ долътъ на Щипската суха долина Отиня и съ други 2—3 суходолини, които се спускатъ по южна посока чрѣзъ Мадемската рѣка. Тази плоскость излива водата си въ р. Лакавица.

Плоскостьта е гола, глинеста (повече отъ бѣла, а нѣкждѣ отъ червена глина) почва. Дърва се срѣщатъ само по западния склонъ на Щипската долина, особено надъ градътъ, дѣто сж градскитѣ лозя съ овощни дървеса и по-долѣ отъ градътъ надъ Лакавишкото поле. Подъ Арнаутлия има койня, отъ която се снабдява съ варь цѣло Щипско и Радовишко.

Отъ южната страна Радовишкото поле е заградено съ една верига висока отъ $^1/_4$ до $^1/_2$ часъ, която го отдѣля отъ долината на р. Лакавица и се простира отъ и. на з. паралелно на Плачковица. Тя се захваща отъ единъ часъ надъ градъ Струмица и на западъ се свързва съ плоскостьта единъ и половина часъ на ю.-и. отъ гр. Радовишъ. Въ ист. и западния си край тя е по-издигнѫта, а въ срѣдата си по снижена. Нѣма опрѣдѣлено било, а горѣ се състои отъ тѫпи възвишения съ напрѣчни по-между имъ долища. Състои се повече отъ слида и полски шпатъ, горѣ съ пластъ отъ червена глинеста почва; тя е нѣкждѣ съвършено гола, разработена, повече покрита съ храсталакъ, а тукъ-тамъ съ рѣдки дървеса, остатки отъ нѣкогашнитѣ кории.

Източния ѝ издигнѫтъ край се нарича *Смърдешъ* (Нѣкой си овчаръ заспалъ дълбоко, дору се изгубилъ и вълкътъ му изѣлъ овцитѣ. Заради мързоливостьта му го нарѣкли „Смърдешко“, което име отпослѣ отдали и на планината, дѣто станѫло това), а западния издигнѫтъ край надъ с. Дамянъ се нарича *Пиляфъ-тепе*, което направо е свързано съ плоското възвишение. Смърдешъ, чрѣзъ Струмишката или Илвинската пл., е свързанъ съ Конечката пл. Тази напрѣчна съединяюща гориста планина е на самия водораздѣлъ между Струма,

чрѣзъ притока ѝ Струмица и Вардаръ, чрѣзъ притока ѝ Лакавица. Отъ источния жгълъ на Ильиница съ Конечката пл. извира Бѣла-рѣка, която протича прѣзъ гр. Струмица, подъ него се влива въ р. Струмица, а отъ западния ѝ жгълъ съ сжщата пл. (Конечката) извира р. Лакавица, която се влива въ р. Брѣгалница. Отъ кждѣ си води началото тази рѣка, не могж да кажж положително. Важното е туй че тукъ чрѣзъ неж се съединяватъ двѣтѣ голѣми планини Бѣласица и Плачковица, защото, както ще видимъ малко по назадъ, Конечката пл. е продължение на Бѣласица.

§ III. Конечката планина.

Надъ градъ Дойранъ веригата на Бѣласица измѣнява посока и височина: високата до тукъ Бѣласица пл. се продължава по с.-западна посока, като ниска и растурена, та отдѣля долината на р. Струмица отъ онази на Вардаръ. На югъ отъ гр. Струмица тази верига отново се възвишава и добива първата т. е. западната си посока. Подъ названието *Конечки пл.* (отъ името на главното Юручко село Конче) тя се спуска право на западъ и се свършва въ жгъла на р. р. Вардаръ и Брѣгалница. Въ началото ѝ на сѣверъ се испуска една неправилна възвишеность, изрѣзана съ дълбоки долища, на ю.-источнитѣ поли, на която е расположенъ градъ Струмица. Тя е помѣнжтата по-горѣ *Ильиница пл.*, която съ масата си се свързва съ Смърдешъ пл., а съ най-сѣверния си терасообразенъ спускъ раздѣля Радовишкото поле отъ Струмишкото.

Конечката пл. е опрѣдѣлена и съ правилно строение. Билото ѝ е остро, почти равно, безъ стърчащи върхове или тжши възвишения, исключая в. *Вртешка*, който се издига надъ с. Конче и отъ който на югъ се спуска клонъ до Вардаръ, като терасообразенъ спускъ. Само въ най-западния си край, като се снижава постепенно отъ с. Конче на западъ, обръща се въ купчинки отъ тжши възвишености. (Това е „*Серта пл.*“ въ картитѣ, което название азъ не можахъ да провѣржж, защото, колкото души питахъ, не можахж да ми даджтъ сжщинското название на планината въ това мѣсто. Двата ѝ склона по вида, характета и почвата си съвсѣмъ се различаватъ единъ отъ другъ. Сѣверния склонъ е стърменъ, неразрѣзанъ и съ значително правилна и плоска повърхность.

Четири-петтѣхъ долища, по които се изливатъ водитѣ отъ планината въ р. Лакавица, слабо ѫ прорѣзали. По цѣлото продължение Конечката пл. съ онази отъ Струмица до Дойранъ заграждатъ отъ западъ долината на Вардаръ. Самата верига е доста далечъ отъ Вардаръ, нъ издава до самата му матка скалисти распокѫсани спускове, които между Вардаръ и собствената верига образуватъ една скалисто-хълместа прѣходяща мѣстность. Отъ Тиквешкото поле, отъ желѣзницата и отъ пѫтьтъ за въ Прилѣпъ вижда се Конечката планина. Срѣщу Криволакъ виждашъ скалиста съ издутъ склонъ не много висока планина, която въ срѣдата си има единъ поиздутъ масивъ. На с.-з. отъ Криволакъ се обрѣща въ една край-рѣчна, бѣла, варовита и много грозна на гледъ височина, задъ която право срѣщу Градско се вижда тепето на в. Богословецъ.

Въ отношение на растителностьта, населението и значението двата склона на Конечката планина, така сѫщо се различаватъ помежду си. Когато южния сконъ е бѣденъ съ растителность — пустъ и голъ, сѣверния, въ сравнение съ него, може да се смѣта за богато гористъ. Около изворнитѣ води на р. Лакавица въ източната си половина по-голѣмата часть е покрита съ гѫста гора и по на зап. кориитѣ сѫ доста по-често до с. Конче, дѣто планината е покрита само съ храсталакъ, или е съвършенно оголена, червено-глиняста. Радовишъ се снабдява съ дървенъ материалъ повечето отъ Конечката планина, отъ колкото отъ Плачковица. По билото си, особено въ срѣдата, тя има доста добри пасбища, каквито въ Плачковица не се срѣщатъ, съ доста добри бачила. Интересни между тѣхъ сѫ така наречените въ Радовишъ „*язли*“, или лѣтни кѫщи край бачилата въ планината. Такива ги има най-много надъ с. с. Лубница и Загорци. Намирамъ, че този обичай, който напрѣдъ е билъ распространенъ въ по-голѣми размѣри, а сега отъ день на день се намалява, е останѫлъ като спомѣнъ отъ онѣзи врѣмена, когато Юруцитѣ сѫ водѣли чисто планински овчарски животъ, защото, както ще видимъ въ топографията на Радовишко, юручкитѣ села при политѣ на планината сѫ били напрѣдъ горѣ. Наедно съ горитѣ, сѣверния склонъ е несравненно по-водястъ отъ южния. Първия съ потоцитѣ си пълни съ вода доста голѣмата рѣка Лакавица, а потоцитѣ на южния склонъ сѫ всѣ суходолни. Освѣнъ

туй за много мѣста по билото на сѣверния склонъ има спомѣни и прикаски за бивши тамъ езера или голѣми вирове, което показва, че планината е водяста.

Благодарение на тѣзи прѣимущества въ сгодноститѣ за животъ и поминъкъ, а, главно, благодарение на Лакавичкото поле, сѣверния склонъ е доста населенъ; по него има редъ села наблизо едно до друго, расположени при политѣ доста живописно и населени съ състоятелно население. Населението около планината и отъ двѣтѣ страни е юручко — на по-високото чисто Българско, а долѣ размѣсено.

Конечката пл. е лесно проходима; прѣзъ нея вървѫтъ нѣколко пѫтища доста сгодни, нъ не и безопасни. Единъ пѫть отъ Радовишъ по Мадемската рѣка, и по Лакавичкото поле, прѣзъ Гарванъ и прѣку планината води за Криволакъ. По него вървѫтъ, като на прѣсѣкъ Тиквешани за Радовишъ. Макаръ и да е близъкъ тоя пѫть за Криволакъ, Радовишани прѣдпочитатъ да ходѫтъ прѣзъ Щипъ, главно отъ страхъ. Другъ сѫщо такъвъ пѫть има прѣзъ Конче. Другъ отъ Радовишъ до Конче прѣзъ полето по Дедипската рѣка и Лакавичкото поле е по-работенъ, нъ само за сношенията на Лакавичкитѣ села съ Радовишъ и Радовишко. За въ Тиквешъ се прѣдпочита прѣдиописания пѫть. Кираджии отъ Тиквешъ или отъ по-далечни мѣста на срѣдня и южна Македония, когато ходѫтъ за въ Малешъ или за Джумая, обикновено ходѫтъ по другъ пѫть, който води право за градъ Струмица,

Глава II.

Полета.

§ 1. *Тетовско поле.* — Тетовското поле има за граници: отъ западъ първата часть на Шаръ по всичкото продължение отъ с. Вратница на сѣверъ до с. Здуне; отъ югъ го ограничаватъ прѣдгорията на Влайница и Буковикъ; отъ истокъ като стѣна го загражда Сува-гора и Жеденската планина съ връхъ Групчинъ между тѣхъ, а въ сѣверния му край се издига в. Люботрънъ. Въ тѣзи си граници то прѣдставлява единъ продълговатъ 4-жгълникъ съ дължина право отъ сѣверъ къмъ югъ 10-10 $^1/_2$ часа, а широчина отъ западъ къмъ истокъ $^1/_2$-2 часа. Източната му граница прѣдставява значително права линия, а западната или Шарската стѣна въ срѣдата си е малко по-издута, защото Вратца и

Лисецъ пл. малко се издаватъ на напрѣдъ. Въ южния си край полето е тъй сжщо жглесто, а на сѣверния възвалчесто и по-стѣснено. Полето въ всичкитѣ си части е твърдѣ равно; ограничающитѣ го планини и височини стръмно свършватъ надъ него. Естественно е да се прѣдполага, че то нѣкога си е имало своитѣ неравности, нъ наноситѣ на Шарскитѣ потоци сж го изравнили, като сж онищожили полегатосьта на политѣ по околнитѣ го планини.

Въ сѣверната часть на полето е гр. Тетово, а въ южния му край, Гостиваръ, отъ което сѣверната му часть наричатъ *Тетовско поле*, а южната *Гостиварско*. Границата между двѣтѣ съвпада съ административното дѣление между собствено Тетовската кааза и Гостиварския мюдюрлъкъ. Оная часть отъ Тетовското поле, която се заключава въ жглълътъ между Вардаръ и притока му Тетовската рѣка, на дѣсно отъ послѣдната и на дължина отъ сѣв. къмъ югъ. на 3 $^1/_2$ часа, се нарича *Клюкой поле* или *Девойкино поле*, за южна граница на което се смѣта една линия, теглена отъ с. Вълковие подъ Сува-гора до срѣщуположното село Сѣнокосъ подъ Шаръ.

Споредъ прѣданието названието на това поле е дадено по слѣдующия случай. Нѣкоя богата дѣвойка отъ Тетово купила това поле и за споменъ подарила го на градътъ за пасбище, като го оставила да бжде чаиръ. Понеже гражданитѣ не искарвали тука на паша стада, поради богатитѣ пасбища въ близолежащия Шаръ, това мѣсто обрасло съ дъреса и станѫло гжста полска кория, която изсѣкли по послѣ пашитѣ, когато завладѣли Тетово. По името на притежателката и подарителката *Девойка* и полето било нарѣчено *Девойкино*.

Мѣстото и селата край Шаръ наричатъ *Подгорие* или *Пологъ*. Мѣстото и селата по Вардаръ-*Вардария*, а въ другитѣ части на полето частнитѣ му названия се даватъ по имената на селото въ него. Тетовското поле е главната водна жилка на Вардаръ. Въ Гостиварско той е растуренъ прѣзъ полето и принася дѣйствителна полза въ отношение на напояванието, а въ Тетовско, дѣто брѣговетѣ му сж високи, значението му за напояванието е относително. За да бжде полето тъй водно, каквото никое друго поле въ Скопско, най много помагатъ му Шарскитѣ потоци. Прѣзъ лѣтото, когато царевицитѣ, бостанитѣ и ливадитѣ въ полето иматъ нужда отъ поение, вадата на тѣзи потоци се растуря въ полето по ископани вглъбнжтини, язове, които се захва-

щатъ при исхода на потоцитѣ въ полето и го кръстосватъ по все възможни посоки. Въ цѣло Скопско само на Тетовскитѣ жители се пада честьта да иматъ искуствено напоявание чрѣзъ своего рода канализация, макаръ и по първобитенъ начинъ устроенъ, на което имъ конкурират само Кичевскитѣ поляни. Благодарение на тѣзи своего рода канали, въ полето водата изобилува.

Почвата на полето състои отъ църноземъ съ слабъ примѣсъ отъ глина, която и придава сивобѣлъ цвѣтъ. Пѣсъчнитѣ наноси отъ притоцитѣ, примѣсени въ нея, правятъ я наносна. Съ този си съставъ тя сама по себеси не е толкозъ плодородна. При всичко туй Тетовското поле се смѣта за едно отъ берикетлийтѣ мѣста, на което главнитѣ причини сж много-водието и доброто разработване. Тетовското поле е прѣдназначено да дава храна на населението въ всичкитѣ полски и планински села; затова и е раздѣлило на дрѣбни парчета, които трудолюбивото Тетовско население твърдѣ грижливо разработва. Благодарение на тѣзи двѣ обстоятелства, Тетовското поле дава доста добъръ берикетъ. Пшеница дава най-много отъ едно десеть, царевица и ръжь отъ 1 до 15, а ечмикъ има мѣста, които въ добри години сж дали отъ едно 60. Съразмерно съ плодородието, гъстотата на населението и голѣмината на пространството, което се разработва, върви и цѣнностьта на земята. Това е землѣдѣлчески законъ, който е въ сила и въ Тетовско: тукъ дюлюмътъ се продава 5-20 лири, доста скъпо сравнително съ околнитѣ мѣста. Чифлицитѣ не могятъ да вирѣятъ при такъво гъсто население, каквото има Тетовското поле. Полето дава доста хубаво жито: пшеница, ръжь, ечмикъ, овесъ и др. Пшеницата не особенно вирѣе въ него, защото е студено и планинско поле; отъ видоветѣ ѝ повечето се сѣе *Мурейката*, която най-добрѣ става въ *Саракинци* и *Вичище*. Ръжьта, като въ хладно и планинско мѣсто, ечмикътъ като въ водясто мѣсто, вирѣятъ подобрѣ отъ пшеницата, но най-добрѣ вирѣе царевицата, която и е главното произведение въ Тетовското поле. Край Вардаръ въ долната часть на полето става конопъ, колкото за мѣстно употрѣбление, а пришарскитѣ мѣста сж богати съ овощни дървеса: ябълки, круши, сливи, отъ които правятъ Тетовската сливовица, колкото става за мѣстна потрѣба, орѣхи, кестени и други.

Тетовското поле е прочуто по любеницитѣ си, които стават голѣми съ дебела чурупка, както бива изобщо съ приводнитѣ бостани, нъ сѫ слачни, благодарение на наносната и ровка почва. Въ Тетово излиза любеница до 20 оки. Продаватъ ги въ града и въ Скопие. С. Порой дава най-добри любеници, селата на сѣверъ отъ Тетово най-добри ябълки и кестени, а въ *Лешокъ* стават орѣхи до 50 драма единия. Забѣлѣзва се, че западната приморска часть на Македония притежава най-сгодни условия за овощарството — цѣлата е богата съ овощия отъ всевъзможенъ видъ, като захванешъ отъ мушмулитѣ и ягодитѣ (Шаръ въ Тетовско и Яма въ Кичевско) и свършишъ съ кестенътъ; нъ сѫщото царство на сочни едри сладки и красиви овощия сѫ селата въ пологътъ надъ Шаръ, особено онѣзи, на сѣверъ отъ Тетово, дѣто тѣ придаватъ особена приятность на живота въ лѣтно врѣме и отъ друга страна намаляватъ и омекчаватъ впечатленията на дивотата на околната природа.

Раскошна ростителность покрива туй поле отъ единия му край до другия; срѣдата му се надваря въ туй отношение съ краищата и кѫтчетата му. Като не говоримъ за житнитѣ нивя, голѣма часть отъ полето е покрито съ ливади отъ разнообразни трѣви и цвѣтя. Пъстротата на разнообразнитѣ цвѣтя и трѣви въ тѣзи ливади и въобще въ полето е тъй голѣма, зеленината е тъй силна и сочна, щото цѣлото поле прѣдставлява единъ просторенъ цвѣтникъ, веселъ и увлѣкателенъ на гледъ. Дървесната растителность се надварява съ трѣвянистата за да уголѣми веселостьта и приятностьта на полето. Дървесната растителноспь е доста правилно распрѣдѣлена покрай язоветѣ и потоцитѣ въ редове. При политѣ на Шаръ то е украсено съ единъ вѣнецъ или кория на овощни дървеса, която нѣкѫдѣ се распуска на длъжъ, а нѣкѫдѣ, като за разнообразие, стои на купчинки, купчинки, съ ливадни промеждутки между тѣхъ. Срѣщуположно нему по Вардаръ другъ такъвъ вѣнецъ отъ всевъзможни дървеса означава течението на рѣката въ източния край на полето. Единия и другия вѣнецъ въ сѣверния край на полето сѫ по-гѫсти, по-пъстри, отъ колкото въ южния. Като за симетрия, въ южния край на полето въ срѣдъ-него отъ далечъ тъмнѣятъ се купчинки кории. За допълнение на картината прѣкръстуватъ полето напрѣчни на главнитѣ покраини вѣнци, линии отъ дървеса, повече върби, върбалаци и

лѣска, които крижтъ подъ клоноветѣ и сѣнкитѣ си пѣняститѣ води на язоветѣ прѣзъ полето. На много мѣста въ срѣдъ полето има не проходими гжсталаци, какъвто е напр. гжсталакьтъ *Коня-бара* въ срѣдъ пжтя отъ Тетово за Гостиваръ. Съ тази буйна растителность, и съ положението си подъ гигански планини, Тетовското поле прѣдставлява такъва прѣлѣсть, която е въ състояние да подѣйствува на философско, даже и на калугерско сърдце. Бѣхме въ Тетово заедно съ едно високо поставено духовно лице. Помнж, като сега, че всѣка заранъ при изгрѣването на слънцето и вечерь при захождането му, свѣтиня му ме караше да излизаме на балкона на кжщата, за да се наслаждаваме отъ прѣлѣстнитѣ картини на Тетовското поле, особено въ околноститѣ на гр. Тетово. Той ми изливаше чувствата и впечатленията си, и азъ се чудѣхъ на всичко, което виждахъ и чувахъ. Околнитѣ голини отъ сѣверъ и истокъ въ съчетание съ зеления покровъ по тѣхъ, придаватъ особенъ оттѣнъкъ на картината. Погледнжто отъ високо, полето има особена прѣлѣсть: подъ краката си имашъ една просторна градина, прѣкрасно разработена и раздѣлена на лѣхи между линии отъ дървеса, които видѣхме, че прѣкръстуватъ полето по все възможни посоки; по тжзи засмѣна градина погледа ти свободно играе върху ливади и пъстро нашарени нивя и тъмни кории. То е картина, колкото прѣлѣстна, толкозъ и живосна; картина богато нашарена и пълна въ всѣко отношение. Надъ тази прѣлѣстна градина и около неж отъ всѣкждѣ дивъ по природа и население свѣтъ облѣченъ съ скромна и еднообразна мантия, съ завись и удивление гледа на веселата и оживена поляна, която се растила подъ краката му.

Расположено при политѣ на гигаитския Шаръ и на други високи планини, богато наредени отъ природата съ естествени хубости, раскошното Тетовско поле било-би настояща Алпийска долина, ако небѣхж околнитѣ голини. Но видътъ си то е рѣчна долина, образувана на смѣтка на околнитѣ планини, а но съставатъ и почвата си то прилича на бивше езеро. Като разгледахъ внимателно брѣговетѣ на р. Вардаръ, бунаритѣ и другитѣ дълбочини, намѣрихъ слѣдующия съставъ на почвата му, което отъ части може да служи като источникъ за опрѣдѣлявание историята на образуването му. До двѣ педи дълбочина има черноземъ съ силенъ примѣсъ отъ нечистата глина, а още по-надолѣ слѣдва пластътъ пѣсъкъ,

дрѣбни насипи, камъчета и насипна земя. Съ такъвъ съставъ е повърхнината на цѣлото поле. Както всѣкой може да се сѣти, тази насипна земя е донесена отъ Шарскитѣ потоци.

Нѣма явни бѣлѣзи, които да свидѣтелствуватъ, че това поленце е било нѣкога планинско езеро, нъ на основание съставътъ иа земята и видътъ на полето има силна основа да прѣдполага човѣкъ такъво нѣщо. Заградено отъ всѣкждѣ съ височини, то се съобщава съ Скопското поле само чрѣзъ тѣснинитѣ на Горни и Долни Дервентъ, които по-скоро приличатъ на прорѣзани клисури. отколкото на естествени проходи. Като се земе прѣдъ видъ фактътъ, че наносната почва въ полето се спуска по-дълбоко отъ дъното на тѣзи клисури, може да се прѣдполага, че е било врѣме, когато дъното на полето е било покрито съ вода, която се е стекла прѣзъ Долно дервентската клисура. А че Д.-Дервентъ не е естествена клисура, нито естествена долина, нъ клисура прорѣзана отъ водитѣ на Вардаръ, може да се потвърди съ това, че височинитѣ, които я заграждатъ отъ дѣсно и отъ лѣво, по видъ и съставъ съвършенно си приличатъ една на друга. Най-подиръ въ Гостиварско чухъ и едно тъмно прѣдание въ свързка съ прѣданието, че по билото на Сува-гора имало пжть.

Нѣкога самото поле и околноститѣ му сж били населени исключително съ българи. Днесь то прѣдставява единъ видъ етнографически оазисъ отъ българско население, защото отъ всѣкждѣ почти е заобиколено съ мѣста, населени исключително съ Арнаути. Арнаутското население въ него е още въ меншество, нъ силно расте. Селата въ полето сж расположени повече по политѣ на Шаръ и Сува-гора, въ срѣдъ полето има твърдѣ малко, а край Вардаръ нѣма почти никакъ. Нѣкога е имало много села и край Вардаръ, нъ съ течение на врѣмето или избѣгнжли другадѣ, или прѣнесли селата си по-горѣ до планината. Азъ разузнахъ 11 само такива села, нъ не се съмнѣвамъ, че е имало и повече. Като обърнжхъ внимание на този въпросъ, дойдохъ до заключение, че причината на това странно явление, (странно, наистина, защото когато на всѣкждѣ селата се трупатъ край рѣкитѣ, даже по пакостливитѣ рѣки; когато по сжщия този Вардаръ въ Скопското поле нискитѣ му брѣгове сж усѣяни съ села, макаръ че той прави тамъ голѣми наводнения и пакости — тукъ, дѣто брѣговетѣ му сж високи, чужди отъ всѣкаква вреда и украсени съ прѣлѣсти, нѣма нито едно село. Онѣзи отъ

селата, които нѣкога били покрай Вардаръ, прѣдпочели да се пекжтъ като гущери при голитѣ и лишени отъ вода поли на още по-голата Сува-гора, прѣдъ прѣлѣститѣ и въ всѣко отношение по-добри мѣста край Вардаръ) се крижтъ въ непостоянството на полския уровенъ, въ опустителнитѣ насипи, влѣчени отъ Шарскитѣ потоци и въ промѣненията на течението на Вардаръ.

Благодарение на положението му при високи планини, които го пазжтъ отъ атмосфернитѣ рѣзки промѣнки и на богатата растителность въ него и около него, климата по полето е равенъ. Тетовското поле се радва на свѣжъ, здравъ и приятенъ климатъ, какъвто нѣма нито едно отъ другитѣ наши полета. Распрѣдѣлението на годишнитѣ врѣмена тукъ е по-правилно, отъ колкото въ околнитѣ мѣста. Зимата тукъ е снѣговита, влажна, сурова и дълга. Тя захваща 1 мѣсецъ по-рано отколкото въ Скопие и свършва 2 недѣли по-кжсно. Сухиятъ студъ тукъ е голѣма рѣдкость; снѣгътъ, като падне въ началото на зимата, трае почти прѣзъ цѣлата зима. Прѣзъ лѣтото климатътъ е всѣкога майски: прѣсенъ, чистъ и здравъ. По пжтьтъ отъ Скопие за Тетово, щомъ зхванешъ да влазяшъ въ Дервентътъ, ударя те единъ хладенъ, ободрителенъ, зефиръ, който те съживява и развеселява минутно, а като влѣзешъ за пръвъ пжть въ Тетовското поле, мислишъ, че влизашъ въ рай. Въ мѣсецъ юлий пъстри шарове на трѣвитѣ и майски цвѣтя още повече украсяватъ полето. Пролѣтьта и есеньта сж кратки, влажни и дъждовни. Високата Шарска верига сгжстява пàритѣ въ въздуха и съ това помага да вали толкозъ много дъждъ, колкото не пада никждѣ другадѣ въ Скопско. Този климатъ въ съединение съ студенитѣ здрави и легки на пиение води живо се отразилъ върху здравието и конструкцията на Тетовския селянинъ, който въ тѣзи отношения стои много по-горѣ даже отъ Шарскитѣ планинци.

Расположено при високитѣ Сува-гора и Буковикь и още по-високитѣ Шаръ и Люботърнъ, Тетовското поле е заградено за околнитѣ мѣста и е едно отъ най-затънтенитѣ крайща по нашитѣ страни. Исходи отъ него за въ околнитѣ мѣста има 8, отъ които три прѣдставляватъ естественни долини, дълбоки проходи, а другитѣ — сж прѣходи прѣзъ малко сниженитѣ мѣста на околнитѣ планини. Естественитѣ проходи въ видъ на тѣснини сж двата Дервента и проходътъ Свѣта, който е единъ долъ между Сува-гора и прѣдгорието ѝ Голо-

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

бърдо на юго-истокъ отъ Тетово. И тритѣ тѣзи водѫтъ въ Скопското поле. Свѣта и Горний-Дервентъ слѣдъ малко продължение се съединяватъ. По тѣхъ върви пѫтьтъ за Скопие: по първия — пѫтьръ отъ Дебъръ и Кичево прѣзъ Гостиваръ; по втория — Тетово — Скопие. На югъ Дебърския пѫть върви по долътъ на Горния-Вардаръ, послѣ прѣку Влайница планина прѣзъ Мавровското поленце въ долината на Радика и нататъкъ за Дебъръ; това е главния пѫть отъ сѣверо-западна Македония за въ Рѣканско и Дебърско.

Втория исходъ води въ Порѣче прѣзъ сниженото мѣсто на Добра-вода въ сѣверния и край, именно тамъ, дѣто тя се свързва съ Сува-гора, Това е планинска пѫтека. Третия и главния исходъ отъ югъ върви по долътъ на Гостиварската Лакашница прѣзъ едно малко снижено мѣсто на Буковикь и оттатъкъ по долътъ на Заяшката рѣка за въ Кичево. И тритѣ тѣзи исхода не сѫ толкозъ естествени и сгодни за съобщение. Послѣдния е най-важния отъ тѣхъ. Исходътъ за въ долината на Лѣпенецъ въ Качанския проходъ води при политѣ на Люботърнь по тепето на плоскостьта, която се спуска подъ името Рогачевски височини въ жгъла между Вардаръ и Лѣпенецъ. Осмия исходъ върви първо по Шарската рѣка, а послѣ прѣку Шаръ за Призренъ. Той е твърдѣ несгоденъ. Отъ такъвъ характеръ, сир. стърмни и несгодни планински конски пѫтеки, сѫ и слѣдующитѣ: 3-тѣхъ прѣку Сува-гора за Порече, 2-га по склонътъ на Шаръ, именно онзи по Шарската рѣка и онзи прѣзъ Брѣзно край рѣка р. Бистрица за въ Бистрица пл., пѫтьтъ по Вратничката р. прѣку голината за въ Косово и онзи по политѣ на Люботърнъ и прѣку Рогачевската плоскость за въ Качаникъ.

§ 2. *Скопското поле.* — Скопското поле е естествена котловина, която по положението си прѣдставява часть отъ голѣмата централна въ Скопско равнина, съ която е свързана чрѣзъ Кумовското поле и чрѣзъ нѣколко прохода. То граничи на западъ съ източния клонъ на Рогачевската възвишеность, на ю.-западъ съ Матеичската пл. и съ Водно. Малко по долѣ отъ градъ Скопие хоризонта на полето се отваря и то се вдава на югъ въ хълместата мѣстность Каршияка, която дѫго-образно загражда Скопскитѣ планини: Рудината, Сува-гора, Караджица, Църний връхъ и в. Китка, който се явява въ полето на една линия съ Водно. Отъ сѣв. полето е заградено съ Черна-гора, а отъ истокъ то се за-

гражда съ височинитѣ край дѣсния брѣгъ на Пчиня, които го отдѣлжтъ отъ долината ѝ. Между тѣзи височини и източния край на Черна-гора и на истокъ отъ желѣзницата нѣщо на $1^1/_2$ часъ Скопското поле е открито и свързано съ Кумановското, тъй щото по видъ тѣзи двѣ полета могжтъ да се смѣтатъ за едно, раздѣлено съ вдадената на вжтрѣ Скопско-Кумановска Черна-гора. Въ тѣзи граници Скопското поле прѣдставява възвалчеста котловина на длъжъ отъ с.-з. къмъ ю.-и. 6—7 часа, широко $1^1/_2$—3 часа.

По характера на повърхнината, по полегатостьта и почвата си полето се дѣли на четири части. Въ сѣв.-зап. му край тритѣ главни водни жили Вардаръ, Лѣпенецъ и Трѣска (послѣднитѣ 2 го досѣгатъ съ най-долнитѣ си части) съ общи сили изравнили неравноститѣ на полето отъ Скопие на горѣ по Вардаръ и образували една твърдѣ плоска полянка, съ неправилна форма, по която тѣзи рѣки свободно си мѣняватъ руслата почти слѣдъ всѣкое дотичание. Наносната почва на тази полянка е черно-земъ размѣсенъ съ илъ, отъ което тя е яка и плодовита. Оная часть отъ Скопското поле, която захваща жгълътъ между Лѣпенецъ и желѣзния пжть е полегата, прорѣзана съ долища, по които слизатъ въ Лѣпенецъ и Вардаръ водитѣ на Черна-гора; тази часть на полето е продължена по полегатитѣ поли на Черна-гора, които постепенно си снижаванъ до Вардаръ на $1^1/_2$—$2^1/_2$ часа растояние. Почвата е глинеста, не толкозъ производителна за жито, нъ твърдѣ сгодна за лозята. Нѣкждѣ по долищата на рѣкитѣ има впадинки, които сж най-плодороднитѣ и най-хубави мѣста по тази часть на полето. Малко по-долѣ отъ Скопие една кржглеста частъ отъ полето се вдава навжтрѣ, на ю.-западъ, подъ името Каршияка. Въ юго-ист. ѝ край, подъ самитѣ поли на Китка и по единъ дълбокъ долъ тече Маркова рѣка. Главната часть на полето съставлява така нареченото *Блато*, което пълни пространството между желѣзницата и Вардаръ на ист. отъ Скопие, до източнитѣ и сѣв.-източнитѣ граници на полето, на длъжина около 5 часа и широчина 2—3 часа. Повърхнината му е почти на равна височина съ матката на Вардаръ, а нѣкждѣ, даже и по ниско отъ неж. За това, водитѣ на височинитѣ край Пчиня, и на източния край на Скопска Черна-гора се събиратъ въ него и стожтъ въ видъ на блато и мочурливи мѣста, отъ които и полето е добило названието *Блато*. За исцѣжда-

нието на полето не сѫ вземени никакви мѣрки, макаръ че туй много лѣсно би могло да стане.

Изобщо взета почвата въ Блатото е срѣдно производителна. Въ разработенитѣ мѣста тя е доста дебела, нъ, както бива съ всичкитѣ водясти мѣста, берикетътъ тукъ е подхвърленъ на много случайности, като: дъждлива пролѣть, ненаденъ студъ, рѣзка промѣнка на ниската температура въ висока или наопаки и др. т. Голѣма часть отъ Блатото е още неразработена и прѣдставява или безполезни мочурливи мѣста, които служатъ за свърталища на жабитѣ и щъркелитѣ, или настоящи блата, или мѣри, покрити съ пасбища и ливади, които даватъ сѣно отъ твърдѣ лошо качество и нечисто. Широкитѣ не разработени мѣста и гѫстата трѣва по тѣхъ помагѫтъ да се развие въ полето малко-много скотовѫдството. Скопски джелепчии лѣтно врѣме на бачила пасѫтъ тукъ стадата си отъ овци и овни, които на есенъ продаватъ на търговци отъ други мѣста или ги колѫтъ за пастърма. За развитието на скотовѫдството тукъ помага сѫщото нѣщо, което му и помага въ Овче-поле — на зарань въ росата полето и трѣвата се покрива съ нѣкаква соль, която служи като кърма размѣсена съ храната имъ.

Цѣлото поле е покрито съ блата, мочурливи и тинясти мѣста, които. по мнѣнието на селянитѣ, отъ година на година само по-себе намаляватъ отъ сѣв.-ист. къмъ юго-западъ. Най голѣми блата сѫ двѣ: собственото *Блато* и *Рачинското блато* (отъ с. Рачиново). Рачинското или *Горно-блато* е единъ голѣмъ виръ съ 40—50 метра обиколка, образуванъ отъ водитѣ на буячанската рѣка. Чрѣзъ една бразда то е свързано съ голѣмото *Катлановското блато*, отъ което или се излива, или влива вода споредъ годишнитѣ врѣмена. Около това блато има мочурливо мѣсто, покрито само съ шумакъ и три пѫти по голѣмо отъ самото блато, а тѣзи мочури заградени сѫ съ пространни и буйни ливади.

Блатото се простира въ юго-източний край на полето, кѫдѣто то е снижено значително и покрито съ вода. На сѣверъ то се простира до Скопско-Велешкия пѫть отъ самъ село Катлановo, на югъ — близо до Вардаръ, на западъ, не замѣтно се свършва въ полето, дѣто образува пространни тиняста мѣста, които оставатъ неразработени, а на истокъ е ограничено съ източнитѣ височини на полето. Надлъжъ то се простира отъ с.-з. къ ю.-ист. $1^1/_2$ часа, а на ширъ до

$^1/_2$ часъ. Въ по-голѣмата си часть то е настояще блато, по-покрито съ шумакъ и други блатни трѣви, които даватъ прѣхрана на много кжщи отъ околнитѣ села. Отворенитѣ мѣста лъщжтъ, като голѣми очи въ срѣдъ темнозелената маса, която покрива блатото. Брѣгове опрѣделени то има само откъмъ истокъ срѣщу височинитѣ, които го заграждатъ отъ тази страна.

Въ това блато се истичатъ чрѣзъ бразди води, които се цѣджтъ отъ блатиститѣ мѣста на сѣв..истокь отъ него; нъ главно то получава водитѣ си отъ р. Вардаръ, съ която то се свързва чрѣзъ единъ естественъ каналъ, наречень *Мърквичка.*

По тази Мърквичка водитѣ на блатото се смѣсватъ съ бистритѣ води на Вардаръ. (Мърквички или Мъртвички по насъ наричатъ тинясто мѣсто. въ което лежи вода отъ дъждоветѣ или донесена тукъ изъ нѣкой потокъ). Прѣзъ лѣтото водитѣ на блатото значително се намаляватъ и повърхнината на водитѣ му става по-низска отъ дъното на Вардаровата матка. Въ сжщото врѣме и водитѣ на Вардаръ и блатото се отдѣлятъ и Мърквичката остава суха, освѣнъ дълбокитѣ ѝ мѣста, които и прѣзъ лѣтото сж покрити съ тиняста вода, като вирове. Въ началото на есеньта, когато есеннитѣ дъждове по Шаръ и въ басеина на Трѣска даватъ на притоцитѣ на Вардаръ, прѣлива брѣговетѣ и прѣзъ Мърквичката пълни Блатото и разредява сгжстената му прѣзъ лѣтото вода. Приливътъ се продължава, до дѣто уровенътъ на двѣтѣ води се изравни; а прѣзъ м. ноември, когато есеннитѣ дъждове по Шаръ се замѣстятъ съ зимни снѣгове, уровенътъ на Вардарската вода се понижава и се захваща обратно течение на водата отъ Блатото на къмъ Вардаръ. Словомъ Мърквичката, по мнѣнието на мѣстнитѣ жители, е като „терезия“, която изравнява повърхнинитѣ на водитѣ въ Блатото и въ Вардаръ.

Околноститѣ на Блатото повече отъ другитѣ мѣста на полето сж покрити съ селитра, която събирали нѣкога циганитѣ въ околнитѣ села и носили за продань въ барутчийницата, която се намира $1^1/_2$ часъ на истокъ отъ Скопие.

Съ шамакътъ си Блатото има доста голѣмо значение за жителитѣ на околнитѣ села, които правжтъ отъ него рагозини за цѣло Скопско; нъ главното му значение състои въ рибитѣ, съ които храни цѣлата страна, дѣто редко иджтъ риби отъ Дойранското езеро, а никакъ не дохождатъ отъ Охридското. Най-извѣстната риба е крапътъ (шаранътъ), нъ

срѣщатъ се и ягули, сомчиня (дошли отъ Вардаръ) и др. нѣкои видове риби.

Правото за ловението риба, както и за правение рогози, е празителственъ монополъ и се продава отъ Скопското беледие (градски съвѣтъ) на частни лица, повече скопяни, които послѣ на части, споредъ мѣстата, го прѣпродаватъ на селянитѣ отъ околнитѣ села. Покрайнитѣ мѣста, наречени „*Ловби*“, които сж и по-богати съ риби, се продаватъ на ближнитѣ села или селски дружества, а на частнитѣ малки рибари селяни срѣщу малъкъ вносъ се дава право да ловятъ риба само въ открититѣ и лишени отъ шамакъ мѣста, въ срѣдъ езерото. Начинътъ, по който околнитѣ селяни ловятъ риба, ми се вижда доста интересенъ, за туй ще го опишж тука, макаръ че съ това малко се отстранявамъ отъ прѣдмета на заглавието, въ което ще влѣзе.

По рѣкитѣ у насъ се употрѣбяватъ два начина за ловение риба: съ мрѣжа и съ „терание“. Мрѣжата или сертмето, съ което ловятъ риба главнимъ образомъ по рѣкитѣ, прѣдполагамъ е извѣстенъ на читателитѣ, защото то е въ общо употрѣбение на всѣкждѣ. Всѣкой е виждалъ, какъ въ по-голѣмичкитѣ рѣки бѣдни хора рибари лутатъ се по цѣли часове на горѣ по течението на рѣката да търсятъ тинясти мѣста, дѣто стои водата или широки плитки мѣста, дѣто прѣзъ водата се прозиратъ камчетата, между които се криятъ малкитѣ риби, какъ по издигнятитѣ мехури или по движението на слабитѣ вълни въ нарасширяющитѣ се концетрически кржгове потъналия до колѣнѣ въ вода рибаръ хвърля цѣла мрѣжа за една риба, която по прѣдположение е произвела тѣзи мехури или кржгове. Вѣрването, че щомъ ги поздрави нѣкои или се срѣщнятъ съ нѣкого, тѣ не ще уловятъ риба, показва, че този начинъ за ловение е твърдѣ бѣденъ и слабо награждава не виносимитѣ трудове на рибаря.

Впрочемъ, и този начинъ за ловение риба се практикува най-вече по рѣкитѣ, дѣто излизатъ всѣкога добри риби. Рибаритѣ се задоволяватъ съ туй, че тѣ продаватъ доста скжпо уловената риба. За умаляване на труда нѣкога тѣ си служатъ съ срѣдството да отравятъ рибитѣ и послѣ да ги събиратъ по повърхнинатѣ на водата. Въ този случай тѣ си служатъ съ нѣкакви трѣвки и съ жлъчката на овцата, като правятъ отъ неж нѣкакви хапове. Хвърлятъ тѣзи хапове въ извѣстно мѣсто, дѣто прѣдполагатъ, че има много

риба и послѣ тичатъ $^1/_2$—1 часъ по долѣ по рѣката да събиратъ отровенитѣ и излѣзли надъ водата риби. Опустошителенъ и слѣдоват. осждителенъ е този начинъ за ловение риба, нъ кой е виноватъ, когато самата природа е научила на това хората: често буритѣ слѣдъ дъждъ и градъ отъ околнитѣ планини наносятъ въ водитѣ на рѣката отровни трѣвки, които истравятъ почти всичката риба. Въ Брѣгалница, Вардаръ, нъ особено въ Църна, често съвършено се истрѣбяватъ рибитѣ отъ такива случаи. Помнѫ прѣди 13—15 години слѣдъ една такъва бура на сто раскрача на лѣво отъ Църна въ Тиквешкото поле оризницитѣ бѣха препълнени съ мъртва риба, която човѣкъ можеше съ лопата да рине и съ кошове да събира.

Теранието състои въ това, че на извѣстно мѣсто заграждатъ рѣката съ камъни, съ травунякъ и турятъ кошове по заграденото мѣсто; подъ и надъ него хора пляскатъ водата съ ржцѣ и стапове, като вървѫтъ отгорѣ на надолѣ и по такъвъ начинъ или каратъ рибитѣ да влизатъ въ кошоветѣ, или пакъ ги заставятъ да се събиратъ въ лежащата вода надъ прѣградата, дѣто послѣ хвърлятъ сертметата. Този начинъ може да се практикува, когато рѣката е намалена. Въ малкитѣ каменисти рѣки искуснитѣ рибари ловѫтъ риба и съ ржцѣ.

Въ Блатото и Мърквичката ловението се извършва въ малъкъ размѣръ съ мрѣжи и съ терание; нъ главния и особения начинъ тукъ е ловението съ тъй наречените „*Кодзи*“, съ които става крупното риболоство въ блатото. *Кодзитѣ* сѫ построени въ Мърквичката тамъ, кѫдѣто водата се влива отъ неѫ въ Блатото или на границата между плиткитѣ и дълбокитѣ ѝ мѣста. Въ зимно врѣме, когато токътъ на водата върви отъ Блатото на кѫдѣ Вардаръ, рибитѣ бѣгатъ по течението на водата на кѫдѣ послѣдния, защото сладката Вардарска вода ги привлича, а есенно и пролѣтно врѣме, когато токътъ е обратенъ, той завлича съ себеси риба отъ Вардаръ и Мърквичката въ Блатото. Така щото въ Мърквичката се намира риба почти прѣзъ цѣлата година, освѣнъ въ най-сухитѣ врѣмена, когато риби се срѣщатъ само въ вировετѣ; по тази причина кодзитѣ сѫ построени въ Мърквичката.

Устройството на кодзитѣ е твърдѣ искусно. Правото за ловение риба съ кодзи е сравнително ефтино. За тъкъво ловение плащатъ 11 лири за година. По-нѣкѫдѣ въ Вардаръ и въ Мърквичката ловѫтъ риба съ мрѣжи и съ терание. Бѣденъ

е както видѣхме, този начинъ за ловение риба, нъ лѣсенъ, простъ, не придруженъ съ особени разноски за ловение; за ловъ по този начинъ въ горната часть на Мъркви-ката плащатъ годишно право 14 лири. Разликата става още по голѣма, като се вземе прѣдъ видъ туй, че съ терание се лови само прѣзъ лѣтото, когато съ кодзитѣ се лови и зимно врѣме. Значи, кой и да е начинъ за ловение, всѣ трѣбва да се плаща извѣстно право съ наддавание. Такъво право плащатъ и за берение шамакъ и търстика за правение на кодзитѣ, особено рогозки, съ направата на които се прѣхраняватъ доста кѫщи отъ околнитѣ села.

Блатото съ своитѣ кодзи и мочурливи мѣста много ни отстрани; да си дойдемъ на прѣдмета.

По плодородието, по населението и по поминъка Скопското поле заема срѣдно мѣсто. Отъ кѫдѣто да се явишъ въ него, на пръвъ пѫть то прави доста приятно впечатление, което, впрочемъ, много се дължи и на характера на околнитѣ му мѣста.

Дохождайки по желѣзницата отъ кѫдѣ Велесъ, уморения ти погледъ отъ голини се ободрява и прѣдъ тебъ се усмихва нѣщо, и се растила една възвалчеста плоска като тепция и зелена и засмѣна равнина съ доста правилна форма. Въ другия край по склонътъ на една височина забѣлявать сградитѣ на гр. Скопие а задъ туй и право прѣдъ тебе се синѣе Църна-Гора. Гледката е още по-привлекателна, когато се покажешъ отъ монотонното и грозно Кумановско и Овче-полета.

Поради лошитѣ испарения, които се дигатъ отъ блатата и отъ мочурливитѣ мѣста въ юго-източната му блатиста часть, климатътъ въ полето е не здравъ и въ лѣтно врѣме горѣщо-задушливъ.

Скопското поле е значително отворено и има лѣсни и сгодни съобщения съ околнитѣ мѣста.

При източния край на Църна-Гора, както казахъ, то е открито за Кумановското поле и пѫтника може да отиде отъ едното въ другото не само по желѣзницата и шоссето, нъ и по много други пѫтеки между нивята. Да се пази само отъ виявица зимно врѣме, защото силния сѣверенъ Кумановски вѣтъръ прави такива голѣми снѣжни насипи по южнитѣ склонове на пограничнитѣ хълмове, щото даже желѣзницата, която свободно прѣминува толкозъ планини и клисури, тукъ е принудена да иска помощъ за движение. Прѣзъ източнитѣ въз

вишености главенъ проходъ е онзи, който се захваща при сѣверния край на Блатото и при с. Катлаково се спуска до Пчиня. Проходътъ има $^1/_2$-$^3/_4$ часъ, тукъ минава друмътъ за Велесъ, който прѣскача р. Пчиня по моста при с. Катлаково, спуска се за Велесъ прѣзъ хълместата мѣстность въ юго-западния край на Овче-поле. Нъ и безъ тоя проходъ лѣсно е да се прѣхвърлятъ тѣзи височини и да се излѣзе отъ Скопското поле въ долината на Пчиня. Най-естественъ исходъ на това поле прѣдставява тѣсninата на Вардарь между Скопие и Велесъ. Отъ къмъ Каршияка Скопскитѣ планини прѣдставяватъ значителна прѣграда на съобщенията. Почти срѣщуположнитѣ една на друга долини на Маркова рѣка въ Скопско и Бабуна въ Прилѣпско и Велешко значително помагатъ да се проникне въ тѣзи страшни и диви планини, а стария друмъ, които съединява горнитѣ крайща на тѣзи долини, още повече ги свързва.

При всичко туй тѣ още оставатъ мжчнопроходими и почти непристжпни плапини. Западнитѣ граници на Каршияка макарь и да сж полегати отъ къмъ полето и много стръмни откъмъ Трѣска; тъй сжщо недаватъ възможность за съобщение на Каршияка — долината на Трѣска. Отъ тази страна остава само единъ исходъ по Суви-долъ и нататъкъ по долътъ на Бѣла-вода, по който исходъ и минава единствения пжть отъ Каршияка въ Кичевско. Исходитѣ му въ Тетовското поле прѣзъ Г. и. Д. Дервентъ сж описани въ пжтуванието ми отъ Скопие до Тетово, а при Бендеревото описание на Качаникския проходъ, който скача това поле съ Косовско, азъ нѣма какво да притурж. Отъ Скопското поле въ Моравията, а отъ тамъ и въ Косовията се минава не само прѣзъ Качаникъ, а и прѣку Църна-Гора надъ с. Чучеръ, прѣзъ Чучерската кория и Арнаутското село Блаца.

Скопското поле е слабо населено. Селата му сж повечето малки и бѣдни чифлици. Тѣ сж расположени по Вардаръ и подъ околнитѣ височини. Главното занятие е земледѣлисто. Житото, гроздето и виното, тютюнътъ и афионътъ сж главнитѣ му произведения.

§ III. Овче-поле.

Овче-поле, което нѣкои Географи наричатъ поляната на Мустафа, чини ми се, е едно отъ неизвѣстнитѣ мѣста въ Скопско. За жалость и азъ не можахъ да посѣтиж всичкитѣ

му части и да го опишѫ подробно, за туй ще се ограничѫ въ кратки и общи бѣлѣжки.

Овче-поле пълни пространството между Вардаръ отъ югъ Брѣгалница до устието на Злѣтовщица въ неѫ (отъ истокъ), р. Пчиня, отъ западъ, Плавица пл. съ нейното продължение до Пчиня въ Кумановско. Рамкитѣ, които се спускатъ отъ Църни-върхъ (Плавичкий Църний-върхъ) раздѣлятъ Овче-поле на три части, отдѣлени една отъ друга съ неособенно високи рудини. Тѣзи части сѫ: Централна или собственно Овче-поле, св. Николско и Злѣтовско полета. Собственно Овче-поле е главната часть отъ Голѣмата тази равнина. Съ окржгла форма то има дължина между Велесъ и Щипъ 8 часа и широчина до Вардаръ на югъ $4^1/_2$ часа. Отъ з. и с. то е заградено съ голи и ниски рудини, които се срѣщатъ въ сѣв.-западния му край. Една рамка на Плавица въ сѣв.-западния край на полето се раздѣля на два чатала, отъ които единиятъ почти по източна посока се спуска до долната часть на Злѣтовщица и загражда отъ сѣверъ собственно Овче-поле, а другиятъ се спуска на ю. паралелно на рѣката Пчиня и съ южния си край, като се раздробява, образува хълместа мѣстность надъ Велесъ до устието на Пчиня, която мѣстность загражда собственно Овче-поле отъ западъ. Отъ първия чаталъ на югъ край Брѣгалница се спуска сѫщо такъва земеста и гола рудина. На западъ отъ Щипъ на неѫ се издига пирамидалния върхъ Богословецъ, най-високото мѣсто въ Овче-полско. Отъ него на югъ рудината завива на ю.-западъ, още по-долѣ се раздробява и образува хълместа висока мѣстоость покрай Вардаръ отъ Велесъ на долѣ до устието на Брѣгалница. Прѣзъ сниженото мѣсто между скалститѣ мѣста отъ този хребетъ и отъ западния чаталъ минава пѫтьтъ отъ Велесъ за Щипъ. Сѣверната часть на собственно Овче-поле прѣдставлява една кржглеста равнина, заградена съ описанитѣ височини въ най-дълбокото мѣсто на което протича Богословския потокъ. Южната му часть прѣдставлява гола хълместа мѣстность, която по̀ на сѣверъ има червено-глиняста почва, въ който вирѣѫтъ лозята, а въ южния си край има бѣлоглинеста и бѣлокамениста почва, почти никакъ несгодна за разработване.

Пѫтувайки по желѣзницата отъ Велесъ до Градско и на долѣ, отъ лѣвата си страна има тя гола сиво-бѣла или съвършенно бѣла и отвратителна на гледъ възвишенность,

надъ която трѣпти въздухътъ прѣзъ лѣтнитѣ горѣщини, га чели нарочно за да отвърща окото на зрителя. Това е южната часть на хълместата Овче-полска поляна. Источния край на послѣднитѣ хълмобразни отлоги на Конечката планина въ жѣла на Брѣгалница и Вардаръ, които сж отдѣлени отъ тази мѣстность само съ долната Брѣгалница, иматъ сжщия този характеръ. Може да се прѣдполага прочее, че хълместата южна половина на Овче-поле е продължение и нераздѣлна часть отъ тѣзи отлоги на Конечката пл., а описаната рудина съ в. Богословецъ съединява Осоговската група съ Конечката пл. Освѣнъ състава и характера на възвишенията на двѣтѣ страни на Брѣгалница, и видътъ и посоката имъ каратъ човѣка да прѣдполага това. Това прѣдположение естественно води къмъ второ едно прѣдположение, именно къмъ туй, че Кочанската и Щипската долини сж били езера, напълнени съ водитѣ на Осогово и Плачковица, отъ които се образувала рѣката Брѣгалница и че тази послѣдната е пробила хълместата мѣстность, която се състои отъ почва лесно проницаема за водата, водитѣ на тѣзи длъгнести езера се излѣли въ Вардаръ, а слѣдъ туй и Брѣгалница си е добила днешната матка. И впадината на собственно Овче-поле е била дъно на бивше езеро, а това да се прѣдполага има и причини. Първо, клисурата, прѣзъ която потокътъ на Богословецъ се влива въ Брѣгалница, на първъ погледъ се познава, че е образувана отъ водитѣ на този потокъ, а прѣди туй врѣме естественно е, че водитѣ отъ околнитѣ височини пълняли централната часть на Овче-поле. Второ доказателство на това е самата солена почва на впадината. Взета отдѣлно, тази часть на голѣмата поляна е единъ твърдѣ незаселенъ и даже пустиненъ край. Селата сж редки, расхвърлени безъ редъ и по видътъ и по устройството си, прѣдставиватъ изродища на своя родъ. Почвата, климатътъ не сж сгодни да привлѣкжтъ население; сжщо ако не бѣхж пастбищата, които помагатъ за скотовждството, тази страна останжла би съвсѣмъ пуста.

Двата поменжти чатала отдѣлятъ собственно Овче-поле отъ св. Николското и Злѣтовското полета, а самата рамка, отъ която се захващатъ тѣзи чатали, раздѣля послѣднитѣ полета едно отъ друго.

Св. Николското прѣдставлява една впадина, като горната часть на Овче-поле, по-малка, по-населена и по-производителна отъ

неж. Чрѣзъ долината на потокътъ Овче-полски тя се съединява съ собственно Овче-поле.

Злѣтовското тъй сжщо прѣдставява впадина полегата и съ неправилна форма, която се образува отъ полегатия сѣверенъ склонъ на онзи чаталъ, който загражда отъ с. собственно Овче-поле; отъ сѣверната страна го загражданъ Богословския ридъ и южния склонъ на Плавица въ срѣдата и въ най-дълбокото му мѣсто тече потокътъ.

Злѣтовското поленце е часть отъ тази впадина. Селата като вѣнецъ сж расположени по склонътъ на чаталътъ. Това поленце не е много плодородно, нъ все стои погорѣ отъ Овче-поле.

Погледнжто отъ високо, Овче-поле съ своитѣ три части и съ ограничающитѣ го незначителни височини се прѣдставява въ видъ на градина, раздѣлена на ризи, само че градина пуста и безводна. Почвата въ Овче-поле е твърдѣ непроизводителна. Впрочемъ св. Николското поленце дава доста добра пшеница.

Понеже полето е сухо и отворено, берикетътъ въ него е подхвърленъ на твърдѣ много случайности, разбирамъ климатически, като често го унищожаватъ. Въ Овче-поле нѣма срѣденъ берикетъ, а всѐ крайности, както бива съ чисто континенталнитѣ страни: суша, дъждъ не въ врѣме — всичко е гибелно за берикетътъ въ Овче-поле; по тази причина мѣстото е твърдѣ слабо заселено и земята слабо се цѣни. За да имашъ тамъ чифликъ, трѣбва да си готовъ да посрѣщнешъ нѣколко неплодородни години наредъ, съ надежда да дочакашъ една плодородна година за възнаграждение. Ето защо тамошнитѣ чифлици иматъ твърдѣ слаба цѣна.

Често наредъ 2 — 3 години се случва такъва суша, че и сѣмето не намирашъ; при тѣзи условия по гжсто население щѣше да умрѣ отъ гладъ.

По-добри сж условията за скотовждството. Пасбищата богато помагатъ за силно развито скотовждство; нъ най-много помагатъ на скотовждството така наречените „*гьерани*“ или „*слатинави мѣста*“. На много мѣста прѣзъ Овче-поле прѣзъ цѣлото лѣто на зараньта земята се покрива съ една роса, която отъ слънцето се съставя и трѣвата се покрива съ бѣлъ слабъ пластъ, като съ слана. Тѣзи мѣста сж така наречените Овче-полски „гьерани“. На вкусъ бѣлото вещество

то е нѣкоя отъ солитѣ) е солено. Овцитѣ го ядѫтъ като кърма и отъ това се много гоѭтъ и поправятъ. Тя се срѣща по земната повърхнина въ такова изобилие, щото въ Овче-поле почти не даватъ друга кърма на овцитѣ. Видѣхме, че съ такъва соль се покрива почвата и въ Скопското поле, около блатата; нъ тамъ тя е въ по-малко количество и е чиста селитра, която мирише, та овцитѣ не ѫ толкозъ обичатъ. Овче-поле храни много овци, отъ което си е добило името. Неговитѣ овци сѫ едри, руди, даватъ много дълга и питома вълна, която впрочемъ е не толкозъ чиста отъ тръветѣ, които се олѣпватъ на овцитѣ; месото имъ е малко диво и нє вкусно. При всичко туй, освѣнъ дѣто овче-полскитѣ овци се считатъ като най-добри за домазлъкъ, тѣ се много цѣнѭтъ отъ дюкянджиитѣ, които на зимата отъ тѣхъ правѭтъ пастърма, тъй като тѣ сѫ крупни и даватъ много месо. Търговци отъ далечни мѣста дохождатъ въ Овче-полско да купуватъ овци за бачилата си.

Земледѣлието, макаръ и не добрѣ развито, съставява заедно съ скотовѫдството главното занятие на Овче-полскитѣ жители.

Благословена страна е Македония съ своитѣ полета и езера, особенно съ първитѣ! Заградени съ гори и планини, богато напоявани съ рѣки и потоци отъ окрѫжающитѣ ги водясти планини, тѣзи поленца прѣдставяватъ мѣста, дѣто се излѣла всичката Божия благословия на земята. Покрити съ буйна, пъстра растителность, тѣ сѫ цвѣтници твърдѣ приятни за гледание, грижливо разработани отъ гѫсто и трудолюбиво население, тѣ сѫ цѣли градини! Колкото поленцето е по малко и заградено съ по-високи и по-гористи височини, толкозъ горното е по-вѣрно. Азъ съмъ увѣренъ, че и Швейцарскитѣ полета бихѫ позавидѣли на нѣкои отъ нейнитѣ поленца за плодородието, красотата и свѣжестьта имъ. Особенно богата на такива полета е прѣдметната на описанието ми мѣстность, въ която исключение отъ това прѣдставява Овче-поле съ неговитѣ нераздѣлни части Кумановското и Тиквешкото поленца. Неплодородно, бездъждно, голо, заобиколено отъ всѣкждѣ съ незначителни по голѣмината, непривлѣкателни на видъ височини и открито отъ всѣкждѣ, това поле зимѣ и лѣтѣ има напълно пустинообразенъ характеръ, а по видътъ си то прѣдставява голѣма

монотония въ всѣко отношение. Мѣстата по Богословската и св. Николската рѣкички, макаръ блатисти и несгодни, както за разработване, тъй и за заселяване. сж единственнитѣ мѣста покрити съ нивя и ливади и двѣтѣ пародия на своя родъ. Съотвѣствено съ бѣдностьта и пустинностьта на мѣстото, като естествено слѣдствие на тази бѣдность на страната пълна мизерия сжществува по селата и селянитѣ, изродини по своя родъ и видъ. Селата сж редки, на далечно растояние едно отъ друго и по устройството си прѣдставяватъ жалки купчинки колиби. Пословичната нечистотия и безредица въ селото и кжщитѣ ти показва, че тукъ живѣжтъ отчаяни человѣкоподобни сжщества, цѣлта на живота на които е животинска прѣхрана съ хлѣбъ и вода, колкото да подържатъ животътъ, и облѣкло колкото да покриватъ мършата си, слама за добитъка, за да има съ какво да работжтъ. Наистина, на всѣкждѣ по насъ полскитѣ села сж отъ този видъ, но Овче-полския селянинъ би позавидѣлъ и би счелъ за щастливъ даже селянина въ полскитѣ села на Пелагонийското поле. Пжтника по Овче-поле ще си даде обяснение за горното мнѣние, като види селата и хората въ тѣхъ. Минжхъ прѣзъ нѣколко Овче-полски села, видѣхъ жени. дѣца, мжжи, земледѣлци, овчари, ханджий, които се смѣтатъ за най-будни и най-щастливи (защото да научи ралото и да вземе да работи съ окарницата, това може да го направи само по-видния селянинъ, който е свободенъ отъ прѣдрасждъцитѣ на своето общество) — всичкитѣ изглеждатъ на човѣкоподобни сжщества, при видътъ на които не може да се не трогне и най-каменното сърдце.—Пжтувахме отъ Велесъ до Щипъ съ единъ турски учитель и ходжа—и той съ всичкия си фанатизъмъ и коравость на сърдцето, съжали тѣзи крайни „фукарии" (бѣдняци), особенно когато на минаването ни край всѣкое село, съ спрострѣни ржцѣ по колата ни тичахж на $^1/_4$ часъ отъ селото по нѣколко голи дѣца, нѣкждѣ и жени за 5 пари милостиня. Вмѣсто весели и игриви, каквито трѣбва да сж дѣцата по своята натура и възрасть, тукашнитѣ дѣца убити, блѣдни, издърпани, боси правжтъ ти впечатление на циганчета, които излизатъ отъ чадъра си. Женитѣ блѣди, безобразни, съ блѣдо лице, съ издърпано облѣкло, напърскани съ пепель и каль, съ боси крака, на които може да се сади босильокъ, както казватъ по насъ, съ бавна и убита походка, движехж се съ котли на глава, исправени като статуи, на кждѣ водата и възбуждатъ

у човѣка отвръщение, а онѣзи, които видѣхме на работа на първъ погледъ се познаватъ, че движатъ вилата на сила, като убити, отчаяни. A propos ще кажѫ, че намѣсто съ конье въ повечето мѣста вършехѫ съ по едно магаре или съ единъ волъ, и тѣ убити като господаритѣ. Мѫжитѣ тъй сѫщо сѫ убити духомъ и тѫпи на видъ, издърпани въ облѣклото; даже и пастиритѣ тукъ далечъ сѫ отъ онова положение, за което хората имъ завиждатъ.

Остави, че обикновенната пастирска обвивка, топлата гуна, не ще ѫ видишъ у тукашния пастиръ, но и любимата на пастиритѣ свирка, кавали или поне първобитната шупелька нѣма да привлѣче вниманието ти и да те накара съ завистъ да погледнешъ на испружения върху нѣкой хендекъ и намѣтнѫлъ гунята си пастиръ, съ прѣсно, весело лице и самодоволно изражение по лицето, както бива на всѣкѫдѣ съ пастиритѣ. Необходимото му орѫдие и орѫжие, кривакътъ не е пастирски, а просто стапче, съ каквото по другитѣ мѣста обикновенния селянинъ счита за унижение да тръгне прѣзъ селото.

Както бива обикновенно съ неплодороднитѣ полета, Овче-поле е съ твърдѣ редко население. Селата, колкото ги има, сѫ расположени по политѣ на височинитѣ, които прѣсичатъ и обикалятъ полето. Нѣколко села има по Богословско-Св. Николската рѣкичка. Повечето отъ тѣзи сѫ малки, злѣустроени чифлици. Населението е Българско и Турско-Юручко; и двѣтѣ тѣ киснѫтъ въ пословична мизерия.

По происхождението и характера си, Овче-поле е една поляна съ особенъ, твърдѣ отличителенъ характеръ. Когато всички други полета на описваната отъ мене область сѫ долини или котловини на рѣкитѣ и сѫ тѣхни произведения, Овче-поле е естественно поляна въ края на послѣднитѣ отлоги на Осоговскитѣ планини. Собственно, Овче-поле е ядка на една централна, въ обиколката си твърдѣ неправилна поляна, която образува низката часть на Скопско. То е свързано направо съ всичкитѣ околни поляни, които се прѣдставяватъ, като дѣйствителни негови части.

Отъ югъ то е съвършенно открито за Тиквешкото поле, отъ което е отдѣлено съ събственната долина на Вардаръ. Височината, която го отдѣля отъ Кочано-Щипската или Брѣгалничката долина, по своята незначителность, може да се смѣта за нищо и полянатa да се брои, като открита на

истокъ. На сѣверъ долината на р. Злѣтовица ѫ свързва съ сърдцето на Осоговската долина; а височината, която ѫ загражда отъ западъ и която ѫ отдѣля отъ долината на р. Пчиня и отъ Скопското поле, никакъ не прѣчи на мѣстнитѣ му съобщения съ тѣзи долини. Най-подиръ, широкиятъ проходъ въ сѣв.-западния край, прѣзъ когото върви пѫтьтъ отъ Скопско и Куманово за Кочани, ѫ свързватъ съ Пчинската долина. Ако гледаме въ обща смисъль, тѣзи погранични височини не прѣчѫтъ да смѣтаме Пчинската долина и Скопската котловина за части на Овче-поле. Прѣзъ сниженото мѣсто между Ц.-върхъ (Плавички) и Гюришката планина прѣзъ Лакавичкото поленце, дѣто минава пѫтьтъ отъ Щипъ за Куманово, то се скача и съ Кумановското поле, което е му прилича по видъ и характеръ.

Както бива обикновенно съ полскитѣ голи и отворени мѣста, климатътъ въ Овче-поле прѣзъ зимата е суровъ, а прѣзъ лѣтото горѣщо-задушливъ.

Овче-поле е прѣсѣчено съ нѣколко работни пѫтища, които още повече улѣсняватъ съобщенията му съ околнитѣ мѣста. Главнитѣ отъ тѣхъ сѫ четири: „Друмътъ“, между Велесъ и Скопие, който прѣсича юго-западната му хълместа часть, пѫтьтъ отъ Скопие прѣзъ Св Николската и Злѣтовската му части за въ Кочани, пѫтьтъ отъ Велесъ за Щипъ, който прѣсича вдълбнѫтината на собствено Овче-поле, пѫтьтъ отъ Щипъ за Куманово, който до нѣкждѣ върви по прѣдидущия, послѣ въ източния край на собствено Овче-поле се отива на дѣсно при Св. Николско, спуща се на дѣсно съ Скопския и на татъкъ прѣзъ Гюришкия проходъ и по р. Лакавица влиза въ Кумановското поле. Пѫтьтъ отъ Велесъ до Св. Никола, който върви подъ източнитѣ поли на височината, що загражда отъ з. Овче-поле, е обикновенъ и безъ особенно значение.

§ IV. Кумановското поле.

Кумановското поле граничи на западъ съ западния склонъ на Скопско-Кумановската Черна-гора, на сѣв.-западъ — съ собственно Черна-гора. Отъ сѣверъ го загражда Четирския ридъ, отъ сѣверо-истокъ — Козякъ и клонътъ му Гоглинъ; отъ ист. за граница могѫтъ да се смѣтатъ лѣвитѣ брѣгове на р. Пчиня, а хълместата мѣстность, която го отдѣля отъ Скопското поле и въ която най-високия ридъ е Бучинския,

видѣхме, че не може да се смѣта за граница между полета. Въ тѣзи граници собственно Кумановското поле има най-голѣма дължина отъ с. Мамини до с. Миратовца 7 часа, а най-голѣма широчина отъ Стрезовци до Опай 5 ½ часа. Формата му е твърдѣ неправилна, защото спускове отъ околнитѣ тераси вдаватъ се навжтрѣ и правѫтъ полето къошелия. Между западната му часть и Скопското поле е Скопска Църна-гора, собственно Ц.-гора го отдѣля отъ Гилянското или Моравското поле, а съ Четирския ридъ е раздѣлено отъ Моравичкото поленце.

По видъ и повърхнина полето може да се раздѣли на 4 части. Главната му часть на дѣсно отъ р. Пчиня прѣдставява една хълместа плоскость, гола, навредъ еднообразна прилична на Овче-поле и наведена на кждѣ р. Пчиня.

Отъ сѣв.-сѣв.-западъ къмъ и.-юг.-ист. то е прорѣзано съ долчната на Голѣма рѣка. Нейната часть отъ Куманово горѣ съ зеленитѣ ливади и върбаляци прѣдставява се като оазисъ всрѣдъ околнитѣ еднообразни голини, а долината на Конярската рѣка има видъ на продълговата зелена впадина, която ударя на очи при първото влизание въ полето отъ къмъ Скопие. Источната часть на Кумановското поле образуватъ полегжтитѣ на Козякъ пл. и вдадени мѣста на сѣв.-истокъ по р. Пчиня задъ Четирския ридъ. Тя е камениста, не производителна и непривлѣкателна. Между неѫ и собственното Кумавското поле е дълбоката и извиена долина на Пчиня въ Кумановско. Съ тази долина е свързано Лакавичкото поленце, като вдаденъ кжтъ на Кумановското поле.

Кумановското поле е по-високо отъ Скопското. Ако погледнешъ Ц-гора отъ Скопското поле и скоро да ѫ погледнешъ отъ Кумановското — веднага ще забѣлѣжишъ, че си въ по-високо мѣсто. Нъ най-ясно доказателество на туй е желѣзницата, отъ Скопско за Куманово: Тя ходи всѐ на горѣ и взема пжтьтъ за 1 ч. и 20 минути, когато отъ Куманово за Скопие го взима за 1 ч. Едно че е по-високо, а друго, че е отворено съвсѣмъ за сѣверния вѣтъръ, въ туй поле климата прѣзъ зимата е много по-суровъ отколкото въ Скопското —, а лѣтото при всичката голота на мѣстото е значително похладно и въздухътъ макаръ и жежъкъ, е по легкъ и нѣкакъ си по-несносенъ отъ онзи на Скопското поле.

Почвата на Кумановското поле е цървено или бѣло глиняста, а въ источния край варовита. На югъ отъ Куманово

глинястата почва отгорѣ си има слабъ примѣсъ отъ черноземъ. Въ мѣстата на дѣсно отъ Голѣма рѣка плитко подъ почвата се простиратъ твърди пластове отъ варовецъ, а на лѣво отъ неѭ — пластове отъ полски шпатъ и слида. По тлъста черноземна почва иматъ долинитѣ на р. Пчиня и Голѣма р. Изобщо взето, по плодородието Кумановското поле стои по-горѣ само отъ Овче-поле. По причина, че населението е редко и че земята слабо възнаграждава трудоветѣ на земледѣлеца, много мѣста въ него оставатъ неразработени, а и работената земя се разработва твърдѣ небрѣжно, вслѣдсквие на което и земята се цѣни твърдѣ ефтино. Просто се зачудихъ, когато се научихъ веднѭжъ, че единъ чифликъ, отъ около 30 дюлюма мѣсто, който другадѣ смѣло би струвалъ 200—250 л. т., тукъ се даваше за 60 л. т. Заедно съ туй и населението въ полето е твърдѣ редко, та работнитѣ ржцѣ сѫ твърдѣ малко за обработване земята. Разгледано въ частности, по плодородието си то може да се раздѣли на три части. Макаръ и да не сѫ плодородни, както другитѣ рѣчни долини, долината на Пчиня и Голѣма рѣка, сравнително, се смѣтатъ за производителни; тѣ даватъ отъ едно срѣдно число 8—10. Най-долѣ стои полето при политѣ на Козякъ и по р. Петровщица, дѣто почвата е камениста, едва дава срѣдно отъ три до 4, а собственно Кумановското поле въ туй отношение държи срѣдно мѣсто, като дава отъ едното 6—7. По видъ и характеръ, Кумановското поле може да се сматря за часть отъ голѣмата Овче-полска равнина, съ която се съединява. То е доста отворено за околнитѣ полета, съ които има естественни и доста сгодни пѫтища за съобщение. По-Крива рѣка отъ Кумановското поле се влиза въ Паланечкото поле, отъ дѣто по долътъ на Кратовската и Дурачката рѣки се прониква на вѫтрѣ въ западно Осоговско. Съ Овче-поле се съобщава, както видѣхме, прѣзъ двѣ мѣста: по Лакавица и по Пчиня прѣзъ Конярския проходъ. Отъ Скопското поле го отдѣлятъ незначителни височини, а проходътъ на р. Пчиня между Козякъ и продължението на Руянъ прѣдставяватъ естественъ пѫть въ Вранско и Моравичко на сѣверъ отъ Козякъ. По долината на Голѣма рѣка се прониква на вѫтрѣ въ Черногора и прѣку неѭ — въ Гиланско, а отъ Конярската рѣка въ с.-западния му край, за да сѧ мине въ долината на р. Моравица и по неѭ въ долината на р. Морава, трѣбва да се

прѣхвърли само Чукарката — твърдѣ незначителна височина, прѣку която минава и желѣзницата.

§ V Паланечкото поле.

Отъ долината на р. Пчиня въ Кумановско слѣдъ $^1/_2$ часъ вървежъ прѣзъ една скалиста тѣснина влизашъ въ една крива и длъгнеста долина — това е Планечкото поле.

Паланечкото поле образуватъ полегатитѣ поли на Паланечкия Козякъ. То е широко $^1/_2 - ^3/_4$ ч. и дълго 2 часа. Свършва на югъ съ зелената долина при политѣ на Лисецъ, прѣзъ която протича Крива-рѣка. Въ горния си край полето, като съ двѣ кюшета се вдава на ю.-и. въ Осогово чрѣзъ долътъ на Дурачката рѣка и на сѣв.-истокъ по Крива-рѣка — въ жгъла между Козякъ и Деве-багъръ. Въ послѣдния кжтъ е и гр. Криво-рѣчна-Паланка. Макаръ и съ пѣсъчливо-глиняста почва, която е малко-производителна, това поленце е доста разработено.

§ VI Долината на Брѣгалница.

По долината на Брѣгалница има 3 поленца. *Малешевското*, което е долинка, централното или *Кочанското*, което е отдѣлено отъ първото съ клисурата между Голакъ и Осогово и *Щипската долина*, която е продължение на Кочанското поленце. Ще разгледамъ послѣднитѣ двѣ:

I. Кочанското поле. Кочанското поле е рѣчна долина образувана отъ рѣката Брѣгалница между Плачковица и собственно Осогово. На югъ стръмно се издига надъ него Плачковица, отъ сѣверъ го заграждатъ послѣднитѣ отлоги на южния склонъ на Осогово, на истокъ Голакъ пл., а на западъ то е открито.

Отъ Овче-поле то е отдѣлено съ онази незначителна височина, която загражда Овче-поле отъ истокъ; съ Злѣтовското поленце е скачено по Злѣтовщица, а съ Щипското е съединено непосрѣдствено. За прѣдѣлъ между двѣтѣ служи линия теглена отъ устието на Злѣтовщица до западния край на Плачковица. Въ тѣзи мѣста Кочанското поле има дължина 5 часа отъ истокъ къмъ западъ, паралелено на Осогово и Плачковица, а широчина 2 часа напрѣку на двѣтѣ тѣзи планински линии; южнитѣ му граници сж твърдѣ правилни и опрѣдѣлени; сѣвернитѣ сж полегати и изрѣзани, а источ-

нитѣ заематъ въ това отношение срѣдно мѣсто, защото по дължината на Осойница между Голакъ и Плачковица, то се вдава навжтрѣ въ Плачковица. Часть отъ полето се вдава дълбоко, до единъ часъ на вжтрѣ, въ видъ на остъръ жгълъ, а сѣвернитѣ, Осоговскитѣ, сж неопрѣдѣлени, защото на двѣ мѣста по долината на рѣка Масалница „*Оризарското поленце*“ и по долината на Кочанската рѣка „*Кочанското поленце*“ се вдаватъ на вжтрѣ въ склонътъ на Осогово, а въ западния край спусковетѣ на Раткова скала — полегато падатъ дори до върхътъ на жгълътъ между Брѣгалница и Злѣтовщица. Въ сжщность Кочанското поленце е единъ кжтъ на Овче-поле, вдаденъ на вжтрѣ въ планинитѣ; нъ расположено между двѣ високи планини, то има видъ на живописна планинска долина, подъ стръмната, весела, нъ страшна Плачковица, гола полегата, нъ исполински висока.

Осоговската планина и Голакъ съ веселото Кочанско поле въ срѣдъ тѣхъ, грозното Овче-поле и страшната Малешевия задъ тѣхъ, взети въ съвокупность, прѣдставяватъ една сложна картина, една дива оригинална мѣстность, на която Кочанското поле служи за центъръ и за украшение.

По повърхнината, видъ, почва и плодородие полето може да се раздѣли на три части. При политѣ на Плачковица то е доста равно, нъ въ срѣдата си сравнително то е полегато. Почвата тукъ, въ западния край, е глиняста, пѣсъчлива, а на горѣ пѣсъчния примѣсъ постоянно се намалява. Буйнитѣ потоци на Плачковица свободно плаватъ по тази часть на полето. Органически наноси, които потоцитѣ свалятъ отъ гористата Плачковица, образуватъ една глинясто-пѣсъчно-черноземна и доста плодородна почва. Тукъ е царството на тютюна, съ разработването на които се занимаватъ повечето Турцитѣ отъ Плачковицкитѣ села. Както склоноветѣ на Осогово, голи, скалисти и никакъ непригодни за разработване, тъй и политѣ имъ състожтъ отъ извѣтрѣна, варовита и твърдѣ непроизводителна почва. Срѣдната и по-голѣмата часть на полето е равна, низка, блатиста и покрита съ наносна черно-земна почва. Съ частно название тази часть на долината на р. Брѣгалница се нарича *Корито*, защото по видътъ си наистина прилича на дъното на коритото, на което странитѣ ще образуватъ политѣ на околнитѣ планини или краищата на полето. Близо до Брѣгалница въ тази

часть на полето има доста голѣми мочури, покрити съ тръстика и шамакъ, отъ който правѧтъ много рогозки.

Коритото е царство на оризницитѣ, които даватъ прочутия „Кочански оризъ“. Цѣлата тази часть на полето прѣдставява едно блато, надъ което се люлѣѧтъ върховетѣ на ориза, стъблата на който плаватъ въ него. Отъ като излѣзнешъ изъ Малешевската клисура дору до западния край на полето, дѣто Брѣгалница влиза въ богатата тази долина, отъ дѣсно и отъ лѣво ти се вижда само оризница, а въ изцѣденитѣ мѣста царевица.—Оризницитѣ, царевицитѣ, бостанитѣ и върбалацитѣ покриватъ рѣката съ единъ тъменъ покривъ отъ водна растителность, която нѣма пъстротата на Тетовското поле, нъ стои по-горѣ отъ неѫ по сила и значение.

Кочанското поле е най-плодородното въ Скопие и едно отъ най-плодороднитѣ въ цѣлата страна. То принася сушата безъ особенна врѣда, както и многоводието тъй, щото, дѣто казватъ, ако не съ много то съ малко награждава трудоветѣ на земледѣлеца въ всѣкаква година и онзи, който притежава каква годѣ земя въ Кочанското поло, може да смѣта прѣхраната си за осигурена. Баснословната цѣна, съ която се продаватъ полскитѣ мѣста, най-добрѣ показва плодородието му. Около с. Оризари има мѣста, въ които погонътъ се продава до 30 л. т.

Неоспорима е ползата, която носѧтъ на полетата планинскитѣ потоци съ своитѣ наноси, що оставатъ слѣдъ всѣкое свое дотичание; нъ всичката тази полза не е въ състояние да искупи злинитѣ, които нѣкои отъ тѣзи потоци правѧтъ на полетата и селата съ своитѣ буйни и силни дотичания. За разни мѣста пропорцията на ползата и врѣдата отъ тѣхъ е различна. Ползата отъ потоцитѣ въ Кочанското поле прѣвишава врѣдата повече, отколкото въ всѣкое друго поле въ Скопско. Понеже маткитѣ имъ сѫ добрѣ сформулировани, накоститѣ сѫ редки, а дървенистата и трѣвенистата растителность на околноститѣ не имъ даватъ възможность да свалятъ въ полето много растителни вещества. Потоцитѣ отъ Осогово влачѧтъ съ себѣ си толкозъ силна земя, щото отъ тѣхъ напр. р. Масалница всѣкога е мѫтна, а потоцитѣ отъ Плачковица свалятъ повече органически растителни вещества. Двѣтѣ заедно образуватъ онази наносна почва, която е причината на плодородието на това поле. Въ него ставатъ всичкитѣ житни и други свойственни на полетата въ Скопско културни растения; нъ най-

виднитѣ сѫ оризътъ, бостанитѣ и тютюнитѣ. Кочанския оризъ е украшение на оризнитѣ пазари въ всичкитѣ пазари по нашенско; а кочанскитѣ любеници, които достигатъ до 15 оки, се срѣщатъ въ пазаритѣ на всичкитѣ околни градове. Кочанското, Тиквешкото, Кичевското и Тетовското полета надалечъ се славятъ съ бостанитѣ си. Кичевскитѣ умѣренно голѣми любеници се славятъ по сладостьта си, Кочанскитѣ, прославени но голѣмината си любеници, стоятъ по-долѣ по сладость, защото сѫ водни съ дебела корубка, каквото бива обикновенно съ бостанитѣ по тиняститѣ и водни мѣста. Въ полето стават любеници въ такъво изобилие, щото въ благоприятни години тѣ просто не могатъ да се доядатъ. Безъ конкуренти сѫ и царевицитѣ на Кочанското поле. Тѣ сѫ главното произведение въ Кичевското и Тетовското полета, нъ когато въ тѣзи тъй водясти и благоприятни за разработването ѝ полета се добива посрѣдственъ плодъ съ голѣми усилия, тукъ въ тоя благословенъ кѫтъ царевицитѣ сѫ даръ на природата, сѫ плодъ повече на почвата, отколкото на трудолюбието. Дълбоко впечатление прави долината на Брѣгалница отъ Щипъ на горѣ до источния край. Кочанското поле съ своитѣ царевици, въ които конникъ трѣбва да има дългитѣ рѫцѣ на Американецъ, за да достигне върховетѣ, ако влѣзе всрѣдъ нѣкоя царевица, е просто раскошъ.

Двѣ добрини наедно не биватъ, казва нашата пословица. Тлъстата и блатиста почва, която чудесно помага на оризницитѣ, бостанитѣ и царевицата, е гибелна за климата на страната. Вслѣдствие влагата и лошитѣ испарения, които се подигатъ отъ покрититѣ съ оризници блатливи мѣста, климатътъ въ Кочанското поле лѣтно врѣме е твърдѣ нездравъ и влаженъ, което се е отразило върху здравието на населението. Горѣщинитѣ, които отблъскатъ голитѣ скалисти склонове на Осогово, заедно съ испаренията правятъ въздуха тежъкъ, несносенъ прѣзъ тритѣ лѣтни мѣсеци: юнии, юли и августъ.

Хората се заселяватъ тамъ, кѫдѣто намѣрятъ по-лесно срѣдство за поминъкътъ. Кочанското поле, като дава съ своето плодородие лесни срѣдства за животъ, е гѫсто населено; селата сѫ наблизо едно до друго и жителитѣ имъ сѫ доста богати.

Прѣзъ Кочанското поле край дѣсния брѣгъ на Брѣгалница върви единъ отъ виднитѣ друмове по насъ, именно пжтьтъ отъ срѣдня сѣверо-западна Македония за България прѣзъ Джумая, Дубница и за Тракия прѣзъ Джумая-Разлогъ и прѣку Родопитѣ до Т.-Пазарджикъ. Другитѣ пжтища сж мѣстни и безъ значение.

II) *Щипската долина* е естествена рѣчна долина въ сжщинската смисъль на тази дума и се простира на длъжъ отъ сѣверъ къмъ югъ на продължение 3 — 3 $^1/_2$ часа. На западъ тя е заградена съ онази незначителна височина, която загражда Овче-поле отъ истокъ и която отдѣля тѣзи двѣ равнини една отъ друга; отъ истокъ го загражда плоскостьта между Щипъ и Радовишъ; на сѣверъ тя е съединена съ Кочанското поле по Брѣгалница и съ Злѣтовското по Злѣтовщица, а отъ югъ ж ограничаватъ напрѣчнитѣ височини, които се издигатъ надъ самия градъ Щипъ. Въ мѣстното население сжществува едно тъмно прѣдание, споредъ което Кочано-Щипската долина била езеро, на което водата излѣла се въ Брѣгалница, като си пробила пжть прѣзъ тѣзи височини. И дѣйствително, по видътъ и расположението си Ново-селската клисура и околнитѣ ѝ височини потвърждаватъ това. Даже на първъ погледъ може човѣкъ да разбере, че клисурата при Щипъ е механически прорѣзъ, произведенъ отъ водитѣ на Брѣгалница. По Брѣгалница въ Кочанско има още блатисти мѣста, които постоянно се намаляватъ. Най-голѣмото отъ тѣхъ е онова, което се намира при село Гржловци. То е едно широко блатисто-мочурливо мѣсто, покрито съ „*шафорики*“, въ което и сега имало, споредъ прѣданието, водни биволи, които съ страшенъ ревъ излизали зарань прѣди изгрѣването на слънцето. Споредъ народното вѣрване, такива биволи, бикове или „стогуани“ си има всѣко езеро или по голѣмо блато. Прочее, това прѣдание може да се приеме за едно отъ постороннитѣ доказателства на туй, че полето нѣкога е било езеро.

Политѣ на западния край на Плачковица и на напрѣчната височина между Щипъ и Радовишъ, като се снижаватъ постепенно, свършватъ до самата матка на Брѣгалница. Тѣ сж голи, нѣкждѣ съ глинята, нѣкждѣ съ варовита и непроизводителна почва, прорѣзана съ долища. Отъ такъвъ характеръ сж и политѣ на височината, която отдѣля долината отъ Овче-поле, само че тукъ почвата е малко по-производителна,

защото не е толкозъ ровка и водитѣ не ѫ снимать толкозъ лесно въ низкото. Въ срѣдъ тѣхъ е низката блатлива долина на р. Брѣгалница, въ която буйнитѣ царевици, гѫсти оризници образуватъ една длъгнеста тъмно-зелена ивица, която има особенно приятенъ изгледъ въ срѣдъ околнитѣ долини. Когато пѫтника прѣзъ Овче-поле се покаже въ неѫ отъ прохода при с. Чифликъ, окото му, уморено отъ еднообразнитѣ гледки въ Овче-поле, като стрѣла се хвърля върху тази вдлъбнѫта долина, покрита съ тъмнозеленъ покровъ отъ буйна растителность. Тази ивица по видъ, растителность и плодородие прѣдставява нераздѣлна часть отъ Кочанската котловина.

§ VII. Тиквешкото поле.

За да свършѫ съ голѣмата централна равнина, на която главната часть е Овче-поле, ще кажѫ още нѣколко думи за Тиквешкото поле, макаръ че то не влиза въ кржга на областьта, що описвамъ.

Отъ Овче-поле то е отдѣлено съ долината на рѣка Вардаръ, която образува сѣверната му граница. Отъ западъ полето е заградено съ послѣднитѣ отлоги на хълместата плоскость Клѣпа, които накждѣ полето постепенно се снижаватъ; отъ югъ го загражда Дамянската пл., а отъ истокъ — единъ спускъ на Кожухъ-планина. По долината на р. Рѣка отъ неѫ води пѫть за Прилѣпъ по клисурата на Църна, прѣзъ Дамянската планина се прониква отъ него въ Мариово, долината на Вардарь го съобщава съ Велешко нагорѣ, съ Гевгелийско надолѣ, а откъмъ Овче-поле цѣлото е отворено, защото е негово непосрѣдственно продължение.

Въ срѣдъ полето тече рѣка Църна съ сѣверна посока по една низка и не особенно широка долина, покрита всѣ съ оризници. Пѫтника отъ Прилѣпъ за Градско, щомъ излѣзе въ полето прѣзъ „Клисурата,“ прѣдъ себе си има една низка и тѣсна долина, покрита съ трѣвяниста растителность въ срѣдъ долини, които ѫ ограничаватъ отъ всичкитѣ страни — това е долината на р. Църна, въ която лъщи водата въ видъ на кривуляста свѣтлива линия. Отъ Клисурата до Църна подъ самитѣ поли на южната погранична планина е долинката на р. Рѣка. Вѫзелътъ между тѣхъ е една полегата плоскость, която постепенно се снижава до долината на Църна. Полегатостьта е покрита съ обработени нивя, посѣяни

съ жито, памукъ и сусамъ. По склонътъ на плоскостьта чудесно вирѣе лозата, която дава главното занятие на жителитѣ по тѣзи мѣста. Въ единъ долъ, не далечъ отъ джадето, е с. Каменъ-долъ, което дава извѣстното „Каменъ-долско вино,“ което малко отстжпва на Скопското по трайность, нъ го прѣдвишава по благость и пивкость, а край джадето на дѣсно отъ него е с. Росоманъ, което снабдява Прилѣпъ и Тиквешъ съ гроздие прѣзъ калната есень, защото жителитѣ му Помаци притежаватъ особенно искуство да прѣдпазватъ гроздието отъ развала.

На дѣсно отъ Църна, между нея и Кожухъ, полето прѣдставява хълместа равнина, въ която хълмоветѣ вървжтъ по редовно отъ ю.-ю.-зап. къмъ с.-с.-ист. паралелно на р. Църна. Когато полето съ своята нѣсъчлива варовита почва не е толкозъ производително за житнитѣ растения, склоноветѣ и политѣ на хълмоветѣ чудесно способствуватъ да вирѣе по тѣхъ лозата.

По абсолютната си височина и по географическото си положение Тиквешкото поле е южно поле; то е по-низко отъ всичкитѣ полета на сѣверна, западна и срѣдна Македония, за туй то е най-топлото отъ тѣхъ. Въ него сѣидбитѣ узрѣватъ единъ мѣсецъ по-рано, отъ колкото въ Пелагонийското и Скопското полета, памукътъ и оризътъ вирѣжтъ много добрѣ въ цѣлото поле, а въ южния край го досѣга даже поясътъ на калинкитѣ.

По плодородието за житнитѣ растения това поле държи срѣдно мѣсто между другитѣ полета, исключая долинитѣ на Църна и Рѣка, които не отстжпватъ на другитѣ рѣчни долини. Най-главното произведение е гроздието и виното, второ мѣсто държи афионътъ, трето оризътъ, който пълни пазарищата въ Прилѣпъ, Битоля, Кичево, Крушево и Щипъ и е въ общо употрѣбение поради своята ефтиния. Сусамътъ, анасонътъ и памукътъ ги има повече, отколкото въ другитѣ описани полета, нъ тѣ държжтъ второ мѣсто прѣдъ горнитѣ произведения.

Главното занятие на жителитѣ е винарството: виното, ракията и оцетътъ сж главнитѣ прѣдмети на търговията въ Тиквешъ. За ракията имъ конкурират Велешанитѣ и Велешкитѣ селяни, нъ по всичкитѣ пазари въ Прилѣпъ, Кичево, даже и въ Битоля, напрѣдъ въ Костуръ, господари сж всѣ

Тиквешкитѣ винари. Оризевия пазаръ въ Битоля, Прилѣпъ, Крушево, Кичево и Щипъ тъй сѫщо е въ ржцѣтѣ на Тиквешанитѣ. Въ Прилѣпъ тѣ носѫтъ и рогозки, които се плетѫтъ по р. Църна. Откато имъ се затвориха пазарищата на сѣверъ въ Кюстендилъ и София, Битоля и Прилѣпъ имъ сѫ главнитѣ пазарища. Въ административно отношение Тиквешкото поле съ часть отъ околнитѣ склонове съставява Тиквешката кааза, която влиза въ Солунския санджакъ. Главни мѣста сѫ паланкитѣ Кавадарци, Ватоша и Нѣготино. Послѣдното ново градче доста хубаво е устроено и е главенъ пазаръ; расположено е малко на страна отъ р. Църна, не далечъ отъ станцията Криволакъ. То е истинския центръ на каазата, нъ каймакамина седи въ Кавадарци, което стои по́-долѣ отъ Нѣготино въ всѣко отношение, нъ е останѫло да бѫде центъръ на каазата, благодарение на прочутитѣ Тиквешки бегове, които крѣпѫтъ старото му значение и на сила почти държѫтъ тамъ каймакамлъка. Нѣготино е търговския центъръ и пазаръ на каазата, а Кавадарци е винарското й стоварище. Подиръ Камендолското вино, Кавадарското държи второ мѣсто. Ватоша е и по-малко и съ по-малко значение отъ тѣзи два центра.

Населението въ Тиквешъ е българско и се дѣли на българи християни и българи муслюмани. Църковно Тиквешъ спада въ Струмишката гърцка епархия, нъ отпрѣди нѣколко години Тиквешани признаха екзархията, за което сѫ много длъжни на влиянието на прочутата Тиквешка Ризовска фамилия, която е прѣселена въ Битоля, особенно на политическия мѫжъ и бивши македонски дѣятель Г. Д. Ризовъ. По духъ Тиквешанитѣ сѫ будни, въ търговия ловки, хитри и прѣдприемчиви, нъ онова, което ги най-много отличава отъ околното имъ и съсѣдно население, е тѣхната еврейщина и спескуляторство въ търговията. Като се говори за Тиквешанитѣ, не може да се не спомѣне нѣщо за извѣстнитѣ Тиквешки „Помаци“. Всичкото муслюманско население въ Тиквешъ е потурчено, помашко. Помашкитѣ бегове въ касабитѣ, особенно въ Кавадарци, сѫ едни отъ прочутитѣ бегове по насъ. Помашкото население е въ селата, отъ които главни сѫ Дрѣновци и Сирковци. Работни, нъ фанатици и разбойници сѫ Сирковци и Дрѣновци. Фанатизъма на градскитѣ бегове е по-ослабналъ, отъ който се

обогатили до излишество на смѣтка на християнското население. Българския езикъ, животътъ е напълно сназенъ въ Тиквешкитѣ помаци. Слѣдъ „сабанарола“ та, „акшамаролата“, у тѣхъ слѣдва „како си, не айшъ ли?“ — „Дека беше“? Прави впечатление на околното християнско население често учотрѣбението на думата „свиня“, „бишка“, „свински се наядоф“, поради което тѣ сж извѣстни особенно въ Прилѣпско подъ прозвището „Тиквешки бишки“ (свини). Тиквешката кааза съ мѣстноститѣ Мориово и Мъгленъ е отдѣлена съ Дамянечката пл. и съ Кожухъ.

Радовишкото поле. — При южнитѣ поли на Плачковица лежи една низка въздлъгнеста поляна, която се напоява отъ р. Струмица (стари Ронтусъ). Въ неѭ сж градчетата Струмица и Радовишъ, отъ които и тя носи двѣ названия: *Струмишко* и *Радовишко* поле. — Една рамка на Плачковица и друга тъкмо срѣщуположна ней рамка на Смърдешъ планина, които сж отдѣлени една отъ друга само съ тѣсната долина на р. Струмица, раздѣлятъ едно отъ друго Струмишко и Радовишкото полета. Радовишкото поле прѣдставява една котловина дълга $4^1/_2$-5 часа и широка $2^1/_2$-3 часа. Отъ сѣверъ стръмно се издига Плачковица пл., на която долищата като уста се отварятъ въ полето; отъ югъ е заградена съ низката Смърдешъ планина съ източнитѣ ѝ срѣщуположни гребени; отъ истокъ тя може да се смѣта за открита, а отъ западъ загражда плоскостьта между Щипъ и Радовишъ. Политѣ на Плачковица рѣзко свършватъ въ полето, а онѣзи на другитѣ височини сж по-полегати. По тази причина Струмица въ Радовишко тече при самитѣ поли на Плачковица.

Плоското и низко Радовишко поле е много водясто. Особенно водясто е при политѣ на Плачковица, отъ което може да се заключи, че причината на многоводието му се крие въ Плачковица планина. Види се, че Радовишко поле е по низко отъ Кочанското, та водитѣ отъ вжтрѣшностьта на Плачковица излизатъ на извори повече въ Радовишкото поле, по тази причина то е по-водясто отколкото Кочанското поле, което лежи при сѣвернитѣ поли на Плачковица. Най-блатиста е сѣверо-западната му часть: Тукъ единъ часъ надъ Радовишъ цѣлия лѣвъ брѣгъ на Стара-рѣка (Струмица) шуми, а на нѣкои мѣста на продължение отъ нѣколко десетини метра отъ цѣлия брѣгъ малко надъ рѣката водата тече тъй силно, че до рѣката се образу-

ватъ отъ неѫ цѣли бразди. Споредъ народното прѣдание, нѣкога половината отъ полето е била само блатисти мѣста и мочури. Сега блатисти мѣста и мочури има само по нѣкждѣ край рѣката по-долѣ отъ градътъ. Голѣмитѣ пѣсъчни насипи, които носѫтъ въ полето потоцитѣ и суходолинитѣ на западнитѣ височини отчасти и Плачковичкитѣ потоци, сѫ го исцѣждали и продължаватъ да го исцѣждатъ.

По почвата си тази котловина се раздѣля на двѣ части: въ сѣверната низка половина, около Стара рѣка, има повечето чърноземна почва, а въ южната половина и западния край прѣобладава пѣсъкътъ, който донасятъ потоцитѣ отъ Смърденъ и отъ плоскостьта. Паралелно съ почвата върви и плодородието: първата половина е доста производителна, а втората слаба. Изобщо взето това поленце по плодородие заема второ мѣсто между Скопското и Кочанското полета.

Освѣнъ обикновенитѣ житни произведения, въ него става въ доста голѣмо изобилие афионътъ, а градинитѣ му около града даватъ много и добъръ зеленчукъ, който се носи въ околнитѣ мѣста. Радовишкитѣ краставици, пиперки и грахъ заематъ видно мѣсто въ зарзаватчийския пазаръ на Щипъ и Струмица.

Въ етнографическо отношение това поленце е второстепенна граница между три голѣми македонски племена, именно: между шопското, южно-македонското и централно-македонското. Въ хидрографическо и климатическо отношение то образува единъ сѣверозападенъ кѫтъ въ южна, приморска Македония. По хубость на видътъ си то отстѫпва само на Тетовско поле. Покрито съ гѫста растителность, съ околности отъ разнообразенъ видъ, това поле прѣдставява пейзажъ, който се открива на югъ и произвожда на първъ погледъ твърдѣ приятно впечатление на посѣтителя.

§ VIII. **Пелагонийско поле.**

Пелагонийско поле е естественна равнина, която на длѣжъ се простира отъ сѣверъ къмъ югъ 12 часа, отъ Прилѣпъ до Леринъ, а на ширъ отъ 2—5 часа. Названието Пелагонийско поле се срѣща по книгитѣ, а въ мѣстото сѣверната му часть се нарича *Прилѣпско поле*, срѣднята — *Битолско* а южната — *Леринско*. Отъ истокъ то е ограничено съ Селечката планина, до мѣстото кждѣто рѣката Чърна влиза въ Мориово, а отъ тукъ по на югъ — съ на-

чалото на Нидже-планина, до южния му край. Отъ сѣверъ полето е заградено съ Мукосъ, Златовърхъ и Прѣслопъ. Даутица планина образува сѣв.-западната му граница. Оттукъ до р. Шемница веригата на Крушевската планина го отдѣля отъ Демиръ-Хисарско, между Шемница и Драговоръ — Голина планина прави сжщото, а оттукъ на югъ до Леринъ Пелистерската верига, като нѣкоя грамадна стѣна го отдѣля отъ Рѣсенско-Прѣспанското поле. Надолѣ въ полето свършватъ терасообразнитѣ спускове на върхъ Вичъ, които го граничатъ отъ ю.-западъ и югъ.

Отъ върхъ Висока на Селечката пл., $^1/_2$ ч. на югъ отъ Прилѣпъ, се отдѣля една скалиста рамка, която се спуща направо на западъ и свършва до р. Църна надъ с. Тополчани. Прѣзъ срѣдното и най-сниженото ѝ мѣсто, наречено „Ушитѣ“, минава шосето Прилѣпъ — Битоля. До джадето рамката е тѣсна и повече скалиста, а оттукъ на западъ тя се разширява и раздѣля на хълмести подигнжтини, които се отпускатъ до Църна. Тази рамка дѣли Пелагонийското поле на двѣ части: сѣверната е Прилѣпското поле, а южната Битолско-Леринското поле.

Прилѣпското поле, взето отдѣлно, има овална форма и е дълго отъ истокъ къмъ западъ 5 часа, а широко $2—3^1/_2$ часа. Исключая сѣвернитѣ граници, на всичкитѣ други страни това поле е заградено съ правилна дългообразна стѣна. Подъ стръмнитѣ поли на Даутица и Крушевската планина до проходътъ на Църна тече Блато рѣка, оттука на долу пакъ при самитѣ поли на планината е низката часть отъ долината на Църна. Върхъ Златобърхъ се издига въ сѣверната часть на Прилѣпското поле. Отъ него на югъ се испущатъ, както видѣхме, двѣ каменисти рамки: едната права на югъ съ Маркови-кули въ южния си край, и подъ жгълъ съ неж — Заградската планина; между източния склонъ на първата рамка Селечката планина загражда единъ кжтъ отъ Прилѣпското поле, който се простира на сѣверъ до Козякъ и Прѣслонъ и въ южния край на който е гр. Прилѣпъ. То е полегато, повече голо, съ камениста или глинята почва. Суходолинитѣ: Дабничка рѣка, притока ѝ Орѣвоечка рѣка и Лѣнишката рѣка, които се съединяватъ въ самия гр. Прилѣпъ, събиратъ водитѣ на това кжтче. Между тѣхъ сж полегатитѣ поли на Козякъ, по голѣмата часть отъ които покриватъ Прилѣпскитѣ „*Орѣвочки лозя*“. Политѣ на

Селечката пл. на лѣво отъ Лѣнишката рѣка, и онѣзи на рамката на дѣсно отъ Дабничка рѣка сж скалисти съ слабъ слой отъ пѣсъчна почва, образувана отъ извѣтряването на повърхнината на скалитѣ. Въ този кжтъ сж селата: Оревоицъ, Дабница и Лѣница.

Между Заградскитѣ планини и Маркови-кули се загражда другъ такъвъ кжтъ въ видъ на твърдѣ дълъгъ ($^3/_4$—1 часъ) разлатъ долъ, въ дъното на когото тече Заградска рѣка, която се влива въ блатото. Този кжтъ е *Заградското поленце*, скалитѣ на което сж покрити съ единъ слабъ, нъ плитъкъ слой отъ омита пѣсъчна почва, която е образувана отъ извѣтряването на повърхнината на скалитѣ. Непроизводителната тази почва за житата дава малкитѣ, нъ сочни и благи заградски любеници, които сж прочути въ Прилѣпско. Въ него е само с. Заградъ, турски чифликъ. Мажуичкия ридъ дѣли сѣверната часть на полето на двѣ половини: собственно Прилѣпска на истокъ отъ него и западната часть на западъ.

Собственно Прилѣпско поле е полегато. Политѣ на Маркови кули, като се понижаватъ твърдѣ постепенно, добиватъ обикновенния уровенъ на полето чакъ въ жгъла между Прилѣпската и Заградската рѣки, 1 ч. подъ с. Варошъ. Въ началото почвата тукъ е както въ заградското поле, нъ по-надолѣ горния пластъ отъ пърсть почва да става по-дебелъ и черноземътъ захваща да прѣобладава надъ пѣсъкътъ; тъй производително за житото тази полегата негова часть давала прѣкрасния „Варошки тютюнъ“, съ който Прилѣпъ е добилъ извѣстность въ страната ни. Афионътъ, който отъ въстановлението на „режието“ насамъ замѣсти тютютнътъ, тукъ вирѣе тъй сжщо доста добрѣ. Това поленце образува синорътъ на старото славно село Варошъ, първо село по голѣмината въ Прилѣпско, 190 кжщи, извѣстно по старитѣ си юначни, будни и работливи любители на винцето. „Варошани“, достойни потомци на „Марко Кралета“. Полегатостьта на Селечката пл. на лѣво отъ Прилѣпската рѣка е по малка съ по тучна и по производителна почва, въ която мѣстото на пѣсъкътъ заема цървената глина. Въ срѣдата ѝ $^1/_4$ часъ на югъ отъ Прилѣпъ е широкото „*Садов поле*“, сега оставено за пасение за именията на гр. Прилѣпъ, а въ историята извѣстно по дженгътъ—битката между дебранлийтѣ и „Садра-

замътъ“, който първъ пѫть тукъ разбилъ Дебранитѣ и ги накаралъ да бѣгатъ.

Западната часть на Прилѣпското поле между Мукосъ отъ сѣв., Даутица отъ с.-з. и Мажуичкия ридъ отъ истокъ е тъй равна и плоска, щото браздитѣ по които се излива водата въ блатото сѫ почти безъ брѣгове и свободно са разливатъ по нивята, а на много мѣста водата не може да тече. За туй почвата тукъ е значително влажна, което дава възможность на селата да си иматъ достатъчно ливади и пасбища. И това поле въ сѣверо-източния си край има единъ кѫтъ, вдаденъ въ видъ на разлатъ долъ, до $1^1/_2$ часъ съ широко дъно, но широко отъ онова на Заградското поле. То е „*Дупячкото поленце* между Заградската пл. и Мукосъ, въ което сѫ расположени селата: Небрѣгово, Дреновици, Горно и долно Дупячини, арнаутско-циганското с. Десово, което служи за свърталище и източникъ на ужасни грабители на околнитѣ християнски села. По видътъ на почвата и производителностьта това поле на пълно си прилича на Заградското. То се издига кѫдѣ западния край на низкото поле като отдѣлностояща правилна пирамида; но голѣмата ѝ часть е гола плоска, нъ се срѣщатъ по западния склонъ и забели отъ джбици.

Тази часть на Прилѣпското поле е богата и плодовита, нъ на видъ е доста монотонна: прѣзъ пролѣтьта то е покрито съ еднообразенъ тъмнозеленъ покровъ отъ жито, а прѣзъ лѣтото жълтобѣлия покривъ господарува въ цѣлото поле. Само въ сѣверо-западния край на началнитѣ води на Блатото единъ по пъстъръ вѣнецъ отъ дървесата и трѣвянистата му растителность даватъ по-добъръ изгледъ, който става даже приятенъ, като се смѣси съ изгледа на низкитѣ мѣста по склоноветѣ на Даутица и Крушевската планина. Южната часть на Прилѣпското поле е съвършенно равна, плоска, като тепция; отъ това р. Църна и Блатото, които ѫ напояватъ се много разливатъ и правѧтъ наводнения, които впрочемъ колкото сѫ врѣдителни, когато сѫ ненаврѣме, толкозъ сѫ полезни съ утайката, която оставатъ, когато си ставатъ въ опрѣдѣленото врѣме. Прѣобладающата почва е църноземътъ съ слабъ примѣсъ отъ ситенъ пѣсъкъ. Тази часть е най-плодородната въ Пелагонийското поле. Славното „*Бакѫрно гувно*“ влиза въ тази часть на Прилѣпското поле.

Битолско-Леринското поле, взето отдѣлно, прѣдставява едно-образна продълговата отъ сѣверъ къмъ югъ равнина. Източнитѣ му граници сж опрѣдѣлени, защото подъ самитѣ поли на южния край на Селечката планина тече рѣка Църна, а подъ Нидже — други рѣкички. Между тѣхъ мѣстото има варовито-пѣсъчливо насипна и неплодородна почва. Заедно съ горнитѣ скалисти раздърпани височини надъ зелената равнина отъ по далечъ, отъ Битоля или отъ джадето Битоля-Прилѣпъ то има непривлѣкателенъ изгледъ. Отъ югъ границата между полето и планината образува Леринската рѣка. Обаче, политѣ на планината тукъ прѣдставяватъ едни отъ най-веселитѣ и хубави мѣста по разнообразната и буйна растителность. Тукъ и селата сж по-богатички отъ колкото другитѣ плоски села. Като погледашъ отъ Леринъ на истокъ по политѣ на планинитѣ, имашъ прѣдъ себе си една градина съ раскошна растителность и съ повърхнина нѣкждѣ издълбана, нѣкждѣ плоско полегата. Живописния склонъ съ неговитѣ долища, ржтлини и сжртове и съ горитѣ по тѣхъ придаватъ още по-голѣма живость на низкитѣ поли и на южната часть на полето. Западнитѣ граници могжтъ да се раздѣлятъ по характера си на двѣ части. До Битоля политѣ се снишаватъ постжпенно и иматъ пѣсъчливо глиняста и слаба почва. Между края на Крушевската планинска верига и голина по онова мѣсто на Шемница, дѣто тя се явява въ Битолското поле, часть отъ полето се вдава на вжтрѣ до „*Мраморицитѣ*“ на около 1 $^1/_2$ часъ. По южния му край тече Шемница, а прѣзъ срѣдата му минава Кичевското шоссе. Отъ пѣсъчнитѣ части свличани отъ водитѣ на околнитѣ голини това поленце не е тъй производително.

Въ западния ѝ край долината се спуска на вжтрѣ въ полето съ Битолския баиръ, тъй щото между него и Пелистеръ се образува друга една такава вдадена долинка на Битолското поле, до влашкото село Магарево. На западъ като се снижава терасообразно Магаревския спускъ на Пелистеръ съединява въ видъ на проходъ тази вдадина на Битолското поле съ „*Гяватското поленце*“, което отъ своя страна прѣдставява разширочень проходъ. Сѣверо западнитѣ граници на тази вдадина сж голи и непривлѣкателни. По баира сж часть отъ Битолскитѣ лозя, въ долния имъ край е Битолската махала „Баиръ маале“, а подъ самитѣ тѣхъ е долътъ на Битолската рѣка „Драговоръ“, която прибира водитѣ на тази

вдадина. Изобщо взета тази часть на полето прѣдставява едно прѣлѣстно и богато мѣсто. Като излѣзнешъ отъ Битоля за Охридъ имашъ великолѣпна картина. Прѣдъ тебе е красавия, но величественъ на гледъ великанъ Пелистеръ съ хубавото село Магарево подъ него; на лѣво е издутия склонъ на Баба, при политѣ на който сж живописно разположени Пелистерскитѣ села, потънжли въ зеленина, а между тѣхъ е горната часть на пропастьта на р. Драговоръ. Подъ краката си имашъ едва полегата плоскость прорѣзана съ каменисти долища, покрити съ пъстра растителность. При тази естественна красота притури и промѣненията, които произвела човѣшката ржка въ долната часть на тази впадина около града Битоля, онази прѣлѣстна околность на Битоля, която тъй се слави отъ всички пжтешественици, ще имашъ до нѣкждѣ прѣдставление за тази раскошна картина. Този кжтъ на полето като вдълбнжтина твърдѣ често бива покритъ съ мжгла и синякъ (скрежъ), които правжтъ климатътъ въ Битоля твърдѣ влаженъ. Политѣ на Пелистеръ остживатъ само по растителность на нѣкои мѣста на политѣ на Шаръ въ Тетовското поле, нъ по-живописность не падатъ по-долѣ отъ тѣхъ.

Въ срѣдата си Битолското поле прѣдставява твърдѣ водяста плоскость, а край рѣкитѣ блатиста съ твърдѣ тлъста и плодородна почва. На пръвъ погледъ се вижда, че се намирашъ въ едно благословено мѣсто съ голѣма производителность; обаче въ него нѣма нищо, което да подѣйствува върху чувствителностьта и впечатлителностьта на посѣтителя. Блатиститѣ мочурливи мѣста въ тази часть на полето служжтъ за прибѣжище на много и голѣми стада отъ диви патки и гжски. Съ лошитѣ си испарения тѣзи мѣста развалятъ климатътъ на цѣлото поле и сж причината, въ особенни нѣкои мѣстности, на болѣсти отъ родътъ на трѣската, отъ които особенно страдае градътъ Битоля.

Пелагонийското поле, взето цѣло, прѣдставява едно отъ най-голѣмитѣ полета. По плодородието си то стои на първо мѣсто по насъ. Срѣдната му плодородность въ срѣдни години дава отъ 1 кило до 7 пшеница, до 9 ръжь, до 11 ечменъ, а въ най-добритѣ условия ечменъ дава отъ едното до 20, а пшеницата 1—13. Истина е, че съ тази производителность по количеството на произведенията. особенно на житото, това поле държи първо мѣсто по цѣла Македония; при

всичко туй увѣряването на нѣкои вънкашни географи, че това поле може да прѣхрани прѣзъ една година цѣла Македония, е твърдѣ прѣувеличено. Сѣжтъ се разнитѣ видове жита исключая брѣпицата, която тукъ не се сѣе. Второ мѣсто зазема тютюнътъ, а сега афионътъ. Конопъ и ленъ се срѣща малко край Църна. Първия се продава въ Прилѣпъ, отъ който се правѫтъ разни органджийски работи, а втория — на така-нарѣчения ленски-пазаръ въ Битоля, отъ който Еврейкитѣ изработватъ на ржцѣ разни видове конци. Анасонътъ се срѣща само въ сѣверната половина на Прилѣпското поле. Въ горната часть на р. Църна при Секуловската и Леринската рѣки доста е развитъ бахчеванджилъка, изваждатъ най-много хубавъ едъръ кромитъ (лукъ), а пиперъ се получава отъ издробени пиперки въ селото Буково, отъ което и се нарича Буковски пиперъ; той навсѣкѫдѣ по насъ се ползува съ извѣстность и е необходима принадлежность на всѣкоя трапеза.

Оризътъ не става никѫдѣ. Макаръ и южния край на полето да е 2—3 ч. по на сѣверъ отъ пояса на вѣчнозелената растителнось, лозата тукъ не е на мѣстото си; лозя се срѣщатъ до сега само около градоветѣ и въ нѣкои отъ прѣдпланинскитѣ села въ Битолско. Напослѣдъкъ почнѫхѫ да ги садѫтъ и въ полскитѣ села, нъ виното отъ тѣхъ е тъй водно и слабо, щото може да го пие само полянина, който обръща исключително внимание на количеството на яденето и пиенето. Богатството на полето твърдѣ слабо оползотворява населението и за туй въ селата на това до раскошество богато поле владѣе крайна мизерия. На всичкитѣ почти поляни „косата служи за пюскюлъ“, както казватъ по насъ. Изваждатъ много и хубава пшеница, а се хранятъ само съ ечменъ, работятъ ленъ и конопъ, изваждатъ вълна за облѣкло, а за покривка и постилка имъ служи само първобитния „кожухъ“ отъ овча кожа; работѫтъ денонощно като робье съ всѣ дѣцата си; работѫтъ като волове, а живѣѫтъ като свине; съ плодътъ на трудоветѣ имъ се пълнѫтъ голѣми хамбари съ жито, а тѣ пакъ до гуша сѫ въ дългове, животътъ имъ е не сигуренъ, — въ ржцѣтѣ на кредиторитѣ. Редко е щото полски селянинъ, началникъ на едно многочленно семейство, на което разноскитѣ за животътъ сѫ ничтожни, редко е такъво семейство да нѣма най-малко 100 лири дългъ на господаритѣ си. Тази пословична бѣдность

съпоставена съ околната богата природа, всрѣдъ такова изобилие и хранилище, поразява наблюдателя. Струва ти се, че тѣзи мизерни сѫщества сѫ осѫдени клѣтници нарочно турени всрѣдъ благословена страна за увеличение на мѫкитѣ имъ. Като оставимъ на страна общитѣ по насъ причини на икономическия отпадъкъ, происходящи отъ политическитѣ условия и отъ общественното положение на нашия селянинъ, азъ намирамъ двѣ главни причини за тази бѣдность на населението. Расположено на далечъ отъ стоварищата на износното жито: Солунъ и Дурацо, съ които то твърдѣ мѫчно се съобщава, произведенията не намиратъ пазарище. Солунско-Митровичската желѣзница почнѫ да оказва извѣстно значение за износната търговия на това поле, само като се направи джадето до станцията Градско; нъ разноскитѣ по прѣнасянието житото по този пѫть до Солунъ сѫ тъй голѣми, щото жито по него може да се носи въ Солунъ само когато въ Европа има гладъ. Въ другитѣ години житото остава за мѣстно употрѣбение. Единственнитѣ постоянни износители на това жито сѫ Мияцитѣ отъ Рѣканско и планинцитѣ въ околнитѣ каази: Кичевска, Дебърска, Охридска, Битолско и Велешко. Тъй щото голѣмото плодородие въ нѣкои години служи само на туй, щото да понижи цѣната на житото и остава, слѣдователно, безполезно за населението. Това е особенно вѣрно за селянитѣ, които потънѫли до уши въ дългове; щомъ извършѫтъ, продаватъ житото на пазаръ или кредиторитѣ имъ го взиматъ още отъ гумната съ долна цѣна, каквато има житото по това врѣме.

Битоля, главния центъръ, остава безъ значенне за житната търговия. Нъ направата на желѣзницата Солунъ — Битоля, особенно когато тя се прострѣ до Дурацо, — ще посъживи житната търговия на това поле. Азъ намирамъ и тази надежда, ако не загадочна, то поне относителна. Полскитѣ селяни тъй сѫ потънѫли въ калта по положение и животъ, тъй сѫ останѫли назадъ съ развитие, щото настоящето поколение отъ тѣхъ е неспособно да се ползува отъ никакви прѣимущества. Втора причина на бѣдността на населението е отпадъка на земледѣлието, вслѣдствие на крупнитѣ владѣния по чифлицитѣ. На всѣкѫдѣ полскитѣ села сѫ повече чифлици, нъ другадѣ край тѣхъ има баремъ и самостоятелни села, а и други села отъ година на година забогатѣватъ и се стрѣмѫтъ съ пари да откупѫтъ

самостоятелностьта си; а тукъ всичкитѣ почти села сѫ чифлици и никакво забогатѣване и стрѣмление за откупване самостоятелностьта не се забѣлѣзва. Тѣзи чифлици напослѣдъкъ все повече и повече взехѫ да минаватъ въ рѫцѣтѣ на християнитѣ отъ Прилѣпъ и Битоля, които ги купуватъ отъ старитѣ притежатели, бейлеритѣ. Турцитѣ отъ немарливость, а християнитѣ отъ страхъ слабо посѣщаватъ чифлицитѣ и малко се грижѫтъ за земледѣлието. Селянитѣ, оставени на своя глава, гледатъ работата прѣзъ пръсти, защото знаѫтъ, че работѭтъ за другиго. Отъ туй земледѣлието страда̀е, вслѣдствие на което отъ нѣдрата на това тъй богато поле не се изваждатъ толкозъ произведения, колкото би могло да се извади.

По видътъ, повърхнината и почвата си това поле прилича да е било дъно на бивше езеро, както сѫ повече отъ описанитѣ до сега полета. Водата на туй езеро е истекла прѣзъ долината на р. Църна въ Мориово, като е прѣсѣкла планината. Това прѣдположение на селскитѣ жители въ полето подтвърждаватъ и нѣкои пѫтешественици. Заградено отъ всѣкѫдѣ съ високи планински вериги, това поле е затворено, нъ не е недостѫпно, защото прѣзъ тѣзи планини има добри проходи, по които минаватъ важни за вѫтрѣшнитѣ съобщения на страната пѫтища. Тѣзи проходи и пѫтища, които излизатъ все отъ него или по-добрѣ свършватъ въ него, правѭтъ го естественъ центъръ на съобщенията и помагатъ на главния му гр. Битоля да бѫде важенъ търговски центръ въ южна Македония.

По главни отъ тѣзи пѫтища и проходи сѫ слѣдующитѣ: прохода на Гявато между Бигла и Пелистеръ, прѣзъ който минава пѫтя отъ Битоля за Рѣсенъ и Охридъ. Този пѫтъ, може да се каже е главния пѫтъ въ страната ни, защото по него ставатъ съобщенията между Македония и Албания. Отъ тукъ се отдѣлятъ пѫтища за по-главнитѣ албански градове. Благодарение на това Битоля, за търговията на южна и срѣдна Албания съ Македония и съ Егейско море е това, което е Скопие за сѣверна Албания. Като продължение на този пѫтъ на истокъ е пѫтя Солунъ-Битоля, който излиза отъ полето прѣку сниженото начало на Нидже; нататъкъ прѣзъ проходитѣ Килитъ-дервентъ и Рикни-камила между распокѫсанитѣ мѣста на малкия Нидже излиза въ Островското поленце. Този пѫтъ е главенъ посрѣдникъ на

Южна Македония и Албания съ Солунъ, прѣзъ Битоля. Цѣлия пжть на з. отъ Битоля е посрѣдникъ на сухопжтното съобщение между Адриатическото и Егейското морета, главно между Дурацо и Солунъ, което днесь става съ желѣзницата. Прѣзъ прохода Прѣслонъ въ сѣверия край на полето и нататъкъ по долината на Бабуна води тъй сжщо единъ отъ най-важнитѣ нашенски пжтища. Нѣкога само тоя пжть съединявалъ полето съ сѣверната и сѣв.-западната часть на страната ни; сега тая роля испълнява повече джадето Прилѣпъ-Градско, което излиза отъ полето прѣзъ Плетварския проходъ подъ върхъ Козякъ и нататъкъ върви по долината на р. Рѣка. Направо и напрѣко за краткость това поле се съобщава съ Скопското чрѣзъ работното нѣкога джаде, което вървѣло прѣзъ сѣв.-западния край на Прилѣпското поле и прѣку срѣдата на Скопскитѣ планини; сега този пжть е затворенъ, неработенъ. Проходътъ между Даутица и Бушова чешма отваря полето за Кичево и Дебъръ. За Охридъ и Рѣсенъ тази роль испълнява проходътъ на Църна прѣзъ Порта пл. и нататъкъ прѣзъ Църна и Бигла. Прохода на „*Мрамориштѣ*“ между южния край на Крушевската верига и една тераса на Бигла край лѣвия брѣгъ на Шемница е до бъръ и прѣзъ него прониква въ неизвѣстния Д.-Хисаръ и понататъкъ въ планинистата западна Македония. По този пжть се воджтъ всичкитѣ съобщения между Битоля, Кичево и Тетово и на половина между Битоля и Скопие. Костурско и Прѣспанското поле не се съединяватъ съ нѣкой сгоденъ проходъ, за туй пжтищата отъ полето за тѣзи мѣста воджтъ прѣку планинската верига на Пелистеръ, за първото по Леринската рѣка прѣку Бигла, а за второто прѣзъ Баба безъ всѣкакъвъ проходъ. Отъ този видъ сж и пжтищата прѣзъ Селечката планина и Нидже за мѣстноститѣ Мориово и Мжгленъ. Пжтьтъ отъ Битоля по Църна служи само за Мориово, а би могълъ да служи за кратъкъ пжть за съобщения на Битоля и Тиквешъ.

Както бива обикновенно съ плодороднитѣ полета и долини, Пелагонийското поле е твърдѣ гжсто населено. Селата по мѣстоположението си могжтъ да се раздѣлятъ на три. Повечето отъ тѣхъ сж расположени по краищата на полето при политѣ на окржающитѣ го планини. Расположени на близо едно до друго на $^1/_4$ и $^1/_2$ часъ растояние, съ добри весели околности, съ доста живописенъ вънкашенъ видъ, тѣзи

села образуватъ за полето, декорация вѣнецъ отъ села. Тѣзи сж по-голѣми отъ останжлитѣ полски и жителитѣ имъ сж посъстоятелни. Въ този вѣнецъ спадатъ и нѣколко паланки, като Магарево, Търново, Леринъ и Вощарани, Нересъ, Баница и др. Надъ тѣзи села по склоноветѣ на околнитѣ планини повече въ долнитѣ имъ части сж расположени планинскитѣ села. Отъ тѣхъ най-хубави и най-богати съ най-будни жители сж селата по „диплитѣ“ на источния склонъ на Пелистеръ, които села образуватъ така наречений *Буфъ-Колу*.

Въ планинскитѣ села спадатъ влашкитѣ Гопеши и Малоища и градчето Крушово, което живописно е разположено на една стръмна полегатость на върха Слива планина и е интересго, както въ топографическо, тъй и въ етнографичаско отношение. Въ Битолско-Леринското поле села се срѣщатъ повечето покрай рѣкитѣ, а въ Прилѣпското поле тѣ сж твърдѣ редки и малки. Полскитѣ села сж най-малкитѣ, най-бѣднитѣ и най-лошо устроени вънкашно и вжтрѣшно.

Населението на цѣлото поле е Българско. Селата въ Прилѣпското поле сж подчинени въ духовно отношение на Екзархията, а повечето отъ сэлата въ Битолското и Леринско още киснжтъ въ Гъркоманство. Турскитѣ села сж малко.

По говоръ и облѣкло, слѣдователно, по плѣменно происхождение, даже и по състояние, духъ и развитие селата могжтъ да се раздѣлятъ на три части. Полскитѣ села по говорътъ си сж прѣдставители на така наречения „Прилѣпски говоръ“; полскитѣ говорѫтъ не тъй полека и съ продължително произношение на гласнитѣ, както Д.-Хисарскитѣ, но и не тъй бързо, както планинцитѣ. Въ говора имъ има много думи, които се употрѣбяватъ само тукъ. По облѣклото си тѣ прѣдставяватъ единъ оазисъ, една особность, всрѣдь разнообразнитѣ и пъстри околни костюми. Отличителния бѣлѣгъ на полския косютмъ е кожухътъ, направенъ отъ овча кожа, поради което гражданитѣ на присмѣхъ даватъ на полянцитѣ прозвището „*Кожухари*“, „овци“. По състояние видѣхме, че сж много долѣ. Заедно съ туй и животътъ имъ е мизеренъ. Кжщитѣ сж прости длъгнести колиби, мобилировка въ тѣхъ нѣма никаква: нито покривка, нито постелка. За спалня лѣтно врѣме имъ служи гумното, а зимно врѣме — плѣвната; а за гориво често употрѣбяватъ слама и лѣпенки отъ говедата, отъ което кжщитѣ сж вѣчно задимени. Единственнитѣ домашни посжди сж „букарътъ“ (единъ видъ малки борилца съ

желѣзни обрѫчи, които много приличатъ на войнишкитѣ барабанчици), голѣмъ сждъ за вода и „цѫрпкитѣ“ (изпразнени дългнести тикви), като по-малъкъ сждъ. Фурни нѣма никакви; хлѣбътъ си пекѫтъ съ црѣпни и вѫршници надъ огънь. За прѣнасяние и слагание ястие иматъ всичко 1—2 тепции, 1 горованка (малка дълбока тепция). Патриархалния животъ тукъ е по-спазенъ, отколкото въ планинскитѣ села, защото иматъ нужда отъ повече работни рѫцѣ, за да се продаватъ по-скѫпо на чифликъ — сайбийтѣ си. Отъ сѫщата тази нужда происхожда обичая, момата да взима пари отъ момъка при женидбата, намѣсто обратното, както е по-градоветѣ, и лошия обичай да се женѫтъ момитѣ твърдѣ стари, а момцитѣ твърдѣ млади. Исключителнитѣ начини на женидбата сѫ бѣганието и крадението. Полянцитѣ сѫ доста свободни отъ разбойничества и насилнитѣ грабежи, които ставатъ въ околнитѣ планински села, едно защото разбойницитѣ не обичатъ полета и друго за дѣто тѣ, като чифлици, сѫ подъ покровителството на своитѣ притежатели. Въ замѣна на туй, тѣ сѫ подхвърлени на узаконеното грабителство и притѣснение отъ самохвалнитѣ тѣхни покровители и поляцитѣ и отъ многобройни неканени гости, приятели на сватбитѣ, търговски, правителственни и бирнически компании и др. т.

Тежкитѣ обстоятелства и условия сѫ произвели въ характера на полянцитѣ такива лоши нравствени качества, каквито редко се срѣщатъ у други нѣкой селянинъ. Кражбата, отмъстителността чрѣзъ паление сѣно, слама, жито сѫ обикновенни явления между полянцитѣ. Прѣзъ яснитѣ лѣтни нощи хубава романтична картина прѣдставява тази широка равнина, като се нашарва съ много огньове блѣстящи на земята, както звѣздитѣ на небето. Горението е главното и единственното срѣдство за отмъщение, заплашвание на агитѣ и неприятелитѣ имъ. Когато нѣкой ага мъмри селянитѣ за нѣщо, послѣдниятъ отговаря съ думитѣ: „прòщаи àга тѝ биди жѝвъ“, при което чука огнивото о кремъкътъ, съ което му дава да разбере, че утрѣ ще запали съ това огниво плѣвната или купата му. Прочее, заслужено въ градътъ имъ дава прозовищетотъ „*Палисламовци*“. Даже и при най-строгия надзоръ отъ страна на господаря, не е възможно полянина да не открадне нѣщо отъ сѣмето на овършеното жито. Изгубенъ е онзи чифликъ, сайбията на когото би се довѣрилъ на селянитѣ. Нуждата, сиромашията ги е направила крайни лъжци и нечестни платци въ рабо-

титѣ. Полянина е лишенъ отъ сърдце и душа, даже и общесловѣнското гостоприемство у тѣхъ е слабо. Като резултатъ на всчкото горѣказано е тѣхната простота, тжпость и грубость въ всѣко отношение.

Отъ тѣхъ твърдѣ много се различаватъ селянитѣ по планинскитѣ села. Говорътъ почти е еднакъвъ, съ исключение на селата Буфъ-Колу, дѣто той бѣга малко на кждѣ Костурския. Прѣдставителитѣ на този говоръ сж Прилѣпчани и Леринчани, а въ Битоля той е малко по инакъвъ, подъ влиянието на Влашкия езикъ и Бърсячкия говоръ. По облѣкло си всички приличатъ си по туй, че носжтъ черни шаячни дрѣхи. Отличаватъ се по края на дрѣхитѣ само Буфъ-Колчанитѣ, които се приближаватъ по това до Прѣспанско-Костурско. Земледѣлието у тѣхъ съставлява главното занятие; по край него занимаватъ се и съ друго. Бухколчанитѣ и жителитѣ на селата по Нидже ходжтъ по чужбина — първатѣ повече въ Гърция, а вторитѣ по разни мѣста, като зидари и бичкиджии; жителитѣ на селата по склонътъ на Даутица се занимаватъ съ дърводѣлство, а въ селата по планинитѣ около Прилѣпъ много кжщи се прѣхранватъ съ кираджилъкъ, който силно е билъ развитъ прѣди да се направи желѣзницата и когато не работѣхж колитѣ. По състояние, развитие и животъ селянитѣ на тѣзи села стоjтъ по-горѣ отъ онѣзи въ полето. Селата въ западната половина на Прилѣпско поле заематъ въ всѣкое отношение срѣдно мѣсто между полскитѣ, Кичевскитѣ и планинскитѣ села. Въ облѣклото тѣ сж заели отъ планинцитѣ църнитѣ кюрчета, но ги правjтъ по-кжси и ги обшиватъ на края съ гайтани отъ любимия на полянцитѣ цървенъ шаръ. Отъ Д.-Хисарцитѣ сж усвоили „обялата“ (завивки на краката до колѣнитѣ, направени отъ развласена аба), отъ Кичевскитѣ — горнитѣ зимни покривки, а отъ полянцитѣ — голѣмитѣ яки на кошулитѣ и кожухътъ, който тукъ правjтъ безъ ржкави и по-кжсъ.

§ IX. **Кичевско поле.**

Кичевското поле е на западъ отъ Пелагонийското, отъ което се отдѣля съ Стърмолъ планина. Въ сѣверо-западния му край е градъ Кичево, а прѣзъ срѣдата му тече р. Велика. Както и Тетовското, това поленце е вече въ областъта на Арнаутлука. По Бистра, която го загражда отъ западъ, минава границата на Македония и Албания. За граници то

има отъ западъ Бистра планина, която го отдѣля съ Рѣканско, отъ с.-и. Буковикъ, който го отдѣля отъ Гостиварското поле, отъ сѣверъ Чалиойца, която го отдѣля етъ Поръче; Стърмолъ и задъ него прѣдгорието на Бушева чешма го заграждатъ отъ истокъ и го отдѣлятъ отъ Прилѣпското поле, а откъмъ югъ е отдѣлено отъ Демиръ-Хисаръ съ Баба и Турла планини и съ спусковетѣ на Вървоитъ. Въ тѣзи граници туй поле има доста неправилна форма. По формата и видътъ то се дѣли на двѣ части: собствено Кичевско поле и единъ кѫтъ по Заешката рѣка, който се нарича *Заешко* или *Горно-Кичевско поле.* Главната часть, или собствено Кичевското поле, се простира по източна посока отъ Бистра до Стърмолъ на дължина $3^1/_2$ часа, а широчина му се мѣнява отъ $^1/_2$ часъ до 10 минути. Въ източния си край то се обръща въ клисура. Южнитѣ му граници по политѣ на Доленския Ридъ, на Турла, Баба и Стърмолъ стоѫтъ въ видъ на непрѣкѫснѫта малко закривена линия. Въ сѣверозападния си край отъ долината на Копачката рѣка до село Карбуница на $^1/_2$ часъ растояние право надъ полето се издига Доленечкия ридъ. Веднага надъ полето, а отъ тукъ до в. Баба, Турла е като вдадена назадъ и политѣ ѝ сѫ полегати. Баба стърмно се издига надъ него. Отъ западъ политѣ на Бистра рѣзко свършватъ надъ полето; сѣверната граница е тъй сѫщо стръмна, но не въ права линия.

Заешкото поленце или долината на Заешката рѣка е непрѣкѫснѫта часть на Кичевското поле, вдадено въ планинитѣ на сѣверо-истокъ отъ гр. Кичево. При самия градъ Кичево, дѣто е началото му, то е тѣсно на 10 минути, защото южния край на Орланечката рамка тукъ се приближава до Бистра планина. Оттукъ то се вдава на с.-истокъ нѣщо на 2 часа, като постепенно се разширява на горѣ. Прѣзъ него текѫтъ Заешката и Тюинската рѣкички. Само малко надъ Кичево на $^1/_2$ ч. нѣщо около съединената рѣка то е плоско; останѫлата му часть се образува отъ полегатитѣ поли на планинитѣ, които го заобикалятъ именно на Бистра, Буковикъ, Кяфа и Орланския спускъ (Крастата надъ Кичево).

По происхождение и видъ Кичевското поле е планинска и рѣчна долина, образувана отъ рѣка Велика на смѣтка на околнитѣ планини. За туй почвата му е пѣсъчлива, насипна и ровка, както на Тетовското поле. Главнитѣ му произве-

дения сѫ царевицата и извѣстнитѣ Кичевски любеници, които най-добрѣ вирѣятъ въ Горно- Кичевското поле.

Кичевското поле по вида, характера и мѣстоположението си има много общо съ Тетовското. И двѣтѣ сѫ разширочени долини на рѣки сравнително голѣми и сѫ заградени съ високи планини. Почвата и въ двѣтѣ е наносно-пѣсъчлива и двѣтѣ сѫ покрити съ тъмна и буйна растителность, която се дължи повече на изобилието на водата, отколкото на плодородието на почвата. Най-подиръ и въ двѣтѣ главното произведение е царевицата, любимата храна на Арнаутитѣ. Даже и впечатленията, които тѣ произвеждатъ, сѫ доста сходни по между си. Разликата между тѣхъ е тази, че Тетовското поле се простира на дължъ отъ с. къмъ югъ, а Кичевското отъ и. къмъ з.; първото е цѣло, а второто е разрѣзано на части отъ рамкитѣ на околнитѣ планини, особенно на Чалиойца, която се вдава въ него; голитѣ околности на първото накърняватъ красотата му толкозъ, колкото околноститѣ на второто ѭ увеличаватъ. Заградено съ високи планини, Кичевското поле е твърдѣ затворено за околнитѣ му мѣста. Съ Рѣканско, Демиръ-Хисарско и Гостиварско сношенията ставатъ всѣ прѣку планини. Долината на Трѣска прѣдставява твърдѣ слабо срѣдство за съобщение съ Порѣче и Скопие, а за да се излѣзе отъ неѭ въ Прилѣпското поле, трѣбва да се прѣмине не тъй сгодния проходъ Барбарасъ.

Часть II.

Хидрография

ОТДѢЛЪ I.

ОБЩЪ ПРѢГЛЕДЪ.

Въ хидрографическо отношение почти цѣлата прѣдметна на описанието ми область принадлежи на бассеина на р. Вардаръ, главната водна жица въ цѣла Македония. Вънъ отъ тази область отъ бассеина на Вардаръ остава само тѣсната му долина отъ Тиквешъ надолѣ и по-нататъкъ — Солунското поле. Малката часть отъ този бассеинъ оттатъкъ Козякъ пл., която (часть) не влиза въ описваната область, не заслужва внимание. Освѣнъ бассеина на Вардаръ въ тази область влиза малка часть отъ бассеина на р. Ч.-Дринъ (Мала и Голѣма-рѣка — Дебърско съ Мавровското поленце въ Тетовско), часть отъ бассеина на Костурското езеро и р. Бистрица и часть отъ бассеина на р. Струма (коритото на р. Струмица).

Водораздѣла на бассеина на р. Вардаръ. — Бассеина на Вардаръ граничи съ бассеинитѣ на Българска Морава, Дрина чрѣзъ притока ѝ Ситница. Струма, Галикъ, Островското и Костурското езера, р. Бистрица (Алиакмонъ), Ергентъ и Църни-Дринъ.

1). Границитѣ между този бассеинъ и Ситничкия образува часть отъ склонътъ на Люботърнъ. Тука р. Радимка ни прѣдставява онова интересно географическо явление, дѣто на нѣколко часа подъ извора си отъ една скала, която се испрѣчва на пжтя, тя се раздѣля на два ржкава, отъ които единия се влива въ р. Ситница (отъ бассеина на Църно море), а другия въ р. Лѣпенецъ (отъ бассеина на Егейското море.

2) Водопрѣдѣла на Вардаръ и Морава образува единъ спускъ отъ южния край на Църна-гора, който дѣли водитѣ

на Българска-Морава и Лѣпенецъ, послѣ билото на самата Църна-гора, което дѣли водитѣ на Вардаръ и Морава, и Голѣма или Кумановска рѣка. Руянъ и рамката въ Вранско, която го съединява съ Бабина планина, образуватъ останѫлата часть на водораздѣлътъ между Бълг. Морава и Пчиня. Най-много се забѣлѣзва дѣлежътъ на водитѣ въ този водопрѣдѣлъ при Чукарката въ Прѣшовско, дѣто незначителна една издигнѫтость дѣли водитѣ на Моравица и Конярската рѣка.

3) Водопрѣдѣлътъ на Вардаръ и Струма образува една много прѣчупена линия отъ планини съ разнообразенъ характеръ и височина. Бассеинитѣ на Брѣгалница и на притока ѝ Лакашница, като се вдали много на истокъ, а онзи на Струмица — наопаки на западъ, правѫтъ южната часть на този водопрѣдѣлъ да бѫде много кривулястъ. Като се захваща отъ пограничния вѫзелъ въ изворнитѣ води на р. Пчиня, по Деве-багъръ и Цървена Ябука този вододѣлъ възлиза до високото Осоговско плато на върховетѣ Руянъ и Султантепе; отъ тукъ на истокъ върви по билото на Осоговската планина до онова мѣсто, дѣто тя се срѣща съ Малешевската пл. Тукъ той се доближава до самата долина на р. Струма въ Кресненската клисура и върви край неѫ по билото на Малешевската планина дору до Огражденъ, дѣто остава долината на Струма и се спуска на западъ по самото било на Плачковица пл. до надъ гр. Радовишъ, именно до сѣверния край на плоскостьта, която пълни пространството между Щипъ и Радовишъ. Тукъ се захваща единъ неестественъ и интересенъ вододѣлѣжъ между Струмица и Лакаица. Поменѫтата хълместа възвишеность надъ Щипската долина свършва постърмно, накѫдѣ Радовишкото поле сконътъ ѝ е полегатъ, а между неѫ и Лакаичката долина има една височина Смърдешъ планина. Тъй щото естествения пѫть на водитѣ отъ плоскостьта е накѫдѣ Радовишкото поле въ р. Струмица. Една незначителна височина въ източния край на склонътъ на самата му граница съ полето не дала на водитѣ да вървѫтъ по естествения си пѫть, вслѣдствие на което тѣ събрани въ Мадемската рѣка пробили си пѫть прѣзъ Смърдешъ планина, като ѫ прорѣзали въ клисурата Дервентъ и се истекли въ Лакаица. Право казватъ въ Радовишко, че Мадемската рѣка тече наопаки. По водопрѣдѣлитѣ на двѣ рѣки биѫтъ на очи такива мѣста, дѣто наблизо единъ до другъ сѫ изворитѣ на двѣ рѣки, които по-долѣ постепенно

се раздалечаватъ и се вливатъ въ 2 различни рѣки. Сѫществуването на такива хидрографически явления е отбѣлѣзано отъ мѣстнитѣ жители съ приказки за особени нѣкои случаи, истински или не. Въ описания водопрѣдѣлъ личѫтъ 2 такива мѣста: едно въ Малешевската планина и друго на Плачковица пл. при гребенътъ Момина-чешма, дѣто захващатъ Блатешница, която се влива въ Осойница и Смилянската рѣка, която се влива въ р. Струмица. Ето какво приказватъ мѣстнитѣ жители за послѣдното отъ тѣзи мѣста. Въ врѣмето на царь Костадинъ и Елена въ Струмица господарувала нѣкоя мома. Тя искала да прѣхвърли водитѣ на Блатешница да текѫтъ оттатъкъ въ Радовишко и съ тая цѣль направила на гребенътъ Момина-чешма окопъ, който и сега стои (окопъ дѣйствително има на този гребенъ, въ дали той е отъ тогава, не знаѫ). Кралътъ на Кочанско, койтоималъ сѣдалището си въ Градището при с. Блатецъ край Блатешница, се съпротивилъ на това и по този случай се отворила война между него и момата. Момата била надвита и погубена въ този бой, отъ което и гребенътъ по нейно име се нарекълъ Момина-чешма.

Отъ плоскостьта между Радовишъ и Щипъ водораздѣлътъ излиза на билото на Срѣдна; по неѫ и по Смърдешъ надъ Струмица той ходи въ Конечката планина при изворитѣ на р. Лакаица.

4). Водопрѣдѣлътъ между Вардаръ образува една дълга и доста извита планинска верига: Нидже и Кожухъ дѣлѫтъ водитѣ на Църна, притокъ на Вардаръ, отъ онѣзи на Воденската рѣка, притокъ на Галикъ. Тукъ този водопрѣдѣлъ съвпада съ границата между Воденската и Леринската каази. По на истокъ Паякъ пл. отдѣля бассеина на Мъгленската рѣка, началото на Галикъ отъ долината на Вардаръ въ Гевгелийско, Воденско и Солунско.

5) Единъ спускъ отъ в. Вичъ въ южния край на Леринското поле се снижава и малко по на сѣверъ пакъ се възвишава и образува началото на Нидже пл. Този спускъ на Вичъ и началото на Нидже дѣлѫтъ водитѣ на бассеина на Църна отъ този на бассеина на Островското езеро.

6) Бигла и края на Пелистеръ до онова мѣсто, дѣто отъ послѣдния се отдѣля клонътъ, който раздѣля Костурско отъ Прѣспанско, образуватъ водораздѣла на Вардаръ чрѣзъ

Църна, Костурското езеро и р. Бистрица (Алиякмонъ) прѣзъ притока ѝ Костурска Бистрица.

7) Отъ тукъ на с-истокъ Пелистеръ пл. съ едноимения върхъ до прохода Гявато и още по-насѣверъ Мала Бигла до в. Църни-върхъ, именно до онова негово мѣсто, дѣто отъ него се отдѣля клонътъ между Охридско, Дебърско и Рѣсенското поле, образуватъ водораздѣлътъ между Вардаръ и Прѣспанскитѣ езера, слѣдователно и между р. Ергентъ, въ която тѣзи езера изливатъ водитѣ си чрѣзъ притока ѝ Малкия Дѣволъ.

8) Вододѣлътъ между Вардаръ и Черния-Дринъ по дължина е най-голѣмъ отъ другитѣ и е образуванъ все отъ високи и дълги планински вериги. Този вододѣлъ е часть отъ голѣмата и главна водораздѣлна линия на Балк. полуостровъ между бассеина на Адриатическото море отъ една страна и на Егейското и Черно морета отъ друга. Онази часть отъ Шаръ, която има южна посока, образува най-видната часть въ този вододѣлъ и дѣли непосрѣдственитѣ притоци на Вардаръ въ Тетовско и на Дринъ въ Дебърско. Бунецъ, Влайница и часть отъ Буковикъ дѣлятъ водитѣ на Радика, притокъ на Вардаръ. Съединителния гребенъ на Странжа пл. между Бистра и Буковикъ, билото на послѣдната Яма до вѫзелътъ Стогово, образуватъ вододѣлътъ на Вардаръ чрѣзъ притока му Трѣска, Голѣма и Малка рѣка. Въ тази часть на вододѣлътъ най-много личи дѣлежътъ на р. Заешка и Никифоровската въ Странжа пл. и билото на Яма между Горската и Копачката рѣки. Останѫлата му часть между Вардаръ и Ч.-Дринъ (въ Охридско) образуватъ Сърпътъ на Турянската, Сливовата, Бѣличката и пр. пл. до Църни-върхъ, Въ това очертание въ границитѣ на Скопско двѣтѣ страни отъ лѣво и отъ дѣсно на Вардаръ иматъ доста симетрично расположение и главната рѣка тече почти въ срѣдата.

ОТДѢЛЪ II.

Рѣки.

§ 1. *Вардаръ.* — Както цѣлия този край, тъй и извора на Вардаръ, чини ми се, не е извѣстенъ точно на Географитѣ. По погрѣшка, за начало на тази главна рѣка тѣ сѫ смѣтали Лакашница, която наричатъ Падалишка рѣка. Обаче това е лишено отъ всѣкаква основа.

Вардаръ извира $2^1/_2$ ч. на юго-западъ отъ гр. Гостиваръ (Костово) $^1/_4$ ч. подъ с. Врутокъ, което е расположено по Зенделъ-бегъ пл., първото прѣдгорие на Шаръ планина.

Въ долната часть на това прѣдгорие $^1/_2$ ч. подъ с. Врутокъ има една впадина, дълга около 100 метра и широка около 30 метра съ брѣгове високи надъ неѫ до 40 метра.

Тази впадина е извѣстна подъ названието *Вардаръ-баши* (глава на Вардаръ). Брѣговетѣ ѝ сѫ скалисти, покрити отгорѣ съ пластъ отъ земя; дъното ѝ е тъй сѫщо скалисто и при самата вода на Вардаръ покрито съ чисти и дрѣбни варовити камъчета, а по-настрана отъ неѫ — съ глина и пѣсъчлива земя. Изъ скалиститѣ брѣгове на тази впадина извира водата на Вардаръ. Цѣлия брѣгъ на впадината испуска вода, нъ най-много вода дава западната му часть. По него изъ 2 мѣста излиза най-силната вода, която и се смѣта за началото на Вардаръ: въ сѣв. западния кѫтъ на впадината, дѣто изъ една дупка на скалата излиза най-голѣмата вода и въ юго-западния кѫтъ, дѣто въ края на впадината излиза вода право отдолѣ на горѣ, като се процѣжда между дрѣбни варовити камъчета. Тѣзи двѣ мѣста даватъ $^3/_4$ отъ водата на Вардаръ, а останѫлата $^1/_4$ излиза отъ лѣвия брѣгъ, прѣзъ който на малко растояние и вънъ отъ впадината всѣ се процѣжда вода.

Чуденъ е найстина изворътъ на Вардаръ! Никѫдѣ не виждашъ голѣма нѣкоя дупка, не забѣлѣзвашъ никѫдѣ да истича вода, а на нѣколко раскрача отъ себе си имашъ вече бучаща рѣка, голѣма колкото единъ язъ за 4 воденици, която мѫчно можешъ да прѣгазишъ! Единственното движение, което забѣлѣзвашъ въ извора, то сѫ мехурчетата, които постоянно се явяватъ, губѫтъ се и се замѣняватъ съ нови, като въ вода, която врие. Прочее, тукъ съ най-голѣма справедливостъ може да се приложи народното изрѣчение: „врѝе тéче, ягне се пéче, нѝгде го нéма“. Нъ най-вѣрно е схванѫтъ и исказанъ характера на този изворъ въ названието на ближното село Врутокъ, т. е. токъ или течение съ врѣние. Още отъ извора водата се спуска съ голѣма сила, която удържа и вънъ отъ впадината. Водата е бистра, като сълза, игрива между камъчетата, студена — като ледъ, лека на пиение — да не можешъ да ѝ се нагледашъ и напиешъ! Въ единъ часъ врѣме, дѣто постояхме на Вардаръ-баши, испихъ около 2 оки вода и остави, че пакъ останѫхъ жеденъ, ами

и прѣзъ цѣлия день не можахъ да се изнапиѫ вода! Обаче, тази лека на пиение вода, която не можа̀ да ми угасне жаждата, закорави ми силно корема. Между туй, водата отваря силенъ апетитъ за ядение.

Единъ отъ другаритѣ ми спѫтници приказваше ми, че въ единъ часъ стоене на това мѣсто тъй му се прияло, щото не знаялъ що да прави отъ гладъ. Случайно по пѫтя минавали цигани, които просили хлѣбъ по селата — отъ тѣхъ той купилъ парчета нечистъ хлѣбъ, когото ялъ съ най-голѣмо лакомство.

Земята на впадината около изворътъ е червена глина, размѣсена съ пѣсъкъ и покрита съ папратъ.

По-склонътъ надъ впадината има редка кория отъ брѣстове, по самитѣ брѣгове растѫтъ буйни лѣски, клоноветѣ на които сѫ надвиснали надъ водата, а надъ самия изворъ има голѣма стара върба, подъ сѣнката на която обикновенно посѣтителитѣ на Вардаръ-баши сѣдатъ за почивка.

По сѣверо-западния склонъ на впадината висѫтъ Вруточкитѣ лозя. Лѣвия брѣгъ на впадината е по-високъ, а дѣсния по-низъкъ; първия е земестъ и сухъ, а втория—лѣвия скалистъ и водястъ.

Камъчетата въ извора и въ цѣлата впадина сѫ варовити; такива сѫ и голѣмитѣ камъни по матката на Вардаръ по-долѣ отъ главата му, а подъ валявицитѣ близо до рѣката има цѣла каменоломня, отъ която Вруточани копаѫтъ много мермеръ и бигоръ. Отъ всичко това може да се заключи, че Зандель-бегъ планина състои отъ варовецъ. Както е извѣстно, варовититѣ планини въ вѫтрѣшностьта си иматъ много подземни дупки и пещери. По всѣка вѣроятность, и водитѣ на Вардаръ текѫтъ въ вѫтрѣшностьта на Зенделъ-бегъ планина по такива дупки и пещери. Ако се сѫди по силата, съ която водата на Вардаръ излиза отъ извора, тя трѣбва бързо да тече подъ земята по склонътъ на Зенделъ-бегъ, и ако се сѫди по наклонностьта на самата впадина Вардаръ-баши и на склонътъ надъ неѫ, водата въ горнитѣ части на Зенделъ-бегъ трѣбва да тече плитко подъ повърхнината. Тукъ въ падината нѣкоя скала попрѣчила ѝ да продължава пѫтя си надолѣ и тя захванѫла да излиза право нагорѣ. За опитъ азъ пуснѫхъ въ извора право надолѣ стапче — цѣлото влѣзнѫ вѫтрѣ. При това, като се сѫди по посоката, съ която излиза водата отъ разнитѣ извори по впадината, може да се заключи,

че водата му иде подъ земята въ нѣколко разни посоки отъ разни мѣста. Какъ иде водата отгорѣ: въ нѣколко ли потока, които излизатъ надъ повърхнината въ Вардарь-баши, или въ единъ голѣмъ потокъ, който при самата впадина се раздѣля на части отъ нѣкакви прѣчки — това на можахъ да узнаж. Ако се земе прѣдъ видъ това, че: 1) водата при извора е растурена и се явява отъ разни извори по-силни и по-слаби, 2) че въ разнитѣ тѣзи извори водата нѣма еднаква наклонность и не тече съ еднаква сила и 3) че подъ самата впадина на Вардаръ-баши въ долината на Мелца голѣмия изворъ Шепапийнецъ, водата на когото, по всѣка вѣроятность, е часть отъ Вардарската вода, — ако вземемъ всичко това прѣдъ видъ, можемъ да прѣдположимъ, че водата подъ земята вървърви въ отдѣлни потоци съ разна посока и дълбочина. Опитахъ се да научж отъ околнитѣ селяни, дали знаютъ по прѣдание, откждѣ именно иде тази вода, нѣма ли нѣкждѣ по повърхнината на Зендель-бегъ бѣлѣзи, които да показватъ, кждѣ вървърви водата — нищо не можахъ да научж отъ тѣхъ: Вардаръ тече подъ земята, а нашия селянинъ не обича да рови тамъ. Между тѣхъ има само нѣкои и други тайни мнѣния по тазъ работа въ родѣ туй, че водата на Вардаръ си води началото „отъ нѣкое голѣмо езеро горѐ во планина,“ за което говорятъ като за тайнственно мѣсто.

Отъ Вардаръ-баши сж отбили 2 яза. На $^1/_4$ часъ подъ извора до първата воденица мѣстото е доста наведено, нъ самата матка е равна и широка, за туй водата ѝ тукъ слабо бучи и силата на течението ѝ зависи не толкозъ отъ наклонността на матката ѝ, колкото отъ извора. Като вървишъ по рѣката въ тази ѝ часть, отъ лѣво имашъ полегатия склонъ на Зендель-бегъ планина, на когото ближнитѣ мѣста до рѣката сж покрити всѐ съ лѣска, а отъ дѣсно, прѣку единъ низъкъ хендекъ — единъ дълбокъ до 150 метра долъ, по когото протича р. Мелца. Хендекътъ, който отдѣля този долъ отъ маттата на Вардаръ, на нѣкои мѣста не е по-високъ отъ 2 метра.

По-долѣ картината на Вардарската долина съвършено се измѣнява. Матката ѝ се стѣснява въ видъ на долъ. Въ дъното си става камениста, склоноветѣ ѝ ставатъ по-стръмни, покрити съ буйнорасли дървеса и храстие, на които клоноветѣ стожтъ надвиснжли надъ водата като дрѣмящи добичета съ повиснжли уши. Колкото вървишъ по-долѣ, толкозъ долината

става по-живописна, додѣто близо до полето матката на рѣката е заградена съ голѣми камънни прѣспи, а брѣговетѣ сѫ покрити съ гѫсти буйни елхи, лѣски, сосни, кестени и орѣхи, подъ сѣнката на които като разлютена змия се извива пѣнястия и буенъ Вардаръ. Въ пѣнята тукъ тамѣ издигатъ главичкитѣ си съ растворени уста или показватъ гърбътъ си хубавитѣ Вардарски мрѣнки риби, които гостиварцитѣ ловѭтъ и приготовляватъ за украшение на трапезата въ особни нѣкои случаи. Замайвание, смѣсено съ нѣкакво неопрѣдѣлено чувство отъ страхъ и удивление, обзема пѫтника, който за първ пѫть посѣщава тази чудесна часть отъ долината на Вардаръ. Менѣ и на другаря ми не ни се излизаше отъ това прѣлѣстно мѣсто: буйнитѣ сѣнки край рѣката, дѣто опърскания отъ водата и влажния въздухъ е въ състояние да съживи и умрѣлия, като магнитъ ни привличахѫ и ний на нѣколко мѣста посѣдохме на брѣгътъ на Вардаръ, отъ распѣнявенитѣ води на когото постоянно смъркахме по овчарски съ гръсти, за да утолимъ жаждата, която ни възбуди сѫщата тая вода при Вардаръ-баши.

При с. Здунье на $^3/_4$ ч. отъ Вардаръ-баши горното теченне на Вардаръ се свършва, водитѣ му се освобождаватъ отъ тѣсния и каменистъ долъ и свободно се разливатъ по полето, дѣто исхвърлятъ голѣми насипи отъ пѣсъкъ и камъни. Отъ Вардаръ-баши до Здунье по долътъ има 6 валявици и нѣколко воденици, които съ непрѣстанния си грохотъ се мѫчѫтъ да заглѫхнѫтъ бучението на Вардаръ. По-голѣмината, силата на течението и характерътъ на мѣстото Вардаръ тукъ прилича на полноводенъ, постояненъ и буенъ планински потокъ.

Въ мѣстото при с. Здунье, дѣто Вардаръ се показва въ полето, Гостиварчани и жителитѣ на ближнитѣ села го раздѣлятъ на язове, които пускатъ изъ полето по разни посоки, за да напояватъ царевицитѣ, бостанитѣ и ливадитѣ си. По-долѣ отъ Гостиваръ тѣзи язове почватъ единъ по единъ да се прибиратъ въ матката на Вардаръ. Прибрания Вардаръ, като приеме водитѣ на притока си Лакашница, става вече постоянна рѣка. Матката на Вардаръ отъ Здунье до устието на Лакашница е гола пѣсъчливо-камениста; тукъ тя прилича повече на суходолина, отколкото на матка отъ голѣма като Вардаръ рѣка. Тукъ Вардаръ проявява своята

сила само въ врѣме на дотичанията съ разливанието си и съ пакоститѣ, които причинява на градчето и на полето му.

Долината на Вардаръ около Гостиваръ е безводна, грозна нагледъ и недостойна да бѫде матка на такава рѣка като Вардаръ; тукъ мислишъ, че имашъ прѣдъ себе си нѣкоя суходолина, а не голѣма рѣка. Впрочемъ, когато дотече, Вардаръ показва си могѫществото, като разваля всичкитѣ прѣгради, съ които хората го отбиватъ отъ матката, прѣлива прѣку брѣговетѣ и навлиза дору въ Гостиваръ.

Четвъртъ часъ подъ Гостиваръ Вардаръ срѣща първитѣ отлоги на Сува-гора, отъ които мѣни посоката си: до тукъ той течеше почти отъ западъ къмъ истокъ подъ самитѣ поли на прѣдгорията на Буковикъ и Влайница, а сега завива на сѣв.-западъ край тѣзи на Сува-гора. При самия завиокъ той приема р. Лакашница, която е почти равна нему по-голѣмина. Отъ устието на тази рѣка Вардаръ дѫгообразно завива и се спуска надолѣ вече като настояща рѣка, която прѣзъ по-голѣмата часть отъ годината мѫчно може да се прѣгази, а се прѣминува по мостъ, по който върви пѫтя за Кичево, както и онзи за въ Порѣче. Подъ с. Вълковие Вардаръ срѣща единъ спускъ на Сува-гора и прави за около 15—20 минути единъ завитокъ и продължава пакъ подъ самитѣ поли на този спускъ и нататъкъ по Грумчинъ и Жеденъ. Когато сухата долина на Вардаръ около Гостиваръ се малко съживява само отъ обраснѫлитѣ склонове на височинитѣ отъ дѣсно и съ Гостиварскитѣ градини отъ лѣво, надолѣ е наопаки — всрѣдъ голитѣ дѣсни брѣгове при политѣ на Сува-гора само веселата долина на Вардаръ украсява околноститѣ. Дървесна растителность отъ сосни, брѣстове, върби и лѣски покрива долината на Вардаръ по цѣлото ѝ продължение въ полето, тъй щото на много мѣста до самата рѣка вървишъ и вода не виждашъ, а само бучението на водата дразни въображението ти.

Само тукъ-тамъ дѣто дървесата сѫ пооредчени, пѫтника изъ полето съзирва ненадѣйно свѣтливи струи на водата. Тѣзи мѣста приличатъ на прозорци въ дървесна стѣна. Види се, полето въ горната си часть е по-високо, та дъното на матката е доста дълбоко.

Още отъ устието на Лакашница Вардаръ вече почва да копае и да вдълбява матката си; надолѣ до пѫтя Скопйе-Тетово маткака му е дълбока 2—3 адамъ боя, поради което

Вардаръ не може да оползотворява полето съ водата си, нито да прави пакости съ наводненията си. Матката му е опрѣдѣлена: брѣговетѣ ѝ сѫ стръмни равни, като съ ножове прѣрѣзани, състоѫтъ отъ насипна земя и при всичко че дървесата ги защищаватъ, често се распукватъ. Дъното ѝ нѣкѫдѣ е тинясто, нѣкѫдѣ пѣсъчливо-каменисто отъ насипитѣ, които рѣката носи отгорѣ или които се срутватъ отъ брѣговетѣ. Течението на водата тукъ не е силно, както горѣ, нъ все е бързо, като се вземе прѣдъ видъ туй, че е въ поле.

Понеже земята на брѣговетѣ ѝ не еднакво противостои на водата, брѣговетѣ на много мѣста се разяждатъ и срутватъ, когато рѣката придотече; отъ туй, макаръ и да е въ поле, долината тукъ има много малки кривизни; водата ѝ, като се прѣхвърля по тѣзи кривизни отъ единия брѣгъ до другия, бие се отъ брѣговетѣ и силно шуми. Названието „Шумний и бързотечний Вардаръ“, което му се отдава въ нѣкои народни пѣсни, може да се отдаде на тази часть отъ долината му съ по-голѣма справедливость, отколкото въ всичкитѣ ѝ други полски части.

Отъ Скопско-Тетовския пѫть надолѣ източния край на полето е по-хоризонталенъ, брѣговетѣ на Вардаръ сѫ по-низки, матката по-права, по-плитка и по-тиняста.

Вардаръ, щомъ излѣзе отъ долътъ въ горното си течение, завива край прѣдгорията на Буковикъ и добива направление почти перпендикулярно на дотукашното. Обаче, ако се сѫди по направлението на долната часть на долътъ на горния Вардаръ, послѣдния, щомъ излѣзе въ полето, трѣбвало-би да тече подъ политѣ на Шаръ.

Има сериозна основа да се приеме, че дѣйствително нѣкога Вардаръ не само тукъ въ началото на полето, а въ продължението на цѣлото поле е текълъ всѣ при политѣ на Шаръ; нъ Шарскитѣ потоци въ силнитѣ си и бурни дотичания и, главно, съ голѣмитѣ насипи, които сѫ трупали при политѣ на Шаръ, постепенно сѫ го тласкали по-наистокъ, до дѣто го докарали да тече подъ самитѣ поли на Сува-гора. Въ потвърждение на горното прѣдположение освѣнъ видътъ на мѣстото може да се приведѫтъ и тѣзи нѣща:

1) И сега при всичкитѣ наноси на главнитѣ и второстепенни потоци политѣ на Шаръ сѫ по-стръмни, по-правилни отъ онѣзи на Сува-гора.

2) Ако се сѫди по матката на Вардаръ и по бунаритѣ, насишния пластъ на полето въ источния му край се указва да е дълбокъ на нѣколко адамъ-боя, а разликата между височината на полето подъ Шаръ и подъ Сува-гора се вижда да не е толкозъ голѣма.

Трѣбва да се притури и туй, че политѣ на Сува-гора сѫ неизмѣняеми почти, защото почвата на западния склонъ на тази планина е слабо проникliва за водата, за туй лѣвия брѣгъ на Вардаръ, който е доближенъ до самитѣ поли на Сува-гора, не е насипенъ.

3) Когато населението се труша по край рѣкитѣ навсѣкѫдѣ, даже тамъ, кѫдѣто тѣ се разливатъ и дѣто освѣнъ че правятъ климатътъ нездравъ, нъ готови сѫ всѣкога да напакостятъ селото, тукъ, дѣто брѣговетѣ сѫ високи и, слѣдователно, пакоститѣ сѫ невъзможни, населението е отбѣгнѫло хубавитѣ краища на рѣчната долина и се заселило по сухитѣ поли на Сува-гора, които сѫ лишени отъ всѣкаква удобность за животъ.

Тази отличителна черта на Тетовската часть на Вардаръ бие толкозъ по-силно на очи, че по сѫщия този Вардаръ въ Скопското поле, дѣто той беспрѣпятственно прѣлива брѣговетѣ и опустошава цѣли синори на села, има доста села. Причината на това исключение по всѣкоя вѣроятность се крие въ туй, че Вардаръ при прѣмѣстването си къмъ истокъ е срутвалъ и опустошавалъ селата, които срѣщалъ по пѫтя. Забѣлѣжката за с. Сиричино, която давамъ при описанието ми въ топографията, потвърждава това. Като естесвенно слѣдствие на това прѣдположение е заключението, че на лѣво отъ Вардаръ нѣкога трѣбва да е имало села. които по-кѫсно слѣдъ катастрофи, причинени отъ Вардаръ, сѫ се опустошили. При описването на Тетовското поле видѣхме, че такива села е имало много и за около 13—15 отъ тѣзи и сега сѫществуватъ спомени.

4) Врѣмето на различнитѣ промѣнения, които е прѣтърпѣло руслото на Вардаръ въ Тетовското поле и на катастрофитѣ, които промѣненията сѫ произвели на различнитѣ полски села, е скрито въ дълбоката дрѣвность, която е погълнѫла споменитѣ и прѣданията за туй. Има обаче нѣкои мѣста, дѣто едното и другото сѫ станѫли по-кѫсно, та не се изгубили и споменитѣ имъ, по които може да се разбере, че такива е имало и много други изгубени въ дрѣвността.

Азъ можахъ да чуѫ живи и отъ неоспорима истинность спомени само за 2 промѣнения на Вардарското русло, които сѫ станѫли въ двата крайща на полето. Въ врѣмето на прѣдпослѣдното поколение Вардаръ, като е излизалъ отъ планинската долина въ полето при с. Здунье, минавалъ е подъ това село, послѣ е завивалъ подъ дѫга малко на дѣсно, текълъ на сѣверъ отъ Гостиваръ и се съединявалъ съ настоящето си русло 40 минути подъ Гостиваръ. На мѣстото на сегашното му русло около Гостиваръ тогава е имало богати ливади и нивя. Слѣдъ врѣме отклонявалъ се е по-надѣсно, до дѣто най-подиръ достигнѫлъ до настоящето си русло.

Туй промѣнение на руслото му произвела главнимъ образомъ Лѣшанската рѣка, която се влива въ него отлѣво при самото устие на планинската му долина, малко по-горѣ отъ село Здунье. Извѣстно е, че притоцитѣ на рѣкитѣ съ бързината на течението си и особено съ насипитѣ си измѣняватъ малко или много посоката на течението на главната рѣка. Съ силата на течението си тѣ ѫ каратъ да се приближава до диягонала на паралелограмътъ, когото образуватъ посокитѣ на двѣтѣ рѣки и паралелнитѣ тѣмъ линии, а съ насипитѣ си способствуватъ за по-лесното измѣнявание на руслото. Колкото по-голѣмъ е притока, колкото течението му е по-бързо и колкото насипитѣ сѫ по-голѣми, толкозъ това влияние на притока върху посоката на течението на главната рѣка е по-голѣмо. Отъ този родъ е влиянието на Лѣшанската рѣка върху пококата на Вардаръ. Като извира отъ Шаръ на доста голѣма височина, тя се спуска надолѣ съ голѣма бързина като порой и завлича голѣми насипи при устието си и по този начинъ съ течение на врѣмето тя е подѣйствувала на Вардаръ да измѣни посоката и руслото си. Прѣзъ тоя процесъ Вардаръ три пѫти забѣлѣзано е измѣнилъ руслото си или съ други думи еималъ 3 русла, които и сега се познаватъ и които отъ сѣверъ къмъ югъ сѫ постепенно по низки едно отъ друго. Отъ тѣхъ първото сега е покрито съ нивя, а второто — съ ливади.

Такъво промѣнение на руслото си Вардаръ еималъ и при село Сиричино на сѣв.-истокъ отъ гр. Тетово. Напрѣдъ Вардаръ е текълъ надъ това село край Забелътъ. Четвъртъ часъ по-горѣ отъ селото нѣкога при едно силно дотичание той се отбилъ отъ старото си русло, „потекълъ“ на четвъртъ

часъ разстояние подъ селото и слѣдъ 1 часъ течение по ново направеното русло, пакъ се слѣлъ съ старото си русло. Старото му мѣсто и сега се познава — то е малко по-високо отъ сегашното. Въ това прѣливание Вардаръ е направилъ голѣми пакости на селото. Въ една стара кѫща на 1 греда това събитие било описано, като голѣмо нещастие за селото. (Тази забѣлѣжка била въ видъ на лѣтописъ, дѣто писвало и туй, че нѣкоя година — коя не можахъ да узнаѫ — мишки испояли полето и селянитѣ си носяли изроненото отъ тѣхъ жито като овършено. Съжалявамъ, че не можахъ да се сдобиѫ съ букваленъ прѣписъ отъ тази интересна на български говоръ написана бѣлѣжка, която е цѣнна и въ етнографическо отношение).

Отъ извора си до с. Егуновци Вардаръ тече съ обща посока отъ ю.-з. къмъ с.-ист. При това село той си мѣнява посоката въ ю.-источна и тази послѣдната посока той удържа дори до устието си. Намѣстото, дѣто Вардаръ се прѣчупва, край него има голѣми канари. Отъ мѣстото „*Пещера*“, дѣто водата е много дълбока, селянитѣ прѣдполагатъ, че излиза вода въ голѣмо количество.

На самия завиокъ, дѣто Вардаръ остава полето и влиза въ Дервентъ, той прѣдставява едно отъ редкитѣ хидрографически явления. Бързия до тукъ Вардаръ въ това мѣсто се вижда стоящъ въ продължение на 10—15 минути. Види се, тукъ има нѣкоя вдлъбнѫтина, въ която течението на водата се спира до излизанието отъ неѫ. Мѣстнитѣ жители тълкуватъ това явление така: св. Сава, като пѫтувалъ нѣкога по тѣзи мѣста, спрѣлъ се на политѣ на Жеденъ надъ самия Вардаръ и лѣгнѫлъ да си поспи. За да не го беспокои шумящия Вардаръ, той му заповѣдалъ да утихне и по тази му заповѣдь рѣката утихнѫла и вѣчно замлъкнѫла. Мѣстнитѣ вѣрватъ още, че въ дъното на рѣката на това мѣсто имало закопани много пари.

Отъ Егуновци нататъкъ на половинъ часъ продължение Вардаръ минава прѣзъ една тѣсна клисура, на която стръмнитѣ страни сѫ храстясти. Тя е най-опасната часть въ пѫтя прѣзъ Д. Дервентъ.

Слѣдъ тази застойка Вардаръ вече завлиза въ Дервентъ, който по характерътъ може да раздѣли на двѣ части: първата отъ тѣхъ е между сѣверния край на Жеденъ и Маловата височина, и втората е между Кучковския баиръ,

който пълни върха на жгъла между Вардаръ и Лѣпенецъ, и единъ спускъ на Жеденъ между двата Дервента. Първата часть изобщо има джгообразна форма около сѣверния склонъ на Жеденъ, а въ частности е кривуляста. Дъното и отвора на клисурата е тѣсенъ, склоноветѣ му сж стръмни. Лѣвата страна е прорѣзана съ 3 долища, които носѫтъ въ Вардаръ дъждовнитѣ и снѣгови води на Рогачевскитѣ височини и отъ които най-голѣмъ е *Сувий-долъ*, а дѣсния склонъ се издига надъ долътъ като настояща стѣна, обрасѫла съ храсталакъ. На тази стръмнина е било построено хайдушкото гнѣздо на нѣкой си разбойникъ „*Стрезъ войвода*“, който владѣлъ този проходъ на Вардаръ. Като прѣграждалъ съ напрѣчни вериги твърдѣ стѣснената тукъ клисура, за-да неможѫтъ пѫтницитѣ да избѣгнѫтъ примката му, той се скривалъ въ гнѣздото си като паяка въ стѣната задъ мрѣжата и щомъ забѣлѣжвалъ, че жертвата е вече уловена въ примката му, като паяка се спускалъ, улавялъ ѭ и слѣдъ като ѭ обиралъ или ѭ пускалъ, или пъкъ турялъ ѭ на една макара, издигвалъ ѭ високо на въздуха и оттамъ ѭ спускалъ на земята. Сега на мѣстото на това хайдушко гнѣздо стоѫтъ развалени стѣни, които заедно съ околнитѣ мѣста се именуватъ и сега „*Стрезбо калѐ*“. Азъ не можахъ да испитамъ по-точно, кой е билъ тоя Стрезъ и отъ кое врѣме е останѫло това кале. Ако помнѭ добрѣ, челъ съмъ нѣкѫдѣ, че българския войвода Стрезъ еималъ свойта крѣпость нѣкѫдѣ около Скопйе надъ Вардаръ. Единъ старецъ, добъръ источникъ на народни прѣдания, описваше го въ сѫщитѣ онѣзи черти на юнакъ-разбойникъ-войвода, въ каквито го описватъ и въ историята. Между другото приказчика споменуваше, че тойималъ работа съ Сърбския князъ Лазаръ (?), съ коготоималъ и роднински връзки. Може слѣдов. да се прѣдполага, че тоя Стрезъ е сѫщия онзи български войвода съ това име.

Като змия Вардаръ се извива между тѣзи стѣни по една тѣсна кривуляста и зелена равнинка, посѣяна повече съ царевица и ечмикъ. Слѣдъ половина часъ Жеденъ свършва, захващатъ се голитѣ и глинясти склонове на неговия спускъ и Кучковянския баиръ и хоризонтътъ на клисурата значително се отваря; нъ Вардаръ все още тече прѣзъ тѣсна долина, глиняста-каменлива съ голи околности и чакъ при моста на Скопско-Тетовския пѫть се освобождава съвършено отъ клисурата и излиза въ Скопското поле.

Като тече между голини и е съ лишена отъ дървя матка, Вардаръ въ Дервентъ, а особено въ источната му часть, не прави онова впечатление, което му е свойствено почти по цѣлото му течение.

На нѣколко метра подъ моста на Тетовския пжть, дѣто Вардаръ се освобождава съвършено отъ тѣсninата, съ бързина излива водитѣ въ него лѣвия му притокъ Лѣпенецъ. Долната часть на Трѣска се отдѣля отъ Вардаръ съ една наносна прѣграда, покрита съ храсталакъ и малко по-долѣ и тя излива водитѣ въ Вардаръ отъ дѣсно. Усиления тукъ Вардаръ свободно тече по една широка 100—150 метра равна долина, по която свободно си мѣнява течението слѣдъ всѣкое дотичание. Сега тече подъ лѣвия брѣгъ, като има отъ дѣсната си страна една равнина отъ нивя и ливади съ буйна растителность; въ нѣкога водитѣ му сж текли подъ склонътъ на Водно, градътъ Скопйе сж закачали само въ ю.-западния му край и чакъ подъ него сж влизали въ настоящето си русло. Скопяни и сега показватъ старото Вардарово русло, което сега е покрито съ нивя. Чакъ при влизанието въ Скопйе Вардаръ се прибира въ опрѣдѣлена матка съ опрѣдѣлени брѣгово. Той прѣсича почти въ права линия ю.-западния край на Скопйе съ брѣгове високи 2—5 метра Почти отъ самото Скопйе на долѣ полето става доста равно и течението му е наистина силно отъ бързината, която добилъ отторѣ, въ все малко по малко почва да ослабва. Потоцитѣ отъ околнитѣ мѣста, особенно Маркова р., свалятъ много насипи, които правятъ матката му още по-плитка, тъй щото въ врѣме на обикновенното пролѣтно и есенно пълноводие той пълни долината до брѣговетѣ, а при дотичанията свободно ги прѣхвърля и наводнява околното поле. Понеже брѣговетѣ му сж повече отъ ровка пѣсъчлива черноземна почва, Вардаръ ги много разяжда и отъ туй долината му е твърдѣ кривуляста, а матката тиняста. Населението въ околнитѣ села си тълкува това явление съ слѣдующето вѣрование: нѣкога намѣсто полето било едно водясто и непроходимо блато, а селата били расположени подъ и по височинитѣ на Каршияка. Марко-Крали, като искалъ да намѣри работна земя за подвѣдомственитѣ си Каршиякчани, процѣпилъ съ сабята си скалата подъ Гевгелия, отворилъ прохода на Демиръ-Капия и тъй далъ възможность на водата на блатото да истече. Както всичкитѣ блата и езера, и това

блато си имало свой стопанъ пазитель—то било една голѣма водна змия; когато водата на блатото се понамалила, змията почнѫла да слиза надолѣ. По нейния пѫть истекла водата отъ блатото и този пѫтъ останѫлъ да бѫде матката на бѫдѫщата рѣка. Понеже змията при движението си бърви по твърдѣ криволястъ пѫть, отъ туй и матката на Вардаръ останѫла да бѫде тъй криволяста. Сега Вардаръ отъ Скопие надолѣ почва да се отдалечава отъ Каршиякскитѣ възвишения накѫдѣ полето, нъ по всѣка вѣроятнось нѣкога той е текълъ подъ самитѣ поли на тѣзи възвишения. Наноситѣ, които свалятъ потоцитѣ, а особено Маркова рѣка отъ голата Каршияка, полека-лека сѫ го дотикали накѫдѣ полето. Това потвърждава почвата на низка Каршияка на дѣсно отъ Вардаръ до възвишенията; когато останѫлата часть на низкото Скопско поле има църно-земна яка почва, тукъ почвата е ровка и пѣсъчлива-насипна. Всрѣдъ полето особено подъ устието на Маркова рѣка Вардаръ най-много се разлива, видоизмѣнява долината си подъ влиянието на голѣмитѣ наноси, които сваля Маркова р., а въ южния си край извѣстно е, че съ разливанието си прѣзъ „*Мърквичката*“ е образувало Скопското блато. Долината на Вардаръ въ полето се познава по една линия отъ дървесна растителность, която върви по рѣката, защото цѣлата долина въ полето е покрита или съ гѫстъ върбалакъ, или съ голѣми върби и тополи и отъ двѣтѣ страни на рѣката, край които се простиратъ ливади и чаири, редко нивя. Покрай Вардаръ сега има нѣколко села, нъ прѣдполагатъ, че тѣ сѫ въ по-кѫсни врѣмена прѣселени отъ ближнитѣ села на Каршияка. Историята на Драчево и споменитѣ за други селца, даватъ ми да вѣрвамъ, че мѣстата около Вардаръ нѣкога сѫ били, ако не блато, то поне мочурливи и за туй ненаселени мѣста.

Скопскиятъ Вардаръ се отличава отъ Тетовския. Вмѣсто малкия, шумния и бързотеченъ Тетовски Вардаръ, тукъ имаме вече настоящия Вардаръ бързъ, нъ тихъ и величественъ. Веселитѣ и хубави мѣста около долината му въ Тетовското поле тукъ сѫ замѣстени съ кални върбалаци, съ ливади и мочурливи чаири. Изгубилъ е вече тукъ и кристалната си Тетовска бистра вода и е станѫлъ съвършенно мѫтенъ и нечистъ. Заедно съ туй и хубавата макаръ и дрѣбна риба, която излиза въ Тетово, тукъ е замѣстена съ тинястия крапъ. Тукъ Вардаръ—е голѣма, макаръ и още непълно-водна рѣка

съ всичкитѣ свойства на голѣмитѣ рѣки. Режимътъ на течението ѝ е вече доста постоянен и опрѣдѣленъ. Въ ноември почва да се увеличава отъ есеннитѣ дъждове; като сегизътогизъ повишава или понижава водитѣ наспорѣдъ това, вали ли дъждъ или не. Въ м. декември той малко понижава водитѣ си и остава по дълго врѣме неизмѣненъ. Причината на тази неизмѣняемостъ сж голѣмитѣ снѣгове по Шаръ и Бистра, които слабо се топѫтъ и умѣрено пощѫтъ Тетовския Вардаръ, и притоцитѣ му Трѣска и Лѣпенецъ. Въ началото на м. мартъ снѣговетѣ въ по низкитѣ планини почватъ да се топѫтъ и водитѣ на Вардаръ отново захващатъ да се уголѣмяватъ. Въ края на тоя мѣсецъ захващатъ да се топѫтъ снѣговетѣ и на самия Шаръ, отъ което водитѣ на Вардаръ се повишаватъ още повече, а въ първата половина на м. април Шарскитѣ снѣгове силно се топѫтъ и Вардаръ добива максимума на пълноводието си. По това врѣме, именно отъ половината на марта до половината на април, се случаватъ и най-голѣмитѣ наводнения, които ставатъ тогава, когато завѣе южен вѣтъръ или завали дъждъ, защото тогава грамаднитѣ снѣгове на Шаръ бързо се стопяватъ и даватъ на Вардаръ огромно количество вода. Въ тѣзи наводнения Вардаръ се увеличава твърдѣ постепенно, имено въ 4 часа водитѣ му се искачватъ на $^1/_2$ метъръ. Тази бавность на подиганието страшно мѫчи изложенитѣ на опасность хора, които още нѣколко часове прѣдъ катастровата знаѫтъ, какво ще ги постигне и немогѫтъ да си помогнѫтъ. По страшни, за това пъкъ по редки отъ пролѣтнитѣ наводнения, сж лѣтнитѣ, които се случаватъ тогава, когато ненадѣйно падне пороенъ дъждъ въ Шаръ.

Скромниятъ и тихъ Вардаръ тогава става величественъ и страшенъ! Въ равнитѣ и по-високи мѣста той се разлива далечъ на лѣво и на дѣсно отъ брѣговетѣ си, въ тѣснинитѣ съ гнѣвъ бие скалитѣ на околнитѣ височини, а въ градоветѣ немилостиво завлича всичко, каквото се испрѣчи отпрѣдѣ му! За да прѣдпазѫтъ градоветѣ отъ пакости, отъ Тетово, щомъ забѣлѣжѫтъ, че водитѣ на Вардаръ се увеличаватъ, телеграфиратъ за това въ Скопие, оттукъ въ Велесъ и така татъкъ надолѣ до Солунъ. Въ Скопско Вардаръ може да се прѣгазе въ двата най-горѣщи лѣтни мѣсеци. Прѣзъ останалото врѣме селянитѣ на околнитѣ села го прѣминуватъ на „*кораби*“. Вардарскитѣ кораби сж квадратни вдлъбнѫти ко-

рита отъ нѣколко метра, грубо сковани отъ щици. Въ Скопско ги завличатъ отъ единия брѣгъ на другия съ вѫжета, а по долѣ въ Велешко и Тиквешко ги каратъ съ единъ дълъгъ стапъ, когото забиватъ отзадъ въ дъното на рѣката. Корабитѣ сѫ притежание на ближнитѣ села, които или си наематъ съ заплата хора за прѣвозване свойтѣ и чужди стоки, или пъкъ подъ редъ испълняватъ тази длъжность. Пѫтницитѣ плащатъ 1—3 гроша заедно съ добитъка, плащатъ извѣстно право и самитѣ селяни и печалбата остава на черковната касса; такива кораби има постоянни при пѫтищата прѣку Вардаръ, каквото е напр. при с. Уланци срѣщу станцията Градско, на пѫтя Градско—Щипъ и надъ с. Криволакъ за пѫтя Криволакъ—Градско. Повечето села край Вардаръ иматъ си общи постоянни кораби за прѣнасяние стоката си.

Малко подъ с. Таворъ Вардаръ остава полето и влиза въ третата тѣснина, дѣто протича прѣзъ една твърдѣ кривуляста долина между послѣднитѣ отлоги отъ дѣсно на Китка и Тисойца, а налѣво отъ онази плоскость, която отдѣля Овчеполе отъ Скопското блато. Тука Вардаръ бие водитѣ си ту отъ дѣснитѣ, ту отъ лѣвитѣ брѣгове на околнитѣ височини и съ мѫка си е образувалъ на смѣтка на околнитѣ варовити скали една тѣсна долина, по която се извива като змия. Никѫдѣ между Скопйе и Велесъ Вардаръ не пълни цѣлата тази долина, а остава ту отдѣсно, ту отлѣво на водата часть, която или е покрита съ раздробени камъчета, или пъкъ съ бѣдни пѣсъчливи нивя, покрити съ блѣда растителность най-много съ царевица и тютюни. Подъ с. Зелениково хоризонтътъ на клисурата отъ лѣво се малко отваря, защото лѣвата възвишеность се поснижава и склонътъ ѝ става по-полегатъ, а отъ дѣсно хоризонтътъ се отваря малко чакъ надъ Велесъ, дѣто се свърщватъ послѣднитѣ спускове на Тисойца. Извѣстнитѣ Велешки бахчи отъ станцията до града съ буйната дървесна растителность прѣдставяватъ единственното по-богато съ растителность мѣсто по тази часть отъ долината на Вардаръ. Въ най-долния край на тази весела часть на долината се намиратъ нѣколко весели мѣстенца, които служѫтъ за расходка на Велешанитѣ. Въ горния край на Велесъ долината на Вардаръ пакъ се стѣснява отъ двѣ срѣщуположни стѣни, които тъй се доближаватъ една до друга въ основитѣ си, че остава между тѣхъ тѣсно едно мѣсто за бурнитѣ и мѫтни води на Вардаръ. По тѣзи стръмнини амфитеат-

рално е расположенъ гр. Велесъ, двѣтѣ половини на когото се съобщаватъ само по единъ мостъ надъ Вардаръ въ срѣдата на градътъ. Единъ и половина часъ по долѣ отъ с. Таворъ въ тѣсninата Вардаръ приима отъ лѣво р. Пчиня, тъй сѫщо единъ отъ голѣмитѣ ѝ притоци. Влиянието на този притокъ върху Вардаръ се указва главно върху туй, че отъ него надолѣ водата става мѫтна, защото Пчиня е мѫтна рѣка. При влизанието си въ клисурата на Велесъ въ горния край на градътъ Вардаръ приима р. Тополѫа, а на долния край на гр. въ него се влива р. Бабуна. Почти по цѣлото продължение на тѣсninата желѣзницата върви по самия дѣсенъ брѣгъ на Вардаръ. Отличителния бѣлѣгъ на долината на Вардаръ тукъ съставяватъ прибрѣжнитѣ скали, дупки и пещери, които служѫтъ за свърталище на доста голѣми риби, особено сомове: въ Велесъ сѫ улавяли сомове отъ 70—80 оки. Велешани, повече отъ всичкитѣ други край-вардарски жители, обичатъ да се кѫпѫтъ въ Вардаръ и се ползуватъ съ извѣстность на добри плувци.

Отъ Велесъ надолѣ отъ дѣсната страна на Вардаръ и близо до него се издигатъ послѣднитѣ отлоги на върхъ Клѣпа, които се испускатъ отъ върхътъ накѫдѣ Велесъ. Отъ тѣхъ Вардаръ се освобождава чакъ като наближи станцията Градско, отдѣто по-надолѣ дору до Криволакъ отъ дѣсната му страна е Тиквешкото поле, а лѣвия му брѣгъ има сѫщия онзи видъ, когото той доби при Зелениково, сир. се образува отъ полегатия склонъ на южнитѣ Овче-полски голи височини. Вардарската долина тукъ е широка, тиняста, покрита съ върбалакъ. Лѣтно врѣме Вардаръ тече по нея раздѣленъ на много малки ржкави, а зимѣ ѫ покрива цѣлата.

Въ тази часть на долината между Велесъ и Градско Вардаръ приима отъ лѣво голѣмия си притокъ Брѣгалница, устието на когото не се забѣлѣзва отъ пѫтя, както онова на р. Пчиня, а единъ и половина часъ подъ Градско тя приима отъ дѣсно най-голѣмия си притокъ, р. Църна.

Долината на Вардаръ оттукъ надолѣ не влиза въ прѣдметната на описанието ми область, за туй оставамъ нейното описание.

§ 2. *Притоци на Вардаръ* — Въ Тетовско отъ дѣсната си страна Вардаръ приима малко и малки притоци. Върхъ Бунецъ и Буковикъ нл. като непосрѣдствени разклонения на Шаръ сѫ по водясти и тѣ му даватъ и най-голѣ-

митѣ дѣсни притоци: Бунецъ — р. Мелца или Дуфската р. и Буковикъ — Лакашница.

I. Шарски потоци.

1) *Мелца* или *Дуфската рѣка* добива началото си отъ много извори въ самия жгълъ на Бунецъ и Зенделъ-бегъ пл. около с. Дуфъ, отъ което и тя се нарича повече Дуфска р. Тѣснинитѣ и дълбочинитѣ, по които се стичатъ надолѣ водитѣ на тѣзи извори, сливатъ се въ единъ дълбокъ като пропасть долъ между Зендель-бегъ и Влайница, по който долъ тече водата на Мелца, до дѣто срѣщне Крастата слѣдъ двучасово течение. Този долъ е дивъ по характера съ каменисто дъно, скалисто-гористи склонове. Като срѣщне Крастата, Мелца завива и тече дори до сливанието си подъ политѣ ѝ. Долината ѝ тукъ е по-отворена горѣ и по-широка въ дъното. Наносната макаръ и пѣсъчлива почва и голѣмата влага, която се срѣща въ това дълбоко и гористо мѣсто, сж помогнжли да вирѣе въ тази часть на долината добра растителность: на продължение около единъ часъ тази долина е покрита съ единъ пъстронашаренъ килимъ отъ царевица и цвѣтни ливади. Голѣмитѣ брѣстови, кестенови и ясенови дървеса по склоноветѣ надвиснжли надъ долината придаватъ на тази долина бодъръ, а въ сжщото врѣме мраченъ видъ и планински характеръ.

По лѣвия склонъ надъ тази часть на долината става едно отъ редкитѣ и интересни хидрографически явления. По стръмния лѣвъ склонъ на долътъ отъ 120 — 150 метра надъ дъното на Мелца паралелно ней по една прорубена въ склонътъ матка тече Вардаръ. Едно низко и тѣсно водораздѣлно хендече спира водитѣ да не слѣзжтъ въ Мелца. Като застанешъ въ долината на Мелца, право надъ главата си слушашъ шумътъ на Вардаръ, а отъ долината на послѣдния се наслаждавашъ съ една живописна картина, която стои подъ краката ти. Малко по-надолѣ отъ Вардаръ-баши низко въ долътъ край Мелца има изворъ „*Шепапинецъ*“ (навѣрно отъ „шепа“ и „пинецъ“ т. е. мѣсто отъ дѣто се *пие* съ *шепа*) съ студена бистра вода, голѣмъ колкото $1^1/_2$ язъ воденичень. Нѣма съмнѣние, че тази вода си води началото горѣ въ Шаръ, че е часть отъ Вардаровата вода, която часть по нѣкой подземенъ дамаръ е текла на дълбоко отъ извора на Вардаръ, поради което го е заминжла и се явила долѣ въ низката долина на

Мелца. Уголѣмена съ водата на този изворъ, Мелца е голѣма приблизително колкото Вардаръ. Единъ часъ по долѣ Мелца се слива съ Вардаръ въ мѣстото „*Бигоръ*“, което е наречено така отъ туй, че състои само отъ бигорливи скали. Надъ самото устие на Мелца отъ това мѣсто дѣлжтъ бигорливо-варливи камъни, отъ които правжтъ кръстове и надгробни плочи за въ околнитѣ села. Надолѣ общата долина на съединенитѣ рѣки е като естественно продължение на Мелца, а не на Вардаръ.

Мелца се вдава около $1^1/_2$ часъ по на западъ отъ Вардаръ; тя прѣдставява слѣдователно най-вдадената часть отъ бассеина на Вардаръ. Макаръ и да нѣма особенъ изворъ, като тече въ дълбокъ долъ заграденъ съ високи гористи и водясти склонове, Мелца е доста водна сравнително съ дължината си. Прѣзъ цѣлата година водата ѝ не изсъхнува. Отъ устието ѝ нагорѣ до Влайница по неж върви пжтя за Дебъръ. Мелца отъ извора до устието си тече $2^1/_4$ часа.

Мелца събира водитѣ на жгъла между Зенделъ-бегъ планина. Бассеина ѝ е тѣсенъ и малъкъ. Той обхваща обърнжтитѣ къмъ неж склонове на Бунецъ, Влайница и Крастата. Влайница жъ отдѣля отъ р. Радика, Крастата — отъ Сувидолъ, лѣвъ притокъ на Лакашница, а водораздѣла ѝ съ Вардаръ е твърдѣ интересенъ. Въ началото на Вардаръ за водораздѣлъ имъ служи единъ обикновенъ хендекъ, който надъ Вардаръ нѣ е по-високъ отъ 1 метъръ, а отъ къмъ Мелца прѣдставява гребенътъ на лѣвия високъ склонъ на долината ѝ; по-надолѣ той вече става по-широка възвишеность.

2) *Лакашница* — извира отъ Буковикъ планина на самия водопрѣдѣлъ съ Заешката рѣка и малко надъ с. Падалище. Половина часъ надъ извора ѝ малко надъ с. Падалище отъ една скала до 3 метра висока водата се спуска съ голѣма бързина и сила. Това мѣсто на рѣката се вика „*Падалище*“, отъ което ближното село добило названието си Падалище. На долѣ рѣката подъ имената *Падалишка* и *Рѣчанска* рѣка (така наречена по имената на с. Падалище и Рачаки, прѣзъ които минава) се спуска по единъ дълбокъ долъ, скалистъ съ скалисто-гористи стѣни по склона на Буковикъ. При политѣ на Буковикъ долината малко се разширява, става много равна и почти мочурлива, — това е Гостиварската „*Лжчка*“ (другадѣ Лжка, Лакавица, Лакайца) съ зелена трѣва и съ дървесна растителность, отъ която и рѣката добива името Лакашница.

Отъ това мѣсто надолѣ тя си пробива пѫть между прѣдгорията на Добра-вода и на Буковикъ и се излива въ Вардаръ 20 минути подъ Гостиваръ близо до с. Балинъ-долъ. Въ мѣстото *Дѫчка* тя приема отъ лѣво притока *Гйонойца*, който събира водитѣ на долътъ между Крастата и Буковикъ. Лакашница събира водитѣ отъ сѣверния склонъ на Буковикъ, западния склонъ на Добра-вода, източния на Крастата. Коритото ѝ, прочее, е най-малко: най-голѣмата му дължина е до $3^1/_2$ часа, а широчината $1^1/_2$ часъ. При всичко туй тя е постоянно пълна съ вода и по голѣмина се равнява на Вардаръ въ Гостиварско. Причината на това пълноводие се крие въ това, че планинитѣ въ нейния бассеинъ сѫ всѣ гористи и водясти. Съ кривулястата долина тя е дала възможность да се прѣминува тази малко-пристѫпна и неизвѣстна мѣстность въ Гостиварско.

Оттукъ надолѣ въ Тетовско Суха-гора и Жеденъ почти нищо не притурятъ на водитѣ на Вардаръ, защото сѫ сухи и безводни. Понеже склоноветѣ имъ сѫ непроникливи за водитѣ, въ врѣме на дъждъ по тѣхъ, особено по Суха-гора, се спускатъ съ твърдѣ буйно течение потоци, дъната на които слабо прорѣзватъ склонътъ имъ. Заслужва внимание кѫсия потокъ *Янковецъ*, който си добива началото близо до с. Чайле и слѣдъ едно течение отъ около 20 минути се влива въ Вардаръ подъ сѫщото село. На него има воденица съ три камъни. Водитѣ му трѣбва да слизатъ отъ върха на планинитѣ по подземни празднини, съ каквито сѫ богати варовититѣ планини, като Суха-гора.

Повече вода получава Вардаръ въ Тетовско отъ лѣвата страна чрѣзъ така наречените *Шарски потоци*, които изливатъ въ Вардаръ водитѣ на цѣлата Шаръ планина. Всичкитѣ тѣзи потоци иматъ еднакво происхождение и почти еднакъвъ характеръ. Тѣ ставатъ отъ водитѣ на извори и отъ дъждовнитѣ води, които съ течение на врѣмето сѫ прокопали скалитѣ на Шаръ по-дълбоко или по плитко. Шарската рѣка и Бистрица сѫ най-забѣлѣжителни въ това отношение. Потоцитѣ си водѫтъ началото отъ по-голѣми или по-малки извори и езера въ върховетѣ на Шаръ. Послѣ се спускатъ на долѣ отъ върховетѣ му по доловетѣ между собствено Шаръ и прѣдгорията му. Буйно съ голѣмъ шумъ се спускатъ тѣзи потоци по дълбокитѣ скалисти долища, по които водитѣ имъ лѫкатушно се извиватъ, ска-

чатъ отъ скала на скала и най-подиръ показватъ се въ полето прѣзъ тѣснн и каменисти гърла. Както бива обикновенно съ планинскитѣ потоци, тѣ, щомъ излѣзжтъ въ полето, разширяватъ се, носжтъ слѣдъ всѣкое наводнение голѣми насипи, отъ които често си мѣнятъ течението. Насипитѣ на Шарскитѣ потоци близо при политѣ на планината сж едро каменисти, а долѣ въ полето дрѣбно каменисти и пѣсъчливи. Диви, страшни, нъ раскошни и хубави сж горнитѣ части на долищата на тѣзи потоци съ гжстата пъстронапарена трѣва въ дъното около водата и съ гжститѣ гори по склоноветѣ. Нъ особенно прѣлѣстни сж мѣстата при тѣхнитѣ гърла — цѣлото подгорие на Шаръ прѣдставява градина съ редки прѣлѣсти! Срѣднитѣ имъ части сж повечето голи, скалисти и каменисти.

Значението на тѣзи потоци за Тетовско е доста голѣмо. Съ долищата си тѣ открили гърдитѣ на Шаръ и сж го направили достжпенъ за полскитѣ мѣста: всичкитѣ почти малки и голѣми пжтища за прѣку Шаръ минаватъ цѣли или отчасти все по тѣзи долища. Тѣ служжтъ и като главни етнографически центрове въ Шаръ. Повечето отъ Шарскитѣ села сж заселени по тѣхъ, едно че сж запазени отъ суровото врѣме и още по-суровитѣ арнаути Малесорци, друго че тѣ сж похубави и съ пасбищата по тѣхъ, съ богатството си въ растения сж най-удобни за живѣние. Значението имъ за полето е двояко. Наистина, тѣ съ своитѣ наноси сж покрили съ нетъй производителна ровка почва полето, което нѣкога е нимало, може би, тлъста почва и сега съ своитѣ чести наводнения натрупватъ въ него цѣли пространства съ пѣсъчливо камениста земя, нъ заедно съ туй тѣ сж причина на сегашната му производителность. Тетовското поле длъжи почти исключително тѣмъ всичката вода, която го пои и която произвожда главнимъ образомъ берикетътъ въ него. Само прѣзъ зимата и другото дъждовно врѣме отъ годината тѣ текжтъ въ руслатата си, а прѣзъ цѣлото лѣто тѣ сж растурени изъ полето на прѣплетени по разни посоки язове, съ които селяцитѣ напоявать царевицитѣ, бостанитѣ и ливадитѣ си.

Въ всичкитѣ тѣзи потоци подъ камънитѣ и скалитѣ се крижтъ малки, нъ хубави и сладки рибички,. Съ особено сладки риби се славятъ Шарската рѣка, Вардаръ въ горното си течение и Лакавица. На най-голѣмъ почитъ сж „кър-

кушкитѣ“ риби въ Шарската рѣка. То сѫ малки рибки съ сиво-червени дамки, съ малко кости, твърдѣ тлъсти и сладки.

По голѣмина Шарскитѣ потоци могѫтъ да се раздѣлѫтъ на двѣ: потоци и порои. По склоноветѣ на прѣдгорията дъждовната вода прокопва полека-лека долища и образува кѫси суходолини или порои. Тѣзи порои сѫ безводни, нъ сѫ много буйни и силни въ дотичанията, и насипитѣ имъ сѫ по-голѣми, даже отъ тѣзи на голѣмитѣ потоци, защото сѫ отъ прѣсно образуване и не сѫ още завлѣкли надолѣ земята. Такива порои си иматъ почти сичкитѣ прѣдгория. Голѣмитѣ Шарски потоци сѫ 9, отъ които 2 се вливатъ въ Вардаръ отъ Гостиваръ на горѣ, 4 — между Гостиваръ и Тетово и 3 отъ Тетово на долѣ.

Отъ тѣхъ най-голѣми и най-забѣлѣжителни сѫ Шарската р., Бистрица и Мѫздрача.

3) *Шарската р.* си води началото отъ върха на Шаръ 6 часа нагорѣ отъ Тетово изъ едно мочурливо покрито съ трѣва мѣсто, подъ което, споредъ вѣрването на мѣстнитѣ жители, има едно голѣмо планинско езеро. За мѣстнитѣ българи това мѣсто е почти непристѫпно, нъ нѣкой си пѫтешественикъ „Вренкъ“, увлѣченъ отъ тѣхнитѣ приказки отишълъ дори на мѣстото. Тамъ заповѣдалъ да ископаѫтъ една дупка и като видѣлъ, че излиза вода, прѣкратилъ работата и турилъ надъ дупката байракъ за знакъ. Съ голѣма бързина тя се спуска отъ извора на долѣ по единъ дълбокъ долъ, по който въ врѣме на буря влачи надолѣ карпи и камъни отъ околнитѣ скали на долътъ. При с. Гари между Лисецъ и Шаръ водата ѝ протича всрѣдъ раскошни ливади, покрити съ дебела сѣнка на грамадни дървеса, които се издигатъ надъ тѣхъ. При сѣверния край на Лисецъ Шарската рѣка се спуска по продѣпътъ между Лисецъ и Стърмолъ. Долината ѝ тукъ отново става скалиста и теченето ѝ е тъй бурно, че водата е покрита съ пѣна, отъ което и нѣкои наричатъ рѣката *Пѣна*. Въ тази часть има нѣколко воденици и валявици, а малко надъ Тетово на неѫ сѫ простроени 4-тѣ чаркове, кѫдѣто се правѫтъ тетовскитѣ орѫжия. Около тѣзи чаркове въ нѣколко изравнени и по-издълбани мѣста тетовци отиватъ лѣтно врѣме да се кѫпѫтъ по рѣката. Малко надъ Тетово рѣката излиза отъ тѣсninата, прѣсича западния край на Тетово и па долѣ свободно се разлива изъ полето до вливанието ѝ въ Вардаръ. Въ самото мѣсто, дѣто Шарската р. завива около Ли-

сецъ, отъ лѣвата си страна приима единственния си притокъ *Войцевска р.*, която извира изъ *Рогопечъ* пл. и събира водитѣ на долътъ между Рогопечъ и в. Шаръ и на прѣдгорието Стърмолъ. Жгълътъ между тѣзи 2 рѣки пълни широката покрита съ лѣска основа на острия върхъ Шаръ.

4) *Бистрица* си добива началото изъ едно равно мочурливо мѣсто на самото било на едноименната планина срѣщу изворътъ на р. Лѣпенецъ. Споредъ народното прѣдание тя си води началото отъ едно подземно закрито отгорѣ езеро, съ голѣма бързина се спуска по единъ правъ долъ между Чаушица и източния склонъ на Плоча. Между доловетѣ на Шарскитѣ потоци долътъ на Бистрица е най-правия и най-дълбокия — той е една огромна и скалиста пропасть, потънжла въ дънъ-земи съ скалисти (стръмни) нѣйдѣ гладки, нѣйдѣ изрѣзани, и на гледъ още по-страшни склонове, на които могжтъ да живѣжтъ и весело да си игражтъ само орлитѣ и самовилитѣ. Названието „Самовилецъ“, сир. живѣлище на самовилитѣ, съ което мѣстнитѣ жители викатъ една скала отъ лѣвия му брѣгъ, е твърдѣ характеристично и сполучливо избрано. На лѣвия склонъ положително и не възможно е да застане човѣкъ; азъ имахъ възможность да ж гледамъ отъ дѣсния ѝ склонъ; подъ себе си имашъ една стръмна полегатость, като въ дънъ-земи мушнжта, дѣто виждашъ една бѣла бразда и до ушитѣ ти достига тихъ единъ тайнственъ подземенъ шумъ отъ бучащата вода въ дъното на тази пропасть. Човѣци, добитъци, ако можешъ да ги забѣлѣжишъ на дъното, ще ти се виджтъ като точки; ако погледнешъ отдолѣ нагорѣ, надъ главата си ще имашъ до небеси висока скалиста стръмнина, камънитѣ на която ти се струватъ, че ще се сгърмолятъ надъ тебе. Въ този долъ водитѣ на Бистрица сж прокопали планината до самото ѝ дъно. Малки расклонения по склоноветѣ могжтъ да откриjжтъ прѣдъ очитѣ на, Геолога всичкитѣ вжтрѣшни пластове на тази часть на Шаръ. Пролѣтно врѣме, когато се топjжтъ снѣговетѣ въ високата Бистрица пл. или когато валjжтъ силни дъждове, Бистрица силно придохожда и се разлива въ полето. Въ долното ѝ течение по неj има нѣколко воденици и валявици.

5) *Лѣшокската рѣка* извира изъ Въртище планина, дѣто се вика Сува-рѣка. Сладката ѝ хладна вода тече по камениста матка въ единъ твърдѣ криволястъ долъ. По него има нѣколко воденици. Отъ манастиря на долѣ тече отъ

западъ къмъ истокъ, надолѣ въ полето се отклонява малко къмъ ю.-истокъ. По долината ѝ вървѣлъ стария пѫть за Призренъ.

6) *Теаречката рѣка* събира водитѣ на долътъ между Шаръ и прѣгорието му Теаречката пл. Тя нѣма особенъ изворъ, а се събира отъ малкитѣ изворчета въ онова мѣсто на долътъ между Шаръ и Плоча, което се нарича „*Извори*“. Въ началото матката ѝ е доста равна покрита съ ливади, а склоноветѣ надъ неѫ сѫ покрити съ трѣва за пасбища, отъ които се храни много едъръ добитъкъ. Течението ѝ тукъ е бавно, нъ малко по долѣ тя си пробива пѫтътъ за въ полето прѣзъ прѣдгорието и по единъ стръменъ и скалисть долъ бързо се явява въ полето при с. Теарце, отъ което и носи названието си. Въ дотичанието си тя завлича въ полето голѣми камъни, които откъртява отъ скалитѣ на долътъ ѝ. По неѫ има 20 валявици, въ които се валѫтъ най-добритѣ тетовски шаяци и клашни, около 10 воденици, на които си мѣлѫтъ брашно околнитѣ села.

7) *Палчишка рѣка.* Равно едно мѣсто горѣ въ планината, голѣмо като за 2—3 гумна и покрито съ гѫста трѣва, е заобиколено отъ всѣкѫдѣ съ високи карпи. Изъ една отъ тѣзи карпи истича въ тази планинска равнинка вода, която образува началото на Палчишката р. Надолѣ рѣката се спуска по единъ много тѣсенъ долъ между ужасно стръмни и като орли надвиснѫли надъ долината карпи и скали, по които отъ долътъ на рѣката не е възможно да се възлѣзе. При с. Палчища, отъ което си добива названието, тя излиза въ полето. Водата ѝ е тъй топла прѣзъ зимата, щото и снѣгъ не трае въ равнинката при извора ѝ.

8) *Поника* е суходолина, която извира изъ Юручко-бачило. При с. Доброгое, отъ което и се нарича Доброшка рѣка, тя излиза въ полето дѣто носи голѣми пѣсъчни насипи, които го правѫтъ твърдѣ неплодородно. Отъ дѣсно въ неѫ се влива потокътъ *Габровница*, който иде отъ Картари планина. При политѣ на планината по неѫ има нѣколко воденици. Слѣдъ 2 часа течение на долѣ тя се съединява съ Теаречката рѣка.

II. *Лѣпенецъ.* Лѣпенецъ извира отъ върха на Бистрица пл. на 1—1½ часъ разстояние отъ извора на рѣката Тетовска Бистрица. Надолѣ по западния склонъ на Шаръ се спуска подобенъ дълбокъ, нъ разлатъ долъ съ доста

широко дъно и полегати склонове. Дъното е покрито съ ливади и нивя посѣяни съ царевица, а склоноветѣ съ гжста гора. По този долъ отъ двѣтѣ страни сж расположени 16 богати села извѣстни подъ общото название *Сириникъ*. Всичкитѣ тѣзи села сж населени съ българи, които се занимаватъ повече съ дърводѣлие — правжтъ ковчези, ралици и др. т., които продаватъ въ Тетово и Призренъ. Говорътъ имъ въ основата си е български съ силенъ примѣсъ отъ Призренско-сърбски говоръ. Курбанътъ и нѣкои др. български обичаи сж още спазени у тѣхъ. Естествено укрѣпената имъ мѣстность и юначеството на населението сж помогнжли на Сириникчанитѣ българи християни да останжтъ всрѣдъ околния арнаутски елементъ, като островъ въ море. Отъ Сириникъ, като се спуска всѐ по склонътъ на Люботърнъ, Лѣпенецъ влиза въ Качаникския проходъ. Въ източния край на този проходъ при с. Никашани Лѣпенецъ се явява въ Лѣпенското поле, което е най-плодородната часть на Скопското поле особено за оризъ и царевица. Между полегатитѣ поли въ началото на Църна гора, която се спуска до Вардаръ надъ Скопйе и Кучковянския ридъ, крайното мѣсто на Мало-Рогачевския спускъ е долината на долния Лѣпенецъ, широка 100—120 метра. Пѣсъчливитѣ и земести насипи, които рѣката носи отгорѣ, сж направили тази долина равна като тепция и рѣката свободно си шава по неж ту въ срѣдата, ту въ единия, ту въ другия ѝ край. Слѣдъ всѣкое дотичание тя мѣнява мѣстото на течението си, като оставя на прѣдишното си мѣсто тиня отъ дрѣбенъ пѣсъкъ, съ който образува блатисти мѣста. По лѣвия край на долината сж расположени 6—7 села, покрити съ дървеса като съ кория, а по дѣсния ѝ край минава желѣзницата. Слѣдъ $1^1/_2$ часъ течение по тази равнина Лѣпенецъ се слива съ Вардаръ $^3/_4$ ч. надъ Скопйе.

Въ обикновената си голѣмина Лѣпенецъ е по-малъкъ отъ всичкитѣ първостепенни притоци на Вардаръ; нъ въ дотичанието си става много голѣмъ. Отличава се по буйното си течение даже въ обикновенно врѣме, а въ дотичанието си той е просто лудъ. Вадораздѣла му откъмъ Вардаръ образува билото на Бистрица, Голина пл. и върхъ Люботърнъ, а въ Скопско бассейнътъ му държи само тѣсната долина, прѣзъ която минава.

III. *Трѣска.* Трѣска е прѣимущественно Кичевска рѣка, нъ въ цѣло Кичевско името Трѣска не се слуша и е

неизвѣстно. Само въ Скопйе тя е извѣстна подъ това название. Понеже най-долната ѝ часть носи това име, азъ него приемамъ за общо, макаръ че малка часть отъ неѫ се именува тъй. Трѣска въ горната си часть се съставява отъ 2 главни рѣки: *Копачка* р. и *Студенчица*. Въ самия жгълъ между в. Голякъ и Яма пл. по склонътъ на послѣднята на 1 ч. подъ билото и и 3 ч. на ю.-з. отъ гр. Кичево има една равнинка, като впадина, покрита съ зелена трѣва. Отъ склоноветѣ на впадината излизатъ 7—8 извора съ студена вода, отъ които това мѣсто се вика „*Извори*“. Изворитѣ сѫ началото на Копачката рѣка. Нѣма съмнѣние, че водитѣ на Яма и Голякъ, като сѫ се процѣждали въ земята, събирали се въ подземни резервоари, които се изливатъ въ низкото чрѣзъ тѣзи извори. Тукъ имаме явление подобно на онова съ Вардаръ, съ тая само разлика, че „Изворитѣ“ сѫ на самия прѣдѣлъ на планинитѣ, които образуватъ жглитѣ, а Вардаръ-баши е по склонътъ на една отъ тѣхъ. Какъ това ставало, нека ислѣдватъ Геолозитѣ. Важното за менъ е туй, че тѣ сѫ началото на Трѣска, единъ отъ голѣмитѣ притоци на Вардаръ. Отъ изворитѣ си Трѣска се спуска по единъ дълбокъ долъ първо между Голякъ и Лопушникъ, подирѣ между Голякъ и Бистра и между послѣдната и Вървоитъ, и слѣдъ едно течение отъ 2—2 $^1/_4$ часа се явява въ Кичевското поле при самото с. Сърбяни, $^3/_4$ часа на ю.-з. отъ градъ Кичево. Видѣхме, че и мѣстностьта между Бистра, Голякъ и Вървоитъ, се нарича Копачка. По името на мѣстностьта и горното течение на Трѣска се нарича *Копачка-рѣка*. Долината на Копачка прѣдставява естественъ прѣдѣлъ между 2 планини. Водитѣ на рѣката съ течение на врѣмето довършили останѫлото, т. е. докопали долътъ до уровенъ малко по-високъ отъ онзи на полето и тъй се получила една достатъчно сформолирована и издълбана долина, по която безъ мѫка си тече Копачката рѣка. Долината е значително права, малко завита дѫго-образно, отворътъ ѝ е широкъ, дъното не особено широко, нъ доста изравнено. Въ обикновенно врѣме водата тече повече въ срѣдата ѝ, нѣкѫдѣ по нѣкой отъ крайщата, а въ врѣме на дотичание тя въ много мѣста пълни долината. Обикновенното ѝ течение е силно, нъ не бурно, водата ѝ прѣчистена между камъни отъ обикновена голѣмина, размѫтява се само при слаби дотичания. До с. Кленоецъ, което е расположено по стръмнината на Бистра отъ лѣво на

рѣката надъ неѫ, празднитѣ мѣста на долината около водата сѫ покрити съ ливади, а надолѣ — всѣ съ царевица. Дървесната растителность по тази долина е слаба, само въ края ѝ надъ с. Сърбяни има много овощни дървеса. Както споменѫхъ и въ Орографията, по странитѣ си този кѫтъ прѣдставява една интересна правилность, както въ физическо, така и въ хидрографическо отношение. Отъ в. Корабъ Шарската верига завива на ю.-з. до Дебъръ слѣдъ едно прѣкѫсване, прѣзъ което Радика излиза въ долината на Дринъ; веригата се продължава по з.-ю.-западна посока подъ тѫпъ жгълъ съ горѣпоменѫтата ѝ часть. Тъй щото Стогово и Корабъ дохождатъ на една права меридионална линия. Клинообразната Бистра е напрѣку на Корабъ и Стогово пл., съ които образува единъ трижгълникъ, на когото основата съставява Бистра, странитѣ — Корабъ и Стогово, върхътъ — мѣстото, дѣто Радика излиза въ Дебърското поле. Западния склонъ на Бистра, като се вдава клинообразно, пълни пространството на този трижгълникъ до върха му. Въ сѣверния и южния край Бистра се съединява съ Корабъ и Стогово: отъ сѣверъ по Кожа и Бунецъ се съединява съ Корабъ, а отъ югъ чрѣзъ Лопушникъ и Яма — съ Стогово пл. Два подобни по между си долища отдѣлятъ странитѣ на трижгълника отъ вѫтрѣшната му масса, или отъ западния склонъ на Бистра: на сѣверъ долината на Голѣма рѣка и на югъ Малата или Гарската рѣка. Срѣщуположно на долинитѣ на Мала и Голѣма рѣка отъ източната ѝ страна се спускатъ 2 подобни тѣмъ долища: въ сѣверния край Мелца и Вардаръ, а въ южния Копачката съ Студеничката рѣка. По долищата на еднитѣ и другитѣ водѫтъ пѫтища, които прѣхвърлятъ стѣснентѣ крайща на Бистра, влизатъ въ долинитѣ, които ограждатъ клинообразната масса на западния склонъ на Бистра и водѫтъ въ Дебъръ. По сѣверния край е пѫтьтъ отъ Тетово за Дебъръ, а по южния Кичево-Дебъръ. Цѣлата тази страна съ своята правилность въ строението прѣдставява едно интересно геологическо явление, нъ голѣмото сходство по видъть и устройството, по впечатленията, които произвеждатъ на посѣтеля планинския кѫтъ въ сѣверния край на Бистра на ю.-западъ отъ Гостиваръ — долината на Вардаръ и онази на ю.-з. отъ Кичево по Копачката рѣка, сѫ поразителни.

Да дойдемъ на думата си. Въ горното си течение Копачката р. приима 2 притока: отъ лѣво р. Студенчица и отъ дѣсно Бърждaнската рѣка.

1) *Студенчица.* Видѣхме, че по източния склонъ на Бистра има едно прѣдгорие, което загражда отъ западъ Кичевското поле. Западния му край се отдѣля отъ билото на Бистра съ единъ дълбокъ долъ, по който протича Студенчица. Коритото на тази рѣка се ограничава само въ долината ѝ, дължината ѝ не държи повече отъ 4 часа; при всичко това рѣката е пълноводна, защото изворитѣ ѝ сж яки. Тя си добива началото отъ Пашиница на границата между Кичевско и Галичко отъ нѣколко изворчета. Събрана на едно, водата на тѣзи изворчета слиза надолѣ по единъ каменистъ тѣсенъ долъ, който надолѣ става всѐ по-дълбокъ. Въ видъ на обикновенъ планински потокъ Студенчица тече по южна посока до с. Добрѣновецъ. Тукъ тя прѣминава билото на прѣдгорието и завива по юго-западна посока. При самия ѝ завиокъ отъ дѣсната ѝ страна и надъ самата неж на скалистия ѝ склонъ е голѣмия изворъ „*Фжрлогоецъ*“, който ѝ придава вода 2 пжти повече, отколкото има до него и ж обръща въ пълноводенъ планински потокъ. Като се усилва съ водитѣ на този изворъ, оттукъ надолѣ Студенчица се спуска съ голѣма бързина по единъ тѣсенъ дълбокъ долъ, на който скалститѣ склонове, особенно дѣсния, просто се издигатъ като стѣни надъ процѣпьта. Срѣщу с. Подвизъ $1^1/_2$ часъ подъ изворитѣ Студенчица съ голѣма сила излива водитѣ си въ Копачката рѣка отъ лѣвата ѝ страна. Въ долната си часть Студенчица е равна по голѣмината на Копачката рѣка и споредъ туй може да се смѣта, че рѣката Трѣска образува водитѣ си отъ 2 рѣки. Водата на тази планина е твърдѣ студена, отъ което тя си е получила названието. Впрочемъ, тъй студена е и водата на изворитѣ, поради което нѣкои безразлично даватъ името Студенчица и на другата рѣка, като за разлика едната наричатъ *Изворска Студенчица*, а другата *Добрѣ-новечка Студенчица.*

Десетина минути подъ устието на Студенчица Копачката рѣка се освобождава вече отъ Голякъ, юго-източния край на който е ограниченъ съ долното течение на Бърждaнската рѣка, дѣсенъ притокъ на Копачката рѣка.

2) *Бърждaнската рѣка* си води началото отъ Бѣличката планина. Въ жгъла между Бѣличкия върхъ и гребенътъ,

който се спуска отъ него накждѣ Турла, изъ една пещера излиза вода, колкото за една воденица съ 2 камъни. Въ пещерата може да се забѣлѣжи, че водата излиза отъ горѣ отъ планината. Мѣстнитѣ жители вѣрватъ, че тази вода иде отъ Охридското езеро. Това си вѣрвание тѣ основаватъ на туй, че водата е хубава за пиенне, като онази на Охридското езеро и че въ неѫ излизатъ мрѣнки риби, които сѫ чисти и сладки като Охридската риба. Сѫщото вѣрвание ний ще срѣщнемъ и за извора на Църна, нъ едното и другото сѫ лишени отъ всѣкаква правдоподобность.

Надъ самата пещера, дѣто се захваща рѣката, има нагорѣ долъ съ твърдѣ стръмно скалисто дъно и още по-стръмни склонове, който долъ се нарича „*Скакало*“. Името на туй мѣсто е приложено на цѣлия долъ, който е извѣстенъ подъ название *Скакалото*, а защото по-долѣ рѣката минава край с. Бѣлица, тя се именува *Бѣличката рѣка*. На единъ часъ нѣщо Скакалото е тѣсенъ долъ въ дъното, по който силно тече Бѣличката рѣка. При самия исходъ отъ Скакалото тя приима отъ дѣсно суходолината *Кладничка рѣка*, която прибира водитѣ отъ жгъла между Вървоитъ и напрѣчния гребенъ, който съединява Бѣличката пл. съ Турла.

Отъ тукъ рѣката малко завива и тече между политѣ на Манастирскитѣ. — Вървойтъ и Шаторица подъ името *Козичка р.*, така нарѣчена отъ ближното село Козица, отъ което иде въ рѣката и потокъ съ сѫщото име.

Долътъ на този потокъ е извѣстенъ подъ названието *Теменъ долъ*. Половинъ часъ подъ с. Козица водитѣ на Козичката рѣка се увеличаватъ съ Юдовската рѣка (отъ с. Юдово), която събира водитѣ на жгъла между Голякъ и Турянската планина и която тече по единъ като съ ножъ прорѣзанъ тѣсенъ процѣпъ между двѣтѣ тѣзи планини. На четвъртъ часъ подъ устието на Юдовската р. и подъ с. Бърждени тази рѣка се влива отъ дѣсно въ Копачката р. подъ името *Бърждanска рѣка*.

И тъй, Бърждanската р. събира водитѣ отъ сѣверния склонъ на Турянската и Сливовата пл. до Бѣличката пл., отъ южния склонъ на Вървоитъ и западния склонъ на напрѣчния гребенъ отъ Бѣличката пл. до Турла. Слѣдователно, коритото ѝ е твърдѣ малко, нъ тя всѣ има вода прѣзъ цѣлото лѣто благодарение на якия ѝ изворъ. И нейния долъ е дълбоко ископанъ и значително равенъ. По цѣлото си про-

дължение долината ѝ е покрита всѣ съ царевица. Срѣщу с. Козица на неѫ е манастирската воденица, а близо при устието ѝ сѫ манастирскитѣ гумна. При дотичанието водата ѝ става мѫтна и, като се смѣсва съ Копачката р., прави такава и нейната вода. По Скакалото минава пѫтя отъ Кичево прѣзъ с. Кладникъ за Охридъ. Като излѣзне въ полето Бърждан ската рѣка се спуска напрѣку по полето и достига до сѣверната му граница 20 минути подъ Кичево. Като уголѣми водитѣ си съ Копачката рѣка, се спуска прѣзъ полето въ настоящата голѣмина на Кичевската главна водна жица. На неѫ има мостъ при с. Видрани. Копачката р. тукъ се обрѫща въ *Велика*. Съвършено произволно е тълкуването на името Велика, а именно, че то значило Голѣма рѣка. За да се обори това произволно тълкуване, достатъчно е да се припомни фактътъ, че р. Радика, която е близо до Кичево, е нарѣчена „Голѣма рѣка“, а не Велика, че даже самата Велика въ Порѣче се именува Голѣма рѣка, когато е думата за да се прави разлика между неѫ и другитѣ Порѣчки рѣкички. Прѣдъ тѣзи номенклатурни фактове въ тъй ближни мѣста азъ не намирамъ за нуждно да привеждамъ факти отъ други мѣста, дѣто за различие на 2 ближни рѣки едната се вика Голѣма р., а другата Мала р. Това ще го срѣщнемъ въ сѣверния край на Македония (Кумановската р. се вика Голѣма р.) въ сѣв.-източния край (Злѣтовската р. се вика на мѣстото Голѣма р. за разлика отъ ближната ѝ рѣкичка, която наричатъ Мала рѣка). Названието Велика си води началото отъ проста една случайность, както и много други географически названия по насъ. Споредъ вѣрването въ мѣстото, нѣкоя прочута Кичевска мома на име *Велика*, като прала дрѣхи на рѣката подъ Кичево, рѣката ненадѣйно дотекла и ѫ удавила. Случая станѫлъ извѣстенъ и тъй много почнѫло да се говори за него, щото по името на удавената мома почнѫли да именуватъ и рѣката (Да се именува рѣка по сѫщо такъвъ поводъ рѣката ний ще срѣщнемъ и по долѣ въ описанието.). Отъ Кичево на долѣ Велика съ бързината на Копачката р. се спуска прѣзъ полето, дѣто се извива като змия съ голѣми извйоци. Кичевското поле не е тъй изравнено като Тетовското. Въ разнитѣ му мѣста долината на Велика не е еднакво дълбока и брѣговетѣ ѝ не сѫ еднакво високи. Понеже тя тече близо до сѣвернитѣ му граници, изобщо лѣвия ѝ брѣгъ е по-високъ отъ дѣсния. Противното е само въ най-долната часть отъ

с. Враньещица надолѣ, както казахъ въ орографията. Кичевското поленце е естественъ долъ между Чалйойца и Турла, когото разширили и изравнили Велика и малкитѣ суходолни потоци отъ двѣтѣ страни, като испълнили дълбокитѣ мѣста съ насипитѣ, които сваляли въ дотичанията си. Значи, тукъ е станѫло сѫщото явление, което видѣхме въ Тетовското поле, само че тукъ главна роль въ промѣнението е играла главната рѣка, а тамъ притоцитѣ на главната рѣка. Лѣсно е да се разбере отъ туй, че почвата на полето и брѣговетѣ на Велика състоѫтъ повече отъ ровка пѣсъчлива земя, която твърдѣ лѣсно събаря и завлича водата. Тази е причината, дѣто матката ѝ е тиняста и водата лѣсно се разлива даже при слаби дотичания. Вслѣдствие на това въ Велика се срѣщатъ само крапове и кленови риби. Отъ стръвкитѣ, които обичатъ да живѣѫтъ въ пѣсъчливи и каменисти мѣста и които се срѣщатъ въ изобилие въ Копачката рѣка отъ Сърбяни нагорѣ, тукъ не можешъ да намѣришъ нито една.

Съ течение на вѣковетѣ рѣкитѣ извършили своето съкрушающе дѣйствие върху повръхнината на земята и си сформулировали горѣ-долѣ опрѣдѣлено легло. Шаръ, Плачковица, Бистрица и другитѣ високи планини, даже непроницаемата за вода Салакова планина сѫ прѣрѣзани до основа отъ потоцитѣ и рѣкитѣ. По нейнитѣ мѣста ново едно явление дохожда да отвори работа на рѣкитѣ, за да уравняватъ земята и да си направѫтъ леглото. Думата ми е за оголѣванието на планинитѣ. Като се лишава планината отъ дървесата, които съ кореннитѣ си крѣпѫтъ земята по повръхнината имъ, рѣкитѣ и потоцитѣ свалятъ отъ тѣхъ много камъни и земя, които натрупватъ въ полето. Отъ това произлиза видоизмѣнение, както въ повръхнината на планинитѣ, тъй въ полето и измѣнение много по-рѣзко и по-забѣлѣжително отъ обикновенитѣ. Съ туй се обясняватъ живитѣ промѣнения на леглата почти на всичкитѣ наши рѣки въ полскитѣ части на течението имъ и наопаки, по тѣзи промѣнения може да се сѫди за врѣмето на оголяванието на нашитѣ планини. Това оголявание е причина и на голѣмитѣ нещастия, които се случаватъ ежегодно въ нашитѣ градове: като свалятъ рѣкитѣ много земя отъ околнитѣ голи планини, пълнѫтъ матката си въ градоветѣ и послѣ въ дотичанията се спускатъ изъ града. Промѣненията на Брѣгалница сѫ стара работа, а онѣзи на

Вардаръ въ Тетовско и Скопско не сѫ изгубени въ дрѣвностьта. Най-прѣсни и най-бързи сѫ измѣненията на леглото на р. Велика въ Кичевското поле, което произлиза отъ туй, че тамъ планинитѣ почнѫли да оголѣватъ напослѣдъкъ. На първъпогледъ азъ си помислихъ, послѣ и мѣстнитѣ жители ми потвърдихѫ, че напрѣдъ Велька е текла при политѣ на Турла и Баба, нъ послѣ полека-лека тя се отклонила на сѣверъ. Този процесъ на измѣнение се продължава и сега. Старцитѣ отъ околното село добрѣ помнѭтъ, какъ нѣкога рѣката е текла подъ с. Враньещица; руслото ѝ тамъ, макаръ и да е покрито съ нивя, се познава по блатиститѣ мѣста, които сѫ останѫли по него. Прѣди 4 години на $^1/_2$ часъ подъ Кичево при едно дотичание тя оставила старото русло и е потекла по настоящето, което е 4—5 метри по на сѣверъ отъ първото. Най-подиръ и въ настоящето си русло тя постоянно прояжда лѣвия си брѣгъ и се тика на кѫдѣ Чалйойца по стария Прилѣпски пѫть, като разваля и новонаправения надъ неѭ Трѣбва да се забѣлѣжи туй, че тѣзи промѣнения произвежда Велика не толкосъ съ насипи, както става въ други рѣки, а повечето като прокопава и събаря брѣговетѣ, което произлиза отъ туй, че лѣвитѣ брѣгове сѫ по-високи отъ дѣснитѣ.

Ако въ Тетовското поле царевицата се смѣта за едно отъ главнитѣ произведения, тукъ въ Кичевско може да се каже е нейното царство. Всичкитѣ долчинки сѫ покрити всѐ съ царевица. Не прави исключение отъ това и полето: цѣлото поле, нъ особенно ближнитѣ до двата брѣга на Велика нивя сѫ покрити исключително съ царевици. За напоявание тѣзи царевици Велика ѭ постига сѫщата участь, която постига и Вардаръ въ Гостиварско: щомъ излѣзе въ полето, по-голѣмата часть отъ водата растурятъ прѣзъ полето на вадички. Пълни сѫ съ вода всичкитѣ пѫтеки между нивята, които тукъ замѣняватъ Тетовскитѣ лозя. Прѣзъ лѣтото на всѣкѫдѣ въ полето срѣщашъ хора съ мотики на рамо за вкарвание вода по нивята, царевицитѣ и бостанитѣ. Бостанитѣ по Велика сѫ редки, а дървесна растителность нѣма никаква, защото руслото не е постояннно. Въ Кичевското поле Велика се уголѣмява съ водитѣ на 2 рѣки и на нѣколко извори. Дѣснитѣ планини, макаръ и да сѫ по-водясти отъ лѣвитѣ, не даватъ почти никакъвъ притокъ на Велика по причина на туй, че склоноветѣ имъ не сѫ сложни и слѣдо-

вателно планинитѣ стоѫтъ по-близо до полето. За туй тѣ се отличаватъ съ голѣми извори, които въ други мѣста бихѫ служили за начало на голѣми рѣки. Въ това отношение тѣ приличатъ на всичкитѣ други планини въ Западна Македония, на които може да се смѣта за отличителна черта това явление, че на много мѣста при политѣ имъ въ низки впадини се явяватъ голѣми извори.

Това срѣщахме въ Шаръ съ изворитѣ на Вардаръ и Шепапинецъ, извора при с. Теарце, Янковецъ до с. Чайле подъ Суха-гора, Яма („изворитѣ“) Бѣличката пл. (изв. при Скакалото), Даутица (извира при Бѣлищица) Илинската пл. (изв. на Църна) и др. Тукъ има 2 такива извори. Единия е надъ самото село Староецъ надъ Бабинъ пл. (Да не се бърка Баба съ Бабинъ), който прѣзъ с. Староецъ се излива въ Велика слѣдъ кѫсо течение. Въ селото на тоя изворъ има нѣколко воденици съ по 2 камъни. Той е сѫщия, за който спомѣнувамъ въ пѫтуването си отъ Кичево за Битоля, че водитѣ на бившето езеро на Пониква се истекли прѣзъ една дупка и образували изворътъ при с. Староецъ. По-голѣмъ и по-интересенъ отъ него е изворътъ Питранье при с. Латово подъ политѣ на Стърмолъ планина и на нѣколко раскрача отъ р. Велика.

Отъ лѣвата си страна Велика приима въ полето 2 по видни притока—Заешката рѣка и Рабетинската рѣка, първата — рѣка, втората — голѣма суходолина.

Кичевската рѣка състои отъ 2 рѣки: Заешката и Туинската рѣка. Заешката рѣка извира отъ Стража пл. (Буковикъ) въ единъ долъ и съ извора си се доближава на едната часть до извора на Никифоровската рѣка, притокъ на Радика. До с. Колари тя тече по единъ дълбокъ долъ, на който дъното е доста изравнено, дребно каменисто или пѣсъчливо, а склонветѣ му сѫ покрити, дѣсния всѣ съ буки, а лѣвия — съ лѣска. Матката му е покрита повече съ ливади. Отъ Колари на долѣ тя тече прѣзъ Горно-Кичевското поле, дѣто отъ двѣтѣ ѝ страни сѫ бостанитѣ, които даватъ извѣстнитѣ Кичевски любеници. Подъ с. Заякъ рѣката приима отъ дѣсно суходолината Бачишка рѣка, която иде отъ Авмедовци и събира водитѣ на сѣвероисточния склонъ на Бистра пл. Надъ самия градъ Кичево Заешката рѣка приима отъ лѣво Туинската р., която събира водитѣ отъ жгъла между Чалиойца и Орланския хребетъ. Прѣзъ кѫсата Клисура между

баирътъ на Кале́то и Крастата съединенитѣ води на двѣтѣ рѣки минаватъ градътъ подъ името *Градска* рѣка, която 20 минути по-долѣ отъ него съединява се съ Велика. На тази рѣка има единъ мостъ при село Колари.

Рабетинската рѣка се влива въ Велика подъ с Вълковие. Тя е суходолина твърдѣ бурна въ дотичанието, която събира водитѣ на долътъ между Орланския хребетъ и Русячката издутина на Чалиойца. Странитѣ на долътъ сж гористи, а матката е пѣсъчлива, камениста и покрита всѣ съ царевица.

Въ источния си край долината на Велика постепенно се стѣснява подъ с. Латово. Велика влиза въ Текийската тѣснина, кждѣ шумно отъ каменистото дъно, кждѣ тихо отъ язоветѣ на воденицитѣ. Велика прѣминава най-тѣсната западна часть на клисурата, отъ която се освобождава при самитѣ Текийски ханища. Тукъ надъ самия ханъ и на прѣдѣла между Кичевската кааза и Порѣче се влива въ неж отъ дѣсно буйния потокъ *Сланщица рѣка* (така нарѣчена отъ с. Сланско), която протича прѣзъ долътъ, който отдѣля Стърмолъ отъ Бушова-чешма и отъ прѣдгорието ѝ. Отъ ханищата на долѣ при с. Бродъ Велика съвършено се освобождава отъ втората часть на клисурата и влиза въ Долно-Порѣче. Една стѣна ѫ загражда отъ дѣсната страна, а отъ лѣво въ долината ѝ се довършватъ политѣ на сѣвернитѣ спускове на Чалиойца. Между тѣхъ буйно тече Велика (отъ тукъ на долу се нарича Трѣска), по една твърдѣ много прѣчупена долина, която долина тъкмо се испълнява въ врѣме на пълноводие, а въ останжлото врѣме е покрита съ ливади и царевици, всрѣдъ които тече водата по една пѣсъчливо блатиста матка. Слѣдъ $1^1/_2$ часъ течение по такава матка на пжтя ѝ се испрѣчва Караджица съ южния си склонъ. Отъ тукъ на долѣ Велика бие водитѣ си отъ скалиститѣ и като съ ножъ изрѣзани плоски и стръмни склонове на Караджица дору до сѣверо-западния ѝ край.

По край Караджица тя изминава цѣлата отворена часть на Порѣче. Въ Порѣче тя приима водитѣ на Горно Кичево чрѣзъ много отдѣлни потоци и рѣкички, които се вливатъ въ неж отъ лѣво. Като исключимъ водитѣ на изворитѣ при с. Бѣлина и които, споредъ народното прѣдание, си водятъ началото отъ езерото въ Църни-върхъ планина (Скопско), сухия западенъ склонъ на Караджица не дава никакъвъ

данъкъ на Велика. Въ сѣверо-източния край на Караджица Велика влиза въ послѣдната си тѣснина, въ която се именува съ общеприетото име Трѣска. Рудината отъ дѣсно Суха-гора и неинъ единъ спускъ отъ лѣво образуватъ тази тѣснина. Дъното на тѣсninата е каменисто, неравно и трудно за минаване и тъй тѣсно, щото бъ него едвамъ остава мѣсто за водата, която тече съ голѣмъ шумъ и голѣма бързина; а склоноветѣ ѝ сж голи, скалисти и тъй стръмни, че на тѣхъ мжчно може да застане човѣкъ. Тукъ надъ рѣката по стръмния склонъ сж манастиритѣ „Св. Андрей“ и „Св. Николе“. Въ сѣверния си край клисурата е най-тѣсна. Тукъ рѣката прорѣзва Суха-гора съ една клисура еднакво тѣсна отгорѣ до долѣ съ скалисто-каменисто дъно и съ стръмни като стѣна склонове. Въ самата тѣснина надъ водата има единъ доста голѣмъ изворъ, който, споредъ народното прѣдание, си води началото отъ Скопския Църни-върхъ. Отъ тѣсninата Трѣска излиза вече въ Скопско поле и, слѣдъ $^1/_4$ часъ бързо течение, подъ политѣ на Нерозечката планина се съединява съ Вардаръ. Тукъ Трѣска тече по-силно и отъ бързотечнитѣ си сѣсѣди Вардаръ и Лѣпенецъ; матката ѝ е покрита съ дрѣбни камъни, водата ѝ е по-чиста отъ онази на двѣтѣ ѝ сестри.

Трѣска е чисто Кичевска рѣка; съ твърдѣ малки исключения бассейна ѝ обѣма Кичевската кааза. Вододѣла ѝ съ Радика образуватъ билото на Яма и Бистра. Буковикъ до Кяфа, послѣ Добра-вода и Сува-гора до крайната клисура на Трѣска образуватъ вододѣла ѝ съ Вардаръ въ Тетовско и малко въ Скопско, а останжлата часть отъ Скопския-Вардарски вододѣлъ върви по Рудината и Караджица до в. Якупица. Отъ в. Якупица по билото на Даутица прѣзъ Барбарасъ водопрѣдѣла минава на Бушова чешма, а оттамъ Козякъ, Стърмолъ и Турла образуватъ вододѣла между Църна и Трѣска. Останжлата часть отъ вододѣла на Църна върви по източния склонъ на напрѣчния гребенъ между Бѣличката пл. и Турла, дѣто равнинката Пониква образува нѣщо като неутрално мѣсто между двата бассейна. Отъ Бѣличката пл. до в. Стогово билото на Словатска и Турлиската пл. образуватъ водораздѣла между Бърждинската рѣка и Сатинъката.

Трѣска е доста голѣма. При най-голѣмитѣ лѣтни горѣщини въ Скопско тя мжчно може да се прѣгазва, а въ Кичевско покрива краката на бродителя близу до колѣната.

Въ сравнение съ другитѣ рѣки тя имъ отстжпва по пълноводие въ зимно и пролѣтно врѣме, нъ ги прѣвишава въ лѣтно врѣме. По пълноводието си въ лѣтно врѣме тя държи първо мѣсто между притоцитѣ на Вардаръ, даже и отъ Църна, найголѣмия притокъ на Вардаръ. При малкия ѝ бассеинъ причината на това пълноводие може да се обясни главно съ туй, че почти всичкия ѝ бассеинъ състои отъ планински мѣста, покрити съ гори и доста водясти. За прѣминавание по Трѣска има 9 моста: 1) при излизанието ѝ въ полето при с. Сърбяни, 2) малко подъ Сърбяни, 3) при устието на Градската р., 4) при с. Пласница, 5) при Лисиче, 6) при с. Латово, 7) на Прилѣпския пжть, 8) при с. Модрища, 9) при Здунье. Отъ тѣхъ третия и седмия сж и яки и здрави, макаръ и дървени, а другитѣ сж слаби дървени конски мостчета.

Велика съ свойта долина и съ долинитѣ на своитѣ притоци много улѣснява съобщенията на Кичево съ околнитѣ градове. Съ долния си край тя свързва Кичевско съ Скопско, а съ горния слѣдъ 1 малъкъ прѣходъ прѣзъ Яма отъ долината ѝ се влиза въ онази, по която се прониква въ Дебърско. Малата или Горската р. и съ горната си часть Заешката рѣка улѣсняватъ сношенията на Кичевско съ Тетовско по долината на Падалишката р., а улѣсненията за съобщение съ Прилѣпското поле, на Сухи-долъ съ Скопска Каршияка на дѣсния ѝ притокъ *Бѣла-вода* и на Бърждапската рѣка по Скакалото за въ Истибаня и по Юдовската рѣка за въ долината на Сатишката рѣка сж отъ слаба важность.

Въ Скопското поле освѣнъ съ водитѣ на Трѣска, Лѣпенецъ и Дервентската рѣка, Вардаръ се уголѣмява още съ водитѣ на Църна-гора и Скопскитѣ планини.

Водитѣ на Скопска Църна-гора се изливатъ въ него чрѣзъ 3 рѣкички: Крива-рѣка, Серава и Булачанската рѣка.

Крѣва ръка си добива началото въ пл. Скопска Църна-гора половинъ часъ надъ с. Чучеръ въ едноименната нему кория. Тукъ тя се образува отъ малки планински потоци: *Потокъ*, *Юручка рѣка*, край която е било старото Юручко село и *Стлубичка рѣка*. (Названието на тази рѣка произлиза отъ думата „стлуба“ — стълбица — така е нарѣчена, защото долината ѝ отъ политѣ на планината нагорѣ се повишава постепенно, като стълба). Съединенитѣ води на тѣзи три рѣкички буйно се спускатъ надолѣ до с. Баняни по единъ тѣсенъ и стръменъ долъ. Този долъ е покритъ съ бо-

гата дървесна растителность, повече съ овощни дървеса; дъното му е каменисто, а склоноветѣ му сѫ голи скалисти (варовити скали) или глинясти. Въ най-раскошната ѝ часть построено е с. Баняни. Подъ него и между него и Глуво тя се увеличава въ водитѣ на „*Дулото*“ (забѣлѣжи читателю, че названието „Дуло“ се срѣща като нарицателно име въ цѣла Македония, а като собствено име то се употрѣблява въ Костурско, както ще видимъ въ орографията. Прочее, губятъ напитѣ брача, като смѣтатъ за най-южна граница на „Стара-Сърбия“ Бакърно-гумно на югъ отъ Прилѣпъ. Костурско се намира още по на югъ близо до границата на Еллинизма — прочее и гърцитѣ се показватъ много отстѫпчиви, като не вписватъ въ списъкътъ на еллинскитѣ земи и Църна-гора, дѣто названията сѫ еднакви съ онѣзи въ Костурско), отъ което излиза вода колкото да мѣли воденица съ единъ камъкъ. Подъ Глуво съ неѭ се съединява *Мърквичката рѣка*, а подъ Бразда — *Кучевишката* — и двѣтѣ малки планински потоци: *Кучевишката* или *Царева рѣка* извира 2 часа надъ с. Кучевища въ мѣстото гумнище изъ „*Царевъ изворъ*“ въ „*Цареви-ливада*“, минава низъ Кучевища и се слива съ Банянската р. Полов на часъ подъ извора си тя спуска отъ една скала надолѣ, образува водопадъ, който тукъ се нарича „*Скакалецъ*“ (Названието скакалецъ срѣщнѫхме въ Кичевско, ще го срѣщнемъ и въ Радовишко. Прочее, на всѣкѫдѣ имаме все старо-сърбияници, прѣселени отъ Църна гора, защото Милоевикъ и С-ие сѫ прѣувѣрени, че собствено Църно-Горцитѣ (Скопски) сѫ чисти сърби, а заедно съ туй такива сѫ и всичкитѣ мѣста, които по нѣщо си приличатъ на Църна-гора). Подъ Бразда общата рѣка се освобождава отъ политѣ на Църна-гора и влиза въ Скопско поле. Камънитѣ и пѣсъкътъ, които тритѣ потоци свалятъ отъ оголената Църна-гора, пълнѫтъ матката ѝ. Понеже брѣговетѣ ѝ тукъ сѫ низки, тя постоянно си мѣни леглото и прави долината си твърдѣ искривена, отъ което и въ долното си течение се нарича *Крива рѣка*. Слѣдъ $1^1/_2$ часъ подъ Бразда тя се влива въ Вардаръ малко подъ устието на р. Лѣпенецъ и надъ града Скопйе. Въ горното ѝ течение отъ Баняни нагорѣ воденицитѣ по неѭ сѫ една до друга, а въ полето прѣзъ цѣлото лѣто водитѣ ѝ сѫ отбити отъ матката, за да се напоявать околнитѣ нивя.

Серава се образува отъ 3 рѣчици: *Любанската*, *Побожката и Язорската*, така наречени по имената на селата, при които излизатъ изъ Църна-гора. Около тѣзи села въ видъ на прѣдгория на Църна-гора се издигатъ широки хълмове въ височина около единъ часъ отъ политѣ до билото имъ. Тѣзи хълмове сж раздѣлени единъ отъ другъ съ долища, прѣзъ които протичатъ казанитѣ рѣчици. Най-видна отъ тѣхъ е Любанската, която се образува отъ браздитѣ *Вуча-Рупа* (Вълчешка рупа), *Црн-Каменичка* и друга една, на която не запомнихъ името. Долътъ ѝ, покритъ съ овощни дървеса, прохладенъ отъ водитѣ и сѣнкитѣ, е едно отъ най-веселитѣ мѣста въ Църна-гора. Любанския потокъ приима въ себе си $^1/_4$ часъ подъ с. Любанци *Язорската р.*, която въ лѣтно врѣме почти изсъхва; още $^1/_4$ по-долѣ — *Бродечката р.*, равна на Любанската и подобна ней въ всѣко отношение, а 10 минути надъ с. Радиша тя се съединява съ *Побожката р.* и тече надолѣ подъ името *Радишка* р. Оттукъ се спуска надолѣ прѣзъ с. Бутелъ и прѣзъ полето по неопрѣдѣлена матка, и въ самия градъ Скопйе се влива въ Вардаръ. Съ името *Серава* тя е извѣстна само въ градътъ Скопйе.

Въ горнитѣ си течения по Църна-гора потоцитѣ, които съставяватъ тази рѣкичка, както и всичкитѣ други Църногорски потоци, каратъ много воденици, които сж притежание на Църно-горцитѣ. Само по Любанската р. смѣтатъ да има около 50 воденици. По тѣзи воденици си мѣлжтъ брашното полскитѣ села, защото водата на тѣзи потоци не прѣсъхнува и прѣзъ лѣтото. Понеже надолѣ въ полето матката на Серава е насиплива, висока, селянитѣ и гражданитѣ лѣсно расторятъ водитѣ ѝ, отъ което въ града тя е почти безводна.

Булачанската р. събира водитѣ на источния край на Скопска Църна-гора и, като се разлива въ полето, едвамъ достига до Катлановското блато прѣзъ Арачинското блато. Водитѣ на сѣверо-западния склонъ на Скопскитѣ пл. и на мѣстностьта Каршияка се изливатъ въ Вардаръ чрѣзъ Маркова рѣка.

Маркова рѣка извира изъ Голѣмото езеро на Църни-върхъ. Прѣзъ една процѣпена скала отъ брѣговетѣ на езерото изъ него излиза вода — това е началото на Маркова рѣка. Като повърви малко по билото на Църни-върхъ, влиза подиръ въ единъ долъ между Църни-върхъ и Ибраимица планина. До Марковия манастиръ тя протича съ сѣв.

западна посока по този долъ, който е много дълбокъ и тѣсенъ, нъ не тъй лжкатушенъ, а при манастиря тя вече се освобождава отъ отвѣснитѣ прѣгради и слиза при политѣ на планината. Като продължение на двѣтѣ стръмнини, които заграждатъ долината ѝ надъ манастиря, спускатъ се надолѣ край рѣката тумбообразни попеременно разположени тераси и редъ хълмове, между които рѣката лжкатушно се извива. Всичкитѣ тумби сж повече отъ земясто-глинесто строение, което помогнжло на рѣката да си образува дълбока и доста широка долина, обрасла съ гжсталакъ отъ върби надвиснжли надъ водата, които близо при селата се замѣняватъ съ бахчи за зеленчукъ. Тукъ както и по-надолѣ до Скопското поле дѣсния ѝ брѣгъ е по-високъ и се образува все отъ купелообразни пръстено-глинести тумби, които вълнообразно се издигатъ отъ дъното на рѣката на горѣ и които нѣкждѣ сж покрити съ дървеса, нѣкждѣ съ храсталакъ, а лѣвия брѣгъ е значително по низъкъ (3—10 метра) и състои отъ лѣсно-пробиваема за водата слида, полски шпатъ, нѣкждѣ чистъ, нѣкждѣ размѣсенъ съ варовецъ, всичкитѣ полу или напълно извѣтрѣяни и обърнжти въ пръстъ, която чека малка сила за да се срони. За туй отъ манастиря надолѣ долината на рѣката се разширочава на смѣтка на този брѣгъ, когото твърдѣ лѣсно прояжда. Между тѣзи брѣгове долината ѝ е скрита и пжтника още отъ $^1/_4$ часъ разтояние слуша бучение, безъ да вижда, даже да подозира рѣка; а като влѣзнешъ въ неѭ, виждашъ една долина извита като зидъ — зидътъ съ рѣзки завиоци. Отъ манастиря до село Сушица, дѣто въ неѭ се влива отъ лѣво *Сухо-долската рѣка*, тя прави 12 извивки подъ остъръ жгълъ, всѣкоя отъ които държи 7—10 минути пжть на дължина. Като влѣзнешъ въ една отъ тѣхъ, не виждашъ другата. Въ туй мѣсто по долината не може да има и нивя, защото въ дотичанията си тя е тъй силна, щото всичко би опустошило. Такъвъ характеръ тя има $1^1/_4$—$1^1/_2$ часъ подъ манастиря. Довършватъ се купелообразнитѣ крайбрѣжни височини и се захващатъ политѣ на Китка; долината става по-широка, по-права и по-равна, рѣката добива сѣверна посока и почва да губи чисто планинския си характеръ. Най-подиръ тя се явява въ полето, дѣто излива ядътъ си за мжкитѣ и прѣчкитѣ, които е срѣщнжла до сега, като избълва много пѣсъкъ и камъни, които пълнжтъ матката ѝ. Слѣдъ едно

течение отъ около $^1/_2$ часъ тя се излива въ Вардаръ при с. Лисиче.

Началото на Маркова рѣка прѣдставява доста интересно хидрографическо явление. Голѣмото езеро, отъ което тя си води началото, е на самия водопрѣдѣлъ между Велешката и Скопската часть на Вардаръ. Откъмъ Скопската страна има издигнѫтина — скала, отъ която водата би трѣбвало да се истича все въ Велешко. Прѣчката е пробита и Маркова рѣка истекла насамъ. Народното прѣдание, по обичая, отдава произхождението на това явление на влиянието на Марко. Както другадѣ, така и тукъ съ сабята си той е процѣпвалъ скали и планини и е пускалъ водата. Споредъ това прѣдание, по-напрѣдъ дѣйствително водитѣ на езерото се истичали чрѣзъ Кадина рѣка въ Велешкия Вардаръ, тъй като издигнѫтата скала прѣчела имъ да се истичатъ въ Скопско. Като потрѣбвала на Марко вода за съграждание на Марковия манастиръ, процѣпилъ височината, направилъ прѣграда, дѣто истичала водата въ Кадина рѣка и часть отъ водата отпуснѫлъ насамъ въ Скопско. По такъвъ начинъ Марко далъ началото на прѣдметната ни рѣка, поради което тя се нарекла *Маркова рѣка*. Лакомъ за вода, Марко направилъ да иде отсамъ повече вода отколкото оттатъкъ, а въ това той създалъ опасность за Скопско. По увѣренията на околнитѣ селяни да се пусне цѣлата вода на двѣтѣ рѣки отсамъ при единъ разривъ на брѣговитѣ скали на езерото и даже само при нѣкоя силна буря цѣлото поле би се потопило, което Марко въ свойта необмислена ревность да услужи на населението никакъ не прѣдвидѣлъ. Силно тласкана отъ честитѣ бури въ езерото началната вода на Маркова рѣка раскопвала гърлото, снижавала го и водата ѝ все повече и повече се уголѣмявала. За избавление отъ това зло селянитѣ на крайрѣчнитѣ села ходили отъ врѣме на врѣме да поправятъ гърлото и да пускатъ вода по Кадина рѣка. Тази работа довършилъ окончателно извѣстния Кара-Махмудъ паша прѣди 16 години. Кара-Махмудъ паша е билъ единъ отъ онѣзи турски чиновници, които имали присърдце интереситѣ на населението. Между прочемъ, той е поправилъ значително градъ Скопйе, направилъ за първъ пѫть горното Илидже при Катлановo и др. т. Нему се оплакали селянитѣ отъ околнитѣ села за голѣмитѣ злини, които Маркова р. имъ причинявала, особенно когато при силни бури цѣла се отеглювала оттсамъ. Като се рѣшилъ да тури

край на това зло за страната, пашата събралъ веднжжъ околнитѣ селяни, между тѣхъ единъ калугеръ отъ Марковъ манастиръ и единъ ходжа и обиколенъ съ голѣма свита отъ солдати, отишълъ при езерото, поправилъ зидътъ на Кадина рѣка, направилъ такъвъ при гърлото на Маркова рѣка и регулиралъ водата да излиза въ еднакво количество прѣзъ Маркова и Кадина р. За споменъ на това дѣйствително важно за онзи край събитие близо до езерото пашата направилъ кладенецъ, който по негово име се нарекълъ *Пашиновъ кладенецъ*, а на връщание съ негово позволение билъ направенъ по-долѣ другъ кладенецъ, който за честь на калугеръть се нарекълъ *Калугеровъ кладенецъ*. И надъ двата тѣзи кладенци има плочи съ надписъ за споменъ на това събитие. При всичко това, Маркова рѣка е много силна и дотичанието ѝ въ горното течение е страшно, а въ долното твърдѣ покостливо. Често въ дотичанието водитѣ ѝ се издигатъ до 5 метра по-високо отъ обикновенния уровенъ и тя е довличала съ себе си цѣли канари дори до подъ манастиря. При дотичанието си тя се пълни съ пѣнисти вълни, силно бучи и като излѣзе долѣ въ полето разрушава всичко, каквото се попрѣче на пжтя ѝ. Подобни опустошения сж добрѣ извѣстни на околнитѣ селяни, а въ долното си течение е обърщала на блато полето между Г. и Д. Лисиче и селянитѣ отъ тѣзи села сж бивали принудени да прѣживѣжтъ нѣкой и други день по гредитѣ на кжщитѣ. Почти при всѣкое такъво дотичание полето се обръщало на пустиня отъ пѣсъкътъ, съ който го натрупва и отъ който тя често си мѣнява руслото. Напр. въ паметно на днешнитѣ хора врѣме тя се вливала въ Вардаръ при Д. Лисиче, а днесь се влива при Г. Лисиче, $^3/_4$ часъ нагорѣ отъ колкото напрѣдъ. Прѣди 6 години нѣщо отъ Любашъ надолѣ тя се раздѣлила на два ржкава, отъ които единия отъ своя страна се раздѣлилъ още на два ржкави по новото русло, а другия по старото, нъ сега това дѣление слѣдъ нѣколко дотичания пакъ се повтаря, а обикновено рѣката си тече по новото русло при Г. Лисиче. Освѣнъ обикновенитѣ поправки и очистявания по нивята въ полето и тукъ селянитѣ често колективно сж излизали слѣдъ опустошението да вкарватъ рѣката въ матката и да трѣбжтъ и изравнжтъ насипитѣ.

Тъй напр. прѣди 6 години слѣдъ едно дотичание по заповѣдь на Скопския Мютесарифъ околнитѣ селяни събрали

се всички наедно и издигнѫли голѣмъ хендекъ съ плетица и отъ двѣтѣ страни на рѣката, за да стѣснѫтъ матката и да ѭ вкаратъ въ първата ѝ матка; нъ сѫщата вечерь рѣката дотекла отново, веднага разрушила всичко направено и пакъ си тръгнѫла по първото си русло. Вижда се, че долината ѝ е отъ по-прѣсно происхождение (сравнително), тя още не е сформулирана. Но неѭ, прочее, добрѣ могѫтъ да се прослѣдѭтъ промѣненията, които водата произвожда върху мѣстата, прѣзъ които протича.

Коритото на Маркова р. е много голѣмо; то обхваща само Скопската мѣстность Каршията; нъ защото сѣверния склонъ на Скопскитѣ планини е, както видѣхме, гористъ и водястъ, тя е доста голѣма, и въ най-горѣщитѣ лѣтни мѣсеци има достатъчно вода. Въ цѣлото си течение тя приима само единъ притокъ, наречепъ Сува-рѣка.

1) *Сува-рѣка* се съсъставя отъ 2 потока: отъ собствено Сува-рѣка и *Патишката* р. Първата се захваща въ долътъ, който раздѣля Сува-гора (Скопска) и Рудина и събира водитѣ на сѣв.-западния край на Каршията; а Патишката рѣка си взема началото на Църни-върхъ не далечъ отъ езерата и надолѣ слиза до дълбокия долъ между Карајджица и Ибраимица. Двѣтѣ се съединяватъ 1 часъ подъ с. Ябълци. а още 1 часъ по-долѣ подъ името *Сува-рѣка* общата рѣка се влира въ Маркова р. отъ лѣво срѣщу с. Варвара.

Както името ѭ показва, Сува-рѣка е суходолина безъ особенъ изворъ и безъ вода прѣзъ лѣтото, нъ когато дотича, тя е буйна и доста страшна. Патишката р. макаръ и кѫса е по-водна и дотича хемъ повече пѫти, хемъ по-силно, защото минава прѣзъ гористи мѣста.

Въ мѣстото, кѫдѣто Маркова-рѣка излиза отъ тѣсния долъ на горното си течение, при политѣ на Църни-върхъ пл. отъ лѣвата страна на рѣката построенъ е стария *Марковъ* манастиръ, посветенъ на св. Димитрия.

Мѣстото на манастиря не е много широко. Цѣлия дворъ е обиленъ съ низки и стари здания; само отъ западната му страна се издига три-етажно здание. Всрѣдъ двора е църквата, тя е стара, малка съ единъ куполъ отгорѣ и съ малъкъ притворъ отъ западната страна.

Не е извѣстно, кога и отъ кого е основанъ този манастиръ: прѣдания за това не сѫ спазени въ околното население, а документитѣ и многобройнитѣ стари книги били

унищожени отъ единъ игуменъ влахъ по заповѣдь на тогавашния Скопски Гръцки Митрополитъ, неговъ роднина. Както ми казваха манастирскитѣ хора, църквата по направата си, по вѫтрѣшния полиелей и по др. нѣкои църковни принадлежности много прилича на църквата св. Климентъ въ Охридъ. Иконитѣ и другитѣ изображения въ църквата не заслужватъ внимание, защото сѫ направени или подновени отъ послѣднитѣ Сърбски господари или отъ тѣхнитѣ васали, както е изобщо съ всичкитѣ стари църкви и манастири въ Скопско. Споредъ полуразрушения надписъ на една плоча, която стои близо до олтаря отвѫтрѣ, манастиря е подновенъ отъ „благочестивия Краль Марко со брата его Андреа и сестра его Елена во време благовѣрнаго Царя Стефана“.

Въ този мънастирь е билъ игуменъ Иеромонахъ Кирилъ Нейчиновичь. Дѣдо Кирилъ добрѣ уредилъ манастиря, при всичко туй той трѣбвало да го напусне. Тогавашния Скопски Гръцки Митрополитъ Натанаилъ не могълъ да го търпи (види се защото е билъ Българинъ) и му прѣдложилъ да остави манастиря. Понеже дѣдо Кирилъ отказалъ това, Владиката подкупилъ хора да го убиѫтъ. Прѣдизвѣстенъ за това отъ приятели, дѣдо Кирилъ напуснѫлъ този манастиръ и се прѣнесълъ въ Лѣшокския, когото и подновилъ, както видѣхме. На неговото мѣсто владиката испроводилъ прѣди-споменѫтия влахъ, който по негова заповѣдь изгорилъ до 10 товара славянски книги.

Нѣкога манастиря е билъ богатъ и разработенъ, а сега е почти запустѣлъ. Въ него има само 1 калугеръ и 5—6 слуги, положението на които е не само незавидно, нъ и опасно. Около манастиря нѣма никакво село. Расположенъ на пѫтя за непристѫпнитѣ и диви Скопски планини, които сѫ засе-лени съ диви арнаути и всѣкога сѫ пълни съ разбойници, той служилъ за свърталище и скривалище на разбойници отъ Скопско, Велешко и Прилѣпско. На западъ отъ него подъ жгълъ съ дълбоката долина на рѣката има единъ страшенъ долъ съ черни надвиснѫли надъ него скали, въ които сѫ свършили животътъ много калугери, поради което той е наречень „*Калугерски долъ*“. Калугерскитѣ черепи, промушвани съ пожове, припомнюватъ на посѣтителя за ужасни сцени на истѣзание.

На нѣколко стѫпки отъ манастиря отъ двѣтѣ страни на рѣката една срѣщу друга стоятъ 2-тѣ стари църкви — „Св. Ни-

кита“ и „Св Богородица“, за които се мисли да сѫ направени отъ сестритѣ на Марко-крале. Малко подъ тѣзи църкви ес. Сушица, което състои само отъ нѣколко кѫщи и една кула, която по устройството и назначението си прилича на срѣдневѣковнитѣ рицарски кули. Сушица е чифликъ на единъ бегъ.

При с. Таворъ Скопското поле свършва и долината на Вардаръ отново се стѣснява между Овче-полскитѣ височини и послѣднитѣ отлоги на в. Китка. И отъ двѣтѣ страни на рѣката височинитѣ свършватъ съ голѣми тумби, покрити съ разработени нивя или съ храсталакъ. Само въ началото на тѣсninата и въ нѣколко други мѣста срѣщуположнитѣ височини се доближаватъ до самата рѣка и образуватъ клисури. Обикновенно, около матката на рѣката има долинка около 50 — 100 метра широка и покрита повече съ царевични нивя. Въ края на туй поленце отъ лѣво на Вардаръ сѫ селата: Таворъ, Н.-село, Пакошево и Зелениково, а въ срѣдата му се извива рѣката. Между низкитѣ и насипни брѣгове рѣката въ тази равнинка все още пази онова спокойно движение, което има въ Скопското поле, макаръ че тукъ тя е прибрана въ по-тѣсна долина.

Отъ Зелениково надолѣ долината мѣни характера си. Хълмоветѣ и отъ двѣтѣ страни се доближаватъ и образуватъ високи брѣгове, нѣкѫдѣ земисти, нѣкѫдѣ гранитно-скалисти. Лѣвитѣ височини на нѣкои мѣста се спускатъ по-полегато и хоризонта на пѫтника откъмъ тѣхъ е по-отворенъ, а отъ дѣсната страна почти по цѣлата долина пѫтника по желѣзницата вижда доста висока и стръмна скалиста стѣна, прорѣзана съ долища и впадини. Бистрия по-горѣ Вардаръ въ тази долина е доста мѫтенъ. Причината на това е р. Пчиня, водитѣ на която прѣзъ по-голѣмата часть отъ годината сѫ мѫтни.

Въ тази тѣснина Вардаръ приима 4 отъ по-виднитѣ си притоци (2 отъ лѣво и 2 отъ дѣсно), отъ които първитѣ сѫ по-голѣми. Тѣ сѫ: Пчиня, Брѣгалница, Тополка и Бабуна.

Пчиня извира изъ пограничната планина Църни-върхъ. По единъ долъ отъ гористия сѣверенъ склонъ на Козякъ се спуска почти паралелно на билото на тази планина. Въ източния край на Козякъ тя влиза въ една тѣснина между негои Руянъ пл., въ сѣверния край на която тѣснина е

ман. Св. Прохоръ Пчински — „*Пчински манастиръ св. Отецъ*“ Изъ тая клисура Пчиня се явява въ Кумановското поле на което прѣсича източния край въ всичката му широчина, на два часа продължение. Лѣвия и брѣгъ образува на $1^1/_2$ часъ продължение единъ спускъ на в. Козякъ, а надолѣ до устието на Крива р. — послѣднитѣ спускове на Козякъ пл. Спускътъ на в. Козякъ надолѣ постепенно се снишава, за туй и брѣговетѣ ставатъ все по-низки и по-полегати. Подиръ полегатитѣ поли на Довезенската пл. подъ устието на Крива рѣка отъ лѣвата страна слѣдва отворътъ на Лакавишкото поленце. До началото на с. Старо-Нагоричино самия Руянъ и надолѣ неговия спускъ образуватъ дѣсния и брѣгъ. Между тѣзи височини Пчиня тече по една хоризонтална типяста дотѣзи височини Пчиня тече по една хоризонтална типяста долина, която съ своята зеленина отъ царевици, конопи и ечмени прѣдставява приятна противоположность съ околнитѣ долини. Малко надъ устието на Крива р. надъ нея има мостъ, по който прѣминува Паланечкия пѫть.

Въ течението си прѣзъ Кумановското поле тя приима отъ лѣво четири притоци, двата отъ които изливатъ водитѣ на Кумановския Козякъ, а другитѣ два на западнитѣ Осоговски клонове, и отъ дѣсно единъ, който излива въ нея водитѣ на Църна-гора.

Бѣла рѣка излива водитѣ на западния Козякъ. Тя слиза отъ върхъ Козякъ, спуска се между голини по голъ и раскопанъ долъ и се влива въ Пчиня не далечъ отъ гърлото на Пчинската тѣснина. Тя е суходолина.

Петровщица, която събира водитѣ отъ жгъла между Козякъ и клона ѝ Гоглинъ, е по-голѣма отъ първата. Тя си взема началото на върхъ билото на Козякъ въ мѣстото *Бачище*, което се намира между Перанъ и началото на Гоглинъ; тя има единъ дълбокъ долъ, дълъгъ около единъ часъ. Като се захваща отъ нѣколко извора въ началото на този долъ, Петровщица буйно се спуска по него надолѣ; при с. Желювино долътъ малко се разширява и дъното му става по-равно Тукъ лѣвия ѝ брѣгъ е високъ, защото долината на Петровчица образува източната граница на клонътъ Гоглинъ. Тя се влива въ Пчиня отъ лѣво малко по-горѣ отъ устието на Крива рѣка. До с. Макрешъ, на продължение около 3 часа, долината ѝ е много стръмна, течението бързо, матката покрита съ камъни. Надолѣ отъ това село долината ѝ се раз-

ширява и течението ѝ става по-бавно и матката ѝ е покрита съ земя.

Крива-рѣка извира отъ южния склонъ на сжщата пл., отъ която излиза Пчиня, не далечъ отъ неѫ, и по единъ разлатъ и дълбокъ долъ се спуска въ Паланка. Подъ неѫ тя се съединява съ *Дурачката рѣка*, която събира водитѣ на мѣстото между Цървена-Ябука и Лисецъ пл. и тече по единъ страшенъ долъ между тѣзи планини. Двѣтѣ заедно съставяватъ Крива-рѣка. По посока на първия долъ Крива се спуска подъ Паланка до политѣ на Лисецъ и надолѣ тече надлъжъ по полето прѣзъ най-низкото му мѣсто надъ самитѣ поли на Лисецъ. Въ западния край на полето тя срѣща крайнитѣ чуки на Гоглинъ пл. и влиза въ една кѫса тѣснина съ каменисти и голи склонове, които образуватъ дѣсната страна на тѣснината, а краищата на Лисецъ и Липовецъ, отдѣлени единъ отъ другъ съ устието на Кратовската рѣка, образуватъ лѣвата ѝ страна. Слѣдъ половинъ часъ течение Крива-рѣка се освобождава отъ лѣвата стѣна. Тукъ тя приема отъ лѣво Сакуловската рѣка, която извира отъ Църни-върхъ и събира чрѣзъ малки притоци водитѣ на пространството, което е заградено между лѣвия брѣгъ на Кратовската рѣка и Плавица пл., отъ изворнитѣ води на Кратовската рѣка до Църни-върхъ и нататъкъ — по послѣдния до Липовецъ план. Горната часть на това пространство излива водитѣ си чрѣзъ потокътъ *Повишица*, който се захваща отъ Плавица не далечъ отъ Кратово, върви паралелно на Кратовската рѣка, отъ която се отдѣля съ тѣсенъ единъ гребенъ и се влива въ Сакуловската рѣка близо при устието ѝ. Тритѣ тѣзи рѣки наедно поизравнили политѣ на околнитѣ височини и образували тъй-нареченото *Гладно-поле*. Половина часъ подъ устието на Сакуловската рѣка въ западния край на това поле Крива-рѣка се излива въ Пчиня при с. Клечевци. Понеже Крива рѣка съ притоцитѣ си сваля много земя и пѣсъкъ отъ околнитѣ голи височини, при устието си тя образува блатисти насипни мѣста, пълни съ вода даже и прѣзъ лѣтото.

Отъ притоцитѣ на Крива-рѣка най-голѣмъ е *Кратовската рѣка*. Тя събира водитѣ на Плавица, Лисецъ и Буковикь. Водитѣ на тѣзи три планини чрѣзъ дълбоки долища слизатъ на долѣ и се съединяватъ въ една рѣка въ самия гр. Кратово. Подъ името Кратовска рѣка тя се спуска на-

долѣ отъ градътъ доста силно по единъ страшенъ дълбокъ долъ. Коритото ѝ е твърдѣ малко, то захваща само склоноветѣ на долътъ на рѣката; дължината ѝ е тъй сѫщо незначителна (3 ч.), нъ тя пакъ не изсъхнува прѣзъ цѣлата година.

3) *Лакавица* нѣма особенъ изворъ, тя се захваща отъ Градишкия върхъ и събира водитѣ на едноименното поленце. Тече подъ самитѣ поли на Голакъ по една низка тиняста долина-*лака*, отъ което рѣката си е получила названието Лакавица. Не прѣсъхва съвсѣмъ прѣзъ лѣтото.

4) *Голѣма рѣка* събира водитѣ на една часть отъ Църна-гора и прѣдгорията ѝ въ Кочанско. Тя си води началото отъ билото на Църна-гора, водитѣ на която се вливатъ въ неѫ чрѣзъ три притоци, конто се съединяватъ съ неѫ при с. Отле въ начало на полето. Общата рѣка добива названието *Голѣма-рѣка*, така наречена за разлика отъ притока ѝ *Банка* или *Конярската рѣка*. Между глиняститѣ и варовити полски издигнѫтини около Кумановско тя си е направила равна, тиняста долина съ пѣсъчлива почва и съ ширина 200—300 метра, която е покрита съ върбалакъ, ливади и дървеса. Лѣвия ѝ брѣгъ е по-високъ отъ дѣсния. Скалитѣ на Църна-гора сѫ още непо-извѣтрѣяни и твърди, при туй тя е покрита и съ лѣсове. За туй рѣкитѣ, които слизатъ отъ неѫ, не влѣкѫтъ камъни, а земя. Долътъ по горното течение на Голѣма-рѣка е покритъ съ пъстра кория отъ различни дървеса, които при политѣ на планината се замѣняватъ съ върбови. Насипната долина отъ тукъ до Куманово всѣкѫдѣ е покрита съ върбалаци, а другадѣ е съ нивя отъ царвица и ечменъ, отъ които се получава доста добъръ берикетъ. Въ плодородни години тукъ може да се получи отъ едното петнадесеть. Не сѫ редкость и дървесата. Тази часть на долината на Голѣма рѣка е най-веселата, най-оживѣната въ Кумановското поле. Селата по неѫ сѫ по-на-близо — тукъ е най-населената часть на Кумановското поле. Всрѣдъ околната голота потънѫлитѣ въ дървеса села съ зелената си околность иматъ доста хубавъ изгледъ.

По такъва долина Голѣма-рѣка протича до $^1/_4$ часъ подъ Куманово. Отъ тукъ надолѣ тя срѣща Нагориченскитѣ край-пчински височини, между които си пробива пѫть по тѣсна и заградена съ скали долина. При с. Бислимъ, малко подъ устието на Лакашница, Голѣма р. се влива въ Пчиня отъ дѣсно. При самото ѝ устие на Пчиня има старъ мостъ,

отъ който сега стоѫтъ крайнитѣ ракли отсамъ и оттатъкъ рѣката. По мѣстоположението му може да се прѣдполага, че той е билъ назначенъ за пѫть край лѣвия брѣгъ на Пчиня, който пѫть послѣ вървѣлъ по долината на Голѣма-рѣка.

а) Единственния ѝ полски притокъ е *Банка или Конярската р.*, която събира водитѣ на Четирския ридъ, Чукарката и сѣверната часть на полето. Съ върховетѣ си тя се доближава до началото на р. Моравица. Тече по плитка равнина, по която се разлива свободно и минава прѣзъ с. Коняри. отъ което и си добила названието. Лѣтно врѣме тя има твърдѣ малко вода.

Малко подъ устието на Голѣма-рѣка Пчиня влиза въ Пчинската (отъ с. Пчиня) тѣснина. Между Голакъ отъ лѣво и една гола възвишеность отъ дѣсно образува се тѣснина твърдѣ дълга и тѣсна, колкото да мине водата, и съ склонове стръмни, скалисти, на които скалитѣ сѫ разрушени. Прѣзъ тази кривуляста тѣснина Пчиня съ сила си бие водитѣ о скалитѣ и тече съ мѫки прѣзъ каменистата матка, богата съ подводни пещери по крайщата. Ако се сѫди по приказкитѣ на населението и по нѣкои остатъци, въ тази клисура, особено въ сѣверния ѝ край, е имало нѣкакви крѣпости. Лѣтно врѣме по неѫ се върви по крайщата на водата, нъ въ дъждовно и зимно врѣме положително е невъзможно да се върви край рѣката, нито да се прѣгази, защото цѣлото дъно е покрито съ тиня, пъкъ и течението на водата е твърдѣ бързо. Слѣдъ едно течение около $^3/_4$ часа Пчиня се освобождава отъ клисурата при едноименното село Пчиня. При самото гърло на клисурата до селото половината отъ водата ѝ е отдѣлена съ язъ, който тече край дѣсния ѝ брѣгъ и по-долѣ кара нѣколко воденици. На пѫтьтъ отъ Куманово за св. Николе има мостче само на язътъ, а самата рѣка се прѣгазва. Отъ пѫтьтъ надолѣ хоризонтътъ на долината се порастваря, особено отъ лѣвата страна. Тукъ Пчиня си образува една равна широка 100—150 метра долина, по която водата се извива като змия. Съ буйната си растителность и пъстрата зеленина тя прилича на долината на Голѣма-рѣка надъ Куманово, нъ ѭ надминава по богатството си, благодарение на тинястата наносна почва. Общия зеленъ оттѣнъкъ на долината се прѣкѫсва съ жълтитѣ мѣста отъ засѣянитѣ съ жито нивя. Слѣдъ 20 минути подъ с. Коняри Конярския ридъ и водораздѣлната височина между неѫ и Блатото се доближа-

ватъ до долината и р. Пчиня влиза въ послѣдната си тѣснина. Тази тѣснина съ приблизително южна обща посока се продължава дори до устието ѝ на продължение около 1 ½ часъ. Само при с. Катлановo срѣщу Катлановския проходъ на поменжтата водораздѣлна възвишеность долината се разширява на продължение около четвъртъ часъ, а останжлата ѝ часть е тѣсна и заградена, нъ най-тѣсни сж началото и края ѝ отъ Катлановo на долѣ. По характера си тя прилича на Пчинската тѣснина. Склоноветѣ ѝ сж повече голи, дѣснитѣ скалисти, варовити, а лѣвитѣ повече земясти, глинясти, нѣкждѣ съ скали отъ полски шпатъ, а матката ѝ глинята съ подводни пещери и скали по краищата. Въ тази тѣснина при с. Катлановo надъ Пчиня има якъ каменен мостъ на друмътъ за Велесъ. Споредъ първия проектъ сръбската желѣзница отъ долината на Вардаръ по Пчиня трѣбваше да излѣзе въ Кумановското поле. Този пжть е по-кратъкъ, понáпрѣсѣкъ, отколкото прѣзъ Скопйе; нъ този проектъ биде изоставенъ, главно за да може желѣзницата да схване гр. Скопйе. Тѣсното гърло на послѣдната клисура на р. Пчиня се слива съ Вардарската долина така, щото да не може да се забѣлѣжи, кждѣ р. Пчиня се влива въ р. Вардаръ.

Въ обикновенното си течение р. Пчиня не е тъй бърза, както околнитѣ ней рѣки, нъ въ дотичанията си тя е не само силна, а и страшна. Пчиня придохажда много скоро: завали ли дъждъ нѣкждѣ въ коритото, тя е вече дотекла! Причината на това явление е тази, че околноститѣ ѝ сж голи и не проникливи за вода. Зимно врѣме водитѣ ѝ замръзнуватъ въ дебелъ пластъ отъ ледъ, който на пролѣть се распукнува съ пукотъ и трѣсъкъ и послѣ се исхвърля край рѣката на голѣми дѣлове. Замръзнуването и отмръзнуването на водата не сж тъй силни въ никоя друга рѣка, както въ Пчиня.

По дупкитѣ и пещеритѣ на скалиститѣ брѣгове на Пчиня се крие хубава мрѣна риба.

Прѣку Пчиня има 2 моста: единъ на пжтя отъ Куманово за Паланка при с. Нагоричино и другия на Скопско-Велешкия пжть при с. Катлановo.

Бассейна на Пчиня не е много голѣмъ, нъ е твърдѣ неправиленъ. На лѣво отъ рѣката той е по-широкъ отколкото на дѣсно. Той обхваща западната часть на Осоговската пл., цѣлия Козякъ, източния склонъ на Църна-гора. Въ Скоп-

ската кааза той се ограничава съ собствената долина на рѣката.

По съставътъ и видътъ си мѣстата, които обхваща коритото ѝ, сж доста различни — Козякъ, Руянъ и неговото продължение край лѣвия брѣгъ сж голи, повече скалисти и каменисти и не тъй проникливи за водата. Като голи, тѣ даватъ малъкъ данъкъ на Пчиня съ вода и наноси, малко влияжтъ и въ промѣнкитѣ на бързината въ течението ѝ. Оная часть отъ бассейна ѝ, която се намира на лѣво отъ неж, като се снижава постепенно на западъ накждѣ долината на Пчиня, дава ѝ бързи притоци, които уголѣмяватъ силата на течението ѝ. Само въ най-източния си край бассейна ѝ е гористъ. Въ останжлата му часть дървесната растителность е редка, височинитѣ наоколо рѣката сж или съвършено голи, или полу-голи и съ земясто строение, — тѣ сж покрити повечето съ дебелъ пластъ отъ цървена глина. Такъвъ характеръ има и цѣлия лѣвъ брѣгъ на Пчиня отъ Лакавица надолѣ. При туй водата въ тѣзи мѣста, види се, още не е свършила свойта разрушителна работа, не е процѣпила и прокопала височинитѣ; за това лѣвитѣ притоци носжтъ въ долината ѝ много каль, отъ което въ цѣлото си продължение р. Пчиня е тиняста рѣка. Единъ отъ лѣвитѣ ѝ притоци да дотече, и цѣла Пчиня е мжтна. Понеже дотичанията на тѣзи ѝ притоци сж чести, тя редко има бистра вода. Тя е, която прави Вардаръ мжтенъ отъ Скопското поле надолѣ. Този характеръ на мѣстата въ бассейна ѝ прави жж да има различна голѣмина въ разнитѣ годишни врѣмена. Лѣтно врѣме по голѣмината жж надминуватъ само Вардаръ и Трѣска.

Друга отличителна черта на бассейна ѝ е богатството му съ минерали и минерални води. Видѣхме, че Църна-гора съдържа въ нѣдрата си много жълта и черна желѣзна руда, хромитъ и разни други метали, а минералнитѣ богатства въ Кратовско сж извѣстни всѣкиму. Освѣнъ минералитѣ тукъ има много минерални води, които се явяватъ по дъната на долищата на притоцитѣ ѝ, както и въ нейната долина. Забѣлѣзва се извѣстна разлика въ минералнитѣ води отъ лѣво и отъ дѣсно на долината ѝ. Като захванемъ отъ устието ѝ нагорѣ, по лѣвата страна въ низката часть на долината има единъ редъ отъ извори съ кисела вода, която химически състои отъ сода и желѣзо. Изворитѣ излизатъ обикновено изъ нѣкоя пукнжтина на скалитѣ. Само отъ Катлановo до Коня-

ритѣ има 6—7 такива изворчета, отъ които най-яки сж изворитѣ до мостътъ срѣщу селото и четвъртъ часъ по-нагорѣ срѣщу банята на Капланъ. Такива се срѣщатъ и на горѣ по долищата на лѣвитѣ притоци, каквото е напримѣръ съ Кратовската кисела вода (четвъртъ часъ подъ Кратово). Водата имъ е слаба, не тъй чиста и малко блудкава на пиение. Кратовската е най-гжста и най-чиста. Вижда се да има у нея по-силенъ желѣзенъ примѣсъ и малки примѣси отъ горчива соль. Тя е въ дъното на р., излиза отъ долѣ на горѣ и образува на около си каленъ виръ. А по дѣсния брѣгъ има нѣколко топли сѣрливи води. Най-голѣма отъ тѣхъ е Катлановската, на която сж направени *Катлановскитѣ бани* или, както у насъ ги викатъ, „*Банитѣ на Катланъ*“. Намирамъ за добрѣ да дамъ долѣизложенитѣ бѣлѣжки за тѣзи бани.

Четвъртъ часъ надъ с. Катланово Пчиня прави една извивка въ видъ на остръ жгълъ съ върха къмъ истокъ.

Пространството на този жгълъ пълни единъ скалистъ полуостровъ, който постепенно се стѣснява и на края се обръща въ остъръ скалистъ носъ, който свършва стръмно надъ самата рѣка. На дължина полуострова държи до 100 метра; гребенътъ му е тѣсенъ, особенно въ края, склоноветѣ стръмни, скалисти и отъ двѣтѣ страни. По гребенътъ му плитко надъ повръхнината тече минералната вода, която излиза въ най-крайното мѣсто на полуострова надъ рѣката, а по нжтя, като се прѣцѣжда водата по южния склонъ въ источната половина на полуострова, тукъ-тамъ текжтъ слаби браздички изъ процѣпитѣ на скалитѣ. Водата тече надъ скалитѣ, които на тропание се показватъ шупливи, и излиза изъ единъ голѣмъ процѣпъ. Извѣстния Махмудъ паша направилъ баня на гърбътъ на полуострова; на едно мѣсто издълбалъ скалата, направилъ хавусъ и издигнжлъ обикновено четиржгълно здание; нъ тамъ се обхваща само часть отъ водата, която отъ туй била слаба и хладна. Затова прѣди нѣколко години оставили „горната баня“, чието здание и хавузътъ и сега стоижтъ, направили „долната баня“ подолѣ до самата рѣка, дѣто излиза всичката вода. Самата баня не е добрѣ направена и сгодна. Надъ единъ квадратенъ резервуаръ е издигнжто едно кутлообразно здание отворено отъ горѣ. Водата влиза въ хавузътъ прѣзъ едно голѣмо отверстие въ скалата, въ което кжпачитѣ влизатъ да постоижтъ на по-топло. Напрѣдъ е имало прѣдъ банята нѣколко ка-

марки съ лѣгла, а сега тѣ сж развалени и хората слѣдъ кжпанието, като се облѣкжтъ на бързо на плочитѣ около хавузътъ, гледатъ да бѣгатъ по-скоро, за да не простинжтъ. Малко на страна отъ банята има първобитни ханища за живѣние, и при тѣхъ една куличка за заптиетата, които пазжтъ тишина.

Уредбата е тъй сжщо недобра и несгодноститѣ сж голѣми. Банята се чисти само веднжжъ въ недѣлята, за туй водата е нечиста и въ извѣстни отношения даже заразителна, защото хора отъ разни болести се кжпжтъ наедно. Нѣма опрѣдѣлено врѣме за женитѣ и мжжетѣ — еднитѣ и другитѣ влизатъ по викътъ на едно заптие. Когато има харени, за мжжетѣ остава крадешкомъ да се кжпжтъ. Животътъ е така сжщо доста труденъ, мебель, сгодности, потрѣбности по ханищата нѣма почти никакви и болника трѣбва да носи съ себе си цѣла кжща. Мѣстото наоколо е голо, расходки и развлѣчения нѣма никакви, та врѣмето се минава твърдѣ скучно. Право за кжпание не се взема, понеже тѣ се брожтъ като вакжфъ.

По увѣренията на пжтешественици и доктори водитѣ на Капланъ били много силни и лѣковити, наравно съ Европейски нѣкои води. Въ нашинско само Дебърскитѣ води ги прѣвишаватъ по сила и лѣковитость. Отъ топлитѣ минерални води въ Враня, София и Кюстендилъ тя е по-силна, спрѣма Хисарскитѣ незнаж, какъ стои. Като сѣрлива вода съ желѣзенъ примѣсъ, докторитѣ жж прѣпоржчватъ за ревматизма и отъ простинка.

Капланскитѣ бани се ползуватъ съ голѣма извѣстность въ цѣла Македония. Тукъ дохаждатъ болни отъ далечни мѣста, а най-много отъ Скопйе и Велесъ. Отъ Скопйе се пжтува съ пайтонъ за 3—4 часа, а отъ Велесъ трудно се отива съ кола. Скопски и Велешки фамилии се точжтъ на банитѣ съ стотини прѣзъ цѣлото лѣто, кое за цѣрение, кое за расходка, най-много ходжтъ въ юни и първата половина на юли; пжтуването до тѣхъ, както и стоението тамъ, сега не е опасно.

IV. *Брѣгалница*. Не далечъ отъ Зелениково Вардаръ приима отъ лѣво другия си главенъ притокъ Брѣгалница.

Брѣгалница извира изъ Беровската планина (Плачковица надъ с. Берово) въ мѣстото *Чаирли* (така е наречено това мѣсто на Беровската планина, защото е равно и покрито съ

трѣва — „*чаиръ*“). Отъ нѣколко извори въ това водясто мѣсто се захваща Брѣгалница. Най-голѣмиятъ отъ тѣхъ, който се брои за начало на рѣката, прилича на кладенецъ. До с. Берово на 2 часа продължение тя се спуска прѣзъ Чаирли по една несформулирована още долина съ низки брѣгове. По нея до тукъ има много воденици, бичкии, валявици, поради което до Берово и Брѣгалница се нарича *Валявичка рѣка*. На Брѣгалничкитѣ валявици се валятъ повечето отъ Малешевскитѣ шаяци, а по бичкиитѣ се изработватъ много дъски, които се разнасятъ въ Кочанско, Щипско, даже въ Кюстендилско. Надолѣ Брѣгалница подъ името *Беровска-рѣка* се спуска по единъ значително дълбокъ долъ, който става по-разлатъ, по-широкъ при с. Разловци, отъ което навѣрно и селото си е добило названието. Лѣвия склонъ на този долъ е покритъ съ растителность, нѣкждѣ съ борова гора, нѣкждѣ съ трѣва. А отъ лѣво край Брѣгалница се простира гола земяста планина, склонътъ на която е прорѣзанъ съ паралелни долища и се спуска надолѣ на тераси. Тѣзи голи терасообразни спускове на склонътъ ги наричатъ въ мѣстото „*Брѣгове*“, отъ което и рѣката добила тукъ името Брѣгалница, което удържа надолѣ дори до устието си. Матката ѝ е равна, широка до 10 чекора и е покрита съ едъръ пѣсъкъ, размѣсенъ съ камъчета. По цѣлото ѝ продължение въ Малешевско, а особено въ полето, долината е покрита съ ливади и бахчи, които съ зеленината си придаватъ ѝ пъстъръ и живописенъ изгледъ. По нея отъ лѣвата страна върви Беровския пжть, по който може да работи и кола. При селата тукъ прѣгазватъ рѣката по единъ оргиналенъ начинъ съ помощьта на „*нащулкитѣ*“ — едни ногалки до 3 педи високи, на които се качва прѣгазвачътъ, за да не си топи краката. При с. Разловци тя слиза въ тъй нареченото Малешевско поле, което тя е образувала па смѣтка на околнитѣ височини. На $^1/_2$ часъ надъ Царево-село захваща се тѣснината между Голакъ отъ югъ и западъ, Паякъ и Осогово отъ истокъ и сѣверъ, и дѣто общата посока на течението ѝ е западна. Тази клисура, като захваща $^1/_4$ часъ надъ Царево-село, свършва до с. Истибаня въ Кочанското поле. Въ началото и въ края си тя е тѣсна, нъ въ срѣдата си е по-широка,—това е така нареченото „*Пиянечко поле*“, което държи $3^1/_2$ часа на длъжъ. Отъ матката на рѣката отдѣлятъ много води за напоявание нивитѣ и градинитѣ. Цѣлата рѣка

е раздѣлена на рѫкави, които въ долния край на полето пакъ се съединяватъ въ едно. Освѣнъ отъ неѭ полето се пои и отъ нѣкои малки потоци, които се спускатъ отъ околнитѣ височини. По дѣсния брѣгъ има нивя и градини съ овощия, най-много сливови дървеса. Тукъ на неѭ има 2 моста—единия на главния пѫть и другъ на дърварския пѫть за Лачката пл.

1) Въ Малешевското и Пиянечкото Брѣгалница приема нѣколко слаби притоци. По-видни отъ тѣхъ сѫ: *Жельовица*, която извира изъ Колъ пл. и минава прѣзъ с Разловци и *Спряжева р.*, най-голѣмия ѝ притокъ въ Малешевско, който се захваща отъ с.-западнитѣ поли на Усойница пл. и се влива въ Брѣгалница при Царево-село.

При с. Истибаня $1^1/_2$ часъ надъ Кочани Брѣгалница се освобождава отъ клисурата и излиза въ равното Кочанско поле. Още при самото си излизание отъ клисурата се разлива отъ лѣво; отъ тукъ надолѣ и двата ѝ брѣга сѫ съвсѣмъ низки. Въ врѣме на пълноводие, а особно въ врѣме на дотичание, Брѣгалница широко се разлива и отъ двѣтѣ страни, а най-много отъ лѣвата. Слѣдъ оттеглюването на водитѣ въ матката наоколо остава тиня, а нѣкѫдѣ и мѣста съ вода—„*бари*“. Това помага да се покриѭтъ околнитѣ мѣста съ оризници, и матката на самата рѣка да бѫде покрита съ тиня и обрасла съ върбалаци. Матката е опрѣдѣлена, нъ е доста широка и равна. Въ границитѣ на полето Брѣгалница тече по-близо до политѣ на Осоговскитѣ пл.

Причината на туй сѫ потоцитѣ на Плачковица съ своитѣ наноси и съ силата на течението си. Водитѣ ѝ, както и онѣзи на Вардаръ въ Тетовско, се загражданъ съ гѫста дървесна растителность. Въ Кочанското поле Брѣгалница приима най-много вода: тукъ тя прибира водитѣ отъ сѣверния склонъ на Плачковица, отъ юго-западния и южния склонъ на Осоговската пл. Като приима тукъ толкозъ притоци, които съ водитѣ си ѭ уголѣмяватъ, а съ бързото си и напрѣчно течение намаляватъ бързината на течението и като протича прѣзъ мѣсто равно и процѣдливо, тя би трѣбвало да има тукъ тиня и опрѣдѣлено течение; нъ отъ бързината, която тя добива въ Малешево и Пиянецъ, течението ѝ въ полето е още силно. Въ западния край на полето тя срѣща послѣднитѣ отлоги на Пониква и онази височина, която ѭ отдѣля отъ Овче-поле. Отъ тукъ тя завива на югъ и влиза въ Щип-

ската долина. Долината ѝ тукъ е доста широка, пѣсъчлива въ самата матка, а наоколо блатлива и мочурлива, даже при слаби дотичания. Обрасла съ храсталакъ край самата вода, наоколо покрита съ буйна тъмно-зелена растителность, тази долина прѣдставява особно приятна гледка всрѣдъ околнитѣ голини. Почвата е тъй сѫщо яка и блатиста, както въ Кочанското поле, нъ оризътъ тукъ не вирѣе; цѣлата долина на рѣката е покрита съ царевица и съ ечмици. Водата на Брѣгалница тукъ е твърдѣ мѫтна. При всичко туй, тя служи за пиение, както на населението, тъй и на добитъцитѣ отъ околнитѣ села, които сѫ лишени отъ вода. Въ горната си часть долината на Брѣгалница въ Щипско е по-широка, нъ блатиста и по-богата съ растителность, а надолѣ постепенно се снижава и оголява. Матката ѝ тукъ се подига твърдѣ силно отъ наноситѣ, които тя носи до тукъ. Подъ голѣмия мостъ на Брѣгалница при Щипъ едвамъ човѣкъ минава прѣзъ срѣднитѣ ракли, а въ недавнашно врѣме конникъ е могълъ свободно да замине прѣзъ крайнитѣ ракли, които сега сѫ почти засипани отъ насипитѣ. Главнитѣ причини на това сѫ бентоветѣ на Щипскитѣ воденици. Бентоветѣ сѫ направени прѣгради на рѣката по низкитѣ мѣста, чрѣзъ които отдѣлятъ още отъ далечъ вода за воденицитѣ. Подиръ оголяването на нашитѣ планини втора причина за насипитѣ въ рѣката по нейѫ по долното и срѣдното ѝ течение сѫ тѣзи именно бентове, които не пускатъ наноситѣ да слизатъ на долѣ въ рѣката.

Понеже хората се заселяватъ въ мѣста, които прѣдставяватъ по-голѣми сгодности за животъ, а долинитѣ на рѣкитѣ съ изобилието на вода, съ плодородието на почвата си, съ лѣснотата за сношения съ околнитѣ мѣста прѣдставяватъ много сгодности за животъ и лѣснотии за работа, за туй тѣзи долини сѫ обикновено най-населенитѣ мѣста на всѣкѫдѣ и по насъ. Долината на Брѣгалница въ Щипско и Кочанско, както долината на Вардаръ въ Тетовското поле, е слабо населена споредъ сгодноститѣ за животъ и работа, които тя прѣдставява. До устието на Злѣтовщица въ Щипско по Брѣгалница се срѣщатъ нѣколко села, въ Кочанското въ продължение на $4^1/_2$ часа край нейѫ има само 3—4 села, а по на горѣ въ Пиянечко и Малешевско въ продължение на 3—$3^1/_2$ ч. има повече села. Значи, въ Кочанското поле тя е най-слабо населена. Причинитѣ на туй се крийѫтъ въ характера на долината. Едно отъ пакоститѣ, които рѣката

причинява съ своитѣ наводнения и друго отъ нездравия климатъ на блатистата почва и на оризницитѣ, по здравословни причини нашитѣ прадѣди сж отбѣгвали да се заселжтъ тукъ, а заселенитѣ сж се изселели въ ближнитѣ села. Това се потвърждава съ туй, че по самата нейна долина селата се прѣселяватъ веднага, щомъ рѣката влѣзе въ низкото поле, че при Злѣтовщица селата сж едно до друго, че най-подирѣ самото Кочанско поле е гжсто населено, нъ селата му всѐ сж въ вѣнецъ край окружающитѣ го планини, което показва, че пакъ по здравословни причини сж избирали мѣстоживѣлището си тукъ. Види се, нѣкога полето не е било тъй блатисто, та по него е имало повече села, които послѣ, споредъ прѣданието и както се вижда отъ остатъцитѣ имъ, сж се изселили по крайщата на полето.

Подобно явление, т. е. изселявание на полскитѣ села въ край-планински мѣста по здравословни причини или по причини на пакоститѣ, които рѣката имъ правила, ний ще срѣщнемъ и на други мѣста въ описанието. За прѣминване въ Щипско и Кочанско на пжтя отъ Велесъ за Щипъ по Брѣгалница има 2 моста, единъ при Щипъ, а другъ въ сѣверния край на Кочансото поле, щомъ рѣката излѣзе отъ Палапечката клисура. На Щипския пжть нѣма мостъ, та пжтницитѣ зимно врѣме срѣщатъ голѣми трудности при прѣминуването ѝ.

При сѣверния край на Щипъ малко подъ мостътъ се захваща Щипско-Новоселската клисура. Хисарътъ и Кумлука образуватъ тѣсninата, която на длъжина има 10 минути. Тя прави 2 джгообразни извивки, отъ които горната е по-кжса, нъ по-издута, а втората по-дълга, нъ по-исправена. При горния край на клисурата отъ дѣсно сж Щипскитѣ градини, а отъ лѣво се издига отвѣсно сѣверния склонъ на Хисарътъ, който е покритъ съ пластъ отъ изронени камъни. На долѣ и отъ двѣтѣ страни се издигатъ стръмни гранитни скали, между които остава тѣсно мѣсто, колкото за водата на рѣката. Въ долния край лѣвия склонъ е по-дългъ отъ дѣсния. Тукъ по стръмната скала на рѣката е изрѣзанъ пжтътъ отъ Криволакъ за Щипъ. На срѣдъ тѣсninата Брѣгалница приема отъ лѣво суходолната *Ошиня*, която съ долната си часть отдѣля Кумлука отъ Хисарътъ.

Отъ клисурата на долѣ Брѣгалница се спуска прѣзъ широка и равна пѣсъчливо-тиняста матка съ низки земясти брѣгове, които постоянно разяжда и разяденитѣ имъ земи

завлича съ себе си. По-долѣ отъ с. Ново-село това мѣсто се вика *Лакавица*, защото мѣстото е лака. Правата въ Ковчанското и Щипското полета долина на Брѣгалница тукъ е е извита като змия. Отъ Лакавица надолѣ Брѣгалница тече между послѣднитѣ отлоги на Конечката планина и хълмститѣ спускове на Богословския ридъ по една опрѣдѣлена долина и се влива въ Вардаръ отъ лѣво. Цѣлото течение на Брѣгалница има дължина около 30 часа.

Главнитѣ притоци на Брѣгалница даватъ сѣвернитѣ склонове на Плачковица пл., южния и юго-западния склонъ на Осоговската верига и сѣверния склонъ на Конечката пл. Освѣнъ това тя прибира водитѣ на Овче-поле. Първитѣ отъ тѣхъ иматъ голѣмо значение за Брѣгалнишката долина, защото, като текжтъ прѣзъ лѣсиста планина, свалятъ въ нея много растителни вещества и добра утайка, която е прѣкрасна кърма за оризницитѣ и царевицитѣ, особено ако е донесена пролѣтно врѣме. Най-голѣмитѣ отъ тѣзи притоци сж Осойница съ Блатешница и Зърновската рѣка.

2) *Осойница* извира изъ Плачковица надъ с. Лжки и на границата между Кочанско и Малешевско въ мѣстото „*Манастирище*“, дѣто нѣкога имало манастиръ. Надъ с. Лжки и въ нейната долина има виръ, като Дѣвиче-виръ въ долътъ на Зърновската рѣка. Осойничкия виръ е извѣстенъ по хубавата риба, която Лжчани ваджтъ отъ него. Отъ селото Лжки на горѣ по Осойница има около 30 воденици, на които мѣлжтъ брашно само нѣкои отъ ближнитѣ Малешевски села, защото за Кочанскитѣ села тѣ сж далечъ, пъкъ и пжтьть за тукъ е по-несгоденъ, отъ колкото за Блатешница. При с. Якимово близо до мостътъ на Кочанско-Виничкия пжть тя се влива въ Брѣгалница.

До с. Чифликъ долината ѝ е тѣсна и заградена съ стръмни склонове, а отъ тукъ на долѣ тя е по-широка, насипна, пѣсъчливо-камениста. Нѣкждѣ насипитѣ ѝ сж високи до 2 адамъ боя. При устието ѝ нейната долина още повече се разширява и става блатисто-тиняста. Както въ Кичевско бѣше съ царевицитѣ, тъй въ Кочанско всѣкоя долчинка е покрита съ оризници. По долината на Осойница отъ с. Чифликъ на горѣ нѣма оризници, а намѣсто тѣхъ ливади; на долѣ до устието цѣлата долина е покрита съ оризници, размѣсени тукъ-тамѣ съ царевици. Получава се и тукъ много оризъ, нъ той е отъ по-долно качество. Долината е лишена

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

отъ дървесна растителность. Долината е раздѣлена между ближнитѣ села при Плачковица пл., по имената на които се именуватъ разнитѣ и части и за които тя има значение на житница. По самата долина нѣма села.

Осойница има дължина 6 часа. Тя събира водитѣ на жгъла между Голакъ и Лачката планина. Дъждовнитѣ и снѣгови води се истичатъ въ Осойница чрѣзъ нѣколко сухи не дълбоки, нъ кривулести долища. Околната часть на Плачковица ѝ дава водитѣ си чрѣзъ бързи и шумни планински потоци, които прѣзъ тѣсни и стръмни долища се спускатъ отъ билото ѝ. Такива потоци сж: *Калугерица*, *Бѣла-рѣка*, *Бърбощица*, *Блатешница*, *Миянца*, която върви прѣзъ с. Липенецъ и др. Най-голѣмия отъ тѣхъ е Блатешница.

Блатешница е добила името си отъ с. Блатецъ, прѣзъ което тече. Тя си води началото отъ Момина-чешма на билото на Плачковица и на самия вододѣлъ на Брѣгалница и Струмица, три часа надъ с. Блатецъ. Въ началото на долината ѝ отъ лѣво се издига в. Чупино. Надолѣ тя се спуска по единъ много тѣсенъ каменистъ долъ съ стръмни скалисто-гористи склонове до Блатецъ, а отъ тукъ надолѣ се спуска прѣзъ голитѣ поли на Плачковица по единъ долъ съ голи глинясти брѣгове и се слива съ Осойница подъ с. Блатецъ. Блатешница е малка рѣка, нъ има вода прѣзъ цѣлото лѣто, защото тече прѣзъ лѣсисти и водясти мѣста. За туй по нея има много воденици, динки и валявици. Бучението на рѣката, която бие водитѣ си о камънитѣ и скалитѣ по матката ѝ, смѣсено съ шумътъ на воденицитѣ, валявицитѣ и динкитѣ всрѣдъ уединената дива, нъ весела и прохладна мѣстность, дѣйствува на посѣтителя твърдѣ добрѣ, като нѣкоя приятна тайнствена музика. Воденицитѣ се захващатъ отъ 20 минути надъ селото Блатецъ, защото по-нагорѣ е стръмно. Оттукъ надолѣ водата на Блатешница безъ почивка трѣбва да се бие и провира прѣзъ около 50 воденици и 5—6 валявици, наредени доста наблизо една до друга. По долината на Блатешница води единъ проходъ, по-който има пѫть за Радовишко; по него се ходи и за в. Чупино.

3) *Зърновската рѣка* се захваща отъ западния склонъ на в. Чупино и още оттамъ тече по единъ дълбокъ до дъното на планината долъ съ стръмни като стѣни склонове и съ зап.-сѣверо-западна посока. Слѣдъ $1^1/_2$ часъ течение на пѫтя си срѣща едно масивно тепе по склонътъ на Плачко-

вица, отъ което прави единъ голѣмъ завиокъ и се обръща да тече по сѣверна посока. Надъ самия завиокъ горѣ на тепето въ едно непристѫпно мѣсто има стара развалена църквичка, направата на която справедливо се отдава, споредъ една приказка, на нѣкой пастиръ, защото освѣнъ пастири Власи другъ човѣкъ рѣдко пристѫпва въ това мѣсто. При с. Зърновци рѣката се явява въ полето и, като се разлива по него, влива се въ Брѣгалница срѣщу с. Прибачево. Цѣлото ѝ течение има дължина около 4 часа.

Долътъ на Зърновската рѣка е прорѣзалъ склонътъ на Плачковица до дъното, склоноветѣ му сѫ стръмни и плоски. Въ долнитѣ си части тѣ сѫ покрити съ гѫста букова гора, надъ която се захваща пласть отъ илова земя. Дъното ѝ е тѣсно, каменисто и скалисто. По него се срѣщатъ нивя посѣяни съ ръжь и ечменъ, които слабо вирѣѫтъ, защото често замръзватъ.

Отличителна черта на този долъ, както и на другитѣ долове на Плачковица, сѫ вироветѣ по неѫ. Отъ тѣхъ найизвѣстенъ въ тази долина е така-наречения *Девиче-виръ* или *Дяволски виръ*, който се намира $1^1/_2$ часъ надъ с. Зърновци. Една напрѣчна скала прѣгражда пѫтьтъ на рѣката въ малко разширената тукъ долина и образува едно голѣмо вдлъбнѫто и валчесто корито отъ скали съ радиусъ отъ около 10 метра — това е Девиче-виръ. Като го напълни, рѣката прѣлива прѣку скалата и слиза надолѣ съ единъ малъкъ водопадъ. Околното население смѣта този виръ за голѣмъ, нарича го езеро и вѣрва, че бучението му въ врѣме на буря се чува дори до Кочани. Съ мрачнитѣ картини и мѣста сѫ свързани подобни тѣмъ прѣдания. Ето какво говори едно прѣдание за този виръ.

Трима пастири се хванѫли на басъ да опекѫтъ овенъ на скалата на вирътъ, въ който споредъ вѣрванието жи-вѣѫтъ дяволи. Най-напрѣдъ никой отъ тѣхъ не се наемалъ да направи това, нъ сетнѣ единия се наелъ. Той взелъ единъ овенъ и турилъ овенътъ на раженъ да го пече. Дяволътъ излизалъ отъ вирътъ и ударялъ овенътъ съ една жаба. Когато веднѫжъ той се подалъ, пастирътъ го ударилъ съ овена, му счупилъ кракътъ и тръгнѫлъ да бѣга, а дяволитѣ розсърдени отъ това го спогнѫли въ планината. Пастирьтъ уплашенъ хванѫлъ да се моли Богу да го избави отъ дяволитѣ, като се обѣщавалъ да направи църква. Богъ послушалъ

молбата му, на стръмнината надъ рѣката му се явилъ яхнѫлъ на бѣлъ конь и го скрилъ подъ самарътъ на коньтъ. Когато дяволитѣ искали и отъ тамъ да го извадѫтъ, Богъ ги поразилъ съ силенъ гръмъ и го отървалъ отъ тѣхъ окончателно. За споменъ на това пастиря направилъ на мѣстото прѣдметната църквичка.

Въ дотичанията си Зърновската рѣка сваля дървулякъ и илъ, който е добъръ торъ за полето. Въ полето тя тече по долина прокопана въ наноси, които тя самата е донесла. Тя е най-буйния и подиръ Осойница най-голѣмия отъ потоцитѣ на Плачковица. По долината ѝ върви пѫть отъ Кочани за Радовишъ, по който ходѫтъ и за дърва въ планината. Голѣмитѣ дървя за градежъ ги свалятъ отъ планината по рѣката. Като ги насѣкѫтъ, съ едно потиквание надолѣ слизатъ по стръмния склонъ, като испочупватъ всичко, което срѣщатъ по пѫтя. По-трудно ги свалятъ отъ тукъ надолѣ. Саловетѣ тукъ не могѫтъ да работѫтъ, защото водата е малка, а завивкитѣ на рѣката сѫ много. На мѣсто саловетѣ тукъ измислили друга лѣснина. На извѣстно мѣсто, обикновенно въ началото на завиоцитѣ, ископаватъ виръ, когото послѣ пускатъ за-да се завлѣкѫтъ съ водата и дървята.

Отъ потоцитѣ на Осоговската верига по-забѣлѣжителни сѫ: Желѣзничката р., Масълница и Кочанската рѣка.

4). *Желѣзничката рѣка* извира изъ в. Китка подъ Царевъврхъ и Туриница пл., тече до нѣкждѣ паралелно на билото на Осогово, послѣ завива подъ тѫпъ жгълъ съ Осогово и се влива въ Брѣгалница въ Пиянечката ѝ клисура. Въ нея се влива р. *Каменица*, която спада отъ в. Руянъ — и двѣтѣ събиратъ водитѣ на високата часть отъ южния склонъ на Осоговската верига.

5). *Масълница* или *Оризарската рѣка* се образува отъ 2 рѣки: *Стара-рѣка* и *Бѣла-рѣка*, които извиратъ отъ Осоговската планина и слѣдъ едно течение отъ 4 часа се сливатъ въ една рѣка, наречена Масълница. Отъ тукъ по южна посока тя се спуска надолѣ по единъ дълбокъ долъ съ голи скалисти склонове, при с. Оризари излиза въ полето, мѣни южната си посока на юго-източна и при с. Миянци се влива въ Брѣгалница слѣдъ едно течение отъ около 10 часа. По цѣлото ѝ течение водата ѝ е мѫтна и за туй оризътъ по нея вирѣе добрѣ. Масълница не прѣсъхва прѣзъ цѣлото лѣто.

Кочанската рѣка, която отъ с. Градъ нагорѣ се вика Стара-рѣка, събира водитѣ на жгъла между Лопенъ и Осогово. Тя се образува отъ изворчета и долчинки подъ в. Китка, тече съ обща южна посока почти паралелно на Масълница, отъ която се отдѣля съ тѣсенъ ридъ отъ каменисти чуки, прѣсича надължъ гр. Кочани, по името на когото се нарича Кочанска рѣка и се излива въ Брѣгалница при с. Миянци, не далечъ отъ устието на Масълница. Тя е сухо-долина, която лѣтно врѣме съвършено прѣсъхва. Отъ извора до устието ѝ има 7 часа.

И двата тѣзи Осоговски потоци сж слаби, долинитѣ имъ сж еднообразни лишени отъ растителность; въ полето тѣ свалятъ пѣсъкъ, който близо до Брѣгалница, като се размѣси съ нейнитѣ органически утайки, образува яко плодородна почва.

6) *Злѣтовщица*. Водитѣ на южната часть отъ западната Осоговска група се изливатъ въ Брѣгалница чрѣзъ *Злѣтовската рѣка* или *Злѣтовщица*, така наречена отъ името на с. Злѣтово, прѣзъ което тя минава. Тя извира изъ сѣв-зап. склонъ на Царевъ-върхъ 5 часа на истокъ отъ гр. Кратово. Нейния изворъ е една голѣма дупка, отъ която излиза вода, колкото да мѣли воденица съ 2 камъка. Почвата на дупката и около неѫ е слидеста, за туй, като шурти на горѣ, изворътъ исхвърля плочки отъ слида. Отъ тамъ по юго-източна посока рѣката завива наклонно по склона на върха, за да излѣзе при южнитѣ му поли, като образува съ долината си една слабо завита дѫга. Тукъ до с. Кайково тя протича прѣзъ единъ дълбокъ долъ съ твърдѣ тѣсно дъно, тѣсенъ отворъ и съ стръмни нѣкѫдѣ високи до 2 часа склонове отъ слидести и гранитни скали. Долътъ доста криволичи отъ многото скали, които се испрѣчватъ на пѫтя, защото тази часть на Осоговската пл. отгорѣ е покрита съ земя и гори, а надолѣ слѣдватъ пластове отъ слида и гранитъ, въ които прѣобладава ту полски шпатъ, ту слидата. По такъва долина тя прѣсича Царевъ-върхъ и плоската възвишеность подъ него до с. Кайково, а надолѣ приблизително пакъ по такъва долинна се спуска между главния спускъ въ Кратовско и Лопенъ въ Кочанско. До тукъ водата ѝ е слаба, тя едвамъ може да покрие краката до глѣзенитѣ. Още толкозъ вода ѝ притурятъ *Мала-рѣка* и *Ещерецъ*, които се вливатъ отъ лѣво въ неѫ. И двѣтѣ събиратъ водитѣ на сѣв.-зап. край

на Лопенъ. Мала-рѣка е дивъ и малъкъ планински потокъ. Извира изъ страната на Лопенъ, дѣто той се вика *Станци*, тече по единъ тѣсенъ долъ между *Калинъ-каменъ* и Межда отъ лѣво и високата плоскость и Въртопъ отъ дѣсно, които го отдѣлятъ отъ Голѣма-рѣка или Злѣтовщица. Тукъ околнитѣ селяни наричатъ Злѣтовската р. Голѣма-рѣка за разлика отъ описания по-горѣ потокъ, когото наричатъ Мала-рѣка. По склонътъ на дола на М.-рѣка въ присоето на Въртопъ има изворъ съ жълта вода, която, ако побарнешъ съ желѣзенъ прѣдметъ, остава на него жълто вещество. Тамамъ срѣщу устието на Мала-рѣка е стария манастиръ св. Спиридонъ, който нѣкога билъ много посѣщаванъ, нъ хайдутитѣ го обрали и запустили. Стѣнитѣ му и часть отъ покривътъ стоѫтъ обрасли съ трѣва, има и ясеново дърво отгорѣ като за нишанъ. Въ буйната трѣва на около му има много растурени камъни и плочи, на които, може-би, се срѣщатъ надписи полу-заличени. Надписътъ надъ вратата е сравнително новъ и писанъ при поправката на манастиря надъ другия по-стария

Като приеме Мала-рѣка, Голѣма-рѣка отъ потокъ се обръща въ рѣка; долината ѝ става малко по-широка. На $^3/_4$ ч. подъ устието на Мала-рѣка тя приема пакъ отъ лѣво рѣка *Ещерецъ*. Този потокъ се захваща въ жгъла между Лопенъ и Калинъ-каменъ, протича по единъ дълбокъ долъ съ тѣсно дъно и тѣсенъ отворъ съ стръмни скалисти склонове, покрити съ гѫста гора, която прави долътъ дивъ и страшенъ. Общата посока на долътъ е отъ и.-с.-истокъ къмъ з.-югозападъ съ една завивка издадена накждѣ югъ.

Отъ Ещерецъ до с. Злѣтово остава $^3/_4$ — 1 часъ. Десетъ минути надъ Злѣтово е чифлика Марена, състоящъ отъ 2 кѫщи, нъ който нѣкога е билъ непрѣменно по-голѣмо село. защото близо до него е ископана исподъ земята една църквичка *св. Марена* съ много гробища около неѫ.

Отъ устието на Мала-рѣка дори до с. Злѣтово около 3 ч. растояние Злѣтовщица протича прѣзъ страшенъ единъ долъ прокопанъ до дъното на планината. По общата си посока той върви приблизително отъ сѣв. къмъ югъ съ слаба джгообразна завивка на западъ; нъ при тази обща посока той постоянно кривуличи, тъй щото, ако вървишъ по дъното, хоризонтътъ ти се закрива почти на всѣки 10 минути. Дѣсния ѝ склонъ отъ устието на Мала-рѣка до онова на Еще-

рецъ се нарича *Пирокъ*, а надолѣ — *Кусецъ*. Пирокъ и Кусецъ стръмно се издигатъ, като стѣна; тѣ сж голи, покрити съ раздробени скали и само тукъ-тамѣ обрасли съ ясенови и габерови дървеса. Сжщо такъвъ характеръ има и лѣвия отъ устието на Мала-рѣка до онова на Ещерецъ, а оттукъ надолѣ та дори до Злѣтово той състои цѣлъ-цѣлиничъкъ отъ неразрушени скали отъ издадения тукъ склонъ на Пониква пл. Долината ѝ е тѣсна, въ дъното твърдѣ камениста, по краищата скалиста. По неж мжчно върви конь, а кола никакъ, за туй пжтницитѣ прѣдпочитатъ да вървжтъ по стръмния пжть по лѣвия ѝ склонъ, отколкото по-дъното ѝ. Въ дъното на рѣката ти се намирашъ въ дълбока пустинна пропасть, отъ която виждашъ само малка часть отъ небето и надъ която се издигатъ склоноветѣ като високи планини. Отъ дѣсния склонъ 2—4 сухи потоци—долища свалятъ много раздробенъ камъкъ, който послѣ се завлича на долѣ отъ рѣката.

При чифликътъ св. Марена долината ѝ почва да се разширява и става по-равна, макаръ и да е още камениста, а при с. Злѣтово тя вече се освобождава отъ тѣсninата или по-добрѣ отъ дѣсния склонъ на тѣсninата, защото Кусецъ свършва надъ самото Злѣтово. Лѣвия брѣгъ е още високъ, нъ отъ дѣсно тя има вече Злѣтовското поленце. Тукъ въ разширената ѝ долина камънитѣ се изгубватъ и се замѣстяватъ съ пѣсъкъ; теченнето ѝ става по-бавно.

Още отъ чифлика надолѣ прѣзъ цѣлото поленце край неж се захваща редъ градини за зеленчукъ, покрити съ овощни дървеса. Отъ тѣзи градини се снабдява съ зеленчукъ особено съ зелье цѣлата источна планинска часть на Кратовската кааза. Най-много градини има при с. Раковица. Въ тази часть и отъ устието на Ещерецъ надолѣ сж и воденицитѣ на Злѣтовщица, защото нагорѣ матката ѝ е тъй скалиста и камениста, че не може да се ходи зимѣ даже и съ конь. Тукъ има около 20 воденици, на които мѣлжтъ брашно всичкитѣ планински села отъ нейното корито, а често дохаждатъ прѣзъ лѣтото и селянитѣ отъ Щипско и Овче-полско, защото въ сухитѣ лѣта Брѣгалница изсъхва толкозъ, щото и воденицитѣ край неж прѣставатъ да работжтъ. Слѣдъ още 1—$1^1/_4$ часъ бавно течение отъ Злѣтово надолѣ прѣзъ насипна и пѣсъчлива долина Злѣтовщица се влива въ Брѣгалница тъкмо въ онова мѣсто, дѣто тя остава западната си посока и Кочанското поле и по южна посока излиза въ Щип-

ската долина. Въ Злѣтовското поле тя приема отъ дѣсно водитѣ на Лѣсновския ридъ и Плавица чрѣзъ р. Коритница, която се влива въ мѣстото Руса и срѣщу с. Ратковица, а отъ лѣво водитѣ на зап. склонъ на Пониква и Ратковска скала чрѣзъ *Рударска рѣка*. Послѣдната, като се захваща отъ Пониква, тече по единъ дълбокъ насипно-каменистъ долъ край селата Рудари и Щалковица и се влива 20 минути подъ с. Злѣтово, като внася въ Злѣтовщица доста насипи. Спусковетѣ наоколо сж голи, нъ склоноветѣ на долътъ на самата рѣка сж покрити до Щалковица съ дървеса всѐ отъ бука, а на долѣ въ низкото сж покрити съ габеръ, въ повисокото съ бука. Само около с. Рудари склоноветѣ ѝ сж голи, лѣвия ѝ състои отъ бѣла земя, отъ която вадѫтъ на мѣста хума за въ околнитѣ села, а на мѣста чисти парчета отъ стипца; дѣсния е червено-глинястъ. Водата ѝ е тежка и блудкава на вкусъ отъ многото руди край неѫ. Въ долината ѝ често намиратъ чисти парчета отъ галенитъ. Рударската р., макаръ и да нѣма особенъ изворъ, почти не прѣсъхва. Дължината ѝ отъ извора до устието е около три часа.

Злѣтовщица по общата посока на долината си прѣдставява една слабо издута къмъ западъ дѫга, на която крайщата стоѫтъ на една права линия, спружена приблизително отъ с. къмъ югъ. Дължината на цѣлата ѝ долина възлиза на 9—10 часа, отъ които само единъ часъ държи низката часть, а останѫлата влиза въ дива планинска мѣстность. Лѫкатушкитѣ ѝ не сж голѣми, нъ сж много; долината ѝ се извива като зигъ-загъ, което много увеличава дължината ѝ.

По-голѣмата часть отъ Злѣтовщинската долина е тѣсенъ и много дълбокъ долъ. Склоноветѣ му сж тъй тѣсни, щото оставатъ мѣсто само за водата, която бие съ водитѣ си околнитѣ слали. Селянитѣ сж принудени да иматъ за пѫть каменистата матка на рѣката. Принудена постоянно да се бие съ скали, които се вдаватъ отъ дѣсто и отъ лѣво, Злѣтовщица въ по-голѣмата часть отъ течението си е твърдѣ буйна и неспокойна рѣка и съ лудость се хвърля отъ единия брѣгъ на другия.

Коритото ѝ е тѣсно и малко, а нѣкждѣ то обхваща само долътъ. Най широкото ѝ мѣсто въ долното ѝ течение не прѣвишива 2 часа.

Извора ѝ е близо до извора на Дурачката р., тъй че се има възможность съ малъкъ трудъ да се прокара водата на

едната рѣка въ другата. Когато работѣла фабриката за мадемъ при с. Злѣтово, направило се опитване Дурачката р. да се прѣкара отсамъ; въ врѣмето на Сърбско-Бълг.- война, когато въ Паланка имаше много войска, водата на Злѣтовската рѣка била прѣкарана въ Дурачката, нъ слѣдъ малко, по заявленнето на Кратовчани и Злѣтовчани, тя била пакъ отбита. Билото на Лопенъ и Пониква пл. образуватъ вододѣла ѝ съ Желѣзничката и Кочанската р. Въртопъ, Голомѣхъ, *Буковикъ* и Плавица до Църни-върхъ ѫ отдѣлятъ отъ бассейна на Кратовската рѣка, а спускътъ на Църни-върхъ, който отдѣля Злѣтовското поленце отъ св. Николското, и собствено Овче-поле ѫ отдѣлятъ отъ св. Николската рѣка. До Буковикъ дѣсния вододѣлъ се издига надъ самата рѣка, а отъ тукъ надолѣ бассейна се разширява малко, защото Плавица завива на западъ-юзо-западъ. И при този тѣсенъ бассейнъ съ кратка дължина Злѣтовщица има доста вода: зимно врѣме тя е едвамъ се прѣбродува, а лѣтно врѣме ѥма вода даже повече отъ Брѣгалница. Причината на това е главно, за дѣто извора ѝ е якъ и друго, че басейна ѝ е гористъ и влаженъ. Злѣтовщица съ долината, която е отворена въ гърдитѣ на Осогово, има туй значение, че дава възможность макаръ и слаба да се прониква по неѫ въ дивата западна часть на Осоговската група. Водата ѝ е избита, твърдѣ приятна и здрава за пиение. Подъ камънитѣ ѝ има мялки, нъ твърдѣ вкусни рѣчни рибки, които сѫ най-лакомото ядение на селянитѣ въ околнитѣ села, особно на Злѣтовци.

Надолѣ до Щипъ Брѣгалница не приема нито единъ притокъ. Отъ Западния склонъ на плоскостьта, която се спуска отъ Плачковица между Щипъ и Радовишъ, се спускатъ 4 буйни порои—суходолни и, които носѫтъ въ Брѣгалница дъждовната и снѣговата му вода. —По самия склонъ долищата и при политѣ голѣмитѣ пѣсъчно-каменисти насипи показватъ тѣхното сѫществувание и свидѣтелствуватъ за буйнитѣ имъ дотичания. Оная, която тече при самата Плачковица между неѫ и плоскосьта прѣзъ Юруклукътъ, и Щипската *Отиja* сѫ най-голѣми отъ тѣхъ. Подъ Щипъ въ Лакавицата Брѣгалница приима послѣднитѣ си притоци, отъ дѣсно Богословската рѣка и отъ лѣво Лакавица.

7) *Богословската р.* събира водитѣ на цѣлото Овче-поле, исключая малката му часть Злѣтовското поленце. Изворъ особенъ нѣма, а се захваща отъ южния склонъ на Църни-върхъ,

тече въ границитѣ на св. Николското поленце все по политѣ на западната му пограничена височина, дѣто приема *св. Николския потокъ*. Малко подъ св. Никола тя излиза въ собственно Овче-поле, дѣто тече прѣзъ сѣверната му половина. Както всичката ѝ околность, долината на тази рѣкичка тукъ е лишена отъ дървесна растителность; една тѣсна ивица отъ слаба зеленина отъ ливадки и нивя показва отъ далечъ мѣстото на течението ѝ. По нея сѫ расположени повечето Овче-полски села. Долинката е низка, течението ѝ е тъй бавно, щото лѣтно врѣме то прѣдставява редъ отъ вирове и мочурливи мѣста съ стояща вода. При с. Богословецъ тя е процѣпила Богословската пл. и е излѣзла въ долината на Брѣгалница, прѣзъ тѣсната и стръмна „*Дяволска рѣка*“, така наречена защото по вѣрването на мѣстнитѣ жители тая тѣснина била отворена отъ дявола. Овче-полския потокъ се влива въ Брѣгалница подъ с. Рудникъ на $^3/_4$ часъ разстояние отъ Щипъ и дава ѝ скроменъ данъкъ вода.

8) *Лакавица*. Видѣхме, че отъ Конечката пл. на истокъ, се спуска Ильиница пл., която ѫ свързва съ Смърдешъ пл. въ мѣстото, дѣто се стрѣлятъ Брѣгалничкия Струмичкия басейни. Откъмъ югъ единъ порой се спуска направо въ Вардаръ, откъмъ истокъ се спуска *Бѣла р.* или *Градска* р., която се захваща отъ една пещера въ една скала и тече низъ гр. Струмица; а отъ с.-истокъ се захваща Лакавица рѣка. Послѣдната извира отъ мѣстото *Сѣнища* надъ с. Долни Липовикъ въ Конечката пл. изъ едно равно влажно мѣсто, покрито съ трѣва — „лака“, отъ което рѣката се нарекла „*Лакавица*“ — име което пази прѣзъ цѣлото си течение. Отъ извора надолѣ се спуска по сѣв.-западна посока по единъ долъ между Конечката и Ильиница пл. и слѣдъ $1^1/_2$—2 часа течение излиза въ тъй нареченото Лакавичко поле между Конечката пл. и Смърдешъ по полегатитѣ поли на първата. Тукъ Лакавица бавно протича подъ самитѣ поли на Смърдешъ пл. по една кална насипна нъ плодородна матка, насипитѣ на която донасятъ потоцитѣ и пороитѣ отъ околнитѣ планини, и слѣдъ едно течение отъ $7^1/_2$—8 ч. се влива въ Брѣгалница отъ лѣво 2 часа подъ Щипъ.

Лакавица е най-голѣмия притокъ на Брѣгалница подиръ Злѣтовската р. Бавно-текущата ѝ вода не изсъхнува прѣзъ цѣлото лѣто. Долината ѝ е най-плодородната часть на Ла-

кавичкото поле. По неѫ върви пѫтьтъ отъ Щипъ и Тиквешъ за Струмица и Сѣръ.

По-голѣмата часть отъ водитѣ ѝ доставятъ лѣвитѣ притоци, които изливатъ въ неѫ водитѣ на Конечката планина. Всички тѣ сѫ кѫси въ течението, слизатъ отъ билото по едни сравнително прави и дълбоки прокопани долища. По-голѣми отъ тѣхъ сѫ: *Лубнитка р.*, която извира отъ едноименатa пл, Гарванска р., която излиза въ планината надъ Гарванъ, минава край с. Трѣскавецъ и се влива въ Лакавица подъ това село, и *Конечката р.* Послѣдната извира изъ Конечката пл. половинъ часъ надъ с. Конче и четвъртъ часъ надъ манастиря на това село изъ единъ кайнакъ (кръглесто мѣсто като виръ, изъ което излиза вода като да ври, се нарича кайнакъ), тече край манастиря и прѣзъ с. Конче слиза въ Конечкото поле. Матката ѝ е скалиста и пълна съ прагове. Близо до манастиря на неѫ има водопадъ 10 — 11 метра високъ. Дѣснитѣ притоци внасятъ на Лакавица водитѣ на плоскостьта между Щипъ и Радовишъ; отъ ближния до Лакавица Смърдешъ слизатъ 2 притока: Дединска и Габрешка р., а водитѣ на плоскостьта се изливатъ въ неѫ чрѣзъ главния ѝ дѣсенъ притокъ Мадемска р.

Мадемска рѣка се захваща въ запания край на Радовишкото поле и на самия водопрѣдѣлъ на Брѣгалница и Струмица. Слаба една водопрѣдѣлна линия ѝ прѣчи да слѣзе въ Радовишкото поле. Отъ тази прѣчка тя завива на югозападъ, прорѣзва Дамянечкото поленце и Пиляфъ тепе, прѣзъ клисурата Дервентъ, която дълга до 20 минути, излиза въ долината Лакавица и се излива въ неѫ. При входа ѝ въ Дервентътъ имало *мадемъ* за желѣзна руда, отъ който наречли и рѣката Мадемска рѣка. Тя е най-голѣмия дѣсенъ притокъ на Лакавица. Водитѣ на плоскостьта се вливатъ въ неѫ чрѣзъ буйни суходолини съ дълбоки долища и пѣсъчлива матка. По видна отъ тѣхъ е *Дединската р.* която се започва въ селото Дедино отъ тритѣ селски чешми. Тя е малководенъ потокъ. Влива се въ Лакавица при едно Дервишко теке, което е на равно разстояние отъ Дедино и отъ Конче.

Габрешката р. извира отъ единъ баиръ надъ с. Габрешъ и се влива въ Лакавица подъ с. Трѣскавецъ. Скалистата ѝ долина е извѣстна бъ Радовишко съ туй, че е много опасна за пѫтуване, защото служи за свърталище на раз-

бойницитѣ. Въ туй отношение съ особна извѣсность се ползува мѣстото „*Пашини брезе*“, дѣто има една голѣма пещера съ много жгли и дупки за метеризи и скривалища, въ която могжтъ да се прибержтъ до 1000 души. Тя служи за скривалище на хайдутитѣ, които тукъ причакватъ пжтницитѣ, които минаватъ по голѣмата долина на рѣката, закарватъ ги въ пещеритѣ, дѣто ги убиватъ и обиратъ. Щомъ нѣкой пжтникъ се изгуби, първо въ тази пещера го търсжтъ.

Долината на Брѣгалница, като прониква слабо-достжпни мѣста, е твърдѣ важна като пжть за съобщение. По неж се съобщаватъ Тиквешкото и Щипското полета, по горната ѝ часть е прокаранъ единъ отъ главнитѣ пжтища за съобщение между Турция и България; съ долината на Лакашница тя се сближава съ Струмишката, Злѣтовщица прониква дълбоко на вжтрѣ въ Осогово.

9) *Бабуна* извира въ южния склонъ на Мокро изъ една пещера. Мисли се, че водитѣ ѝ се получаватъ отъ езерата въ Църни-върхъ планина (Скопско). Отъ пещерата тя се спуска по единъ долъ съ полегати склонове, повечето голи и тукъ-тамѣ покрити съ боръ. Отъ Нежилово надолѣ Бабуна влиза въ една долина между Мукосъ и единъ спускъ отъ юго-източния склонъ на Скопскитѣ планини. Отъ Нежилово до Велешко-Прилѣпския друмъ има 5 часа. Надолѣ тя върви при политѣ на онзи спускъ на в. Козякъ, който образува сѣвернитѣ граници на мѣстността Клѣпа и се влива въ Вардаръ подъ самия Велесъ прѣзъ една тѣснина, която прѣсича хълмоветѣ около Велесъ. Отъ Богомила до с. Мартулци на три и половина часа дължина долината ѝ е по-разширена. Тукъ е поленцето на Богомила, покрито съ нивя, оризници и градини за грахъ. По нивята сѣжтъ повече пшеница; оризътъ е отъ долно качество, нъ грахътъ е прочутъ въ Прилѣпско по лѣсноваримостьта и сладината си, поради което той се продава 5 пари по-скжпо на ока даже отъ прочутия Охридски грахъ. Грахътъ се купува повече отъ селянитѣ на Прилѣпското поле въ замѣна на житото, което тѣ продаватъ въ селата по Бабуна, а оризътъ се продава въ Прилѣпъ и на Дебранитѣ, които иджтъ тукъ да го купуватъ. Единия и другия вирѣжтъ добрѣ: въ срѣдно-плодородна година се получава 300—400 ока отъ дюлюмътъ. Въ годината се получава оризъ всичко 5—6,000 товара.

Планината при изворитѣ на Бабуна има варовитъ съставъ, за туй водитѣ на рѣката сж възбѣли, камънитѣ по долината на рѣката сж бѣли варовити. Забѣлѣжителни сж въ тази часть на долината така-нарѣченитѣ „*байки*“. Отъ изроненитѣ и извѣтрѣяни скали около извора рѣката свлича на долѣ варовита пръсть. Въ полето тази пръсть се сгжстява въ камъни, които надолѣ се уголѣмяватъ — това сж така нарѣченитѣ *байки*. Тѣ се срѣщатъ по всичката долина, отъ което може да се прѣдполага, че долината на Бабуна не е естествена долина, а произведение на рѣката. Течението на рѣката е буйно; въ дотичанията си тя свлича надолѣ цѣли елхи и буки.

10) *Тополка* извира отъ сжщия склонъ на Скопскитѣ планини. Долината ѝ върви паралелно на Бабуна, отъ която е отдѣлена съ една планина. Като слѣзне при политѣ на планината, Тополка тече все прѣзъ отворено поле на 5 часа продължение, а отъ тукъ на още 1 часъ тече прѣзъ камениститѣ хълмести мѣста около Велесъ.

Долипитѣ на Бабуна и Тополка съ околнитѣ височини съставяватъ мѣстностьта *Азотъ*, Велешка кааза. Отъ селата въ неж по-забѣлѣжителни сж:

По Бабуна отъ дѣсно и отъ горѣ надолѣ: *Мокрени*, *Габровникъ*, *Ореовъ-долъ* расположени при политѣ на планината въ видъ на перустия и на $^1/_2$ часъ разстояние едно отъ друго. Надъ тѣхъ по билото на планината сж селата *Църнушъ* и *Диово*. Послѣдното било чисто влашко село, на което жителитѣ били добри и богати пастири. Отъ грабителствата на околнитѣ туски села, главно Десовчани, и отъ намаляването на пасбищата по планината то опустѣло съвършено. *Нежилово*, *Капиноо*, *Папрадища*, *Орѣше*, отъ които Капиноо е населено съ арнаути мухамедани, Папрадища — съ мияци, прѣселени тукъ прѣди 80 години, Орѣше — тъй сжщо съ мияци, които сж дошли тукъ по-напрѣдъ отъ онѣзи въ Папрадища. Послѣднитѣ двѣ сж извѣстни по опустошаванията, които имъ направихж Дебранитѣ въ 1889 година. *Богомила*, най-забѣлѣжителното село въ Азотъ, е центъръ търговски и административенъ. Селяни отъ ближнитѣ полски села въ недѣля дохаждатъ тукъ като на пазарь да продаватъ жито, въ замѣна на което купуватъ дрѣбни домашни потрѣбности. Благодарение на сгодното географическо положение, Богомила ще се развива и уголѣмява. Нуждно е въ него да

да се отвори и пазарь. *Согле* на $1^1/_2$ часъ отъ Орѣше и на 2 часа отъ Богомила съ 70 кжщи. Нѣкога то е било чисто българско село, чифликъ на църкв. св. Богородица. Прѣди 45 години въ него се заселили нѣкой си Дебранинъ Джаферъ и прочутия разбойникъ Мале, бивши полякъ въ селото. Християнитѣ отъ страхъ почнжли да се изселяватъ, до дѣто селото станжло чисто турско. Соглевци разработватъ най-много тютюнъ, отъ който изваждатъ до 6000 товара годишно. *Теово* на $^1/_2$ часъ отъ Согле, отъ двѣтѣ страни на Бабуна, чифликъ съ 130 кжщи. *Оморани* на $^1/_4$ часъ отъ рѣката и на 1 часъ отъ Теово съ 80 бълг. кжщи и 30 арнаутски. Нѣкога селото било чифликъ на ближния Оморански манастиръ „св. Никола“. Арнаутитѣ сж заселени въ него прѣди 60 години. *Мартулци* съ 30 кжщи чифликъ и 10 самостоятелни. *Стари-градъ* съ около 100 кжщи, отъ които 5 сж чифликъ. *Врановци* съ 80 турски кжщи. *Жилци* край Велешкия пжть и *Витанци* чифлици. *Фойница* на единъ часъ отъ Врановци и $^1/_2$ часъ отъ рѣката. Въ околностьта му има много лозя, отъ които излиза добро вино и ракия. Брои 200 кжщи български. *Оравойцъ* на половинъ часъ отъ Фойница и толкозъ отъ рѣката. И то има добри лозя; отъ него до Велесъ има 2 часа. Надъ тѣзи села по височината е с. Крайници.

Отъ лѣво на Бабуна сж селата *Црѣшнево* и Бистрица срѣщу Согле, *Плевение*, чифликъ срѣщу Мартулци—и тритѣ сж расположени по склонътъ на планината на страна отъ рѣката.

По-забѣлѣжителни отъ селата по Тополка сж: *Бълг. Дрѣново*, което е расположено горѣ въ планината и *Лисиче*, долѣ въ полето. Надъ Лисиче по планината отъ дѣсно на Тополка е с. Турско Врановци съ 400 кжщи, населено съ арнаути, които се прѣпитаватъ съ дърводѣлство и гурбетлжкъ. Срѣщу него отъ Бабунската страна на ридътъ е с. Нежилово. *Мелница*—арнаутско село съ 350 кжщи по сжщия склонъ на планината. Откъмъ Бабуна срѣщу него е селото Бистрица. *Голозинци* край рѣката въ полето подъ Мелница, —чифликъ съ 15 кжщи. *Крива-круша* расположено отъ лѣво на Тополка въ планината срѣщу Плевение. *Ново-село* $^1/_2$ часъ по-високо отъ Тополка. До това село свършва високата часть на ридътъ между Тополка и Бабуна; нататъкъ като негово продължение е Долги-ридъ. Тукъ сж селата *Чашка*, не да-

лечъ отъ Тополка, срѣщу Голозинци. *Раковецъ* — въ полето срѣщу Ново-село. *Евлоецъ*—чифликъ край рѣката. *Турско-Оризари* на $^1/_2$ часъ отъ рѣката съ 150 кѫщи. На дѣсно отъ Тополка на Долги-рудъ е *Д.-Оризари*, турско село. Отъ него до Велесъ остава $1^1/_2$ часъ.

V. *Р. Цѓрна* си добина началото въ Сертъ пл. Тя се образува отъ 3 планински потоци: единия отъ тѣхъ слиза отъ билото на Сертъ, дѣто той се вика *Лиска*, извора ѝ е въ една букова кория въ мѣстото *Господски бачила*. Макаръ че е много високъ, въ него има рибки стръвки, за които околнитѣ селяни мислятъ, че сѫ отъ Охридското езеро, съ което извора ималъ подземна връзка. Отъ селото Илино тя подъ името *Илинска рѣка* се спуска надолѣ по-единъ дълбокъ долъ. Другия събира водитѣ отъ Желѣзничкия проходъ и се нарича *Желѣзничка рѣка*, защото минава прѣзъ с. Желѣзнецъ; а третия събира водитѣ на долътъ между Бигла и прѣдгорието ѝ и се нарича *Слоещичка рѣка*, защото минава прѣзъ с. Слоещица. Тритѣ тѣзи потоци иматъ малко вода, защото изворитѣ имъ сѫ слаби. При село Желѣзнецъ тѣ се съединяватъ въ една рѣка, която се нарича *Желѣзничка*. При с. Желѣзнецъ до самата рѣка има изворъ съ възчерна вода. Отъ този изворъ на-долѣ рѣката добива названието *Цѓрна* (Черна). Близо до това мѣсто прѣку една тумба, която отдѣля долината на Църна отъ Демиръ-Хисарското Суво-поле, има една дълбока дупка като пропасть, която сега е покрита съ една плоча. Мѣстнитѣ жители вѣрватъ, че водата на поменѫтия изворъ на Църна идѣла отъ тази дупка и послѣ по долътъ на Доленцкия потокъ влизала въ Желѣзничката рѣка (Църна). Единъ овчаръ, на когото дѣтето се удавило въ дупката, напълнилъ дупката съ камъни и я похлупилъ отгорѣ съ една голѣма плоча, за да не се повтарятъ подобни случки.

Подъ селото Желѣзнецъ рѣката излиза отъ планинското гърло въ Демиръ-Хисаръ. При самото устие на гърлото приима отъ лѣво *Делечката рѣка*, която събира водитѣ на Суво-поле и на юго-западнитѣ склонове на Стърмолъ и Слива планина. Макаръ че бассейна ѝ е сравнително доста голѣмъ, тази рѣкичка е суходолина, защото мѣстата около неѭ сѫ голи и безводни. Отъ устието ѝ надолѣ Църна тече въ една тѣсна долина. Отъ дѣсната ѝ страна надъ самата долина е прѣдгорието на Бигла, а отъ лѣво политѣ на Слива, които

сѫ по-полегати. Край рѣката върви Кичево-Битолското шосе, което малко по-долѣ прѣхвърля рѣката по мостъ. Не далечъ отъ с. Бѣлче Църна излиза въ сѣв.-източния край на Слѣпчанското поленце. Долината ѝ тукъ е по-весела — по неѫ има много нивя и ливади съ много дървеса. Тукъ Църна приима отъ дѣсно *Смилевския потокъ*, който си води началото отъ Църни-върхъ надъ с. Смилево и събира водитѣ на Слѣпчанското поленце и на онази часть отъ източния склонъ на Бигла, която загражда това поленце. Тукъ вече Църна е голѣмъ планински потокъ, нъ не още пълноводна рѣка. Тази ѝ часть съставява горното ѝ течение. Течението ѝ тукъ е силно, нъ не буйно, защото чисто планинската часть на долината ѝ е малка, а отъ Желѣзнецъ надолѣ долината ѝ е доста хоризонтална.

Малко по-долѣ отъ устието на тази рѣкичка Църна влиза въ клисурата, която прорѣзва Крушовската планина и води отъ Демиръ-Хисаръ въ Прилѣпското поле. Тя е неособно кривуляста клисура съ широко дъно и срѣдно стръмни земясти склонове. Въ Прилѣпското поле тя свършва при с. Бучинъ, отъ което е извѣстна подъ названието Бучинска клисура.

Въ Прилѣпското поле Църна тече при самитѣ голи поли на продължението на Крушовската пл. прѣку клисурата. Самата ѝ матка е плитка. Околноститѣ ѝ сѫ или ливади, или пространни пасбища, редко нивя. Дървесна растителность има достатъчно. Тази часть на долината ѝ е весела и производителна. Отъ прохода до тукъ на Църна има 2 дървени моста.

При с. Чепигово отъ лѣвата ѝ страна се влива *Блаторѣка*. Блато нѣма опрѣдѣленъ изворъ — то се образува отъ браздитѣ и потоцитѣ, които слизатъ отъ източния склонъ на Даутица пл. и отъ южнитѣ поли на Мукосъ. До южния край на Даутица то още не прилича на рѣка, такъва става чакъ при с. Обършани. Отъ тамъ тя тече всѣ покрай политѣ на Крушовската планина и при село Чепигово водитѣ ѝ се вливатъ въ Църна. Тукъ въ жгълътъ между 2-тѣ тѣзи рѣки е прочутото у сърбитѣ *Бакърно-гумно*. Блатото е суходолина. Прѣзъ лѣтото то прѣдставява редъ отъ полежища и вирове, водата на които повече е покрита съ трѣвулякъ. Зимно, пролѣтно и есенно врѣме водитѣ му прѣливатъ прѣку брѣговетѣ му и покриватъ полето доста на далечъ отъ него. Сѫщото става и лѣтно врѣме, кога завали силенъ дъждъ.

Прѣзъ това врѣме Блатото неможе да се прѣброди кждѣ-годѣ. Полето около него е много равно, за туй течението на водата е тъй бавно, щото на нѣкои мѣста едвамъ се забѣлѣзва. Тази е причина на голѣмитѣ разливания на водата му.

Отъ притоцитѣ на Блатото по-видни сж: *Прилѣпската* и *Заградската* рѣки — и двѣтѣ суходолини. Първата се съставява отъ 3 потоци: *Дабничка р.*, която иде отъ кждѣ Злато-върхъ и минава прѣзъ село Дабница, *Лѣшничка р.*, която иде отъ Будимажъ и минава прѣзъ с. Лѣница, и *Селечка р.*, която иде отъ Селячка пл. Тритѣ тѣзи рѣки се съединяватъ въ Прилѣпъ. Понеже околнитѣ мѣста сж голи, дотѣ сж испълнили маткитѣ си съ насипи и въ врѣме на дотичание правятъ голѣми пакости въ градътъ. Сжщото прави рѣката и отъ Прилѣпъ надолѣ въ полето. Заградската рѣка е малъкъ потокъ, който тече прѣзъ срѣдъ Прилѣпското поле.

При село Тополчани Църна влиза въ Битолското поле, при политѣ на южния край на Селечката планина. Като се срѣщне съ политѣ на тази планина, тя завива на югъ и прави голѣмъ жгълъ. Църна има характерътъ на суходолинитѣ само че въ по-голѣмъ размѣръ. Зимно врѣме тя е голѣма рѣка, а лѣтно врѣме почти прѣсъхва. Матката ѝ е висока 1—2 адамъ боя. Брѣговетѣ ѝ сж земясти и лѣспо се разяждатъ. Прѣзъ цѣлата зима тя е пълна съ вода, а въ пролѣтно и есенно врѣме, когато се топятъ снѣговетѣ на околнитѣ планини или когато вали много дъждъ, водата ѝ прѣлива прѣку брѣговетѣ и покрива полето съ вода на $^1/_2$ часъ разстояние отъ рѣката. Наводненията на Църна отъ една страна не принасятъ особна врѣда на полето, защото рѣката не тече бързо, а отъ друга страна и не принасятъ голѣма полза, защото малко утайка оставатъ по нивята и ливадитѣ. Понеже брѣговетѣ ѝ въ по-долнитѣ части на полето сж низки и мѣстата на около ѝ сж равни, край Църна има много блата. Най голѣмото блато е между селата: Логоарди, Ноаци, Рибарци, Оптичари и пр. То се простира и отъ двѣтѣ страни на рѣката и има 4 часа дължина и $^3/_4$—$1^1/_4$ часъ широчина. Зимно врѣме при дотичанията на рѣката то се разширява до 2 часа. Цѣлото е покрито съ блатлива трѣва: въ срѣдата съ тръстика, а по крайщата съ шамакъ, отъ който селянитѣ отъ околнитѣ села правятъ много рагозки. Както въ Скопското блато, така и тукъ има кодзи, които сж посѣ троени повече по мърквичкитѣ. Всѣкое отъ околнитѣ сел-

си има своя кодза. За ловение на риба и тукъ се плаща на правителството данъкъ — всѣкой рибарь плаща 30—40 гр. годишно.

Въ Битолско Църна приема най-много вода. Пелистерскитѣ и Вичкитѣ потоци тукъ изливатъ въ неѫ водитѣ на гористия источенъ склонъ на Пелистерската верига, на сѣверо-източния на платото на Вичъ и на западния склонъ на Нидже. Най-голѣми отъ притоцитѣ ѝ сѫ: Шемница, Драговоръ и Сакуловската рѣка.

1). *Шемница* събира водитѣ отъ сѣверния на склонъ на Пелистеръ и отъ източния склонъ на Мала-Бигла. Шемница нѣма особенъ изворъ, тя е отъ онзи видъ рѣки, които се образуватъ отъ изворитѣ на нѣколко планински потоци и порои. Началото си води отъ самото тепе на в. Пелистеръ. Отъ тукъ надолѣ се спуска по единъ дълбокъ долъ покрай Пелистеръ и подъ село Маловища тя приема Малошвикия потокъ, който събира водитѣ на жгъла между Вртешка и Стара-бука. Отъ тази дълбока и тѣсна долина Шемница се освобождава при турското село Кажани, което се намира на Битолско — Охридското шосе. Освободена отъ тѣснината при Кажани, Шемница шумно се спуска надолѣ прѣзъ Гяватската полянка по една камениста и плитка матка. На буйното ѝ течение тукъ сѫ станѫли жертва много хора и добитъци. Край неѫ има много ливади, а на дѣсно отъ тѣхъ е веселото Гяватско поле. При с. Лера Голина пл. и единъ спускъ на Бигла се доближаватъ и Шемница отново влиза въ тѣснина, която държи около 2 часа пѫть. Тази долина не е тъй дива, както Пелистерската: дъното ѝ е по-широко и покрито съ зеленина, склоноветѣ ѝ сѫ по-полегати. Прѣзъ тази долина върви напрѣчния пѫть отъ Прилѣпъ за Охридъ прѣзъ Гявато. Подъ Мраморицитѣ Шемница се освобождава отъ тѣснината ѝ излиза въ Битолското поле, дѣто тече първо паралелно на Църна, а послѣ полека-лека се доближава до неѫ и най подиръ се слива. До Прилѣпското шосе, което ѫ прѣсича по мостъ, Шемница има опрѣдѣлена матка съ брѣгове високи до единъ адамъ бой, а отъ тукъ надолѣ матката ѝ е почти равна съ полето, и въ дотичанията си рѣката свободно се разлива прѣзъ полето. Прѣзъ лѣтото Шемница тукъ е съвършено суха, а прѣзъ зимата и въ дъждовно врѣме е почти равна на Църна.

2). *Драговоръ* (Драгооръ) си получава началото отъ Гривата, която съединява двата върха на Пелистеръ. По сѣв.-източния склонъ на Гривата малко подъ Пелистерскитѣ езера въ една впадина има единъ редъ отъ извори, отъ които се образува Драговоръ. Оттукъ Драговоръ се спуска по единъ широкъ долъ между в. Пелистеръ и Баба пл. Долѣ Драговоръ е прорѣзалъ началото на Баба до дъното и образувалъ дълбока пропасть, която по посоката си е почти срѣщуположна на пропастьта на Шемница оттатъкъ в. Пелистеръ. Пропастьта свършва при с. Братово. Буйното течение въ тази пропасть Драговоръ спазва до Битоля. До Битоля маттата му е камениста, а въ градътъ тя е дълбока, на-брѣжнитѣ му сж високи и добрѣ уредени — Драговорската улица е главната улица въ Битоля. Подъ Битоля и даже въ долния край на Битоля матката ѝ става плитка, за туй Драговоръ въ врѣме на пълноводие прѣлива върху брѣговетѣ и прави пакости, както и всичкитѣ други потоци, които текжтъ прѣзъ Битолското поле. Драговоръ има дължина около 6 часа. Той събира водитѣ на сѣверната половина отъ източния склонъ на Баба пл., които води се събиратъ въ него чрѣзъ 4 малки потоци съ буйно течение.

3). *Сакуловската* рѣка си води началото отъ Драганова нива въ жгъла между Вичъ и Аралищка планина. До Кучковени тя тече бързо и се нарича *Елеовска рѣка*, отъ селото Елеово, прѣзъ което минава. Долината ѝ до тукъ има каменисто дъно и гористи не тъй стръмни склонове. Около с. Кучковени въ нея се вливатъ 3 малки потока: *Негованската р.*, която извира $^3/_4$ часа подъ в. Вичъ, минава прѣзъ селата Негованъ, Лѣсковецъ и Въртоломъ и се влива въ Елеовската р. 5 минути подъ с. Кучковени. Течението ѝ е значително по-тихо, отколкото на Елеовската рѣка, дъното на долината ѝ е пѣсъчливо и покрито съ нивя, посѣяни съ ръжь и бобъ. *Бѣлъ-каменската*, която извира отъ в. Вичъ при с. Бѣлъ-каменъ. Течението ѝ не е много бързо. *Неретската* или *Которската рѣка*, която се захваща отъ планината надъ Неретъ, минава прѣзъ Неретъ и Котори и се слива съ Елеовската рѣка при с. Кучковени. Всичкитѣ тѣзи потоци вървжтъ по сѣверо-източна посока и при с. Кучковени, което е расположено при политѣ на Вичъ подъ Леринъ, се събиратъ въ една рѣка. Долинитѣ имъ сж доста

широки и тъй постепенно се снижаватъ надолѣ, щото по тѣхъ може доста свободно да се ходи и съ кола.

Отъ тритѣ тѣзи потоци се образува една доста голѣма рѣка, която зимно врѣме мжчно може да се прѣгази. До с. Лажани тя тече по сѣверна посока. При послѣдното село въ нея се вливатъ съ общо устие *Неолската рѣка*, която се захваща отъ сѣверния склонъ на Вичъ и протича по долътъ между спусковетѣ Кула и Лопушка пл., и *Леринската р.*, която се захваща отъ Бигла пл. надъ с. Арменско и минава прѣзъ Леринъ. Оттукъ надолѣ до вливанието си въ Църна тя тече по сѣверна посока и носи имената *Лажанска* и *Сакуловска рѣка*. При с. Петораци тя приема *Вощаранската р.*, която събира водитѣ на Нидже, а при самото си устие тя приима *Буфската* или *Клѣщинската рѣка*, която събира водитѣ на южната половина отъ Пелистерската верига чрѣзъ нѣколко потоци.

Общата рѣка въ полето се именува разно: Елешка, Лажанска, Сакуловска и пр. Отъ Лажани надолѣ тя тече бавно и тихо. Долината ѝ е широка и дълбока, за туй рѣката не се разлива въ дотичанията си. Матката ѝ е пѣсъчлива. Лѣтно врѣме не прѣсъхнува съвсѣмъ и може да се гази, а зимно и пролѣтно врѣме тя е непрѣгазима. Тогава ѭ минаватъ по мостоветѣ на желѣзницата и на джадето отъ Солунъ за Битоля и по дървенитѣ мостове при с. с. Попожани и Петораци.

При с. Скочивиръ Църна остава полето и влиза въ Мариово. Като прѣсече тази мѣстность надлъжъ по една дива кривуляста и дълбока долина съ каменисто дъно и съ стръмни гористи склонове, чрѣзъ една тѣсна клисура излиза въ Тиквешкото поле. Тукъ водитѣ ѝ свободно си текжтъ по една широка долина, която е покрита съ оризници. Лѣтно врѣме тукъ Църна едвамъ покрива краката на бродителя до колѣнитѣ, а прѣзъ зимата тя е непрѣгазима. Понеже нѣма мостъ, прѣзъ това врѣме ѭ минаватъ съ ладия. Църна се влива въ Вардаръ подъ станцията Криволакъ и му дава зимно врѣме толкозъ вода, колкото той носи отгорѣ. Църна е най-голѣмия притокъ на Вардаръ и четвърта по голѣмина и значение рѣка подиръ Вардаръ, Ч.-Дринъ и Бистрица (Алиакмонъ).

Бассейнътъ на Струма.

Отъ този бассейнъ въ границитѣ на описваната отъ мене область влизатъ само водитѣ на южния склонъ на Плачковица въ Радовишко. Водопрѣдѣлътъ на тѣзи води съ Мадемската рѣка (притокъ на Лакавица) образува източния край на Щипско—Радовишката плоскость. Отъ Плачковица до Радовишъ водопрѣдѣлътъ между Липовъ-долъ и Тополничката рѣка е опрѣдѣленъ, нъ отъ Радовишъ до Смърдешъ водопрѣдѣлътъ между Сушица и Войславската рѣки (притоци на Стара-рѣка) и Мадемската рѣка (притокъ на Лакавица) е една съвършенно незначителна височина.

Главнитѣ рѣки въ Радовишко отъ този бассейнъ сж:

Стара-рѣка (началото на Струмица или Понтусъ у старитѣ), която Радовишани наричатъ просто *Рѣка*, а селянитѣ ѫ викатъ *Градска-рѣка*. Тя въ началото се съставява отъ 2 потока: отъ собственно Стара-рѣка и отъ *Кури-дере*. Първия извира отъ върхътъ на Плачковица тамъ, дѣто тя се нарича *Срѣдна*. Слѣдъ съединението на 2-тѣ рѣкички въ тѣхъ се влива *Църничка р.*, така наречена отъ мѣстността *Църници* около извора ѝ, дѣто Радовишани държатъ на пасбище стадата си отъ началото на пролѣтьта до срѣдата на лѣтото. И тритѣ тѣзи потоци протичатъ прѣзъ дълбоки, тѣсни и криволясти долища, покрити съ овощни дървеса. Понеже иматъ извори, тѣ не прѣсъхнуватъ прѣзъ цѣлото лѣто. Отъ устието на Църничката р., която се намира $^3/_4$ часа надъ градътъ, долината на Стара-рѣка се разширява и става насипна. Отъ тукъ надолѣ тя се спуска по юго-източна посока прѣзъ полето, близо до политѣ на Плачковица и се влива въ Струма (въ Петричко) слѣдъ едно течение отъ 14 часа. Долината ѝ въ полето е плитка и широка, а мѣстата около нея сж блатисти. По тѣхъ близо до градътъ сж Радовишкитѣ градини, по-долѣ има много ливади, царевици и бостани, а въ Струмишко има и оризници.

Стара-рѣка или Струмица приема водитѣ на южния склонъ на Плачковица и Огражденъ и на сѣверния склонъ на Благуша и спускътъ ѝ Смърдешъ планина.

Часть III.

Пѫтни съобщения.

Глава I.

Желѣзници и станции.

Описваната отъ мене область е прорѣзана съ 2 желѣзници: Солунско-Митровичката желѣзница, — отъ станцията Криволакъ (Тиквешко) до прохода Качаникъ и Сръбската желѣзница отъ Скопйе до Зибефче.

По всичкото си продължение въ границата на Скопския санджакъ, Солунската желѣзница върви по долината на Вардаръ. Намирамъ за излишно да дамъ подробно по-добро описание на пѫтя, тъй като туй доста сполучливо е направилъ Г. Бендеревъ въ свойта география на Балканския полуостровъ. Азъ ще дамъ нѣкои други допълнителни бѣлѣжки.

Отъ Криволакъ до Скопйе пѫтя има всичко 98 километра, именно: отъ Криволакъ до Градско 21, отъ Гр. до Велесъ 28, отъ В. до Зелениково 36 км. отъ З. до Скопйе 13 км. Въ това продължение тя има тѣзи станции: Криволакъ, Градско, Велесъ, Зелениково и Скопйе.

Криволакъ е до селото на сѫщото име и на 20 минути отъ Тиквешкото градче Неготино. Криволакъ е станция на Щипско, Кочанско, Тиквешко и Радовишко. Най-много работи съ Щипъ, защото въ Кочани и Радовишъ търговията е тъй слабо развита, че никой търговецъ нѣма прави съобщения съ Солунъ.

Щипъ събира всичкитѣ имъ произведения и ги прѣпраща въ Солунъ и наопаки — Солунскитѣ стоки се разнасятъ въ тѣзи мѣста отъ Щипяни, които ходѫтъ по пазаритѣ имъ или пакъ тѣ сами дохождатъ на Щипския пазаръ.

По навикъ отъ старо врѣме това значение имаше Щипъ и за Кратово и Паланка, нъ напослѣдъкъ туй се губи, и мѣстото на Щипъ заематъ Куманово и Скопйе. За прибли-

рание и испращание стокитѣ Щипскитѣ търговци имать на Криволакъ свой коммиссионеринъ, на който плащатъ извѣстно право. Стокитѣ носѫтъ на конье кираджии, повечето турци отъ околнитѣ села, а за пѫтници тѣ имать двама градски таксилдари-турци, които ходѫтъ на Криволакъ два пѫти въ недѣлята за пѫтници и за пощата.

Станцията Градско се нарича така отъ ближното селце на сѫщото име. Тя е въ сѣвероисточния кѫтъ на Тиквешкото поле, не далечъ отъ Вардаръ, срѣщу Уланци, доста голѣмо село, расположено по голия склонъ на лѣвия брѣгъ на Вардаръ. Станцията е по-добра и по-уредена отъ Криволачката. Има 2 ханища, дукяни и 2 магази за стоки. Мѫчнотията за вода ще почувствува всѣкой пѫтникъ, който би слѣзълъ на тази станция, защото ѫ донасятъ отъ Вардаръ, а пъкъ водата на Вардаръ тукъ е блудкава, нечиста и нездрава. Голѣмата горѣщина прѣзъ лѣтото на тази низка, обиколена съ скалисти височини, часть на Тиквешкото поле още повече уголѣмява несгодноститѣ за животъ въ това мѣсто. Станцията Градско бѣ най-важната станция на Солунската желѣзница, защото прѣзъ неѫ се испращахѫ за Солунъ стокитѣ на цѣлия Битолски санджакъ, прѣзъ неѫ минавахѫ всичкитѣ пѫтници отъ цѣла южна Македония и Албания за въ Сърбия, Влашко и България. За распращание и распрѣдѣление стокитѣ тамъ имаше коммиссионери, на които всѣкой търговецъ плащаше извѣстно коммиссионерско право. Въ Прилѣпъ и Битоля тѣзи стоки се прѣнасяхѫ на биволски кола отъ мохаджиритѣ турци, а пѫтницитѣ пѫтуваxѫ на брички и файтони, които сѫ въ изобилие въ Прилѣпъ и Битоля. Стокитѣ и пѫтницитѣ минавахѫ все прѣзъ Прилѣпъ, отъ което този градъ доста много печелеше и се крѣпеше. За пѫтници и стоки отъ Битоля конкуренти на желѣзницата бѣхѫ кираджиитѣ, които прѣзъ Воденъ ходѫтъ въ Солунъ. За да не се пращатъ и донасятъ стокитѣ въ Битоля прѣзъ Воденъ съ кираджии, компанията на желѣзницитѣ бѣ понижила цѣната на кирията за Битолскитѣ стоки. Въ станцията Градско желѣзницата оставаше най много стоки и забираше най-много пѫтници. Особно тя се съживяваше, когато отъ Битолско и Прилѣпско се носѣше жито въ Солунъ. Напослѣдъкъ съ Солунско-Битолската желѣзница Градско изгуби твърдѣ много отъ значението, защото даже на Прилѣпчани по-изнася да испращатъ и донасятъ стокитѣ си прѣзъ Битоля

отъ колкото прѣзъ Градско. Прѣзъ Градско се внасяхѫ въ страната всичкитѣ вънкашни произведения, а се изнасяхѫ за Солунъ житни и други земледѣлчески произведения.

Зелениково е маловажна станция, за туй тамъ желѣзницата стои само нѣколко минути. Тя е прѣдназначена за селата въ долината на Вардаръ между Велесъ и Скопйе и за сѣверната часть отъ Велешкия Азотъ.

Скопйе. Станцията е направена вънъ отъ града на дѣсно отъ Вардаръ. Най-близу до нея сѫ нѣколко хотели. Отъ станцията до градътъ право на главния мость има джаде доста широко, нъ забѣлѣжително по голѣмата каль — зимно врѣме и по гѫстия прахъ — лѣтѣ. По него работятъ много файтони, които возятъ твърдѣ ефтино. Както въ административно, тъй и въ търговско отношение. Скопската станция държи първо мѣсто въ цѣлата линия. Значението ѝ особно се уголѣми, отъ като се направи Сръбската желѣзница. До направата на послѣдната тя бѣше станция за Скопско, Тетовско, Кумановско, Кратовско, и Паланечко; а сега тя остава станция само на Скопско и Тетовско, нъ пъкъ е свързанъ съ Европа.

Освѣнъ Солунскитѣ и Европейскитѣ стоки, прѣзъ нея се носятъ разни произведения отъ Горна Албания за въ Скопйе. Отъ Скопската линия се отдѣля клонътъ за Сърбия до Зибевче на длъжъ 86 км.: отъ Скопйе до Аджарларъ 20, отъ А. до Куманово 10 и отъ К. до Зибефче 49. При Скопйе за нея се направи особна станция въ южния край на градътъ до голѣмия желѣзенъ мостъ на Вардаръ, но, като се спогодихѫ двѣтѣ компании, старата Скопска станция станѫ обща и за двѣтѣ линии и „новата станция“ останѫ непотрѣбна.

Аджарларъ, при едноименното село, е прѣдназначена да прибира произведенията на селата въ Блатото. Прѣзъ нея се носи жито въ Скопйе.

Кумановската станция е направена $^1/_2$ часъ на юго-западъ отъ Куманово. Отъ градътъ до нея сновятъ 2—3 първобитни коли. Освѣнъ на Куманово тя служи за станция на Паланка и Кратово. Прѣзъ нея се изнася главно жито и добитъкъ.

Солунско—Митровичката желѣзница има твърдѣ голѣмо значение въ културно и търговско отношение. Търговското ѝ значение е двойно: тя е повлияла на търговскитѣ отношения на нашата страна съ Европа, прѣзъ Босна повлияла е и на мѣстната вѫтрѣшна търговия. Азъ ще разгледамъ

влиянието, което е тя указала на вжтрѣшната търговия на градчетата и мѣстата около неж.

Битоля. Търговскитѣ сношения на Битоля съ Солунъ отъ напрѣдъ се водѣхж исключително прѣзъ Воденъ съ кираджии, а често стокитѣ се носѣхж и на камили. Понеже прѣнасянието на стокитѣ по този начинъ е подхвърлено на много случайности, нередовности и опасности, търговията бѣше въ не нормаленъ видъ, пяцата на стокитѣ твърдѣ непостоянна, печалбитѣ непрѣдвидени и неопрѣдѣлени. Компанията на желѣзницата бѣше взела особни мѣрки за конкуренция съ кираджиитѣ, поради което сношенията съ Солунъ почнжхж да. ставатъ прѣзъ Градско — Прилѣпъ. Чрѣзъ туй търговията се усили, и Битоля станж търговски центъръ на градчетата въ южна Македония, които напрѣдъ имахж търговски сношения на право съ Солунъ; отъ друга пъкъ страна изгуби Прилѣпъ и Кичево, защото стокитѣ отъ Градско за тамъ иджтъ по-лесно отъ колкото за Битоля, и Дебъръ, който се дръпнж въ Скопйе. За улѣсвение на пжтницитѣ имаше комиссия съ контори въ Солунъ, Прилѣпъ и Битоля, която отъ Солунъ спазаряваше пжтницитѣ за до Битоля. Обаче новата Солунско—Битолска желѣзница тури край на това. Сношенията сега ставатъ прѣзъ Воденъ; съ туй Битоля отъ една страна изгуби нѣкои градчета въ южна Македония като Леринъ, Костуръ, Кайляри и Кожани, които влѣзохж въ прави съобщения съ Солунъ, а отъ друга страна станж по-здравъ търговски градъ и си придоби мѣстата отъ Прилѣпъ до Дебъръ и Кичево въ ущърбъ наСкопйе и Градско.

Прилѣпъ. Значението на желѣзницата (Сол.-Митр.) за него бѣ двояко: полезно и врѣдително. Достатъчно е да си припомнимъ фактътъ, че тя унищожи забѣлѣжителния и първъ по търговскитѣ обороти въ Македония панаиръ, който въ единъ мѣсецъ даваше толкозъ пари, колкото не добиватъ въ цѣла година, за да разберемъ голѣмата врѣда, която тя нанесе на Прилѣпъ. Тя стана причина за обѣднението на много отъ планинскитѣ Прилѣпски села, на които напрѣдъ главния поминъкъ съставяваше кираджилъка. Нъ заедно съ туй тя принесе на Прилѣпъ и извѣстна полза — желѣзницата отвори пжтя на житото на Пелагонийското поле за Европа прѣзъ Солунъ. Като по-близъкъ до станцията Градско, Прилѣпъ станж центъръ на житната търговия на цѣлото поле.

Край правата облага отъ това Прилѣпъ се ползуваше и съ туй, че той станѫ пазарище на житата за селянитѣ на цѣлото Кичевско поле, а това не е маловажно за единъ не голѣмъ градъ, какъвъто е Прилѣпъ. Не малко полза извличаше Прилѣпъ и отъ туй, дѣто, като бѣ на пѫтя за въ южна Македония, прѣзъ него минаваха всички стоки и пѫтници, а съ прѣнасването на стокитѣ се прѣхранваха много души. Лѣсно е да се разбере, че и Прилѣпъ ще упадне значително съ направата на новата Битолска желѣзница. Кичевско и полскитѣ села ще се оттеглѫтъ на Битолския пазаръ. Градско се затваря и Прилѣпъ рискува да се обърне въ село. Това добрѣ сѫ го разбрали Прилѣпскитѣ търговци, тъй че повиднитѣ отъ тѣхъ си прѣнесоха конторитѣ въ Битоля, а много фамилии се изселиха и избѣгаха въ странство.

Тиквешъ. За Тиквешъ желѣзницата е била не отъ особна важность, понеже повечето отъ произведенията му сѫ имали и иматъ за свое пазарище други градове; оризътъ, анасонътъ, сусамътъ, виното и оцетътъ сѫ се продавали всѣкога въ Прилѣпско, Битолско, отчасти въ сѣв.-западна Македония до прѣди войната. Колкото за афионътъ, както и по-напрѣдъ, пакъ го купуватъ повече Щипски търговци, защото Щипъ е центъръ на търговията съ афионъ и защото въ Тиквешъ нѣма такива капиталисти, които да го събиратъ; жито редко се изнася отъ Тиквешъ.

Желѣзницата съ вноснитѣ произведения е грабнѫла Тиквешъ отъ Щипскитѣ търговци, които по-напрѣдъ носѣхѫ на пазаритѣ въ Кавадарци и Неготино стоки и помогнѫ много за подиганието и за развитието на градчето Неготино. Като по-ближно до желѣзницата, то станѫ търговски центъръ на каазата, привлѣче пазарътъ и захванѫ да се уголѣмява и развива на смѣтка на другитѣ двѣ градчета—Кавадарци и Ватоша.

Велесъ. Разрушителното влияние на желѣзцицата за Велесъ бѣше твърдѣ рѣзко и силно. Расположенъ на онова мѣсто на Вардаръ, дѣто той става пълноводна рѣка, на пѫтищата, които водѫтъ въ Вардарската долина отъ плодороднитѣ и богати съ жито Пелагонийско и Овче-полета, Велесъ трѣбваше да стане центъръ на житната търговия, която ставаше по Вардаръ на салове. Велесъ бѣше центъръ—посрѣдникъ на съобщенията между Македония, Сърбия и отсамъ-Балканска-България — София, Радомиръ, Кюстендилъ, Враня

и Нишъ бѣхѫ прѣкрасни пазарища за виното, ракията и бахчованджийскитѣ му произведения. По тѣзи причини Велесъ бѣше първия търговски градъ въ Македония, Велешани бѣхѫ богати, силни въ всѣко отношение, между прочемъ, въ църковно-училищнитѣ и народни работи. Желѣзницата му отне житната търговия, главната основа за величието на Велесъ, го потърси отъ основа, а послѣдната война, като ограничи мѣстата за търговия съ границитѣ, окончателно го съсипа.

Щипъ—Скопйе. Желѣзницата испърво видоизмѣни търговията на тѣзи два града, безъ да намали търговското имъ значение, а по-послѣ на първия градъ намали търговското значение, а на втория го увеличи. Солунъ отъ напрѣдъ още билъ посрѣдникъ на вънкашната търговия на страната ни, само че размѣритъ на тази търговия по-прѣди е билъ по-ограниченъ и споредъ това Солунъ не еималъ онова значение, което има сега. Прѣди направата на желѣзницата стокитѣ отъ Солунъ се носѣхѫ съ кираджийски кервани по долината на Вардаръ. Щипъ и Скопйе бѣхѫ центроветѣ на Солунската търговия на сѣв.-западна Македония и сѣверна Албания, тѣ бѣхѫ складочни мѣста, дѣто се донасяхѫ Солунскитѣ стоки, които по-послѣ отъ тамъ се разнасяхѫ по другитѣ мѣста: Скопйе доставяваше тѣзи произведения на сѣверна Албания, а Щипъ на сѣверо-западна Македония. Щипъ по търговскитѣ обороти стоеше по-горѣ отъ Скопйе. На Сѣрския и Прилѣпския панаири Щипскитѣ търговци заемахѫ едно отъ най-виднитѣ мѣста. Начинътъ, по който се извършвало прѣнасянието на стокитѣ отъ Солунъ до Щипъ и Скопйе на толкозъ далечно растояние и слѣдствията отъ туй върху характера и обемътъ на търговията, сѫ, споредъ мене, твърдѣ интересни за историята и търговията въ нашия край. Желѣзницата тури край на този начинъ за водение търговскитѣ съобщения и на този търговски режимъ.

Въ тази смисъль азъ казахъ по-горѣ, че тя най-напрѣдъ видоизмѣни режимътъ на търговията. Обаче, значението на тѣзи градове, като търговски центрове за часть отъ Албания и Македония, тя не можа да унищожи. Лишени отъ голѣми капитали, търговцитѣ отъ градоветѣ по сѣверна Албания и сѣв.-западна Македония, като по навикъ, продължавахѫ и нѣкои още продължаватъ да водѫтъ търговията по старо му въ Скопйе и Щипъ на мѣсто да влѣзѫтъ въ прави търговски сношения съ Солунъ. Скопйе пакъ продължава да доставява Европейски

стоки на сѣверна Албания. Щипъ чрѣзъ своитѣ „*пазарджии*“ още продължава да е центъръ на околнитѣ паланки. Нъ съ течение на врѣмето, подкопанъ отъ основа, този режимъ полека-лека почнѫ да отпада. Отъ разнитѣ градчета най-заможнитѣ хора почнѫхѫ да влизатъ въ прави търговски сношения съ Солунъ, тъй че Скопйе и Щипъ останѫхѫ центрове за послѣднитѣ търговци. За Щипъ това бѣше съсипия, защото нѣмаше друго нѣщо да го подкрѣпи, а свързването на желѣзницитѣ отвори новъ изворъ за търговска работа — въ този духъ по-горѣ казахъ, че по-подирѣ желѣзницата повлия върху търговското значение на тѣзи 2 града въ отрицателна смисъль за Щипъ, въ положителна за Скопйе.

Тетово. На Тетово тази желѣзница много помага да му даде онова значение, което това градче трѣбва да има поради своето географическо положение. Това влияние тя още не оказала, защото търговцитѣ се лишаватъ стъ потрѣбнитѣ капитали за търговия, защото края е затънтенъ, съобщенията съ околнитѣ му мѣста сѫ трудни и опасни. Нъ все тя му оказа извѣстно влияние: сношенията му съ Скопйе станѫхѫ по-силни, нѣкои търговци влѣзохѫ даже въ прави сношения съ Солунъ. Происхождението, положението и значението на Тетово и Кичево иматъ много общо помежду си, нъ днесъ по размѣритъ на търговскитѣ обороти Кичево е село спрѣма Тетово, а туй прѣдимство Тетово дължи на желѣзницата.

Куманово отъ напрѣдъ бѣше въ областьта на Щипската търговия по извѣстни артикли, на Скопската по други. По навикъ Щипски и Скопски дрѣбни търговци още продължаватъ да носѫтъ, макаръ и въ твърдѣ ограничени размѣри, нѣкои произведения. Сръбската желѣзница не само че освободи Куманово отъ подчиненость къмъ Щипъ и Скопйе, нъ му придаде или, по-добрѣ, има да му придаде извѣстно значение на търговски центъръ. По своето положение при желѣзницата той е прѣдназначенъ да бѫде търговска станция на Овче-поле, часть отъ Кочанско, цѣло Кратовско, Паланечко и Прѣшовско.

Глава II.

Пѫтища.

Отсѫтствието на удобни пѫтища, силнитѣ грабежи, убийства по пѫтищата отъ систематически разбойници или отъ

селянитѣ на турскитѣ села край тѣхъ бѣхѫ отчасти и сега сѫ една отъ най-голѣмитѣ прѣчки за развитието на търговията по насъ, а особено въ прѣдметната на описанието ми область, която по положение се смѣта за часть отъ арнаутлукътъ. Даже широкитѣ работни „*друмища*“, главни пѫтища, тъй въспѣвани въ народнитѣ пѣсни и приказки, сѫ пародия на пѫтищата по несгодноститѣ, които тѣ прѣдставявать за пѫтуване прѣзъ зимата. Обаче, отъ войната насамъ правителството се завзело да свързи и свързало всичкитѣ почти градове съ шосета (джадета), по които могѫтъ да работѫтъ и кола.

Наистина, направата на тѣзи пѫтища е била и е голѣма тежесть за населението (напрѣдъ всѣкой житель бѣше дълженъ да работи пѫть 3—4 дена въ годината, а сега плаща като редовенъ правителственъ данъкъ 10 гр. на глава за пѫть) и пѫтищата пакъ сѫ не сгодни, защото паритѣ ходѫтъ въ джебоветѣ на чиновницитѣ, не сѫ лишени и отъ обири и убийства отъ разбойници; при всичко това, фактъ е, че правителството е взело по начало мѣрки за улѣснение, поправление и осигорявание пѫтнитѣ съобщения. Въ кѫсия периодъ отъ десетина години, отъ като това начало се е въвело, дѣлото по уреждането на пѫтищата е показало значителни резултати за развитието на търговията и сношенията на разнитѣ градове и паланки, и нѣма съмнѣние, че това влияние ще расте отъ година на година.

Скопйе, центъра на описваната ми область, като главенъ търговски и административенъ центъръ, расположенъ въ долината на Вардаръ, която чрѣзъ долинитѣ на притоцитѣ си е свързана съ околнитѣ полета, е свързанъ съ джадета съ всичкитѣ околни паланки, исключая Кратово, на което мѣстоположението прѣчи на туй. Освѣнъ тѣзи главни пѫтища — джадета, има и други обикновенни пѫтища прѣзъ планинитѣ и по долинитѣ на рѣкитѣ за краткость и напрѣсѣкъ. Ще разгледамъ еднитѣ и другитѣ.

§ I. Пѫтьтъ Скопйе-Битоля прѣзъ Тетово, Гостиваръ, Кичево и Демиръ-Хисаръ.

Скопйе-Тетово. — Отъ Скопйе до Тетово смѣтатъ да има 8 часа, нъ съ кола се ходи за 6 часа. Пѫтьтъ между тѣхъ е джаде, което върви прѣзъ сѣверо-западния край на

Скопското поле, прѣзъ Дервентъ и прѣзъ сѣверния край на Тетовското поле. По продължението си това шосе прѣсича Вардаръ на 2 мѣста: единъ и половина часъ на западъ отъ Скопйе при. с. Сарай, дѣто надъ него има мостъ съ дървена постелка и при него стражарница и втори пѫть — единъ и половина часъ на истокъ отъ Тетово, дѣто надъ него има старъ каменен мостъ, наречен Желински отъ името на ближното село Желино. По цѣлия пѫть има 7 хана, отъ които 4 въ Тетовската му часть и 3 въ Скопската. Най-работни отъ тѣхъ сѫ хан. на Групчинъ, дѣто обикновенно пѫтниците се спиратъ за почивка. Въ всичките тѣзи ханища нѣма никаква уредба, за туй у тѣхъ нощуватъ само коларите на товарни кола и нѣкои пѫтници откждѣ Дебърско. Наематели имъ сѫ обикновенно арнаути, роднини и приятели на разбойниците въ околнитѣ мѣста.

По този пѫть работѫтъ редовно около 22 кола, които прѣнасятъ пѫтници и стока. Да се не видѫтъ макаръ тѣзи кола! Просто дългнесто корито отъ сковани дъски, турено на 4 колела — това ти сѫ Тетовскитѣ кола, които сѫ приспособени по-скоро за прѣнасяние на стока, отколкото на пѫтници. Испотрошватъ костите на човѣка (въ нѣколко часа пѫть)! Въ Тетово ходѫтъ и файтони отъ Скопйе; могли бихѫ да работѫтъ и повече файтони, нъ сега не работѫтъ, защото нашитѣ българи за икономия слабо внимание обръщатъ на сгодностите въ пѫтуването.

Коларитѣ сѫ повече арнаути и турци отъ Гостиваръ и Тетово; християнинъ коларъ редко се осмѣлява да работи по този опасенъ пѫть. Обикновенната цѣна е едно бѣло меджидие на пѫтникъ.

На такъва една кола съ най-извѣстния Тетовски коларинъ се упѫтихъ отъ Скопйе за Тетово. То бѣше въ силнитѣ горѣщини прѣзъ втората половина на м. юли. Отъ Скопйе по този пѫть се излиза отъ западния край прѣку височината, на която е построено калето. Вънъ отъ послѣдното и край пѫтя сѫ баракитѣ (лагеритѣ), дѣто лѣтно врѣме живѣѫтъ солдати. Като изгледашъ за послѣденъ пѫть „Широко-Скопйе“, слизашъ по западната страна на височината, първо край баракитѣ, а по-нататъкъ край тюлбетата (То сѫ два дѫгообразно завити, накръсть расположени и горѣ прѣпрѣчени стълбове, високи нѣколко метра и направени обикновенно отъ тухли. Тюлбета има навсѣкждѣ по турскитѣ

гробища. По всѣка вѣроятность тѣ сж гробници и паметници на знаменити нѣкои турски личности) и слизашъ въ Вардарската долина. Още при тюльбетата прѣдъ тебе се открива една низка равна широка до 70 — 80 метра равнина, прошарена на зелено, черно и бѣлолъскава, — то е матката на Вардаръ. Ливадитѣ край неж ѝ придаватъ зеления шаръ, черното образуватъ върбалацитѣ въ горния ѝ край, а всрѣдъ еднитѣ и другитѣ лъщи водата.

Отъ дѣсно на рѣката и надъ неж се издигатъ Водно и Нерезечката планина, нѣкждѣ глиняста, нѣкждѣ скалиста, повечето покрити съ храсталаци и редки дървеса, а отъ лѣво надъ неж свършватъ послѣднитѣ спускове на скопска Црнагора, които и образуватъ бѣло-глинястия земястъ лѣвъ брѣгъ на Вардаръ, високъ 40—50 метра надъ рѣката. Подъ самия лѣвъ брѣгъ свободно, нъ бързо си тече Вардаръ, раздѣленъ на множество ржкави. Прѣзъ лѣтото Вардаръ е доста малъкъ, ржкавитѣ му приличатъ на голѣми бразди, които свободно могжтъ да се прѣгазжтъ, нъ и безъ да е видѣлъ човѣкъ пролѣтния мълчаливъ, нъ силенъ или страшния дотеченъ Вардаръ, не ще му бжде мжчно да разбере, че героя и владѣтеля на такъва широка равнина е нѣкоя голѣма рѣка. Подъ стръмнитѣ стѣни на самото кале Вардаръ събира водитѣ си наедно, като да се приготовява да влѣзне съ всичката си сила и величие въ градътъ.

Въ тинястата му матка тукъ постоянно лѣниво сж испружени или се плѣскатъ суритѣ биволи, които пасжтъ поливадитѣ край него. Понеже въ градътъ е запрѣтено кжпанието въ Вардаръ, тукъ като на скришно мѣсто иджтъ да се кжпжтъ дружини дѣца отъ Скопйе.

Въ тази долина пжтьтъ върви по лѣвия голъ брѣгъ на продължение около три-четвъртъ часа. Като ходишъ по него отъ лѣво подъ себе си имашъ низката и равна долина на Вардаръ съ червеноглиняститѣ голи поли и съ плоскитѣ обрасли склонове на Водно и Нерезечката планина, прѣдъ тебе и прѣку долината е краставия Жеденъ, а на дѣсно голия лѣвъ брѣгъ на Вардаръ, прѣзъ който насрѣдъ пжтя и по долината на Крива-рѣка се мѣрнува прѣдъ очитѣ ти извѣстния Скопски водопроводъ. Високия лѣвъ брѣгъ свършва, и слѣдъ три-четвърти часъ вървежъ край пжтьтъ слизашъ въ общата долина на тритѣ главни водни жили на Скопско: Вардаръ, Лѣпенецъ и Трѣска, които съ общи сили обра-

зували тази равнина. Тази долина е равна като тепция и има глинясто-пѣсъчлива наносна почва, която е много производителна. — сега тя се сѣе повечето съ царевици и бостани, нъ нѣкога цѣлата е била покрита съ оризници, отъ които си добили названията селата Дол., Гор. и Срѣдно Оризари, които сж расположени по неж и край неж. Водата на Лѣпенецъ и на Вардаръ на много мѣста лежи, почвата е лека, насипъ има достатъчно, слѣдователно тази долина притежава потрѣбнитѣ условия за развито оризарство, при всичко туй, за голѣмо щастие на Скопйе, прѣди 25 — 30 години оризницитѣ сж прѣмахнжти и обърнжти въ нивя, оризарството е съвършенно унищожено, защото ориза слабо е вирѣялъ. До колкото можахъ да научж нѣщо и друго по този клонъ на земледѣлието, причината на туй се крие въ температурата на водата на Лѣпенецъ, Вардаръ и Трѣсва, които иджтъ отъ гористи мѣста и водитѣ имъ сж студени, а студената и бистра вода не е сгодна за оризницитѣ.

Щомъ слѣзнешъ въ тази равнинка, минавашъ по единъ старъ и развалень мостъ мжтния и лудъ Лѣпенецъ и прѣку желѣзния пжть при куличето, дѣто стоjтъ гюмрукчии, минавашъ синия съ дрѣбно камениста матка и бавно текущъ Дервентски Вардаръ по единъ мостъ подобенъ на Лѣпенечкия Отъ тукъ на дѣсно се открива прѣдъ тебе долината на Вардаръ отсамъ Жеденъ въ източната половина на Долния Дервентъ. Отъ Вардарския мостъ прѣзъ с. Сарай край Дервентскитѣ хълмове пжтьтъ завива и стига до устието на Дервентската рѣка, дѣто пжтника се прощава съ Скопското поле и занавлиза въ Дервентъ, който отдѣля Тетовското и Скопското полета. Тетовското поле се скача съ Скопското чрѣзъ долини : долината на Вардаръ въ сѣв. — източния край и онази на Дервентската рѣка въ юго-западния. Първата е тъй наречена Долни Дервентъ, а втората — Горния Дервентъ.

Горния Дервентъ въ Скопско има едно отверстие, а въ Тетовското поле 2 : едното е Здравевъ-забелъ при в. Групчинъ срѣщу Тетово, а другото е Света по-горѣ отъ Здравевъ-забелъ и надъ с. Челопекъ, което се намира 3 часа на югоистокъ отъ гр. Тетово при политѣ на Сува-гора. Отъ послѣната тукъ се отдѣля широкъ спускъ наречень Голо-бърдо, което отъ една страна се продължава край Тетовското поле на около 1—1¼ часъ до Групчинъ, дѣто се издига тепето му Здравевъ-забелъ надъ едноимения проходъ между

него и Групчинъ, а отъ друга страна се спуска въ видъ на прѣдгорие, което върви паралелно на Сува-дора чакъ до Скопското поле. Въ мѣстото, дѣто се отдѣля, този спускъ е малко снижень. Тукъ е началото на проходътъ Света, който нататъкъ се продължава между Сува-гора и този широкъ спускъ въ видъ на тѣсенъ и дълбокъ долъ съ стръмни склонове.

Въ този долъ си събира водитѣ потокътъ *Дервентска рѣка*, който нѣма особенъ изворъ, а се образува отъ много изворчета, протича прѣзъ прохода Света и при с. Чифликъ излиза въ проходътъ Дервентъ. Слѣдъ нѣколко лжкатушни извивки прѣзъ Дервентъ, той се излива въ Трѣска въ началото на Скопското поле. Този потокъ е сухъ и безводенъ лѣтно врѣме; нъ въ тѣзи мѣста е по-полезенъ и отъ самия Вардаръ: съ долината си той е далъ възможность да се спружи пжтьтъ за Тетово направо, на мѣсто да забикаля Жеденъ за да върви по Вардарската долина. Пжтьтъ за Тетово върви по този потокъ.

Щомъ се покажешъ въ тази долина, влизашъ вече въ мѣста съ другъ характеръ, както по естеството на мѣстото, тъй и по населението. Тукъ се захваща Тетовския арнаутлукъ, защото повечето Дервентски села сж арнаутски. Суха (Сува) гора отъ лѣво и Жеденъ отъ прѣдъ ти ограничаватъ хоризонтътъ, а поменжтото прѣдгорие на Суха-гора и единъ спускъ на Жеденъ между долинитѣ на Дервентската рѣка и на Вардаръ го стѣсняватъ още повече. Пжтьтъ минава по долината на рѣката между тѣзи височини край лѣвия ѝ голъ брѣгъ. Отъ дѣсно на пжтьтъ спускътъ на Жеденъ прѣдставява еднообразна голина, нѣкждѣ съ земясто бѣло-глиняста почва, нѣкждѣ съ скали отъ полуизвѣтрѣянъ бѣлъ полски шпатъ; надъ него и надъ неж надвиснжлъ стои Жеденъ, по склопътъ на който като змии се извиватъ червени дърварски пжтеки, по които се прѣминува въ Тетовско, а на лѣво прѣдгорието по съставътъ и устройството си има наистина другъ характеръ, но все сжщия този не привлѣкателенъ изгледъ. Подъ самитѣ крака на пжтника долътъ на рѣката, покритъ съ дървеса, царевици и ливади, малко услажда погледа му всрѣдъ околната непривлекателна картина. Въ тази часть на пжтьтъ отъ лѣво сж арнаутскитѣ села отъ Чалче, расположени на тенето на прѣдгорието на Суха-гора въ каменисто мѣсто. Слѣдъ единъ часъ вървежъ по такива

мѣста се влиза вече въ самия Дервентъ. И отъ двѣтѣ страни на долината доближаватъ се една до друга двѣ срѣщуположни стръмни скали отъ полски шпатъ, между които води тѣсна пропасть—собственно Дервентитѣ. Като влѣзнешъ въ него, предъ очитѣ ти се испрѣчва единъ краставъ купелообразенъ хълмъ, съ другъ по-малъкъ прѣдъ него—то е източната часть на Групчинъ, на който западния склонъ гледа въ Тетовското поле. Отъ двѣтѣ му страни зѣятъ двѣ пропасти, които го ограждатъ отъ лѣво и отъ дѣсно. Дѣсния—води въ нѣдрата на Жеденъ пл., а по лѣвия върви пѫтьтъ. Десетина още минути вървежъ и влизашъ въ най-тѣсната часть на проходътъ, която часть държи не повече отъ $^1/_4$ часъ, заградена отъ двѣтѣ страни съ отвѣстни непристѫпни скали, дълбоко подъ които е долътъ на рѣката. Тя е тъй оградена, че пиле неможе да прѣлети отъ тукъ, поради което тя е твърдѣ страшна и опасна за пѫтницитѣ. Нѣкога безъ съмнѣние срѣщуположнитѣ скали сѫ били свързани и чрѣзъ тѣхъ Групчинъ е билъ свързанъ съ прѣдгорието на Сува-гора. По послѣ прохода е билъ заграденъ съ искуствена стѣна. Щомъ завлѣзешъ вѫтрѣ въ тѣснината, коларътъ ще ти покаже двѣ ракли, остатъци отъ тази стѣна. Ето какво се помни за тая стѣна въ Тетово. Стрезъ войвода ималъ разбойническата си крѣпость „Стрезо̀о кале“ въ долния Дервентъ. Отъ неговитѣ золуми пѫтницитѣ напустнѫли съвсѣмъ Д. Дервентъ и почнѫли да ходѫтъ по Горния Дервентъ. Като не понасяло туй на Стрезъ войвода, той заградилъ Г. Дервентъ съ стѣна въ най-тѣсното му мѣсто, каквото пѫтницитѣ волею-нéволею да вървѫтъ по неговия пѫть прѣзъ Д. Дервентъ. Чакъ въ Турско врѣме нѣкой отъ султанитѣ развалилъ стѣната, водата на Дервентската рѣка истекла и пѫтьтъ се отпуснѫлъ.

Слѣдъ $^1/_4$ часъ вървежъ прѣзъ тѣснината, стѣнитѣ почватъ да се раздалечаватъ и небосклонътъ се поразтваря. При самия отворъ сѫ единственнитѣ на по тѣзи мѣста ханища на Групчинъ, на които обикновенно се спиратъ колата за отпочивание. Отъ тѣхъ нататъкъ пѫтьтъ завива малко на дѣсно по полегатитѣ южни поли на в. Групчинъ; а рѣката завива на лѣво прѣзъ едно поленце, въ което води прохода Света прѣзъ прѣсѣката на прѣдгорието на Сува-гора при с. Чифликъ. Поленцето е покрито съ ливади и царевици, които пои потокътъ. То дѫгообразно е заградено съ вериги

баири, на единъ отъ които е расположено на пограничното мѣсто на Скопската и Тетовската каази с. Ласкарци. Въ тази часть на пѫтьтъ прѣзъ тѣсninата на Групчинъ захваща да се мѣрнува прѣдъ огитѣ ти Шаръ съ горнитѣ си части.

Полето води въ послѣдната тѣснина на този пѫть, прѣзъ която се влиза все въ Тетовското поле. Срѣщуположно на Групчинъ отъ лѣво на пѫтьтъ се издига купелообразния и малко по-низъкъ отъ него така нарѣчения в. Чемширланъ, защото е покритъ само съ зеленика (чемширъ) Между тѣхъ е проходътъ *Здравевъ-забелъ*, дълъгъ до 20 минути, прѣзъ който пѫтьтъ влиза въ Тетовското поле.

Щомъ излѣзнешъ отъ Забелътъ, прѣдъ очитѣ ти се прѣдставява една разнообразна раскошна картина, която възбужда у посѣтителя неопрѣдѣлени чувства отъ страхъ и веселость, и която мѫчно може да се опише.

Прѣдъ тебе е Тетовското поле въ всичкия си раскошъ! Прѣдъ себе си имашъ богата пъстра мантия отъ зеленина и цвѣтове, кръстосана съ редове дървеса, най-много върби, посрѣдъ тѣхъ — язове съ вода — съ една дума богата градина раздѣлена на лѣхи! Прѣку тѣхъ при политѣ на Шаръ се простира непрѣкѫснѫта кория отъ овощни дървеса, нѣкждѣ наредени правилно, нѣкждѣ събрани на купъ. Струва ти се, че и природата се облѣкла въ най-краснитѣ си празднични дрѣхи и се готви за нѣкое голѣмо тържество. Неусѣтно забравяшъ до тогавашната скука отъ убийствения пѫть, мрачното ти настроение се замѣнява съ най-весело, чувствувашъ се бодъръ подъ влиянието на райския прохладенъ и прѣсенъ Тетовски климатъ. Скоро бѣхъ посѣтилъ Кумановското и Овче-полета. Прѣдъ очитѣ ми се мѣркахѫ тамкашнитѣ голи жълти и дотѣкчителни на гледъ мѣста, главата ми още вриеше отъ нетърпимата жега въ-тѣхъ и въ Скопското поле — всичкото това ми помагаше по-силно да почувствувамъ силата на Тетовския приятенъ вѣтрецъ, усилваше наслажденията отъ веселата живописна Тетовска панорама, защото, както е извѣстно, по истинската стойность на нѣщата се узнава най-добрѣ чрѣзъ сравнение. Надъ тази прѣлѣстна долина се издига гигантския Шаръ, който усилва и усложнява картината на полето. Още отъ срѣдата на Забелътъ ти вече виждашъ части на Шаръ, нъ въ всичкото си величие той ти се прѣдставява чакъ когато влѣзнешъ въ полето. На първъ погледъ той просто поразява те съ голѣмината и видътъ си,

възбужда въ тебе чувства на нѣкакво си почитание, които тѣ каратъ неволно сѐ тамъ да гледашъ, като сегизъ-тогизъ крадешкомъ хвърляшъ погледъ на засмѣнното и весело поле.

Отъ далечъ като го гледашъ, показва се като верига въ видъ на тѣсна и неопрѣдѣлена стѣна, а сега намѣсто туй прѣдъ себе си имашъ една грамада отъ височини, които се надварятъ една съ друга по висотата си. Надъ тѣхъ царува и гордо се издига стѣнообразното било на Шаръ, което ти се прѣдставява като отдѣлна значително далечна планинска верига, надъ и прѣдъ него, като подутъ коремъ надъ човѣка, се издаватъ прѣдгорията му; а между тѣхъ като зинжла ламя зѣжтъ отворитѣ на доловетѣ, прѣзъ които Шарскитѣ потоци слизатъ въ полето. Най-голѣмия отъ тѣхъ-Тетовския зѣе право срѣщу тебе. Въ дѣйствителность Шаръ нѣма естественни прѣдгория, защото той е единъ грамаденъ високъ и широкъ повече скалистъ масивъ; нъ рѣкитѣ съ течение на врѣмето прокопали тъй дълбоко ребрата му, щото тѣ изглеждатъ вече като отдѣлни отъ него височини. Отъ прѣдгорията най-напрѣдъ се испрѣчва прѣдъ тебе Плоча, надъ и задъ която се издига цуцулообразния в. Шаръ. Като влѣзнешъ по-навжтрѣ въ полето, отъ дѣсно ти се показва полегатия Люботърнъ, а отъ лѣво прѣдгорията Вратца и Смрѣка съ скалистия и страшенъ на видъ върхъ Мъздрача, които неволно привличатъ погледа ти. Погледнжти отъ полето отъ страна, тѣзи прѣдгория иматъ съвършенно другъ изгледъ и произвеждатъ съвсѣмъ други впечатления. Тогава тѣ се прѣдставяватъ като тераси, които се испускатъ накждѣ полето и които излеждатъ като единъ редъ отъ рибици безъ опашки, турени съ коремътъ на долѣ, а съ главата на кждѣ Шаръ. Отъ Тетово на долѣ тѣзи рибици сж по-голѣми и съ по-остри ржбове. Ако билото на Шаръ си го прѣдставиме за редъ отъ насѣдали гости, прѣдъ които стожтъ рибицитѣ, то Люботърнъ, този дрѣмящъ и безобразенъ краставъ старецъ, щѣше да бжде кумътъ, прѣдъ когото е спружена най-голѣмата и най-бѣлата риба въ лицето на Рудината и Рогочевската планина.

Отъ исхода на Забелътъ влизашъ вече въ отсамъ Вардарската часть на Тетовското поле. Испървѣнъ виждашъ само срѣдната му часть въ видъ на сжща *тетива*, на която пръттъ образува Шаръ, а конецътъ — р. Вардаръ. Въ най-испъкнжлия край като въ кьоше право прѣдъ себе си виждашъ гжста кория при отвора на единъ голѣмъ долъ—

то е покритото съ дърва градче Тетово при гърлото на р. Пеня. Подиръ малко полето се пораскрива и добива видъ на 6-жгълникъ, а при р. Вардаръ ти се открива вече въ настоящата си форма сир. въ форма на 4-жгълникъ съ дължина отъ с. къмъ югъ 9—10 часа и широчина отъ з. къмъ истокъ 1½ часъ, на който западната страна е възкрива. Въ южния му край е градчето Гостиваръ, а малко по горѣ отъ него е Тетово.

Пжтьтъ върви прѣзъ сѣверната часть на полето приблизително съ обща западна посока. Вардаръ се минава по старъ камененъ мостъ, направенъ за „себапъ“ отъ Тетовскитѣ паши. Отъ него нататъкъ пжтьтъ за Тетово е правъ. Равното тукъ джаде минава посрѣдъ богати царевични нивя и ливади отъ дѣсно и отъ лѣво, покрити съ редове дървеса върбови и овощни. Пжтуването прѣзъ цѣлото поле е приятно, нъ особно приятни сж мѣстата близо до градьтъ. Струва ти се, че ходишъ по искуственно приготовявани мѣста за расходка на гражданитѣ въ нѣкой градъ и че слѣд. ходишъ по нѣкой декориранъ градъ. Съ нетърпѣние искашъ да влѣзнешъ по-скоро въ мнимо голѣмия градъ, по всѣ си оставашъ съ нетърпѣнието, а градъ не виждашъ, защото Тетово е покрито съ такъва буйна дървесна растителность, че досамъ него да си, пакъ не го виждашъ. Това възбужда въ тебе още по-голѣмо любопитство и желание по-скоро да пристигнешъ въ назначеното мѣсто. Потънжлъ въ тѣзи мисли веднага се испрѣчватъ прѣдъ тебѣ гробища, а до тѣхъ кжщи въ родѣ кирпичеви колиби, чувашъ ударитѣ на ковачки чукове, прѣдъ прозореца на колата захващатъ да ти се мѣркатъ отвратителнитѣ турско-цигански шалвари — ти си вече въ източната или циганската махала на Тетово! Въ Тетово прѣстояхъ нѣколко дена и прѣкарахъ доста спокоенъ и приятенъ животъ. Често съ едно наше високо-поставено лице възлизахме на балконътъ на квартирата ни зарань и надвечерь, за да се наслаждаваме отъ веселитѣ и пъстри картини. Тѣ бѣхж покъртили калугерското му сръдце, и той се за тѣхъ говорѣше; това ме твърдѣ очудваше, защото обикновенно сръдцето на калугеритѣ е тъй кораво, че и прѣлѣститѣ на най драматичнитѣ картини не сж въ състояние да го раздвижжтъ, камо ли да го разчувствуватъ. Дотѣкчителнитѣ другадѣ визити и посѣщения тукъ сж твърдѣ приятни. Ние обикновенно седѣхме въ градинитѣ край вода и подъ сѣн-

китѣ на овощнитѣ дървеса, които даватъ прочутитѣ Тетовски гюлябии ябълки. Тѣ, както и плодоветѣ на другитѣ овощни дървеса, ни служехѫ за разхлада.

Тетово е затънтено градче, което редко се посѣщава отъ чужденци, обаче не е тъй опасно за живѣние, както го прѣдставяватъ. Може човѣкъ да си ходи свободно, само, разбира се, трѣбва да държи главата си наведена, чадъри и бастуни да сѫ на страна отъ него, за да не се покажи „сербезъ гяврyръ“. По голѣма опасность има отъ страна на правителството, което строго слѣди чужденцитѣ чрѣзъ прочутия си „Асанъ-чаушъ“. Отъ тая страна особенно лошо е за българитѣ. По внушенията на забѣлѣжителния Симо, намѣстникъ на гръцкия владика у Тетово, всѣкой чужденецъ, българинъ, ще бѫде подхвърленъ на изслѣдване прѣдъ правителството. Благодарение на присѫтствието въ Тетово на нашето високо-поставено лице, което съ влиянието прѣдъ правителството бѣ стрѣснѫло гъркоманитѣ, азъ заминѫхъ незабѣлѣзано. Това ми даде възможность да излѣзѫ и вънъ отъ Тетово, па даже да посѣтѭ и Гостиваръ.

Отъ всѣкѫдѣ около Тетово има великолѣпни мѣста за разходки, настоящи естествепни паркове. Лозята по Хисарътъ съ студенитѣ си води, рѣката и текето прѣку неѭ съ раскошната си обширна градина сѫ наи-обикновенитѣ расходки на тетовци. Цѣлитѣ поли на Шаръ отъ Тетово до Лѣшокъ сѫ единъ непрѣкѫснѫтъ паркъ.

Тетово—Гостиваръ. — Отъ Тетово за Гостиваръ се пѫтува съ сѫщитѣ тетовски кола. Пѫтьтъ върви прѣзъ поле то до нѣкѫдѣ на лѣво отъ Вардаръ, а послѣ по самия му брѣгъ или близо до него. Пѫтуването по този пѫть е лишено отъ онази приятность, която има тетовскиятъ пѫть, защото по-горѣ полето е по-голо и по-бѣдно. Джаде нѣма между Тетово и Гостиваръ, нъ сé пакъ пѫтьтъ е добъръ, защото полето е равно. На голѣма часть той е пъленъ съ вода, на нѣколко мѣста минава прѣзъ шубраци и влиза въ Гостиваръ прѣзъ сѣверния му край.

Гостиваръ е вече настоящъ арнаутлукъ. Въ чаршията дюкянджиитѣ държѫтъ мартинкитѣ до колѣнитѣ си; убийствата въ чаршията не сѫ редкость. За това всѣки новодошълъ редко излиза по чаршията, тамъ и приятелитѣ му боѭтъ се да се явѭтъ съ него. Па и когато си заминѫхъ, другаритѣ съпровождачи трѣбваше да се раздѣлѭтъ на купчинки двама

по двама, за да не обърнѫтъ вниманието на любопитнитѣ, а въ колата прѣзъ градътъ лежахъ за да не бѫдѫ забѣлѣзанъ. Въ Скопйе слушахъ, че да отиде човѣкъ въ Гостиваръ трѣбвало да има конвой отъ 10—15 души мѣстни арнаути. Това е прѣувеличение, нъ сé пакъ не прѣпоръчвамъ това мѣсто на приятели за посѣщение. Азъ си давахъ доста куражъ съ туй, дѣто минавахъ за чиновникъ на голѣмия човѣкъ—„Патрико“, както си викахѫ тамъ владиката, а туй бѣше силна гаранция за безопасность при онова обаяние, което той бѣше си спечелилъ. Лошото е това, че у тукашнитѣ арнаути нѣма Делибърската беса, и покровителството на мѣстни сеймени. Врѣмето си прѣкарахъ въ Гостиваръ въ визити по приятели, по расходки до Вардаръ-баши, до с. Чайле, Баница и пр.

Гостиваръ-Кичева. Този пѫть е продължение на Скопско-Гостиварския пѫть прѣзъ Буковикъ пл. Между Гостиваръ и Кичева има два пѫтя: единъ старъ и единъ новъ. Стариятъ излиза отъ юго-източния край на Гостиваръ, минава прѣзъ градинитѣ край Вардаръ, на 10 минути отъ Гостиваръ прѣхвърля Вардаръ по единъ мостъ и влиза въ долината на Лакашница, по която върви до изворитѣ ѝ.

По тази долина веднага подиръ тѣсninата при изворитѣ на Лакашница е лакавичкото поленце, което държи дори надъ с. Лакайца, което е на 2 часа разстояние отъ градътъ. При с. Лакайца пѫтьтъ минава Лакашница по мостъ, а малко по-горѣ, именно при с. Гйойница, което е малко на дѣсно отъ пѫтя, той почва да се възкачва нѣщо на $^1/_2$ ч. по политѣ на Буковикъ пл. Тукъ пѫтьтъ е доста гладъкъ и върви между джбова кория до с. Сърбиново, подъ което се сливатъ Сърбиновската и Падалешката рѣкички. Пѫтьтъ върви по тѣсния и стърменъ долъ на послѣдната, който долъ е началото на голѣмия проходъ на Буковикъ пл. Той държи до вододѣлътъ на Кичево и Гостиварско въ най-високото мѣсто на прохода. Цѣлиятъ долъ е тѣсенъ, пѫтьтъ е стърменъ каменистъ, обиколенъ отъ всѣкѫдѣ съ гори отъ джбови и букови дървеса. Тукъ е най-опасната часть на Гостиварско-Кичевския пѫть, защото мѣстото е страшно и ближнитѣ села сѫ чисто арнаутски. На $^1/_2$ ч. отъ Сърбиново е Падалешкиятъ ханъ, отъ който половинъ часъ нагорѣ и на лѣво остава арнаутското с. Падалище, распръснѫто по стръмната страна на долътъ, а още на $^1/_2$ часъ въ най-горното мѣсто на богазътъ и на границата между Тетовската и Кичевската каази

е построена „*Стара кула*», дѣто стои единъ кичевски стражаринъ.

Прѣзъ арнаутското с. Заязъ, което се намира на пѫтя, и надолѣ отъ него пѫтьтъ върви въ южна посока по долината на Заяшката рѣка, прѣзъ обработени мѣста между нивя посѣти повече съ бостани и царевица. Този е старият пѫть между Гостиваръ и Кичева. Кола по него не работѫтъ, защото е много стърменъ и каменистъ. Новият пѫть минава прѣзъ „Рѣчището“ надъ с. Баница, по долътъ на Суви-долъ, послѣ прѣку единъ съединителенъ гребенъ отъ Буковикъ до Звѣздата (споменѫтитѣ по-горѣ поли на Буковикъ планина) излиза въ долината на Гйойница, прѣминува рѣката, върви по страната на Буковикъ и при „Стара кула“ се съединява съ стария пѫть.

Отъ Гостиваръ до Кичева се ходи отъ 7 — 8 ½ часа. Старият пѫть е по-напрѣсѣкъ, нъ е по-труденъ. По него минаватъ повечето пѫтници. Новият пѫть е джаде, което повече обикаля. И двата сѫ твърдѣ опасни поради арнаутскитѣ села, прѣзъ които минаватъ. Буковикъ е гробница на много нещастници Кичевци и Гостиварци, за туй справедливо е извѣстенъ подъ прозвището „Страшния Буковикъ“. Кичевци на връщание отъ чуждина обичатъ да обикалятъ повече и да си отиватъ прѣзъ Прилѣпъ и даже прѣзъ Битоля, отъ колкото да вървѫтъ по него. Този пѫть е прѣдназначенъ за голѣми търговски движения. По него Скопйе би трѣбвало да се съобщава съ Кичева, даже и съ Битоля, той би помогнѫлъ да се развиѫтъ по-живи търговски сношения между Тетово и Битоля, нъ по причина на опасността той е почти запустѣлъ.

Кичева-Битоля. Сношенията на Кичева съ Битоля прѣди нѣколко годиниб ѣхѫ почти никакви, защото пѫтьтъ минаваше прѣзъ Демиръ—Хисаръ, а тази мѣстность е твърдѣ опасна за пѫтуване. Отъ като се направи джаде между тѣзи два града, сношенията се малко поулесниха. Пѫтува се сега съ таквизи кола, които описахъ при пѫтуването отъ Скопйе за Тетово. Работѫтъ 7—8 кола повече кичевски, защото колари отъ други мѣста не смѣѫтъ да отиватъ въ Кичева, едно че нѣма много мющерии, друго че ги е страхъ. Съ кола отъ Кичева за Битоля се ходи за 12 часа.

Тѣзи кола пѫтуватъ само веднѫжъ прѣзъ недѣлята: отъ Кичева за Битоля потеглюватъ въ понедѣлникъ, а се връщатъ въ четвъртъкъ. Кирия зиматъ около 20 гроша. Пѫтьтъ е

доста добъръ, нъ пѫтуването е трудно, дори несносно и то поради несгодността на колитѣ.

Пѫтьтъ излиза прѣзъ южния край на Кичева и прѣзъ полето достига до Турла. При срѣдата ѝ почва да се покачва по склонътъ безъ да кривулича, а по наклонена линия. Самиятъ пѫть е покритъ съ червено-глиняста земя, а наоколо склонътъ е покритъ сѣ съ шумакъ, който често е служилъ за скривалище на разни разбойници, обирници на пѫтницитѣ. За прѣдпазване пѫтницитѣ отъ тѣхъ горѣ въ планината край пѫтя има кула, въ която стоѫтъ заптиета. На идѣнье отъ Кичева за въ Битоля тази часть на пѫтя е най-трудната, пѫтницитѣ обикновенно слизатъ отъ колата. Склонътъ на билото до Бигла при „*кулата*“ се взема за $^1/_2$ часъ, защото колата вървѫтъ много бавно. За уравнение на изгубеното врѣме колата бърже се спускатъ по южния склонъ на Турла край голитѣ възцървени брѣгове на пѫтя. Арабаджиитѣ тукъ забравятъ любимиятъ си обичай да заглушаватъ тропотътъ на колата съ пѣние, припускатъ колата, защото знаѫтъ, че минаватъ край арнаутското село Сълпъ, което е разположено въ долния край на една долчинка на Турла, на 10—15 минути подъ билото ѝ и че това нанадолище отъ 15—20 минути се смѣта за най-опасното мѣсто по цѣлия пѫть. За по-краткость селянитѣ отъ полскитѣ села отиватъ съ конь по-кратъкъ пѫть, който върви отъ полето прѣзъ с. Пласница и Вранещица и послѣ прѣку Баба пл. при източния склонъ на в. Баба излиза въ Демиръ-Хисаръ, дѣто пакъ се срѣща съ джадето.

Азъ не избрахъ нито единиятъ, нито другиятъ отъ тѣзи пѫтища, а рѣшихъ по благоразумнитѣ съвѣти на приятели да заминѫ прѣзъ ман. св. Прѣчиста, за да укриѫ цѣлта на пѫтуването отъ заинтересуванитѣ мѣстни арнаути и по такъвъ начинъ да избѣгнѫ „калаузлука“. Случайнитѣ обири и неприятни срѣщи сѫ редки. Каквито обири и убийства се случавали, сѐ стават съ — „калаузи“. Като научѫтъ, че у нѣкого има пари, узнаватъ деньтъ и врѣмето на тръгването му, излизатъ по-напрѣдъ на пѫтя и тамъ извършватъ прѣстѫплението. По тази причина пазаряването кола или конь става твърдѣ тайно, за да не се узнае денътъ на тръгването. На опрѣдѣленото врѣме колата се намираше $^1/_4$ ч. по-долѣ отъ с. Соличъ, а пъкъ азъ съ гавазина на манастиря потеглихъ за „св. Прѣчиста“.

Кърнинскиятъ манастиръ св. Пръчиста. Отъ Кичева до манастиря, който е расположенъ на ю.-з. отъ града, се ходи за половинъ часъ, а на връщание пѫтьтъ се взема за половина отъ това врѣме. Пѫтьтъ отначало върви прѣзъ полето отъ самитѣ поли на Бистра сѐ между царевични нивя. Пѫтьтъ е залѣтъ съ вода, защото Студеничката рѣка, щомъ излѣзе отъ долътъ въ полето, ѫ раздѣлятъ за напоявание царевицитѣ и бостанитѣ на бразди, които водѫтъ повече по пѫтеки отъ колкото по опрѣдѣлени язове, както е въ Тетовско. Слѣдъ 20 минути полето свършва, рѣката се минава по единъ дървенъ мостъ и се влиза въ село Сърбяни, което е разположено по двѣтѣ страни на рѣката при самото устие на долината и е покрито съ овощни дървеса. Прѣдъ себе си имашъ полегатиятъ склонъ на Вървоитѣ, който постепенно се стѣснява на горѣ и свършва съ устието на *манастирския върхъ*. Долната часть на склонътъ е прорѣзана съ долищата на Доленечката и Бърждaнската рѣкички. Малко на дѣсно отъ манастирския върхъ, право прѣдъ и надъ тебе се издига конусообразниятъ върхъ Голякъ; още по-надѣсно отъ него въ горния край на долътъ на рѣката — Яма пл., а задъ и надъ двѣтѣ нѣкакъ си крадишкомъ се показва голобѣлото Цуцуле на в. Стогово и горния плосъкъ върхъ на Мегданицитѣ. Пѫтьтъ постепенно се въскачва на горѣ по склонътъ на вълнообразна възвишеность между Доленечкия потокъ и манастирския долъ. Щомъ захванешъ да се въскачвашъ по склонътъ, отъ лѣво подъ себе си имашъ малкото с. Доленци въ дъното на дълбокия долъ на едноименната рѣкичка, което навѣрно си е добило названието отъ мѣстоположението си въ дъното на долътъ и което за разлика отъ Бигоръ—Доленци се нарича Манастирско Доленци. Манастирьтъ, цѣлта на пѫтуването, показва ти се като голѣма бѣла точка, залѣпена на основата на „манаєтирския върхъ“ врѣдъ тъмна гѫста гора. — Слѣдъ още единъ часъ пѫтување прѣзъ храсталаци достигашъ до него. Манастирьтъ е расположенъ при основата на манастирския върхъ въ най-горната часть на единъ долъ, който води въ Бърждaнската рѣка. Надъ него отъ истокъ се издига върхътъ, скритъ въ гѫста гора, а подъ него откъмъ западъ долътъ съ ливадата. Отъ ливадата по една пѫтека дълга около сто раскрача между корията отъ лѣво и голѣма една градина покрита съ овощия отъ дѣсно се влиза въ манастиря отъ сѣверната страна прѣзъ едни голѣми врата, надъ които е построена куличката за гавазитѣ.

Пространството, което захваща манастирьтъ не е голѣмо, защото стръмностьта не позволява на дѣсно да се разширява. Дворътъ има валчеста форма, постланъ всичкиятъ съ калдаръмъ. Въ срѣдата му е построена цръквата.

Бѣлѣжки изъ историята на Кичевския, Кърнински манастирь „Прѣчиста“.

Оригиналното име на манастиря „Кърнино“ е наслѣдено отъ несжществующето село Кърнино, запустѣло не извѣстно кога. Нъ се срѣщатъ остатъци отъ това село въ манастирскитѣ ливади. Петь минути подъ манастиря има цѣли купища камъни отъ по-напрѣжни сгради; въ долътъ е и чешмата съ селското си име „Кърнино-чешме“ — най-живо доказателство, че е сжществувало село „Кърнино“. Около манастирьтъ се познаватъ бразди на слогови ниви, които безъ съмнѣние сж отъ врѣмето, когато сжществувало селото и когато Вървоитѣ не сж били тъй покрити съ гори.

По всѣка вѣроятность, манастирьтъ трѣбва да е съграденъ на сегашното си мѣсто слѣдъ запустѣването на селото.

Кога и отъ кого първоначално е съграденъ манастирьтъ, не се знае. Записки, по които би могълъ човѣкъ да разбере това, у манастиря намирали се доста, както казватъ манастирскитѣ старци, нъ тѣ наедно съ всичката манастирска библиотека отъ ржкописни църковни книги били изгорени въ фурна отъ пълния съ адска злоба и фанатизъмъ гръцки Дебърски митрополитъ Мелетий въ 1844—5 год. Едничкиятъ ржкописенъ паметникъ (съвсѣмъ малко значителенъ и новъ) е тедрадътъ Мала Парусия, писанъ отъ бившия игуменъ (сега проигуменъ) иеромонахъ Хаджи Симеонъ. Въ началнитѣ листа на тая книга срѣщатъ се нѣколко думи, които се отнасятъ до манастирската история, които и привеждамъ тукъ както си сж въ оригинала.

„И потомъ ïi доме възвѣстити вашей прѣчесности (т. е. вамъ отци и братя и всѣмъ православнимъ народомъ Християнскимъ), якоже слышахомъ отъ о-цъ потрудившихся до конецъ въ с-тый обители сей и якоже обрѣтохомъ во историовъ манастирскихъ, еще билъ поставленъ (т. е. манастирьтъ) во врѣмя и повелѣнемъ царей Християнскихъ.

Храмъ же есть Благовѣщению прес-тия владичица нашея Богородици и приснодѣви М-ріы яже есть всему миръ по-

мѡшница и покровѝтелныца притекающия еѝ теплѣишую вѣрую чѝстимъ срдцемъ, подава́тъ бесчисленое ѝсцѣление извлила на мѣстѣ сѐмъ почива́ти, и чудеса̀ содѣлашася и содѣла̀ются не прѣстанно̀ якоже повѣдаютъ Сторей манастѝрскихъ ѝ е́же самѝ ви́дѣхомъ о̀чѝма на̀шима, ꙗже отъ мно́гихъ о́ едѝно́мъ ска̀жемъ, е́же бѝстъ во нашихъ врѣменихъ.

Є́диною веста̀ едѝнъ безбо́жний а̀га̀рянинъ, (ако́же по́слѣжде са̀ми друго́въ его повѣдаша иду рече́, разорю и опустошу́ мѣсто о́но) и ѿдо̀ша ѝ хваляшеся со ꙗростію велико̀ю, гдѣ приходиши ока̀яне о́слѣпле́не и безу́мне; идѣже е́сть рука́ Г-дня ѝ Божия Матеръ;о̀ле чудесе́ ещѐ едѝнимъ часо́мъ неминувшимъ путемъ постѝже его казнь Божия: ꙗкоже ѣздяше на коня спаде́ съ коня и, разбѝся съ главѝ и доно́гъ, и въз- вратѝша его́ вспятъ мертва. Во ѝнье вре́мя ѝны ва́рвары мно́гы веста̀ша тѣмъ мѝслию, еже ѳзло́бити и пакость сотворѝти на с-тѣмъ се́мъ мѣстѣ, они́мъ же ꙗкоже по́слѣжде сами повѣдаху́ во снѣ ꙗвилася ѿмъ нѣкоя сила Б-жия, молитвами прѣчистия Б-цы, гонимы, о-бсутпа̀еми ѝ-ѳмета́еми, страхъ велѝкъ творяшеся ѝмъ, възбраняя къ намѣренѝю ѝхъ дѣлу.

Възбудѝшася же повѣдаютъ дру́гъ дру́ги со́ноя, ꙗкоже в-дѝмъ то́жде и други окаяни же и ни. Злобно еще держащимся, паки восташа и идяху якоже мисляху творити; а еже видѣху во снѣ, тожде и явѣ показа ся имъ, послѣди же горчае первѣе, гоними, обступаеми, возбраняеми съ запрещению великою, многи же и ударение бивше, возвратишася паки, не получиша желаемое.

Послѣди же неколикомъ лѣтомъ минувашимъ, попущениемъ Божиймъ, грѣхъ ради нашихъ, судби Божий не испитани, приидоша и-ни сарацини (качаци и творяху велико озлобление людемъ иже обрѣтошеся здѣ; а послѣ же и манастиръ зажгоша, и изгорѣ весъ до конца во лѣта от Христа 1843

Точию оста церковъ с-тая; но и они проклятий варвари но оуонзнуша гнѣва Божия различною смертию погибоша, ни единъ не оста живѣ ни до тщетнаго своего домъ достигоша

. . . . . .

. . . . . .

Потрѣбно же естъ и сие повѣдати, понеже како составился сви с-тый монастиръ, братия же обрѣталися здѣ чивитале правило совершенно славиле и молиле Бога непрестанно и с-тая служба совершенувале.

Нинѣ же помощию Божию и попеченимъ игумéнемъ и прочимъ отцемъ и братимъ монастирскимъ ревнýя поревнувахъ, еже глаголемъ писание поревноваша и си отци преподобнїи и нинѣ совершается совершеное прàвило и катадневная, Безкрвная Христова, литургия . . . . . .
. . . . . .

Слѣдва като се обръща къмъ православнитѣ християни и ги поканва да посѣщаватъ св. мѣсто, задължава братията манастирски да не измѣняватъ споменътъ на записанитѣ имена. Прѣдисловието на поменжтата Мала Паруся започва съ слѣдующитѣ думи:

Написа ся сия книга во врѣмя и со повелѣниемъ его смиреннаго отца игумена *Теофила* архимандрита со Братиями.

Пишалъ Смирений и Многогрѣшний Симеонъ священомàхъ синъ Кузмановъ

отъ Лазаро-поле.

1847 = Maia 20.

Свѣденията по историята на манастиря, които се основаватъ на нѣкои прѣдания, сж тъй сжщо малко, често неопрѣдѣлени и противорѣчиви едно на друго.

Ето нѣколко отъ тѣзи свѣдѣния. Едни казватъ, че цръквата на с. Кърнино е била на мѣстото, дѣто е сега манастирьтъ.

По врѣме, когато се запустѣло селото отъ зулумъ, останжла цръквата цѣла. Въ неjж е имало и цѣлебна вода, която и сега стои въ манастирската цръква. „Когато се запустѣлъ Кнежинския манастирь“ (с. Кнежино е расположено въ единъ долъ на долната часть по склонътъ Бистра, единъ часъ на сѣв.-западъ отъ гр. Кичева; надъ него въ корията нѣкога е имало голѣмъ и забѣлѣжителенъ манастирь, който разрушили турцитѣ), чудотворната икона на св. Богородица се била залѣшила долу на една отъ върбитѣ до цѣлебната вода; отъ тукъ била дигана и носена въ Лаки (мѣстностьта на югъ отъ манастиря въ неговия синоръ).

Тамъ искали да направjжтъ манастирьтъ, нъ иконата jж намирали сé на сжщото мѣсто на върбата. Колкото пжти била прѣнасяна, сѐ jж намирали на първото мѣсто; и найсетнѣ тамъ сж построили манастирьтъ. Кой го е направилъ, не се споменува въ прѣданието. Други казватъ, че манастирьтъ билъ нѣкога на мѣстото „*Лаки*“ въ планината *Старци* (3/4 часъ отъ сегашния манастирь). Тамъ имало старъ ма-

настирь „св. Никола“, на който мѣстото още се познава: стоѫтъ стѣни развалени отъ цръквата и сградитѣ; макаръ и обраснѫло съ гори, мѣстото му стои още ливадище. Тамъ се основалъ на ново сегашниятъ манастирь, когато билъ развалънъ стариятъ (вѣроятно отъ зулумъ).

Имало е манастирь Богородиченъ надъ село Свинище, който билъ на ридътъ *Богоройчини* на 1 часъ разстояние отъ сегашния манастирь. Приказватъ, че този манастирь билъ много голѣмъ, заграденъ съ много високи стѣни наоколо, а вѫтрѣ въ него имало голѣма вода, която отъ планината се носила въ манастиря подъ земята. Когато страната се завладѣла отъ турцитѣ, манастирьтъ билъ нападнѫтъ отъ нѣкоя дружина. Калугеритѣ и поповетѣ се затворили въ него и постоянно били на молитва. Храна и вода имало достатъчно, тъй щото могли да не се прѣдаватъ за дълго врѣме. Нѣкоя жена, обаче, открила на нападателитѣ, какъ може да се намѣри входъ за въ манастиря. Казала имъ, че ще сполучѫтъ да принудѭтъ манастирьтъ да се прѣдаде, като намѣрѭтъ главата на водата и ѭ отвърнѫтъ на другадѣ, та така да принудѭтъ братята да се прѣдадѫтъ. Нападателитѣ намѣрили една мъска и ѭ пазили три дни жедна, слѣдъ това ѭ пустнѫли около манастарьтъ и наблюдавали; мъската постарала се да си утоли жаждата, а сѫщеврѣменно съ това открила и главата на водата. По тоя начинъ могли да спрѫтъ водата въ манастиря. Подиръ нѣколко дни и манастирьтъ се прѣдалъ: той билъ изгоренъ и съсипанъ до основи, и живущитѣ въ него били исклани. По-послѣ се основалъ сегашниятъ манастирь „св. Прѣчиста“.

Кое отъ тѣзи прѣдания е вѣрно, неможе да се каже положително, и началото на манастиря се крие въ неизвѣстность. Вѣрно е обаче, че е основанъ въ Турско врѣме, защото всички околни манастири, що сѫ били отъ християнско врѣме, сѫ развалени. Кнежинскиятъ манастирь на 2—3 часа разстояние отъ сегашния билъ е направенъ, както казватъ, отъ князъ Лазаръ, а по-послѣ билъ обранъ и развалънъ. Той билъ богатъ иималъ чифлици, за които и сега има спомени. Тъй, въ селото Сърбяни, ($^3/_4$ ч. отъ манастиря на пѫтя за Кичева) е имало голѣмъ манастирски чифликъ, който сега го владѣе единъ бегъ отъ Призренъ.

Цръквата била съ мраморни диреци. Нѣкои отъ тѣхъ били прѣнесени въ Скопйе, а други били закопани въ зе-

мята. Ако се раскопаѫтъ тѣзи мѣста, не е чудно да се намѣрѫтъ нѣкои наметници. Мнозина казватъ, че една отъ камбанитѣ на манастиря е звънецътъ на сегашния градски часовникъ въ Кичева. Имало е на този звънецъ образътъ на св. Георги, въ чието име билъ храмътъ на Кнежинския манастирь, и нѣкои надписи съ дата, нъ всичко това било истъркано, и сега не е позволено да го разгледва отблизо човѣкъ.

Отъ тоя манастирь е дошла Пръчистанската чудотворна икона, наречена „Стара Богородица“; тя е двоеобразна — отъ едната страна е написанъ Христосъ Господъ Вседържитель, а отъ другата—Богородица Владицица, а въ обятията ѝ отрочето Христосъ.

Въ врѣмемо на Хаджи Симеоновото игуменство въ 1865 год. иконата била обновена съ бои, като гледали да не измѣняватъ старитѣ. Поради това не могло да се опрѣдѣли точно надписа и датата, както сѫ били писани на неѫ. Сега стои на неѫ слѣдующия записъ:

Сїа свѧта ікона дѵае . . . разна стара чѫдотворнаѧ іспісана во лѣто отъ Ѧдама 71 . . (1642 отъ Христа) обновисѧ во лѣто отъ Христа 1865: при ігѹмена хаджі Симеона архимандрита отъ село Лазарополе — Дебарско — обновление приложи Дичо зографъ отъ село Трсане въ памѧть вѣчніи.

Иконата сега стои въ единъ жгълъ на притвора въ новия храмъ дѣто е и кладенецътъ.

Чудесата, за които околното население приказва, че тази икона правѣла, най-много сѫ спомогнѫли да се спази тази светиня въ този дивъ и пустъ край.

Освѣнъ тая стара икона има още други двѣ. Едната — Богородица надъ животворящия источникъ Балъклия, а др. св. Георги, и двѣтѣ сѫ гръцки безъ надписъ и дата и, както казватъ, прѣнесени отъ Кнежинския манастирь.

Има и единъ доста старъ столъ, издълбанъ съ много хубави стари мозайки и направенъ отъ кестеново дърво, по което може да се прѣдполага, че е прѣнесенъ отъ Кнежинския манастирь, защото около село Кнежино има цѣли гори отъ кестенови дървеса.

Така тъмна е историята на манастиря за до прѣди 60 години. За това врѣме ето какво се знае по нѣкои расхвърлени бѣлѣжки по църковнитѣ книги и по устни приказки. Въ нѣкои отъ църковнитѣ книги има тази записка: „Гавриилъ Иеромонахъ ефимерия 1809 год.“ Кой е тоя Гавриилъ

не се знае още, защото е имало нѣколко Гавриловци. Въ книгата „Камень вѣри“ пакъ има записка отъ друго перо: „во врѣмя ігумена Гаврила иеромонаха сиречъ от село Србница 1811 месецъ мартъ 20“.

Слѣдватъ игумени: Унуфрий, Гаврилъ отъ Св. Гора, попъ Божинъ (Макарий) отъ Орланци и около 1824 година Гаврилъ въ съиме Елисей до 1840 г. Въ врѣме на неговото игуменуване изгорили дебрани манастирскитѣ здания, които били стари и малки; останжла само старата цръква. Поменжтиятъ игуменъ принаправилъ нѣколко стаи и чардакъ.

Въ 1840 год. станжлъ игуменъ нѣкой си Теофилъ (въ съиме Теодосий), внукъ отъ брата на Макария отъ Орланци; той е строительтъ на всичко, що има днесь въ манастиря: цръква и сгради.

Въ 1838 год. той отишълъ на поклонъ у Божия гробъ, а до тогава той седѣлъ въ Гостиварския метохъ и редко доха-ждалъ въ манастиря. Поменжтиятъ метохъ е притежавалъ кжща, ливада и малко лозя въ Гостиваръ, а сега той при-надлежи на манастиря. Всѣка година братя отъ манастиря отиватъ да събиратъ жито по селата въ Гостиварско и Те-товско и канжтъ гости за панаиря.

Въ 1840 год. Хаджи Теодосий станжлъ игуменъ, а Гавриилъ останжлъ проигуменъ.

Х. Теодосий билъ съ звѣзда, както казватъ по насъ, почитали го и братята, и правителството, и народътъ. Нъ най-славно негово дѣло, което ще увѣковѣчи името му въ манастирската история е туй, дѣто започнжлъ дѣлото, като е съградилъ въ 1848 год. сегашната нова камена цръква на мѣстото на старата, която била каменна и здраво направена, нъ тъй тѣсна, че едвамъ могла да побере 100 души, и—го-ститѣ на храма бивали принудени да влазятъ по редъ на дружини, за да запалжтъ по една свѣща. Не се знае, кога е построена старата цръква. Помни се само това, че зида-ритѣ, които ѭ разваляли, били принудени да къртжтъ парче по парче закаменѣлитѣ стѣни, — толкозъ здрава е била. Имала кявгирено кубе. Върху варосаната стѣна надъ западната врата имало надписъ, който сегашниятъ проигуменъ х. Симеонъ (то-гава дяконъ) прѣписалъ самъ, нъ подирѣ, за жалость, изгу-билъ прѣписа. Отъ прѣписа х. Симеонъ помни само думитѣ „повелѣниемъ царь Сюлеиманомъ“ .... Помни се още, че позволението било да се съгради цръквата за 30 дни, (или

за да не стане зданието много хубаво, или за да не се срѣщне нѣкое прѣпятствие, защото много лошо било врѣмето, прѣзъ което се е градила).

Въ врѣмето на х. Теодосия въ 1843 год., когато той билъ забѣгнѫлъ въ Битоля отъ зулумитѣ на арнаутитѣ, манастирьтъ пакъ билъ изгоренъ до основа, исключая цръквата. Братята прѣкарали нѣколко врѣме подъ сѣници и послѣ, когато х. Теодосий се завърнѫлъ, отъ спестенитѣ си пари направилъ сѫществующитѣ сега манастирски здания. Нѣкои неблагодарни съзаклѣтници противъ игумена си х. Теодосия, *съ помощьта на тогавашния Дебърски владика Генадий, когото подкрѣкили съ манастирски пари, сполучили да испратѧтъ х. Теодосия на заточение въ Св. Гора прѣзъ 1862 г.* Намѣсто него по жребье между съзаклѣтницитѣ и по удобрението на Дебърския митрополитъ, противъ народната воля и желание, за игуменъ на манастиря билъ поставенъ отецъ Симеонъ, сега прото-игуменъ и манастирски старецъ. Той доста помогнѫлъ на манастиря, като исплатилъ около 1000 лири дългъ, нъ поради недоволството на населението той билъ принуденъ да напустне манастирьтъ. Х. Теодосий, когото народътъ обичалъ за добритѣ му качества, слѣдъ $2^1/_2$ год. се завърнѫлъ отъ заточение и съ позволение на Дебърския владика пакъ се заселилъ въ манастиря въ качество на старецъ, който се оттегля на спокойствие.

Тежкото положение, въ което поставили този беззащитенъ благочестивъ и добродѣтеленъ старецъ неговитѣ бивши съзаклѣтници, принудило него и братанеца му Козма, тогава дяконъ, а послѣ подъ името архимандритъ Козма Прѣчистански прѣдсѣдатель на българската църковна община въ Солунъ, Битоля и Дебъръ, да отстѫпѧтъ прѣдъ злобнитѣ и отмъстителни калугерски сърдца на гонителитѣ; съ съдѣйствието на приятели тѣ се прѣнесли въ Слѣпченския манастирь въ Демиръ-Хисарско. Обаче туй не било за дълго и правдата скоро въстържествувала; народътъ съ подкупъ склонилъ Дебърскиятъ митрополитъ да приеме за игуменъ въ манастиря любимиятъ имъ старецъ х. Теодосия, а испѫдениятъ тогавашенъ игуменъ забѣгнѫлъ въ Дебърския манастирь.

Подиръ смъртьта на Х. Теодосия на 25 май 1873 г. съ всенародно желание и съ удобрение на владиката Антимъ на игуменския столъ останѫлъ архимандритъ Козма, бивши прѣдсѣдатель на Солунската, Битолската и Дебърската общини, а по настоящемъ такъвъ на Кичевската Община.

Той направилъ трапезарията и новата сѣверна сграда съ училището. Манастирскиятъ дългъ пакъ станѫлъ голѣмъ, а причинитѣ на това сѫ били цръквата, владицитѣ и намѣсата на арх. Козма въ църковно-училищнитѣ работи, когато дѣятелностьта на дотогавашнитѣ игумени състояла въ запазването и благоустройството на манастиря, и този манастирь ималъ значение само като народна светиня; отецъ Козма се прѣдалъ, съгласно съ духътъ и стрѣмленията на врѣмето, да служи и на народнитѣ интереси, така че отъ негово врѣме манастирьтъ се обърнѫлъ отъ светиня на свѣтило за Кичевско. Пъргавиятъ и буденъ този калугеръ взелъ живо участие въ народното движение по цръковния въпросъ, застанѫлъ на чело на народа въ това движение и тъй силно и самоотвержено повелъ борбата противъ владицитѣ, щото смѣло може да се каже, че Кичевско нему исключително е длъжно за освобождението си отъ гърцкитѣ владици. Тѣзи работи станѫли сѫ причина, щото както той, тъй и манастирьтъ твърдѣ много пострадахѫ въ тази борба. По негово надъхание скритата до тогава у народа неблагодарность и умраза къмъ владиката избухнѫла на панаиря на св. Богородица въ 1873 год. Въ този день народътъ затворилъ вратата на тогавашния Дебърски (сега Охридски) владика Антимъ и го принудилъ да служи вънъ отъ черквата въ двора надъ гроба на Хад. Теодосия, който билъ погребенъ до основата на неговитѣ трудове до южната цръковна врата; а слѣдъ малко билъ принуденъ да избѣга.

На отиване народътъ съ всевъзможни думи и прозвища излѣлъ си ядътъ противъ него за прѣдишнитѣ му злосторничества.

Въ градътъ владиката далъ такриръ противъ отецъ Козма и го прогласилъ за бунтовникъ, вслѣдствие на което Козма билъ испратенъ на заточение въ Св. Гора.

Владиката Антимъ, сѫщо както Мелетий, страшно опустощилъ манастирьтъ: когато отецъ Козма билъ на сѫдъ въ Битоля, Антимови хора дошѫли и обрали отъ манастиря всичко що имъ се мѣрнало прѣдъ очитѣ, а манастирътъ еималъ не малко покѫщнина. Самиятъ Антимъ билъ присѫтствувалъ на опустошението: обралъ всичкитѣ книжни записи и записки, каквито намѣрилъ и ги изгорилъ. Братята въ манастиря се растурили и разбѣгали, като пилци отъ орелъ, и господари на манастиря останѫли владиковитѣ хора. Архимандритътъ билъ

наклеветенъ като бунтовникъ, който дигнѫлъ 20,000 души; за това и билъ осѫденъ на вѣчно заточение. За да не избѣгне отъ затвора, партиаршията издѣйствувала да се испрати въ Атонъ (Св. Гора).

Нарочно пратенъ отъ патриаршията човѣкъ завелъ отца Козма въ Атонъ, дѣто го поставили подъ строгъ надзоръ.

Слѣдъ заточването на архимандрита Козма въ манастиря настанѫла пустота и безначалие: братята вѣрни на отца Козма се разбѣгали въпрѣки заканванията на владиката, и манастирьтъ отъ ново се подхвърлилъ на гръцката не наситна злоба. Народътъ се отчаялъ и останѫлъ хладнокръвенъ къмъ тѣзи злосторства. Най-ревностнитѣ и близки сътрудници отъ селата и отъ градътъ, въ главѣ прѣдсѣдателя п. Тома, били убити отъ владиката по най-вѣроломенъ начинъ. Половични и дори невѣроятни се виждали хайдушкитѣ злодѣйства и блудства на дѣда Антима! Той е сѫщиятъ, който уби отца архимандрита „Теофила Галички“, който запустѣлъ х. п. Томовци отъ Галичникъ за съучастието имъ и съглашението съ архимандрита Козма, да подигнѫтъ народа противъ него и който затвори съ стотини кѫщи въ Дебърско и Кичевско. Неговитѣ блудства въ Дебърско сѫ минѫли човѣшкитѣ граници, и ние се отказваме да ги изброяваме, за да не мърсимъ перото си.

Слѣдъ това той поставилъ за приврѣменен на манастиря епитропъ нѣкой си Якимъ Стържановъ (отъ гр. Кичево), а послѣ новиканъ отъ манастиря св. Иованъ Дебърски напрѣжниятъ игуменъ п. Симеонъ. При неговото игуменуване манастирьтъ билъ въ оскѫдность: дълговетѣ се намножили отъ фалшивитѣ записи, които владиката направилъ, а народа отъ умраза къмъ владиката и игумена охладнѣлъ къмъ манастиря и не помагалъ вече. Х. Симеонъ, като видѣлъ че манастирьтъ пропада, съединилъ се съ народа и далъ обѣщание да се отметне отъ владиката.

Народътъ пакъ се стекълъ и манастирьтъ се съживилъ; тъй щото въ игуменуването си до 1882 год. той докаралъ дългътъ до 800 лири.

Въ 1882 год. за игуменъ билъ избранъ калугеръть отъ гостиварския метохъ Софроний, който доста е спомогнѫлъ щото манастирьтъ да почне да се оправя въ всѣко отношение. Въ 1885 год. махна се и гръцкиятъ владика, отъ когото манастирьтъ отново се отказа. Редътъ, който Софроний въведе въ манастиря и

примѣрното му поведение и животъ отново стоплихѫ охладнѣлитѣ сърдца на народа и възбудихѫ въ него интересъ къмъ прѣуспѣването на манастиря. Подобрението на манастиря въ такъво оскѫдно врѣме, каквото е сегашното, прави още по-голѣма честь на игумена Софроний, който обърнѫлъ особно внимание на разработването и увеличението манастирския имотъ, който въ послѣднитѣ години на х. Симеона значително бѣ отпаднѫлъ поради немарливостьта му на стари години. Така че сега дългътъ е намаленъ до 180 лири.

Сегашното състояние на манастиря.

Манастирскиятъ персоналъ състои отъ отца игумена, 4-ма свещеника, единъ иеродяконъ и единъ протоигуменъ-архимандритъ. Освѣнъ тѣхъ въ манастиря живѣѭтъ постоянно и се прѣхранявать около 85 души орачи и овчари на манастирскитѣ стада и други прислужници.

Освѣнъ това тукъ дохаждатъ приврѣменно за нѣколко години обѣщани дѣца, които се учѫтъ на четмо, писмо и пѣние и които вършѫтъ въ манастиря дрѣбни нѣкои работи.

Къмъ живущитѣ въ манастиря може да се отнесѫтъ 20—25 ученика, които живѣѭтъ и се хранѭтъ въ манастиря, безъ да внасятъ нѣщо за учението и прѣхраната.

Постояннияъ приходъ на манастиря възлиза до 600 лири турски, като не смѣтаме житото, което излиза отъ манастирскитѣ нивя и онова, което се събира като милостиня.

Расхода му възлиза до 650 лири турски: 250 лири заплата на служащитѣ, 150 лири царско даждие и 250 лири разни други разноски, включително лихвитѣ за дълговетѣ. За приходитѣ и расходитѣ се държи редовна смѣтка, която всѣка година се прѣглежда отъ народно събрание. Главнитѣ источници за приходъ сѫ слѣдующитѣ: манастирски имоти, за уреждането на които настоящиятъ трудолюбивъ игуменъ обърнѫлъ сериозно внимание като на приходи, които могѫтъ да осигурѭтъ сѫществуването на манастиря. Голѣмитѣ разноски, които манастирьтъ сега прави по уреждането имъ, доста сѫ уголѣмили расхода, нъ слѣдъ врѣме има се надежда да се уголѣмѭтъ тѣхнитѣ приходи.

Освѣнъ нивята около манастирьтъ, воденицата, манастирската кория, има и чифликъ и ханища въ града; голѣмата му кѫща, насилствено грабнѫта отъ гръцкия владика, е направена гръцка митрополия. Вторъ приходъ съставяватъ пожер-

твуванията на разни лица, които пожертвувания се събират по 2 начина: на храмовитѣ дни Мала и Голѣма Богородица тукъ се събира голѣмо множество народъ, а именно на Голѣма Богородица (15 августъ) дохаждатъ само отъ Гостиварско, Тетовско и Рѣканско, а на Мала Богородица (8 септември) дохаждатъ отъ Кичево, Д.-Хисарско, Охридско и отъ разни други мѣста.

Вторият видъ пожертвувания сж *таксиотитѣ*, съ които се доставяватъ на манастиря разни произведения въ натура.

За събирание такси, отъ въ Тетовско и Рѣканско манастирьтъ си има въ Гостиваръ свой метохъ, дѣто стои единъ калугеръ. Освѣнъ обикновени таксиоти въ околнитѣ мѣста манастиря испраща на 2—3 години веднжжъ хора въ чужбина да събиратъ помощи отъ мѣстнитѣ селяни, които сж на чужбина. Разноскитѣ, които манастирьтъ прави за добро посрѣщание гоститѣ, които дохаждатъ на храмовитѣ дни и много честитѣ богати волни и неволни гощавания на разни канени и неканени гости и посѣтители сж тъй голѣми, щото приходитѣ отъ пожертвуванията едвамъ могжтъ да ги покриватъ.

Училище своего рода е имало още отъ старо врѣме. Единъ отъ братята е испълнявалъ длъжностьтъ на учитель, като е училъ дѣцата на четмо, писмо и църковенъ редъ. Отъ това училище сж излѣзли днесь почти всичкитѣ свещеници въ Кичевско, въ Охридската мѣстность Дебърца, въ Крастаичкитѣ (Г.-Хисарско) села и отчасти въ Гостиваръ. А за да може единъ свещеникъ да изучи по-добрѣ църковниятъ редъ, принуденъ е билъ да стане въ манастиря 40 дни слѣдъ ржкоположението си и да практикува.

Училище въ настоящъ смисълъ съ нова метода и съ гражданска программа се е уредило за първъ пжть въ игуменството на отца Козма. Въ ревностьта си къмъ прѣуспѣванието на Кичевско този отецъ за своя втора длъжность подиръ освобождението отъ гръцкитѣ владици е смѣталъ уреждането на едно добро училище, до колкото е позволявало врѣмето. Съ тая цѣль прѣзъ 1882 год. този трудолюбивъ отецъ направилъ особена стая за училище и въ въодушевлението и готовностьта си всичко да пожертвува той отишълъ да конкурира съ силнитѣ тогава Скопяни, отъ които искалъ да отнеме извѣстниятъ учитель Стоянче, който прѣзъ това врѣме е

билъ единъ отъ най-образованитѣ хора въ нашитѣ мѣста. Голѣмото ученолюбие на отецъ Козма потушило у него умразата противъ гърцитѣ, и той е влѣзълъ въ приятелски сношения съ внука и секретаря на гръцкия владика, за да удовлетвори неугасимата вжтрѣшна жажда да се срѣща и разговаря съ учени хора. Въ своята българска довѣрчивость той съобщилъ на приятеля си своитѣ намѣрения за училище. Мисъльта, че въ Кичевско ще се загнѣзди извѣстниятъ български дѣятель Стоянче, стрѣснжла владиката и секретаря му. За да прѣдварѫтъ това зло, тѣ телеграфически донесли отъ Бѣлградъ сръбски учитель плащанъ отъ сръбското правителство. Козма много добрѣ разбралъ злото отъ туй, нъ катоималъ прѣдъ видъ девизътъ да не влиза въ разрѣзъ съ владиката, додѣто не приготви масата за испжданието му, той приелъ този сръбски учитель, благоразумно се отнасялъ съ него, билъ е приятель съ него като съ ученъ човѣкъ и го държалъ цѣли двѣ години, до когато самъ учителтъ си отишелъ, като се убѣдилъ, че населението е чисто българско, че то има български духъ и че, слѣдователно, понататашното му стоение е излишно и само губенье врѣме. Съ заточванието на отецъ Козма училището било унищожено и намѣстникътъ му Х. Симеонъ въвелъ пакъ старото учение. Нъ прѣзъ 1884 год. сегашниятъ игуменъ тръгнжлъ въ училищно отношение по стжпкитѣ на прѣдшественника си отецъ — Козма. Първъ учитель билъ условенъ Тасе Петковъ отъ с. Подвисъ, свършивши II класъ въ Битоля, който прѣзъ 3 години се плащалъ отъ манастиря. Въ 1887 година училището било турено на друга основа: учителтъ се плащалъ отъ Екзархията, а манастирътъ подържалъ само ученицитѣ, единъ видъ малъкъ пансионъ. За учитель билъ назначенъ Ив. Николовъ, сега иеродяконъ Иосифъ, свършивши V-й классъ на Солунската Българска Гимназия, който е полагалъ и полага голѣми старания за подобрението на училището и отстранението на обикновенитѣ по нашитѣ училища прѣчки и несгодности.

Прѣзъ 1889—90 учебна година училището било I-во классно съ 2-ма учители, а сега е съ 4 отдѣления и 25 ученика, които бесплатно се ползуватъ съ храна и отопление въ манастиря; повечето отъ тѣзи дѣца сж синове на селски свещеници — учители. При лошото положение, въ което сж били и сж училищата въ града и по селата дори

и сега, манастирското училище съ трудолюбието на учителя и съ съдѣйствието на отца игумена е като образцово въ Кичевско.

Редътъ въ манастиря и добриятъ вървежъ на работитѣ сж прѣкрасни и се дължатъ исключително на миролюбието, доброто сръдце, трудолюбието, бдителностьта на игумена, който съ благоразумието, добродушието и съ обноскитѣ си просто завладѣлъ е нъравствено не само манастирскитѣ хора, нъ и цѣлото население, не исключая и турцитѣ. Въ манастиря се извършва всѣкидневно литургия по светогорски редъ; спанье, работа,—всичко си върви по опрѣдѣлена программа; въ никой другъ отъ нашитѣ манастири азъ не съмъ виждалъ такъвъ редъ въ работитѣ и въ живота; нъ това, което прави най-добро впечатление, то е взаимното съгласие и любовь между братята. Чудно явление е това калугерщината!

Крайниятъ егоизъмъ, гастропоството, отсжтствието на сръдце и чувства, отмъстителностьта, завистьта и злобата сж отличителнитѣ черти въ характера на тѣзи ужъ прѣдадени за спасението на душата си хора! Казвамъ това не съ цѣль да нападамъ и не по увлѣчение отъ днешнитѣ възгледи, а по убѣждение, до което дойдохъ отъ лични наблюдения. Обиколилъ съмъ повечето нашенски манастири, навсѣкждѣ намѣрихъ ужасна бъркотия и безредици въ работа, нечистотия и мизерия въ зданията и, което ме най-много порази, всеобщо взаимно несъгласие между братята, съзаклѣтия и укори на игуменитѣ и др. подобни работи, за които заслужено калугеритѣ сж прѣдметъ на много неприлични поговорки и приказки между населението. За да не редж по нататъкъ, ще приведж фактъ, че между 100 и толкозъ хилядното население на мѣстата, които обиколихъ, калугеръ бѣше онзи, който изопачи цѣльта на пжтуването ми и ме прѣдаде прѣдъ правителството като опасенъ чужденецъ и то само за туй, че го укорихъ за дѣто хулѣше игуменътъ си и за дѣто му отказахъ да дѣйствувамъ да бжде назначенъ той за игуменъ. Самиятъ прѣдметенъ тукъ манастирь е билъ много пжти гнѣздо на раздоръ, несъгласия и даже подло прѣдателство, както се вижда отъ горѣизложената история. Прѣдъ видъ на туй азъ казвамъ, че съгласието и взаимната любовь въ този манастирь правжтъ особено впечатление на посѣтителитѣ, и главниятъ виновникъ на туй е игуменътъ. Отъ общото назначение на манастиритѣ по насъ,—да служжтъ като единствени

хранилища на християнския духъ въ населението, Българската книга и на Българскитѣ старини. Прѣчистанскиятъ манастирь никакъ не прави исключение; нъ той има особено значение, което не го притежава и никой другъ манастирь по нашенско: този манастирь е билъ не само мѣстожилище на извѣстни лица, прѣдадени на спасението на душата си, нъ настоящъ духовенъ центъръ на цѣлата кааза. Нѣкога въ него или отъ неговитѣ братя се извършвали всичкитѣ духовни потрѣби на християнитѣ въ цѣло Кичевско. И сега, когато числото на свещеницитѣ и цръквитѣ значително е увеличено, манастирьтъ не е изгубилъ старото си значение на духовенъ центъръ. Всѣкой день има посѣтители отъ околнитѣ села, които идѫтъ тукъ за испълнение на разни свои християнски нужди, особено за лѣкуванье болнитѣ, за исповѣдь и причащение. Интересенъ ми се видѣ свързаниятъ съ духовното значение на този манастирь обичай на „Кумството“ или „Кумбарлъка“, както го казватъ по тѣзи мѣста.

Игуменътъ, като началникъ на манастиря, по традиционно и освѣтено отъ обичая право се смѣта за общъ кумъ на цѣло Кичевско и слѣдователно роднина, св. Иванъ, съ всичкото население. Въ дрѣвно врѣме игуменътъ или опълномощенитѣ отъ него манастирски братя сѫ били единственитѣ кумове при кращаванье и женитба; послѣ, по нѣмание възможность да удовлетворява тѣзи християнски потрѣби, игуменътъ почнѫлъ да раздава кумството на свѣтски лица съ потрѣбната благословия, като смѣта, обаче, тѣзи кумове за свои намѣстници, а не за настоящи кумове. За споменъ както игуменътъ тъй и другитѣ братя и до сега си държѫтъ кумството въ нѣкои села. Паралелно съ духовното значение манастирьтъ е добилъ голѣмо влияние въ духовнитѣ и църковно-училищнитѣ работи на Кичевско. Игуменътъ е общъ баща на Кичевско, той е висшата инстанция. За рѣшение на духовнитѣ фамилиярни распри и недоразумѣния, особено по църковнитѣ работи, той е нъравственият глава на всичкитѣ свещеници селски и градски, неговитѣ постѫпки се слѣдватъ отъ всички, неговитѣ съвѣти и наставления се непогазватъ. Въ църковно-училищнитѣ работи въ града нищо не се върши безъ негово знание. Главни причини на това исключително влияние и значение сѫ тѣзи. Кичевско, като страна затънтена, потѫпкана, не е имала цръкви и свещеници. По казването на старци въ цѣло Кичевско е имало само 7 свещеници, а повечето отъ

сегашнитѣ црькви сѫ новоправени. Естественно е, че манастирьтъ е билъ единственото свещено мѣсто и по такъвъ начинъ е станѫлъ духовенъ центъръ. Тукъ се извършвали всички духовни нужди на християнитѣ, тукъ се причестявали, исповѣдвали, кръщавали и вѣнчавали до отдавна врѣме, тукъ на съборитѣ сѫ се извършвали всичкитѣ годявания. Не е трудно прочее да се разбере происхождението на кумбарството, което само по себе си трѣбвало да отпадне, щомъ се появихѫ по селата црькви и свещеници. Кичевско е страна, въ която цѣлото население е по-чужбина, страна, въ която населението състои повече отъ жени, а извѣстно е, че женитѣ най-много се поддаватъ на влиянието на калугеритѣ, които чрезъ тѣхъ владѣѭтъ и мѫжьетѣ имъ.

Достовѣрността на това прѣдположение потвърждава слѣдующата скорошна случка.

Прѣди 2 години сръбскиятъ въ Кичево агентинъ попъ Андрей склонилъ 5 села да го признаѭтъ за свой свещеникъ; спогождението — да иде попъ Андрей да служи на слѣдующата недѣля — било дѣло свършено и нуждното за това позволение отъ правителството било издѣйствувано, когато будниятъ игуменъ разбралъ интригата и испратилъ тамъ като истински отецъ свой единъ братъ да отврати селянитѣ отъ измамата. Два дни прѣдъ праздника и манастирскиятъ свещеникъ отива въ селата, расправя на селянитѣ за измамата, извѣстява имъ, че игуменътъ не е съгласенъ на това, и знайте ли какво се случи? — Селянитѣ правѭтъ женска демонстрация, връщатъ отъ пѫтя лъжецътъ попъ, отиватъ въ правителствения домъ да искатъ наказанието му и послѣ се явяватъ при игумена да искатъ прошка за погрѣшкитѣ си.

Слѣдствията отъ това влияние и тежесть на манастиря сѫ тѣзи, че Кичевско по-скоро се освободило отъ владиката, отколкото могло би да се прѣдполага и че то се е прѣдпазило и отчасти се прѣдпазва отъ разни пропагандически влияния, особено сръбски, които тукъ сѫ по-силни отъ всѣкѫдѣ другадѣ.

Това добрѣ е разбралъ сръбскиятъ консулъ въ Битоля, който много пѫти се е обръщалъ до отца игумена да го увѣщава да земе сръбски учитель. И другадѣ калугеритѣ се ползуватъ съ влияние, нъ тѣ злоупотрѣбяватъ съ него. Доброто и похвалното за хората отъ този манастирь е туй, че това си влияние манастирскитѣ хора употрѣбили не противъ про-

свѣщението, а въ полза на народа, въ напрѣдъка на църковно-училищнитѣ работи, което се дължи на ученолюбието и отечестволюбието на послѣднитѣ му игумени—отца Козма и Софрония. Още отъ началото на църковния въпросъ манастирьтъ е билъ на чело на народа; при бѣдността на общинската градска касса, той е посрѣщалъ и посрѣща всички разноски по общи работи, а въ отношение на просвѣщението той за Кичевско е свѣтило, отъ което съ дума, примѣръ и дѣло дѣятелно се работи за развитието и напрѣдъкътъ на учебното дѣло въ Кичевско.

Браво на такъво духовенство! Богъ да крѣпи такъво свето учреждение!

Весело прѣкарахъ съ братята въ този манастиръ, а особено съ отца архимандрита игумена, който съ свойственнитѣ на характера му: любезность и гостоприемство много ме задължи. Слѣдъ нѣколко дена трѣбваше да се простѫ съ тѣзъ добри хорица и съ тѣхното уединено, нъ весело живѣлище и да тръгнѫ на пѫть. На тръгвание отъ манастиря бѣхме почти цѣла компания. Пѫтьтъ ни бѣше сé по-край сѣверния склонъ на самия манастирски върхъ и по лѣвия край на Доленечкия долъ всрѣдъ кории, дървесата на които около пѫтя постоянно чукахѫ главитѣ ни, — ние вървѣхме прѣзъ „*Гърделицитѣ*“. Мѣстото е диво и опасно, нъ ние пѫтувахме свободно: присѫтствието на влиятелния и вѣщъ гавазинъ не даваше нито да помислимъ за страхъ и опасность. На съмвание заминѫхме прѣзъ с. Кладникъ, растурено, бѣдно и планинско село. Позаспали и завити въ покровитѣ си като въ врѣтища селяни и селянки, испружени на гумната ни накарахѫ отъ една страна да ги съжаляваме за бѣдността, сромностьта и несгодноститѣ на живота имъ, а отъ друга страна да имъ позавидимъ за свободния имъ планински животъ и за сладкия дълбокъ сънъ въ тази планинска мѣстность. При изгрѣването на слънцето ние достигнѫхме по най-високата точка въ този пѫть на гребена, който се отпуска отъ Бѣличката планина накѫдѣ Кичевското поле и който образува водораздѣлътъ между Църна и Велика. Отъ манастиря до тукъ има 1 $^1/_2$ часъ пѫть. Понеже тази точка като висока съставяваше една отъ цѣлитѣ на обикалянието ми прѣзъ манастиря, азъ се поспрѣхъ тукъ да поразгледамъ

широка картина, която се отваря отъ тука за послѣденъ пѫть, защото отъ тукъ по долѣ азъ трѣбваше да влѣзѫ въ дълбоки закрити мѣста. Отъ западъ имашъ прѣдъ себе си дълга една и много висока планина, на която западно-сѣверният край се губѣше далечъ въ синината, дѣто ми показвахѫ, че се намиралъ градъ Дебъръ,—това бѣше Стогово планина, която, както знаемъ, прѣдставява продължение на Шарската верига, именно на Кърчинъ прѣку Радика.

Право задъ в. Голякъ Стогово завива подъ много тѫпъ жгълъ и постепено, додѣто по-долѣ добива по-източна посока. Цѣлата верига изглеждаше като една широка горѣ тѫпа стѣна, съ твърдѣ гладъкъ и полегатъ склонъ; само въ срѣдата ѝ, тамъ кѫдѣто тя завива на юго-истокъ, се издигаше една незначителна висока тѫпа и широка издигнѫтость — в. Стогово, и въ западно-сѣверния ѝ край величествено се издигаше надъ цѣлата верига единъ стърменъ и скалистъ върхъ, който господаруваше надъ цѣлата околность. Името му не можахъ да научѫ.

Отъ изсъхнѫлата буйна трѣва, която покрива Стогово, склонътъ на цѣлата верига, колкото се гледаше отъ Кладникъ, бѣше покритъ съ единъ блѣдо-жълтъ покровъ, който самъ по себе не е привлекателенъ, нъ съпоставенъ съ разнообразнитѣ гледки подъ него и особено огрѣянъ отъ слънчевитѣ сутрѣшни свѣтло-червеникави лѫчи имаше особена една привлекателность. По-надѣсно отъ Стогово далечъ на сѣверо-западъ три свръдлести, чукообразни каменни массиви наредени въ единъ редъ величествено се издигахѫ на горѣ до небесата. Дъното имъ като да се крѣпѣше на въздуха, защото не се виждаше планина, на която да се опиратъ съ основата си. Първиятъ отъ тѣхъ, най-високъ отъ тритѣ, билъ в. Корабъ, а на другитѣ неможахъ да разберѫ имената. На мѣсто веригата Бистра, както гледахъ отъ низкото, имахъ прѣдъ себе си една грамадна плоскость, която пълнѣше жгълътъ между двѣтѣ исполински височини. Веригата на Турянската и Сливовиската планини съ в. Голякъ въ началото имъ, която отъ Кичевското поле ми се прѣдставяваше като висока планина, отъ Кладникъ изглеждаше като единъ низъкъ паралеленъ на Стогово гребенъ. Сега вече бѣхъ свободенъ отъ нейния заслонъ и ясно гледахъ какъ отъ основата на върхъ Стогово се отдѣляше гребенче; отъ което се захващаше Яма-планина почти перпендикулярно на Стогово и казаният гре-

бенъ постепено се разширяваше, защото и 2-тѣ му страни Стогово и казаният гребенъ постепено се раздалечаваха. Откъмъ юго-истокъ просторътъ бѣше ограниченъ: близо до мене бѣше Бѣличкиятъ върхъ, който сега ми се виждаше плосъкъ съ височината на Бистра, далечъ прѣдъ мене прѣку Съртътъ и Бѣличкия върхъ синѣеше се като въ облацитѣ единъ гребенястъ массивъ — не бѣше трудно да се сѣтимъ, че това бѣ великанскиятъ в. Пелистеръ.

По-налѣво на къмъ истокъ в. Лубенъ за първъ пѫть си показа голата бѣла глава, която, издигнѫта надъ околнитѣ тѫпи височини, имаше хубава гледка!

Простихме се съ тази масса отъ планини и потеглихме напрѣдъ. Слѣдъ нѣколко минути ние излѣзохме въ една валчеста равнина съ дияметъръ отъ 100-на метра, отъ всѣкѫдѣ заобиколена съ височини и тъмни кории. Въ срѣдата си тя бѣше гола покрита съ трѣва вдлъбнѫтина безъ исходъ за водата. Въ сѣверния край на вдлъбнѫтината ми показаха другаритѣ една дупка въ форма на хуния, дъно на бивши виръ. Това бѣше мѣстото Пониква, за което ми приказаха, пъкъ то личи и отъ самия видъ и устройство на мѣстото, че било нѣкога планинско езерце, отъ което водитѣ се истекли прѣзъ онази хуниеобразна дупка и прѣзъ Турла планина показали се въ видъ на извори при Кичевското село Старовецъ. Много живописно трѣбва да е било това езерце, расположено на върхъ планината и всрѣдъ горитѣ! Щомъ излѣзохме въ голото мѣсто, усѣтихъ благотворното влияние на горитѣ върху температурата на въздуха: приятната нощна прохлада и чистиятъ планински въздухъ, съ който до тукъ се наслаждавахме, тукъ се обърнѫ въ студъ, разбира се, за туй, че мѣстото бѣше голо. Говорливиятъ до тукъ гавазинъ веднага замълча, приближи се до насъ, нарами пушката, като я хвана за кундака, а не за дулото, както до тогава, исподгледа се наоколо, заповѣда ни съ повелителенъ тонъ да караме побързо и мълчаливо, тръгнѫ напрѣдъ, — това бѣше знакъ, че сме въ страшно мѣсто. Ние бѣхме по равнината на онази съединителна рамка, която по водораздѣла на Църна и Студеничка рѣка се спуска на прѣку отъ Бѣличката планина до западния склонъ на Турла пл. Като съединява западниятъ край на Южно-македонската верига и слѣдователно Дебърскитѣ пл. съ Южно-кичевскитѣ, тя служи за прѣходъ на разбойницитѣ отъ едната область въ другата; гѫс-

титѣ и гори служѫтъ имъ за непристѫпно скривалище. Слѣдъ $^1/_4$ часъ вървежъ до Цѫрската чешма подъ „дабието“ свободно въздъхнѫхме и както по-прѣди съ веселъ разговоръ продължавахме пѫтьтъ. Вървѣхме по дола на Цѫрския потокъ, по югоисточния склонъ на поменѫтия съединителенъ напрѣченъ гребенъ. Малко подъ чешмата и близо надъ селото Цѫрско за първъ пѫть срѣщнѫхме живи души, — то бѣше една весела компания отъ селенки и дѣца изъ Цѫрско, която ходѣше въ ближната кория да събира лѣшници. Боси, съ кошничка надъ мишница, съ бързъ ходъ и съ веселъ разговоръ тѣзи селенки се движехѫ на горѣ да събиратъ зимнина тъй, като че ходѣхѫ по важни нѣкои работи. При вида на тази компания прѣнесохъ се въ дѣтинскитѣ си години, когато съ другаритѣ сме ходили по лѣшници въ планини далечни отъ насъ на 3—4 часа. Тамъ ни съмвало, цѣлъ день сме скитали отъ скала на скала, сме се прѣхвърляли отъ долъ на долъ и тъй цѣлата планина сме прѣхвърляли, безъ да се сѣтимъ, какъ е минавало врѣмето. Въ туй повидимому лудешко скитание сме чувствували, незнаѫ какво голѣмо удоволствие; мисъльта, че ще е похвалимъ прѣдъ другаритѣ, че ще имаме припаси за зимнитѣ вечери, ни въодушевлявала и всѣкое кичорче съ 2—3 лѣшника ни се виждало като голѣма добивка. Тъй си е то, всѣкоя категория отъ обществото си има своитѣ забавления, всѣкое мѣсто дава на жителитѣ си особени срѣдства за увеселенне и забавление. Въ долния край на дола, по който вървѣшę пѫтьтъ ни, минѫхме прѣзъ горнята махала на с. Цѫрско, крайното западно Демиръ-Хисарско село. Тукъ видѣхме прославенитѣ въ цѣлия този край Цѫрски селенки красавици. Долната махала на Цѫрско ни оставаше на дѣсно задъ една голокрастава тумба. Отъ Кладникъ до Цѫрско има $1^1/_2$ часъ. Четвъртъ часъ подъ Цѫрско е Битолското джаде, дѣто бѣхме сме се условили съ арабаджията да се срѣщнемъ. Тукъ бѣхме въ сѣверния край на Сувополе. На сѣверъ бѣше склонътъ на Турла и Баба и прѣзъ тѣхъ откъмъ сѣверо-истокъ пирамидално се издигаше надъ Турла и Баба отдѣлно стоящиятъ Лубенъ. Въ ущелието между Лубенъ и Турла е с. Цѣръ при исхода. По-отзадъ имахме юго-източниятъ склонъ на напрѣчния гребенъ, а отъ югъ бѣше Съртътъ, отъ който вече не ще се освободимъ дори до Битолското поле. Исключая склонътъ на Съртътъ, подъ който сѫ наредъ селата Бѣлица, Спространье и Велмевци; скло-

новетѣ на околнитѣ планини сѫ сѣ красти, т. е. мѣста покрити съ малки и редки храстйе. Отъ тѣхъ и селата въ тази часть на Демиръ-Хисарь се наричатъ „*Краставички села*“. Въ продължение нѣщо на 2 — 3 часа пѫтьтъ върви прѣзъ голото и каменисто „*Сухо-поле*“ при политѣ на Лубенъ. Земяста хълмообразна рамка, Ябелъ-ридъ, която се испуска отъ Илинската планина, загражда отъ юго-истокъ това поле, и пѫтьтъ отъ кулата, която е на самия край на полето, завива малко за да заобиколи тази рамка. Сѐ край дѣсния брѣгъ на Доленечката рѣка, слѣдъ $^{3}/_{4}$—1 ч. вървежъ, при селото Доленци, което е расположено въ края на дола, той излиза вече въ долината на р. Църна, главната водна артерия на Демиръ-Хисаръ. Отъ дѣсно на пѫтя при политѣ на Ябелъ-ридъ, която до тогава заобикаляхме, въ една весела впадинка се бѣлѣе малкото манастирче „*Топлица*“. Не можахъ да науч‌ѫ историята на това манастирче, което и сега принадлежи на Божия храмъ въ Иерусалимъ. Иерусалимскиятъ патриархъ го е далъ подъ кесимъ за 60 л. т. на единъ Влахъ, родомъ отъ околнитѣ влашки села, живущъ въ Иерусалимъ, макаръ че то е всрѣдъ села отъ Охридската българска епархия. Още 10 минути и пѫтьтъ излиза при р. Църна, която тука е планински потокъ, сравнително съ онази Църна, която се вижда въ Битолското и Тиквешкото полета. На дѣсно отъ пѫтя долината и отъ тукъ на горѣ води право въ прохода прѣзъ Илинската планина.

Тъкмо тамъ, дѣто пѫтьтъ срѣща Църна, тя оставя източната си посока и завива по юго-източна. До Доленечкия долъ Лубенъ свършва. Отъ него нататъкъ земясти голи хълмове, послѣднитѣ отлоги отъ западния склонъ на Лиска и Гоба планина, доближаватъ се до самата рѣка, като остава между тѣхъ и рѣката само едно тѣсно равно мѣсто, нѣкѫдѣ само за пѫтя, нѣкѫдѣ малко по-разширено. Срѣщу нѣк отъ дѣсната страна на рѣката е гористото прѣдгорие на Бигла съ с. Джванъ въ срѣдата му. Рѣката тече подъ самитѣ поли на прѣдгорието, а пѫтьтъ върви край лѣвия ѝ брѣгъ. Минава се тази тѣсна часть въ $2^{1}/_{2}$ часа, въ която часть на редъ отгорѣ на дѣсно и на лѣво на рѣката сѫ расположени селата.

Въ източния ѝ край Църна се минава по дървенъ мостъ. Църна вече остава на лѣво и слѣдъ едно течение отъ $^{1}/_{4}$ — 1 часъ всрѣдъ низка весела долинка подъ голитѣ склонове на Портата, въ която долинка се бѣлѣѫтъ кѫщитѣ

на чисто турското село Прибилци, административниятъ центъръ на Демиръ-Хисарския мюдирлъкъ. Църна завлиза въ Бучинската кривулеста клисура съ низко и широко дъно и съ голи сравнително полегати стѣни, прѣзъ която при с. Бучинъ излиза въ Прилѣпското поле. На $^1/_2$ часъ отъ моста достига се началото на прѣдгорието и при с. Бѣлче пжтьтъ излиза въ Слѣпченското поленце. Това поленце е валчеста котловинка 2 ч. дълга и 1 ч. широка, заградена отъ сѣверъ съ голѣмитѣ терасообразни гористи спускове на Църни-върхъ, отъ югъ съ онази рамка, която се спуска паралелно съ р. Шемница и край самата неж, а отъ истокъ съ Облаковската гола планина, която е крайното мѣсто на веригата—Крушовска планина. Подъ Облаковската планина то е низко и равно,—тукъ протича долната часть на Смиловския потокъ. Политѣ на Църни-върхъ сж по-весели, нъ по-непроизводителни. Отъ тѣхъ на долѣ котловината постепено се снижава. Пжтьтъ върви прѣзъ срѣдата на котловината всрѣдъ полето. Въ юго-източния край на поленцето пжтьтъ завлиза въ прохода на „*Мраморицитѣ*“, дѣто има ханища подъ сжщото название и слѣдъ единъ спускъ отъ $^1/_4$ ч. прѣзъ него край голи брѣгове излиза въ единъ кжтъ на Битолското поле, който кжтъ е заграденъ между Голина планина, крайното мѣсто на която е Битолския баиръ и южний край на Облакова планина, и прѣзъ които подъ самата Голина тече Шемница.

Слѣдъ единъ часъ пжть при село Кукурѣчани пжтьтъ влиза въ отвореното Битолско поле, съединява се съ Прилѣпското джаде и откъмъ сѣверната страна на града, дѣто е и цръквата св. Недѣля, влиза въ Битоля. Отъ Бѣлче до Мраморицитѣ има 2 часа, отъ Мраморицитѣ до с. Лопатица, при което има и ханъ, — $^3/_4$ часа, и отъ тукъ до Битоля се ходи за 3 часа.

§ II. Клонове отъ Скопско-Битолския пжть.

I. Скопско-Гилянски.—Двадесеть минути надъ Скопйе отъ него се отдѣля единъ клонъ конски пжть, отъ който сé по долината на Крива-рѣка води въ с. с. Глуво, Чучеръ, Баняни и отъ тука на горѣ прѣзъ началото на Църна-Гора слиза въ Моравия за въ Гиляни. Този пжть се смѣта за главенъ между Скопйе и изброенитѣ Църно-Горски села; нъ понеже той е опасенъ поради близкитѣ нему арнаутски села, Църно-Горскитѣ села минаватъ повечето по другъ единъ по-

кратъкъ пѫть, който излиза отъ сѣверната страна на Скопйе и върви на право за Църна-Гора.

II. Скопско-Порѣчки. Отъ горния край на Скопското поле се отдѣля конски пѫть, който прѣзъ клисурата на Трѣска и по долината ѝ води на горѣ въ Порѣче. Пѫтьтъ върви по самата долина на рѣката. Понеже послѣдната, както видѣхме, е тѣсна, камениста и скалиста, този пѫть е твърдѣ несгоденъ, а когато рѣката дотече, по него никакъ се не върви, защото водата е твърдѣ силна и покрива цѣлата долина. По него слизатъ селянитѣ въ Скопйе отъ Долно-Порѣче, които носѫтъ овощия и др. т. Нѣколко арнаутски села по склона на клисурата правѫтъ го опасенъ за пѫтуване, за туй Порѣчанитѣ прѣдпочитатъ да отиватъ на пазарь въ Прилѣпъ и Битоля нежели по този пѫть.

III. Скопйе-Тетово. При самия мостъ на Вардаръ отъ джадето се отдѣля пѫть, който по лѣвия брѣгъ на Вардаръ прѣзъ Дервента и при с. Ягуновци излиза въ Тетовското поле. Той върви по долината на рѣката. По него идѫтъ въ Скопйе на пазарь селянитѣ отъ сѣверната часть на Тетовското поле. Той минава край арнаутскитѣ села, дѣто нѣма стражарница, за това е опасенъ тѫть. Нѣкога той билъ главенъ пѫть между Скопйе и Тетово, работилъ е повече отъ Горно-Дервентския и е билъ постланъ съ камъни. Отъ Дервента по сѣверния край на полето и покрай планината той е излизалъ въ с. Лѣшокъ, дѣто се е съединявалъ съ пѫтя за Призренъ, който е вървѣлъ прѣзъ това село.

IV. Въ Прѣдната часть на Дервента отъ джадето се отдѣлятъ двѣ по-видни пѫтеки: едната върви отъ лѣво на пѫтя по склона на Сува-Гора у Зетранъ, прѣхвърля тази планина и влиза въ Порѣче. А другата е дърварска и върви по онзи долъ, който загражда върхътъ Групчинъ отъ дѣсно на пѫтя и съ извивки по склона на Жеденъ се искачва до билото му. По неѫ вървѫтъ дърваритѣ въ Жеденъ.

V. Най-голѣмъ клонъ на главния пѫть прѣдставява друмътъ *за Гостиваръ и Дебъръ*. До ханищата Групчинъ той върви по джадето, а оттатъкъ ханищата завива на лѣво по потока прѣзъ поленцето. Прѣзъ сниженото мѣсто подъ прѣдгорието на Сува-Гора при с. Чифликъ друмътъ влиза въ прохода *Света*, дѣто върви по каменистата долина на потока, като се отбива поне малко кѫдѣ политѣ на Сува-Гора. Шубрацитѣ и скалитѣ по склоноветѣ на прохода слу-

жѫтъ като прѣкрасни скривалища на хайдутитѣ, които по Сува-Гора се отдалечаватъ и прибѣгватъ въ Гостиварскитѣ планини; за туй проходътъ *Света*, като най-планинистото мѣсто по този друмъ, въ него ставатъ най-многото убийства и обири. Обирателитѣ сѫ арнаути отъ Шарскитѣ села и отъ Дебърско, има и отъ ближнитѣ Дервентски села. Въ този проходъ сѫ селата Лѫрце на 1 часъ разстояние отъ Чифликъ и малко надъ Лѫрце-Лѣшница. Пр. с. Милетино проходътъ се свършва слѣдъ едно продължение отъ около два часа. Отъ прохода нататакъ до Гостиваръ друмътъ върви сѐ покрай голитѣ глинясти поли на Сува-Гора. Въ тази му часть могѫтъ да работѫтъ и кола.

Отъ Групчинъ и Гостиваръ покрай него отъ лѣво сѫ селата Чифликъ, Горно и Д. Лѣшница, Милетино, Стенче, Волковие, Чеграни и Форино, при което той, като прѣсича Вардаръ по мостъ, излиза отъ дѣсната му страна и се слива съ Гостиварско-Кичевския пѫтъ.

Общата посока на пѫтя до тукъ е юго-западна. По него отъ Групчинъ до Гостиваръ нататъкъ пѫтьтъ върви по долината на Вардаръ. При село Здунье влиза въ долината на горното течение на Вардаръ до устието на р. Мелца, послѣ по долината на послѣдната до нѣкѫдѣ и по Краставия склонъ на Влайница пл. се въскачва на билото ѝ въ самото ѝ начало не далечъ отъ в. Бунецъ. Отъ Гостиваръ до Мавровскитѣ ханища, които се намиратъ $^1/_2$ часъ на с.—и. отъ с. Мавровo, пѫтьтъ върви по ю.—з. посока, а отъ тѫмъ до Дебъръ — по западна. Отъ Вардаръ-баши се вижда, какъ се извива пѫтьтъ по склона на Влайница. Долинитѣ на Вардаръ и Мелца прѣдставяватъ най-приятната за пѫтуване часть по цѣлия този пѫть. Тукъ пѫтникътъ постояно трѣбва да се навежда, за да не си чука главата отъ надвиснѫлитѣ клонове на дървесата край пѫтя. Най-много се срѣщатъ лѣски, които, надвиснѫли надъ пѫтя и отъ двѣтѣ страни, покриватъ го съ приятна сѣнка. Бучащиятъ Вардаръ, шумътъ на валявицитѣ и воденицитѣ образуватъ единъ видъ концертъ; прохладниятъ тънъкъ Вардарски вѣтрецъ, приятниятъ, свѣжъ и прохладенъ въздухъ на Вардарската долина, надали се срѣщатъ другадѣ. Ходѣхме съ другаритѣ си пѣши и въ горещо врѣме (то бѣше въ края на юни), нъ прѣзъ цѣлата долина, упоени отъ приятноститѣ, на които се наслаждавахме, вървѣхме като въ сънь и, безъ да забѣлѣжимъ, че сме пѫтували

$2^1/_2$ часа бързъ пѫть, неочаквано прѣдъ очитѣ ни се испрѣчи Вардаръ—баши. Не по-малко приятенъ е пѫтьтъ и въ долината на Мелца, дѣто върви по богата зеленина подъ сѣнкитѣ на грамадни дървеса, повече брѣстови, които сѫ надвиснѫли надъ долината отъ дѣсния ѝ склонъ. А Влайничкиятъ пѫть е най-несгодната и най-опасната часть въ цѣлия Скопско-Дебърски друмъ, защото гѫститѣ гори на Бунецъ, както ще видимъ, сѫ вѣчно свърталище на разбойници — Дебранлии и Малесорци и сѫ мѣсто, дѣто се събиратъ за почивка дружинитѣ, които сѫ се подвизавали въ по-източнитѣ мѣста. По тази причина въ извѣстни врѣмена прѣзъ годината той е просто непроходимъ. И въ обикновено врѣме Рѣканцитѣ, когато иджтъ на пазарь въ Тетово или Скопйе, се събиратъ на голѣми тайфи (дружини). Прѣку Влайница пѫтьтъ слиза въ Мавровското поленце. Не далечъ отъ билото на планината сѫ Мавровскитѣ ханища, които се намиратъ $^1/_2$ ч. на с.—и. отъ Маврово. Близо до тѣхъ има кула, дѣто стоѫтъ стражари. Отъ Гостиваръ до Мавровскитѣ ханища има 3 ч. До Мавровскитѣ ханища той има ю.-западна посока, а нататъкъ — западна. Сѐ по долината на Мавровското поленце и прѣзъ клисурата между Бистра и Кожа пл. излиза въ дълбоката и страшна долина на р. Радика, въ Рѣканско, кѫдѣто върви високо надъ рѣката по сѣверния склонъ на Бистрица планина.

По този пѫть не се ходи съ кола, защото е много стърменъ, а повече пѫтуватъ съ кираджийски конье. По него се водѫтъ сношенията между Дебърско и Рѣканско съ Тетовско и Скопско, които сношения сѫ доста ограничени поради опасноститѣ по пѫтя. Най често по него ще срѣщнешъ керванитѣ на Рѣканлиитѣ, които отиватъ за жито въ Тетовско, Скопско и даже въ Кумановско и Овче-полско. За Тетово се отбиватъ отъ друма при с. Здунье и вървѫтъ по пѫтя прѣзъ полето край политѣ на Шаръ, понеже нѣма мостове ла Мѫздрача и Богонската рѣки, които мѫчно се минаватъ, кога сѫ пълноводни и дотекли.

За Скопйе вървѫтъ повече прѣзъ Света, защото този пѫть е значително по-кѫсъ и нà-прѣсѣкъ. Нѣколко пѫти сѫ направени опити да се построи джаде до Дебъръ, нъ мѣстнитѣ арнаути, освѣнъ че не искатъ да работѫтъ сами, на и не позволяватъ да се прави джадето. Отъ Скопйе до Дебъръ по този пѫть се ходи за 22 часа, именно: 10 часа до Гостиваръ, 3 часа до Маврово и 9 часа отъ тукъ до Дебъръ.

Отъ Кичева прѣзъ Гостиваръ по сѫщия пѫть се ходи за 16 часа.

VI. Отъ Тетово излизатъ 9 по-главни клона отъ пѫтя: единиятъ за Призренъ, а другиятъ за Качаникъ и Косовията. Послѣдниятъ върви покрай политѣ на Шаръ и Люботрънъ, прѣку Рудината и излиза въ Качаникския проходъ. На Теаречката рѣка има мостъ. Отъ Тетово до Качаникъ по него се ходи за около петь часа. Въ полето този пѫть е коларски. Той ще да бѫде прѣдназначенъ за по-жива дѣятелность, ако въ долината на Лѣпенецъ по долѣ отъ Качанския проходъ се направи станция за Тетовско. Подъ село Вратница отъ него се отдѣля планински пѫть по дола на Критничката р. и прѣзъ в. Люботрънъ за Призренско и Косовията. Понеже е опасенъ, по него редко ходѫтъ Тетовскитѣ селяни, макаръ че той е на-прѣсѣкъ за Призренско и Косовията.

VII. Отъ Гостиваръ за Порѣче прѣзъ Сува-гора водѫтъ нѣколко планински пѫтеки, както видѣхме при описанието на Сува-гора. Главни отъ тѣхъ сѫ 4: прѣзъ с. Балинъ-долъ, Чайле, Корита, прѣку Добра-вода, прѣзъ снижното мѣсто въ началото на Сува-гора, прѣзъ Желѣзно-Рѣчани и Бенче. И четиритѣ сѫ несгодни, каменливи и стръмни мѣста, по които могѫтъ да вървѫтъ само гостиварскитѣ и порѣчки пъргави планински конье. Малко по-сгоденъ е онзи по Лакашница и прѣзъ Добра-вода; той е и главниятъ посрѣдникъ между Порѣче и Гостиваръ; а другитѣ сѫ само за селянитѣ отъ ближнитѣ села по двѣтѣ страни на планината. Всичкитѣ тѣзи пѫтеки сѫ доста опасни, нъ особенно опасна е онази, която минава прѣзъ с. Корита. Редко се минава година, щото да не бѫдѫтъ убити по нѣй нѣколко души!

Най-подиръ отъ Тетовското поле, нъ повечето по доловетѣ на Шарскитѣ потоци, водѫтъ дърварски конски пѫтища за въ горнитѣ части на Шаръ-Планина.

Отъ Кичева излизатъ нѣколко клона пѫтища. Най-главни сѫ: Кичево-Дебърскиятъ, К.-Охридскиятъ и К.-Крушовскиятъ.

VIII. За Дебъръ отъ Кичева излизатъ 2 пѫтя: единъ прѣку Яма планина прѣзъ Мала рѣка и другъ прѣку Мавровското поле прѣзъ Голѣма рѣка. Първиятъ отъ тѣхъ е главниятъ и обикновениятъ пѫть за Дебъръ. Отначало при политѣ на Бистра, а послѣ по долината на Кочка-рѣка той влиза въ мѣстностьта Копачка до изворнитѣ води на едноименната

рѣка. Тукъ има кула и ханища, дѣто приятно е на човѣка да постои. Тамъ, дѣто Яма и Лопушникъ се съединяватъ, има прѣсѣка-проходъ. Като върви по стръмния склонъ на Лопушникъ право нагорѣ слѣдъ $2^1/_4$ ч. отъ „Изворитѣ“, пѫтьтъ стига до този проходъ, по който излиза отъ другата страна на Лопушникъ. Пѫтьтъ е стърменъ, труденъ и опасенъ. Може да се пѫтува само съ мѣстни арнаути и то въ Кичевско съ кичевци, въ Дебърско съ дебрани.

При извора на Копачка рѣка отъ този пѫть се отдѣля другъ, който води за с. Тресанче (Рѣканско). Сѐ по стръмния и каменистъ склонъ слѣдъ 3 часа вървежъ по този пѫть се възлиза на билото на Лопушникъ, дѣто е „гробътъ“ и отдѣто по тѫпия западенъ склонъ на Бистра прѣзъ мѣстата *Корито* и *Стража* се слиза въ с. Тресанче слѣдъ 4 часа пѫть отъ Изворитѣ. Тоя пѫть е най-опасниятъ. Минава само между скали и прѣзъ гора. Купчинкитѣ отъ камъни, гробници на убити хора, подигатъ ти космитѣ отъ страхъ.

IX. Отъ Кичева прѣзъ Бистра за Галичникъ и въобще за Голѣма рѣка има другъ пѫть. Той върви първо по политѣ на Бистра, не далечъ отъ Сърбяни почва да се въскачва по склона на прѣдгорието, което тукъ се нарича *Дгрмища*, и тукъ върви надъ самия брѣгъ на Студенчица. Отъ полето този пѫть се вижда всрѣдъ зеления храсталакъ като широка искривена червена бразда, която пълзи като змия по склона на планината. Надъ полето $1^1/_2$ часъ пѫтьтъ влиза въ гѫста букова кория, извѣстна подъ названието *Бачилска бука* и прѣзъ неѫ върви до политѣ на Пашиница, дѣто има кула наречена *Реджоа-кула*. На горѣ пѫтьтъ върви на страна по голия склонъ на Пашиница до извора на Студенчица, дѣто има и Галичко бачило.

Отъ Кичева до бачилата има четири часа пѫть. Слѣдъ единъ часъ ходъ по рудини и долчинки оттатъкъ Пашиница минава се р. Бистрица, която се влива въ Радика подъ с. Селце и прѣку една височка и гола рудина слиза въ с. Галичникъ до Бачилската бука. Буката до скоро е била главниятъ источникъ на дърва за горение за гр. Кичева; нъ понеже е по-далечна и не тъй пристѫпна, напослѣдъкъ кичевци почнѫха да носѫтъ дърва отъ коритѣ около манастиря Въ „Буката“ се захваща стръмната, непристѫпна и опасна часть на пѫтя. По тоя пѫть вървѫтъ пѫтници отъ Кичева за Дебъръ лѣтно врѣме, като по по-кратъкъ пѫть. По него

вървѫтъ Рѣканскитѣ пастири, когато отиватъ съ стадата си въ Солунско и Лариса, и най-подиръ Мияцитѣ отъ Рѣканско, Прилѣпско, Битолско и Охридско. По този пѫть доста свободно се пѫтува, особно ако си придруженъ отъ нѣкой мѣстенъ арнаутинъ.

X. Отъ *Кичева за Охридъ* има 2 главни пѫтища: единиятъ прѣзъ Сливовска—бука, а другиятъ прѣзъ Шаторица.

Като излиза отъ южния край на Кичева и върви край политѣ на Бигла, първиятъ влиза въ долината на Студенчица, по която върви до устието на Бърждaнската рѣка. Отъ тази долина почва да се въскачва по единъ стърменъ спускъ на Турянската пл. между Юдовската и Козячката рѣки, по който възлиза на билото на планината въ мѣстото *Турянска-чешма*, а отъ тамъ по склона на планината и той слиза въ Дебърца. Той е главниятъ пѫть, по който се вършѫтъ съ коли почти всичкитѣ сношения между Кичева и Охридъ.

XI. Вториятъ върви по първия до устието на Доленечкия потокъ въ Студенчица, която се намира малко надъ с. Сърбяни. Тукъ той се отдѣля отъ първия и по дълбокия долъ на този потокъ се въскачва до с. Кладникъ, дѣто се кръстосва съ пѫтя отъ манастиря за Д.-Хисарско и отдѣто по Кладничката суха долина влиза въ долината на Бѣличката рѣка по-горѣ отъ с. Козица. Отъ тамъ по скалистото и стръмно Скакало се искачва на билото на Бѣличката планина, мѣжду Бѣличкия върхъ и Шаторица въ мѣстото *Варово*. Нататъкъ по южния склонъ на Съртътъ слиза въ Охридско Дебърца.

XII. *Кичева-Порѣче*. Отъ Кичева за Порѣче главниятъ пѫть върви по Кичевската и Тюинската рѣки и прѣку пл. Бѣлѣзи. Отъ Кичева до с. Лубче оттатъкъ Бѣлѣзи пл. се ходи за $1^1/_2$ — 2 часа. По-голѣмата часть отъ този пѫть е стръмна, а отъ билото на Бѣлѣзи нататъкъ пѫтьтъ е и гористъ. При с. Тюинъ отъ него се отдѣля една пѫтека, която прѣзъ с. Бракямъ води въ с. Томино.

Отъ Лубче до Самоковъ пѫтьтъ се спуска прѣзъ пусти и диви мѣста. При Самоковъ влиза въ дола на потока, който минава край това село. Испървенъ по този долъ и послѣ по единъ баиръ той върви край селата Дзвечанъ и Бресъ и при с. Близненско слиза въ долината на Велика (Трѣска). Мѣстото е хълмисто, склоноветѣ на височинитѣ сѫ стръмни,

за туй пѫтьтъ много кривуличи. Нататъкъ вече пѫтьтъ е сносенъ, защото върви сé край рѣката прѣзъ Здунье до Девичъ, дѣто се срѣща съ Скопския пѫть.

По този пѫть слизатъ въ долината на Велика Горно—Порѣчанитѣ и отъ тукъ идѫтъ въ Скопйе и Прилѣпъ. Отъ Девичъ до Кичева по него се ходи по-скоро, отколкото по Велика нагорѣ; за туй отъ Скопйе за Кичева обикновенно ходѫтъ по него. Само зимѣ, когато той е натрупанъ съ снѣгъ, пѫтницитѣ сѫ принудени да обикалятъ по р. Велика. Той се смѣта за опасенъ; за туй по-заможнитѣ хора тъй сѫщо обикалятъ по Велика. Съ тоя пѫть се срѣщатъ повечето отъ планинскитѣ Порѣчки пѫтеки.

XIII. *Кичева-Крушово.* Има 2 пѫтища отъ Кичева за Крушово: единиятъ прѣзъ село Пласница на Бушоа-чешма, другиятъ прѣку Турла прѣзъ с. с. Цѣръ и Дивяци по Слива планина.

Послѣдниятъ отъ тѣзи 2 пѫтища отъ Кичева до Сълпъ върви по Битолското джаде. При Сълпъ той се отдѣля отъ джадето и по юго-източна посока подъ самитѣ поли на Турла се управя за с. Цѣръ. Отъ Сълпъ до Цѣръ има $^3/_4$ часъ. На ханищата въ Цѣръ пѫтницитѣ си отпочиватъ, порасхлаждатъ се съ хубавата Цѣрска вода и продължаватъ пѫтьтъ си.

Отъ дѣсната му страна е сѣверниятъ склонъ на Лубенъ, а отъ лѣвата — склонътъ на Баба пл., който наричатъ *Крушка*, — и двата се издигатъ стръмно като стѣни. Между тѣхъ е тѣсенъ долъ, по който протича Цѣрскиятъ потокъ. Пѫтьтъ върви по този долъ, който е тъй заграденъ, че пѫтникътъ отъ него вижда само краставиятъ склонъ на Лубенъ отъ дѣсно, покритиятъ съ букова-гора склонъ Крушка отъ лѣво и една ивица сине небо отгорѣ си. Освобождава се отъ този долъ, когато слѣдъ 1 часъ пѫть се искачи при „*кулата*“, — тукъ отъ съединителното гребенче се испускатъ 2 дола: единъ на юго-истокъ накждѣ с. Пуста-рѣка и срѣщуположно нему Цѣрскиятъ. Мѣстото тукъ е пустелия, за туй стои кулата, въ която живѣе единъ чаушинъ съ нѣколко заптиета.

По споменѫтия долъ пѫтьтъ слиза до с. Д.-Дивяци, като има отъ дѣсно *Зашлеския-забелъ* и самото село Зашле, отъ което се вади много варь, а отъ лѣво с. Пуста-рѣка и Г.-Дивяци. Надъ с. Д.-Дивяци, което е въ дола на Пусторѣчанския потокъ, е селската цръквица, подъ която върви самиятъ пѫть. Отъ кулата до Д.-Дивяци се слиза за 2 часа.

Сé по дъното на дола слѣдъ $^1/_2$ часъ пѫтьтъ слиза до с. Арилео. При Арилевската цръква има хубава зеленинка подъ дебели сѣнки, като нарочно приготвени за почивка. Отъ тукъ нататъкъ пѫтьтъ е повече отъ трудень,—въ продължение на $^3/_4$ часа той се въскачва право нагорѣ по склона на голата планина Слива. Голотията, грозотата на мѣстото увеличаватъ скуката въ тази часть на пѫтя! Излизашъ най-подиръ на голото било на Слива, дѣто и въ найсилнитѣ лѣтни горещини вѣтрецътъ може да си пробие пѫть до коститѣ ти, а въ зимно е твърдѣ възможно да бѫдешъ затрупанъ отъ вѣялици снѣгъ. Това е така, защото Слива горѣ е съвършено гола и напълно изложена на дѣда-сѣверка. Отъ тукъ се вижда часть отъ града, именно мах. Мочури и Яноска-чешма. Остава ти до града 1 часъ пѫть, който е доста сносенъ. Отъ лѣво на пѫтя си имашъ Крушовската букова кория, спружена като гребенъ надъ Слива отъ тукъ до долния край на Крушово. Въ приятнитѣ сѣнки край студени води се яджтъ отъ крушовскитѣ богаташи много печени ягнета прѣзъ лѣтото. Цѣлиятъ този пѫть държи 9 часа конски.

Другиятъ отъ Кичева до с. Пласница върви прѣзъ полето. По стръмния склонъ на Стърмолъ се искачва на билото му. Нататъкъ сѐ по билото на Стърмолъ, Денѝ-камень, Бушоà-чешма и Слива излиза до корията, дѣто се срѣща съ прѣди описания. Той е чисто планински пѫть, прѣзъ зимата почти непристѫпенъ. Взема се за 7 чиса, понеже е нàпрѣсѣкъ.

XIV. *Скопйе — Кичева.* Сношенията на Скопйе съ Кичева сега ставатъ прѣзъ Тетово — Гостиваръ или Прилѣпъ, нъ има или, по-добрѣ, имало е пѫть за право съобщение на Скопйе съ Кичева, който сега слабо работи. Тоя пѫть излиза отъ южния край на Скопйе прѣзъ полето при село Кисела-вода, дѣто оставя полето и почва да се качва по голия глинястъ источенъ склонъ на Водно пл. и по западния край на мѣстностьта Каршияка сѐ при голитѣ поли първо на Водно, послѣ на Рудината и влиза въ найзападния кѫтъ на тази мѣстность, въ така наречената *Пустарѣка*. Въ това продължение той минава прѣзъ слѣднитѣ села: *Сопища*, което е расположено въ единъ долъ по склона на Водно и недалечъ отъ което има ханища, нѣкога работящи, а сега запустѣли, надъ с. Ракотинци, Добридолъ отъ лѣво и Солнйе отъ дѣсно. Въ тази часть на пѫ-

тя най-трудно мѣсто за минаване прѣдставява склонътъ на Водно отъ Кисела вода нагорѣ. За да избѣгнѫтъ трудноститѣ на това мѣсто, пѫтницитѣ ходѫтъ по пѫтя, който обикаля по на югъ спусковетѣ на Водно и се съединява съ стария при с. Сопища. Другата му часть въ Каршияка прѣдставява широкъ глинястъ друмъ, които, при всичко че по него става много каль, когато вали дъждъ или се топи снѣгътъ, сѐ пакъ може да се смѣта за доста сносенъ. Отъ полскитѣ Скопски села за Каршияка има другъ пѫть, който върви първо по долината на Маркова рѣка, а послѣ по Суви — долъ, въ горната часть на който се слива съ описания Скопско — Кичевски пѫть. Срѣщу село Пуста-рѣка Кичевскиятъ пѫть влиза въ горната часть на долината на потока Суви-долъ, която долина тукъ прѣдставява единъ значително дълбокъ долъ между Сува-пл. отъ лѣво и Рудина отъ дѣсно. Каменистото ѝ дъно, което постепено се възвишава, служи за пѫть, защото склоноветѣ сѫ стръмни. Слѣдъ 2 часа вървежъ долътъ се свършва, и на пѫтя се испрѣчва височината — *Бѫрдо*, която съединява Сува-планина съ Рудина и която служи за граница между Скопската и Кическата каази и за водопрѣдѣлъ между Трѣска и Маркова рѣка. Като излѣзе изъ дола право нагорѣ по склона на Бърдото, пѫтьтъ се искачва на тепето му, дѣто има стражарница. Отъ татъшната страна на Бърдото не далечъ отъ стражарницата и срѣщуположно на Суви — долъ се захваща още по-дълбокъ долъ съ още по-стръмни склонове, нѣкѫдѣ скалисти, нѣкѫдѣ голо-земести и варовити. Прѣзъ него протича потокътъ *Бѣла-рѣка*, който извира отъ лѣвия му склонъ изъ една пещера, отъ която съ клокотенье излиза вода колкото да мѣли воденица съ единъ камъкъ, а малко по-долѣ отъ пещерата съ тази вода се съединява друга вода три пѫти по-голѣма, която тъй сѫщо излиза изъ лѣвия склонъ на дола. Отъ кулата до устието на Бѣла — рѣка въ Трѣска пѫтьтъ върви на $^3/_4$ ч. по склона, а послѣ на $1^1/_2$ ч. — сѐ по-този долъ, нѣкѫдѣ по дъното, а нѣкѫдѣ по страната на съвсѣмъ голия му или краставъ склонъ. При село Вичъ, дѣто Бѣла-рѣка се влива въ Трѣска, той слиза въ долината на послѣдната, минава отъ дѣсната ѝ страна по мостъ и сѐ по неѫ подиръ 2 — $2^1/_2$ ч. пѫть се съединява съ Прилѣпско — Кичевското джаде при Текийскитѣ ханища.

Нѣкога този пѫть е билъ голѣмъ и много работенъ друмъ, по който сѫ ставали търговскитѣ сношения между Скопйе и Кичева, особено между Каршияка и Порѣче, които (сношения) благодарение нему сѫ били доста развити. Най-голѣмата часть отъ извѣстното Порѣчко — желѣзо се харчела въ Скопйе. Порѣчани и кираджии носѣли въ Скопйе това желѣзо, овощия, разни дърводѣлски издѣлия и скотовъдчески произведения, въ замѣна на което дигали отъ тамъ потрѣбнитѣ за въ кѫщи произведения, а най-много вино и ракия. Селянитѣ отъ Каршияка сами сѫ носѣли вино и ракия въ Порѣче и Кичева, отдѣто сѫ донасяли горѣ-поменѫтитѣ произведения. Живитѣ тогавашни сношения и сега се споменуватъ съ скърбь отъ Каршиякалиитѣ, които най-много се ползували отъ тѣхъ. Голѣмитѣ ханища въ Сопища, между Сопища и Ракотинци, при Добри-долъ, сега полуразвалени, сѫ живо свидѣтелство за простора на тѣзи движения. Сега този пѫть е почти запустѣлъ; по него вървѫтъ само нѣкои Порѣчани, които носѫтъ въ Скопйе вѝли, лъжици, лопати и др. т. Причинитѣ на туй сѫ двѣ: първата и главната е, че тукъ съ усилването на арнаутския елементъ се е развило силно разбойничеството като въ настоящъ арнаутлукъ, а туй повлѣкло отпадъкътъ на желѣзната индустрия, на дърводѣлството и скотовъдството въ Порѣче и заедно съ туй и благосъстоянието на населението му. Първиятъ и най-правъ резултатъ отъ намалението на тѣзи сношения е отпадъкътъ на винодѣлието и лозарството въ Каршияка, дѣто сега нѣма лозя даже толкозъ, щото да могѫтъ да удовлетворѫтъ мѣстнитѣ нужди за вино. Тази е и причината дѣто Порѣче, на което естественото пазарище е Скопйе, днесь пазарува сé въ Прилѣпъ.

II. Скопйе—Велесъ—Прилѣпъ—Битоля. Друмътъ за Велесъ излиза отъ юго-источния край на Скопйе и върви право прѣзъ полето почти паралелно на р. Вардаръ на $^1/_2$ — $^3/_4$ часа на раздалечъ отъ него. Тукъ той е доста равенъ и сгоденъ, нъ прѣзъ извѣстни врѣмена въ годината пѫтуването по него е свързано съ доста неприятности: прѣзъ лѣтото прахътъ, а прѣзъ зимата калта — сѫ доста несносни за пѫтницитѣ, както бива обикновено съ кои-да-сѫ полски пѫтища. Отъ лѣвата му страна въ полето сѫ селата Маджари на $^1/_2$ часъ и Трубарево на 2 часа отъ Скопйе и Круганичино на $^1/_2$ ч. отъ Ибраимово. Срѣщу послѣднитѣ двѣ села въ ю.-источния край на полето пѫтьтъ върви до сѣвер-

ния край на блатото, което на половина скрито е подъ шамака. Голата височина край дѣсния брѣгъ на Пчиня тукъ се снижава до уровена на полето и образува Катлановскиятъ проходъ, дългъ 15—20 минути, който води въ долината на Пчиня. Отъ с. Катланово, което се намира на дѣсния брѣгъ на Пчиня, по новонаправенъ каменен мостъ, при който има стражарница, почва да се въскачва по склона на височинитѣ, които заграждатъ отъ лѣво долината на Пчиня. На около $^3/_4$ ч. пѫтьтъ се извива като змия по склона на тази височина, додѣто се искачи на билото ѝ при с. Лепевци. Отъ тамъ между хълмоветѣ и тумбитѣ по височината, която отдѣля Вардарската долина отъ Овче-поле, влиза въ Велесъ отъ сѣверната му страна.

Сега този пѫть слабо работи, защото сношенията между Велесъ и Скопйе ставатъ по желѣзницата; нъ нѣкога той е билъ единъ отъ главнитѣ друмове въ нашенско. По него сѫ ставали голѣмитѣ съобщения на Скопйе, както съ Солунъ, тъй и съ цѣла срѣдна и южна Македония прѣзъ Велесъ. По него може да работи и кола, нъ малко трудно, особено въ Велешката му часть, за туй обикновено пѫтуватъ съ кираджии на конье и мулета.

§ *III. Градско—Прилѣпъ.* Отъ Градско той върви прѣзъ зап. край на Тиквешкото поле при политѣ на Клѣпата, като има отъ дѣсно селата Дрѣново, Сирково (помашки села), расположени въ голината на $^1/_2$ ч. отъ пѫтя и Каменъ-долъ, а отъ лѣво помашкото село Росоманъ. Слѣдъ 2 часа вървежъ прѣзъ полето той влиза въ „*Клисурата*“ или тѣсninата между онази верига, която загражда отъ с. Мариово и онази, която се спускаше отъ в. Козякъ на и. до Тиквешко. Прѣзъ тази страшна тѣснина съ стръмни, непристѫпни, скалисти склонове р. Рѣка излиза въ Тиквешкото поле, дѣто се влива въ Църна. По долината на тази рѣка отъ лѣво на водата пѫтьтъ върви въ продължение нѣщо на единъ часъ, слѣдъ това оставя тази долина за краткость и отъ голѣмата тѣснина на втората ѝ клисура почва да се искачва по „*Фаришкия баиръ*“, на тепето на който е „*Фаришкия ханъ*“, така наречен отъ село Фаришъ, което е расположено малко по-горѣ отъ хана въ единъ каменистъ долъ. Фаришкиятъ баиръ, който се прѣхвърля за около $^3/_4$ часа пѫть, прѣдставява най-трудната часть на този пѫть. Отъ него пѫтьтъ пакъ влиза въ долината на Рѣка и върви по лѣвата страна на водата, като има отъ

дѣсно голи хълмове, покрити повече съ лозя, а отъ лѣво се издига гориста — скалиста планина. Въ тази часть на пѫтя сѫ главнитѣ ханища на Ракле и Топлица, дѣто обикновено нощуватъ пѫтницитѣ. Отъ Градско до Ракле има 4 — 4½ часа пѫть съ кола. Въ Ракле и Топлица пѫтникътъ може да прѣнощува свободно, защото въ тѣхъ има и войска, главното назначение на която е да пази пощата. Веселата околна природа, планинскиятъ чистъ въздухъ, хубавата и студена вода бихѫ направили много приятно нощуването, ако самитѣ ханища, сгодноститѣ и прислугата въ тѣхъ не бѣхѫ тъй мизерни. Тѣзи ханища сѫ почти на половината пѫть отъ Градско за Прилѣпъ. За да могѫтъ да стигнѫтъ въ Прилѣпъ още рано и тъй да избѣгнѫтъ горещината, коларитѣ потеглюватъ прѣди зори. Приятната лѣтна прохлада, безвѣтрието, което обикновено владѣе въ прохода оттатъкъ Ракле и Топлица, прѣдразполага пѫтникътъ къмъ мечтания, а по-често и къмъ сънь, който за недоспалия и утрудненъ пѫтникъ е особна приятность. Слѣдъ 1½ ч. — 2 часа връвежъ по този проходъ, срѣщу с. Царевикъ, което е отъ лѣво на пѫтя при политѣ на гористата Сува-гора, пѫтьтъ излиза пакъ въ долината на р. Рѣка, която тукъ е по-разширочена. Право прѣдъ себе си пѫтникътъ има храстестиятъ склонъ на Буди-мажъ, началото на Селечката планина, отъ дѣсно му се испрѣчва варовитиятъ голъ и грозенъ изгледъ на в. Козякъ, отъ който се спуска голиятъ и варовитъ планински гребенъ Фралажъ, и отъ лѣво сѫ Сува-гора и Лѣска, началото на онази верига, която се спуска отъ Буди-мажъ на истокъ до Тиквешъ. Пѫтьтъ върви по политѣ на послѣднята до политѣ на Козякъ. Подъ с. Бѣловодица, което е расположено на една весела зелена полянка на Лѣска, джадето извито като змия се въскачва право нагорѣ по източния склонъ на Плетварския проходъ и слѣдъ единъ часъ връвежъ излиза на тепето на високия проходъ между Козякъ и Буди-мажъ при с. Плетваръ, дѣто има стражарница. При кулата обикновено колитѣ спиратъ за да се отпочинѫтъ коньетѣ, и пѫтникътъ има възможность да разгледа разнообразната картина, която се открива прѣдъ очитѣ му. На югъ имашъ Буди-мажъ, дѣто окото ти се губи въ лѣсковитѣ храсталаци, по които свободно се катерѫтъ козитѣ отъ лѣска на лѣска; по̀ на сѣверъ, срѣщуположно нему, се издига скалистиятъ спускъ *Баба*, който постепено се издига до в. Козякъ. На истокъ прѣку низката продълговата

долина, въ дъното на която дълбокиятъ долъ на р. Рѣка, ти загражда хоризонтътъ — полегатата Радобилска планина, всрѣдъ която лежѫтъ селата: М. и Гол. Радобилъ. Отъ тази страна на хоризонта най-много ти привлича вниманието с. Бѣловодица, което се растила по една живописна зелена полегата равнина на Лѣска пл. Като се обърнешъ къмъ западъ, прѣдъ себе си малко на дѣсно имашъ гранитно-скалистата Дабничка пл. съ гордия в. Златовърхъ, при политѣ на който стои като залѣпенъ за скалитѣ манастирьтъ „*Трѣскавецъ*“, и малко на лѣво и право прѣдъ тебе е постлана като тепция по-голѣмата часть отъ пъстрото Прилѣпско поле, което е заградено отъ западъ съ двѣ стръмни на гледъ паралелни планински стѣни една задъ друга, отъ които задната (Бигла пл.) е по-висока, а прѣдната (Крушовската пл.) — по-низка. Бързо се спускатъ колитѣ по склона на Плетварския високъ проходъ и слѣдъ $1^1/_4$ часъ пѫть достигатъ до Прилѣпъ.

По това джаде се пѫтува съ коли и фаетони, които съ десятки сновѫтъ между Битоля и Градско. Пѫтуването е доста трудно, едно, защото пѫтьтъ отъ многото коли много и се разваля, а пъкъ слабо се поправя, и друго, защото има много стръмни и каменисти мѣста, каквито напр. сѫ склоноветѣ на Плетварския проходъ и Фаришкия баиръ, по които обикновено пѫтницитѣ слазятъ отъ колата. То е ново джаде, което се направи въ 1880-та година, когато житото много се носѣше въ Солунъ. Самъ по себе пѫтьтъ е много опасенъ, защото минава прѣзъ уединени мѣста близо до гори, нъ сега опасноститѣ сѫ по-намалени, едно, че е много работенъ, друго, че добрѣ се пази отъ солдати, които всѣкога стоѫтъ по ханищата, а въ пощенскитѣ дни кръстосватъ по цѣлия пѫть. По него се носѫтъ на коли всичкитѣ стоки отъ Солунъ за южна Македония и, обратно, по него вървѫтъ и пѫтницитѣ за Солунъ, Сърбия, България и Европа. До сега то бѣ най-работното джаде по нашенско, нъ съ направата на желѣзницата Солунъ—Битоля то почна да опустява.

Отъ Прилѣпъ до Битоля джадето е равно и доста сгодно за пѫтуване, защото минава прѣзъ плоското и богато Прилѣпско-Битолско поле. Отъ Прилѣпското поле излиза въ Битолското прѣзъ „ушитѣ“ надъ село Алинци; Църна и Шемница минава по дървени мостове; ханища по него сѫ Вашареица недалечъ отъ Църна на половинъ пѫть и Пети-лѣбъ

на 1¼ часъ разстояние отъ Битоля. Пѫтьтъ е правъ и отъ Прилѣпъ за Битоля се взема за 5 часа коларски ходъ.

Стариятъ пѫть отъ Прилѣпъ за Битоля не е вървѣлъ по сегашното джаде.

Отъ клоноветѣ на втория пѫть Скопйе — Битоля повидни сѫ:

I. Велесъ—Щипъ. Този пѫть е джаде, по което ставатъ сношенията само между Велесъ и Щипъ. По него се пѫтува съ кола, които мѫчно се намиратъ, защото слабо работѫтъ, сношенията между Щипъ и Велесъ сѫ съвсѣмъ слаби. Отъ Велесъ прѣзъ лозята по баира надъ лѣвия брѣгъ на Вардаръ пѫтьтъ излиза въ Овче-поле, прѣзъ чиято срѣда минава. Пѫтуването прѣзъ това еднообразно поле съ гола, а тъй сѫщо еднообразна контура, е много утекчително. При с. Чифликъ, въ сѣвернитѣ поли на Богословецъ, пѫтьтъ оставя Овче-поле и прѣзъ едно снижено мѣсто по политѣ на Богословецъ между него и голата височина, която загражда отъ дѣсно Щипската часть на долината на Брѣгалница прѣзъ лозята въ „*Кумлука*“, се явява въ долината на Брѣгалница. Щомъ се покажешъ въ щипското поленце, като магнитъ привлича окото ти брѣгалничката долина съ своята тъмна растителность, която поставена всрѣдъ голини се прѣдставява особено буйна и весела. Отъ тукъ до Щипъ прѣдъ себе си имашъ сé източнията склонъ на тѫпата възвишеность между Щипъ и Радовишъ, който склонъ е покритъ съ храстье и редки дървеса. Брѣгалница се минава по единъ старъ камененъ мостъ, навѣрно останѫлъ отъ Венецианско врѣме. Този пѫть е дълъгъ 6½ — 7 часа съ кола.

II. Пѫтьтъ Прилѣпъ — Кичева. Кичева се намира 12 часа на зап. — сѣв. — зап. отъ гр. Прилѣпъ. Понеже тази страна е раздѣлена отъ другитѣ околни градчета и градове съ диви, страшни, мѫчно проходими и почти непристѫпни планински мѣста, то главното ѝ пазарище е гр. Прилѣпъ. Тукъ обикновено Кичевци идѫтъ на пазарь въ вторникъ и въ срѣда, тъй като и въ двата града пазарьтъ става въ сѫбота; отъ тукъ тѣ купуватъ почти всичко, каквото се срѣща въ кичевската чаршия. Съобщенията между Прилѣпъ и Кичева значително се улеснихѫ, отъ като се направи между тѣхъ джаде, по което може да работи и кола, макаръ и да е опасно пѫтуването. Търговскитѣ сношения на гражданитѣ Кичевчани и Прилѣпчани ставатъ по единъ своеобразенъ и

значително несгоденъ за търговията начинъ, наложенъ отъ мѣстнитѣ условия и обстоятелства, посрѣдствомъ арнаути кираджии. Кираджиитѣ съ нѣколко кола дохаждатъ редовно поща единъ пѫть въ недѣлята, а докянджиитѣ Кичевчани даватъ имъ поржчки за разни стоки, за възнаграждение на което имъ плащатъ доста скѫпа кирия. Само че прѣнасянието на стокитѣ става на рискъ на киражията.

Подобенъ начинъ на търговски сношения се практикува между Тетово и Скопйе и въ много други мѣста, въ които би могли свободно да пѫтуватъ само мѣстни влиятелни хора отъ господствующето племе. Такива киражии — посрѣдници между кичевскитѣ и прилѣпскитѣ търговци сѫ 3—4-ма.

Съ единъ такъвъ киражия тръгнѫхъ отъ Прилѣпъ за Кичева. Приятели ми прѣпоржчахѫ този киражия арнаутинъ за честенъ, вѣренъ и влиятеленъ. Справедливостьта го изисква да кажѫ, че този добъръ човѣчецъ дѣйствително оправда прѣпоржкитѣ; прѣзъ цѣлия пѫть не се отдѣли нито стѫпка отъ коня ми и непрѣстанно се стараеше да ми угоди, а съ пѣснитѣ и приказкитѣ си гледаше да направи пѫтуванието ми приятно. Весе́ль, тъй се викаше киражията, имаше на гледъ усмихнѫто и приятно лице; обаче съ единъ намръщенъ и сериозенъ погледъ той заставяше онѣзи, които ни срѣщахѫ по пѫтя, да не се вглеждатъ много-много у мене. Довѣрието ми въ него уголѣмихѫ го приятелитѣ, като ми расказахѫ случки, въ които той дѣйствително съ редка неустрашимость и съ рискъ на живота си е избавилъ отъ явна погибелъ нѣколко свои мущерии.

И така, съ него азъ тръгнѫхъ за Кичева. Излѣзохме отъ Прилѣпъ прѣзъ с.-западната му или Варошката махала. така нарѣчена, защото се намира откѫдѣ с. Варошъ при "*баждарницата*" (баждарницитѣ сѫ малки кулички, които били съградени край всѣкой отъ главнитѣ друмища, въ които кулички седѣли нѣколко души). Извѣстно е, че въ Турция освѣнъ правитѣ данъци, които се вематъ върху недвижимитѣ имущества, върху разнитѣ произведения отъ растителното и животно царство, взема се особенъ данъкъ, за да имашъ право да купувашъ и продавашъ всѣкаква стока. Слама, сѣно, кожи животни напр. и каквото друго донесе селянинътъ на пазарь, трѣбва да плати двоенъ още данъкъ: данъкъ за да продаде стоката и кантаръ параси, за дѣто тя ще се мѣри съ царския кантаръ. Сега тоя данъкъ се взема по ха-

нищата и пазарището, дѣто ходѫтъ разни чиновници да събиратъ пари срѣщу тескере (расписка) и подирѣ имъ вървѫтъ кантарджиитѣ, за да мѣрѫтъ стоката. Напрѣдъ тѣзи данъци сѫ се събирали по баждарницитѣ. Всѣкой селянинъ при влизанието въ града и излизанието отъ него трѣбвало да даде „баждаръ“ за стоката, която продалъ и купилъ, или просто, за дѣто влиза въ града и излиза отъ него. Количеството на баждара се опрѣдѣлялъ произволно отъ баждаритѣ, надъ които не е имало никакъвъ контролъ. Въ по-тъмнитѣ врѣмена, когато администрацията бѣше неопрѣдѣлена, баждарътъ самъ по себе е билъ едно сѫщинско зло за пѫтницитѣ и селянитѣ пазарджии; а баждарницитѣ освѣнъ правата мѫчнотия, която причинявали на хората, често сѫ служили като гнѣздо на разбойници и обирници. Подъ булото на баждарджии много обирници сѫ научвали състоянието и пѫтьтъ на пѫтницитѣ и по-нататъкъ отъ баждарницитѣ сѫ ги убивали, а други подъ прѣдлогъ, че ги прѣтърсватъ на мѣстото, сѫ ги обирали при самата баждарница. По разни причини полу-суевѣрни, полу-практични, кираджиитѣ и пѫтницитѣ, кога излизатъ на пѫть, не яхватъ на коньетѣ още отъ кѫщата, а като излѣзнѫтъ вънъ отъ града. И ние направихме сѫщото. Щомъ излѣзешъ отъ града, ударя на очи едно голѣмо каменно здание на реджието, което е назначено да бѫде складочно мѣсто на тютюна отъ цѣлото Пелагонийско поле, защото Прилѣпскиятъ мюдюрлъкъ на реджието е единъ отъ първостепенитѣ.

На $1^1/_2$ ч. разстояние пѫтьтъ върви прѣзъ с. Варошъ и почти право по з. — с. — западна посока по политѣ на каменистия пирамидаленъ върхъ „Маркуй-кули“ и по-нататъкъ по политѣ — на Заградската планина. Тази часть на полето не е тъй плодородна, както е изобщо Прилѣпското поле, защото поради наноситѣ почвата е пѣсъчлива; сѐ пакъ работливитѣ граждани и Варошани сѫ го направили настояща градина. Отъ двѣтѣ страни на пѫтя полето е раздѣлено на малки ниви, грижливо разработени и покрити съ всѣкакви растения, най-много съ тютюни, афиони, анасони и бостани. Ненаситни на работа и ужасни експлоататори на земята. Прилѣпчани и Варошани не даватъ почивка на земята, редко угарятъ нивитѣ си и пакъ добиватъ отъ нивята си по-голѣма полза, отъ колкото полянитѣ, защото земята е раздѣлена на малки притежания, които стопанитѣ обработватъ и торѫтъ достаточно.

Отъ лѣвата страна окото на пѫтника свободно се скита върху една пространна, като тепция равна поляна, въ която напразно търси точка, на която да се опре, защото тази часть на Прилѣпското поле, макаръ и богата, е еднообразна на гледъ, съвършено лишена отъ дървесна растителность и весели мѣста. Отъ дѣсно отъ града до с. Варошъ имашъ една грамада отъ неправилно расхвърлени гранитни скали и голѣми камъни и пещери съ чудновати форми, всѣкоя отъ които си има особено название, увѣковечено съ нѣкое прѣдание свързано съ господаря имъ Крали-Марко. Надъ цѣлата тази грамада като вѣнецъ се издига на върхъ „Маркуй-кули“ зѫбата една стѣна, остатъкъ отъ чудното кале на Крали-Марко. А въ една впадина надъ с. Варошъ, като залѣпенъ въ скалитѣ, е Варошкиятъ манастирь „*Св. Арангьелъ*“ съ доста хубавъ изгледъ отъ далечъ и пъленъ съ разни въспоминания и приказки за Крали-Марко. Неговото кралско-разбойническо гнѣздо, интересното въ много отношения с. Варошъ и прикаскитѣ, които необходимо послѣдватъ отъ тѣзи въпроси въ пѫтническитѣ компании, тъй увличатъ пѫтникътъ, щото той незабѣлѣзано минува около 1 ч. пѫть прѣзъ с. Варошъ и полето му. Сѫщиятъ скалистъ строй и видъ има и Заградската планина, нъ нейнитѣ скали и дупки сѫ лишени отъ споменитѣ на онази въ „Маркуй-кули“, и пѫтникътъ, като ги погледа, остава ги и се прѣдава на онзи видъ размишления, обзема се отъ оназъ скука, която естествено обхваща пѫтницитѣ, когато пѫтуватъ прѣзъ еднообразни мѣста особено прѣзъ полета. Слѣдъ 1 часъ като минешъ по единъ мостъ сухата долина—Заградска рѣка, пѫтьтъ почва да се въскачва по Мажулчкия ридъ, който прѣхвърляшъ за $^1/_4$ часъ и влизашъ въ западната часть на Прилѣпското поле, което е заградено съ Мукосъ, Даутица, Стърмолъ и Крушовската планина. Щомъ се покажешъ отъ Мажулчкия ридъ въ полето прѣдъ себе малко на дѣсно имашъ като въ кьоше една гола скалиста, кръстава и грозна на гледъ издигнѫтость. Надъ самата ѝ срѣда като цуцуле съ плоско скалистъ склонъ високо се издига, наречень Моравапланина, върхътъ Якупица, отъ който нататъкъ на кѫдѣ Велешко виждашъ да завива една тъй сѫщо гола, гладка, скалиста стѣна — Салакова планина. Право подъ върха Якупица е широката впадина, по която протича р. Бабуна. На лѣво отъ впадината се издигатъ тѫпи скалисти височини, раздѣлени една отъ друга съ снижението, което постепено се снижава

до политѣ на Даутица въ единъ редъ. Подъ политѣ на самото цуцуле на Якупица и малко на лѣво има една тѫпа широка възвишеность съ едно малко по-високо голо цуцуле, което служи за начало на описания редъ отъ възвишения. Въ началото на Мукосъ, който се издига като стѣна на дѣсно отъ пѫтя ти и който съ грозния си, нъ скалистъ строй и съ голотата си оттласнува погледътъ ти, има едно голѣмо понижение, като проходъ, прѣзъ което отъ Прилѣпското поле се излиза въ долината на р. Бабуна, по която на долѣ се прониква въ Велешкия Азотъ, а нагорѣ — въ Скопскитѣ планини. Мукосъ остава на дѣсно отъ пѫтя ти, а право прѣдъ тебе се издига, като широка горѣ тѫпа и плоска стѣна. Даутица планина и още по-на югъ Крушовската планина. Веселитѣ имъ поли привличатъ погледътъ ти и пораждатъ у тебе желание по-скоро да се намѣришъ всрѣдъ гѫстата имъ зеленина, нъ додѣто достигнешъ до тѣхъ трѣбва още $3^1/_2$ часа, трѣбва съ дотегчителна скука да пѫтувашъ прѣзъ еднообразното поле по съвършено хоризонталенъ пѫть. При с. Сарандиново и Ропотово, които сѫ по на $1^1/_2$ часъ разстояние едно отъ друго има ханища. Малко по-насамъ отъ Ропотово отъ пѫтя на дѣсно се отдѣля другъ пѫть, който напрѣку прѣзъ Даутица води въ с. Крапа и отъ тамъ прѣзъ Бѣлицитѣ въ Порѣче. Отъ Ропотово нататъкъ се срѣщатъ възвишения до послѣднитѣ отприски на южния край на Даутица, а при с. Дебрища, което е живописно расположено на една твърдѣ висока полегатость по долната часть на склона на Бушоа-чешма, пѫтьтъ завлиза въ прохода между Даутица и Бушоа-чешма. Южниятъ край на Даутица е сниженъ и отъ зап. и ист. е прорѣзанъ съ два долища: откъмъ зап. съ Суви-долъ, а откъмъ истокъ съ дола, който образувалъ Дебришкиятъ потокъ. Между горнитѣ краища на двата дола има единъ сниженъ плосъкъ гребенъ, който съединява Даутица съ единъ издаденъ напрѣдъ спускъ на Бушоа-чешма, и който образува водораздѣлътъ между Трѣска и Блатото. Отъ с. Дебрища сé по дола на Дебришката вода пѫтьтъ постепено се въскачва нѣщо на $^3/_4$ часа пѫть до чешмитѣ, като върви по голия нѣкѫдѣ земистъ, нѣкѫдѣ каменистъ склонъ на Даутица. Отъ лѣво на пѫтя е сѣверниятъ склонъ на прѣдгорието, покритъ съ лѣска, надъ която тукъ-тамѣ се издигатъ дѫбици, остатъци отъ бившата тукъ гора. Хладъ, прѣснота почувствувашъ, щомъ влѣзнешъ въ прохода и съ голѣмо удоволствие

смъркашъ съ гръсти вода отъ „чешмитѣ“, които даватъ Дебришката вода. На върхъ съединяющия гребенъ има кула, въ която стоятъ нѣколко заптиета, а подъ кулата селцето Барбарасъ, състоящe отъ 7—8 конусообразни колиби — кжщи, отъ което и мѣстото заедно съ кулата се нарича Барбарасъ.

Щомъ се покажешъ на Барбарасъ, прѣдъ очитѣ ти се открива една чудно страшна и дива *планинска картина*. Прѣдъ тебе се испрѣчва една висока стръмнина съ дивъ и страшенъ изгледъ, то е източнятъ склонъ на върхъ Песякъ, който стръмно като стѣна се издига надъ Трѣска и образува западната страна на Текийската тѣснина. Задъ неж като опашка се спуска висока пл. (Чалиойцата), малко по-надѣсно, нъ на далечъ прѣдъ тебе ти загражда хоризонтътъ една камениста стѣна (то е Тетовско-Скопската Сува-гора), а между тѣхъ окото ти се губи въ една страшна бездна. При първото поглеждание на тази дива картина, тъй се уплашихъ, щото неволно се обърнжхъ назадъ да погледнж за послѣденъ пжть Прилѣпското поле и околнитѣ му височини, които въ тази минута ми станжхж толкозъ мили и драги, колкото до тогава ми бѣхж умразни поради скуката, която ми причинявахж. Още нѣколко стжпки по-горѣ картината се допълни и ми се прѣдстави въ всичкия диво-величественъ видъ: между двѣтѣ стѣни, за които поменжхъ по-горѣ, вмѣсто бездънна и неизвѣстна пропасть ми се откри единъ купъ отъ диви гористи мѣста. Отъ южната верига като рибици се спускатъ паралелни единъ на другъ страшни и тъмни на гледъ остри и съ стръмни склонове гористи спускове, които на сѣверъ постепено се снижаватъ и които сж раздѣлени единъ отъ другъ съ диви непристжпни долове. Такива спускове подъ жгълъ съ онѣзи на Чалиойца дава и Добра-вода. Като се прѣплетатъ помежду си, тѣзи спускове образуватъ по-голѣмата часть отъ дивата и непристжпна мѣстность — Порѣче. Прѣдъ себе си имахъ почти цѣлото Порѣче, а не виждахъ нито едно село, защото Порѣчкитѣ села сж тикнжти въ спилитѣ между спусковетѣ на Чалиойца и Добра — вода. Отъ лѣвата страна край в. Песякъ ти се испрѣчва единъ процѣпъ, прѣзъ който ти се мѣрнува една синина.

Прѣдстави ми се на минута, че задъ тази планина е другъ нѣкой свѣтъ, че този отворъ въ планината води въ нѣкоя бездна!

Потънѫлъ въ мрачни мисли и въ учудвания, почти неволно и съ нѣкаква си увѣреность исказахъ на кираджията прѣдположението си, че тази верига, която се спуска оттатъкъ стръмнината е Баба пл; а върхътъ, който се издига въ с. — западния ѝ край, е в. Баба и че, слѣдователно, пѫтьтъ ни непрѣменно трѣбва да е въ дола, на който отворътъ виждахме подъ себе си и който водѣше на дѣсно и на страна и отъ двѣтѣ тѣзи страшни мѣста. Обаче, отъ думитѣ на кираджията, пакъ и самъ отъ себе, като се съвзехъ малко, узнахъ заблуждението и не извѣстностьта, въ която ме вкарахѫ първитѣ силни впечатления и чувства отъ страхъ и учудване. Скоро се усѣтихъ, че то е онази верига, която отъ височинитѣ надъ Прилѣпъ съмъ ѫ гледалъ като сѣв.-западно продължение на Крушовската планина, че то е, слѣдователно, веригата на Чалиойца пл. и нататъкъ Добра-вода, която верига е отдѣлена само съ тѣсната клисура, прѣзъ която р. Велика прѣминува отъ Кичевското поле въ Порѣче, а върхътъ, който ми се испрѣчи, е в. Касра, краятъ на Чалиойца и началото на Добра-вода. (При описанието планинитѣ на Кичевско азъ се държахъ за обще приетото у пѫтешественицитѣ понятие, че веригата на Баба-Турла-Крушовската пл. си води началото отъ сѫщия в. Стогово, отъ дѣто се захващаше и веригата на Турла, Пелистеръ и че веригата на Чалиойцата свръшва надъ Трѣска при Бродъ. Обаче, на доста здрава основа може да се прѣдполага, че происхождението на тѣзи планини е друго, именно, че Стърмолъ и Крушовската планина сѫ продължение не на веригата Баба, а на Чалиойца и че, слѣдователно, тази дълга верига се захваща отъ Корабъ пл. съ в. Бунецъ и подъ имената Влайница, Буковикъ, Чалиойца дохажда до Трѣска, отъ която се прѣсича и послѣ нататъкъ се продължава подъ друго название, че западната часть на голѣмата верига, която се захващаше отъ Стогово, е единъ съединителенъ гребенъ между Съртътъ и веригата на Крушовската пл. и че Клисурата при Бродъ не е естествена, а прѣдставява рѣченъ процѣпъ произведенъ отъ р. Трѣска. Видътъ на планинитѣ дава право и на такъво едно прѣдположение.

Казахъ, че отъ Барбарасъ даже дори до Прилѣпъ Чалиойца се прѣдставява, като едно непрѣкѫснѫто продължение на Крушовската планина, което продължение завива на з.-сѣверо-западъ; а като гледашъ на веригата, която загражда

отъ югъ Кичевското поле, май мѫчно можешъ да разберешъ, че тя съставява една верига съ Крушовската планина. Мѫчно можешъ да разберешъ тъй сѫщо началото на веригата при Стогово и границата мѣжду нейното начало и онова на Турянската пл. Въ подкрѣпление на горното прѣдположение може да се вземе и посоката на Стърмолъ и Бушоà-чешма. Баба, Стърмолъ, Бушоà-чешма и Слива образуватъ една прѣчупена линия състояща отъ 4 части, отъ които Баба има източна посока, Стърмолъ рѣзко завива на сѣв.-ист., Бушоà-чешма се обърща на ю.-ю-и, а Слива на ю.-ю-зап. Заслужва да се спомене, че крайното мѣсто на Стърмолъ и Бушоà-чешма стои въ права линия съ Чалиойца. Измѣнявание на посоката се срѣща у много вериги, нъ такъвъ видъ неправилность азъ не съмъ срѣщнѫлъ въ никоя друга пл. верига. Както и да е, азъ давамъ горнитѣ бѣлѣжки, като едно прѣдположение по систематизацията на Кичевскитѣ планини, което прѣдположение оставямъ да разгледатъ компетентнитѣ по този въпросъ хора, които бихѫ имали случай да изучаватъ тѣзи мѣста). Пѫтьтъ завива малко на лѣво и слѣдъ $^1/_2$ часъ прѣдъ очитѣ ти се испрѣчва и останѫлата часть на Порѣче. На дѣсно и малко отзадъ себе си имашъ западнияътъ склонъ на Даутица въ видъ на една пространна полегатость, която твърдѣ постепено се спуска на долѣ. Голъ, нѣкѫдѣ бѣлъ земясть или скалистъ, нѣкѫдѣ покритъ съ пожълтѣла прѣзъ цѣлото лѣто трѣва, съ редки тумби, почти никакъ непрорѣзанъ съ долища, този склонъ на Даутица прѣдставява по-скоро самостоятелна тѫпость, отколкото склонъ на една планина. Билото на Даутица отъ тази страна не можешъ да го опрѣдѣлишъ. Само въ долната часть при политѣ на склона надъ плоскостьта на склона като гребенътъ на пѣтела се издига край самата рѣка единъ голъ бѣло-скалистъ гребенъ на дължина около $1^1/_2$ часъ. Отъ Стърмолъ тази тѫпость се отдѣля съ дола на Суводолския потокъ, край лѣвата страна на който върви пѫтьтъ, а сѣверниятъ му край е заграденъ като отъ стѣна съ Караджица пл,, която отъ половината на горѣ е сиво-бѣла. Въ ѫгъла между най-високото мѣсто на плоския склонъ и източниятъ край на Караджица се вижда западниятъ склонъ на онзи върхъ, който се издигаше подъ Якупица, а въ долината на плоскостьта подъ Караджица сѫ двѣтѣ с. Бѣлици, които сѫ споменѫти при описанието на Скопскитѣ планини. Склоноветѣ на Даутица и Караджица

образуватъ така нареченото Долно — Порѣче. За прѣдѣлъ мѣжду Д. и Г. Порѣче или между послѣднитѣ отлоги на западния склонъ на Даутица и крайния източенъ спускъ на Чалиойца служи долината на р. Велика (Трѣска), която отъ пѫтя само тукъ-тамѣ се показва, като зелена дълбока равнинка между окржжающитѣ ѭ голини.

Нататъкъ пѫтьтъ върви сѐ по склона на Стърмолъ и колкото слизашъ надолѣ, толкозъ той става по-стърменъ.

Отъ лѣво надъ себе си имашъ сега шумалъкъ, а нѣкога цѣлата тази страна е била покрита съ дѣвствена гора повече отъ джбъ, която гора умишлено е била изгорена отъ правителството, за да не служи, както напрѣдъ, за гнѣздо на разбойницитѣ. Свидѣтели за сѫществуването на такава гора сѫ останжлитѣ голи дънери на изгорѣлитѣ джбове. Слизашъ най-подирѣ въ долината на Трѣска тамъ, дѣто въ неѭ се мѣша р. Слашуица, която съ долината си образува граница между Стърмолъ и прѣдгорието на Бушоà-чешма. Въ началото на самата тѣснина мѣжду Стърмолъ и Песякъ има ханища, притежание на текето, което е расположено прѣкуръката при политѣ на Песякъ всрѣдъ хубави градини и весели мѣста и отъ което ханищата и мѣстата се наричатъ „Текия“.

Нощно врѣме кираджиитѣ си нощуватъ обикновено подъ Барбарасъ на отворено; нъ зарадъ мене и тѣ рѣшихѫ да прѣкаратъ нощьта въ Текия, въ възнаграждение на което, разбира се, азъ трѣбваше да имъ платѭ разноскитѣ. Прѣзъ нощьта ме турихѫ да спѭ между тѣхъ отъ страхъ на обиръ.

Щомъ излѣзнешъ отъ хана, по единъ мостъ ново-направенъ се минава отъ лѣво на Велика и се завлиза въ „Клисурата“. Дълга е Клисурата около $^1/_2$ часа, тѣсна колкото да върви рѣката и пѫтьтъ има главно 2 кривизни: въ началото по склона на Стърмолъ има издутина, тъкмо срѣщуположно на която въ склона на Песякъ има толкозъ голѣма впадина; по-нататъкъ става обратното. Първиятъ завиокъ е по-кѫсъ и по тѣсенъ, а вториятъ по-дълъгъ и малко по-отворенъ. А ако смѣтаме и онази часть на Клисурата отъ хана на долѣ, додѣто свърши в. Песякъ, тогава ще имаме три кривизни. Погледнѫти отъ Кичева или откъмъ Барбарасъ тѣзи кривизни, виждатъ се само крайнитѣ имъ завиоци въ видъ на широко отворени ями, като ламини уста! Стѣнитѣ сѫ стръмни, отъ дѣсната страна крастави, а отъ лѣвата гористи. Слушашъ

само шумътъ на водата, която тукъ тече по дрѣбно-каменисто дъно, който шумъ на 3 — 4 пжти млъкнува отъ язоветѣ на воденицитѣ, нъ самата вода редко ще видишъ, защото е скрита между два реда дървеса, на които клоноветѣ се покланжтъ на рѣката, като клюмнжли до самата ѝ повръхнина! Пжтьтъ прѣдставява се като една прѣкрасна широка и равна улица, ограничена отъ едната страна съ стѣни, а отъ другата съ редъ дървеса.

При с. Латео, което е построено въ една равнина при политѣ на Стърмолъ не много надъ рѣката, Стърмолъ завива, склонътъ му става по-прибранъ и по-стърменъ и Клисурата се разширява. Струва ми се, че и названието си Латео (Латово) това село дължи на туй обстоятелство, че при него именно Клисурата се разширява или „разлатува“, става „разлата“. Още 20 минути пжть, и отъ лѣво имашъ вече източнията край на полето. Съ полегатитѣ поли на Баба пл. въ най-вдаденото мѣсто на жгъла между Баба и Стърмолъ е с. Плавица; при политѣ на Баба пл. е с. Вранещица, едно отъ главнитѣ села въ Кичевско, извѣстно по хубавитѣ Кичевски „стомничета“, които не сж искусно направени, нъ държжтъ много добра водата и които се разнасятъ по всичкитѣ околни градове. И двѣтѣ тѣзи села, покрити съ овощни дървеса, расположени подъ доста привлекателни на гледъ височини и съ хубава околность, иматъ живописно мѣстоположение, а заедно съ това сж и най-богатитѣ села въ Кичевско. Подъ върхъ Баба сж селата Лисецъ и Старецъ. Пжтьтъ върви сé още при политѣ на издутината на Песякъ, която затваря хоризонтътъ. Едвамъ слѣдъ $^1/_2$ часъ отъ Латово издутинатата свръшва, и ти си вече въ срѣдната часть на полето. Срѣщуположно една на друга отъ Чалиойца и Вървоитѣ се издаватъ на вжтрѣ въ полето Орланечката и Карабунечката издутини, които загражданъ хоризонтътъ прѣдъ тебе.

Отъ лѣво по покрития съ блѣдо-зеленъ покровъ склонъ на Турла пл., като въ видъ на наклонена линия, се червенѣе пжтьтъ за Битоля, а малко по-нататъкъ на една гола глиняста страна се вижда с. Карбуница. Чакъ като се измине Ребетинската рѣка, показва се часть отъ описаното прѣдгорие на Бистра, по лѣвия край на което пакъ като полегата линия се червенѣе пжтьтъ прѣку Бистра за Р ѣ к а н с к о.

Отъ билото на Бистра гр. Кичева още не се вижда, защото градътъ остава на дѣстно задъ Бигоръ — Доленечкия

баиръ, а билото на Бистра е закрито задъ високото начало на прѣдгорието. Като отивашъ напрѣдъ, прѣдгорието сѐ още ти се открива, захваща да се показва и билото на Бистра, а гр. Кичева се показва чакъ когато дойдешъ до с. Бигоръ — Доленци, което е расположено на $^1/_2$ часъ отъ града на склона на Орланечката издутина низко надъ полето, а Заяжкото поле се вижда чакъ като наближишъ гр. Кичева.

Пѫтьтъ прѣзъ цѣлото поле върви сѐ между нивя покрити съ царевица и бостани. Велика ѫ прѣсича на 2 мѣста: малко отсамъ Бигоръ — Доленци и подъ самия градъ. Мостъ нѣма и на двѣтѣ мѣста.

Скопйе — Прилѣпъ. Отъ Скопйе за Прилѣпъ има или, по-добрѣ, имало е пѫть направо прѣзъ планинитѣ. Прѣзъ полето прѣку Скопско-Кичевския пѫть прилѣпскиятъ друмъ влиза въ долината на Маркова рѣка, по която върви до Марковъ манастирь. Отъ рѣката по склона на Църни-върхъ искачва се до билото му, минава прѣзъ селото Църни-върхъ, послѣ по Кадийца планина до политѣ на Салакова планина. Той прѣхвърля Салакова планина подъ самитѣ поли на в. Якупица и се явява въ отсамната страна при изворитѣ на р. Бабуна. По дѣсната страна на впадината на р. Бабуна той слиза надъ с. Богомила, отдѣто прѣзъ прѣсѣката въ началото на Мукосъ се явява въ Прилѣпското поле. Слѣдъ 3 часа продължение сѐ при политѣ на Мукосъ и прѣзъ селата Десоѝ, Дупячани, Дрѣновци и др. надъ с. Мажуйчица срѣща Мажуичкиятъ ридъ. Прѣзъ „*Прѣслобта*“ или проходътъ, който отдѣля този ридъ отъ края на Задградския ридъ, пѫтьтъ излиза въ задградското поленце. Отъ тукъ до Прилѣпъ оставатъ още 2 часа. Сѐ при политѣ на Задградската планина и на Маркови-кули подъ с. Заградъ и прѣзъ с. Варошъ минаватъ се тѣзи 2 часа незабѣлѣзано.

Нѣкога този пѫть е билъ работенъ друмъ, а запустѣлъ откато се заселили въ Скопскитѣ планини Арнаутитѣ. Скопската му часть до с. Богомила се познава като полу-разваленъ друмъ и не служи почти за нищо, даже е неизвѣстна, нъ Прилѣпската му часть отъ Богомила до Прилѣпъ и сега работи добрѣ. По неѫ ставатъ съобщенията на Прилѣпъ съ селата въ сѣв.-западната часть на Прилѣпското поле и съ онѣзи по долината на р. Бабуна.

§ 14. Велесъ—Битоля. Негово продължение за Битоля, центърътъ на Южна Македония, е Дервентскиятъ пѫть между Велесъ и Прилѣпъ, който върви по долината на р. Бабуна. При съобщеното за него отъ пѫтешествениците нѣмамъ нищо да притурѭ.

Бабунскиятъ пѫть бѣше тъй сѫщо забѣлѣжителенъ, както прѣди описания. По него прѣзъ Велесъ ставахѫ всичкитѣ съобщения на Южна Македония съ Солунъ. Той биваше особено съживенъ, когато работѣше житото и въ врѣме на панаиря въ Прилѣпъ и Велесъ. Прѣзъ Велесъ и по този пѫть се вършехѫ сношенията на Южна Македония съ цѣлъ Скопски санджакъ, съ България и Сърбия, по него минавахѫ многобройнитѣ гурбетчии отъ Южна и Юго-западна Македония, той, слѣдов., правѣше Велесъ единъ отъ главнитѣ търговски градове по насъ, складочно мѣсто и посрѣдникъ на обширна търговия. Солунската желѣзница унищожи заведнѫжъ значението на този пѫть, както и на града Велесъ. Сношенията на Южна Македония съ Солунъ и Европа се завръзватъ прѣзъ Градско, като по-близко до Солунъ и мѣстото на Велесъ за посрѣдничество зае Прилѣпъ, а мѣстото и значението на Велешкия пѫть взе пѫтьтъ Градско — Прилѣпъ.

§ V. Скопйе — Куманово — Паланка.

Отъ Македония за въ България има 3 главни пѫтища. Единиятъ, най-главниятъ, върви прѣзъ Паланка прѣку Деве-багъръ за Кюстендилъ, другиятъ прѣзъ Джумая, отдѣто се раздѣля на 2 клона — единъ прѣзъ Кочериново за Дупница и други прѣзъ Разлогъ и Родопитѣ за въ Т.-Пазарджикъ и Пловдивъ. Първиятъ отъ тѣзи 3 пѫтища, най-добриятъ и най-неопасниятъ, води право въ столицата и за това е най-работниятъ. Вториятъ е по-опасенъ и труденъ, за туй и по-малко работенъ; по него вървѫтъ за въ България обикновено за по-ефтино и за отбѣгване строгото прѣглеждание на стоки и паспорти на Деве-багъръ.

Паралелно на желѣзницата и повечето край неѫ върви отъ Скопйе пѫтьтъ за Куманово. Той е ново джаде, което, поради желѣзницата и поради опасността да се пѫтува по него отъ разбойници, защото минава край арнаутски села, е изубило значението си. По него работѫтъ нѣколко кола, по нѣкога и кираджии, които носѫтъ дрѣбни стоки и сиромаси

пазарджии, които не искатъ да иматъ работа съ желѣзници и други такива голѣми работи.

Отъ Куманово едно джаде води за въ Враня по долината на Конярската рѣка и на Моравица и друго води за Паланка и нататъкъ за въ България.

Послѣдниятъ излиза отъ източния край на града и, като мине прѣзъ с. Мало-Нагоричино, което е 2 часа на истокъ отъ Куманово, дѣто има ханища, излиза въ долината на рѣка Пчиня половинъ часъ надъ устието на Крива-рѣка. Пѫтьтъ до тукъ е дотегчителенъ въ вълнообразното и голо поле; гледката на околнитѣ Козякъ и Кратовскитѣ височини е тъй сѫщо непривлекателна. Пчиня се минава по единъ новъ мостъ, на който само основитѣ сѫ каменни, и 15—20 минути оттатъкъ Пчиня се срѣщатъ послѣднитѣ отлоги на Гоглинъ. По тѣзи отлоги пѫтьтъ се въскачва на самия Гоглинъ (Страцинска пл.) при селото Страцинъ, дѣто се намира една развалена джамия, кула, въ която седѫтъ стражари и ханища. Отъ Страцинъ пѫтьтъ постепено слиза до с. Ранковци, отдѣто минава прѣзъ Паланечкото поленце до Чифте-хани, дѣто минава Крива-рѣка, върху която тукъ се намира дървенъ мостъ. Отъ тукъ до Паланка пѫтьтъ още на двѣ мѣста прѣсича рѣката (тукъ нѣма мостове, а върви по лѣвия брѣгъ на рѣката до Паланка, отдѣто се вмъква въ тѣсния Криво-паланечки проходъ.) Тукъ пѫтуването е малко по-приятно. Отъ Куманово за Паланка се отива за 10 часа. Пѫтува се съ кола не тъй сгодни, наистина, нъ доста ефтини. Отъ Паланка на горѣ за въ България пѫтьтъ върви право по прохода покрай течението на Крива-рѣка. Единъ часъ и половина надъ града, като мине още еднѫжъ прѣзъ Крива-рѣка, на която се намира дървенъ мостъ, пѫтьтъ слѣдъ малко се въскачва по склона на Деве-багъръ, на тепето на който има българска и турска стража и митница. Пѫтьтъ по Деве-багъръ въ продължение на 1 ч. е много труденъ и стърменъ, поради което и тази планина си е получила названието *деве-багъръ*, което значи *камила рикна*, разбира се, отъ мѫка.

§ VI. Скопйе — Джумая. Отъ източния край на Скопйе изъ полето по Кумановското джаде пѫтьтъ върви първо по югоизточна, а послѣ по източна посока прѣзъ селата Маджари, Билинъ-бегово и Аджарларъ. Отъ Аджарлари той се отдѣля отъ кумановския пѫть и малко по-на-истокъ срѣща Рудината; като прѣхвърли неѫ прѣзъ извѣстния по трудността

за прѣминавание „*Драганъ — баири*“, излиза въ долината на Пчиня, която и прѣминува по единъ старъ развалень мостъ срѣщу с. Коняри. Отъ Скопйе до Пчиня има 4—4¼ часа пжть. Оттатъкъ Пчиня пжтьтъ върви прѣзъ Конярския проходъ, едно снижено мѣсто между Руянъ (Кратовска-Кумановски) и онази височина край лѣвия брѣгъ на Пчиня, която отдѣля долината на послѣдната отъ Овче-поле. Прѣзъ този проходъ върви отначало по дола на Сушичкия потокъ, въ който е расположено с. Сушица, и послѣ почва да се искачва по една водопрѣдѣлна височина, на върха на която има кула съ стражари. На дѣсно отъ кулата сж селата Коняри а на лѣво и на сѣверо-истокъ отъ неж е Кумановското село Малино. Склонътъ на височината е тъй несгоденъ и труденъ за минување, както Драганъ-баири. Като се спустне отъ този върхъ за да влѣзе въ Овче-поле, минава още прѣзъ единъ жгълъ между 2 хълма, слѣдъ което се явява въ св. Николската часть на Овче-поле. Отъ Пчиня до полето има 2—3 часа.

Отъ св. Николе пжтьтъ минава прѣзъ полето по край селата Ерджели, Мустафина и като мине голото Овче-поле, при с. Углярци влиза въ богатото Кочанско поле, въ което покрай пжтьтъ сж расположени селата: Облешово, Горни и Долни Подлогъ. При селото Углярци пжтьтъ минава прѣзъ Злѣтовската рѣка, при която има построенъ дървенъ мостъ. Този пжть е равенъ и добъръ за кола. Кираджиитѣ избиратъ по-кжсъ пжть: отъ св. Николската кула, вмѣсто да завъртжтъ на кждѣ св. Николе, тѣ минаватъ прѣзъ с. Малино покрай Нѣманица, Мечкуевци, отдѣто пжтьтъ върви между два хълма на разстояние два часа до с. Соколарци прѣзъ с. Лѣпопелци. Подъ Соколарци този конски пжть излиза въ Кочанското поле.

Пжтьтъ отъ Скопйе до Кочани е дългъ и утегчителенъ, защото минава повече прѣзъ голи полета. Покрай пжтя има твърдѣ малко ханища. Понеже се намиратъ и турски села на близо до него, то е и опасенъ отъ разбойници.

Съ този главенъ пжть се стрѣщатъ и отъ него се разклоняватъ други по-маловажни и по-неработни пжтища. Ето по-главнитѣ отъ тѣхъ.

I) Отъ Куманово по юго-источна посока прѣзъ голата и неразработена хълмиста часть на полето върви напрѣченъ пжть, по който се излиза отъ Куманово въ долината на долното течение на Пчиня. При с. Пчиня той излиза въ

долината на едноименната рѣка, която зимно врѣме трудно се минава, защото нѣма мостъ. Слѣдъ ½ часъ сé по ю.-западнитѣ поли на Руянъ подъ с. Винце пжтьтъ влиза въ Конярския проходъ, именно въ дола на Сушичкия потокъ, дѣто се съединява съ Скопския друмъ.

При св. Николе е най-голѣмиятъ кръсто-пжть въ този друмъ, защото тукъ се срѣщатъ съ него 2 отъ по-работнитѣ пжтища.

II). Пжтьтъ *Велесъ-Паланка*. Отъ Велесъ върви първо по Щипското джаде, додѣто то излѣзе въ Овче-поле, а послѣ прѣзъ послѣдното по политѣ на височината, която отдѣля собствено Овче-поле отъ св. Николското Овче-поле, излиза въ послѣдното и въ св. Николе се прѣсича съ Скопско-Джумайския пжть. Прѣзъ сниженото мѣсто между Гюришката планина и Църни-върхъ по Гюришкия проходъ пжтьтъ излиза отъ св. Николското поле и минава прѣзъ Барбаревския ридъ, отдѣто се спуща въ Сакуличкия долъ, въ края на който при завиването му намира се кула съ стражари. Отъ тукъ пжтьтъ се вскачва по мѣстностьта Тополовикъ, прѣхвърля Гоглинъ и се спуща въ течението на Крива-рѣка при Лубовци. Слѣдъ 2 часа по течението на Крива-рѣка пжтьтъ излиза при Каваклия въ Паланечкото поле и върви до политѣ на Лисецъ. Единъ часъ по-нататъкъ отъ Каваклия при Чифте-хани Велешкиятъ пжть се съединява съ Скопско-Кумановско-Паланечкия. Пжтьтъ отъ Велесъ за Паланка има 18 часа дължина и може да се пжтува по него съ конье и мулета. Съ кола е немислимо за пжтуване. Особено отъ св. Николе до Каваклия е мжчно проходимъ, затова главно по него пжтуватъ съ мулета и магарета.

Този пжтъ е като продължение на Прилѣпско-Велешкия друмъ за въ България прѣзъ Паланка. По прѣди той бѣше много работенъ, защото сношенията на Македония чрѣзъ Велесъ съ оттатъкъ Галканска България бѣхж твърдѣ голѣми; и сега той е доста работенъ, при всичко че границата много попрѣчи на сношенията по него. По него вървжтъ всичкитѣ гурбетчии отъ Македония за въ България и Влашко и повечето пжтници за въ България, за да не минаватъ прѣзъ Сърбия. Съобщенията по него се воджтъ съ кираджии, които редовно отъ Прилѣпъ, Крушово, а особено отъ Велесъ, ходжтъ за София и Кюстендилъ. Конацитѣ сж Велесъ, Чифте-ханове и Паланка или Кюстендилъ, ако привтасатъ да минжтъ по-рано границата. Пжтьтъ е доста безопасенъ, защото край

него има малко Турски села. Когато искатъ да пѫтуватъ съ кола отъ Велесъ за Паланка, завиватъ накѫдѣ Куманово (около 1 часъ близо до Куманово).

III). Кумановско-Щипскиятъ пѫть. Отъ югъ юго-източния край на Куманово сѐ по дола на Кумановската или Голѣма рѣка този пѫть излиза въ долината на р. Пчиня при с. Бислимъ до устието на Голѣма рѣка и срѣщу онова на Лакавица. Когато рѣката е малка, пѫтницитѣ ѫ прѣхвърлюватъ съ прѣгазване и излизатъ въ долината на Лакавица, а когато е голѣма, колитѣ обикалятъ по Паланечкия пѫть, минаватъ ѫ на Нагоричкия мостъ и край лѣвия и брѣгъ пакъ дохаждатъ въ Лакавица. Въ долината на послѣдната този пѫть се слива съ св. Николско — Паланечкия и върви съ него до св. Николе.

Отъ св. Николе пѫтьтъ се спуска прѣзъ отвореното едно-образно Овче-поле. Прѣзъ с. Ерджелия на $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ ч. отъ св. Николе тои прѣхвърля височината, която отдѣля Злѣтовското поленце отъ собствено Овче-поле и се явява въ послѣдното. Отъ Ерджелия до Щипъ има $4\frac{1}{2}$ часа. Като върви сé при западнитѣ поли на Ежово прѣзъ източния край на Овче-поле при кулата до с. Чифликъ се съединява съ Велешкото джаде, по което върви до Щипъ.

Видѣхме, че Щипъ нѣкога билъ голѣмъ търговски центъръ и посрѣдникъ на търговията на Солунъ и Сѣверна Македония, на която за второстепенъ центъръ служеше и служи Куманово. Като съединява тѣзи 2 центра, този пѫть билъ много работенъ. Сега, както видѣхме, Щипъ почти изгуби това си търговско значение, Куманово се съобщава съ Солунъ по желѣзницата; при всичко туй пѫтьтъ още достатъчно работи, защото сношенията между Щипъ и Куманово сѫ още значителни. По него вървѫтъ Щипскитѣ пазарджии за св. Николе, по него ставатъ и всичкитѣ сношения на тѣзи два града. Търгуватъ съ брички за доста долна цѣна. Пѫтьтъ е малко опасенъ. Като негово продължение е пѫтьтъ Щипъ-Радовишъ.

IV). Щипъ — Радовишъ. Този пѫть върви прѣку хълмистата полска възвишеность, която отдѣля Щипското поле отъ Радовишкото и по която той постоянно прѣхвърля баири и долища, които накѫдѣ Радовишъ ставатъ по-низки. Почти въ цѣлото му продължение пѫтникътъ постоянно се въскачва по баири и височини, влиза въ долища и излиза отъ тѣхъ. Въ Щипъ пѫтьтъ върви по дола на суходолината Отиня. Въ източния

край на града той оставя на лѣво този долъ и почва да се въскачва по склона на височината, която загражда Щипъ отъ истокъ. Тукъ самиятъ пѫть е голъ глинястъ, зимно врѣме каленъ, а лѣтѣ испуканъ, нъ околноститѣ му сѫ по-приятни на гледъ: тукъ той минава между лозята покрити съ много овощни дървеса, най-много черешеви, и обиколени съ щубраци. На върхъ височината пѫтникътъ излиза въ една-полуобработана плоскость покрита съ хубава трѣва за пасбища, по която върви право въ източна посока на продължение около 2 часа. Понеже тази плоска възвишеность е много равна, турцитѣ ѫ наричатъ *Сеймен дузи* (сейменска равнина) и *Шефик-дузи* (равнина на хора умрѣли за вѣрата); тази равнина е така наименувана отъ турцитѣ, защото между с. Чифликъ и Люботенъ има турски гробища, дѣто били погребени юнаци турци паднѫли въ нѣкой бой. Мѣстнитѣ жители расказватъ, че тукъ е станѫла битка между Австрийцитѣ и Турцитѣ (то трѣбва да е около . . . . . година, когато Австрийцитѣ нахлухѫ въ Македония. Подобенъ споменъ срѣщнѫхъ и въ Тетовско, дѣто расказватъ, че е станѫло сбиване между Австрийцитѣ и Турцитѣ на Рогачевскитѣ пл. при входа на Качаникския проходъ. То било когато Австрийцитѣ се връщали назадъ, навѣрно слѣдъ като били разбити на Сейменъ-дузи). Мислѫтъ още, че напрѣдъ тукъ населението било чисто турско-юручко.

Въ тази война много отъ селата се испустили, селянитѣ турци се оттеглили край околнитѣ планини и християнитѣ почнѫли полека-лека да се заселяватъ и размножаватъ по тѣзи села.

Отъ Сейменъ-дузи пѫтникътъ има доста широкъ хоризонтъ сравнително съ височината на мѣстото. Задъ него е широкото Овче-поле съ голитѣ му височини, широкиятъ небосклонъ на който се ограничава далечъ на западъ съ една синя стѣна — Шаръ-Планина. Отъ лѣво е краятъ на Плачковица, до която Рамиякътъ постепено се въскачва, като хълмиста тераса и отъ дѣсно има една верига, която скрива отъ погледа му долината на Лакавичката рѣка и паралелно ней Конечната-планина. Рамиякътъ е раздѣленъ отъ източнитѣ по-малки височини съ единъ дълбокъ долъ, нареченъ *Дълбока-рѣка*, който на горѣ води въ Юруклука, а на долѣ прѣзъ една тѣсна клисура — въ долината на р. Лакавица. Дълбока-рѣка, която се минава за $3^1/_4$ часа, прѣдставява най-опасната часть въ този пѫть, за туй на тепето надъ него има кула съ стражари.

Отъ височината надъ кулата прѣдъ очитѣ на пѫтника се открива нова гледка: той има надъ себе си тъмно-зелената Радовишко-Струмишка поляна, въ източния край на която като гигантъ се издига Бѣласица-планина. Не знаѫ, да ли че влизамъ въ коритото на една южна-рѣка или въ сѫщность тъй е, нъ на първъ погледъ менѣ ми се стори, че виждамъ прѣдъ себе си новъ свѣтъ и че скоро ще влѣзѫ въ страна съ съвършено другъ характеръ, — това ми бѣхѫ първитѣ впечатления отъ изгледа на тази страна.

Отъ кулата по стръмния каменистъ и труденъ за минавание поточенъ склонъ на височината, наречена *Дамянъ-йокуши*, на половина часъ се излиза въ едно равно мѣсто, въ долината на Мадемската рѣка, която се нарича *Дамянско-поле* отъ името на турското село Дамянъ, което е расположено на височината Пиляфъ-тепе. Въ това поленце пѫтьтъ се раздѣля: главният пѫть слиза въ долината на Дамянската рѣка по юго-източна посока и прѣзъ Радовишкото поле води за Струмица; а Радовишкият пѫть прѣсича низкият вододѣлъ на Струма и Вардаръ край тополничкитѣ лозя, по източна посока по потока на Сушица слиза въ полето, завива на сѣверо-истокъ прѣзъ полскитѣ Радовишки лозя и влиза въ града отъ юго-западната му страна въ махалата Сараманда. До Дамянъ-йокуши пѫтьтъ е джаде, а нататъкъ широкъ и каменистъ друмъ. Опасноститѣ по него сѫ голѣми, макаръ и несистематически, защото наоколо му сѫ Юручкитѣ села, населени съ не толкозъ честно население. Той е посрѣдникъ на сношенията между Радовишъ, Щипъ и Скопйе. Пѫтници отъ далечни мѣста редко минаватъ по него. Смѣта се да има 6 часа обикновенъ конски ходъ. Пѫтува се по него само съ конь, а коли вървѫтъ по другия Щипско-Радовишки пѫть.

V). Отъ Щипъ другъ единъ пѫть води за Криволакъ и върви отначало прѣзъ Ново село, край Брѣгалница отъ лѣво, прѣминава Щипската Лакавица, а послѣ се спуска на долѣ нѣкѫдѣ по долчинки, нѣкѫдѣ по склоноветѣ на хълмистообразнитѣ крайни спускове на Конечката-планина, отдѣто излиза въ долината на Вардаръ, срѣщу Криволакъ. Отъ Криволакъ за Щипъ има старъ пѫть и ново джаде. Джадето повече обикаля по околнитѣ височини, за туй е по-дълго, а старият конски пѫть търси повече скрититѣ долища, отъ което е по-кратъкъ, нъ по-опасенъ и по-труденъ. Напрѣдъ Вардаръ се минаваше съ каикъ, а сега на него е направенъ

мостъ по джадето. Сухостьта на околноститѣ и безводието е отличителната черта въ този пѫть. По него се водѫтъ съобщенията между Щипъ, Криволакъ и Тиквешъ.

Малко по-нататъкъ отъ Ново-село отъ този пѫть се отдѣля на лѣво вториятъ Радовишки пѫть. Сѐ по глинястия склонъ на височината, която загражда отъ истокъ Щипската Лакавица, прѣзъ храсталаци и надъ скали този пѫть излиза въ долината на Лакавица и върви по дѣсния ѝ брѣгъ до устието на Мадемската рѣка.

Отъ долината на Лакавица въ Дамянечкото поле се излиза прѣзъ Дервена или Клисурата на Мадемската рѣка. То е тѣсна клисура, дълга до $^1/_4$ часъ, съ каменисто дъно и съ отвѣсни скалисти стѣни, която прѣдставява най-опасната часть отъ този пѫть. Малко по-горѣ въ Дамянечкото-поле той се съединява съ първия Щипско-Радовишки пѫть. Сега по този пѫть вървѫтъ само селянитѣ отъ околнитѣ села и то които сѫ съ кола, а които сѫ съ конье отиватъ по другитѣ пѫтеки, защото Дервенътъ е опасенъ за минавание; нъ нѣкога той билъ доста работенъ друмъ, по него, а не по първия Радовишки пѫть, а послѣ и за Струмица, вървѣли всичкитѣ панаирджии и търговци отъ сѣверна и сѣв.-западна Македония, когато ходили на прочутия Сѣрски панаиръ, който бѣше вторъ панаиръ въ Европейска Турция подиръ Прилѣпския по търговскитѣ движения, които ставали въ него.

Отъ Щипъ за Кочани пѫтьтъ върви сѐ край дѣсния брѣгъ на Брѣгалница, като има отъ лѣво веселата долина на Брѣгалница, а отъ дѣсно варовититѣ и глинясти голи поли на напрѣчната Щипска височина. Суходолинитѣ, които слизатъ отъ послѣдната, се минаватъ безъ мостове. Щомъ излѣзе въ Кочанското поле, пѫтьтъ се раздвойва — единъ пѫть върви право за Кочани прѣзъ блатистото поле, като прѣсича Брѣгалница безъ мостъ, което много затруднява пѫтницитѣ зимно врѣме, а другъ върви при политѣ на Плачковица, по равно, дрѣбно пѣсъчливо мѣсто и води за с. Виница. Малко по-нататъкъ отъ Виница той се срѣща съ Кочанско-Малешевския пѫть.

При Кочани отъ голѣмия Скопско-Джумайски друмъ се расклоняватъ три по-видни пѫтища:

V). *Кочано-Малешевскиятъ* (по долината на Осойница).

VI). *Кочани-Паланка*. Отъ Кочани за Паланка водѫтъ два пѫтя: единиятъ прѣзъ Длъги-дѣлъ (клонъ на Осогов-

ската планина), Султанъ-тепе и Дурачка рѣка, а другиятъ прѣзъ Пониква, Лопенъ, с. Дрѣнъкъ се спуска право надъ Паланка. Първиятъ пѫть излиза отъ Кочани отъ лѣвата страна на рѣката и се въскачва къмъ сѣверъ по каменистата и стръмна мѣстность, наречена Припоро, около два часа. Като се измине Припоро прѣдъ пѫтника се явява правъ пѫть сѐ по Дѣла, въ края на който величественно се издига и бѣлѣе покритото съ снѣгъ Султанъ-тепе (освѣнъ въ горещитѣ лѣтни мѣсеци). Задъ него и успоредно съ Брѣгалница издига се доста стръмно Плачковица, а отъ дѣсната и лѣвата му страна успоредно съ Длъги-дѣлъ вървѫтъ други два клона на Осоговската планина, по ребрата на които израсли букови гори, а между дървесата се показватъ селскитѣ колиби. Ржбътъ на Длъги-дѣлъ не е обраснѫтъ съ дървеса. Отъ Длъги-дѣлъ пѫтьтъ се въскачка на Осоговската планина покрай Султанъ-тепе, което е голо и дѣто се срѣщатъ много влашки стада. Отъ тукъ пѫтьтъ се спуска прѣзъ гѫста букова гора въ Дурачка-рѣка (именно въ Станичката рѣка, притокъ на Дурачка рѣка), по течението на която отива право въ Паланка. Този пѫть е по-кѫсъ отъ втория и по него се пѫтува само лѣтно врѣме, защото зимѣ е невъзможно отъ дебелитѣ снѣгове. Вториятъ пѫть излиза отъ Кочани отъ дѣсната страна на Кочанската-рѣка се въскачва на Пониква и върви по билото ѝ до Лопенъ, отдѣто се спуска Дрѣнъчката рѣка. Отъ Шарена чешма (при върха Китка) до Дрѣнъчката рѣка пѫтьтъ минава повечето между букови гори, на които дървесата сѫ прави и високи като тополи и съ върховетѣ си се заплѣли, тъй щото на нѣкои мѣста правѫтъ вѣчни сѣнки. Отъ Дрѣнъчката рѣка пѫтьтъ се въскачва на Осоговската планина, отдѣто се спуска доста стръмно надъ Паланка, който отъ рида изглежда като да е расположенъ въ дупка. И двата тѣзи пѫтища сѫ планински и мѫчни за пѫтуване. Зимно врѣме кираджиитѣ пѫтуватъ като излѣзѫтъ по първия пѫть и слѣдъ като изминѫтъ Припоро впускатъ се по течението на Кочанската рѣка, отдѣто слѣдъ малко пѫтуване покрай неѫ въскачватъ се на Лопена, дѣто излизатъ на втория пѫть. Въ голѣми зими пѫтуването по тѣзи пѫтища се прѣкѫсва.

VII. *Кочани-Злѣтово-Кратово.* По рѣката този пѫть излиза въ полето и върви покрай с. с. Траканя и Баня, а отъ тамъ завива на дѣсно по една долчинка и сетнѣ захваща

да се качва нагорѣ по голитѣ раздробени височини на западъ отъ с. Свиляново. Има и друга пѫтека отъ Кочани за нататъкъ. Тя върви по-горѣ отъ тоя пѫть прѣзъ с. Бѣли и манастиря „Св. Пантелеймонъ“, на западъ отъ който прѣку единъ долъ се съединява съ главния пѫть.

До тукъ пѫтьтъ постоянно прѣхвърля долчинки и баири, а нататъкъ върви доста гладко по една сравнително плоска горѣ камениста и покрита съ храсталакъ височина, отъ която слиза най-подиръ въ дола на Рударската рѣка подъ с. Рудари. Прѣзъ още единъ глнястъ спускъ излиза въ долината на Злѣтовщица подъ самото с. Злѣтово.

Отъ Кочани до Злѣтово има $3^1/_2$ часа пѫть.

Отъ Злѣтово за Кратово пѫтьтъ върви първо по полигѣ на Лѣсновския ридъ, а послѣ се качва почти право на горѣ по него до манастиря и селото Лѣсново. Отъ Злѣтово за Лѣсново се ходи за $1^1/_2$ часъ. Лѣсновскиятъ манастирь заема доста висока точка, отъ която прѣдъ очитѣ на пѫтника се отваря доста широкъ хоризонтъ. Освѣнъ този по-важенъ е пѫтьтъ отъ Злѣтово, който минава прѣзъ с. с. Добрево и Дрѣново, отдѣто вадѫтъ воденичнитѣ камъни, и сетнѣ се въскачва по Печеници.

На югъ и подъ тебе е широкото Овче-поле, распокѫсано на части отъ спусковетѣ на височинитѣ, които го заграждатъ. Аслѫ не сѫ високи тѣзи погранични възвишения, нъ оттукъ като ги гледашъ прѣставяватъ ти се като стѣснѫти низки рудини, надъ които високо се издига Богословския-върхъ като господарь на всичкитѣ. Задъ и надъ тебе високо се издигатъ тритѣ главни Кратовски клонье на западно Осогово, нѣкѫдѣ тъмни на гледъ отъ гѫститѣ гори, съ които сѫ покрити, другадѣ жълти отъ изсъхнѫлата имъ и пожълтѣла трѣва, а нѣкѫдѣ грозни бѣло-сиви отъ голитѣ имъ варовити скали. Отъ Лѣсново нататъкъ пѫтьтъ върви сѐ по склона на Плавица, прѣхвърля неѫ самата въ мѣстото наречено *Печеницитѣ* и се явява надъ самото Кратово. Въ това продължение се прѣхвърлятъ нѣколко напрѣчни долища, отъ които главенъ е онзи, който дѣли склонътъ на собствено Плавица отъ онзи на Лѣсновския ридъ. Пѫтьтъ до тукъ не е много стърменъ и се качва полека-лека, нъ е труденъ, защото е каменистъ и скалистъ. Вървишъ между глинясти височини или голо-червени, или повечето покрити съ храсталакъ, като имашъ подъ себе си Овче-поле, право прѣдъ себе си стѣнообразната Плавица,

цѣлъта на пѫтуването, политѣ на която се пъстрѫтъ съ бѣли и червени глинясти тумбообразни хълмове, всичко на гледъ доста дотегчително и еднообразно! Само тъмният и страшенъ Буковикъ прѣдъ тебе, малко по-надѣсно отъ Плавица, раздразнява малко впечатлителността ти. Слѣдъ около $2^1/_2$ часа пѫть отъ Лѣсново наближавашъ билото на Плавица. Прѣзъ прохода на Печеницитѣ, който е дълъгъ до $^1/_4$ часъ, качвашъ се най-подиръ на самия Кратово-Злѣтовски вододѣлъ въ собственно Печеницитѣ, а прѣдъ себе си имашъ една оригинална гледка, която удовлѣтворява любопитството ти, нъ разваля вкусътъ ти.

Много бѣхъ слушалъ и напрѣдъ за оригиналността на мѣстоположението на Кратово и на околността му, нъ никога не съмъ могълъ да си прѣдставѭ такава оригинална картина, каквато ми се прѣдстави, като ѫ погледнѫхъ за първъ пѫть отъ Печеницитѣ! Двѣ нѣща отъ тази картина те поразяватъ най-много: видътъ на мѣстото и голѣмото еднообразие въ строението и въ почвата му. Щомъ се покажешъ на Печеницитѣ, право прѣдъ себе си имашъ грозната гола скалиста южна часть на описаната Гоглинъ планина; между неѭ и себе си и отъ дѣсно и отъ лѣво имашъ цървено-глинясти красти, а между тѣхъ страшенъ единъ долъ като пропасть съ околности бѣло-глинясти съвсѣмъ неприятни на гледъ. Надъ всичката тази картина августовскитѣ горещини бѣхѫ направили въздухътъ заслѣпителенъ за очитѣ и трептящъ, както повръхнината на стоящи виръ вода при слабъ вѣтрецъ. На половината дължина на пропастьта спускове отъ дѣсната и лѣвата височина се доближаватъ и виждатъ се като да ѫ заграждатъ. Отъ Печеницитѣ до заграденото мѣсто долината ти се прѣдставява като хуниообразна страшна пропасть съ отвора на горѣ, стѣнитѣ на която лъщѫтъ и въ дъното на която като въ дънъ-земи е самиятъ градъ Кратово. Мисъльта, че влизашъ въ тази пропасть по гладъкъ мазенъ цървенъ пѫть внушава ти просто страхъ, да не се плъзнешъ и отидешъ по дяволитѣ! Въ тѣзи чувства ще отдадешъ пълно право на онзи сиромахъ турчинъ коларь, който отъ мѫкитѣ, които истеглилъ съ колата, се провикнѫлъ: „Касаба си да кьерата, йоли да кьерата, ери да кьерата, адамлари да кьерataларъ“ и ще си разяснишъ прозвището: „Сурийолъ-ери“, което отдаватъ на Кратово, за да характеризиратъ мѣстоположението му.

По западния бѣло-глинястъ и стърменъ склонъ на Буковикъ слизашъ надолѣ отъ Печеницитѣ и слѣдъ $^1/_2$ ч. пжть завлизашъ въ южната махала; минавашъ славнията Радинъмостъ и влизашъ въ стръмнитѣ калдърмени улици на собствено Кратово.

Кратовци сж извѣстни въ околнитѣ мѣста по своето гостоприемство и гостолюбие. Гостинъ чужденецъ, дошълъ при нѣкого, непрѣменно трѣбва да споходи и неговитѣ роднини и съсѣди.

Азъ много бѣхъ слушалъ за това тѣхно гостоприемство, нъ сега съ очитѣ си можахъ да се увѣрж. Врѣмето, прѣзъ което прѣстояхъ въ Кратово, прѣкарахъ много весело по визити и гощавки въ компания съ стари и нови приятели.

Отъ Кратово за Скопйе има 2 пжтя. Единиятъ отъ тѣхъ върви прѣзъ Куманово, а другиятъ по политѣ на Плавица между Църни-върхъ и Градишкия върхъ излиза въ Гюришкия проходъ, дѣто се слива съ Щипско-Кумановския и по него съ Кочанско-Скопския. Понеже бѣхъ билъ въ Куманово, менѣ ми се искаше да идж по този послѣдния пжть. При всичкитѣ увѣщания на приятелитѣ да не ходж по този страшенъ пжть, азъ бѣхъ рѣшенъ безъ друго да вървж по него, нъ напраздно търсѣхъ кираджия, защото кираджиитѣ съ ябанджии и съ по-видни лица за никаква заплата не се рѣшавали да минжтъ по него. Тъй щото азъ трѣбваше да се връщамъ въ Скопйе по Кумановския пжть.

VIII) *Кратово-Куманово.* Пжтьтъ излиза отъ долния край на града и върви по Кратовската рѣка. На $^1/_2$ часъ подъ двѣ срѣщуположни скали — Здравчи-каменъ отъ лѣво и Вучикаменъ (нѣкоя царска дъщеря хвърлила отъ Здравчи-каменъ съ камъкъ на единъ вълкъ — „вукъ“ и го убила, поради което и скалата се нарекла така), отъ дѣсно — е тѣсninата „Желѣзни врата“, така наречена за дѣто, споредъ прѣданието, тукъ е имало нѣкога желѣзна порта, назначена да пази проходътъ и градътъ. Малко по на дѣсно въ страната е едноименото село, а при исхода на тѣсninата на $^1/_2$ часъ отъ Кратово е Киселата вода. Подъ послѣдната пжтьтъ се раздвойва: единъ върви по долината на Кратовската рѣка и слѣдъ 2 ч. излиза въ онази на Крива-рѣка при с. Вакъфъ, а другъ по тѣсния долъ на потока Повишица, който долъ е отдѣленъ отъ Крива р. само съ една тѣсна височина. Първиятъ пжть е главниятъ, той минава прѣзъ по-весела долина, нъ е труденъ, по-

неже долината на Кратовска р. е камениста. Кираджитѣ ми за по-лесно избрахѫ вториятъ пѫть. На $^1/_4$ часъ подъ Кисела вода пѫтьтъ се отбива отъ долината на Кратовската рѣка и слѣдъ малко влиза въ тѣсninата на не тъй дълбоката долина на Повишица, по която върви въ продължение на около $2^1/_2$ ч. Тукъ вървишъ по една пѫтека по склона на лѣвата цървено-глиняста и покрита съ храсталакъ височина, която ти загражда хоризонтътъ отъ лѣво, а отъ дѣсната страна подъ тебе по една дълбока тѣсна долчинка тече потокътъ, скритата вода на който те весели съ шуртението си. За сигурность на пѫтницитѣ въ това уединено мѣсто има двѣ кули: една при с. Туралево, което е расположено по горната часть на склона на дѣсната височина и Повишинската кула, направена на скалистата и гориста мѣстность Повишица. Долината се разширочава въ така нареченото *Гладно-поле*, дѣто слиза Сакуловската рѣка. Първо прѣзъ Гладно-поле, послѣ по Сакуловската рѣка пѫтьтъ излиза въ Крива рѣка, която туку-що е излѣзла отъ Паланечкото поле прѣзъ послѣдната тѣснина. Сакуловската, както и самата Крива — рѣка се минаватъ безъ мостъ. Мѣстото на около имъ е глинясто, отъ което пѫтьтъ е много каленъ. Прѣку Пчиня при устието на Крива-рѣка за Куманово пѫтьтъ се оправя прѣзъ источната часть на полето и слѣдъ 3 часа влиза въ Куманово.

Отъ Кочано-Кратовския пѫть се отдѣлятъ два пѫтища: единъ отъ с. Злѣтово за въ западно Осогово и другъ отъ Кратово за Паланка.

1) *Злѣтово-Зелени-градъ*. По пѫтя отъ Кочани азъ се спрѣхъ повече врѣме въ с. Злѣтово, за да понаучѫ нѣщо и друго за съсѣдното нему западно Осогово. Случайно, щастието ми поработи да могѫ да се поискачѫ по на горѣ отъ Злѣтово, въ самото сърдце на Осогово. Домакинътъ, у когото бѣхъ на гости, родомъ отъ Зелени-градъ, село горѣ въ Осогово, ималъ въ родното си мѣсто кумащини, които горещо желаяли да видѫтъ ново-дошлиятъ гурбетчия кумъ, внукъ на домохазяина и мой приятель. Кумътъ на мъска, азъ на конь се упѫтихме за Зелени-градъ, което е $1^1/_2$-2 часа надъ Злѣтово подъ Мегя планина. Пѫтьтъ върви по самата камениста долина на рѣката като постояно се прѣхвърля ту отъ дѣсно, ту отъ лѣво. Поминутнитѣ извивки на рѣката както и стѣнообразнитѣ и скалисти брѣгове, тъй ти заграждатъ хоризонтътъ, щото само подъ себе си виждашъ малка часть отъ синьо небе прѣзъ отвора на долината.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Така вървишъ по долината до устието на р. Ещерецъ $1^1/_2$ часъ надъ Злѣтово. Тукъ пѫтьтъ се раздвойва: единъ пѫть води по рѣката на горѣ, а другъ по западния край на тѫпата възвишеность Суи-зере, която пълни жгълътъ между Ещерецъ и Злѣтовската рѣка. Другарьтъ ми предпочете да ходимъ по този втория стърменъ пѫть, отколкото да си биемъ краката отъ камъцитѣ и ние и добитъцитѣ. Въ самия жгълъ между Ещерецъ и Злѣтовската рѣка почнѫхме да възлизаме почти право на горѣ.

Чакъ при с. Самари се въскачихме вече по билото на Суи-зере и се освободихме отъ трудното катерение по стръмнината. Напраздно искахме да си отпочинемъ въ нѣкоя отъ колибитѣ на брой 7—8, които съставяватъ с. Самари. Мѫжьетѣ бѣхѫ по овцитѣ, дѣцата, щомъ ни съгледахѫ отдалечъ, че приближаваме, като стрѣли се спуснѫхѫ да бѣгатъ на горѣ и скоро се изгубихѫ отъ прѣдъ очитѣ ни, а женитѣ до една се испокрихѫ изъ миши дупки като диви хора, станѫли такива, разбира се, отъ характера на мѣстото и отъ положението на живота имъ. На горѣ пѫтьтъ е вече значително по-сгоденъ.

Първо прѣзъ една кория, послѣ по голото Суи — зере ние вървѣхме доста добрѣ прѣзъ мѣста доста съживителни, нъ диви и страшни.

Отъ лѣво подъ себе си имашъ пропастьта на Злѣтовската р., и прѣку неѫ — тѫпата гола възвишенность съ в. Облово и Увс, която е началото на Кратовскитѣ и Паланечкитѣ вериги. Склонътъ ѝ е стърменъ, голъ, слабо прорѣзанъ отъ водитѣ и покритъ съ изработени камъни. Прѣдъ тебе е гѫстата и жълта на гледъ Мегя, която ти загражда хоризонтътъ на истокъ, а останѫлата часть отъ хоризонта дѫгообразно е заградена съ Пониква, която върви край лѣвия брѣгъ на Ещерецъ. Склонътъ ѝ отъ тамъ е покритъ съ гѫсти гори, които ѫ правѫтъ тъмна на гледъ, а билото е скалисто. Изобщо взета, картината по величието и характера на съставнитѣ ѝ части е дива, тайнствена, страшна, до нѣкѫдѣ величествена! Дивата природа, уединениятъ животъ и постояннитѣ мѫчения сѫ направили жителитѣ на този планински край полу-диви! Исключая въ Зелени-градъ, дѣто познавахѫ другарьтъ ми като тѣхенъ съселянинъ, на всѣкѫдѣ хората, особенно женитѣ и дѣцата, бѣгахѫ и се криехѫ отъ насъ, като диви животни. Тъй, кога се появихме при с. Самари,

нѣколко воловарчета, щомъ ни видѣхѫ, оставихѫ воловетѣ пръснѫхѫ да бѣгатъ на горѣ и скоро се изгубихѫ отпрѣдъ очитѣ ни. Другадѣ, щомъ ни виждахѫ дѣца воловарчета и овчарчета, като пилци отъ орелъ се мушнуваxѫ въ ближнитѣ търнаци и стоехѫ тамъ додѣто ние изминѣхме.

Зелени — градъ е при политѣ на Мегя пл. въ една вдлъбнѫтина; отъ него до билото на Мегя, което се вижда, има само $1^1/_2$ ч. На тепето на Мегя ти си вече на една отъ най-високитѣ точки на Осоговската група.

Увѣряваxѫ ме, че отъ Мечя се виждало цѣлото голѣмо Осоговско плато, надъ което се издигатъ исполинскитѣ Царевъ-върхъ и Руянъ-върхъ. Ясно се виждало расклонението отъ това плато на Палапечкитѣ и Кратовски вериги и взаймното расположение на тѣзи вериги и на всичкитѣ височини на Западно Осогово.

Това ме твърдѣ много дразнѣеше и то главно ме покара да идѫ въ Зелени градъ; нъ случаятъ не ми помогнѫ да направѫ това: врѣме ни оставаше малко, а кумашинътъ, който се бѣ залуталъ съ овцитѣ именно по тая наша любимка Мегя, кѫсно се завърнѫ. Въ притурка на всичко туй и полякътъ ни станѫ неканенъ гостинъ, а прѣдъ Турчинъ да се ходи тамъ бѣ повече отъ рисковано. Отказахме се отъ това си намѣрение и си тръгнѫхме обратно за Злѣтово, само че за разнообразие на връщание избрахме другъ пѫть. Прѣку единъ баиръ надъ Зелени-градъ и прѣзъ гористия му оттатъшенъ склонъ ние слѣзохме въ единъ тѣсенъ долъ — то бѣше Мала-рѣка. Пѫтеката бѣше доста широка и сгодна и вървѣше сé по лѣвия ѝ брѣгъ подъ дървеса и храстье, които постоянно биехѫ главнитѣ ни. Надъ насъ и срѣщу насъ бѣхѫ скали, покрити съ дървеса, а малко на дѣсно подъ насъ весело шуми потокътъ по една тѣсна долчинка, като трапъ, скрита въ дървеса. Картината се мѣнява само въ края на долината: въ двата ѫгла между Мала-рѣка и Голѣма рѣка на горѣ и на долѣ склонътъ е съвършено голъ покритъ съ раздробени плочи отъ сивъ и бѣлъ плоченецъ. Натрупана на голѣмъ пластъ дебелъ до единъ адамъбой, тази масса отъ плочи постоянно слиза надолѣ по долината. На дѣсно отъ Голѣма-рѣка малко по-долѣ отъ устието на Мала-рѣка има единъ старъ запустѣлъ манастирь *Св. Спиридонъ*. По общия си видъ манастирътъ прилича на старитѣ манастири. Надъ вратата имало е голѣмъ надписъ, нъ

понеже е исписанъ не на плоча, а на стрѣхата, по-голѣмата часть отъ него се е развалила, останжло е отъ него само слѣдното:

. . . . . Да иποспешениемъ сна и сѣвр . . . . . .
раба божіа иокана и стоѣана . . . . . са за брата
ми іизографа ке. нхі . . . . . .

Отъ устието на Мала-рѣка по-долѣ пжтьтъ върви сé по дола на Голѣма-рѣка, повече отъ лѣвата ѝ страна. Долината на Злѣтовската рѣка, която е пробила до сърдцето *Осогово*, прѣдставява по видимому добро срѣдство да се проникне въ сърдцето на тази планинска мѣстность дори до най-високитѣ ѝ точки, нъ голѣмитѣ несгодности, които тя прѣдставява, като пжть за съобщение, унищожаватъ това ѝ значение. Камънитѣ и скалитѣ по матката ѝ, тѣсninата и кривината на долината, буйното течение на водата и стръмninата на скалиститѣ ѝ склонове прѣдставяватъ трудно прѣодолими мжчнотии за пжтување по неж. Поради туй селянитѣ отъ околнитѣ сега прѣдпочитатъ да слазятъ като кози по високитѣ ѝ склонове, а Паланчанитѣ да вървжтъ на отворено въ по-високото било на Пониква и Лоненъ пл., отколкото да вървжтъ по рѣката. При всичко туй съ конь може да се ходи по цѣлата долина, а съ кола почти никакъ.

2) *Кратово — Паланка.* Пжтьтъ отъ Кратово за Паланка излиза отъ долната часть на Кратово и минава по течението на Кратовската рѣка около единъ часъ, надъ която на нѣкои мѣста сж построени каменнитѣ мостове останжли отъ стари времена; и сетнѣ завива прѣзъ лозята на сѣверо-истокъ по нанадолищата на Лисецъ-планина, минава прѣзъ мѣстностьта „Вучки ханища“ по край селата Крилатица и Опила и при Каваклия се съединява съ Велешко-Паланечкия пжть. Този пжть е конски и до нѣкждѣ добъръ за пжтување. Пжтуването съ кола е възможно между тѣзи два града само по течението на Кратовската и Крива-рѣка, нъ, когато водитѣ придохаждатъ, то е опасно. Освѣнъ тѣзи пжтища, отъ които първиятъ е дълъгъ 6—7 часа, има и другъ много по-кжсъ за Паланка, а именно прѣзъ Лисецъ и се излиза въ Паланечкото село Момдивякъ, дѣто се съединява съ друма. Той е стърменъ и несгоденъ за ѣздение по него; прѣзъ него вървжтъ обикновенно пѣшацитѣ за по-бързо. Близостьта на Кратово до Паланка прѣзъ този пжть се вижда отъ слѣднитѣ думи: „прѣхвърлю се прѣко Лисецъ, еве су у Паланку“.

Глава III.

Срѣдства за пѫтни съобщения.

Като не смѣтаме желѣзницитѣ, главнитѣ срѣдства за прѣнасяние пѫтници и стоки сѫ коларството и кираджилъка.

Има три вида коли за прѣнасяние пѫтници и стоки: брички, земледѣлчески или селски коли и мохаджирски коли.

Селскитѣ коли работѫтъ отъ край врѣме, нъ само въ градоветѣ, дѣто носѫтъ съ кирия камъни, земя, сѣно, дървенъ материалъ, а лѣтно врѣме прѣпасятъ снопове и жито отъ градскитѣ нивя.

Мохаджирскитѣ коли се появихѫ слѣдъ войната, когато надойдохѫ по насъ прѣселенци турци (мохаджири отъ Сърбия и България) и отъ като се направихѫ джадетата. Тѣ прѣнасятъ търговскитѣ стоки отъ единъ градъ въ другъ. Въ тѣхъ впрѣгатъ волове или биволи. Прѣимуществото имъ се състои въ това, че заведнѫжъ дигатъ много стоки, малко се повреждатъ стокитѣ, а и кирията е ефтина; нъ пъкъ отъ друга страна движѫтъ се много бавно и стокитѣ закъсняватъ.

Въ Западна Македония такива коли работѫтъ между Солунъ и Битоля, Битоля и Градско, Скопйе и Куманово и въ Овче-поле. Другадѣ стокитѣ се прѣнасѫтъ съ конски, така сѫщо прости по направата си, коли. Такива работѫтъ между Скопйе и Тетово, Скопйе—Куманово—Паланка, Щипъ — Скопйе, Битоля — Кичева. Тѣ носѫтъ стоки и пѫтници наедно.

Бричкитѣ служѫтъ исключително за прѣнасяние пѫтници. Въ полскитѣ мѣста наедно съ тѣхъ начнѫхѫ да работѫтъ тукъ-тамъ и фаетони.

Било прѣнасянието на стока съ кола, било пѫтуванието съ кола, каквато и да е тя, се брои за по-безопасно отколкото съ кираджии. Обири на коли ставатъ несравнено по-редко отколкото на кираджии, защото коларитѣ сѫ повечето въорѫжени турци, ходѫтъ по много работни джадета, а най-подиръ иматъ по-голѣмъ шансъ да избѣгватъ отъ ноктитѣ на разбойницитѣ. Кираджилъкътъ става съ конье или магарета. Магаричаритѣ сѫ долни кираджии, — агенти на най-ограничена вѫтрѣшна търговия. Тѣ прѣнасятъ жито отъ селата въ града, носѫтъ дърва отъ планинитѣ и селата и други дрѣбни работи вѫтрѣ въ градоветѣ или между тѣхъ и селата. То е първа степень кираджилъкъ и се срѣща най-много въ

Велешко, въ Тиквешко, Прилѣпско и Битолско. Кираджилъкътъ съ конье е отъ два вида: за вѫтрѣшни и външни съобщения.

По градоветѣ има кираджии, притежатели на единъ или нѣколко коня, които или прѣкупуватъ стока на вѣра отъ мѣстнитѣ търговци, която занасятъ въ ближнитѣ градове, продаватъ и тъй водѫтъ извѣстна търговия, или пъкъ срѣщу извѣстна кирия носѫтъ чужда стока по околнитѣ пазари. Между всичкитѣ градове, дѣто не работѫтъ кола, търговскитѣ сношения ставатъ сѐ по този начинъ. Такива кираджии ходѫтъ редовно по пазаритѣ.

Собственно кираджиитѣ сѫ притежатели по на нѣколко коня. Най-богатитѣ отъ тѣхъ задържатъ за себе си единъ конь за ѣзденье. Тѣ прѣнасятъ стоки и пѫтници за по-далечни мѣста. Напрѣдъ тѣ бѣхѫ единственитѣ посрѣдници на търговскитѣ сношения между нашитѣ мѣста и Сърбия, България и Влашко. За всѣкой градъ по тѣзи мѣста имало е постояно кираджии, които редовно сѫ сновѣли между тѣхъ. Край другото, съ тази си редовность тѣ сѫ служили като поща на нашинскитѣ гурбетчии. Трудно и опасно занятие е кираджилъкътъ! Много кираджии сѫ станѫли жертва на разбойници или на ненадѣйни бури и виелици прѣзъ зимата, и всѣкой отъ тѣхъ е пъленъ съ истории за разни приключения и неприятности; за туй пъкъ сѫ получавали доста добра печалба сравнително съ другитѣ занятия. Кираджиитѣ по специалность сѫ обикновенно хора здрави, съ червени и дебели вратове, будни и развити, пѣснопойци, говорливи и твърдѣ весели. Въ разнитѣ каази е имало цѣли села, въ които главното занятие е билъ кираджилъкътъ. Желѣзницитѣ нанесохѫ смъртенъ ударъ на кираджилѫка и днесь съ кираджии пѫтуватъ за вънъ само онѣзи прѣселници, които търсѫтъ по-ефтино. Естественно е, прочее, че кираджиитѣ сѫ принудени да се ограничаватъ съ твърдѣ малки печалби. Днесь голѣми кираджии, които да пѫтуватъ съ кервани отъ 15—30 конье, нѣма. На кираджиитѣ сѫ прилични по занятие извѣстнитѣ власи каракачани, които отиватъ съ кервани отъ 50—100 коня въ полскитѣ мѣста, да дигатъ жито за юго-източна Албания.

Отъ кираджиитѣ трѣбва да различаваме сходнитѣ имъ по професия саиджии и таксилдари.

Саиджилъкътъ бѣше добра работа на врѣмето си. Българинътъ гурбетчия отъ нашинско, било че води тежъкъ гур-

бетчийски животъ, било че се наслаждава на охоленъ и щастливъ животъ, никога не забравя домашнитѣ си и каквото спечели раздѣля съ тѣхъ. При такива неуредени пощи, каквито сж нашинскитѣ, при труднитѣ и нередовни сношения, много фамилии страдатъ просто отъ туй, че главитѣ на семействата не намиратъ възможность да имъ испратѫтъ пари; други пъкъ испращатъ по малко отъ врѣме на врѣме, споредъ както печелѫтъ, или пъкъ не могѫтъ да испратѫтъ дома пари. За отстранение на тѣзи несгодности гурбетчиитѣ сж прибѣгнѫли до системата на саиджилъка. Извѣстни състоятелни хора въ мѣстото по задължение на мѫжьетѣ приглеждатъ съ пари семействата имъ. Тѣ си иматъ по вънъ свои агенти, на които испращатъ полици срѣщу тѣзи пари, за да имъ прибиратъ дълговетѣ. Това сж *полицаджиитѣ* по Южно-Македонскитѣ градове.

Така поддържатъ нѣкои хора семействата на гурбетчиитѣ въ Тетово, нъ намѣсто съ полица тѣ ходѫтъ сами по Влашко, Сърбия и България да събиратъ дълговетѣ си.

Кичевскитѣ и Дебрански гурбетчии пъкъ водѫтъ сношенията съ семействата си другояче. Има по нѣколко хора, които редовно ходѫтъ по изброенитѣ горѣ три държави и слѣдъ опрѣдѣлено врѣме се връщатъ отъ тамъ. Прѣди да отпѫтуватъ, тѣ ходѫтъ отъ село на село по семействата на клиентитѣ си, за да събиратъ писма и други работи, каквито иматъ да пращатъ на мѫжьетѣ си; на които отъ клиентитѣ си повече вѣрватъ, на тѣхнитѣ семейства и даватъ прѣдварително пари, които ще вземѫтъ отъ мѫжьетѣ имъ. разбира се, съ лихва.

Щомъ пристигнѫтъ на мѣстото, раздаватъ писмата и другитѣ вѣщи, а сѫщеврѣменно прибиратъ писма, подаръци и пари, които гурбетчиитѣ испращатъ до домашнитѣ си. И въ единия и въ другия случай за прѣдаденитѣ и обратно взетитѣ писма и вѣщи плаща имъ се по нѣщо.

Това сж извѣстнитѣ въ нашинско „*саиджии*“. Ако нѣкой гурбетчия не е събралъ нà-врѣме пари, за да испрати чрѣзъ саиджията на домашнитѣ, то послѣдниятъ дава свои, като зима доста голѣма лихва. Ако се уловѫтъ писмата, джезата, която ще се вземе отъ правителството, е за смѣтка на стопанитѣ; при случай на обиръ саиджията не отговаря за паритѣ и вѣщитѣ, повѣрени нему, а обиритѣ на саиджии сж най-обикновенно нѣщо. Тъй като всѣкой знае, че у тѣхъ има пари, тѣ всѣкога се слѣдѫтъ отъ разбойницитѣ, а за

да избѣгнѫтъ обиритѣ, тѣ сѫ принудени вѣчно да се криѫтъ и да маневрират при отиването и завръщането си. Напослѣдъкъ саиджилъкътъ почнѫ значително да отпада, тъй като съобщенията се поулесниха малко.

Таксилдаритѣ сѫ били посрѣдници на търговскитѣ сношения между търговцитѣ и тѣхнитѣ клиенти по градоветѣ. Всѣкой голѣмъ търговецъ, който е ималъ работа съ търговци отъ други градове, е ималъ и свои таксилдаръ, специалното назначение на който било да събира дълговетѣ на господаря си. Когато сношенията межу градоветѣ били трудни отъ лошитѣ пѫтища и отъ опасноститѣ на пѫтуването, търговцитѣ отъ по-малкитѣ градове, като вземѫтъ стока отъ нѣкой търговецъ въ по-голѣмия градъ, подиръ не се явяватъ при него дълго врѣме и послѣдният е дълженъ да праща хора да ги търсѫтъ. Това е било обикновенно нѣщо и ето защо таксилдаритѣ постоянно сѫ сновѣли отъ градъ въ градъ. Поради трудноститѣ и опасноститѣ, съ които е билъ свързанъ тоя занаятъ, таксилдари сѫ ставали хора по-юначни и рѣшителни. Тѣ сѫ ходили въоружени отъ глава до пети, прѣоблѣчени въ турски дрѣхи и сѫ пѫтували на пъргави конье по нѣколко души наедно, за да се бранѫтъ отъ нападение. Като лица, на които сѫ се повѣрявали, тѣ трѣбвало да се отличаватъ съ честность и прѣданость на господаря си; а опасноститѣ, на които били изложени, ги карали да бѫдѫтъ хитри до нѣмай-кѫдѣ и неустрашими. Напослѣдъкъ тѣзи първобитни начини за търговски сношения почнѫха да се губѫтъ, и да се замѣняватъ съ по-редовни. Таксилдари по старому днесь имать само онѣзи търговци, които работѫтъ съ Арнаутлука.

Вѣрно е, че пѫтуването днесь не е тъй несгодно и опасно, както е било едно врѣме; нъ не е вѣрно и туй, че въ Турция може безопасно да се прѣмине отъ единия край до другия. Ето по-главнитѣ несгодности на пѫтуването.

1) Пѫтищата сѫ още далечъ отъ онова състояние, щото да могѫтъ да се нарекѫтъ удобни. По-напрѣдъ тѣ се работѣха и поправяха отъ населението: на всѣкое село се опрѣдѣляше извѣстно мѣсто, на извѣстно мѣсто извѣстна часть отъ пѫтя да ѫ направи и да ѫ поправя. При самото правенье сѫ ставали голѣми злоупотрѣбения отъ инжинеритѣ и надзорницитѣ, та за туй пѫтищата, особенно мостоветѣ, не сѫ били здрави и искали постоянни поправки. Напослѣдъкъ, ужъ за

улеснение на населението, опрѣдѣли се особенъ данъкъ за пѫть; правителството взе грижата само да поправя пѫтищата. Данъкътъ се събира редовно, а поправки ставатъ само въ крайни нужди. Има мостове и части на пѫтищата, които стоѫтъ развалени цѣли години; ще ги поправѫтъ само тогава, когато коларитѣ колективно заявѫтъ за това на правителството или когато мине по пѫтя нѣкой голѣмъ чиновникъ и заяви на мѣстнитѣ власти за лошото състояние на пѫтищата. Има случаи, дѣто цѣли недѣли сѫ се прѣкѫсвали съобщенията между 2 града, за дѣто се е развалилъ нѣкой мостъ, и никой не се сѣща да го поправи.

Изобщо взети, пѫтищата сѫ твърдѣ лоши и пѫтуването по тѣхъ съ кола, даже съ конь, въ зимно врѣме е много трудно.

Това е за джадетата, а за другитѣ пѫтища не считамъ за нужно да говорѫ, защото всѣкиму сѫ извѣстни несгодноститѣ по тѣхъ.

2) Коларитѣ сѫ повечето Турци. Въ кирията тѣ безбожно експлоатиратъ и лъжѫтъ мющериитѣ си, особенно чужденцитѣ. Не сѫ редки случаи, когато тѣ, по прѣдварително съгласие съ нѣкои разбойници, обиратъ самитѣ пѫтници, които сѫ имали нещастието да се повѣрѫтъ тѣмъ.

Частнитѣ обири сѫ катадневно явление по насъ. Поляцитѣ, кехаитѣ, па и всѣкой Турчинъ пѫтникъ е обирникъ.

Нъ най-голѣмитѣ обири ставатъ по пѫтищата близо до Турскитѣ села. Всѣкой селянинъ е и обирникъ. Има даже Турски села, на които главниятъ поминъкъ състои въ хайдутлука по околнитѣ пѫтища. Въоръжени отъ пети до главитѣ на тайфи стоѫтъ по пѫтищата, обиратъ пѫтницитѣ и си отиватъ у дома прѣспокойно.

По пѫтищата има доста ханища за почивка и спанье, нъ тѣ сѫ отъ такъво естество, че прѣдпочита човѣкъ да спи вънъ, отколкото да нощува у тѣхъ. Нечистотата на леглата и стаитѣ по ханищата е пословична, прислугата е никаква, яденьето не вкусно, спаньето повече отъ несгодно. Пѫтницитѣ обикновенно носѫтъ съ себе си всичко, каквото е потрѣбно за спанье и яденье, а това не е малка несгодность.

Кога се пѫтува съ конье, много отъ тѣзи несгодности се отбѣгватъ, за туй пъкъ има други несгодности и трудности, които правѫтъ пѫтуването съ тѣхъ още по-несгодно.

3). Опасноститѣ сѫ още голѣми въ пѫтуването. Обиритѣ и убийствата по пѫтищата сѫ отъ два вида: частни и систематически. Въ всѣкоя кааза, даже въ всѣкоя мѣстность. сѫществуватъ по една или нѣколко разбойнически чети, които излизатъ на пролѣть и се въртѫтъ сѐ около пѫтищата и не само че не се прѣслѣдватъ отъ правителството, нъ като че ли се поддържатъ отъ него въ нѣкои мѣста. Въ такива случаи най-сигурно е пѫтуването съ пощата, която обикновенно е придружена съ по нѣколко конни стражари и войници.

А селянитѣ пѫтуватъ по мнозина и придружени отъ поляцитѣ. Най-често такива чети се появяватъ въ тѣзи мѣста: въ Гостиварско по Скопско-Гостиварския пѫть, въ Кумановско по Козячкитѣ мѣста, въ Малешево и Пиянецъ, въ Велешкитѣ мѣстности Азотъ и Клѣпа на Бабунския пѫть, на джадето Прилѣпъ — Градско, въ Д.-Хисаръ (Битолско) на Битолско-Кичевския пѫть, въ Порѣче на Прилѣпско-Кичевския пѫть, въ Костурско, Кайлярско, Леринско (Битолско-Солунското джаде), Охридско (Петрино и Дебърци), съ една дума почти по всичкитѣ по-главни друмове. Даже въ полетата пѫтницитѣ не сѫ свободни отъ такива обири, — високата ръжь и царевици замѣняватъ горитѣ и лѣсоветѣ. Най-голѣмитѣ опасности отъ този родъ въ по-главнитѣ пѫтища се срѣщатъ въ тѣзи мѣста: по Скопско-Тетовския пѫть всичкиятъ Дервентъ, нъ особенно проходътъ Сѣета, дѣто най-много нападѫтъ на пѫтницитѣ хайдутитѣ изъ околнитѣ села; по Скопско-Гилянскиятъ пѫть е синорътъ на Арнаутското село Брѣстъ на билото на Църна-Гора.

На Скопско-Кумановския пѫть слизатъ арнаути отъ ближнитѣ арнаутски села при Църна-Гора и обиратъ хората най-много при влизането въ Кумановското поле.

На Кумановско-Паланечкия пѫть най-опасно мѣсто е тѣсninата при Страцинъ, а клисурата на Пчиня въ западния край е най-опасното мѣсто въ пѫтя отъ Куманово за св. Отецъ. Коняритѣ или жителитѣ на тритѣ Скопски села — Коняри владѣѫтъ кръстопѫтьтъ на друмищата Щипъ—Куманово, Скопйе—Кочани. Тукъ обиритѣ сѫ твърдѣ чести, защото пѫтьтъ е много работенъ.

Двѣ-три такива мѣста има и на друмоветѣ отъ Велесъ за Скопйе и отъ Велесъ за Щипъ.

Отъ Кочани за Злѣтово мѣстото е опасно около с. Рудари, защото Рударци сѫ проклѣти турци. По пѫтя отъ Ко-

чани за Джумая, прѣзъ Пиянецъ, тази роля играѫтъ най-много Царево-селци.

Юруцитѣ въ Юруклука при западния край на Плачковица спружватъ немилостивата си ржка до Щипско-Кочанския пѫть; мѣстото, дѣто се излиза въ Кочанското поле, е най-опасната часть на този пѫть. Въ това мѣсто или малко по-долѣ най-често се обиратъ щипскитѣ афионджии, когато ходѫтъ въ Кочани и Виница да събиратъ афионъ.

Пѫтьтъ Щипъ-Радовишъ направо въ по-голѣмата си часть е несигуренъ, нъ Дълбоки-долъ е най-опасното мѣсто въ него; а клисурата е най-опасното мѣсто въ пѫтя отъ Тиквешъ за Щипъ по долината на Лакавица, защото въ неѫ обикновенно се събиратъ хайдути отъ околнитѣ юручки села. Кончани сѫ тъй сѫщо прочути разбойници. По пѫтя отъ Щипъ за Криволакъ щипяни могѫтъ да ходѫтъ само съ мѣстни кираджии; иначе редко се избавятъ пѫтницитѣ отъ околнитѣ юруци.

Изобщо юруцитѣ сѫ хора хайдути. На пѫтя отъ Тиквешъ за Прилѣпъ опасно е мѣстото около с. Сарковци и Дрѣновци. Клисурата (3 часа оттатъкъ Градско) и Каменъ-долъ сѫ отбѣлѣжени съ страшни убийства и обири.

Пѫтьтъ отъ Прилѣпъ за Битоля е сравнително по-свободенъ, нъ често ближнитѣ Алинчани се явяватъ на Алински уши, два часа на югъ отъ Прилѣпъ, и правѫтъ пакости на пѫтницитѣ.

По пѫтя Прилѣпъ-Кичева въ полето обиратъ пѫтницитѣ-Десовчани, а въ Даутица и Кичевско никѫдѣ не е свободно, поради което селянитѣ ходѫтъ на пазарь придружени отъ поляцитѣ. Въ Порѣче и самиятъ каймакаминъ не смѣе да иде отъ Кичева за Гостиваръ отъ Заяжани и Буковчани прѣзъ Буковникъ, а въ Дебърско на всѣкѫдѣ пѫтуването е свободно само подъ прѣдводителството на мѣстни арнаути. С. Сълпъ е най-голѣмиятъ търнъ въ джадето Битоля—Кичева, а с. Кажани прави опасенъ пѫтьтъ Битоля—Охридъ въ Гяватското поле отъ с. Магарево до прохода Гявато.

Часть IV.

Топография

Административно описваната въ настоящия ми трудъ область спада въ Скопския санджакъ (Косовски вилаетъ) съ исключение на Тетовската кааза, която влиза въ Призренския санджакъ. Скопскиятъ санджакъ се подраздѣля на слѣднитѣ каази: 1) Скопска кааза съ Качаникския мюдюрлъкъ, който не влиза въ прѣдмѣтната ни область. 2) Кумановска. 3) Паланечка. 4) Кратовска. 5) Кочанска съ мюдюрлъцитѣ Пиянечки (гл. с. Царево-село) и Малешевски (гл. с. Пехчево), 6) Щипска 7) Радовишка и 8) Тетовска съ Гостиварския мюдюрлъкъ, която кааза, както споменжхъ по-горѣ, спада въ Призренския санджакъ.

Глава I.

Тетовската кааза

§ 1. *Общи бѣлѣжки—граници.* Тетовската кааза граничи съ каазитѣ: Призренска, Скопска, Кичевска и Дебърска. Отъ Призренската и Дебърската каази тя е раздѣлена съ билото на Люботрънъ и Шаръ-планина до в. Бунецъ и послѣ съ Кожа планина до Бистра, дѣто се срѣща съ Кичевската кааза. Такъва естествена е и границата между неж и Кичевската кааза. Бистра върви до Буковикъ по самото било, до Добра-вода и нататъкъ сé по билото на послѣдната и на свързаната съ неж Сува-гора дори до Скопската граница. Прѣзъ Дервентскитѣ и крайни села границата съ Скопската кааза влиза въ долината на Лѣпенецъ до Качаникския проходъ и послѣ по сѣв.-ист. склонъ на в. Люботрънъ до билото му.

Отъ сѣв.-западъ, югъ и юго-истокъ Тетовската кааза е заградена съ високи естествени граници, а откъмъ истокъ

прѣзъ Дервента е открита. По-голѣмата часть отъ границитѣ ѝ прѣдставяватъ диви планински слабо заселени и малко достжпни мѣста, за туй сношенията ѝ съ околнитѣ каази сж слаби и трудни.

По мѣстоположението си тя прѣдставява уединенъ планински кжтъ, а въ етнографско и политическо отношение тя е всрѣдъ Арнаутлука.

Въ описанитѣ граници тя обхваща: источниятъ склонъ на Шаръ, южниятъ на Люботрънъ съ плоскостьта на Рогачевскитѣ планини, които се спускатъ отъ него, цѣлиятъ Долни-Дервентъ и западната половина отъ Гор.-Дервентъ. Жеденъ планина, западнитѣ поли на Сува-гора и на Добра-вода до Буковикъ, сѣвернитѣ поли на Буковикъ, часть отъ сѣв. край на Бистра, зап. поли на Кожа и Бунецъ, Влайница пл. и заграденото между 4-тѣ послѣдни височини Мавровско поле. А срѣдъ каазата по р. Вардаръ е полето, което съставява ядката на каазата. По повръхнина, характеръ, почва и производителность тѣзи мѣста сж твърдѣ разнообразни. Склонътъ на Люботрънъ е стърменъ, скалисть, голъ или пѣсъчливо-глинястъ, не производителенъ и слѣдов. не сгоденъ нито за заселявание, нито за разработвание. По-горѣ отъ него стои склонътъ на Шаръ. Като е достатъчно влаженъ и покритъ въ по-голѣмата си часть съ значително дебелъ пластъ отъ добра глиняста пръсть размѣсена съ много органическо вѣщество, той би могълъ и да се разработва доста успѣшно, ако не бѣше толкозъ стърменъ; а по прѣлестнитѣ долини мѣжду Шаръ и прѣдгорията му могли бихж да се заселжтъ много села. При всичко че богатитѣ и просторнитѣ пасбища на Шаръ съ твърдѣ сочна буйна трѣва сж истинско богатство, сѐ пакъ склонътъ е слабо заселенъ, защото отъ пасбищата не може да се извлича потрѣбната облага, а хубавитѣ долища сж диви и страшни мѣста. Склоноветѣ на Буковикъ и Добра-вода сж стръмни гористи и съ слаба почва. Прѣдъ Буковикъ до Гостиварското поле се простиратъ височини въ видъ на спускове. По храстяститѣ склонове на тѣзи височини има нѣколко бѣдни арнаутски села, които бѣдно си поминуватъ съ скотовъдство и съ землѣделие, като разработватъ малкото слабо-производителни баири. Самитѣ планини Сува-гора и Жеденъ сж голи каменисти и за нищо не сгодни, за туй сж и не заселени. Селата при политѣ имъ се занимаватъ съ полски работи. Каменистата почва на раздробения Дервентъ и варовито-скалис-

тата повръхнина на Рогачевската прорѣзана съ долчинки плоскость е слабо сгодна за земледѣлие, нъ на Дервентскитѣ села близо сж долинитѣ на Вардаръ и Лѣпенецъ.

Изобщо взета, Тетовската кааза е богата съ трѣвяниста растителность и отлично сгодна за скотовъдството; почвата ѝ е повече слаба, има и много мѣста планински, за туй каазата е тъй несгодна за земледѣлие, щото едвамъ изважда достатъчно жито за удовлѣтворение мѣстнитѣ нужди. По-главни отъ произведенията на Тетовската кааза сж пшеница, която се сѣе повече край Вардаръ; най-добра е мурейката на село Саракинци царевица, която съставява главната храна на населението, и други жита; ленъ и конопъ, голѣми лубеници и прѣкрасенъ тютюнъ, който въ чаршията се продава на купове, защото Тетовскитѣ арнаути не се подчиняватъ на монопола; зеленчукъ се искарва въ твърдѣ ограничено количество, защото въ Тетовско, както бива въ всичкитѣ по-затънтени мѣста по насъ, населението слабо обича зеленчукътъ. Много градински растения, като цвѣкло, морковъ картофи, бамни, хрѣнъ и др., съвсѣмъ сж неизвѣстни. Обаче тетовскиятъ и гостиварскиятъ грахъ се слави на пазаря въ Скопйе.

Овощнитѣ дървеса съставяватъ отличителната черта на тетовскитѣ лѣсове, овощията сж едни отъ главнитѣ произведения и продажбата имъ съставява важенъ источникъ на богатство и поминъкъ за много селяни, даже и за самия градъ. Най-хубави ябълки ставатъ въ Тетово, въ с. с. Рѣчица, Глоги и Лѣшокъ; едри, сочни и сладки кестени въ с. Врутокъ (Гостиварско), Лѣшокъ, дѣто нѣкои кестени теглѫтъ до 25 грама, и Брѣзно; срѣщатъ се и църни ошавки, магарешки сливи, отъ които правѫтъ малко сливовица; едри лесно чупими орѣхи. Други овощия: по Шаръ бержтъ ягодки и мушмули, които уголѣмяватъ разнообразието на овощнитѣ пазари въ Скопйе и Тетово. Черничевитѣ дървеса слабо вирѣѫтъ, та и редко ги има.

Първо мѣсто между овощията държѫтъ ябълкитѣ. Доброто имъ качество още много би се подобрило, ако дървесата би се обработвали съ знание и при онова име, съ което се ползуватъ, тѣ щѣхж да бѫдѫтъ голѣмъ изворъ за обогатявание на изброенитѣ села. Тѣ носѫтъ разни имена споредъ качеството си: самунки, босянки (най-едритѣ), петровки (така наречени, защото зрѣѫтъ рано, обикновенно около Петровъ-день),

шаренячки, върбовички и гюлабии. Най-хубави сѫ гюлабиитѣ, най хубавитѣ отъ които се носѫтъ дори въ Цариградъ.

Тетовско, както се рижда, е страна най-благоприятна за овощнитѣ дървеса; пространнитѣ неразработени мѣста бихѫ могли да се покрижтъ съ градини и даже съ лѣсове отъ овощни дървеса, които да прѣдставяватъ главенъ изворъ на богатството за много мѣста. Дървесата, отъ които се добиватъ овощията, сѫ саморасли и произволно си растѫтъ въ планината, по нивята, въ двороветѣ и въ неуреденитѣ градини по кѫщитѣ безъ всѣкаква помощь на человѣческата рѫка. За туй овощарството е твърдѣ слабо развито и сравнително малка полза принася. Голѣмитѣ данъци върху дървесата още повече намаляватъ значението му; правителството взема данъкъ по 4 гроша на всѣкое дърво, като на недвижимо имущество, взема данъкъ и на овощията. Понеже е оставено на спахията заедно съ мухтаря да опрѣдѣлѫтъ количеството на овощията за всѣкое дърво и цѣната имъ, обикновено този данъкъ бива тъй голѣмъ, че за стопанина остава малъкъ, а често не остава никакъвъ приходъ. Гроздьето е отъ долно качество, виното слабо и не удовлетворява нуждитѣ на населението. Макаръ и да е планинска страна, Тетовско, взето изобщо, е бѣдно отъ гори и лѣсове. Тъй щото Тетовскитѣ полски села и градътъ си носѫтъ дърва за горение отъ твърдѣ далечни мѣста, именно отъ Бистрица планина, която е на 7—8 часа отъ Тетово. Много отъ дърводѣлскитѣ потрѣбности за разни занаяти въ Тетово се доставятъ отъ Сириникъ.

Скотовъдството. Нѣкога скотовъдството въ Тетовско е било силно развито и въ това отношение Тетовско е стояло на първо мѣсто въ цѣло Скопско. Нѣкога Шаръ, Буковикъ, Добра-вода, Сува-гора сѫ хранили 6—700000 глави дрѣбенъ добитъкъ; въ нѣкои мѣста по Шаръ сѫ развъждали едри добитъци: конье, волове и крави. Сега скотовъдството е много отпаднѫло. Занимаватъ се него само арнаутитѣ, а българитѣ сѫ вече забравили, какво нѣщо е млѣкото и какъвъ е гласътъ на овцата, козата и кравата. Причината на това е силно развитото разбойничество и честитѣ нападения на Малесорцитѣ, които, когато нападнѫтъ нѣкое село или бачило, откарватъ всичко. Почти всѣкое лѣто тѣзи гости посѣщаватъ Шарскитѣ села и причиняватъ страшни опустошения. Понеже тѣзи гости не правѫтъ разлика между българи и арнаути,

напослѣдъкъ и арнаутитѣ почнѫхѫ да напускатъ скотовъдството. Тъй щото не е чудно, че слѣдъ нѣколко десетки години Шаръ нѣма да слуша блѣянието на овци и вряканието на кози.

Скотовъдцитѣ искарватъ най-много: кожи, вълна, сиренье и масло; най-хубаво сиренье е така нареченото „шарско“, или, както го викатъ арнаутитѣ, „корабско“, което се прави само на нѣкои мѣста прѣимущественно въ Корабскитѣ бачила. Мѣстнитѣ жители вѣрватъ, че особена една тайнствена трѣва дава на млѣкото такива свойства, които му помагатъ да се получава отъ него тъй хубаво сиренье, а вѣрното е, че хубавитѣ качества на това сиренье много зависѫтъ отъ особения начинъ, по който то се приготовява.

Климатъ. Тетовско и Гостиварско повече отколкото всѣкое друго мѣсто въ Скопско се радватъ на здравъ, свѣжъ и приятенъ климатъ. Една отъ най-добритѣ му черти е тази, че той е много постоянен, — бързи и рѣзки промѣнения на температурата, които сѫ така чести въ всичкитѣ други мѣста, тукъ сѫ съвсѣмъ непознати. Зимата е значително по-сурова, отколкото въ съсѣдното му Скопско поле и се започва около единъ мѣсецъ по-рано, а свръшва около двѣ недѣли по-кѫсно. Тя е много снѣговита и снѣгътъ не се дига съвсѣмъ дори до края. Сухъ студъ е голѣма редкость. Лѣтото е доста прохладно, прѣзъ мѣсецъ юли прѣкрасни майски цвѣтя украсяватъ още полето. Пролѣтьта и есеньта сѫ много дъждливи. Дъждъ вали въ каазата много често: когато облацитѣ идѫтъ откъмъ Гостиваръ, дъждъ вали много, а когато идѫтъ отъ горѣ, дъждътъ е проходенъ.

Този климатъ, съ студената и лека за пиение вода, развилъ въ населеиието мѫжественно тѣлосложение и юначенъ духъ. Влиянието имъ четешъ въ лицето на Тетовци. Изобщо, мѫжьетѣ сѫ здрави, цървени, весели, женитѣ едри, здрави, съ лице бистро, съ страни цървени като Тетовскитѣ ябълки — Тетовскитѣ хубавици сѫ първи въ Македония подиръ Стружкитѣ, които ги прѣвишаватъ по правилностьта на чертитѣ. Въ Тетовско има старци на 120 години, които ходѫтъ свободно и даже работѫтъ.

Населението Тетовската кааза брои около 30000 души. По народность тѣ сѫ: българи, арнаути, турци и цигани. Арнаутитѣ и турцитѣ съставяватъ $^1/_2$ отъ всичкото население, българи $^2/_5$, останѫлата часть сѫ цигани. Турци се

срѣщатъ само въ административнитѣ центрове, Тетово и Гостиваръ. Арнаутитѣ, освѣнъ въ тѣзи центрове, съставяватъ болшинството на населението въ планинската часть на каазата. Повечето отъ полскитѣ села сж чисто български. Полскитѣ села въ Тетово—Гостиварското поле прѣдставяватъ етнографически оазисъ отъ български села всрѣдъ арнаутското население. Българи има въ града и въ нѣкои отъ селата на планинскитѣ части на каазата, циганитѣ живѣятъ само въ града. Тритѣ езика: турски, арнаутски и български, а особно 2-та послѣдни, ги владѣятъ повечето тетовчани и тетовски селяни. На най-голѣмъ почитъ е арнаутскиятъ езикъ, на който турцитѣ обичатъ да говорятъ повече, отколкото на матерния си езикъ, а българитѣ сж принудени да го знаятъ. Той се смѣта за по-изразителенъ, та се употрѣбява за разказване на юначни подвизи и работи. Турскиятъ езикъ се говори и знае само въ града, а българскиятъ езикъ знаятъ почти всичкитѣ, исключая шарскитѣ и люботрънски диви арнаути. Той се смѣта като доленъ селски езикъ, пъкъ е и доста развраленъ и разбърканъ.

2). Отношенията между народноститѣ сравнително съ дивотата на мѣстото сж доста добри. Една отъ главнитѣ причини за такива добри отношения е и тази, че и Българитѣ по духъ не се различаватъ много отъ съжителитѣ си. Костюмътъ имъ е почти общъ съ нѣкои малки исключения. Като по-силни и въ болшинство Арнаутитѣ и Турцитѣ сж повлияли върху живота и нъравитѣ на Тетовци: турскиятъ вкусъ е проникнжлъ въ облѣклото, въ пѣснитѣ, увеселенията; турскитѣ привички и удоволствия сж въ сила и у Българитѣ.

1). По происхождение Арнауто-мухамеданитѣ сж повечето чисти Арнаути, а има и Помаци. Чиститѣ Арнаути сж сѐ прѣселени отъ Арнаутлука, както ще се увѣри читательтъ по-нататъкъ отъ описанието и историята на арнаутскитѣ села. Прочее, трѣбва да се прѣдполага, пъкъ и по нѣкои остатъци християнски като цръкви и гробища може даже и да се утвърди, че нѣкога Тетовско е било чисто българско, нъ подирѣ Албанскиятъ елементъ захванжлъ да прижда и полека-лека се е уголѣмявалъ. Освѣнъ общитѣ причини за прѣселяването тукъ на Арнаутитѣ сж много помагали и Тетовскитѣ паши. Тѣ сж донасяли тукъ много арнаути, като момци и слуги по чифлицитѣ, а сж съдѣйствували и на цѣли малки колонийки да се прѣселяватъ. Това тѣ правили това съ цѣль да

парализиратъ силата на българското болшинство, като вмъкватъ посрѣдѣ имъ арнаути, — цѣль, която напълно достигнѫли.

Българитѣ сѫ отъ племето на Мияцитѣ, на което приличатъ твърдѣ много по езика, облѣклото, нъравитѣ и обичаитѣ Скотовъдството, богатството съ овощия, плодородното поленце и другитѣ природни богатства сѫ въ състояние да направѧтъ населението на Тетовско твърдѣ богато; нъ силно развитото разбойничество, което унищожава главнията источникъ на богатството, скотовъдството, нередовноститѣ въ правителственитѣ данъци, които намаляватъ приходнитѣ богатства и притѣсненото положение на населението правѧтъ послѣдното бѣдно, като му отнимать срѣдствата за поминъкъ, така че то е принудено да напуска бащиното огнище и да търси прѣхраната си въ чужбина. Когато данъцитѣ сѫ били по-леки и разбойничеството по слабо, гурбетчилъкътъ е билъ неизвѣстенъ за Тетово, защото нито самото мѣсто поради бѣдността ги принуждавало да ходѧтъ на чужбина, нито гѫстотата на населението, както е напр. въ Костурско и Рѣсенско; а сега гурбетчилъкътъ съставява главнията источникъ на поминъка. Само малка часть отъ селянитѣ оставатъ у дома си. Така че прѣзъ по-голѣмата часть отъ годината въ много отъ селата, особенно въ при-шарскитѣ, прѣобладающият елементъ е женскиятъ. По 30 жени се падатъ на единъ мѫжъ въ тѣзи села! Отъ Тетовско ходѧтъ на гурбетъ въ Сърбия, България, Влашко, Цариградъ и въ околнитѣ изъ Скопско градове, дѣто ставатъ повече бозаджии и майстори. Смѣтатъ да има до 60,000 стари и нови тетовски гурбетчии (заедно съ Рѣканскитѣ). Обикновенно както Мияцитѣ, така и Тетовцитѣ на чужбина мѫчно мѣняватъ езикътъ и обичаитѣ си; обаче, напослѣдъкъ почнѫхѫ да се явяватъ по-млади, които тукъ-тамъ почнѫхѫ да мѣнѧтъ не само облѣклото, нъ и езикътъ си и да въвеждатъ въ кѫщитѣ си нови уредби. Това се забѣлѣзва особено съ онѣзи, които ходѧтъ въ Сърбия. По развитие тетовскитѣ селяни стоѧтъ доста добрѣ спрѣмо Арнаутитѣ, а особно люботрънскитѣ и шарскитѣ. Тамъ, дѣто живѣѧтъ размѣсено и иматъ постояно съ христианитѣ сношения, Арнаутитѣ съвсѣмъ изгубили онѣзи традиционни черти отъ рицарско благородство, съ каквото се отличаватъ сънародницитѣ имъ оттатъкъ Шаръ!

Облѣклото е почти еднакво у Арнаутитѣ и Българитѣ, само че първитѣ повече обичатъ дрѣхи съ сърма бикмета,

гайтани и др. т.; везението съ сърма най-много се забѣлѣзва въ женския костюмъ.

Тѣзи украшения правѫтъ дрѣхитѣ много скѫпи-единъ костюмъ пъленъ и хубавъ мѫжки и женски костува 20—30 лири. Чакширитѣ и елечето съставяватъ главнитѣ дрѣхи на тетовския костюмъ. Въ града ги правѫтъ отъ чоха, а въ селата отъ дебели и бѣли рѣкански клашни. Костюмитѣ въ Шарскитѣ села и Рогачевскитѣ се различаватъ единъ отъ другъ. Всичкитѣ приличатъ си по това, че сѫ направени отъ клашни и иматъ яки на елечетата и кошулитѣ, а различаватъ се само по краищата на дрѣхитѣ и по украшенията.

Тетовската кааза съставяватъ собствено Тетовскитѣ села и Гостиварскиятъ мюдюрлъкъ. Центъръ на каазата е Тетово, а на мюдюрлъка — Гостиваръ.

§ 2 *Тетово.* По думитѣ на нѣкои тетовци Тетово е ново градче. Името му произлиза отъ думата „*тетива*“. Това име му се дало по слѣдния случай. Когато Стрѣзъ войвода заградилъ Дервентътъ въ най-тѣсното му мѣсто за да затвори пѫтътъ за Тетово, отъ водата на Дервентския — потокъ цѣлата западна часть на Дервента до Здравевъ-забелъ се испълнила съ вода и се обърнѫла на едно голѣмо блато. Въ водата на това блато се завъдилъ единъ голѣмъ и страшенъ звѣръ, стопанинъ на блатото, който правѣлъ околнитѣ мѣста непристѫпни. Ужасъ и трѣпетъ вселилъ у цѣло Тетовско, нъ никой не се осмѣлявалъ да го убие!

Тогава на мѣстото на сегашното градче имало едно село. Нѣкой отъ селянитѣ наелъ се и го убилъ съ „тетива“ (лѫкъ). Веднага се расчуло въ цѣлата околность за убийството на звѣра. На всѣкѫдѣ почнѫли да споменуватъ името на селянина и още повече името на орѫдието, съ което чудовището било убито! Отъ често повтарание на думата „тетива“ по нея се наименувало селото на героя. Понеже тетива по турски се нарича „калканъ“, по-подиръ турцитѣ го нарекли *Калкан-деле;* а до тогава главно мѣсто въ каазата билъ гр. „Собрия“. Когато послѣдниятъ билъ прѣвзетъ отъ турцитѣ, жителитѣ му се прѣнесли въ „*Побрѣге*“. Послѣ полека-лека тѣ оставяли и Побрѣге и почнѫли да се заселяватъ въ прочутото с. Тетово, което по такъвъ начинъ се обърнѫло на градче. Въ Побрѣге и сега имало остатъци отъ баня и джамия.

Тетово се намира 7 часа на западъ отъ гр. Скопйе и е расположено при самитѣ поли на Шаръ, именно подъ *Балъ-тепе*, при исхода на Шарската рѣка въ полето. Поголѣмата му часть е въ полето, а само една махала е издигнжта по склона на Балъ-тепе. Най-горѣ въ тази махала е цръквата. Рѣката дѣли Тетово на 2 части, съединени една съ друга съ два моста, отъ който главниятъ е останжлъ отъ Австрийцитѣ, когато сж дошли въ Тетово. (Отъ тѣхъ е останжлъ и единъ ханъ).

Вънкашниятъ изгледъ на града е добъръ. Цѣлиятъ градъ е потънжлъ въ зеленина отъ буйни овощни дървеса, които пълнжтъ двороветѣ и градинитѣ на кжщитѣ и надъ които се издигатъ само минаретата на джамиитѣ.

Това му придава видъ на планинско градче. Като погледнешъ градътъ отъ нѣкое по-високо мѣсто, кжщитѣ му ти се виждатъ потънжли между дървесата, като лѣтни палатчета всрѣдъ раскошни паркове! На тѣзи природни хубости на Тетово никакъ не отговарятъ краищата му. Тѣ сж нечисти, съ натрупани купове отъ гюбре, по които гниjжтъ умрѣли животни или се търкалятъ скелетитѣ имъ. По-голѣмата часть отъ краищата му сж захванжти съ турски гробища. Вънъ отъ краищата около Тетово има весели и даже живописни мѣста. Неговата буйна тъмно-зелена кория отъ дървеса и другитѣ такива мѣста на лѣво и на дѣсно отъ него по политѣ на планината, веселото и раскошно поле прѣдъ него и глиняститѣ клонове на Бѣла-вода и Балъ-тепе, пъстро нашарени съ лозя и храсталаци, взети заедно прѣдставяватъ една твърдѣ пълна и приятна на гледъ картина.!

Расположено при политѣ на исполинския Шаръ и при отвора на страшното и голѣмо гърло на Шарската рѣка, въ една диво-прѣлестна планинска долина — Тетово възбужда въ посѣтителя чувство на едно необикновенно мѣсто! Веселото и красиво поле, живописната картина на околноститѣ на града и на цѣлитѣ поли на Шаръ, га-че ли умиряватъ чувствата, които възбуждатъ Шаръ съ вида си и пропастьта на Шарската рѣка! Притурѣте при това и другитѣ добрини на природата въ града, като водата, дървесата, растителностьта и други такива, вие щѐ имате отъ Тетово градче украсено съ редки природни хубости, градче, на което трѣбва да завиждатъ за мѣстоположението всичкитѣ други градове по нашинско и, може-би, и много отъ просла-

венитѣ по мѣстоположението вънкашни градове! На вънкашния му видъ не отговаря толкозъ вжтрѣшниятъ, както е изобщо съ всичкитѣ градчета. Обаче, въ сравнение съ другитѣ градчета отъ неговата голѣмина, то стои по-горѣ отъ тѣхъ. Много отъ улицитѣ му сж постлани съ калдъръмъ, кжщи двуетажни има достатъчно, всички, разбира се, по турски вкусъ и лишени отъ удобство за хигиенически животъ. Българскитѣ кжщя обикновено сж на тѣсно натрупани и съ малки дворове, нъ много отъ тѣхъ иматъ широки градини обикновено посадени съ овощни дървеса и укичени съ цвѣтя. Турскитѣ кжщя почти всички иматъ широки дворове и просторни градини, покрити съ кория отъ овощни дървеса, които ги скриватъ отъ очитѣ на зрителя и пръскатъ надъ тѣхъ приятна съблазнителна прохладна сѣнка! Чистата прѣкрасна околна природа е възбуждала у Тетовци любовь и вкусъ къмъ чистотата и украшенията — въ тетовскитѣ кжщи владѣе примѣрна чистота! Порядъчно чисти сж много отъ улицитѣ. Нъ онова, което съставява отличителната черта на Тетово, то е климатътъ и многоводието му. Водата прѣизобилува въ Тетово, въ пълната смисъль на думата. Отъ Тетовската рѣка е пуснжта изъ града вода, която на вадички протича прѣзъ повечето улици и прѣзъ градинитѣ и двороветѣ почти на всѣкоя кжща. Когато влизашъ въ тетовскитѣ кжщи, първъ нжть те поздравяватъ тѣзи вадички съ шуртението си! Тетовци умѣли да се възползуватъ отъ тази природна дарба, та на всѣкадѣ почти по кжщитѣ вадичкитѣ минаватъ прѣзъ зеленина и подъ гжсти сѣнки. Всрѣдъ лѣтото да поседишъ на зелена трѣва край шуртяща бистра планинска вода съ цвѣтя около тебе и подъ сѣнката на овощни дървеса покрити съ плодове — туй е, струва ми се, едно отъ редкитѣ естественни удоволствия въ единъ градъ, а въ Тетово това е най-обикновеното нѣщо. Освѣнъ вадичкитѣ въ Тетово има 25—30 чешми, на нѣкои отъ които водата е планинска. Климатътъ въ Тетово е здравъ, планински. Не малко му помага и вѣтрецътъ, който духа редовно всѣкоя вечерь и всѣкое утро и който прѣзъ лѣтнитѣ горещини донася въ Тетово прѣсна съживителна хладнина! Не ще бжде прѣувеличение, ако кажж, че Тетово по климата си държи първо мѣсто въ цѣла Европ. Турция.

Тетово брои около 8,000 д. насел., $^2/_3$ отъ което сж турци и арнаути и $^1/_3$ българи. Кжщитѣ на турцитѣ и бъл-

гаритѣ не сѫ добрѣ разграничени и сé повече и повече се смѣсватъ. Турцитѣ сѫ заселени повечето въ долнитѣ, източнитѣ махали на града, а българитѣ — въ горнитѣ, западнитѣ. Турцитѣ иматъ 10 джамии, 4 текета, отъ които едното е твърдѣ богато, ружднe — училище съ 2 прѣподаватели, 3 медресета (духовни училища отъ старата метода при джамиитѣ) съ около 600 ученика, а християнитѣ сѫ безъ църква, защото въ 1872 год. изгорѣ имъ единствената градска църква; иматъ българско мжж. и дѣвическо училища съ 4 учители, 3 учителки, 250 ученика и 100 ученички и сръбско училище съ 2-ма учители и 60—70 ученика.

Турцитѣ сѫ обикновено здрави, високи, снажни и твърдѣ красиви, съ изгледъ малко дивъ и погледъ по-страшенъ. Мжжьетѣ носѫтъ „чакшири“ или гащи отъ особенъ родъ направени отъ „клашникъ“ (дебелъ, слабо изработенъ и власенъ шаякъ, много нашаренъ съ гайтанъ или сърма), отъ горѣ „минтанъ“, „елекъ“, а най-отгорѣ „чепкенъ“, сѫщо тъй напъстрени съ гайтани и съ сърма. По-бѣднитѣ намѣсто чепкенъ носѫтъ „люлка“ — кѫса горна дрѣха съ кѫси рѫкави и широка яка, която въ сухо врѣме виси на гърба, а въ дъждовно става на качулка. Кръстътъ имъ е припасанъ съ широкъ и дебелъ поясъ, а на главата си иматъ малъкъ и плитъкъ фесъ съ дълъгъ цвѣтенъ пискюль, който раскошно се спуска по раменѣтѣ и плещитѣ.

На пояса всѣкога се виждатъ дръжкитѣ на револверъ и кама, които заедно съ фишеклъцитѣ съставяватъ най-любимото украшение на всѣкой тетовецъ.

1). Общо явление е по насъ, че беговетѣ и въобще турското население отъ день на день бѣднѣе. Беговетѣ каратъ твърдѣ раскошенъ животъ, при туй вървѫтъ съвършено безъ смѣтка, а пъкъ другитѣ турци навикнѫли сѫ да живѣѫтъ само на гърба на населението и на правителството, като заематъ разни служби. Като имахѫ до скоро възможность да грабѫтъ населението и да живѣѫтъ на гърба му, тѣ се крѣпѣхѫ; нъ отъ като администрацията станѫ горѣ-долу уредена и правителството захванѫ да ограничава грабителствата и произволитѣ имъ, естествено тѣ трѣбваше да отпаднѫтъ, защото главниятъ изворъ на поминъка имъ се прѣсича, а занаятъ на рѫцѣ нито иматъ, нито пъкъ могѫтъ да се заловѫтъ тепърва за работа. При сѫщия раскошенъ животъ, останѫли безъ срѣдства, тѣ почватъ да прѣпродаватъ имуще-

ствата си на християнитѣ, които съ трудолюбието е пестовността си стоятъ несравнено по-горѣ отъ тѣхъ въ материялно отношение. Днесь почти въ всичкитѣ по-уредени градове търговията е въ ржцѣтѣ на християнитѣ, богатствата сж срѣдоточени повечето въ тѣхнитѣ ржцѣ и даже чифлицитѣ на половина избѣгахж отъ ржцѣтѣ на турцитѣ, — купихж ги или граждани, или самитѣ селяни си откупихж селото! Въ Тетово не е така. Тукъ богатствата сж още въ ржцѣтѣ на турцитѣ, работитѣ тъй сжщо сж въ тѣхни ржцѣ; тетовскитѣ паши и бегове владѣятъ голѣма часть отъ земята въ Тетовско. Причината на туй е, че администрацията въ Тетово е още въ зародиша си, авторитетътъ на правителството е твърдѣ слабъ, режимътъ на правителството, отношенията на турцитѣ къмъ закона и къмъ християнитѣ сж напълно срѣдневѣковни. Българитѣ си поминуватъ съ обикновенитѣ по насъ занаяти, търговия и съ чужбина: занаятитѣ удовлетворяватъ мѣстнитѣ нужди; за нá външъ не изработватъ почти никакво произведение. Между желѣзаритѣ турци има добри майстори, които на ржка могятъ изново да направятъ пушки — мартини, доволно сполучливо подражание на европейскитѣ. Има и 5 — 6 „*чаркове*“, единъ видъ машини на вода за оржжие. Нѣкога желѣзарството е цъвтѣло въ Тетово, нъ сега то е значително отпаднжло.

Тетовкитѣ изработватъ доста раскошни женски вещи или само отъ коприна, или отъ платно съ копринени украшения, като напр. долни дрѣхи, кърпи, чаршави и други т. Търговията е значително слаба. На външъ се изнасятъ кожи, вълна, бобъ, храни, кестени и прочутитѣ тетовски ябълки, а отъ външъ се внася европейска стока, ракия и вино, клашни отъ Галичникъ и др. т.

2). Българитѣ и сърбоманитѣ сж повече отъ арнаутитѣ, нъ болшинството имъ остава безъ значение. Името Арнаутлукъ достатъчно е да ни даде да разберемъ положението на българитѣ, за отношенията на мюслюманското население къмъ тѣхъ. Въ Тетово още сжществува срѣдне-вѣковниятъ фанатизъмъ на арнаутитѣ, срѣдне-вѣковнитѣ груби отношения къмъ християнитѣ, лицемѣрни—раболѣпни отношения на послѣднитѣ и първобитна народно-религиозна умраза и отъ двѣтѣ страни. Бижтъ те, затварятъ те, и нѣма кому да се оплачешъ, кой да те послуша — устави, закони, това сж номинални работи за Тетово! Полицейскиятъ чаушинъ тамъ е царь. Фактъ е,

че когато влизатъ въ канцеларията на днешния забѣлѣжителенъ *Асанъ-Чаушъ* тетовски, колѣничатъ отъ вратата и пълзешкомъ се приближаватъ да му цѣливатъ ржката дори и граждани, защото иначе губятъ всесилното му благоволение, а това е голѣмо нещастие за единъ тетовецъ!

Влѣзнешъ ли въ чаршията съ чадъръ, чекай си обидното: „не ташарсънъ шемше, бе гяуръ“! (Що носишъ чадъръ, бе кауринъ!). За да не продължавамъ повече, ще приведж фактътъ, че пашата въ бѣлъ день убива всрѣдъ хукюматътъ брата си, каймакаминъ, и никому нищо, — нито единиятъ се търси, нито другиятъ се наказва!

Въ търговията тетовци се явяватъ непрѣдприемчиви и не тъй честни, както другитѣ българи. А по характеръ тѣ сж не толкозъ нъравствени, чистосърдечни; много отъ тѣхъ сж силни завистници и клеветници — естествени проявления на силно притѣсненъ животъ. Турското влияние силно личи въ пѣснитѣ, увеселенията и отношенията. Особно интересна е увеселителната музика. Двѣ дърти и безобразни циганки бижтъ дайрета и си держтъ гърлата, а нашитѣ се въсхищаватъ и веселятъ. „Ченгиитѣ“ сж на почитъ, както у християнитѣ така и у турцитѣ. Свирачитѣ, пакъ цигани, сж нова мода за Тетово. Тѣхъ вематъ отъ Скопйе и кога идятъ, хората излизатъ по улицитѣ да ги гледатъ и да имъ се чудятъ.

3). Мжжкото облѣкло на тетовскитѣ българи е твърдѣ промѣнливо. Обикновено то състои отъ чакшири, широки безкрачулни гащи съ малко гайтанъ, минтанъ „фермеле“ — кжса безржкавна горня дрѣха, направена всѣкога отъ червено сукно и ушита съ гайтанъ и бикме. Крачулитѣ на гащитѣ сж замѣнени съ дълги чорапи. Якитѣ на кошулитѣ имъ сж плетени, голѣми и се носятъ завити отгорѣ на фермелето. На кръста си носятъ голѣмъ поясъ.

По нятя туркинитѣ ходятъ завити или въ „феředже“, или въ дълга черна и тѣсна дрѣха, яката на която е като яката на мжжкитѣ люлки. Домашното имъ облѣкло състои отъ „чинтияни“ — широки гащи съ кжси крачули и съ голѣмо дъно, минтанъ и „елече“ — и двѣтѣ много кжси тѣсни и стѣгнжти на гърдитѣ и раскошно везани съ бикме или сърма. На кръста си носятъ пояси, а на главата си фесъ съ сърмени пискюли и редове жълтици.

Облѣклото на българкитѣ е като домашното облѣкло на туркинитѣ съ прибавление на едно „джубе“ и една завиячка

(прѣстилка). Джубето е дълга и безржкавна горня дрѣха съ широки поли. За младитѣ то се прави отъ червено сукно, украсено съ сърма, а за старитѣ — отъ тъмно сукно шито съ бикме.

Чинтиянитѣ и елекътъ се правятъ отъ скжпъ копринен платъ, а минтанитѣ отъ добро маслиново или зелено кадифе. Всичкитѣ сж богато украсени съ сърма и сърмени ширити. Поясътъ е копринен, прѣстилката тъкана отъ сърма и коприна. На мѣсто минтанъ се носи по нѣкога копринена риза съ широки ржкави, а на мѣсто фесъ-тънка копринена кърпа и редове жълтици, отъ които една голѣма седи спуснжта въ срѣдата на челото. Редове жълтици покриватъ гърдитѣ на всѣка млада тетовка. Пълно и хубаво Тетовско женско облѣкло отъ горѣ описанитѣ части костува 30—40 лири, а още толкова сж потрѣбни за да покриятъ главата и гърдитѣ на жената.

Всѣка Тетовка по турски обичай пише вѣждитѣ си и искусно черни косата си, което, впрочемъ, съпоставено съ блѣскавитѣ имъ и бѣли лица, увеличава природната имъ хубость!

Въ живота, нъравитѣ и обичаитѣ Тетовци сж хора на минжлото. Страстно привързани къмъ убидения животъ, тѣ живѣжтъ мирно безшумно, доволни отъ малко, не се вълнуватъ отъ горчевинитѣ и неправдитѣ на обстоятелствата, не даватъ мѣсто въ сърдцето си и не плащатъ никакъвъ данъкъ на онѣзи буйни чувства и крилати мисли, които подканжтъ човѣкътъ да скжса пашкулътъ на тъмнината и да распери крила въ прѣсния и свѣтълъ въздухъ! Тетовци се занимаватъ съ своитѣ прости занаяти сѐ по този пжтъ, по който сж вървѣли дѣдитѣ имъ прѣди хиляда години. Горната картина писана за Тетово е почти обща за всичкитѣ градове въ Скопско, включая и самото Скопйе. Само че по другитѣ мѣста има по нѣкои кжщи излѣзли отъ уровена на първобитността, а тукъ подобно нѣщо не се срѣща. Впрочемъ, и много Тетовци като ходжтъ на гурбетъ въ чужди страни и се срѣщатъ съ разни хора, виждатъ тѣхнитѣ нърави и обичаи и, при всичко че не сж приготвени да наблюдаватъ и да се учжтъ, сѐ пакъ извличатъ богати впечатления, които правятъ духътъ имъ отстжпчивъ прѣдъ нахлуването на новитѣ прѣобразователни мисли.

Тетово е градче съ твърдѣ сгодно географическо положение за развита търговия. То е назначено да бѫде складочно мѣсто на Тетовско, главенъ посрѣдникъ на търговскитѣ сношения на Тетовско, Дебърско съ Рѣканско, даже и на Кичевско съ Скопйе и Солунъ.

Прѣдъ Гостиваръ то има туй прѣимущество, че е поблизо до главнитѣ пѫтища и до Скопйе. Нъ и то като Гостиваръ не е добило онова търговско значение, което трѣбва да има по причини, които не сѫ допуснѫли на Гостиваръ да стане такъвъ. Сѫщитѣ тѣзи причини правѫтъ Тетово затънтено градче. Като оставимъ на страна гурбетчиитѣ, които волею-неволею трѣбва да прѣзрѫтъ всѣкакви опасности и да ходѫтъ на чужбина, за да искаратъ нуждниятъ си хлѣбъ, Тетовци сѫ били отъ онѣзи хора, които отъ носа си понататъкъ не знаяли какво има. Когато Х. Исаия билъ изпратенъ съ нѣколко турци въ Цариградъ да моли правителството да освободи пашитѣ, въ Тетово показвали на него съ пръстъ за голѣмия подвигъ, който билъ направилъ, като отишълъ до Цариградъ.

Съ течение на врѣмето тѣзи опасности се намалили. Днесь между Тетово и Скопйе работѫтъ 22 коли пѫтнически и още повече мохаджирски за стока; старитѣ прѣчки за сношения сѫ значително намалени. Заслуженото значение Тетово ще добие тогава, когато съобщенията съ Скопйе, Призренъ, Дебъръ и Кичева станѫтъ съвършенно безопасни, а още повече ще се уголѣми, ако се направи прѣдполагаемата желѣзница за Призренъ-Прищина и ако се направи станция при Качаникския проходъ.

Сега търговията на Тетово е незначителна. То изважда до 15,000 оки масло заедно съ онова, що го купуватъ отъ Гостиваръ; това масло се носи въ Солунъ; грахъ за Скопйе и Солунъ до 20,000 оки, отбрани ябълки въ Цариградъ до 5,000 оки, кестени и орѣхи до 40,000 оки. Волове и конье Тетовци купуватъ отъ Прищинско. Въ Битоля испраща кожи, въ Прищина вълна.

Отъ Рѣканско се носи дебелъ Галички шаякъ и клашни. Работѫтъ се на 10 дюкяни. Тоя видъ промишленность захванѫ да се развива отъ 2—3 годиии насамъ. Изнасятъ въ Цариградъ, Солунъ и Скопйе 100—150 чифта чакшири изработени отъ сѫщитѣ шаяци и клашни.

Чаршията има 300 прости и стари дукяни расположени на нѣколко само улици. Тетово има даже доста голѣма прѣчка въ туй, че административно е подъ Призренъ. Всичката работа на Тетовци е въ Скопйе и съ Скопйе; па и да нѣма работа, въ случай на нужда много по-лесно и по-сгодно е да се иде въ Скопйе, отколкото въ Призренъ, който е отдѣленъ отъ Тетово съ Шаръ планина. Наистина, тѣ иматъ доста работа съ Призренъ, нъ съобщенията съ него сж доста трудни и опасни. Прѣзъ студената половина отъ годината тѣ почти сж прѣкжснжти; прѣзъ останжлата половина да минешъ прѣзъ онѣзи пусти мѣста на Шаръ е подвигъ, на който всѣкой човѣкъ мжчно може да се рѣши. Слѣдъ това естественно е, че много административни работи оставатъ твърдѣ назадъ. При това като притуримъ и обстоятелството, че Призренъ е всрѣдъ Арнаутлука, ще разберемъ, че Тетовци често страдажтъ и много губжтъ съ своя Призренъ, който не малко имъ костува и въ отношение на данъцитѣ. Никое мѣсто не е тъй прѣтоварено съ данъци и никждѣ хората не търпжтъ толкозъ насилия, колкото въ Тетово. Въ случай че правителството има нужда отъ волна помощь или отъ прѣждеврѣменно събиране на данъцитѣ, Тетово ще прѣнесе товарътъ на цѣлия санджакъ, понеже правителството не може да *принуждава* въ каквото и и да е Арнаутитѣ въ Призренско. Тетово посрѣща и поголѣмата часть отъ недоборитѣ на цѣлия санджакъ. Край другата съсипия отъ това положение на работитѣ много страдае и българското дѣло. Призренъ е всѣкога подъ влиянието на сръбската пропаганда, защото тамъ има сръбски консулъ, сръбски училища и християнското население е сръбско. Естественно, това влияние злѣ се отразява и върху народнитѣ въпроси въ Тетово, когато тѣ се отнасятъ до санджакското правителство въ Призренъ, като въ по-висша инстанция.

Ако има мѣста въ Европ. Турция не само слабо изучени, нъ и малко извѣстни, то тѣ сж въ Скопския санджакъ (подиръ Албания). Овче-поле цѣло почти е неизучено, защото се намира малко на страна отъ работнитѣ пжтища, обикновенният маршрутъ на пжтешественицитѣ. Сжщото е и съ мѣстата подъ Кумановския Козякъ оттатъкъ Пчиня. Цѣлата Осоговска планинска група, въ която присжтствието на чужденеца е ри-

сковано, е неизвѣстна. По хартитѣ е означена само една главна планинска верига въ неѫ, а всичко друго е произволно начертано. Нито дума може да става въ това отношение за Щипско-Радовишкия юруклукъ, както и за областьта на Скопскитѣ планини, защото тамъ дѣйствително трудно може да стѫпи крачецътъ на чужденецъ пѫтешественикъ. Нъ отъ всичкитѣ тѣзи мѣста най-неизвѣстна е планинската область между рѣкитѣ Радика, Велика и Бабуна отъ дѣсно и р. Вардаръ отъ лѣво, въ която влизатъ каазитѣ: Тетовска, Кичевска, Скопска и Велешка. Прошарени съ непристѫпни планини и гори, лишени отъ пѫтища за съобщение, населени съ диви арнаути, които за цървения фесъ убиватъ човѣкътъ, тѣзи мѣста сѫ били редко посѣщавани, за да не кажѫ никакъ не посѣтени.

Смѣло може да се твърди, че картографитѣ сѫ отбѣлѣзали тѣзи мѣста произволно, колкото за да не оставѭтъ бѣло мѣсто въ общата си карта. Ето такова е Гостиварско и самото градче Гостиваръ, къмъ описанието на което пристѫпвамъ.

§ III. Гостиваръ. Не може да се потвърди съ положителни данни, отъ кѫдѣ това градче си е получило названието, защото нѣма никакви писменни документи за това. Споредъ народното прѣдание, то получило названието отъ думата *гости* и то по слѣдния случай. Въ врѣмето, когато турцитѣ завладѣли този край, Гостиваръ не сѫществувалъ; на мѣсто него, именно на мѣстото на сегашната Гостиварска църква Св. Димитри, имало единъ манастирь „*Св. Димитри*“, въ който живѣли много калугери. Веднѫжъ, когато откъмъ Порѣче идѣла нѣкоя турска дружина, калугеритѣ помислили, че това сѫ гости и почнѫли да биѭтъ камбанитѣ. Турцитѣ се сѣтили, че калугеритѣ ги мислѭтъ за гости и, като крояли да съсипѭтъ манастирьтъ, почнѫли да повтарятъ думитѣ „*госши варъ*“ (има гости) въ ироническа смисъль. Дружината свободно си влѣзла въ манастиря, погубила калугеритѣ и обрала и опустошила манастирьтъ. Слѣдъ туй часть отъ дружината си отишла, а друга една часть харесала мѣстото, заселила се и основала до манастиря село, на което дали името *Гостиваръ*, отъ често повтарянитѣ думи на дружината „*гости варъ*“. За вѣрностьта на това народно прѣдание не се толкозъ застѫпвамъ, защото тълкованието на името ми се вижда малко произволно. Нъ вѣрно е, че Гостиваръ е ново градче и че на мѣстото на църквата е имало манастирь.

Въ сегашната цръква се намѣрили стѣни отъ хоросанъ и нѣкои вещи. На мѣстото Св. Петка вънъ отъ града въ полето имало тъй сжщо зидини и единъ хавузъ за риби, които мѣста сега сж покрити съ кория. Напрѣдъ тукъ е билъ манастирскиятъ метохъ. Имало и нѣкои вещи, плочи съ надписи, нъ тѣ останжли въ ржцѣтѣ на нѣкои Гостиварски бегове.

Гостиваръ лежи 3 часа на югъ отъ Тетово, въ най южния край на Тетовското поле; построенъ е на съвършенно равно мѣсто на лѣвия брѣгъ на Вардаръ. Матката на послѣдния тукъ не е по-висока отъ полето, затова често се наводнява Гостиваръ. Нѣкога мѣстото на Гостиваръ е било рѣчище, т. е. мѣсто дѣто по-напрѣдъ е текла рѣка. Пѣсъчливата почва на града и околностьта е най доброто доказателство за това; като се вематъ прѣдъ видъ постояннитѣ насипи и наноси, които Вардаръ и притоцитѣ му свалятъ отъ Шаръ отъ Гостиваръ на горѣ, може да се прѣдполага, че пакъ ще настжпи такова врѣме за Гостиваръ. Отъ Гостиваръ на долу по рѣка Вардаръ сж градскитѣ бичкии; на югъ и западъ отъ него матката на Вардаръ е наносна, а на сѣверъ — полето покрито съ дървесна и трѣвениста растителность. Както и Тетово, Гостиваръ отдалечъ се вижда като кория поради многото дървеса низъ него. Овощни дървеса има по кжщитѣ, а край Вардаръ и язоветѣ повечето върби. По вжтрѣшното устройство и видъ Гостиваръ заема срѣдно мѣсто между градъ и село: по живота, уредбата, обращенията и приемитѣ на жителитѣ му той по-скоро прилича на село, отколкото на градъ, а по търговското движение, по чаршията той прилича на градъ. Поради това именно жителитѣ му и селянитѣ отъ околнитѣ села го викатъ градъ. Гостиваръ не е тъй богатъ съ вода, както Тетово: за пиенье лѣжтъ вода отъ бунари, а пержтъ на рѣката; пъкъ и всрѣдъ града тече единъ язъ, който е отдѣленъ отъ Вардаръ.

Гостиваръ има 850 кжщи. Мюслюманитѣ сж повечето арнаути, нъ има и турци. Християнитѣ сж: българи, власи и латини (търговци отъ Шкодра) и нѣколцина евреи-касапи. Испървенъ градътъ е билъ населенъ само съ арнаути, а християнитѣ сж прѣселенци и то отъ скоро. Само три кжщи сж по-стари отъ 120 години, другитѣ сж отъ 100 години насамъ. Сега има 20 български кжщи като мѣстни жители и около 30 души латини отъ Шкодра. Българскитѣ кжщи се намиратъ въ тъй нареченатa „Вардарска-махала“.

Гостиваръ има всичко 3 махали: *Вардаръ-махала* отъ язътъ нататъкъ, *Нова-махала* на сѣверния край и *Бегова-махала*. Има още четири джамии, едно теке, една цръква, която е вънъ отъ града задъ бахчитѣ. Българитѣ бѣхѫ всикитѣ екзархисти, а властитѣ всѣкога сѫ се държали съ тѣхъ; макаръ и да нѣмаше уредена община, сѐ пакъ работитѣ си вървѣхѫ добрѣ. Напослѣдъкъ обаче и тамъ се вмъкнѫ сръбската пропаганда. Единъ отъ свещеницитѣ, нѣколко души отъ властитѣ и една часть отъ българитѣ днесь образуватъ сръбската партия въ Гостиваръ. Българско училище има отъ прѣди 25 години; до отварянието на училище, учителътъ на което почнѫ да се плаща отъ екзархията, въ него се е прѣподавало по славянски. Отъ нѣкоя година насамъ тукъ има и казарма, въ която стоѭтъ 100-на души солдати. Административно Гостиваръ е сѣдалище на мюдюринъ, който управява южната часть на Тетовското поле.

Арнаутското население по духъ, характеръ и облѣкло прилича на Тетовското, а облѣклото на българитѣ е селско, защото тѣ сѫ повечето прѣселенци отъ селата. Положението на християнитѣ, отношенията къмъ тѣхъ на съжителитѣ имъ арнаути, устройството, умственното състояние на обществото, моралитѣ и идеалитѣ му, — словомъ всичко е спазило първобитността и характерътъ на първитѣ врѣмена отъ турското господарување. Повече отъ всѣкждѣ въ Скопско тукъ християнинътъ е рая, а арнаутинътъ господарь, въ пълната смисъль на тѣзи думи. При тѣзи обстоятелства несносенъ е животътъ на християнитѣ въ Гостиваръ. Искашъ ли да отидешъ на свадба или гости, по-напрѣдъ трѣбва да разберешъ, не ще ли има тамъ нѣкой неканенъ гостъ — арнаутинъ. Ако се рѣшишъ да излѣзнешъ въ чаршията, главата си задължително трѣбва да държишъ наведена, едно за да не показвашъ сербезлъкъ и да не заслужишъ опасното за живота си прозвище „аси-гяуръ“ (душманъ кауринъ), друго за да не виждашъ проходящитѣ и тъй да избѣгнешъ нѣкои неприятни срѣщи. И на циганитѣ дори трѣбва да се покланяшъ и съ усмихнѫто лице любезно да ги поздравишъ, въ отговоръ на което ще получишъ едно прѣзрително и надменно „да си живъ“ или „арно“. Въ главата ти не трѣбва нито да се мѣрка нѣкаква мисъль за честолюбие и човѣшко достолѣпие, защото може да ти докара нѣкоя беля. За да пазишъ достолѣпието си, трѣбва и на дюкяна си да седишъ съ револверъ

на пояса и мартинка до тебе, каквото правѫтъ всичкитѣ арнаути дюкянджии въ Гостиваръ. На свадба, на гости гражданитѣ редко могѫтъ да се насладѫтъ съ свободно веселие, защото тамъ непрѣменно ще има нѣкой голъ арнаутинъ, който ще иска да бѫде господарь на събранието. Остави, че трѣбва всички да се занимаватъ съ него, нъ захване ли се хоро, той е на танеца. Тупка душата имъ, кѫса се сърдцето на момцитѣ и момитѣ, че не ще могѫтъ да излѣзѫтъ на танеца и да покажѫтъ накитътъ и майсторското си игранье, нъ всичко е напусто! Често чашата на търпѣнието се прѣпълва и нѣкой герой свадбарь взема му редътъ, — подиръ той исплаща дързостьта си обикновенно съ живота. Положимъ, това се срѣща и по много други мѣста изъ отечеството ни, а ако смѣтаме за неканени гости и поляцитѣ, можемъ да кажемъ, че това е общо явление по насъ; нъ другадѣ то става само по селата, а тукъ всрѣдъ градътъ. Гостиварско е доста богато мѣсто съ естествени богатства, които при други условия би направили тази страна цвѣтуща; покрай това и географическото му положение доста му помага за добра търговия.

Гостиваръ има това прѣимущество прѣдъ Тетово, че може да бѫде складочно мѣсто и търговски центъръ на Дебърско, Рѣканско, Тетовско, Кичевско и Порѣчко. Днесь за днесь той служи за размѣнно мѣсто на полскитѣ произведения отъ Тетовско и Кичевско съ горскитѣ и скотовъдски произведения на планинскитѣ мѣста въ Дебърско и Рѣканско. Голѣма прѣчка за развитието на сношенията му съ околнитѣ мѣста прѣдставяватъ лошитѣ пѫтища и опасностьта по тѣхъ. Западната и юго-западната страни, които нѣкога сѫ били затворени за Гостиваръ отъ силно развитото разбойничество, днесь сѫ горѣ-долу отворени, особно откато поставихѫ стража отъ солдати на Бунецъ; нъ южната часть още остава почти затворена. При подобри пѫтни съобщения и при поголѣма свобода Гостиваръ станѫлъ би цвѣтущо градче и би напрѣднѫлъ повече отъ Тетово. Впрочемъ, и сега при всичкитѣ поменѫти нєсгодности търговското движение въ него е значително.

Въ Гостиваръ има 170 постоянни дукяни, отъ които само 5 сѫ българеки, а другитѣ сѫ арнаутски и влашки. Въ пазаренъ день (пазарьтъ става въ вторникъ) дохаждатъ много Тетовци и се отварятъ още 200 сергии. Значи, въ

пазарьтъ има 370 дукяни, което е много за едно градче като Гостиваръ. (Тетово има всичко 300 дукяни). Това много добрѣ показва търговското значение на града. Спахилъкътъ само на Гостиваръ е 430 л. т.

Отъ произведенията на Гостиваръ първо мѣсто държѫтъ овощията — гостиварскитѣ овощия сѫ прочути по насъ. Гостиваръ искарва въ годината до 5000 товара ябълки похубави отъ Тетовскитѣ. Най-много ябълки излизатъ въ Гостиваръ и въ селата Баница и Рѣчани, отъ които само послѣдното въ добра година може да извади до 1000 товара; кестени изважда до 1000 товара, а най-добритѣ излизатъ по долинитѣ на горния Вардаръ около с. Врутокъ. Много кестени има и въ Порѣче, по Шаръ има цѣли кории отъ кестенови дървеса, нъ майката на кестенитѣ е Гостиварско. Тамъ се раждатъ най-едритѣ, най-сочни и най-крѣхки кестени. Скотовъдството е, наистина, отпаднѫло, нъ сé още се крѣпи. Въ Гостиварско има до 40,000 глави, отъ които 30,000 има на бачила подъ кехаи, а останѫлитѣ сѫ на малки частни притежатели. Отъ скотовъдскитѣ произведения първо мѣсто държѫтъ вълната и кожитѣ: искарва до 5,000 ока вълна, която купуватъ по-вече търговци изъ Шкодра.

Гостиваръ търгува съ доста градове и върти доста обширна търговия. Посрѣдници на тази търговия сѫ само арнаутитѣ, защото християнитѣ не смѣѫтъ да се занимаватъ съ търговия. Ето градоветѣ, съ които Гостиварь върти търговия.

Въ Дебъръ и Рѣканско прѣзъ Гостиваръ се испращатъ жита отъ Тетово ; прѣзъ Гостиваръ се испраща отъ Порѣче масло и урда, а отъ Рѣканско се носи дървенъ материялъ и кожи. Освѣнъ жито Гостиварци купуватъ отъ Тетово и овощия, които испращатъ въ Рѣканско и въ другитѣ околни планински мѣста, дѣто нѣма такива. Тетовцитѣ носѫтъ тамъ на Гоствърския пазарь най-вече европейски и колониялни стоки; а отъ тамъ купуватъ овощия и грахъ, които носѫтъ въ Скопйе и масло, което испращатъ най-много въ Солунъ; вино и ракия по-прѣди носѣли отъ Скопйе; сега на Скопското вино конкурентинъ излѣзе Призренското, на Скопската ракия — Велешката и напослѣдъкъ Призренската. Отъ Прищина носѫтъ добитъкъ, а най-вече конье и волове.

Много стоки отъ Гостиваръ дига гр. Битоля. Посрѣдници на търговията съ Битоля сѫ повече Кичевчани. Въ Битоля

се носи сиренье, овощия, пастърма и кожи, много отъ които сѫ прѣкупувани отъ Тетово. Печалбата отъ тѣзи произведения е твърдѣ незначителна; тя се добива повече отъ паритѣ, защото паритѣ въ Битоля сѫ долни. (Въ Турция стойностьта на паритѣ е различна: нѣкждѣ лиритѣ сѫ 109 гроша, другадѣ 124, 156, 174 и т. н., което прѣдставява голѣма прѣчка за търговията. По-лошото е това, че въ едно и сѫщо мѣсто цѣната на лирата се мѣнява, отъ което много хора се опропастяватъ). Слѣдниятъ фактъ ясно показва характерътъ на тази търговия и голѣмината на печалбата. Кичевци купуватъ кожи отъ Тетово, прѣнасятъ ги на свои конье безъ кирия и съ малко разноски (защото нашитѣ кираджии харчѫтъ твърдѣ малко), продаватъ ги въ Битоля и на връщание прѣдпочитатъ да носѫтъ съ себе си 250-тѣхъ лири по пустия и страшенъ пѫть прѣзъ Буковикъ съ рискъ да ги изгубѫтъ съвсѣмъ, край тѣхъ и животътъ си, отколкото да дадѫтъ законното полицатико и да ги испратѫтъ съ полица. И справедливо е, защото печалбата едвамъ прѣвишава суммата на полицатикото.

Въ замѣна на кожитѣ отъ Битоля до Гостиваръ носѫтъ калчища и рогозки отъ шамакъ, само и само да не се връщатъ праздни.

§ IV. Села въ Тетовската кааза.

Общи бѣлѣжки. Селата въ Тетовската кааза сѫ или въ полето, или изъ планинитѣ. Жителитѣ на полскитѣ села се занимаватъ повече съ земледѣлие, а жителитѣ на планинскитѣ села съ скотовъдство, което е много западнѫло, и тѣзи, които сѫ си поминували съ него, сега сѫ принудени да търсѫтъ прѣхраната си въ странство. Притѣсненията на разбойницитѣ, спахилъцитѣ и много други лоши обстоятелства смазахѫ и земледѣлието, та и полскитѣ селяни сѫ отчаяни за поминъка и проживѣването си. Селата сѫ разорени икономически и хванѫхѫ да пустѣѫтъ. Като напускатъ запустѣлитѣ си огнища, горкитѣ селяни бѣгатъ въ градоветѣ и тамъ ставатъ сетни сиромаси

И по селата има много души, които се смѣтатъ за щастливи, ако намѣрѫтъ веднѫжъ въ дена да се нахранѫтъ съ черънъ и киселъ ячменень или овесенъ хлѣбъ! . . За тукашнитѣ селяни е дошло онова врѣме, което сѫ прѣтеглили

Французитѣ, когато Фенелонъ казалъ за тѣхъ, че имъ били отнели всичко, а имъ оставили очитѣ за да виждатъ и оплакватъ разорението си! Съ хиляди нещастни селяни ходѫтъ въ странство, дѣто работѫтъ денѣ и нощѣ; нъ и това имъ не помага, защото додѣто тѣ тамъ печелѫтъ пара по пара, тука семействата имъ сѫ принудени да заематъ най-долнятѫ храна по 180—200 гр. на почекъ за 3—4 мѣсеца. Тежко имъ, ако и тогава не стигнѫтъ да заплатѫтъ!

А това е само една отъ сто-тѣхъ глоби, които селянитѣ теглѫтъ. На кѫсо днесь дѣлътъ на селянитѣ сѫ чернитѣ мѫки и горчивитѣ сълзи.

Шестдесеть и осъмъ (68) отъ Тетовскитѣ и Гостиварскитѣ села сѫ арнаутски, 1 българско — турско, 3 помашки (торбешки) а 35 арнаутско-български, и само 48 чисто български. Забѣлѣжително е, че всичкитѣ селяни арнаути турци говорѫтъ много добрѣ по български, а селянитѣ българи повечето не знаѫтъ нито арнаутски, нито турски. Арнаутскитѣ села сѫ сравнително въ добро състояние. Кѫщитѣ имъ сѫ повечето малки крѣпости, отъ колкото мирни человѣчески жилища; арнаутинътъ никога не ходи невъоръженъ. Облѣклото на мѫжьетѣ се прави отъ дебелъ бѣлъ или черенъ платъ, а на женитѣ — отъ гнили и нашарени басми, прилично по крой на облѣклата на Тетовскитѣ турци. Тѣ иматъ грубъ, кръвожаденъ, страшенъ и отмъстителенъ характеръ.

Почти всѣко арнаутско село има джамия, а въ много села се съглеждатъ развалини на стари цръкви. Българскитѣ села сѫ на съсипване. Кѫщитѣ имъ сѫ по-вечето прости колиби покрити съ слама, безъ камъни, често и безъ плочи. Трудолюбието, кротостьта и търпѣнието на тукашнитѣ българи — селяни би очудили всѣкиго. Гостоприемството и трудолюбието тѣ почитатъ като свои свещени длъжности. Синове и братя редко се дѣлѫтъ. Езикътъ на селскитѣ българи е много по-чистъ, пѣнието и хорàта имъ сѫ български. По по-голѣмитѣ праздници ставатъ сборове по селата, и младитѣ моми и момци до насита играѫтъ подъ сладкитѣ звукове на кавала и гайдата. Много села нѣматъ цръкви; други иматъ ново-построени, нъ до скоро не осветени, защото не искахѫ да ги осветѫтъ съ гръцки владика. Селското духовенство е невѣжественно, една отъ причинитѣ на което е и тая, че сѫ били безъ глава; отъ нѣколко врѣме насамъ е станѫло съвсѣмъ развалено.

Само едно отъ 68 арнаутски села е чифликъ; а отъ 48 български — 14 села сѫ чифлици, 4 хванѫли да прѣкупуватъ земята отъ притежателитѣ ѝ.

Въ с. *Саракинци и Желино* живѣе Асадъ паша, а въ с. *Ратой* — Мехмедъ паша. И двамата иматъ въ селата си по една малка кула.

Села край Шаръ и по Шаръ.

На сѣверъ отъ Тетово:

1) *Порой*, расположено при политѣ на Шаръ на $^3/_4$ часа надъ Тетово. Прѣзъ него тече потокътъ Порой, отъ който селото е получило названието си. Изважда добри лубеници.

2) *Ласце*, расположено на високо мѣсто по склона на могилата Балъ-тепе на $^3/_4$ часа отъ Тетово и право надъ него. Въ околностьта му има развалини отъ стара цръква и манастирь, който се викалъ „*Св. Атанасъ*“.

Ласце е чифликъ; населението намира поминъкътъ си въ земледѣлието и отчасти въ скотовъдството, а много Лафчани ходѫтъ и на чужбина.

3) *Германъ*. Половинъ часъ отъ Порой, ба 1 часъ отъ Ласце и по̀ на високо отъ него по склона на Стърмолъ е расположено селото Германъ. Изважда хубави сливи и ябълки. Селянитѣ на чужбина сѫ бозаджии и халваджии. Арнаутско село.

4) *Джепчица* е расположено при политѣ на Шаръ на $^1/_4$ часъ отъ Порой. Единъ потокъ дѣли селото на 2 части: едната арнаутска, а другата българска. Изважда въ значително количество овощия: череши, кестени, ябълки, сливи и добри лубеници. Арнаутитѣ си поминуватъ повече съ земледѣлие, а българитѣ ходѫтъ на чужбина. Надъ селото има развалини отъ стара цръква.

5) *Едуарце* е при политѣ на Шаръ на $^1/_4$ часъ отъ горното. Изважда овощия, най-много ябълки. Надъ селото има развалини о ъ стара цръква „*Св. Безсрѣбреници*“.

Малцина отъ селянитѣ си поминуватъ въ селото съ земледѣлие, а повечето отъ тѣхъ сѫ хлѣбари въ Тетово и другадѣ.

6) *Сетуле* е расположено въ планината $^1/_4$ часъ надъ Едуарце. И то изважда добри овощия. Сетулчанитѣ сѫ най-

добри фурнаджии между другитѣ Тетовци. Въ това село има цръква.

7) *Отуние*, расположено при политѣ на Шаръ $^1/_4$ ч. по-долѣ отъ Сетуле; има цръква „*Св. Георги*“. Отъ него излизатъ добри овощия, особено кестени.

Отунчани малко се занимаватъ съ земледѣлие, а повечето сж хлѣбари въ Скопйе и другадѣ.

8) *Непрощено*, българо-арнаутско село, расположено при политѣ на Шаръ на 1 часъ разстояние отъ Отуние. Единъ потокъ дѣли Непрощено на 2 махали, въ дѣсната отъ които живѣжтъ българитѣ, а въ лѣвата арнаутитѣ, извѣстни по хайдутлука си. На вънъ изнася бобъ и овощия, а най-много кестени, които бержтъ въ ближната на селото кестенова кория. Въ Непрощено има 2 цръкви, отъ които едната е стара, а другата нова.

9) *Лѣшокъ*, расположено при политѣ на Шаръ на дѣсно отъ едноименната рѣкичка. Лѣшокъ изважда бобъ и овощия, особено ябълки.

Мѣстнитѣ жители вѣрватъ, че Лѣшокъ е на мѣстото на старъ нѣкой градъ, който се викалъ „*Легенъ*“. Надъ селото има мѣсто, наречено „*Касапница*“, а вервдъ селото има остатъци и отъ бивша баня, дѣто сега тече топла слабо-кисела вода.

Касапницата и банята ги смѣтатъ за остатъци отъ бившия градъ, защото извѣстно е, че въ село не може да има баня и касапница. Вѣрва се, че когато тукъ е било градъ, въ него имало 77 цръкви; сега сж извѣстни мѣстата на 10 отъ тѣхъ, а видни остатъци има на 4, именно: „Св. Атанасий“ въ корията надъ селото, „Св. Никола“ въ селото, „Св. Петка“ на западъ отъ него и „Св. Илия“, която се откри въ 1884 год. и въ която намѣрили икона на Св. Илия, единъ дискосъ и други нѣкои вещи.

На сѣверъ отъ селото и малко надъ него е Лѣпокскиятъ манастирь „Св. Атанасий“. Този манастирь билъ основанъ отъ нѣкой си Скопски Митрополитъ *Никаноръ*, родомъ отъ с. Лѣшокъ отъ фамилията *Главиновци*. За основанието му въ единъ църковенъ ржкописъ е отбѣлѣзано слѣдното: „Нѣкой владика Митрополитъ Скопски, родомъ отъ Лѣшокъ отъ кукя Главиновци, именемъ Никаноръ, въ лѣто 1600 манастирьтъ и въ двора на цръквата дигналъ темелъ и написалъ себе си на вратата църковна, сир. образътъ свой“. Слѣдъ

врѣме той опустѣлъ. Споредъ прѣданието — то е било при прѣвземанието на Тетово отъ Турцитѣ, когато 300-та калугери избѣгали. Че прѣди това врѣме той е сжществувалъ, за това свидѣтелствува сръбскиятъ надписъ отъ врѣмето на Душана надъ чешмата, която се намира въ двора му. Тъкмо 27 години слѣдъ подновяванието му отъ Никанора го отворилъ съ помощьта на единъ потурченъ при Абдуранъ паша сърбинъ отново Кирилъ Пейчиновичъ, иеромонахъ, родомъ отъ село Лѣшокъ, бивши игуменъ на Скопския Марковъ манастирь. Манастирьтъ е широкъ, заграденъ съ висока авлия, както е обикновено съ манастиритѣ по насъ, нъ зданията му сж малки. До него има широка и прѣкрасна градина, всрѣдъ която е манастирската цръквица. Въ края на градината намира се гробътъ на покойния дѣдо Кирила съ надпись, изработенъ отъ самаго него. Мѣстото на манастиря е прѣлестно, водата на чешмата му прѣкрасна! Като единственъ манастирь въ цѣлия този край съ твърдѣ набожно население, той е много богатъ, нъ не уреденъ поради немарливостьта на шесть-тѣхъ калугери, които живѣжтъ въ него.

Надъ манастиря прѣку рѣката на една тумба между старото и новото русло на рѣката има развалини отъ крѣпость или „*кале*“, както си го викатъ тукъ. Прѣданието говори, че подъ стѣнитѣ му има много пари, които не могли да дигнжтъ, защото до бъчвитѣ стояли двѣ голѣми кучета, които не ги допускали да се прибержтъ. Извѣстено за това правителството запрѣтило да се копае.

10) *Варвара* по Плоча пл. $^1/_2$ ч. надъ Лѣшокъ и 1 ч. надъ Непрощено. Отъ височината му гледката на полето е прѣкрасна, нъ мѣстоположението на самото село не особено е красно. И това село изважда добри овощия. Варвара има малко земя за обработване, жителитѣ му малко чакатъ отъ земледѣлието. Тѣ отиватъ като хлѣбари по разни градове изъ държавата. Близо до селото има стара цръква.

11) *Слатино*, българо-арнаутско село, отдѣлено отъ Лѣшокъ само съ рѣката. Изважда грахъ, овощия и добъръ тютюнъ. Въ околностьта му има много развалини отъ стари цръкви, а въ селото има цръква (стара) и джамия.

Интересно явление се срѣща въ населението на послѣднитѣ три села: Лѣшокъ, Варвара и Слатино. Почти всичкитѣ селяни на долната челюсть подъ лѣвата или дѣсната страна на гушата иматъ една топка отъ набъбнжло месо, го-

лѣма колкото юмрукъ, отъ която не усѣщатъ никаква болка или мжка. Въ мѣстото тази топка и самата болесть наричатъ „гуша“ Въ планината надъ тѣзи села, именно въ мѣстото Въртище, има цѣли пространства покрити съ една жълта трѣва наречена „здравецъ“. Отъ сѣмената и листата на тази трѣва водата добивала свойство да поражда такава гуша у онѣзи, които ж пижтъ. Понеже Лѣпокската рѣка иде отъ тамъ, мислжтъ, че като пижтъ водата на тази рѣка, образувало се у тѣхъ „гуша“.

12) *Брѣзно*, расположено въ планината единъ часъ надъ Слатино, по склона на Плоча, дѣто тя се нарича Въртище. Надъ селото има богата кория отъ джбови и кестенови дървеса. Брѣзновчани се занимаватъ съ вжгленарство и дърводѣлство (правжтъ лопати и дъски, рѣжжтъ дървенъ материялъ за градиво и други). Брѣзно дава 60 ока кестени и 60 ока ябълки спахилъкъ.

Надъ Брѣзно въ Въртище пл. има мѣсто, което се вика „Селище“. Това име по нашинско се дава на мѣстата, дѣто нѣкога е имало село. Въ Брѣзненското „Селище“ нѣкога е било старото село, което се викало „Въртище“ и което било населено съ Латини. Въртище било запустено отъ Яничаритѣ. Споменъ отъ това събитие е останжлъ въ названието „Яничарство“ на едно мѣсто въ „Селище“; нъ най-живо доказателство на това, че „Селище“ нѣкога е било село, сужжтъ „клѣтищата“ (избитѣ), които се намиратъ въ него. Въ околноститѣ на Брѣзно има изворъ съ солена вода и други съ бигорлива.

13) *Теарце* подъ Брѣзно при политѣ на планината на $^1/_4$ часъ отъ Слатино и 4 часа на сѣверъ отъ Тетово на Теаречката рѣка. На рѣката има старъ камененъ мостъ, по който минава пжтьтъ отъ Тетово за Качаникъ. Теарце е голѣмо село, като паланка. То има около 40 дукяни, отъ които околнитѣ села си купуватъ най-необходимитѣ катадневни потрѣбни нѣща, за да не ходжтъ въ Тетово. Полето му е плодородно, дава най-хубава въ Тетовско пшеница цървенка, въ планината му има кории отъ овощни и други дървеса, а по рѣката има 20 валявици, дѣто се валятъ най-добритѣ шаяци и 10 воденици, на които мѣлжтъ брашно всичкитѣ околни села. Всичко това прави Теарце едно отъ най-богатитѣ села въ Тетовско и привлича отъ Тетово и отъ другитѣ околни села много арнаути, поради което селото бързо се уголѣмява.

Споредъ прѣданието, то нѣкога е имало само 9 кжщи, отъ които 3 арнаутски и 6 български, а днесь то брои 180 кжщи. Теарце носи въ Тетово много жито, грахъ и овощия, особено кестени и орѣхи, които сж най-добритѣ въ Тетовско.

Рѣката дѣли Теарце на 2 части: на лѣво е арнаутското Теарце, а на дѣсно българското. Арнаутитѣ сж пришелци, за доказателство на което привеждамъ тукъ названията на махалитѣ и фисоветѣ (родоветѣ). Махала *Първенско*, така наречена защото тукъ най-напрѣдъ се заселили арнаути, които били повикани отъ пашитѣ, за да държжтъ въ покорность християнитѣ отъ околнитѣ села, а пъкъ въ първитѣ врѣмена на пашитѣ тукъ нѣмало арнаути.

Лагабия и махала *Матлиевци*, така наречени защото дошли отъ Матъ. Лагабия *Глоги* (брои 16 кжщи), дошла отъ Прищинското село Глоги. *Кара-бекировци*, така наречена отъ прѣдводителя имъ *Кара-Бекиръ*. Кара-Бекиръ билъ юначенъ човѣкъ отъ нѣкое село въ Дол.-Дебъръ и началникъ на едно племе. Повиканъ отъ пашитѣ, той заселилъ фисътъ си въ Теарце и станжлъ дели-паша на цѣлия Долни-Пологъ. *Мехмедъ-агини* дошли отъ Дебъръ, отдѣто избѣгали отъ кръвь. *Пършовци*, *Вешалци*, *Яжинчани*, нови прѣселенци отъ едноименнитѣ села. Има и Анадоллии (турци отъ Мала-Азия), които останжли слѣдъ боя съ Нѣмцитѣ надъ гр. Скопйе.

14) Отунище или *Отуние*, българо-арнаутско село, расположено при политѣ на Шаръ край р. Бистрица, на 10 минути отъ Теарце. Изважда най-вече кестени, наблизо до селото има цръквище.

15) Пършовци, арнаутско село, расположено при политѣ на планината на лѣво отъ Бистрица на $^1/_4$ часъ отъ прѣдното село. Изважда хубави орѣхи.

Тритѣ послѣдни села се прѣдставяватъ като махали на едно голѣмо село. И прѣзъ тритѣ минава една обща улица послана съ калдъръмъ. Рѣката Бистрица въ врѣме на пълноводие се минава по единъ дървенъ мостъ.

16) *Елошникъ*, българско село, расположено на склона на планината на голо и непроизводително мѣсто, $^3/_4$ ч. надъ село Пършовци и на еднаква височина съ с. Брѣзно.

Елошничани се занимаватъ съ дърводѣлство (изработватъ много вили, лопати, чекръци, корита и др.) и съ скотовъдство — въ планината има нѣколко Елошнички бачила; малко

нивя има въ Доброщанското поле. Отъ Елошникъ излизатъ добри кестени. Единъ часъ надъ селото въ планината има развалини отъ старъ манастирь, който се викалъ „Благовѣщение“.

Ето какво приказватъ за историята на това село. Нѣкога то било по-голѣмо, нъ запустѣло отъ чумата, отъ която останѫли живи само 3 моми и единъ старецъ Стойко, сѫщъ дѣдо на моя приказвачъ. Чумата се била прѣправяла на пѣтелъ, кокошка, мишка и др. Когато тя била станѫла пѣтелъ, дѣдо Стойко ѭ убилъ и тъй избавилъ отъ неѭ околнитѣ села. Тритѣ моми, като останѫли сами, оженили се, взели домазети и тъй подновили селото. Едната отъ тѣхъ взела нѣкой латинъ и отъ тоя бракъ сѫ днешнитѣ 15 кѫщи, които се викатъ „*Латини*“; другата взела единъ манго (манговци викатъ у насъ циганитѣ), който станѫлъ родоначалникъ на днешнитѣ 10 кѫщи „*Манговци*“; а третата взела чистъ българинъ, потомцитѣ на когото днесь броѭтъ 38 кѫщи.

На близо до тѣзи села всрѣдъ полето сѫ расположени селата *Глоги* и *Доброще*.

17) *Глоги*, българо-арнаутско село, расположено $^1/_2$ часъ подъ Елошникъ. Изважда храна, грахъ и овесъ. Въ него има църква.

18) *Доброще*, българо-арнаутско село, расположено тъй сѫщо въ полето по-близо до планината при излизанието 20 минути на юго-истокъ отъ Елошникъ и $^1/_4$ часъ на сѣверъ отъ Глоги. Изважда сѫщитѣ произведения, както и прѣднитѣ, нъ въ по-голѣмо количество отъ тѣхъ. Понеже мѣстото е богато, Доброщани както и Теарчани слабо ходѭтъ на чужбина.

Прѣзъ срѣдата му протича р. Поника, която го дѣли на двѣ половини — източна и западна. Българитѣ, които сѫ по-малко, населяватъ първата половина. Тази рѣка се съединява съ Теаречката единъ часъ подъ селото. Долината на рѣката е покрита съ ливади и градини, а самото село отъ далечъ се прѣдставява като кория отъ многото дървеса — кестени, сливи и орѣхи, които го покриватъ. Плодородното му поле е на югъ отъ него; всрѣдъ полето е Доброшкия „*орманъ*“ — водно мѣсто, покрито съ шумакъ, надъ който високо се издигатъ елховитѣ дървеса. Въ околнитѣ мѣста елхата се срѣща само въ този орманъ.

Нѣкога цѣлото село било чисто християнско. Не много отдавна въ Доброще е имало само 7 кѫщи, а споредъ увѣ-

ряването на приказвача ми арнаутскитѣ кѫщи били 20 при 50 български. Най-стари отъ арнаутитѣ и първи отъ заселенцитѣ сѫ „*кяаларитѣ*“, които дошли отъ Дебъръ. Като ходѣли нѣкѫдѣ на война и заминѫли тукъ, харесало имъ се мѣстото и кога се върнѫли отъ война прѣнесли се съ стадата си и се заселили първо надъ селото въ планината, а послѣ въ самото село, като истикали християнитѣ. Кяаларитѣ сега броѭтъ 30 кѫщи. Има и 30 кѫщи отъ Люма; другитѣ сѫ отъ околнитѣ арнаутски села. Впрочемъ, напослѣдъкъ българитѣ отъ день на день се увеличаватъ, защото тукъ постоянно се заселяватъ отъ Елошникъ много българи, които не могѫтъ да се ползуватъ отъ планината, а за земледѣлие мѣстото не имъ помага; арнаутитѣ пъкъ се намаляватъ, защото много отъ тѣхъ се заселяватъ въ Теарце.

Отъ Елошникъ слиза пороятъ *Кострежъ*; напрѣдъ селото било на това мѣсто, дѣто той сега тече. Веднѫжъ дотекълъ много силно, направилъ голѣми пакости въ селото и покрилъ съ пѣсъкъ нивитѣ имъ. Българитѣ послѣ прѣнесли селото малко по-настрана, а когато дошли арнаутитѣ, заселили се на засипаното мѣсто, което расчистили, обработили и обърнѫли въ плодородни нивя.

До Елошникъ се свръшва вече страната на Шаръ и се захваща склонътъ на Голината и подиръ неѭ склонътъ на Люботрънъ и Рогачевската издигнѫтость.

19) Одри, расположено при политѣ на Голина, 20 минути надъ село Доброще.

20) Първце, $^1/_2$ часъ надъ Одри, горѣ въ Картари пл., арнаутско село. Арнаутитѣ отъ това село носѭтъ въ Тетово кестени и дърва за горенье.

21) Белощица, при политѣ на Картари пл. $^1/_2$ часъ подъ Първце. Понеже лежи на пѫтя за Прищина прѣку Картари, въ него има ханъ и ковачница. Българско село.

22) Вратница, българско село, расположено при политѣ на Голина, 20 минути на истокъ отъ Бѣлощица. Има църква и училище. Жителитѣ му се занимаватъ съ кюмюрджилъкъ и дърводѣлство (правѭтъ много дъски отъ кестенови дървеса), изваждатъ доста овощия, най-много сливи и ябълки.

Ако името на това село произлиза отъ думата *врата*, употрѣбено въ прѣносна смисъль, названието е твърдѣ сполучливо турено, защото Вратница по своето географическо положение е наистина на вратата на Тетовското поле. Ра-

сположено при влизането въ полето на дола на едноименната рѣка, прѣзъ него се влиза въ полето прѣку Шаръ и се излиза отъ него пакъ за прѣку Шаръ. Съ това си положение то слѣдователно и околнитѣ нему христиански села иматъ особенно етнографическо значение за Тетовско. Прѣзъ Голина то е най-ближното село до оттатъкъ Шарскитѣ села, а като е расположено на най-сгодния пѫть за сношение между Тетовскитѣ български села съ оттатъкъ Шарскитѣ сръбски села, то е въ най-голѣми сношения съ послѣднитѣ. Прочее, то може да служи като врата на сърбизма, на сръбския духъ, за нахлувание въ Тетовско по влияние отъ сношенията или, наопаки, като крѣпость на Тетовско противъ този духъ. За жалость, за сега това село, както и околнитѣ нему села, играѫтъ първата отъ двѣтѣ тѣзи роли. Авторътъ на „Бѣлѣжкитѣ по пѫтуването ми изъ Тетовско“ (обнародвани въ в. „Новини“)въ всичкото желание да прѣдстави, че въ Тетовско всичко върви по медъ и масло, не може да откаже, че тамъ нѣмало българско училище. Азъ ще кажѫ нѣщо повече—тамъ сръбскиятъ духъ по влиянието на сношенията и близостьта на сръбскитѣ мѣста е тъй проникнѫлъ, че околнитѣ села на сила не могѫтъ да се склонѫтъ да приемѫтъ българскитѣ учители, а Вратничани и сега продължаватъ да отказватъ това. Азъ нарочно откривамъ тази горчива истина, съ цѣль отъ една страна да докажѫ, че ржководителитѣ на борбата противъ сърбизма трѣбва на първо мѣсто да иматъ прѣдъ видъ законътъ на взаимното влияние чрѣзъ сношения и отъ друга страна да припомнѫтъ на тетовскитѣ дѣятели, че именно тамъ се слѣдвало да се обърне по-сериозно внимание за утвърждение на българския духъ.

Селата и мѣстото при политѣ на Шаръ планина се викатъ *Пологъ*. На сѣверъ отъ Тетово е *Долни-Пологъ*, а на югъ—*Горни-Пологъ*. Обаче, най-добрѣ ще бѫде да се употрѣби за тѣхъ названието *Вардария*, както нѣкои ги наричатъ.

Долни-Пологъ. Селата въ Долни-Пологъ сѫ расположени по политѣ на Шаръ или по склона на прѣдгорието му. Горѣ въ Шаръ нѣма села по причини, за които споменѫхъ въ орографията. Въ полето има само двѣ села и то въ сѣверния край.

Всичкитѣ села при политѣ на Шаръ отличаватъ се по живописното си мѣстоположение и по много прѣлести, съ които природата ги е надарила. Расположени при политѣ на

гигантския Шаръ, покрити съ овощни дървеса, обвити отъ всѣкждѣ съ зеленина, тѣ прѣдставяватъ лѣтни паркове! Шарскитѣ потоци, които протичатъ прѣзъ тѣхъ, правѣтъ ги богати съ вода и поѫтъ градинитѣ имъ.

Селата отъ Долни-Пологъ, които сѫ расположени по склона на Шаръ, отстѫпватъ на полскитѣ села по красотата на мѣстоположението, нъ ги прѣвишаватъ по хубавата си картина, която се вижда отъ тѣхъ. Голѣма часть отъ хубавото Тетовско поле, полскитѣ села съ своитѣ сѣнчасти градини и по-нататъкъ Суха-гора съ своитѣ слабо-зелени хълмове, прѣзъ които се бѣлѣе Скопското шоссе, — всичко това се слива въ една чудна картина, която лежи подъ краката на тѣзи села!

По вѫтрѣшното си устройство селата при политѣ на Шаръ стоѫтъ по-горѣ отъ другитѣ села въ Тетовско и отъ селата на много други мѣста по насъ. По това тѣ стоѫтъ почти на една нога съ селата при сѣвернитѣ поли на Плачковца пл. въ Кочанско. Въ селото има опрѣдѣлени улици, кѫщитѣ заградени съ авлии; по двороветѣ владѣе почти сѫщата нечистота както и въ другитѣ села, за това пъкъ почти по всичкитѣ улици тече вода, която ги чисти. Кѫщитѣ сѫ каменни сравнително високи и отгледни, покрити съ плочи и керамиди, редко съ слама. Кѫщи на два етажа сѫ редки. Почти всѣкоя кѫща има „тремъ“, отворенъ, високъ на двѣ стълби. Въ трема приематъ лѣтно врѣме гоститѣ, които забравѫтъ несгодноститѣ отъ постилка и околната нечистота прѣдъ картината, която се открива прѣдъ очитѣ имъ отъ трема. На гоститѣ постилатъ грубо работена отъ слама, завита около вѫжета, рогозка и една конопена черга възъ неѫ. При всѣки почти дворъ има широка градина покрита съ сѣнката на много овощни дървеса, отъ които селата изглеждатъ отъ далечъ като кории.

Въ историята на планинскитѣ села отъ Долни-Пологъ се забѣлѣзва това явление, че тѣ слизатъ на долу и се доближаватъ до полето паралелно съ отпадъка на скотовъдството.

Населението въ Долни-Пологъ състои отъ арнаути и българи. Първитѣ, както видѣхме, сѫ нови прѣселенци и като такива сѫ избрали най-хубавитѣ села и най-хубавитѣ мѣста за заселение. Нѣкои отъ тѣхъ умишлено сѫ доведени отъ пашитѣ, за да парализиратъ силата на българското болшинство, а други сѫ се прѣселили сами поради хубоститѣ

и сгодноститѣ за животъ, които тѣзи мѣста прѣдставяватъ. Понеже тѣ сж по-многочислени, тѣхното влияние върху езика, живота, характера и обичаитѣ на християнитѣ е по-силно сравнително съ онова въ Горни-Пологъ. По-прѣди скотовъдството е съставявало исключителното занятие на арнаутитѣ въ този край. И сега, при всичко че то е пакъ въ тѣхни ржцѣ, при всичко че не срѣщатъ конкуренция отъ страна на българитѣ, които се бояжтъ да работятъ въ планината, то пакъ имъ принася малка полза, защото е много отпаднжло.

Облѣклото на арнаутитѣ съ малки исключения прилича на онова на българитѣ.

Българитѣ въ Долни-Пологъ се отличаватъ отъ другитѣ тетовски селяни по езика, по нѣкои обичаи и по женското облѣкло. Главното отличие въ езика състои въ това, че звукътъ ж е прѣминжлъ въ нѣкои думи на *у*, когато въ другитѣ мѣста на тетовско въ тѣзи случаи се слуша *ж* или *а*. Въ облѣклото имъ най-много личи кошулята (ризата), която е направена отъ дебело памучно платно, дълга до петитѣ имъ, а по долния си край везана съ червенъ гайтанъ, и на гърдитѣ отворена. Отъ прѣдната страна само политѣ на края иматъ пъстро навезанъ ржбъ, отзадъ тѣ сж нашарени отъ пояса на долу съ шевъ отъ черна вълна, по който лъщжтъ „виловетѣ — свѣтлушки“ или „тилелеики“. Почти по всичко тѣ приличатъ на кошулитѣ, които носжтъ селянкитѣ въ Скопска Църна-гора. Отгорѣ на кошулята носжгъ „елече“ т. е. „кжса до пояса дрѣха безъ ржкави“ съ отворени гърди и нашарена съ златотканъ ширитъ; дълъгъ до кждѣто стигатъ ржцѣтѣ „горникъ“, който се прави отъ клашникъ и се шари съ разноцвѣтни сукна и червенъ гайтанъ, свѣтлушки и телъ (тѣсни дълги металически жици). Раскошно нашареният горникъ е празднична дрѣха. Въ дѣлниченъ день на мѣсто него носжтъ подобната нему „сая“ и „клашникъ“. И тритѣ тѣзи горни дрѣхи сж еднакви по крой, широчина и дължина, нъ се различаватъ една отъ друга по шаркитѣ и по материята, отъ която сж направени. Тъй, саята е направена отъ дебело платно, извезана на долния край и подъ жгълъ отъ срѣдата до мишницата; а отъ мишницата на долу се спускатъ пускои отъ черенъ гайтанъ два пръста по-дълги отъ саята. Шубарата е отъ сжщия крой, както й саята, нъ не е шарена като неж, само отдолу на кълкитѣ оставатъ малко чоха. Клашникътъ се прави отъ грубъ шаякъ „клъчня“ и се отличава

по многото си шарби отъ червени и черни гайтани, сърма и други т. Ржбътъ около рамото, ржбоветѣ на гърдитѣ, долнитѣ краища отъ мишницата на долу, — всичко пъстро нашарено и извезано. Тѣзи горни дрѣхи се носѫтъ незакопчени отпрѣдъ за да се види шевътъ на назвата на кошулята. Надъ горника се носи „завиячка“, нашарена на краищата съ разноцвѣтни вълни и телъ и опасана слабо, за да се спуска на долу и да остава шарената прѣднина на пояса открита. Ако ли поясчето не е шарено, то се покрива съ мъничка прѣстилка, наречена „скутина“ и нашарена съ вълненъ шевъ, по който има свѣтлушки. Тетовскитѣ селянки изобщо обичатъ да турятъ бѣли пари за украшение. Нашити на тѣсни сукнени ивици, паритѣ се окачватъ на кошитѣ и на гърдитѣ. Ивицитѣ съ паритѣ на главата се казватъ „сагаи“, а тѣзи, които се турятъ на гушата подъ брадата, — „подбрадникъ“. Чорапитѣ си селянкитѣ шарѫтъ съ телъ и златни конци. На главата си женитѣ носѫтъ тънки бѣли „тюлбени“, които държѫтъ обикновено не вързани, а просто турени отгорѣ на главата: като си покрие главата съ него, прѣхвърля четиритѣ краища събрани на темето и тамъ ги задържа съ малки иглици.

Мѫжкото облѣкло състои: отъ „чакшири“, направени отъ бѣлъ или черенъ клашникъ, отъ „джамаданъ“, направенъ отъ червено сукно и нашаренъ съ гайтанъ и съ копринено-златенъ телъ, отъ кѫса „долама“, направена отъ бѣлъ клашникъ, черно „гуниче“ като люлката на тетовци, отъ „кожухче“ и най-подиръ отъ голѣмъ червенъ поясъ.

Полската часть на Долни-Пологъ изважда въ достатъчно количество храна и лубеници. Многоводието помага на жителитѣ му да иматъ бахчи, отъ които се искарва зеленчукъ, главно грахъ. Повечето отъ планинскитѣ села иматъ кории, отъ които вадѫтъ дървенъ материялъ за сгради, за топливо и за направа на разни прости дърводѣлски работи. Характеристично произведение на всичкитѣ села въ Долни-Пологъ съставяватъ овощията. Почти всѣкое отъ селата му изнася на въ̀нъ въ по-малко или въ по-голѣмо количество овощия. Ябълкитѣ, кестенитѣ, сливитѣ сѫ главнитѣ овощия, които се срѣщатъ въ този край на тетовската кааза. Кои отъ тѣзи видове овощия въ кое село ставатъ повече, спомнѫхъ при описанието на селата. И тъй земледѣлието, градинарството, овощарството и дърводѣлството съставяватъ глав-

нитѣ занятия и даватъ главнитѣ срѣдства за поминъка на населението въ Долни-Пологъ. Видѣхме, че съ дърводѣлство се занимаватъ само нѣколко села, именно тѣзи, които иматъ малко земя. Другитѣ двѣ занятия сж общи за полскитѣ и планинскитѣ села. Кориитѣ сж въ по-голѣмата си часть притежание на планинскитѣ села, а нивитѣ — на полскитѣ; нъ тукъ тѣ сж направили нѣкаква размѣна, така че еднитѣ и другитѣ си отстжпили взаимно часть отъ притежанията.

Почти всичкитѣ планински села иматъ си нивя въ полето на ближнитѣ тѣмъ полски села. Въ тѣзи послѣднитѣ тѣ вършжтъ и събиратъ жито, заедно съ тѣхъ оржтъ, сѣжтъ, жънжтъ и пр.

Обаче отъ земледѣлието тѣ едвамъ добиватъ храната, която имъ е потрѣбна за удовлетворение на тѣхнитѣ нужди. И обратно, полскитѣ села притежаватъ часть отъ пасбищата и кориитѣ, които влизатъ въ синоритѣ на ближнитѣ тѣмъ планински села, нъ всѣкога на толкозъ колкото имъ е потрѣбно за да удовлетворжтъ нуждитѣ си. Тъй щото, печалбата на Шарскитѣ села пакъ състои отъ планинскитѣ произведения, на полскитѣ — отъ нивитѣ. Нѣкога еднитѣ и другитѣ сж били господари на високитѣ мѣста на Шаръ, имали сж раздѣлени братски планинскитѣ пасбища и на бачила сж държали безбройни стада отъ дрѣбенъ добитъкъ, а и доста много едъръ. Скотовъдството съставявало по-главното имъ занятие, главниятъ изворъ на богатството, а земледѣлието, овощарството и дърводѣлството сж били допълнителни источници на богатството.

Когато този главенъ источникъ на поминъка се закрилъ, естествено, допълнителнитѣ занятия не можехж да прѣхранжтъ сравнително гжстото население на Долни-Пологъ, и жителитѣ му се видѣхж принудени да напускатъ бащиното си огнище и да търсжтъ прѣхраната си въ чужбина.

Тъй щото, днесь главното занятие за поминъкъ е гурбетчилъкътъ. Жителитѣ на Долни-Пологъ, както и всичкитѣ селяни отъ Тетовско, ходжтъ на гурбетъ. Главното занятие на чужбина, както на еднитѣ, така и на другитѣ, е хлѣбарството и бозаджийството. Отъ тѣхъ само селата Глоги и Доброще по-слабо ходжтъ на гурбетъ, защото полето имъ е плодородно и дава достатъчно срѣдства за поминъкъ въ мѣстото. Отъ Отуние и Варвара селянитѣ сж хлѣбари въ Скопйе

и другитѣ околни градове. Другитѣ ходѫтъ и вънъ отъ държавата.

23) Старо-село, расположено по стръмния, голъ и воровитъ склонъ на Люботрънъ, не много надъ полето на половина часъ на сѣверо-истокъ отъ Коритница. Жителитѣ му сѫ добри вѫгленари и дърводѣлци, правѫтъ най-много коли. То е българско село, има стара цръква. Надъ селото има добра букова гора.

24) Ореше, арнаутско село, на 10 часа разстояние отъ прѣдното. Жителитѣ му се отличаватъ по хайдушкия си характеръ. Около селото има много орѣхови дървеса, отъ които може би то си е получило названието. Арнаутитѣ въ това село сѫ прѣселенци. Всичкитѣ сѫ отъ единъ фисъ и отъ една фамилия потурчени българи, наречена *Куляндженкъ*.

На половинъ часъ отъ Ореше, на една не висока каменна могила, се намиратъ развалини отъ сгради, извѣстни тукъ подъ название „*Собрийско-кале*“. Споредъ прѣданието, така е наречено това кале отъ името на нѣкой старъ градъ „*Собрия*“, който билъ нѣкога на това мѣсто. И наистина, въ околностьта има много знакове отъ развалини на здания, а изъ нивитѣ на селото често се намиратъ много стари римски пари.

25) Рогачево, единъ часъ на сѣверо-истокъ отъ Ореше, расположено е подъ рида Рогачъ въ горния му край. Между околнитѣ села само то е избѣгнѫло нахлуването на арнаутитѣ, като си останѫло чисто българско, а останѫло за това, защото е било най-добриятъ чифликъ на пашитѣ, които сѫ го пазили и покровителствували. Жителитѣ му се занимаватъ съ земледѣлие и скотовъдство.

26) Яжинци, българо-арнаутско село, на $^1/_4$ ч. разстояние отъ прѣдното. Жителитѣ му си поминуватъ съ земледѣлие и скотовъдство.

Нѣкога това село било чисто християнско и брояло около 35 кѫщи. Послѣ се заселили арнаутитѣ; а българитѣ полека-лека бѣгали отъ тѣхъ, додѣто останѫли само 5 кѫщи. Прѣселенци българи отъ Яжинци има до 20 кѫщи само у Тетово. Арнаутитѣ се раздѣлятъ на тѣзи фисове: *Вишовци-глава*, *Айдаръ-бюлюкъ-башовци*, които дошли отъ Прищинско и Инищъ. Първъ арнаутски фисъ сѫ Вишовцитѣ, които дошли прѣди 150 години. Яжинци е на цѫтя отъ Тетово за въ долината на Лѣпенецъ. Вървейки по този пѫть, нѣкои Вишовци

се спрѣли при единъ Яжински християнинъ, опознали се съ него добрѣ и се спобратимили (*побратимяването, което сега става на редко, нѣкога е било твърдѣ распространено по нашинско. Побратимяватъ се не само хора отъ една народность и вѣра, нъ и отъ различни народности и вѣри. То състои ето въ какво. Двама близки приятели, за да утвърдятъ по-добрѣ дружството, чрѣзъ особенъ религиозенъ обредъ сродяватъ се. Ако приятелитѣ сж християни, отиватъ съ „тайфа“ (дружина) въ черква, дѣто свещеникътъ имъ чете нѣкоя молитва и ги прогласява за братя. Вечерьта даватъ угощение и се даряватъ взаимно или само побратимитѣ, или и домашнитѣ имъ. Ако сж християнинъ и турчинъ, църковниятъ обредъ се пропуска отъ церемонията). Харесало имъ се мѣстото и за туй се заселили при побратима си. Като се понамножили, тѣ полека-лека хванжли да истикватъ християнитѣ. Виновцитѣ брожтъ 16 кжщи, а Инищанитѣ — 15.

27) *Длъбочица* на $^1/_4$ ч. отъ прѣдното и 7 часа на сѣверо-истокъ отъ Тетово, расположено въ единъ дълбокъ долъ при политѣ на Люботрънъ, отъ което и е получило названието си. Тикнжто въ единъ долъ на рида Голина, то се съобщава съ полето само чрѣзъ отвора на този долъ. Малко по-долу отъ него тече едноименниятъ потокъ, който извира отъ Люботрънъ. То е арнаутско село, има една стара църква и една джамия. Жителитѣ му си поминуватъ съ земледѣлие, скотовъдство и дърводѣлство. Отъ буковата гора надъ селото изработватъ хубави дъски; отъ полето изваждатъ хубаво жито, особено царевица, която е твърда и едра като Теаречката. Градинитѣ по кжщитѣ сж покрити съ много яблъкници, отъ които изваждатъ хубави ябълки; Длъбочица искарва до 80 товари ябълки на годината. Нѣкога и това село било християнско, нъ послѣ по споменжтия начинъ то се обърнжло на арнаутско. Християнитѣ сж избѣгали. Длъбочани има у Вратница и у Кучково, Бразда и Чучеръ (и тритѣ въ Скопска Църна-гора). Отъ арнаутитѣ дошли първо *Цековци* отъ Дукакьинъ, които сега брожтъ 30 кжщи; послѣ *Люманлиитѣ*, така наречени, защото дошли отъ с. Бице въ Люма, отдѣто били повикани отъ нѣкой отъ владѣтелитѣ на Тетово; тѣ брожтъ 32 кжщи; и най-подиръ фисътъ *Догя* отъ Призренско, отъ който сега има 18 кжщи. Всички избѣгали отъ кръвь.

28) *Стража*, арнаутско село, расположено по склона на Люботрънъ на високото, дѣто той се нарича Буковикъ.

На около му има гѫсти букови гори. Длъбочичката рѣка минава и край това село. Кѫщитѣ му сѫ колибо-образни. Въ едно прѣкрасно мѣсто всрѣдъ гората и не далечъ отъ селото има цръквичка, която свидѣтелствува, че нѣкога селото е било християнско. Жителитѣ му си поминуватъ съ земледѣлие и дърводѣлство. Мѫжьетѣ работѫтъ въ гората, а женитѣ орѫтъ и разработватъ малкото и непроизводителни нивици. Арнаутитѣ тука сѫ дошли прѣди стотини години. Първитѣ прѣселенци сѫ били *Булица* отъ Сириникъ (Призренско) и Лики отъ Дукакьинъ. Всичкитѣ арнаути сѫ отъ фисоветѣ на тѣзи два родоначалника. Отъ Булица има само 2 кѫщи, а отъ Лики 17. Стража е раздѣлено на 2 махали, които се именуватъ по имената на тѣзи 2 родоначалника — Булица-махала и Лика-махала.

29) Кутлино е расположено въ една живописна планинска впадина като *кутель*, отъ което и селото е получило названието си. То е отдалечено $^1/_2$ ч. отъ горното. Въ околността на селото има добра букова и джбова кория, дѣто селянитѣ правѫтъ по малко вѫглища. Селото е чифликъ. Не далечъ отъ него има остатъци отъ стара крѣпость, останѫла неизвѣстно отъ кое врѣме. Арнаутитѣ въ това село сѫ прѣселени прѣди 72 години отъ *Ѣчѫ*, мѣстността между Призренско и Долни-Дебъръ. Прѣнесълъ ги отъ тамъ Абдуранъ паша, който пропѫдилъ християнитѣ отъ селото. „*Трайкова стока*“ и сега се слави въ Кутлино, а Трайковиятъ синъ Марко и сега е живъ въ с. Егуневци. Арнаутскитѣ фамилии *Люкъ и Кугъ* и сега иматъ роднини въ родното си мѣсто, което е подъ Буковикъ планина.

30) Иване на $^1/_2$ ч. отъ горното. И около това село има букова гора, отъ която селянитѣ изваждатъ доста дървенъ материялъ, най-много дъски за самарджиитѣ. Селянитѣ си поминуватъ още съ земледѣлие и скотовъдство. Иване е най-крайното село на Тетовската кааза откъмъ с.-истокъ. Отъ Тетово до това село има около 7 часа. Между него и Кутлино минава пѫтьтъ Тетово—Прищина.

31) Горанце е располажено на много стръмно мѣсто на 1 часъ разстояние отъ Длъбочица. Така се нарекло това село отъ ближнитѣ полянци, защото се намира горѣ въ планината. Нѣкога околността му била разработена, а сега тя е покрита съ гѫста и доста пространна кория отъ джбови дървеса, отъ която вадѫтъ много дървенъ материалъ за гра-

дение, правѫтъ много дъски за самари и добри кавали. По голѣмата часть отъ селянитѣ сѫ вѫгленари, кои въ корията, кои по други мѣста. Около $^1/_4$ часъ подъ селото, въ мѣстностьта „Жеденъвъ“, се откри черна хромова руда, а и сега се правѫтъ раскопки. Не далечъ отъ него е станѫлъ бой между Австрийцитѣ и Турцитѣ. До боя то било много голѣмо, имало 300 кѫщи и 18 цръкви, нъ въ боя опустѣло. Въ околностьта му има развалини на 11 стари цръкви. Въ развалинитѣ на една отъ тѣзи цръкви прѣди нѣколко врѣме нѣкое овчарче намѣрило желѣзна кутийка пълна съ срѣбърни пари, отъ двѣтѣ страни на които сѫ изобразени свини и надъ тѣхъ надписъ отъ черти, които не приличатъ ни на латинско, ни на гръцко, ни на словѣнско писмо.

Нѣкога селото е било значително голѣмо и състоятелно, нъ послѣ намалѣло, защото християнитѣ му се изселвали въ околнитѣ села отъ нахлуванието на арнаутитѣ, а послѣднитѣ тъй сѫщо почнѫли да се изселватъ въ Тетово по нѣманье работа. То е българо-арнаутско село. Арнаутитѣ и въ това село сѫ ново-дошляци. Горенчани, като били доста състоятелни, повикали фисътъ *Капетановци* отъ Призренско, за да ги пази отъ качаниклиитѣ. Отъ пазачи капетановци се обърнѫли на мѣстни жители. Отъ този фисъ сега има 15 кѫщи. Другъ е *Калйошъ*, наречень така защото се прѣселилъ тукъ отъ село Калйошинъ (Призренско), отдѣто избѣгали отъ кръвь, както и капетановцитѣ. Отъ този фисъ има 10 кѫщи.

Явлението да се именуватъ фамилии по името на селото, отдѣто сѫ се прѣселили, се срѣща твърдѣ често. Тѣзи наименувания сѫ останѫли отъ по-старо врѣме, когато прѣселяването е било тъй редко, щото прѣселенцитѣ се броили на пръсти. (Често въ Тетовско Арнаутитѣ по между си се именуватъ съ прѣкоритѣ, които фамилиитѣ имъ имали въ Арнаутлука; а жителитѣ на съсѣднитѣ села ги назоваватъ съ името на селото, отъ което сѫ дошли).

Фисътъ *Вилйовци*, който дошелъ отъ с. Виля (Призренско, брои 7 кѫщи.

32) *Рѣжанци* на $^1/_4$ ч. отъ горното, арнаутско село.

33) *Кървеникъ* на $^3/_4$ ч. отъ горното въ много стръмно мѣсто надъ р. Лѣпенецъ. Жителитѣ му арнаути сѫ прочути хайдути: тѣ пролѣли толкозъ *кръвь*, щото не е чудно названието си да е добило това село отъ главното занятие на

жителитѣ му. Занимаватъ се съ скотовъдство, развъждатъ най-много кози.

Отъ изброенитѣ села едни сж расположени по склона на Люботрънъ, другитѣ по плоскостьта на Рогачевскитѣ планини.

Видѣхме, че тази плоскость е гола, грозна на гледъ, състояща отъ варовити скали. Споредъ това селата по неж иматъ твърдѣ несгодно мѣстоположение и грозенъ изгледъ отъ вънъ. И по вжтрѣшния си видъ тѣ значително отстжпватъ на другитѣ села въ Тетовската кааза. Повечето отъ тѣхъ сж расположени по голитѣ скалисти долчинки и нѣкои по склоноветѣ на отдѣлнитѣ баири.

Населението на тѣзи села нѣкога е било чисто християнско, за това свидѣтелствуватъ много стари .цръквички, а за нѣкои свидѣтелствуватъ прѣданията и даже приказкитѣ на живи още старци. Сега тѣ сж повече арнаутски, арнаутскиятъ елементъ отъ день на день се уголѣмява, християнитѣ се изселяватъ. Много отъ арнаутитѣ въ тѣзи села живѣжтъ въ планината Божиянено и воджтъ пастирски или хайдушки животъ, които нѣща припомнюватъ първобитнитѣ патриархални врѣмена, когато още хората не могли да строжтъ кжщи, а живѣли по колиби. Скотовъдството е главното занятие на населението. Съ земледѣлие се запимаватъ всичкитѣ села: тѣ иматъ въ синоритѣ си долинитѣ на Лѣпенецъ и Вардаръ и голинитѣ на плоскостьта. Нивитѣ по долинитѣ сж твърдѣ малко, а каменистата почва на плоското възвишение е непроизводителна.

Така че земледѣлието едвамъ доставява на населението потрѣбното жито за прѣхрана. На чужбина слабо ходжтъ.

Селата по склона на Люботрънъ иматъ сравнително подобро мѣстоположение отъ прѣднитѣ, нъ значително имъ отстжпватъ по вжтрѣшния видъ и устройството си. Тѣ прѣдставяватъ повече сумма отъ колибо-образни строения, распръснжти на раздалечъ едно отъ друго по стръмнинитѣ между кориитѣ. Населени сж исключително съ арнаути. Земледѣлието е твърдѣ слабо. Нивя се срѣщатъ само по дъното на долинитѣ и тукъ-тамѣ по впадинитѣ. Нѣкога всичкитѣ тѣзи мѣста сж били населени съ българи и сж били доста добрѣ разработени. Сега по-голѣмата часть е покрита съ гжсти гори.. Главното занятие на населението е хайдутлукътъ, скотовъдството (наймного козевъдството) и отчасти дърводѣлството. Съ земледѣ-

лие се занимаватъ само женитѣ. Обща бѣдность до мизерия владѣе въ цѣлото население.

Най-високитѣ отъ тѣзи села, като Кутлино, Кървеникъ и др. нѣкои, расположени подъ върха Люботрънъ, особено селата по сѣверо источния и сѣверния му склонъ, сж най-дивитѣ. Ако сж вѣрни приказкитѣ на моя приказвачъ — старецъ, единственият христианинъ, който е отишълъ въ тѣзи села, то арнаутитѣ въ тѣзи села по живота, нъравитѣ и обичаитѣ си прѣдставяватъ сжщински диваци. Въртжтъ се постояно въ планината. Деня тѣ повечето се истѣгатъ по скалитѣ, пещеритѣ и по дървесата.

Въ кжщитѣ при женитѣ и дѣцата си тѣ дохаждатъ гвърдѣ редко и то само нощно врѣме. Мжжьетѣ сж едри, юначни, ужасни кръвопийци съ страшенъ дивъ изгледъ и кръвнишки погледъ. Женитѣ сж твърдѣ груби въ походката и обращенията си. Лѣтно врѣме тѣ носжтъ една дебела риза отъ пояса на долу, а на горѣ сж съвършено голи. Дѣцата до 13 години ходжтъ съвършено голи прѣзъ лѣтото; храната и животътъ имъ сж първобитни.

За гориво употрѣбяватъ цѣли дърва. Стъблото на цѣла бука довличатъ въ колибата, турjтъ единиятъ му край до огнището и го запалватъ. Като поизгори, побутнуватъ го още по-близо до огьня и т. н., дордѣ изгори цѣлото. Свадебнитѣ имъ тържества и обичаи сж твърдѣ груби. Ако нѣкой не сполучи да вземе момата, на която ималъ око, макаръ и съ рискъ на живота си убива онзи, който се женилъ за неjж.

Почти исключително занятие на мжжьетѣ съставява хайдутлукътъ — тѣ нападатъ околнитѣ села, ограбватъ ги и се скриватъ въ непристжпнитѣ гори и пещери около селото имъ. Малцина отъ тѣхъ дохаждатъ въ града. Тѣзи, които дохаждатъ, водjтъ всичкитѣ си покупки и продавки само чрѣзъ едно лице, защото не знаjтъ да смѣтатъ и да пазарjтъ. Често посрѣдникътъ имъ самъ ходи по тѣзи села и носи най-необходимитѣ имъ нѣща за живѣние, храна и облѣкло.

Това лице е приказвачътъ ми старецъ на 70 години. Кжщитѣ имъ сж прости колиби, распръснjти често на $^1/_2$ часъ разстояние една отъ друга. Дивитѣ тѣзи арнаути така на раздалечъ строjтъ кжщитѣ и нарочно отбѣгватъ съсѣдството съ другитѣ хора, за да скриватъ по-лесно слѣдитѣ на разнитѣ грабежи, които вършjтъ.

34) *Съчища*, арнаутско село, на $^1/_2$ часъ отъ Кървеникъ, расположено въ полето. Изважда много и добра храна, най-много царевица, грахъ и разни овощия.

35) *Церово-Дервентъ*, расположено въ Суха-гора, арнаутско село. До селото има развалини отъ стара църква и при тѣхъ християнски гробища, а надъ селото на една могила сж развалинитѣ на бившия манастирь „Св. Богородица“.

36) *Ласкарца*, расположено по полегатия източенъ склонъ на Голо-бърдо. То е най-крайното източно село на каазата погранично съ Скопската кааза. Отъ Тетово до него има $3\,^1/_2$ часа. То е близо до Скопското джаде и подъ него има ханъ.

37) *Пинчури* $^1/_4$ ч. далечъ отъ горното. По рида надъ него има доста много храсталакъ отъ зеленика, отъ която правятъ лъжици.

38) *Раовичъ* $^1/_4$ часъ отъ горното и въ него правятъ лъжици.

39) *Ново-село—Дервентъ* на $^1/_4$ часъ разстояние отъ прѣдното.

40) *Мѣрово* на $^1/_4$ ч. отъ горното.

41) *Рогле* на $^1/_2$ ч. отъ горното.

42) *Копачинъ-долъ*, расположено на $^1/_4$ часъ отъ Рогле и въ единъ долъ на Суха-гора.

43) *Чифликъ* при исхода въ Дервентъ на прохода Света на $^1/_2$ часъ отъ Копачинъ-долъ.

44) *Дебарце* на $^1/_4$ часъ отъ горното.

45) *Грумчинъ*, расположено при голитѣ поли на едноименния върхъ на 20 минути отъ Дебарце. Подъ Грумчинъ сж тритѣ ханища съ сжщото име на Скопското джаде. Тѣзи села се намиратъ въ Дервентъ и сж извѣстни подъ название „*Дервентски села*“. Останжлитѣ Дервентски села сж въ Скопската кааза. Сега почти всичкиятъ Дервентъ е населенъ съ арнаути, нъ нѣкога той е билъ населенъ съ християни. За това има сжщитѣ доказателства, които приведохъ за селата по Рогачевската плоскость. Освѣнъ това има и други прѣсни спомени: старецъ Станче отъ Ласкарци и сега помнѣлъ, че въ неговитѣ млади години по-голѣмата часть отъ Дервентъ била заселена съ християни. Той умрѣлъ прѣди 40 год. на 100 годишна възрасть. Християнитѣ избѣгали отъ тамъ най-много отъ зулумитѣ на войскитѣ и башибозуцитѣ, които, естествено, минавали сé прѣзъ Дервентъ. Християнитѣ се

изселили повечето въ ближнитѣ Скопски села, а на мѣстото имъ дошли арнаути, повечето Дебрани и Матяни. Арнаутитѣ въ всичкитѣ тѣзи села се занимаватъ съ скотовъдство и земледѣлие. Видѣхме, че Дервентъ обхваща западнитѣ поли на Жеденъ, неговитѣ спускове сѣверни, склонътъ на Суха-гора и цѣлото ѝ прѣдгорие. Всичкитѣ тѣзи мѣста иматъ камениста и непроизводителна почва, поради което земледѣлието слаба полза принася на жителитѣ. Съ скотовъдството се занимаватъ само нѣкои отъ тѣзи села, именно: с. Паничари, Копачинъ-долъ, Ларце, Дебарце и Грумчинъ. Освѣнъ туй отъ Дервентскитѣ села се носятъ въ Тетово много дърва за горенье, повече пенюшки джбови и зеленикови. Въ нѣкои отъ тѣхъ се изважда въ достатъчно количество варь, защото спусковетѣ на Жеденъ и прѣдгорието на Суха-гора съдържатъ въ нѣдрата си много варовитъ каменъ.

46) *Нерѫще* въ долината на р. Вардаръ при входа му въ Долни-Дервентъ, арнаутско село. Жителитѣ му сѫ голѣми хайдути. Селянитѣ, които минаватъ прѣзъ Долни-Дервентъ, най-голѣмъ страхъ испитватъ при това село, защото Неращани най-много ги обиратъ. Когато селото било християнско, въ него имало една прочута пѣвица *Нера*. Тя пѣла тъй силно, че когато се провиквала въ селото на съборитѣ, гласътъ ѝ се чувалъ въ Теарце на два и половина часа разстояние. Въсхитенитѣ отъ пѣнието ѝ селяни отъ околнитѣ села, щомъ чували пѣнието ѝ, провиквали се: „Е, *Неро, мори*“. Отъ честото повтаряние името на тази мома нарекло се и селото ѝ Нераще.

У Нераще различаватъ три махали. Долната махала, дѣто нѣкога били християнитѣ, се вика *Дели-Ахмедъ*, по името на родоначалника на арнаутитѣ въ тази махала. Дели-Ахмедъ билъ юнакъ арнаутинъ: на чело на 30 души свои другари той разбилъ единъ пѫть укрѣпенията Неврокопъ. Срѣдната махала се вика *Рѣчъ-махала*. Тя е населена съ фисоветѣ *Рѣчани*, *Хаджовци* и *Лялйовци*. Рѣчани съ Лялйовци сѫ отъ Рѣчъ, а Хаджовци сѫ Дебрани. Тѣ и сега си ходятъ на гости у своя фисъ въ Дебърско. Третата махала се вика *Маджаръ-махала*. Родоначалникъ на Маджаритѣ е нѣкой си маджаръ, който останѫлъ тукъ слѣдъ войната съ Австрийцитѣ и се потурчилъ. Отъ този фисъ има 10 кѫщи.

47) *Пуневци*, християнско село, въ полето на сѣверъ отъ Вардаръ и на западъ отъ селата Ореше и Нераще. На около му има добри пасбища.

48) *Егуновци*, българо-арнаутско сею, расположено на лѣвия брѣгъ на р. Вардаръ. При това село Вардаръ прави голѣмъ извиокъ, слѣдъ който взема юго-источна посока и влиза въ Д.-Дервентъ.

49) *Подбрѣги* 20 минути на западъ отъ Егуновци въ полето, българо-арнаутско село. То е чифликъ. Българитѣ сж като робье на арнаутитѣ и на чифликъ — сайбиитѣ. Изважда храни и добри сливи.

50) *Янчища* на $^1/_4$ ч. отъ Подбрѣги на лѣвия брѣгъ на Вардаръ. И то е чифликъ. Единственото занятие на жителитѣ му е земледѣлието.

51) *Прѣлюбище*, расположено въ полето, не далечъ отъ Вардаръ, чифликъ.

52) *Шемшево* въ полето $^1/_2$ ч. на западъ отъ прѣдното, българо-арнаутско село. Малка часть отъ него е чифликъ. Искарва значително количество храни и бобъ.

53) *Жилче* $^1/_2$ часъ отъ послѣдното въ полето, българско село. Часть отъ него е чифликъ.

54) *Ратай* на $^1/_2$ часъ отъ Жилче, чифликъ. Има и стара цръква.

55) *Озормище* на $^3/_4$ часа разстояние отъ прѣдното. Нѣкога то е било доста голѣмо, а сега намалило се отъ изселяване. Близо до него има стара цръква.

56) *Трѣбошъ* въ полето на $^1/_2$ часъ отъ прѣдното и на $1\,^1/_4$ часъ на сѣверъ — сѣв.-истокъ отъ Тетово, чифликъ, българо-циганско село. Раздѣля се на Гол. и Мал. — Трѣбошъ.

57) *Саракинци* на $^1/_2$ часъ отъ горното и не далечъ отъ лѣвия брѣгъ на Вардаръ; на послѣдния тукъ има слабъ мостъ, по който едвамъ могжтъ да минжтъ леко натоварени кола. Цѣлото село е чифликъ. При селскитѣ гробища подъ високи стари джбове има развалини отъ стара цръква.

58) *Раотинци* на $^1/_2$ часъ далечъ отъ горното на дѣсния брѣгъ на Вардаръ. И при това село на Вардаръ има дървенъ слабъ мостъ.

59) *Копанце* край Вардаръ на $^1/_4$ часъ отъ Раотинци. Чифликъ. Изважда най-хубавата царевица въ Тетовско. Не далечъ отъ селото има развалини отъ стара цръква.

60) *Туденци* на лѣвия брѣгъ на Вардаръ и на $^1/_4$ ч. отъ горното. Изважда въ достатъчно количество конопъ и ленъ и най-добра царевица.

По селското тетовско нарѣчие *ту-дее* значи *ей-тука-нà*. Туденци е тъй близо до Сиричино, щото Сиричанци за-да покажѫтъ мѣстото на това село си служѫтъ съ тази показателна дума „*ей-ту-деé*“. Единъ приятель прѣдполагаше, че селото отъ това си е получило и названието.

61) *Сиричино* край Вардаръ на $^1/_4$ часъ отъ горното и 2 часа на с.-истокъ отъ гр. Тетово. Изважда конопъ въ значително количество. При него на Вардаръ има тъй сѫщо дървенъ мостъ.

62) *Радуше* на дѣсния брѣгъ на Вардаръ. Изважда най-хубавъ тютюнъ въ цѣлата кааза. Тютюнарството е най-главното занятие на жителитѣ му. Въ 1888 година изгорѣ цѣлото село и се направи отъ ново.

Всичкитѣ тѣзи села сѫ по сѣверния край на Тетовското поле и не далечъ отъ Вардаръ, а нѣкои край самата рѣка. Тази часть на полето има най-много села, види се, защото е свободена отъ Шарскитѣ потоци. Вардаръ въ тази часть на полето върви до самитѣ поли на Жеденъ, поради туй подъ Жеденъ-планина и на дѣсния брѣгъ на Вардаръ нѣма села. Само по̀ на югъ близо до Грумчинъ политѣ на планината ставатъ по-полегати — тукъ сѫ и единственитѣ двѣ села отъ дѣсно на Вардаръ: Радуше и Раотинци.

Изброенитѣ села сѫ повече чифлици, както обикновено бива по насъ съ полскитѣ села. Сé пакъ плодороднитѣ полета даватъ достатъчни срѣдства за поминъкъ, та жителитѣ слабо ходѫтъ на чужбина. Земледѣлието е главното занятие на населението въ тѣзи села. Искарватъ най-много жито, кукурузъ, а въ ближнитѣ до Вардаръ села се обработва въ по-голѣмъ или по-малъкъ размѣръ конопъ и ленъ, отъ които малко искарватъ на вънъ, а повече ги оставятъ за мѣстно употрѣбение. Както въ цѣлото поле, тъй и тукъ почвата е твърдѣ производителна. Дава въ голѣмо изобилие пшеница, царевица, ръжь, овесъ, просо, грахъ, лубеници и пр. Има добри ливади, отъ които добиватъ хубаво и меко сѣно. Сѣйдбитѣ тукъ редко страдатъ отъ суша, а повече се повреждатъ отъ мъглата и отъ разнитѣ есенни мразове.

63) *Жеглино* въ една впадина на Голо-бърдо на $^1/_4$ ч. отъ Вардаръ. Тукъ има старъ каменен мостъ, по който върви Скопското шосе.

64) *Стримница* на $^1/_2$ часъ отъ горното и както него край Голо-бърдо. Надъ селото има гробища и развалини отъ стара църква.

65) *Долна-Лѣшница* по сжщия ридъ, българо-арнаутско село. При селото има развалини отъ стара църква.

66) *Горна-Лѣшница* $^1/_2$ часъ надъ горното, чисто арнаутско село. Тѣзи села сж расположени сé по впадинитѣ на Голо-бърдо. Послѣдното е покрито съ храсталакъ и стои право подъ Тетово откъмъ юго-истокъ. Отъ вънъ селата иматъ добъръ изгледъ. Повечето сж арнаутски. Занятието имъ е земледѣлие, а скотовъдството заема второстепено мѣсто.

67) *Челопеки*, българо-арнаутско село, расположено при политѣ на Суха-гора въ началото на прохода Голѣма-Света и на 1 часъ отъ Г.-Лѣшница. Челопечани по гурбетъ ходжтъ въ Скопйе и другадѣ. Челопеки има добри лозя. Между Челопеки и Лѣшница имало с. *Липянъ* (така наречено, защото на около има много липови дървеса). Липяни, Банищани и Клевци били ужасни прѣдатели. Околнитѣ селяни били притѣснявали тѣхъ. Турцитѣ били дошли вече въ Битоля отъ една страна, въ Косово отъ друга. Слушало се било, че турцитѣ били справедливи хора. За да отмъстжтъ на събратията си околни селяни за притѣсненията имъ и послѣ да блаженствуватъ при тѣхъ, Липяни и Клевци се съгласили да повикатъ турцитѣ отъ Битоля. Пратеницитѣ отъ двѣтѣ села отишли въ Битоля, склонили Кара-Мустава паша, Битолски турски паша, да доде въ Тетовско, повели турцитѣ прѣзъ Кичевско и Порѣче и прѣку сниженото мѣсто, дѣто се съединяватъ Добра-вода съ Суха-гора надъ с. Куново, явили се надъ Гостиваръ при с. Пожарани. Тъкмо тогава въ манастиря „Св. Димитри“ на мѣстото на сегашния Гостиваръ имало гости. Тѣ, като видѣли турцитѣ надъ селото, извикали: „турци“! „турци“. Отъ тогава останжло названието Турчани на селото, дѣто за първъ пжть се появили турцитѣ въ Тетовско. По-виднитѣ отъ калугеритѣ въ манастиря уплашили се и фукнжли да бѣгатъ съ много „*флорини*“ („жълти пари“). Турцитѣ ги настигнжли при сегашното село Флорино, убили ги и взели имъ флоринитѣ. Отъ това и селото, близо до което станжло това, се нарекло *Флорино*. Слѣдъ врѣме Липянъ и Клево били съвсѣмъ запустѣли.

68) *Милетино*, расположено при политѣ на Суха-гора $^1/_4$ часъ по-високо отъ Челопеки и при самото начало на

прохода Света. Милетинскитѣ българи постояно се изселяватъ въ Тетово.

69) *Блаце* на десетина минути отъ горното. Много Блатчани ходѫтъ на чужбина, останѫлитѣ се занимаватъ съ земледѣлие и грънчарство. Въ цѣло Тетовско само тукъ работѫтъ грънчарски издѣлия, нъ сѫдоветѣ, които изработватъ, сѫ много долно качество, нѣматъ красота въ формата, слабо сѫ испечени, грубо или никакъ не сѫ гледжосани. И самата земя, отъ която тѣ се правѫтъ, не е добра. Продаватъ ги въ Тетовско, малко отъ тѣхъ и въ Скопйе.

70) *Тейново* на $^1/_2$ часъ отъ прѣдното и по-низко отъ него, не далечъ отъ Вардаръ. Надъ селото има развалини отъ манастирь, който се казвалъ „Св. Недѣля“. Тейновчани ходѫтъ на чужбина въ Скопйе, дѣто обикновено стават шивачи, а вънъ отъ държавата сѫ бозаджии.

71 *Стѣнче* на $^1/_2$ отъ горното и 2 $^1/_2$ ч. отъ Гостиваръ. Полето му е яко и богато, при сé това Стѣнчани много ходѫтъ на чужбина — нѣма кѫща безъ гурбетчия.

Близо до селото има развалини отъ крѣпость, която наричатъ „*Стѣна*“; прѣдполага се, че отъ това произлѣзло названието му. Турцитѣ го наричатъ повечето *Сенце*.

По лѣвия брѣгъ на Вардаръ тъкмо срѣщу Стѣнче е имало с. *Фалише*, което било чифликъ на Тетовското теке. Прѣди 15 — 16 години селото съвсѣмъ се унищожило и мѣстото му било купено отъ Стѣнчани и Вълковяни.

72) *Вълковие* около 20 минути на сѣверъ отъ Стѣнче, българо-арнаутско село. Както и Стѣнче, Вълковие е било нѣкога твърдѣ богато село. Днесь Вълковиевци сѫ доста отпаднѫли. Земята имъ е производителна — има хора, които изваждатъ до 150 товара жито — хората сѫ работни, както сѫ изобщо всичкитѣ селяни по насъ; при сé това селянитѣ на тѣзи двѣ села сѫ отпаднѫли и сѫ принудени да търсѫтъ прѣхраната си по гурбетъ. Главната причина на тази бѣдность сѫ зулумитѣ на съсѣднитѣ арнаути и голѣмитѣ лихви. — Като вземе веднѫжъ пари подъ лихва въ нѣкоя непроизводителна година или при нѣкой лошъ спахия, който е взималъ на половината житото, селянинътъ туря основа на икономическото си поробване. Много отъ тѣхъ се прѣселяватъ въ Тетово, а други ходѫтъ на чужбина.

Близо до Вълковие *въ мѣстошо „чука“* има развалини отъ старъ манастирь, който се викалъ „Св. Георги“. Прѣди

нѣколко години въ една нива намѣрили остатъци отъ вратата му. И сега на мѣстото на този манастирь се събира на Гергьовъ-день множество народъ, а нѣкога тукъ се събирало такъво множество и манастирьтъ билъ тъй прочутъ, щото на праздника му дошълъ „Охридския Български Патриархъ“. Манастирьтъ билъ разваленъ отъ нѣкой си Синанъ-паша. Той го ограбилъ, опустошилъ и растурилъ; съ грабнжтитѣ отъ тамъ богатства и материяли отъ манастиря съградилъ въ Скопйе джамия, която и сега се назовава по неговото име. Сжщиятъ паша развалилъ и другъ манастирь „Св. Арахангелъ“ въ Рѣка и съ грабнжтитѣ отъ него богатства съградилъ въ Призренъ джамия, която тъй сжщо нарекълъ по името си.

Пръснжтитѣ книги на първия манастирь се е мжчилъ дѣдо Кирилъ Пейчиновичь да събере и да ги прибере въ Лѣшокския манастирь. Той прибралъ 5 ржкописи — минеи, на една отъ които е написалъ слѣдното: „По запустение манастиря светаго великомученика Георгия яже покриляе Сувия гори сирѣчъ Велковский манастирь бѣ книга сіа въ Скопска въ манастирь Святаго Николая лѣта 175 и по запустение его прибистъ въ манастирь св. Арангелъ. Паки лѣта 100 потомъ Кирилъ игуменъ Лѣшекчаго манастиря принесе ю во Долни-Пологъ по обновление Лѣшекчаго манастиря свети Атанасъ положено въ свети манастирь въ лѣто 1825“ (т. е. 8 години слѣдъ основанието на дѣдо Кироловия манастирь).

73) *Луковица*, расположено въ Суха-гора 3 часа на юго-истокъ отъ Вълковие. Главното занятие на жителитѣ му е скотовъдството.

74) *Сема* на $1^1/_2$ часъ отъ горното и както него въ Суха-гора. Жителитѣ му изработватъ много лъжици, които сж най-добритѣ въ Тетовско. По нашитѣ мѣста правжтъ лъжици отъ различни дървеса. Тукъ ги правжтъ отъ зеленика, която расте на неголѣми дървеса на много мѣста по Суха-гора, а зелениковитѣ дървени лъжици се смѣтатъ за най-добри.

75) *Чеграни* на $^1/_2$ часъ отъ Вълковие при политѣ на Суха-гора близо до Вардаръ. Подъ селото има голѣмъ изворъ.

76) *Къркорница* въ Суха-гора на $1^1/_4$ часъ отъ горното.

77) *Форино* на 1 ч. отъ горното и не далечъ отъ Вардаръ, българо-арнаутско село. Въ селото има цръквица, която се вика Св. Никола. Нѣкога и това село е било християнско, цръквата е най-добро доказателство за това.

Освѣнъ това по прѣдание се знае, че тукъ както и въ с. Врутокъ нѣкога е имало само три арнаутски кѫщи.

Съ историята на Чайле тѣсно е свързано името на юнака Синанъ-Драгалия. Той билъ нѣщо въ родѣ кеседжия и при самия входъ на прохода Света ималъ конаци като срѣдно-вѣковнитѣ рицарски край-пѫтни крѣпости и кули. Отъ тѣзи конаци той, като е слѣдѣлъ пѫтницитѣ, които вървѣли по пѫтя, нападалъ ги и или ги обиралъ и убивалъ, или ги задържалъ при себе си като врѣменни робье да му работятъ нивята въ ближното поле. Случило се да направи това съ нѣкой християнски светия, който пѫтувалъ по този пѫть. Той, види се, билъ пратенъ отъ провидѣнието да избави християнитѣ отъ този злосторникъ. Той го нападнѫлъ и обралъ, както и другитѣ пѫтници. Богъ се възмутилъ отъ това злодѣйство и, щомъ светията отишълъ до Чеграни, тъменъ облакъ се появилъ, завалѣлъ силенъ дъждъ и отгорѣ потекли страшни порои, които завлѣкли конацитѣ му и удавили самаго него, десетина минути надъ сегашното село, дѣто и сега му стои гробътъ. Околнитѣ селяни мислѫтъ, че едвамъ тогава се основало тукъ селото. Отъ конацитѣ му нѣма остатъци; нъ на мѣстото, дѣто, споредъ прѣданието, сѫ били тѣ, били сѫ намѣрени много пушки и харбии.

78) *Чайле*, българо-арнаутско село, на $^1/_2$ ч. отъ горното и $^1/_2$ ч. на с. — с. — истокъ отъ Гостиваръ. Искарва добъръ тютюнъ. Има цръква и джамия. Жителитѣ му арнаути сѫ страшни хайдути. И тукашнитѣ арнаути сѫ дошляци. Тѣ сѫ отъ 2 фиса: Люрци (отъ мѣстностьта Люра въ Миридитско) и Чаяни (отъ селото Чае по билото на Шаръ пл. надъ Еловяни). Когато въ послѣднята Руско-Турска война минавахѫ по тѣзи мѣста баши-бозуцитѣ, въ нѣкоя чета имало Люрци, въ друга — Чаяни. Като били на станъ въ Чайле, слѣдъ дълги приказки за старитѣ врѣмена най-подиръ се намѣрили роднини съ Чайлани и съ голѣми веселби нѣкоя вечерь се изгостили. И сега катранджиитѣ отъ Люра, като дойдѫтъ въ Гостиваръ съ катранъ, ходѫтъ въ Чайле при фиса си на гости. — Катранджиитѣ Люрци сѫ християни католици или „*лѣваци*“, както си ги викатъ въ Гостиваръ. По всѣка вѣроятность и днешнитѣ Чайлани отъ фиса на Люрцитѣ трѣбва да сѫ били християни кога дошли тукъ и послѣ да сѫ приГърнѫли мюслюманството. Азъ не можахъ положително да узнаѫ, какъ Люрцитѣ Чайлани се прѣселили въ Чайле,

като християни или като мюслюмани, нъ съмъ за първото, като се основавамъ на този фактъ, че чайлски християни сѫ се потурчвали. Така дѣдото на моя Гостиварски приказвачъ помнѣлъ, когато двѣтѣ послѣдни християнски фамилии сѫ се потурчили. Отъ него тѣ поискали урда за да нагостѧтъ гоститѣ на сюнетъ. (При сюнетъ у Турцитѣ става пиршество, нъ по-малко отъ онова при свадбитѣ. За Арнаутитѣ урдата и кромидътъ сѫ най-лакомитѣ ястия, както за турцитѣ е пиляфътъ и баклавата „Така се наядофъ, що урда и кромидъ да йма, па нé ядамъ“, казватъ арнаутитѣ, когато искатъ да покажѧтъ, че сѫ се наяли тъй, каквото турчинъѧъ би казалъ: „пиляфъ и баклава да има, па нѣма да ядамъ“. Естествено е тогава, че урдата и кромидътъ ще бѫдѧтъ послѣдната и лакомата порция при сюнетитѣ у Арнаутитѣ. Като не стигнѫла приготвената урда на домакинитѣ, тѣ поискали отъ съсѣда си, дѣдото на приказвача). Приказвачътъ не можà да ми разясни, какви сѫ били тѣзи християни — дали бивши мѣстни българи или прѣселенци. Между тѣхъ сѫ били послѣднитѣ фамилии отъ потурчилитѣ се Люрци-католици. Както и да е, нъ било е врѣме, когато въ Чайле е имало християни. Сегашнитѣ християни въ него сѫ тъй сѫщо прѣселенци, както и арнаутитѣ. Отъ тѣхъ 5 кѫщи сѫ отъ влашко происхождение и една отъ сръбско происхождение. На послѣдната родоначалникътъ е единъ сърбинъ прѣселенъ тукъ отъ Сърбия слѣдъ прѣвземанието ѝ. Има 10 кѫщи прѣселенци отъ Чайле и останѫли християни. Право надъ селото върху една тумба на билото на Суха-гора има развалини отъ малка сграда. Навѣрно тукъ била нѣкоя стражарница на стария пѫть, защото, както споменѫхъ при описанието на Суха-гора, по нейното било е вървѣлъ пѫть отъ Скопйе за Охридъ прѣзъ Кичева.

Подъ Чайле 5 минути близо до Вардаръ има голѣма пещера и до нея развалини отъ стара цръква, наречена Клева, съ стари гробища. Пещерата прѣдставява една тумба отъ шупливъ отвѫтрѣ камъкъ като пещера, дѣто зимно врѣме намиратъ прибѣжище лисицитѣ. Въ това мѣсто, което се вика „Пещера“, прѣдполага се да е било старото християнско Чайле. То тогава се викало *Клево*, което име днесь се отдава на цръквата и цѣлата мѣстность на около. Послѣ отъ страхъ селото се е прѣселило по-горѣ въ една малко закрита впадина при политѣ на Суха-гора и поради селата на прѣсе-

ленцитѣ отъ Чае се е нарекло Чайле, сир. село на Чаянци.

Споредъ прѣданието, селото Клево е било нѣкога голѣмо съ около 500 кѫщи. Че това село е сѫществувало, за доказателство служи фактътъ, че въ царскитѣ тевтери нивитѣ, които сѫ на мѣстото на старото село, сѫ писани като Клевски ниви.

79) *Корита* е расположено по западния склонъ на Суха-гора подъ самото ѝ било право надъ Чайле и на прѣдѣла съ Порѣче. Тукъ друга вода освѣнъ бунаритѣ нѣма. За туй край селото има дълъгъ редъ отъ *корита*, дѣто селянитѣ поѫтъ добитъцитѣ си съ вода, която донасятъ отъ бунаритѣ. Отъ тѣзи корита селото е получило названието, а не по мѣстоположението си, както утвърждава автора на „Бѣлѣжки по пѫтуването ми изъ Тетовско". Въ околността му има добра джбова и букова гора, въ която Коритчани правѫтъ много и добри вѫглища. Нѣкога това село е било доста богато. Всичкитѣ му жители господари на добри пасбища въ планината били кехаи и до прѣди 10—15 години имали само свое иманье до 16000 глави, а сега едвамъ иматъ 2000 глави. Испустили се отъ голѣмия беделъ, който плащали на наемницитѣ си, за да не ходѫтъ да служѫтъ въ войската (на наемницитѣ си или беделитѣ турцитѣ плащатъ 50 лири годишно; тази сумма повечето се плаща на правителството или по-добрѣ се дава на чиновницитѣ, които извръшватъ наборитѣ). Нѣма съмнѣние, че данъкъ по 50 лири въ 6 години е въ състояние да съсипе една селска кѫща. Жителитѣ арнаути Коритчани сѫ прѣселени отъ Рѣканско. Общо явление у насъ е това, дѣто гурбетчиитѣ като поскитатъ много години по далечни мѣста и като се замогнѫтъ, женѫтъ се отъ родното си мѣсто. Има Крушовци, които се лутали 20 години въ Африка, Азия и Америка; Мияци (Рѣкански, Дебранлии), които съ години сѫ работили въ Влашко, България и Сърбия; най-подиръ има толкозъ интелигентни хора нашинци, високи чиновници въ България, които съ години стоѫтъ тамъ и най-подиръ дохаждатъ да търсѫтъ жена отъ родното си мѣсто. Този обичай се е спазилъ у Коритчанитѣ, — тѣ и сега си взематъ жени само отъ Рѣканско и даватъ момитѣ си само тамъ. При това всѣкой фисъ дава или зима само въ онова село, отъ което се е прѣселилъ. Това е фактъ. Освѣнъ това Коритчанитѣ си иматъ въ Рѣканско фисове, които носѫтъ сѫщитѣ фамилиярни прѣкори и съ които се смѣтатъ за род-

нини. Тъй напр. Коритчанскитѣ фамилии Карабашовци и Пуриловци се срѣщатъ и въ с. Търнойца (Рѣканско). Най-подиръ носията на Коритчани е чисто Рѣканска.

Селото Корита е старо село, нѣкое врѣме е било чисто християнско, нъ слѣдъ врѣме неизвѣстно отъ какво то е опустѣло. Тогава синорътъ на селото съ пасбищага и съ кориитѣ билъ завладѣнъ отъ Тетовскитѣ паши. За да разработятъ мѣстото и да се ползуватъ повече отъ него, пашитѣ прѣселили тукъ нѣколко фамилии отъ разни Рѣкански села, като момци (ратаи). Това е било прѣди 65 години. Извѣстно е, че Рѣканци всички сж българи и едни отъ тѣхъ сж останжли християни, а други сж пригърнжли мюслюманството. Момцитѣ, които били доведени отъ пашитѣ въ Корита, сж били християни. Отъ силни мжки и зулуми, както и много тѣхни братя въ Рѣканско, пригърнжли мюслюманството, за да живѣятъ по-свободенъ и по-охоленъ животъ. Съ трудолюбието си при богатството на мѣстото тѣ скоро забогатѣли и когато пашитѣ по-ослабнжли, тѣ откупили селото. Бащата на приказвача помнѣлъ, когато Коритчанитѣ откупили земята и се освободили отъ пашитѣ. По билото на Суха-гора на сѣверъ отъ Корита надъ Челопеки е имало въ старо врѣме и друго едно село Смърдешъ. Споредъ прѣданието на околнитѣ селяни, това село било запустѣло отъ нѣкой си Сугаре, войвода на една разбойническа чета. Сугаре е билъ родомъ отъ Порѣчкото село Требовле. На мѣстото, дѣто било с. Смърдешъ, имало цръквица Св. Недѣля. На нѣкой си Куневецъ по име Константинъ първата жена била по происхождение отъ с. Смърдешъ. Сжществуването на личността Сугаре е така сжщо доказано фактически. Въ Требовле и сега има фамилия Сугаревци. Прѣди 23 години въ едно шупливо дърво при с. Требовле му намѣрили кошулята съ пандзиръ, сабя, завита и турена въ едно котле съ единъ часовникъ, които прѣдали въ Скопйе.

80) *Балинъ-долъ* на $^1/_2$ часъ отъ Чайле и отъ Гостиваръ въ единъ долъ на Суха-гора, не далечъ отъ Вардаръ. Селото е чисто българско.

И тукъ има „градище“! Не знаж дали е вѣрно, нъ ако тѣзи „*градища*“ сж остатъци отъ бивши градове, то такива трѣбва да е имало твърдѣ много. Обаче това е невъзможно. По всѣка вѣроятность съ това название сж наименували не мѣстата, дѣто е имало градове, а остатъцитѣ на нѣкогашнитѣ

сгради. Интересна картина отъ нашия битъ ми се прѣдстави въ Балинъ-долъ! Въ селото отидохме съ единъ попъ. Кога влѣзохме въ края на селото, съгледахме една група отъ 5—6 дѣца, които весело си играяхѫ. Щомъ ни съгледахѫ. веднага напуснахѫ веселата си игра, начумерихѫ веселитѣ си лица, писнѫхѫ да плачѫтъ и се распръснѫхѫ насамънатамъ. Умирителнитѣ думи на свещеника намѣсто да ги успокоѭтъ още повече ги исплашихѫ. Виждаше се, че появяването на попа бѣше причината на това смущение. Прѣнесохъ се въ дѣтинскитѣ си години и отъ собственъ опитъ си обяснихъ това. За да нѣматъ главоболие, майкитѣ постояно заплашватъ дѣцата съ попа и турчина. Страхътъ, че попътъ сѣче ушитѣ на дѣцата, правилъ ни е да треперимъ и да се криемъ въ миши дупки, когато попъ е дохаждалъ дома. Тоя страхъ уголѣмяватъ и самитѣ свещеници, които потвърждаватъ думитѣ на майкитѣ ни, за да имъ угодѭтъ. Ето подъ влиянието на този именно страхъ и дѣцата въ Балинъ-долъ бѣгахѫ и се крияхѫ отъ попа.

81) *Долно* или *Голѣмо-Турчани* въ южния край на Суха-гора, на 20 минути отъ Балинъ-долъ и отъ Гостиваръ и по-близо до р. Лакайца отколкото до Вардаръ, българско село. Въ селскитѣ лозя, които сѫ пръснѫти по политѣ на началното тепе на Суха-гора, има развалини отъ два манастиря „Св. Атанасъ“ и „Св. Спасъ“.

82) *Горно* или *Малко-Турчани*, което е расположено $^1/_4$ часъ надъ прѣдното, състои се отъ двѣ части. Едната му часть е расположена по страната на една тумба на склона на Суха-гора, а другата, която носи името Лопушникъ, е въ единъ долъ подъ тази тумба. Изброенитѣ до тука села съставяватъ южната часть на Вардарията. Расположени сѫ повече по странитѣ на дълбоки долища по политѣ на Суха-гора тамъ, дѣто се свръшва долната часть на планината и се захващатъ полегатитѣ поли, които свръшватъ до Вардаръ на 100—150 раскрача. Исключение правѭтъ 2—3 села, които сѫ горѣ въ Суха-гора. Расположени въ голо каменисто мѣсто, съ скалисти възвишения надъ тѣхъ, тѣ съ завистъ гледатъ на раскошното поле, което се растила прѣдъ тѣхъ; испечени отъ слънцето, лишени повечето отъ студена вода, жителитѣ имъ съ жадность стичатъ се въ ближния Вардаръ да се понасладѭтъ отъ хладната му вода и да се прохладѭтъ подъ сѣнкитѣ на дървесата, които покриватъ матката на рѣката.

Да се заселѫтъ до дѣсния брѣгъ на рѣката, тѣ ще дойдѫтъ на самия пѫть, а това, както се каза на нѣколко мѣста, грижливо сѫ отбѣгвали нашитѣ прадѣди, — тѣ даже нарочно си пренесли по̀ на горѣ селата, които били близо до рѣката. Всичкитѣ иматъ нивя въ полето прѣку Вардаръ. Земледѣлието съставява главнията имъ поминъкъ, а скотовъдството при днешнитѣ обстоятелства и при слабитѣ пасбища на Суха-гора съставява допълнителенъ источникъ за богатство. Тѣхнитѣ жители ходѫтъ на гурбетъ, нъ не колкото онѣзи отъ Долни-Пологъ. При това повечето отъ тукашнитѣ селяни ходѫтъ въ ближнитѣ градове, най-много въ Скопйе, дѣто ставатъ шивачи на шаечени дрѣхи и редко хлѣбари. На чужбина тѣ сѫ хлѣбари и бозаджии, както и другитѣ гурбетчии.

Административно по-сѣвернитѣ села сѫ направо подъ Тетово, а по-южнитѣ влизатъ въ Гостиварския мюдюрлъкъ; на пазарь ходѫтъ повече въ Гостиваръ, дѣто имъ иде по-сгодно за пѫтуване.

По вѣра болшинството отъ населението е християнско, нъ християнитѣ търпѫтъ голѣми зулуми отъ съсѣдитѣ си арнаути, поради което тѣ постояно се изселяватъ най-много въ Тетово. Понеже българитѣ сѫ болшинство, езикътъ имъ е по-чистъ и по-непримѣсенъ съ чужди думи, отколкото въ другитѣ Тетовски села. За това пъкъ тѣ всички почти знаѫтъ арнаутски, когато въ другитѣ части на каазата, даже тамъ дѣто има много арнаути, много отъ българитѣ не владѣѫтъ този езикъ. Тетовскитѣ градски арнаути говорѫтъ арнаутски. нъ знаѫтъ добрѣ и български. Отъ своя страна и българитѣ отлично говорѫтъ арнаутски. Сѫщо е и въ повечето отъ Тетовскитѣ села, включително и по-горѣ описанитѣ. Селянитѣ българи още отъ малки усвояватъ не само езикътъ на съсѣдитѣ си арнаути, нъ зиматъ и много нѣща изъ тѣхния животъ.

Срѣщатъ се нѣкои различия и въ обичаитѣ на тѣзи села. Тъй напримѣръ, тѣ колѫтъ частни курбани на праздницитѣ и за споменъ на умрѣлитѣ въ деня на погребението имъ или на 40-ий день, което не се срѣща другадѣ. На свадбитѣ си взематъ тѫпани и, когато ходѫтъ за невѣстата, носѫтъ байракъ и кръстъ; а Долно-Положанитѣ взематъ гайда намѣсто тѫпанъ или пакъ ходѫтъ за невѣста безъ свирка, а само съ пѣсни.

По-сѣвернитѣ отъ тѣхъ, именно Тетовскитѣ села, носѫтъ костюмътъ на Долно-Положанитѣ. Дрѣхитѣ на Челопечан-

китѣ сѫ най-хубави и най-пъстро нашарени отъ всичкитѣ села, които носѫтъ този костюмъ. Ржкавитѣ на кошулитѣ имъ сѫ закопчани на долния край, а на рамената имать красивъ шевъ приличенъ на еполети. Шевътъ на горника, на завиячката, на скутината, на пояса и украшенията на главата тукъ сѫ докарани до голѣма красота и имать прѣлестенъ изгледъ. И младитѣ невѣсти носѫтъ кадифени обуща съ златенъ шевъ. Костюмътъ на по-ближнитѣ до Гостиваръ села се малко различава отъ горѣ-описанитѣ, — той се отнася къмъ Гостиварския и Долно-Положския костюмъ.

1). Кошуля отъ домашно или европейско платно, политѣ на която сѫ бѣли (безъ шевъ), ржкавитѣ и назвата шити съ бѣли металически и съ сини и зелени копринени концы, отъ които се туржтъ толкозъ много, щото платното не се вижда подъ шева.

2). Навирачка — това е кошуля безъ поли, направена така за улеснение и икономия, тъй като цѣлата кошуля зарадъ бѣлитѣ ѝ поли често трѣбва да се пери, което повреждa шевътъ на назвата и ржкавитѣ. Навирачкитѣ се обличатъ надъ бѣлитѣ кошули.

3). *Клашникъ*, долна безржкавна дрѣха дълга додѣто достигатъ ржцѣтѣ. Правѫтъ ѭ отъ бѣлъ вълненъ платъ, а крайщата и прѣдницата ѝ обшиватъ съ бѣли вълнени, металически и цвѣтни копринени концы, отъ рамената му пъкъ висѫтъ назадъ дълги и тѣсни ивици прилични на ржкавчета. Зимѣ намѣсто клашникъ се носи безржкавенъ кожухъ, направенъ само отъ кожа и нашаренъ отъ горната гола страна съ ивици отъ цвѣтно сукно.

4). *Поясъ*, който е направенъ отъ дебело платно или отъ сукно. Той е тѣсенъ, кѫсъ и на крайщата си има по 10—20 дръжки плетени съ металически концы, а на дръжкитѣ висѫтъ кѫделки отъ разноцвѣтни вълни, които заедно съ дръжкитѣ се викатъ „*китки*“. При опасването пояса се кръстосва веднѫжъ отзадъ и киткитѣ се оставятъ да висѫтъ на бедрата. Поясътъ се носи надъ клашника.

5). *Завиячка*, тънката материя на която е отъ разноцвѣтни вълнени прѣжди. По нѣкога тя е толкозъ голѣма, щото се прѣвръща въ сѫщи поли.

6). *Прѣвръзка*, малка платнена шапчица, на която сѫ нанизани стари пари.

7). *Кърпа* отъ бѣло тънко платно нашарена съ металически конци и съ асири (тилилейки, светлушки).

По-старитѣ носѫтъ шарени забрадки безъ никакви украшения.

8). *Главина*, единъ видъ шапчица по-дълга отзади; тя е сукнена и нашарена съ металически конци. Неѫ носѫтъ по-старитѣ намѣсто прѣвръзка.

9). *Шапчица*, бѣла тънка кърпица обнизана съ пари; неѫ младитѣ невѣсти носѫтъ окачена отпрѣди на пояса си.

10). *Гердан*ъ — сукнена ивица съ стари пари за на гърлото.

11). *Връзки* — ивици съ пари, носѫтъ ги младитѣ невѣсти.

12). *Сокай* — дълга колкото клашника сукнена ивица по-разширена на долния си край около 4 — 5 пръста, а свръшва се съ рѣси. Шита е съ металически конци и се носи отъ по-стари жени спуснѫта подъ виткитѣ на косата.

13). *Тозлуци* — сукнени шарени съ металически конци гърла за краката отъ колѣнитѣ до чорапитѣ.

На ушитѣ си българскитѣ селянки носѫтъ окачени по 3—4 стари пари.

14). *Калчуни* — чорапи съ кѫси расцѣпени гърла, исплетени отъ цвѣтни вълнени прѣжди; за по-младитѣ сѫ украсени съ металически конци. И въ Горни-Пологъ българитѣ приготовяватъ материялъ за дрѣхитѣ си, даже сами ги украшаватъ. Мѫжкото облѣкло на Горно-Положанитѣ е еднакво съ онова на Д.-Положанитѣ.

83.) *Куново* единъ часъ надъ Гор.-Турчани прѣку тепето при края на Суха-гора и края на Добра-вода, расположено въ единъ долъ.

84). *Търново* единъ часъ надъ горното. Надъ селото има развалини отъ стари цръкви. Търновчани правѫтъ много варь.

85). *Страняни*, расположено 20 минути надъ прѣдното. Много отъ селянитѣ му сѫ кираджии. Около селото има голѣма гора отъ дѫбъ и бука. При селото има развалини отъ стара цръква.

86). *Кяфа* при границата съ Кичевско подъ планинския върхъ Добра-вода. На около му има голѣма букова гора.

87). *Желѣзно-Ѣчани* на $^1/_2$ часъ отъ горното и както него заобиколено съ букова и дѫбова гора. Това село е распръснѫто по источната часть на Буковикъ отъ с. Падалище

дори до Добра-вода. То е раздѣлено на махалитѣ: *Столевци, Пещерца, Мартиновци, Миновци, Ралевци, Голомѣевци* — (фамилии Ралевъ, Голомѣевъ има и въ Куманово. Това за знание на брачата!) Край селото тече не голѣмъ потокъ *Добра-вода*, който иде отъ едноименната планина.

88). *Падалище*, расположено по склона на Буковикъ не далечъ отъ изворитѣ на едноименната рѣка. Послѣднята, като се спуща по единъ стърменъ и скалистъ долъ на склона на Буковикъ, срѣща много скали, отъ които пада надолѣ съ бучение. Това сж водопадитѣ или „*падалищата*“ на тази рѣка, отъ които и селото е добило названието си.

Падалище днесь е населено съ турци, които говорѫтъ арнаутски. Часть отъ тѣхъ сж неотдавнашни дошляци, а останѫлитѣ сж потурчени българи. Надъ самия Гостиваръ на кичевския пѫть има теке, основано отъ единъ шехъ, родомъ отъ село Чае. Прѣселенцитѣ падалищани сж били християни отъ тамкашнитѣ мѣста. Като съотечественици на шеховетѣ на текето, падалищани често се срѣщали съ тѣхъ и отъ нихъ били потурчени. Прѣдшественикътъ на сегашния шехъ е обрѣзалъ много отъ падалищанитѣ въ текето или въ ближната до него воденица. Това обстоятелство е още повече усилило връзкитѣ между шеховетѣ и падалищанитѣ. Днесь падалищанитѣ подържатъ текето, въ замѣна на което шеховетѣ го подържатъ въ правителството и въ каквито и да били случаи на нужда.

89) *Сърбиноо* е расположено въ единъ долъ между Буковикъ и прѣдгорията му, прѣзъ който долъ протича единъ малъкъ потокъ, лѣвъ притокъ на р. Лакайца; то е заобиколено съ дѫбова гора. Близо до селото има развалини отъ старъ манастирь.

90) *Лакайца*, така наречено защото е въ лакаицата (лякъ у гостиварь, другадѣ ляка, лѫкавица, лакайца нарѣчатъ равно водно мѣсто покрито съ хубава трѣва и сѣнчести мѣста). Расположено е край едноименната рѣка $1^1/_2$ на югъ-ю.-истокъ отъ Гостиваръ.

Около $^3/_4$ часа надъ селото на една издигнѫта могила по склона на Буковикъ пл. има развалини отъ стара крѣпость, наречена „*Звѣздино кале*“, а подъ крѣпостьта не далечъ отъ нея се забѣлѣзватъ остатъци отъ други сгради, наречени „самокови“, тъй като въ тѣхъ, споредъ прѣдани-

ето, се е разработвало желѣзо отъ желѣзна руда, която се е копаяла въ околнитѣ височини.

91) *Митрой-кърстъ* $^1/_4$ ч. далечъ отъ горното, заобиколено съ гора отъ лѣска и джбъ. Въ него има нова църква.

92) *Гйопойца* на 1 ч. отъ горното по страната на дола на едноименната рѣка. И около него има добра гора отъ букъ, джбъ, ясенъ и липа. Близо до него има развалини отъ стара църква.

93) *Сибница* на 1 ч. отъ горното наоколо му има добра джбова гора, отъ дървесата на която правятъ най-много земледѣлчески орждия въ Тетовско. Половинъ часъ надъ селото има развалини отъ стара крѣпость; изъ една стѣна на тѣзи развалини тече вода, която и българитѣ и арнаутитѣ считатъ за лѣковита и ходятъ да се миятъ съ неж въ недѣлитѣ и четвъртъцитѣ подиръ Гергьовъ-день.

94) *Таймище* на 1 ч. отъ горното.

95) *Срѣдково* е расположено въ единъ долъ и е заградено съ гора отъ букъ и джбъ.

96) *Цѣрово* е на $^3/_4$ ч. отъ Срѣдково, арнаутско село.

97) *Сушица*, расположено задъ Гостиварското градище въ дола на едноименния потокъ. Това село справедливо е наречено Сушица, защото околнитѣ му мѣстности сж покрити съ дървеса, а неговата околность е гола и бѣдна отъ вода.

По-прѣди селото било по-долѣ край Кичевския пжть, пъ послѣ, за да избѣгнжтъ неприятноститѣ, които имъ причинявали пжтьтъ и близостьта до полето, отбѣгнжли по-горѣ и се скрили въ горния кжтъ на дола. Мѣстото на старото село и сега носи названията *Скакулица* и *Кукъище*; първото е било названието на старото село, а послѣдното е по-кжсно название.

98) *Долна и Горна Баница* расположени при политѣ на Градището въ весели мѣста. Отъ Гостиваръ сж отдѣлени само съ долината на Вардаръ. Горна Баница е расположено на самото източно подножие на Градище, а Д.-Баница подолѣ въ долината на Вардаръ. Прѣзъ двѣтѣ протича рѣкичката, която събира водитѣ на дола между Влайница и прѣдгорието ѝ Крастата. По Вардаръ и по този потокъ има бахчи, отъ които се прѣхранявать много отъ жителитѣ на тѣзи двѣ села както и Турчанитѣ. Земята на тѣзи села е много производителна, за туй е твърдѣ скжпа, — има мѣста, които се купуватъ по 20 л. т. дюлюмътъ. Баница е старо село.

Напрѣдъ то било много голѣмо, нъ намалѣло по слѣдния случай. При дохажданието на Турцитѣ тукъ, станжло сбиването между мѣстнитѣ жители и една чета отъ Анадолски Турци, които идѣли отъ кждѣ Турчани. Като се довършили припаситѣ имъ, селянитѣ най-подиръ се защищавали съ грутки, отъ което мѣстото на лѣво отъ Лакашница, дѣто е ставалъ боятъ, нарекло се е „*Грудайца*“// Надъ селото имало голѣмъ манастирь. Игуменътъ на този манастирь съвѣтвалъ ги да постоянствуватъ до послѣдня крайность и да не оставятъ манастирьтъ на произвола на сждбата. Селянитѣ безъ да гледатъ на това се разбѣгали. Разсърденъ игуменътъ ги проклѣлъ, та отъ 500 кжщи, които съставявали селото до тогава, останжли само три и тѣ домазети. Заедно съ селото запустенъ билъ и манастирьтъ. Сегашнитѣ жители на Баница сж нови пришелци. Поленцето надъ Вардаръ, което принадлежи на манастирската цръква и сега се вика „*Църкованъ*“. Слѣдъ разрушването на селото завладѣлъ го билъ нѣкой си Хасанъ.

99) *Ново-село Папратъ* на 1 ч. разстояние отъ Сушица е расположено на високо мѣсто и на около си има гора отъ бука, джбъ и лѣска.

Всичкитѣ тѣзи села сж расположени въ планинската мѣстность между Кичевското и Тетовското полета по склоноветѣ на Буковикъ, Добра-вода и Влайница и по прѣдгорията на Буковикъ въ Гостиварско. Главното имъ богатство съставяватъ горитѣ, които имъ принасятъ слаба полза. Селата нѣматъ много пасбища, нъ пакъ скотовъдството би могло да се развие, особено по Добра-вода, ако не бѣше тъй силна развито разбойничеството. Има нивя по склоноветѣ на височинитѣ и по долчинкитѣ на потоцитѣ особено по Лакаица, нъ тѣ тъй сжщо малко полза принасятъ на населението, защото сж малко сравнително съ голѣмината на селата, па и земята е слабо производителна. И тритѣ тѣзи занятия сж така слабо развити, щото немогжтъ да прѣхранжтъ населението; за туй жителитѣ на тѣзи села особено българитѣ ходжтъ твърдѣ много на чужбина. Исключение правжтъ Гор. и Долна Баница, чиито поле и бахчи даватъ достатъчни срѣдства за поминъкъ.

Отличителна черта на тѣзи села е тази, че повечето отъ тѣхъ сж распръснжти и твърдѣ злѣ построени. Болшинството отъ населението съставяватъ арнаутитѣ. Тукашнитѣ арнаути сж едни отъ най-дивитѣ и най-проклѣтитѣ въ Тетовско. Прѣзъ

Влайница и Бунецъ този край е свързанъ съ Шаръ, а чрѣзъ Добра-вода съ Суха-гора и Порѣче. Той служи като мостъ на Арнаутитѣ да минаватъ Шаръ въ Суха-гора, Порѣче, и отъ тукъ въ Скопскитѣ планини и даже въ Велешкия Азотъ. По тази причина и още по дивотата и хайдушкия духъ на мѣстното население този край е дивъ, страшенъ, опасенъ, а нѣкога билъ е почти недостжпенъ.

100) *Леуново*, расположено въ единъ долъ на сѣв. склонъ на Бистра планина 4 ч. на ю. — западъ отъ Гостиваръ въ южния край на Мавровското поленце. Въ селото има цръква.

101) *Кифрово или Никифорово* на $^1/_2$ ч. отъ Леуново и като него расположено въ единъ долъ при политѣ на Буковикъ планина край така нареченото *Тавлово поле.*

102) *Маврово*, българско село всрѣдъ Мавровското поленце. Името му произвеждатъ отъ Турската дума мав. т. е. мѣсто, което нищо нѣма и нищо не признава надъ себе си. Спахилъкъ дава 200 лири годишно, бегликъ 200 глави.

Маврово е распръснжто и раздробено село, тъй щото обиколка има около $1^1/_2$ ч. Раздѣлено е на 8 махли: *Непчеви. Влаовци, Кичиковци, Байрамовци, Шамамовци, Шарковци, Арикьевци, Фешековци.* Дѣли се на двѣ части.

Горни-край и *Долни-край.* Първиятъ е расположенъ въ единъ долъ, наречень „*Рѣчище*“, а долниятъ край въ единъ долъ на равното. По рѣчището тече единъ потокъ, който събира водитѣ отъ околнитѣ гори, а се губи въ Мавровското поленце. Маврово е крайното село на каазата на ю.—ю.—западъ отъ Тетово; до него има 10 часа.

Нѣкога Маврово е било $^1/_2$ часъ прѣку рѣката по на западъ отъ днешното на Кожа планина въ едно мѣсто, което нѣкога е било покрито само съ гори, а сега съ ливади.

Тогавашнитѣ мавровци били юнаци, които нищо не признавали надъ себе си. Разбойницитѣ отъ Маврово сж били толкозъ силни, щото ходили на грабежъ въ Малесия. За укривание слѣдитѣ на разбойническитѣ имъ подвизи много имъ помагали горитѣ. Прочути били разбойницитѣ отъ фамилията Маиовци. Тѣ нападнжли еднжжъ на едно арнаутско село въ Малесия и го ограбили; слѣдъ малко тѣ били обратно нападнжти отъ силна арнаутска дружина. Селото било запустено, много отъ жителитѣ му истрѣбени. Останжлитѣ жители подновили селото на сегашното му мѣсто. Надъ Маврово и не далечъ отъ него сж Мавровскитѣ ханища на Дебърския

пѫть. Природата слабо е надарила това мѣсто за земледѣлие, полето е високо и не тъй производително, климатътъ доста суровъ; затова пакъ то и околнитѣ му планини сѫ чудесно сгодни за развито скотовъдство и дърводѣлство. И дѣйствително, едно врѣме жителитѣ и на тритѣ тѣзи села сѫ били голѣми скотовъдци и отъ занятието си много печелили. Нъ сега скотовъдството е съвършено отпаднѫло, та жителитѣ му сѫ принудени да търсѭтъ прѣхраната си въ чужбина, дѣто ставатъ обикновено джелепчии, млѣкари, хлѣбари (въ Цариградъ), кафеджии, кръчмари и др. т.

Като е близо до Бунецъ, дѣто е сборното мѣсто на арнаутскитѣ чети слѣдъ набѣгитѣ имъ въ западна Македония и до Влайница, която служи като мѣсто за прѣминаване отъ Буковикъ въ Шаръ на арнаутски разбойнически чети, това поленце е много опасно мѣсто. За да могѫтъ да живѣѭтъ малко по-свободно и да се избавѭтъ отъ постоянитѣ нападения на четитѣ и отъ голѣмитѣ данъци, които арнаутитѣ имъ налагатъ, селянитѣ на тѣзи села плащатъ по 50 л. т. на най-силнитѣ отъ войводитѣ на тѣзи дружини. Маврово плаща на трима такива войводи около 300 лири.

Тукашнитѣ хора сѫ много красиви. Изобщо плѣмето на Мияцитѣ се отличава по правилността на чертитѣ и по съразмѣрността въ тѣлосложението си; нъ жителитѣ на тѣзи села сѫ особено красиви, тѣ сѫ високи, едри, стройни, съ червени лица.

103). *Дуфъ* (Духъ). Върхътъ Бунецъ чрѣзъ единъ гребенъ на сѣвѣро—истокъ се скача направо съ Шаръ, а откъмъ юго-източния му край отъ него се спуска Влайница и между склона на Шаръ е дола на р. Мелце. Въ най-горния край на този долъ по склона на Бунецъ и Шаръ е разположено селото Дуфъ, което по мѣстоположението и видътъ си иматъ чисто планински характеръ; както бива съ много планински села, то е раздробено на петь махали отъ дѣсно и отъ лѣво на дола, които махали по раздалечината и голѣмината си приличатъ на отдѣлни села. Тѣ сѫ:

1) *Толяни*, расположено най-горѣ отъ всичкитѣ по стръмнината на склона на Шаръ.

2) *Брѣзьецъ*,—тъй сѫщо расположено на една стръмнина

3) *Чаяни* лежи въ една впадина край р. Мелце.

4) *Балабанъ* край самата Мелце.

5) *Ерчевище* и то край Мелце, нъ по-долѣ отъ горното.

Височинитѣ надъ Дуфъ по склона на Шаръ сѫ повечето голи, а онѣзи по Бунецъ на юго-западъ отъ него сѫ покрити съ буйна гора. Около 20 минути надъ Чаяни извира р. Мелце, водата на която тукъ е сива. Навѣрно името ѝ трѣбва да е произлѣзло отъ думата *мѣлѫ*. Дуфъ е най-крайното тетовско село на юго-западъ; то е на 10 часа отъ Тетово. Прѣку Бунецъ и гребена, който го скача направо съ Шаръ, се захваща мѣстностьта Голѣма-рѣка. Дуфчани като планински хора иматъ твърдѣ малко земя за разработване. Напрѣдъ тѣ сѫ се занимавали съ скотовъдство, което е съставявало главниятъ имъ изворъ на богатство; нъ напослѣдъкъ, като отпаднѫ скотовъдството, тѣ си поминуватъ главно съ гурбетчилъкъ — тѣ ходѭтъ най-много въ Цариградъ

Въ Дуфъ българитѣ говорѭтъ арнаутски, само възрастнитѣ знаѭтъ български. Въ цръквата си четѭтъ словѣнски, обичаитѣ имъ сѫщитѣ както въ околнитѣ тѣмъ села, отдѣто вематъ и моми.

104). *Ортуше* единъ часъ отъ с. Дуфъ на р. Мелце, надъ която тукъ има слабъ дървенъ мостъ; по-нататъкъ има гори отъ джбъ и бука.

105). *Рѣчани* ½ ч. на истокъ отъ горното на р. Мелце.

106) *Врутокъ* надъ изворитѣ на р. Вардаръ по Зендель-бегъ пл., прѣку която на юго-западъ е Дуфъ. Сега въ селото има джамия и цръква, подъ селото до Вардаръ-баши има стара цръква Св. Мина, а нѣкога тукъ на близо е имало и манастирь на сѫщото име.

Нѣкога селото е било подъ Вардаръ-баши между нѣм и р. Мелце, нъ послѣ е отбѣгнѫло горѣ. Старото му мѣсто го викакъ *Селище*, име, което се дава почти врѣдъ на мѣстата на старитѣ села, дѣто сѫ останѫли нѣкакви остатъци отъ това село. И сега въ селището има шесть кѫщи, което показва, че селото се е прѣнасяло горѣ полека-лека, а не изведнѫжъ.

Още по-надолу по политѣ и по склона на Шаръ сѫ селата: *Здуње*, *Г. и Д. Ехловецъ*, *Палчища*, *Врабчище*, *Галати*, *Лисецъ*, *Гари* и др.

Глава II.

Кичевската кааза

§ I. *Общи бѣлѣжки.* Кичевската кааза обхваща едноименното поле и околнитѣ му планини. Споредъ повръхнината

на мѣстата, които влизатъ въ състава ѝ, тя е повече планинска страна. Обиколена е съ Дебърската, Охридската, Битолската, Прилѣпската, Велешката, Скопската и Тетовската каази. Границитѣ ѝ съ тѣзи каази по планини сж: западнятъ склонъ на Даутица безъ билото Бушòа-чешма, Стърмолъ, Баба, Турла; низъ Турла границата завива по Пониква и по дола Скакало излиза на Бѣличката планина, по билото на която отива до върхъ Стогово. Отъ тукъ по билото ѝ Яма влиза въ Бистра, дѣто минава по тѣзи мѣста: *Лукоецъ*, *Два-камена*, *Думойца*, *Коритникъ*, *Пашиница*, *Тресанечко-полце* (една рудина по западния склонъ на Бистра), Плоча и Соломоница до Буковикъ. По билото на послѣдния излиза до Кяфа, а отъ тамъ по самото било на Добра-вода и Суха-гора до онова мѣсто надъ Скопйе, дѣто рѣката Трѣска прѣсича Суха-гора. Отъ Клисурата на Трѣска по Рудината, Пропастьта и Карадумца излиза на Даутица при политѣ на върхъ Якупица.

По села тя има за граници съ Гостиварско: Заязъ съ Таймище и Колари, Букойчани съ Падалище, Папрадища и Битоо съ Кяфа. Съ Скопско: Здунье съ Пуста-Брѣзница и послѣ прѣзъ Тажево. Съ Прилѣпско: Модрища, Виръ и Локвица съ Бѣлица, Црѣшнево съ Крапа, Суво-долъ съ Барбарасъ, Текия и Латоо съ Сланско. Съ Битолско: Латоо съ Крушово, Пласница съ Дивяци, Дворци и Лисичани съ Пуста-рѣка и Цѣръ, Атища и Варньещица съ Цѣръ, Сълпъ съ Цѣръ и Цжрско, Кладникъ съ Цжрско. Съ Охридско: Бѣлица, Цжрско и Козица съ Мраморецъ, Свиньище съ Турье, Юдоо съ Турье и Сливово, Попоецъ и Малкоецъ съ Сливово и Върбяни. Съ Дебърско: Ехлоецъ съ Гари, Душегубица и Кленоецъ съ Лазарòо-поле, Лахчани, Добрѣноецъ и Яорецъ и Галичникъ съ Бачища.

Безъ Порѣче Кичевската кааза въ описанитѣ граници прѣдставява видъ на четирижгълникъ и се простира отъ Кичева на истокъ 5 часа, на юго-истокъ 5 часа, на югъ $2^1/_2$ часа, на юго-западъ 4 часа, на западъ 5 часа, на сѣв.-зап. 6 часа, на сѣв. 4 ч., на сѣв.-истокъ 4 часа. Пространството на каазата въ тѣзи граници, заградено сé отъ високи погранични планини, прѣдставява едно цѣло, отдѣлено съ естествени граници отъ околнитѣ мѣста. Така че административнитѣ граници на тази кааза сж твърдѣ сполучливо опрѣдѣлени. Изобщо взета, Кичевската кааза съ тѣзи граници е уединена,

затънтена страна, а по дива планинска страна. граници на Македония, характера на повръхнината си тя е Ако се гледа на сѫщитѣ исторически тази кааза спада въ Македония, защото границата между Македония и Албания е Бистра и Стогово, нъ по население, по характеръ на мѣстото и по духъ на населението, по условията на живота, по общественото положение на населението Кичевско, както и Тетовско, трѣбва да се отнесе въ Арнаутлука. По положението на работитѣ, по духа на населението и по характера на мѣстото Кичевско има много общо съ Тетовско. Населението състои отъ българи-християни, българи-мюслюмани и сѫщи арнаути.

Арнаутитѣ сѫ всичкитѣ прѣселенци отъ близкитѣ арнаутски села особено отъ Дебърско, отдѣто сѫ прѣселени отъ неотдавнашно врѣме. Чисто арнаутски или повече арнаутски села сѫ: 1) *Другоо*, ново-заселено чисто арнаутско село, което още нѣма свой синоръ. До прѣди нѣколко десетки години състояло отъ 10 кѫщи пришелци арнаути и е било заселено по склона на Бистра, а послѣ е слѣзло въ Копачката рѣка, дѣто е и сега. Прѣмѣстили селото долу главно за да бѫде на пѫтя за Дебъръ и по-близо до околнитѣ християнски села. Жителитѣ му Друговци, които сѫ извѣстни по лошотиитѣ си, хранѫтъ се на гърба на околнитѣ български села. 2) *Сълпъ* въ Демиръ — Хисарско при южнитѣ поли на Турла край джадето за Битоля, голѣмо и силно арнаутско село, което е като страшилище за околнитѣ Крастаички села, особено за ближнитѣ села Цѣръ и Цѫрско. Съличанитѣ сѫ се обогатили много на смѣтка на околнитѣ български села. И това село е прѣселено, нъ кога се заселило тукъ не е извѣстно. Съличани и тѣхнитѣ съотечественици Дебрани близо при селото сѫ имали доста силно сражение съ Султановитѣ войски, когато тѣ сѫ идвали отъ Битоля да наложѫтъ на Кичевско новиятъ правителственъ режимъ намѣсто до тогавашния спахийски. 3) Гарани, 4) Мавмудовци. 5) Шутоо, 6) Цървивци, 7) Жубрино, 8) Арангелъ, 9) Ново-село, 10) Туинъ, 11) Ягелъ, 12) Поповяни, 13) Папрадища—Порѣчко, така наречено за разлика отъ изгореното въ 1883 год. Велешко Прапрадища; 14) Берикоо, 15) Колари, 16) Дълбоки-долъ, 17) Заязъ, названието на което излиза навѣрно отъ думитѣ „задъ-язъ“ съ исхвърляние на звука *д*, както отъ задъ-градъ има село Заградъ, отъ задъ-Бърдени — Забърдени, отъ задъ-Горичани въ Костурско—Загоричани

задъ-езери — Зазери и др. т. Явно е прочее, че арнаутитѣ сж замѣстили прѣдишнитѣ жители християни на това село, нъ види се че това е станжло отдавна, та околнитѣ селяни не помнѣтъ това произшествие. Заязъ е расположено 1 $^1/_2$ ч. на сѣв.-сѣверо-истокъ отъ Кичева надължъ на 1 $^1/_4$ часъ по двѣтѣ страни на едноименната рѣка въ сѣверо-източния край на едноименното поленце до пл. Буковикъ.

Заязъ е най-голѣмото и най-богатото село въ цѣлата кааза. Жителитѣ му се занимаватъ съ земледѣлие и скотовъдство, нъ главниятъ источникъ за обогатяване сж околнитѣ християнски села, които по тази причина сж полу-запустѣли. Единствената полза, която Заяжанитѣ принасятъ на християнскитѣ села състои въ това, че селото, като яко и многолюдно, служи като крѣпость на цѣла Горно-Кичева противъ нашествията на арнаутитѣ Малесорци и Дебрани, които поради туй по обичатъ да прѣминаватъ въ източния край на Кичевско прѣзъ южно-кичевскитѣ планини и прѣзъ Буковикъ и Чалиойца. 17) Бракямъ въ Порѣче.

Всичкитѣ горѣказани села сж населени съ чисти арнаути, нъ знаѣтъ добрѣ и български езикъ, понеже въ Кичева повече отколкото въ Тетовско общоговоримиятъ езикъ е българскиятъ. Арнаутитѣ сж се прѣселяли постепено въ християнскитѣ села, отдѣто съ врѣме истиквали послѣднитѣ и обръщали селото на арнаутско. Че това е така, свидѣтелствуватъ самитѣ названия на селата, които безъ исключение сж български.

За нѣкои отъ тѣхъ и сега сѫществуватъ спомени въ околнитѣ селяни, за другитѣ вече сж се забравили; а за трети има живи доказателства за тази история, като напримѣръ за Шутоо, дѣто до скоро имало нѣколко християнски кѫщи и на което цръквичката и сега стои; Арангелъ, напрѣдъ чисто християнско село, сега има само 3 християнски кѫщи и цръквичка вънъ отъ селото и пр.

Чиститѣ арнаути не сж наистина тъй фанатични и лоши спрѣмо християнитѣ, както сж арнаутитѣ по другитѣ мѣста, нъ сѐ сж страшни грабители и пакостници за съсѣдитѣ си християни и сж причина за запустѣванието на много села. Не обичатъ толкозъ убийството, нъ грабителството имъ е обикновено нѣщо. Най-проклѣти сж Заяжанитѣ и Сълпчанитѣ. Интересни сж отношенията на чиститѣ арнаути спрѣмо единовѣрцитѣ имъ потурчени българи. Тѣ считатъ послѣднитѣ за

низки, долни сѫщества, недостойни мюслюмани и за това ги страшно мразѣтъ, прѣзиратъ и редко се сношаватъ съ тѣхъ. Особена умраза иматъ Заяжанитѣ спрѣмо градскитѣ мюслюмани, спрѣмо мюслюманитѣ въ село Сърбяни, които именуватъ съ позорното споредъ тѣхъ име „аповци“ (въ кичевския говоръ думата „апо“ се употрѣбява въ смисъль на българското „байно“ или турското „кардашъ“-брате).

Потурченитѣ села въ Кичевско сѫ: 1) Староецъ, 2) Лисичани, 3) Челопеки, 4) Прѣгло́о, 5) Пласница, 6) Сърбица, 7) Горно и Долно Страголница, 8) Бачища, 9) Премкя и Порѣчкитѣ: 10) Требина, 11) Модрища. Жителитѣ на тѣзи села, потурчени неизвѣстно кога, говорѣтъ у дома си и вънъ български, като сѫщински българи. Види се за дѣто не ходѣтъ по чужбина, у тѣхъ сѫ спазени такива стари и интересни думи и форми на езика, каквито нѣма между самитѣ българи християни.

Тѣ употрѣбяватъ окончанието *аатъ* за 3-то лице множествено число, което се срѣща въ Прилѣпско и Битолско, а въ Кичевско не; казватъ „та̀ци“, „ва̀ци“, „онаци“, „рабокье“, намѣсто: „такви“, „вакви“, „онакви“, „работи“; „титрема“ („сморување“ или слаба трѣска), „апо“ (брате) и др. т.

Въ противоположность на помацитѣ по всичкитѣ други мѣста у тукашнитѣ помаци християнскитѣ морали за общественъ животъ се спазили непокѫтнѫти. Кичевскитѣ помаци сѫ въ братски отношения съ сѫщитѣ си братя-християни българи. Не се докоснуватъ до имуществата на съсѣда си, ходѣтъ си на гости по между си, сподѣлятъ скърбитѣ и радоститѣ на съсѣда си и повече съ подмилкување отколкото съ насилие стоѣтъ на общински служби по селата или при частни лица. Побратимяванията, посестримяванията чрѣзъ свещеническо освѣщение между мюслюмани и християни сѫ много чести.

Цѣрението болести съ молитвата на свещеници, особено на свещеницитѣ отъ манастиря, е въ употрѣбение у тѣхъ толкозъ, колкото и у християнитѣ. Видѣ ми се твърдѣ интересно, когато видѣхъ мюслюманитѣ отъ града да се интересуватъ за нашитѣ общонародни работи и когато, макаръ съ цѣль да угодѣтъ, наричатъ тѣзи работи „наши“.

Въ работата тѣ смѣло конкурират съ българитѣ християни. Особено се отличаватъ съ братски отношения къмъ

селянитѣ си и къмъ съсѣдитѣ си помацитѣ отъ Чолопеки, дѣто и сега селскиятъ свинярь е мюслюманинъ. Прѣди нѣколко години нѣкои младежи помаци отъ това село се възмутили отъ това, дѣто тѣхенъ единовѣрникъ е свинярь на християнскитѣ свини и поискали да развалятъ този обичай, нъ старцитѣ не склонили на това, защото не искали да измѣнятъ това, което е останало отъ дѣди и прадѣди.

Водими отъ традиционнитѣ си християнски морали, тѣ отъ своя страна ненавиждатъ дошляцитѣ диви арнаути и ги страшно осждатъ за грабителствата и притѣсненията, които упражняватъ надъ християнитѣ.

По происхождение кичевскитѣ българи смѣтатъ себе си за Бърсяци, а планинскитѣ селяни по западния склонъ на Бистра — за Мияци. Прѣходътъ отъ Мияци въ Бърсяци най-добрѣ се забѣлѣзва въ Яма-планина. Селата прѣку Буковикъ въ Гостиварско и Тетовско за Бърсяцитѣ сж „шопи“, както бива обикновено съ съсѣднитѣ родове по насъ. Мияцитѣ и Бърсяцитѣ доста се ненавиждатъ: името „мияци“, „бърсяци“ еднитѣ и другитѣ употрѣбяватъ за присмѣхъ и за укоръ, като притурятъ при него и прозвището „нищовѣрци“.

Главниятъ поминъкъ на населението въ цѣлата кааза е гурбетчилъкътъ. Планинската тази страна е чудесно сгодна за развито скотовъдство и дърводѣлство. Даутица, Бистра и Чалиойца съ тлъститѣ си пасбища могли бихж да хранятъ безбройни стада отъ иманье, както и Шаръ-планина и да прѣхранватъ многочислено население. Дѣйствително, нѣкога скотовъдството е било главно занятие въ Кичевско и е давало срѣдства на населението на тази кааза да бжде твърдѣ богато. Това е помогнжло, щото този планински кжть да е тъй гжсто населенъ. Обаче, силно развитото разбойничество, нападението и грабителството на малесорски и дебрански чети и притѣсненията на мѣстнитѣ арнаути сж намалили и почти унищожили крупното скотовъдство въ Кичевско, а дрѣбното скотовъдство по планинскитѣ села не заслужва внимание. По такъвъ начинъ главниятъ изворъ за поминъка на населението се е унищожилъ. Полскитѣ села се занимаватъ съ земледѣлие, нъ малкото туй поленце не е въ състояние да прѣхрани гжсто-населената Кичевска кааза. Вслѣдствие на туй Кичевцитѣ сж били принудени да оставятъ бащиното си огнище и да търсятъ прѣхраната си другадѣ — участь, която е постигнжла всичкитѣ планински мѣста въ западна и юго-

западна Македония: Тетовско, Дебърско, Кичевско, Демиръ-Хисарско, части отъ Охридско, Прѣспанско и Костурско. Кичевци, особено селянитѣ, сж всичкитѣ безъ исключение гурбетчии, въ сжщинската смисъль на тази дума. Има села, въ които едвамъ има 3—4 мжжье — всичкитѣ други сж на гурбетъ.

Останжлитѣ тукъ фамилии сж въ нещастно положение и на драго сърдце бихж напуснжли съвсѣмъ бѣдното си родно мѣсто, ако на това не имъ прѣчжтъ мѣстнитѣ арнаути и правителството, на които не е въ интереса това изселявание. Кичевци ходжтъ на гурбетъ въ Влашко и особено въ Сърбия. Сношенията съ фамилиитѣ си още воджтъ повече чрѣзъ така нареченитѣ саиджии, чрѣзъ които си пращатъ у дома писма и пари. Отъ врѣме на врѣме и тѣ сами се връщатъ назадъ. Гурбетчилъкътъ ги е доста изострилъ, за туй селянитѣ въ Кичевско сж по-развити отъ гражданитѣ Кичевчани; нъ заедно съ това тѣ сж усвоили въ Сърбия и лошъ единъ духъ по отношение на народностьта си. Въ Кичевско има селяни съ сръбски духъ и убѣждения. Виждалъ съмъ тѣзи гурбетчии и прѣди да отиджтъ на гурбетъ и пакъ съмъ ги видѣлъ, като се връщали отъ тамъ. По тѣхъ очевидно съмъ забѣлѣжилъ, до колко тягостното положение и бѣдностьта на нашия селянинъ указва влияние на физическото му устройство. Когато си иджтъ, тѣ сж промѣнени, накитени въ нови дрѣхи, здрави, пълни, съ дебелъ вратъ и червени бузи; въ обращенията си сж свободни, въ купуването и продаването непридирчиви. Щомъ постоятъ нѣкой мѣсецъ и послѣ ги видишъ — просто не можешъ да ги познаешъ: одърпани, ослабнжли, станжли като пусталиятъ вълкъ въ общопознатата приказка „Вълкъ и Куче“. Има и защо да стават такива: кредиторитѣ на домашнитѣ му въ врѣме на неговото отсжтствие, правителството за данъци, поляцитѣ, разни хайдути и съсѣди арнаути, които насилственно му налагатъ какъвто си щжтъ данъкъ пропорционално съ спечеленитѣ му пари, като право за живѣение, въ едно кжсо врѣме го съличатъ и той е принуденъ скудно да доживѣе онуй кратко врѣме, което си е дошълъ да прѣкара въ селото съ домашнитѣ, като възнаграждение на дългия гурбетлъкъ. Свободниятъ животъ въ врѣме на гурбетлъка го е направилъ по-чувствителенъ къмъ трудноститѣ на положението му, за туй въ кратко врѣме тягостното положение повлиява му и нъравственно, и физически.

Останжлитѣ тукъ селяни въ полето се занимаватъ съ земледѣлие, а въ планинскитѣ села — съ земледѣлие и скотовъдство. Колко е развито земледѣлието, може да се сѫди по туй, че ашжрътъ, т. е. десетъкътъ на житото и фурдафатътъ или данъкътъ за дрѣбни произведения е 8000 лири, когато по други мѣста има села, на които ашжрътъ се въскачва до 1000 лири.

Административенъ центъръ на каазата е малкото градче Кичева. Това градче е расположено въ сѣверо-западния кжтъ на Кичевското поле на границата между Кичевското поле и Заяжкото, долната часть на Заяжката рѣка не далечъ отъ устието ѝ. Отъ източната страна надъ самото градче се издига въ видъ на високъ хълмъ сега крастава, а нѣкога гориста, тумба — юго — западниятъ край на Орланечкия Хрѣбетъ Заязъ като рѣка, която тече подъ самитѣ поли на тази тумба, отдѣлила е отъ него една по-низка тумба. На върхъ тази послѣднята тумба има остатъци — стѣни отъ бивше кале на нѣкоя си княгиня Китя, отъ името на която прѣдполагатъ да излѣзло названието на града Кичева (Кит'ава — Кичава).

По происхождение, значение, вънкашенъ и вжтрѣшенъ видъ Кичева е едно голѣмо село. Толкозъ села въ една уединена мѣстность, затворена за околнитѣ по-голѣмички градове, естествено трѣбва да иматъ единъ центъръ, дѣто да се сбиратъ и да си размѣняватъ взаимно произведенията. Нищо особено не бие на очи, като погледнешъ отъ далечъ градчето: широко село расположено въ равно лишено отъ дървесна растителность мѣсто. Отвжтрѣ кжщитѣ му сж повече едноетажни, двороветѣ съ селски видъ и устройство. Въ нѣкои села, както напримѣръ Орланци, има кжщи по-хубави отколкото въ града. Като исключимъ нѣколко кжщи въ централната часть, останжлитѣ сж сжщински чифчийски кжщи съ всичката селска неуредица въ кжщитѣ и двороветѣ. Чаршията състои отъ прости дървени дукяни наредени въ една улица, а магази още не се срѣщатъ. Само около половината отъ тѣзи дукяни сж отворени постояно, другитѣ се отварятъ само въ пазаренъ день. Много отъ тѣхъ сж ги наели селяни отъ ближнитѣ села, които прѣзъ другитѣ дни отъ седмицата си работятъ въ селото, а само въ пазарния дохаждатъ и стожтъ нѣколко часа, защото пазарьтъ въ Кичева се захваща отъ 4 часътъ по турски сутрѣньта, а свръшва се около 7 — 8 часа подиръ обѣдъ.

За да постоѫтъ въ града повече врѣме, когато селскитѣ имъ работи сѫ свършени, надъ дукянитѣ си иматъ по една станчка, която наематъ наедно съ дукяна. Въ такива стаички живѣѭтъ и 27-тѣ власи прѣселенци.

Дукянитѣ по стойностьта на стокитѣ, които се държѫтъ въ тѣхъ, приличатъ на селски дукяни, въ които има всичко необходимо за всѣка селска кѫща, което всичко наедно едвамъ костува нѣколко лири. — Нѣма нито единъ дукянъ да продава стока на топтанъ. Може да се каже, че Кичева нѣма никаква търговия. Вънкашната стока купуватъ отъ Прилѣпъ по начинъ, който описахъ по-горѣ (ч. III — Пѫтни съобщения), а на вънъ градътъ не изважда почти нищо. Главнитѣ произведения, като овощия, масло, сиренье, вълна, нѣкои прости дървени издѣлия селянитѣ ги носѭтъ направо въ Прилѣпъ и Битоля, а кичевскиятъ пазарь остава само за взаимно размѣнение на произведенията между полскитѣ и планинскитѣ села и за да си доставятъ селянитѣ потрѣбнитѣ за въ кѫщи дрѣбни работи.

По облѣклото, обноскитѣ, приеманието гости или посѣтители Кичевчани въ нищо не различаватъ отъ селянитѣ. Такова е положението на това градче, което при богатитѣ разнообразни произведения въ околностьта могло би да стане добъръ вѫтрѣшенъ търговски центъръ. Положението на църковно-училищнитѣ работи въ града и околията, до колкото можахъ да ги узнаѭ, ще обрисувамъ по-нататъкъ.

Кичевската кааза споредъ мѣстоположението раздѣлятъ на 5 мѣстности: Порѣче (Горно и Долно), Коначка, Горно и Долно — Кичева.

По-рѣчие или, както си го викатъ тамъ, По́рѣче захваща источната и сѣверо-источната часть на каазата въ границитѣ, които опрѣдѣлихъ при орографията на Кичевско. Названието По-рѣчие тази мѣстность е добила отъ това, че се намира около рѣката Трѣска. По характера на мѣстото Порѣче се дѣли на 2 части: Горно и Долно-Порѣче. Горно-Порѣче наричатъ мѣстото на лѣво отъ рѣката: то е ядката на Порѣче и прѣдставява една дива непристѫпна и неизвѣстна планинска мѣстность. Тамъ въ дивитѣ пропасти всрѣдъ гѫсти гори въ диплитѣ на Чалиойца и Добра-вода сѫ разположени повечето отъ Порѣчкитѣ села.

Долно-Порѣче наричатъ мѣстата по долината на рѣка Трѣска и на дѣсно отъ неѭ по склона на планинитѣ Дау-

тица, Караджица и Рудината. Долината на Трѣска е гвьрдѣ незначителна, голитѣ планински склонове, никакъ не сгодни за разработване, сѫ лишени отъ гори, така че Долно-Порѣче е твърдѣ бѣдна страна.

Изобщо взето, Порѣче е чиста планинска мѣстность. Поголѣмата му часть е покрита съ гѫсти гори отъ разни дървеса, между които първо мѣсто захващатъ овощнитѣ дървеса.

Споредъ това тя е мѣстность прѣдназначена за развито дърводѣлство, скотовъдство, нъ по причина на силно развитото разбойничество въ планинитѣ планинската промишленость е на долна степень и порѣчани сѫ крайно бѣдни хора. Сега порѣчани изваждатъ на вънъ главно овощия: кестени, круши, ябълки, които продаватъ въ Прилѣпъ и Битоля, урда, която носѫтъ въ Гостиваръ, дѣто ѫ продаватъ на Дебранитѣ, малко дървени издѣлия, главно дъски за самари, които носѫтъ въ Прилѣпъ и др. т. дрѣбни работи.

Д. и Горно Кичева съставяватъ селата въ полето при политѣ на околнитѣ планини. Заяшкото поле съставява *Горно-Кичева*, а Кичевското поле — *Долно-Кичева*.

Копачка наричатъ юго-западната планинска часть на каазата около горната часть на Велика по склоноветѣ на Яма, западниятъ край на Бистра по Голакъ и Вървоитѣ. Отпаднѫлото скотовъдство е заставило жителитѣ на Копачка да си търсѫтъ земя за разработване. Понеже цѣлата страна, нѣкога покрита съ гѫсти гори, сега е обрасла съ храсталаци и шумаци, тѣ се видѣли принудени да търсѫтъ срѣдство да искоренѫтъ храстьето за да си отворѫтъ нивя по склоноветѣ на планинитѣ. При исчистяванието мѣстата постѫпватъ така: изгарятъ листата и клончетата на дървесата и като размѣсѫтъ пепелта съ земята чрѣзъ копание получаватъ почва, която се нарича „лазъ“ и която дава голѣмо плодородие. Слѣдъ 2 годишно разработване „ископачватъ“ и коренитѣ на дървесата и храстьето, които корени изгарятъ на мѣстото, и нивата е готова.

Това трѣбенье храстьето се нарича *копачење* и понеже то става само въ тази мѣстность, нарекли сѫ ѫ съ името Копачка. И Копачка дѣлѫтъ на *Горна* и *Долна*. Склонътъ на Яма и Лопушникъ и сѣверниятъ склонъ на Голакъ наричатъ Горна-Копачка, а останѫлата часть по-надолу по рѣката Долна-Копачка.

Копачка е мѣстность планинска. Нѣкога тя била покрита съ гѫсти гори, въ които пасили безбройни стада, нъ сега е повече гола; жителитѣ ѝ ходѫтъ на чужбина макаръ и по-малко отъ колкото отъ другитѣ мѣстности. Подиръ Порѣче тя е най-бѣдната часть на каазата.

Жрбетинъ — колу и Робетинъ — колу викатъ долътъ на Жрбетинската рѣка.

Названието *жрбетинъ* трѣбва да е получено отъ думата хребетъ — гребенъ (у насъ жрбетъ: „жрбетътъ“ на нѣкое иманье на човѣка) и да се е прѣнесло отъ хребетътъ (жрбетътъ), който видѣхме, че се спуска отъ Чалиойца къмъ полето и подъ който се намиратъ селата на този „Колъ.“

Дъното на дола е тѣсно и каменисто, странитѣ на околния жрбетъ несгодни за обработване, та жителитѣ на селата въ този колъ ходѫтъ всички безъ исключение на чужбина повече отъ всичкитѣ мѣста въ Кичевско.

Бѣлѣжки за нѣкои отъ Кичевскитѣ села

Заязъ е расположено по едноименната рѣка. Селото е растурено около рѣката почти кѫща по кѫща; само въ срѣдната, въ *Сатинската*, махала кѫщитѣ сѫ събрани на купъ. Населението, чисто арнаутско, е диво, грабливо и грубо по характеръ, бичъ за цѣло Горно-Кичева. Поминуватъ си съ хайдутлукъ, скотовъдство, земледѣлие и гурбетлъкъ. Заяжани иматъ 26 бачила въ полето и въ околнитѣ планини.

Душегубица, расположено на едно много стръмно, голо и скалисто мѣсто по склона на Луковецъ. Понеже тамъ не работи кола за прѣвозване стокитѣ, служѫтъ си съ *саньи*, както и по цѣлата *Горна-Копачка*.*) Селото е бѣдно и върви къмъ съвършено опустѣване.

Добрѣноецъ, расположено въ дъното на дола *Студенчища*, по склона на Бистра планина.

Яворецъ малко надъ него по единъ склонъ на сѫщия долъ.

---

*) Забѣлѣжка. *Санътѣ* направени сѫ тъй: 2 паралелни греди, завити отъ прѣднитѣ краища, съединени сѫ отпрѣдъ и отзадъ съ напрѣчни греди; всичко това образува една четверожгълна плоскость, която заплитатъ отъ двѣтѣ страни: между четири колове, исправени на четиритѣ краища, образуватъ кутиообразна кола; санята води единъ само волъ. Понеже прѣнасянъето на стокитѣ и съ саньи е доста трудно, то при всѣка почти нива има и отдѣлно гумно, въ което вършѫтъ житото.

Нѣкога и двѣтѣ тѣзи села били вънъ отъ дола по Бистра и всрѣдъ гората „*Калиндерица*“; жителитѣ имъ намирали богата прѣхрана въ бачилата на Бистра. Отъ разбойничества и грабителства, на които често били подхвърлени, прѣди 18—20 години селянитѣ се прѣнесли въ дъното на дола, въ по-закрито мѣсто. Отъ тукъ пъкъ и бачилата имъ — срѣдствата за поминъкъ, се намалили, а жителитѣ пъкъ се прѣдали на гурбетлъкъ. Останжлитѣ жители занасятъ въ града дървенъ материялъ, особено дъски отъ ясика.

Бигоръ-Доленци състои отъ двѣ части, расположени една надъ друга по склона на Кичевската Краста. Долната часть е основана едвамъ прѣди 12 години, нъ тя силно расте на смѣтка на горната.

Мраморецъ изважда много карти (бъклици), склопци и др. дървени издѣлия, които се распродаватъ по Кичева и Прилѣпъ.

Локвица и *Виръ* сж единственитѣ Порѣчки села, които признаватъ вѣдомството на Екзархията.

Бѣлица е расположено по склона на Бѣличката планина, българско село. Мѣстото му е планинско и непроизводително; по дола на едноименната рѣка става малко мумурузка, а по околнитѣ стръмнини става малко ръжь. Недостатъкътъ отъ земледѣлието допълнявали съ голѣмитѣ сгодности на ближната планина за развито скотовъдство и дърводѣлство и жителитѣ се прѣхранвали. Обаче отъ 10 години насамъ, когато скотовъдството отпаднж поради силно развитото разбойничество, Бѣличани захванжхж да ходжтъ на гурбетъ, най-много въ Влашко, дѣто ставатъ фурнаджии. Отъ селото се изнася: масло, дъски за самари, ясенови корубки за боядисванье и др. т.

Напрѣдъ селото е било расположено $^1/_4$ часъ по-горѣ въ планината, въ мѣстото, което сега се нарича „*Горно-село*“. Слѣзнжли по-долу за вода, защото Горно-село е безводно мѣсто.

Многото планини съ своитѣ дѣвственни лѣсове, твърдѣ тлъститѣ пасбища по Бистра, Чалиойца, Яма и Турянскитѣ планини, които даватъ прѣголѣми срѣдства не само за животъ, нъ и за голѣми забогатявания при по-развито, ако ще би и по най-старъ и простъ начинъ, дърводѣлство и скотовъдство, каратъ посѣтителтъ на този край да си помисли, че е въ единъ край, дѣто Богъ е излѣлъ всичкитѣ си благословии, каквито може да даде на една страна, че тукъ богатството и хубоститѣ въ пълна хармония сж излѣти отъ

Божията милость и че слѣдователно населението въ неж цъвти отъ благосъстояние и живѣе охоленъ, щастливъ, уединенъ планински животъ. Богатитѣ долинки на потоцитѣ и Кичевското поленце би съставявали здрава основа за прѣхраната имъ, състоянието би имъ давало голѣми леснини да се снабдяватъ съ потрѣбното жито отъ ближното богато съ жита Пелагонийско поле. И наистина, нѣкога жителитѣ на този благословенъ край се наслаждавали съ щастливъ планински животъ. Единъ старецъ отъ Г.-Копачка съ въсхищение и съ сълзи ми описваше тогавашното положение, тогавашният животъ, прѣдъ който сегашният за него не е друго освѣнъ мжчение, Божие наказание. Особено щастливи и свободни сж били въ врѣмето на спахиитѣ, които поменжтиятъ старецъ и сега търси. Тогава селата били растурени почти кжща по кжща. Всѣкой домоначалникъ съ свойто семейство си билъ построявалъ всрѣдъ корията потрѣбнитѣ помѣщения, завладѣвалъ си нужното за пасбище на стадото му пространство и скритъ въ корията живѣлъ си охоленъ фамилияренъ животъ. Като си исплащалъ на врѣме скромният данъкъ, който искали спахиитѣ, мирно и спокойно си каралъ работичката и си живѣлъ. Що се отнася до разбойници, мжжки си бранѣлъ своето, защото систематическо разбойничество, на което да не може да се прѣодолѣе, не е имало. Обикновено явление е било да има човѣкъ 5—6000 глави иманье, а редко е имало кжща безъ нѣколко стотини глави добитъкъ, който за планинеца е грамадно богатство. Съ топло сърдце били сж въ сжщото врѣме силни, съгласни и рѣшителни. Когато пъкъ Тетовскитѣ паши завладѣли страната и пазили населението както отъ разбойничествата, колкото ги е имало, тъй и отъ злоупотрѣбенията на правителственитѣ чиновници, тогава Кичевци били на върха на щастието си.

Днесь въ противоположность на описаното въ тѣзи краища владѣе такава бѣдность, такава мизерия, каквато едвамъ ли сж видѣли и най-бѣднитѣ мѣста по насъ. Земя иматъ твърдѣ малко и то непроизводителна; дърводѣлството не сжществува, а иманьето, което съставява главният изворъ за богатство на тази страна, въ всѣкое село почти е докарано до нищожна цифра. Това положение въ свръзка съ гоненията, убийствата и страховетѣ отъ туй сж накарали населението да напуска бащиното си огнище и да търси прѣхраната си по чужбина. Гурбетлъкътъ днесь е главният изворъ за жи-

вотъ въ Кичевско. Остатъцитѣ отъ скотовъдството и твърдѣ слабо развитото земледѣлие сѫ като подкрѣпление.

Бичътъ, който покоси Кичевско, сѫ нападенията на арнаутитѣ. Набѣги сѫ правили арнаутитѣ още въ старитѣ врѣмена, нъ тѣ сѫ били незначителни и повечето частни прѣдприятия. При отпора, който населението тогава имъ е оказвалъ, тѣ по-скоро сѫ приличали на крадци отколкото на грабители съ сила. Поменѫтиятъ по-горѣ старецъ ми приказваше, че въ негово врѣме бачилата по планината оставяли само подъ надзора на нѣкое дѣте или жена, което днесь е положително невъзможно. Отъ година на година натискътъ е ставалъ сé по-силенъ и по-силенъ паралелно съ туй, дѣто арнаутското население се е спускало нò на истокъ и се е сгѫстявало на толкозъ, щото мѣстнитѣ срѣдства за поминъкъ да не го прѣхраняватъ. Въ настоящата си сила и въ настоящия характеръ нападенията се захванѫхѫ откакъ Дервишъ паша обиколи Албания. Извѣстно е, че първиятъ придворенъ маршалъ на султана, Дервишъ паша, минава за покровитель на Арнаутитѣ прѣдъ султана и за единствения човѣкъ, който може да ги усмирява и да се расправя съ тѣхъ. На това и той дължи високото положение, което държи въ императорския дворъ. Негово Високо Прѣвъсходителство е на мнѣние, че на храбритѣ Църно-горци могѫтъ да противостоѫтъ само дивитѣ Арнаути — убѣждение, което днесь се сподѣля отъ всѣки турчинъ. На тѣхното юначество и рѣшителность Дервишъ паша има голѣми надежди въ случай на война. Понеже страната имъ е твърдѣ бѣдна и не ги прѣхранява, Дервишъ паша имъ е далъ пълна свобода да се хранѫтъ на смѣтка на околното население. Не се съмнѣвамъ, обаче, че горното мнѣние се сподѣля и по него, както и по други разни и частни съображения, заключавамъ, че на арнаутитѣ въ нападенията имъ се дава подръжка и отъ самитѣ правителствени чиновници. Единъ отъ затворницитѣ въ Арнаутлука ми е расправялъ, че на запитванията, какво тѣ правѫтъ съ толкозъ пари, които вематъ, отговорили му, че по-голѣмата часть ходѫтъ въ ржцѣтѣ на валиитѣ, мютесарифитѣ и каймакамитѣ, за да не имъ додѣватъ.

Въ набѣгитѣ си тѣ се стрѣмѫтъ къмъ двѣ нѣща: да грабѫтъ хора за откупъ, което бива по-редко и да грабѫтъ иманье. Първиятъ видъ грабежъ вършѫтъ повечето Дебранитѣ и Миридititѣ, а вториятъ — Малесорцитѣ. На живота

посѣгатъ само въ случай на съпротивление или ако нѣкой имъ се испрѣчи на пжтя, когато бѣгатъ съ грабнжтата стока.

Нападенията си извръшватъ на дружини отъ 30—150 души подъ прѣдводителството на единъ юнакъ войвода, комуто се покоряватъ безусловно. Като систематически разбойници, тѣ още на мѣстото си опрѣдѣляватъ плячката, чрѣзъ калаузитѣ си научаватъ силата, каквато бихж могли да посрѣщнжтъ, сгодноститѣ и прѣчкитѣ въ прѣдприятието, начертаватъ си по тѣзи указания планътъ на нападението и тогава потеглюватъ. Въ случай на сгодность грабжтъ или по-добрѣ краджтъ иманьето или хората отъ гората; нъ понеже селата си криjжтъ иманьето, Дебранитѣ го забиратъ повече на сила. Нападенията ставатъ по слѣдния начинъ. Часть оть дружината окржжава селото, а други влизатъ вжтрѣ. Съ единъ-два общи залпа даватъ на селянитѣ извѣстие за страшното си посѣщение. По увѣрението на очевидци обща паника вдървява селянитѣ, както ревътъ на лъва въ гората вдървява животнитѣ! Никой не смѣе вече да мръдне отъ мѣстото си и да си подаде главата на вънъ или да издаде гласъ. Аутитѣ влизатъ въ селото като въ свой чифликъ, ходjжтъ отъ хлѣвъ на хлѣвъ, събиратъ каквото иманье намѣрjжтъ и го искарватъ вънъ отъ селото за да го съберjжтъ и прѣброjжтъ. Съ другъ залпъ извѣстяватъ на селянитѣ, че иманьето имъ се подкарва. Тогава обирателитѣ подкарватъ иманьето или хората и обсадителитѣ държжтъ селото въ обсада още нѣкой часъ. Като се осигорjжтъ споредъ врѣмето, че е изминжтъ доста пжть, обсадителитѣ и тѣ потеглюватъ по диритѣ на другаритѣ си, като отблъснуватъ нападенията, ако има такива. Често гласътъ на залповетѣ събужда околнитѣ села, които се събиратъ на потеря по дружината. Ако сж яки, рѣшителни и, главно, ако се съберjжтъ на скоро да прѣсѣкjжтъ пжтьтъ на обирателитѣ, слѣдъ дълго сражение сполучватъ да отнемjжтъ иманьето; нъ това се случва твърдѣ редко, защото бавно се събиратъ, па и ариергардията ги спира въ сражение и дава възможность на обирателитѣ да се скриjжтъ въ гжстата гора, слѣдъ което е безполезно всѣкакво нападение. Събира се цѣлата дружина въ Бунецъ или Кара-Орманъ (въ Охридско). Подъ защитата на гжстата гора и събрани всички наедно тукъ тѣ сж вече вънъ отъ всѣкаква опасность. За туй тукъ постояватъ нѣколко дни, за да си съвземjжтъ силитѣ и подирѣ си потеглюватъ

за въ родното мѣсто. Тамъ, щомъ се върнѫтъ, съселянитѣ имъ идѫтъ у кѫщата на войводата да го поздравѫтъ за щастливия исходъ на прѣдприятието и за спечеленото. Ако плячката е отъ хора, то щомъ поздравѫтъ войводата за тѣхъ, исказватъ и къмъ тѣхъ съжаление и състрадание. Ей това сѫ страшнитѣ набѣги на арнаутитѣ, които стават лѣтно врѣме всѣкоя година по нѣколко пѫти. Въ Кичевско, Тетовско, Порѣчко нѣма село, което да не е било оплѣнявано по нѣколко пѫти, въ това число и арнаутскитѣ села.

Ако жертвата е отъ хора, всѣкаква защита е безполезна и даже вредителна, защото може да прѣдизвика смъртьта на плѣнника. Подъ строгъ надзоръ плѣнницитѣ ги откарватъ въ селото и ги затварятъ съ букагий на краката въ едни тъмни и непристѫпни кули (зъндани) на войводитѣ. Храната имъ е парче царевиченъ хлѣбъ съ оцетъ или съ кромидъ. Споредъ случая и характера на войводата бивать и отношенията къмъ плѣнницитѣ. Ако не дават исканата сума, то, за да ги заставѫтъ да ѭ дадѫтъ или ако се опитватъ да бѣгатъ, мѫчѫтъ ги; иначе добрѣ се отнасяли съ тѣхъ и често ги взимали за приятели. Ако си внесе исканиятъ вносъ, съ особена церемония се освобождава, нагостяватъ го и съ свои хора го испращатъ дори у дома му. Когато плѣнството се продължи повече, плѣнникътъ се обръща въ робъ и го каратъ да имъ върши полската работа. Работи плѣнникътъ вързанъ, съ надзорникъ на главата цѣлъ день, а вечерьта е пакъ въ затвора.

Спасение, както отъ плѣнството, тъй и отъ робството, може да има или като го убиѫтъ, или като избѣга. За чудо, съселянитѣ на грабителя, сѫщо тъй грабители, просто отъ състрадание често указватъ на плѣнницитѣ начинътъ, по който могѫтъ да избѣгнѫтъ. У арнаутитѣ има обичай, споредъ който единъ човѣкъ, щомъ влѣзне въ една кѫща, се прѣдаде и поиска помощь, той вече остава подъ покровителството на домакинитѣ, които и животътъ си даватъ за него. Има примѣри, дѣто убиецътъ на сина скрива се въ кѫщата на бащата и иска покровителството му. Послѣдниятъ, слѣдъ като узнае работата, нагостява добрѣ убиецътъ на сина си, испраща го дѣто иска и чакъ на раздѣлата му казва, че за напрѣдъ трѣбва да се пази. На този обичай дължѫтъ спасението си онѣзи, на които щастието е помогнѫло да избѣгнѫтъ. Да избѣга нѣкой съ бѣгъ е просто невъзможно, защото при

голѣмия надзоръ скоро ще го узнаѫтъ и ще го стигнѫтъ. Нъ щомъ избѣгне отъ затворътъ и се скрие въ нѣкоя ближна кѫща, той е вече спасенъ. Покровительтъ ще го защити и сигурно ще го занесе въ родното му мѣсто.

Единчкото срѣдство за спасение отъ тия нападения е селото да плаща опрѣдѣленъ катагодишенъ данъкъ на нѣкои отъ войводитѣ на тѣзи дружини или на нѣкои отъ мѣстнитѣ арнаути. У арнаутитѣ има това благородство, че не посѣгатъ на хлѣба на познатъ. Това едно, а главно отъ страхъ на кръвното отмъщение не нападатъ на такова село. Изключение правѫтъ онѣзи войводи, на които фисътъ (родътъ) е посиленъ отъ фиса на покровителя на селото. Въ такъвъ случай покровительтъ самъ явява на селянитѣ, че не е въ състояние да ги брани отъ по-силния врагъ. Единчкото срѣдство за спасение, което остава на селянитѣ, е да вземѫтъ и него за покровитель. Азъ знам примѣръ, дѣто едно село плаща на 3-ма покровители годишно суммитѣ 100, 80 и 60 лири.

Главнитѣ пѫтища за въ зап. Македония на арнаутскитѣ дружини, които дохаждатъ да плѣнѫтъ населението, сѫ два: прѣзъ Бунецъ и прѣзъ Кара-Орманъ. По първия пѫть минаватъ Малесорцитѣ, Мирадититѣ и Долно-Дебранитѣ, а прѣзъ втория — Гор.-Дебранитѣ. Първитѣ, които сѫ по-силни, помного и по-пакостливи, опустошаватъ Кичевско, Тетовско, Скопско, Битолско и Велешко, а вторитѣ — Охридско и отчасти Битолско, Рѣсенско и Кичевско.

Глава III.

Скопската каза.

§ I. Гр. *Скопйе.* — Скопйе е расположенъ на едно равно мѣсто между 2 бърда, високи до 100 метра, въ сѣв. запад. кѫтъ на едноименната му котловина. По-голѣмата часть отъ града е расположена въ впадината, която се образува между тѣзи двѣтѣ бърда. Сѣв. — западната часть на града, именно часть отъ махалата Топаана (Топхана) и новата или Мохаджирската махала, се издига по склона на хълма, който загражда впадината откъмъ западъ. Скопйе има видъ на кржгъ малко продълговатъ отъ сѣверъ къмъ югъ; на дължина има 35 минути, а на широчина 25. Щомъ единъ пѫтникъ отъ желѣзницата, който иде отъ долу, се покаже въ полето при с. Таворъ, испрѣчватъ се прѣдъ очитѣ му първо високитѣ

махали, а послѣ—цѣлиятъ градъ. Понеже градътъ е лишенъ отъ дървеса, пжтникътъ има прѣдъ себе си една грамада отъ бѣли сгради неправилно расхвърлени, вълнообразно разположени: по-голѣмата часть на града е заселена въ вдлъбнжтината, а по-малката—по височинитѣ отъ истокъ и западъ. Видътъ му е доста унилъ. Въ западния край на града на края на височината и надъ самия Вардаръ високо се издига старата крѣпость или „Калето“.

По мѣстоположението си Скопйе има доста голѣма стратегическа сгодность. Западната и источната височини го закриватъ откъмъ Качаникъ и Куманово; откритъ е само откъмъ югъ, по долината на Вардаръ, и откъмъ истокъ, откъмъ долината на р. Пчиня. Обаче, както откъмъ открититѣ тъй и откъмъ закрититѣ страни съ искуствени укрѣпления той може да се направи почти непристжпенъ. Право надъ гърлото на Качаникския проходъ и подъ село Чучеръ има тераса съ остъръ гребенъ. Напослѣдъкъ на тази тераса сж направени доста яки укрѣпления, до които никого не допускатъ. Повече укрѣпления сж направени и други продължаватъ да се правжтъ на истокъ отъ Скопйе малко на лѣво отъ желѣзния пжть (пжтникътъ по желѣзницата ги вижда) за защита на широкия проходъ откъмъ Куманово. Разбира се, че тѣзи укрѣпления иматъ значение само за проходитѣ, а не и за цѣлия този край, защото отъ Църна-гора се бижтъ и двѣтѣ тѣзи укрѣпления. Проходитѣ на Вардаръ и на Катлановo (долината на р. Пчиня) лесно могжтъ да се владѣжтъ отъ височината надъ Блатото при с. с. Блаца и Таворъ, нъ входътъ въ полето откъмъ Конярския проходъ по Кочанския пжть е мжчно забранимъ. Въобще взето Скопското поле прѣдставява открито мѣсто въ стратегическо отношение, защото въ него воджтъ проходи почти отъ всичкитѣ страни. Отчасти този недостатъкъ се допълнява съ положението на баира Водно. Този баиръ се издига на ю. — западъ отъ града. Билото му е плоско и широко, по склона му има много плоски впадини, сгодни за постройки. Отъ него се владѣе цѣлото поле и по-голѣмата часть отъ входоветѣ му. Голѣмитѣ прѣимущества, които прѣдставява този баиръ за защита на Скопйе, сж обърнжли вече вниманието на турскитѣ военни власти.

Въ климатическо отношение положението му прѣдставява много несгодности. Блатото и другитѣ мочурливи мѣста

въ полето правѣтъ климатътъ тежъкъ и нездравъ. Оризницитѣ по Лѣпенецъ надъ града, голѣмитѣ нечистотии и тѣснотата на улицитѣ сж правили въздухътъ още по̀-нечистъ и по-задушливъ. По тѣзи причини тамъ почти всѣкоя година сж върлували болести. Това е една отъ главнитѣ причини на това интересно етнографическо явление, че въ Скопйе сравнително съ голѣмината на града има малко дѣца и населеннето му твърдѣ бавно расте, при всичко че отъ града не става почти никакво изселяване. Ближната Църна-гора отчасти и височинитѣ надъ града защищаватъ го доста добрѣ отъ вѣтроветѣ. Това безвѣтрие, наистина, намалява студътъ зимно врѣме, нъ увеличава жегата прѣзъ лѣтото. Колко послѣднята причина влияе на климата, познава се отъ това, че климатътъ въ ближното Кумановско поле чувствително се различава отъ скопския. Въ самото Скопйе въ сѣвернитѣ му махали „Чаиръ“ и „Топаането“ прѣзъ лѣтото е значително по-хладно, отколкото въ долнитѣ махали. Въобще за климата на Скопйе може да се каже, че той зимѣ е най-мекъ, лѣтѣ най-горещъ, задушливъ и подиръ климата въ Кочани най-не-здравъ въ цѣлия Скопски санджакъ. Напрѣдъ, когато е имало оризници по р. Лѣпенецъ надъ Скопйе, когато край Вардаръ сж били полу-блатиститѣ ливади и когато по-крайнитѣ улици сж били нечисти, той е билъ още по-нездравъ. Мѣстото на самия градъ, както и цѣлиятъ градъ могжтъ да бѫджтъ канализирани.

Обиколката на града е твърдѣ неправилна и нарѣзана; видътъ на града е, наистина, разнообразенъ, нъ не тъй привлѣкателенъ; така непривлѣкателни сж и околноститѣ на града. Хубави мѣста за расходки по тѣхъ нѣма: долината на Вардаръ е пѣсъчлива, полето на около е голо и разработено до самия градъ. Расходкитѣ и сбороветѣ на „*Тасино-чешмиче*“ прѣку Вардаръ въ началото на пролѣтьта и на ливадитѣ — „*Тахталидже*“ надъ града прѣзъ цѣлата пролѣть се правѣтъ отъ нѣмай-кѫдѣ, защото нѣма по-добри отъ тѣхъ.

Прѣзъ лѣтото главното мѣсто за вънкашни расходки оставатъ лозята. Въ лозята Скопяни иматъ колиби или малки станчки дѣто ходжтъ фамилиярно, когато не е опасно, като занасятъ тамъ провизии за обѣдъ и вечеря. Селата Гор. и Дол. Водно съ хладната си вода, чистия въздухъ и съ цебелитѣ си сѣнки могли бихж да станжтъ лѣтни пирги

на Скопйе; нъ за сега гражданитѣ нито мислѫтъ да се ползуватъ отъ тази сгодность за увеселение.

Биѫтъ на очи многото турски гробища, които заграждатъ градътъ отъ всичкитѣ страни. Това явление обясняватъ съ туй, че въ Скопйе трѣбва да сѫ ставали много бойове.

Градътъ е заселенъ на двата брѣга на р. Вардаръ. Главната часть на града е отъ лѣво на Вардаръ, а на дѣсно отъ него е една малка часть, която Скопяни наричатъ „*Картияка*“ или „*Прѣку-мостъ*“. Вардаръ завлиза въ Скопйе подъ „Калето“. Още при влизанието му въ града отъ лѣвата страна е отдѣленъ отъ него единъ язъ, който по-долу пакъ се съединява съ рѣката. Между язътъ и Вардаръ като на острови има хубави сѣнчести мѣста съ кафенета, които слѣдъ врѣме ще станѫтъ най-главното украшение на града.

Отъ лѣвата страна до „адитѣ“ (островчетата) е еврейската махала съ всичкитѣ мърсотии и гнѫсотии, свойствени на еврейскитѣ квартали. Тази нечистотия и близнитѣ *табани* сѫ главната причина на туй, дѣто Скопяни слабо обичатъ да посѣщаватъ тѣзи прѣлестни мѣста. Прѣку „адитѣ“ отъ дѣсно на Вардаръ има нивя. Рѣката тукъ не е ограничена. Понеже още е въ горната часть на града, околнитѣ жители отъ тукъ си лѣѫтъ вода за пиенье. До неотдавна отъ тукъ на долу брѣговетѣ на Вардаръ сѫ били непоправени, всичкитѣ околни кѫщи си хвърляли гюбрето по улицитѣ, и двата му брѣга били не чисти, мръсни. Вардарската махала тогава била най-мизерната и нечистата и отъ нея сѫ бѣгали по-заможнитѣ хора. Неограниченъ и не заграденъ Вардаръ тогава по-често е правѣлъ пакости на близкитѣ кѫщи. Сега това е съвършено измѣнено. Въ по-голѣмата часть отъ течението му, именно отъ моста на долу близо до юго-източния край на града, брѣговетѣ му сѫ добрѣ направени, матката му е стѣснена, улицитѣ край него се поправихѫ, а заедно съ туй се направихѫ и нови кѫщи, кафенета и други здания. Така че сега махалата край Вардаръ е главната часть на града. По улицитѣ край Вардаръ ставатъ главнитѣ расходки на Скопяни, кафенетата край рѣката, макаръ и да сѫ повече по турски вкусъ, сѫ най-посѣщаемитѣ. Който е билъ въ Скопйе прѣди 10 години, сега нѣма да познае улицитѣ му.

Тукъ кѫщитѣ се даватъ съ доста скѫпъ наемъ, когато по-прѣди отъ тамъ сѫ бѣгали по-заможнитѣ хора. Остава още

гуй, щото улицата да се избави отъ несносната кал прѣзъ зимата и отъ праха прѣзъ лѣтото. Двѣтѣ части на града сж съединени съ 4 моста. Първиятъ въ горната часть на града е якъ камененъ мостъ, останжлъ отъ Венецианско врѣме, а останжлитѣ 3 сж дървени направени повече отъ частни благодѣтѣли. Освѣнъ тѣхъ подъ самото Скопйе за желѣзницата е направенъ голѣмъ желѣзенъ мостъ.

Вардаръ е не само голѣмо украшение за Скопйе, нъ е и отъ голѣма важность за него. Нѣкога по Вардаръ на салове се испращало житото отъ цѣлото Скопско въ Солунъ. Което бѣше Велесъ за житната търговия на срѣдна Македония, това бѣше Скопйе за Скопско. Станцията на саловетѣ е била малко подъ града при воденицитѣ. Сега тѣзи сношения съ Солунъ сж прѣкжснжти. Прѣди нѣколко години се пръсна слухъ, че правителството е кроило да съедини съ каналъ изворнитѣ води на Българска Морава чрѣзъ Лѣпенецъ съ Вардаръ, което твърдѣ лесно би могло да стане, защото водопрѣдѣлътъ между Морава и Лѣпенецъ е една малка възвишеность. Въ ущърбъ на Сърбия този каналъ би увеличилъ водитѣ на Вардаръ до толкозъ, щото той да стане плавателенъ, разбира се, при извѣстна регулация. Това още повече щѣше да увеличи търговското значение на Вардаръ за Скопйе.

Освѣнъ Вардаръ прѣзъ Скопйе протича суходолината Серава. Това име срѣщахъ и въ другитѣ градове на Скопско. На всѣкждѣ тъй наричатъ суходолинитѣ, водата на които се образува отъ браздитѣ на града. Водитѣ на Серава сж нечисти, мръсни. Тя си води началото отъ Църна-гора, влиза въ Скопйе въ сѣверния му край и го прѣсича на дължъ отъ сѣверъ къмъ югъ. Въ нея хвърлжтъ нечистотиитѣ отъ поголѣмата часть на града, за туй водата ѝ е мръсна. Серава е зло за Скопйе. Тя издава такава воня, щото въ ближнитѣ до нея кжщи просто не може да се седи лѣтно врѣме. Извѣстниятъ валия Ахмедъ Еюбъ паша се опита да поизкопае матката ѝ, да ѫ покрие отгорѣ и да отвори по нея една улица, нъ него скоро го прѣмѣстихж. Ако това стане, Серава ще стане много полезна, защото ще прѣдставява естественъ и много-воденъ каналъ, който ще прорѣзва цѣлиятъ градъ на дължъ.

Скопйе е единъ отъ голѣмитѣ и важни градове въ Македония, а въ търговско отношение едва ли не заема първо

мѣсто между вѫтрѣшнитѣ градове. При сé това по вѫтрѣшния си видъ и красота той стои по-долу отъ много по-малки нашински градове.

По вѫтрѣшния си видъ и по устройството си той прѣдставява типъ на старъ турски градъ. Улицитѣ му сѫ безъ всѣкакъвъ планъ строени, съвсѣмъ тѣсни, криви, до безобразие кални и прашни. Нетърпими сѫ зимната каль и лѣтният прахъ по Скопскитѣ улици! Падне ли дъждъ, не можешъ да излѣзнешъ на улицата отъ каль; не завали ли прѣзъ нѣколко дни, улицитѣ се замъгляватъ отъ прахъ. Особено кални и прашни сѫ главнитѣ и най-работнитѣ улици на града по край Вардаръ и онази за станцията. Повечето отъ кѫщитѣ му сѫ едноетажни, стари и направени по турски вкусъ и планъ. Въ горнитѣ махали на града, особено въ турскитѣ, кѫщитѣ иматъ пространни градини и голѣма ширина. Градътъ захваща голѣмо пространство сравнително съ кѫщитѣ. Въ народнитѣ умотворения е извѣстно подъ название „*просто Скопйе*“, което му останѫло отъ врѣмето, когато въ него е била чумата и съвършено го запустила, а не отъ лошотията на хората и мѣстото, както нѣкои прѣдполагатъ. До прѣди 16 години въ Скопйе християнитѣ не могли да бѣлосватъ отвънъ кѫщитѣ си. Двуетажнитѣ кѫщи тогава се брояли на пръсти. Сега, обаче, Скопйе значително и бързо се подновява и поправя. Улицитѣ постояно се разширяватъ, нови кѫщи никнѫтъ като гѫби особено въ при-вардарската махала и въ главната улица на Каршияка. Ако продължава да се поправя тъй бързо, Скопйе въ кѫсо врѣме ще се поднови поне въ главнитѣ махали.

За събиране на данъци правителството дѣли Скопйе на 63 махали, всѣкоя отъ които си има свои мухтаръ и свои аази. Отъ тѣхъ 13 мухтари сѫ българи, 1 гъркъ, останѫлитѣ турци.

Ще ѹкажѫ на по-отличителнитѣ черти на всѣкоя отъ махалитѣ.

По-голѣмата часть отъ Каршияка е на ново съградена. По-прѣди тамъ е имало едвамъ 150 кѫщи като колиби. Желѣзницата отвори тази махала. Въ западния ѝ край на едно равно и широко мѣсто е станцията на желѣзницата. Отъ главния мостъ до станцията води една значително широка и права улица, която държи второ мѣсто подиръ крайвардарската. Самата улица, макаръ и да е най-работната,

едвамъ напослѣдъкъ се шосира. При сé това зимѣ *едвамъ* може да се ходи по неѫ отъ каль, а прѣзъ лѣтото ѭ покрива гѫста мъгла отъ прахъ. Близо до станцията на неѫ има 5—6 хотели и кафенета съ хубави градини; по-навѫтрѣ пъкъ има хубави кѫщички и нѣколко кафенета, нъ сé още много мѣста по неѫ оставатъ непоправени. Тази улица и край-вардарската сѫ главнитѣ и най-виднитѣ мѣста въ Скопйе. Консулствата и кѫщитѣ на другитѣ европейци напрѣдъ бѣхѫ по тази улица, а сега се прѣнесохѫ повече край Вардаръ.

На с.-з. отъ тази улица е махалата *Гиази-ментешъ* съ една улица по срѣдата. Подиръ Мохаджирската тя е най-бѣдната. Напрѣдъ тукъ живѣли повече цигани, отъ което тя е извѣстна въ Скопйе подъ назазванието *циганска-махала.*

На ю.-и. отъ главната улица е *Прѣку-мосткатa* махала и на края — *Мохаджирската* — и двѣтѣ нови. Близо до голѣмата улица въ Прѣку-мость живѣѭкъ по-виднитѣ прѣкумостчани, а по-голѣмата часть отъ неѫ населяватъ пришелци селяни. Мохаджирската махала е расположена най-долу край Вардаръ до желѣзницата. Тя е най-новата махала, доста добрѣ регулирана; има и джамия. Кѫщитѣ ѝ сѫ прости. Отъ неѫ на долу сѫ бахчитѣ.

Каршияка има това прѣимущество прѣдъ онази часть на Скопйе, която е расположена отъ лѣво Вардаръ, че е на открито мѣсто, та лѣтѣ въ неѫ е по-прохладно и по-добрѣ за живѣние. Станцията ѝ дава още по-голѣмо прѣимущество. Турскитѣ гробища, които ѭ ограничаватъ отъ юго-истокъ, не даватъ ѝ да се разширява; иначе би се уголѣмила още повече.

Отъ моста право на горѣ като продължение на главната Прѣку-мостска улица и прѣзъ южния край на чаршията се спуска друга улица за въ калето. Тя е третата улица въ Скопйе. Въ горния ѝ край подъ самото кале сѫ направени редъ магазии отъ беледието (градскиятъ съвѣтъ) едни отъ найдобритѣ въ Скопйе. Въ една отъ тѣхъ е телеграфо-пощенската станция. Въ най-горния си край тая улица излиза на една широка на върхъ западното тепе равнина, която се простира прѣдъ вратитѣ на калето и която се издига надъ цѣлото Скопйе. Тукъ е пазарището. Въ с.-и. край на тази равнина о сараятъ, който заема широко пространство и който се строи сега на ново.

Въ жгъла между тази улица и горната часть на Вардаръ отъ каменния мостъ на горѣ е еврейската махала. Не считамъ за нуждно да описвамъ тази махала, защото самото ѝ име е достатъчна характеристика за мизернитѣ ѝ улици. Въ края на тази махала близо до улицата за накждѣ правителственния домъ е старата българска църква въ Скопйе св. Димитъръ, въ която се черкуватъ Прѣку-мостчани и старцитѣ отъ Варошъ, на който е мжчно да чакатъ дългата литургия въ катедралната църква.

Ближната до *Вардаръ махала* се нарича *Варошъ* (Варошъ се наричатъ главнитѣ махали въ всичкитѣ градове въ Скопско. То е останжло отъ врѣмето, когато сръбскитѣ господари владѣли тази страна). Въ тази махала е главната църква въ Скопйе св. Богородица, тя е главната християнска махала, тукъ сж българската и гръцката митрополии. На с.-и. отъ неж се захващатъ турскитѣ махали, а на сѣверъ е чаршията.

Чаиръ и *Топаана* сж крайнитѣ сѣверни махали на Скопйе. Отъ Варошъ ги отдѣля чаршията, а за прѣдѣлъ между двѣтѣ служи р. Серава. Чаиръ е сравнително нова махала. На мѣстото ѝ нѣкога сж били „чаири“ т. е. необработени мѣста покрити съ трѣва, отъ което и махалата е добила названието си. Цѣлиятъ Чаиръ и по-голѣмата часть отъ Топаането сж български. Като се намиратъ по-близо до Църнагора, тѣзи махали иматъ по-добра вода; а понеже мѣстото имъ е по-високо отъ онова на Варошъ, въздухътъ имъ е почистъ и лѣтѣ тамъ е значително по-хладно. Отъ Варошъ за „Чаиръ“ се ходи за 15—20 минути прѣзъ чаршията. Чаиръ и Топаане сж били най-здравитѣ български махали И сега, нъ особено напрѣдъ, Чаирчани много теглжтъ отъ турчулята, кога иджтъ въ Варошъ, защото принудени сж да минаватъ прѣзъ турски махали.

Скопската чаршия е твърдѣ просторна и сравнително съ града има много дукяни, което показва, че търговията е доста развита Има 1150 дукяни, а на 5000 кжщи толкова дукяни сж твърдѣ много. Чаршията е доста неправилно расположена, дукянитѣ сж повечето стари, магазинитѣ сж още редкость. Освѣнъ това има много дукяни и по махалитѣ.

Вода въ Скопйе нѣма въ изобилие. Чешмитѣ тукъ сж редкость. Такива има само въ горнитѣ махали, дѣто водата е докарана отъ височинитѣ надъ града. Голѣми чешми

има и въ „калето“ отъ водата, която е донесена съ водопроводъ. Този недостатъкъ лесно се поправя, защото околноститѣ на Скопйе сж богати съ вода, пъкъ и самата Черна-гора не е много далечъ. За сега този недостатъкъ се допълнува отчасти съ водата на Вардаръ. Скопяни пиjтъ вода само отъ бунари, водата въ които дохажда отъ Вардаръ, като се прѣцѣжда прѣзъ земята. Самата вода на Вардаръ до Скопйе е много чиста и добра за пиенье, защото до тукъ почти никждѣ не минава прѣзъ блатисти мѣста: а понеже и почвата на града е пѣсъчлива, то като се прѣцѣжда прѣзъ пѣсъцитѣ, тя още повече се прѣчиства.

Скопйе брои 48,500 жители съ около 5,000 кжщи, 1150 дукяни, 50 фурни, 45 ханища, 3 бани. Населението му бързо расте отъ многото пришелци, които постояно дохаждатъ тукъ отъ разни мѣста. То състои отъ турци, арнаути, българи, евреи и цигани.

Мохамеданитѣ арнаути и турци сж почти слѣни. Говорjтъ повечето турски, нъ знаjтъ и арнаутски. Скопйе е крайниятъ источенъ градъ, дѣто арнаутскиятъ езикъ се говори по чаршията. Тукъ има 25 — 30 кжщи чисти арнаути христиани отъ Миридититѣ и Дукянцитѣ; тѣ сж извѣстни подъ названието „*латини*“. Латинитѣ си иматъ своя цръква и свой владика и сж подъ покровителството на Австрийския консулъ.

Турцитѣ занимаватъ обществени длъжности или стоjтъ безъ работа. Тѣзи, които сж безъ работа, се прѣхраняватъ съ недвижими имущества, които имъ останjли отъ старо или които сж усвоили отъ нѣкого. Има, обаче, и занаятчии, а и много търговци. Сарачитѣ, налбантитѣ ахтаритѣ, берберитѣ и др. нѣкои на всѣкждѣ сж турци. Тукъ повече отъ всѣкждѣ другадѣ по насъ има турци търговци и дукянджии. Диви сж, наистина, тукашнитѣ турци, нъ не сж тъй свирѣпи, както напр. турцитѣ въ Велесъ, Прилѣпъ и Битоля. Бжди съ по-наведена глава, прави ихтибаръ и политика, ти ще можешъ да живѣешъ на всѣкждѣ спокойно. Въ града и околностьта на Скопйе е много по-безопасно, отколкото въ по-напрѣднjлитѣ у насъ градове. Напослѣдъкъ и между турцитѣ почнж да се явява извѣстна интелигенция. Младежи, излѣзли отъ училище и много тѣхни подражатели, обличатъ се по европейски, въ постjпкитѣ и дѣлата се силjтъ да се покажjтъ, че сж отъ „алафрангата“. Въ сърдцето и душата си, обаче, тѣ пакъ си оставатъ турци.

Евреитѣ за сега сѫ малко, нъ сѫ доста яки и силни. Макаръ и да не е още търговията въ ржцѣтѣ имъ, сé пакъ бѫджщето е тѣхно. Обществото имъ постояно се уголѣмява отъ Солунски пришелци. Скопйе се смѣта за Арнаутлукъ. Отъ вънъ го смѣтатъ 2—3 пѫти по-диво мѣсто отколкото е въ сѫщность. За туй голѣми търговци евреи още не дохаждатъ отъ Солунъ. Слѣдъ години, когато Скопйе се уреди, такива търговци ще надойджтъ много и, безъ съмнѣние, тѣ скоро ще вземѫтъ търговията въ ржцѣтѣ си.

Българитѣ съставяватъ болшинството на християнското население, българскиятъ езикъ е еднакво распространенъ съ турския. Занаятитѣ сѫ повечето въ тѣхни ржцѣ, а мнозина български търговци заематъ едни отъ първитѣ търговски мѣста.

Животътъ на българитѣ, както и на турцитѣ, до скоро си вървѣлъ по старому. Причината на това сѫ били болшинството и силата на турския елементъ, прѣдъ който българитѣ сѫ били изгубени. Това влияние на турския елементъ се е отразило дори и въ частния животъ на послѣднитѣ. Мѫжьетѣ сѫ страхливи, непрѣдприемчиви, изгубени хора, които нѣматъ увѣреность въ себе си, въ способноститѣ си. Фамилиярниятъ имъ животъ и сега почти е наредень по турски. Женитѣ, освѣнъ дѣто сѫ длъжни да вършѫтъ на своя отговорность и по своя инициятива всичкитѣ домашни работи, осѫдени сѫ още на вѣченъ затворъ. Ревнивостьта—взаимното недовѣрие у фамилиитѣ —е отличителна черта въ фамилиярния животъ на Скопяни. Чужденцитѣ, особено младежитѣ, трудно намиратъ кѫщи подъ наемъ. Наистина, Скопяни не обичатъ да даватъ кѫщитѣ си подъ наемъ, защото още се крѣпѫтъ и сѫ добрѣ въ материялно отношение, нъ край това една отъ причинитѣ на тази тегавость въ отношенията къмъ чужденцитѣ е фамилиярното недовѣрие на Скопяни. И днесь още чужденецътъ нѣма да намѣри онази гостоприемность, онази любезность въ отношенията къмъ гоститѣ и ново-познатитѣ хора, каквато се срѣща другадѣ по нашитѣ мѣста. Както и другадѣ, тукъ мѫжьтъ е господарь, жената подчинена работница. Това притѣснено положение и затворническиятъ животъ сѫ твърдѣ много повредили на женския полъ въ Скопйе. Момитѣ и женитѣ малко по-горѣ стоѫтъ отъ селянкитѣ и едвамъ могѫтъ да посрѣщнѫтъ прилично единъ гостинъ. На изгледъ се прѣдставяватъ груби, непривлѣкателни, съ тѫпо изражение на лицето; при срѣщитѣ съ хора се показватъ твърдѣ несъоб-

щителни и отстранчиви, като подивѣли. За забѣлѣзване е, че момитѣ сѫ порядочни на видъ и доста здрави. Щомъ се жени мома, особено слѣдъ като роди 1—2 дѣца, не можешъ да ѭ познаешъ, когато ѭ видишъ. Нѣма статистика, нъ се забѣлѣзва и така, че смрътностьта у женитѣ е по-голѣма отколкото у мѫжьетѣ; освѣнъ това женитѣ сѫ значително по-малки на ръсть сравнително съ мѫжьетѣ.

Въ облѣклото, обращенията на женитѣ, въ увеселенията, отношенията и вкусоветѣ на мѫжье и жени силно личи турско влияние, даже турски характеръ. До скоро врѣме най-раскошниятъ и най-любимъ нарядъ на чорбаджийскитѣ моми и невѣсти сѫ били чисти арнаутски костюми съ пафти и съ разни златни и срѣбърни украшения. Чинтиянитѣ и тукъ сѫ били почти като народна дрѣха, както е по останѫлитѣ градчета въ Скопско. Тѫпанътъ е още въ голѣмо употрѣбение, турскитѣ пѣсни съвсѣмъ бѣхѫ истикали българскитѣ, които сега почнѫхѫ да се въвеждатъ като модни пѣсни.

Обаче напослѣдъкъ въ живота на семействата, въ уредбата и мобилировката на кѫщитѣ, въ облѣклото и въ всѣко отношение се забѣлѣзва силно промѣнение повече подъ влиянието на чужденцитѣ, които постояно дохаждатъ въ Скопйе.

Властитѣ (15—16 кѫщи) и гърци прѣселенци (3—4 кѫщи) сѫ безъ значение.

Нѣма съмнѣние, че като се описватъ нашитѣ градове, не може и дума да става за промишленость въ сѫщинската смисъль на тази дума. Занаятитѣ, въ които се изработватъ най-необходимитѣ нѣща за животъ и облѣкло, съставяватъ промишленостьта на градоветѣ по нашинско. Въ Скопйе между другото се шиѭтъ добри шаечни дрѣхи за арнаутитѣ, правѭтъ се хубави цигарлъци, които се носѭтъ въ околнитѣ градове. Чрѣварството го има само въ Скопйе. Въ една първобитна фабрика вънъ отъ града се обработватъ говежди черва, които се испращатъ въ Пеща и въ Вѣна. Нѣкога сѫ се испращали нѣколко десетки товари изработени черва, нъ сега тази промишленость значително е отпаднѫла. На двѣтѣ фабрики се изработва доста много гайтанъ, който се распродава най-много въ Горна-Албания. Гайтанътъ се обработва съ чаркове, както въ при-балканскитѣ градове, отдѣто сѫ и донесени тѣзи чаркове.

По географическото си положение Скопйе е прѣдназначенъ да бѫде голѣмъ търговски центъръ.

Ако се сѫди по простора на мѣстата, на които той служи за търговски центъръ, той би трѣбвало да бѫде първъ вѫтрѣшенъ търговски градъ въ Европейска Турция. Желѣзницата и другитѣ сгодности за съобщения, които притежава, още повече му помагатъ за развитието на търговията. И дѣйствително, нѣкога той е билъ единственият търговски центъръ за околнитѣ мѣста. Нъ сега при всичкитѣ сгодности на положението му, той далечъ не играе онази рола, за която е прѣдназначенъ. Като се намира на мѣстото, дѣто се срѣщатъ двѣтѣ желѣзници, които свръзватъ Македония съ Европа. той е прѣдназначенъ да бѫде центъръ на търговски съобщения по суша на Македония съ Европа, той трѣбва да стане вторъ Солунъ. Главната причина на този застой е тази, че въ Скопйе нѣма голѣми капиталисти търговци. Мѣстнитѣ жители сѫ слаби съ капитали, нерѣшителни и непрѣдприемчиви въ търговскитѣ работи. Пришелцитѣ сѫ повечето хора отъ околнитѣ мѣста, дошли да търсѫтъ прѣхраната си съ работа. Пришелци търговци въ собствената смисъль на тази дума, които да сѫ дошли въ Скопйе да турѫтъ въ работа капиталитѣ си, тукъ още нѣма, защото, както видѣхме по-напрѣдъ, Скопйе още се смѣта за дивъ Арнаутлукъ. Най-много отъ пришелцитѣ сѫ Велешани, които сѫ най-голѣмитѣ търговци въ града. Нѣма съмнѣние, обаче, че туй не ще бѫде за дълго врѣме, защото Скопйе въ търговско отношение прѣдставява плодородна, нъ още незачекнѫта нива, която ще привлича много чужденци.

Положителни свѣдѣния за простора на търговскитѣ обороти на Скопйе не могѫтъ да се добиѫтъ. Консулитѣ за съставяние своитѣ рапорти си служѫтъ съ даннитѣ, които имъ доставяватъ нѣкои отъ мѣстнитѣ търговци, — това е системата за изслѣдвание търговията въ всичкитѣ градове въ Турция. Споредъ единъ отъ тѣзи търговци Скопйе прави джиро до 800,000 л. т. годишно, отъ които 400,000 л. т. сѫ само за колониалнитѣ стоки. Цѣлиятъ Скопски виляетъ прави съ европейски и колониални стоки джиро до 2,500,000 лири. Недоимъкътъ се допълнява отчасти съ печалбата, която донасятъ отвънъ гурбетчиитѣ. Понеже гурбетчилъкътъ въ Скопйе е много развитъ, гурбетчиитѣ се връщатъ въ мѣстото си почти всѣка година и носѫтъ доста нови капитали, та недоимъкътъ отъ внесенитѣ и изнесенитѣ стоки се допълнява значително съ тѣзи капитали. Само Скопскиятъ санджакъ брои

10—12,000 гурбетчии. Пастиритѣ, които зимно врѣме ходѫтъ въ по-топлитѣ мѣста съ стадата си, а прѣзъ лѣтото пакъ се връщатъ, майсторитѣ и други родъ работници, които врѣменно ходѫтъ на вънъ за работа, чиновницитѣ въ правителството и пр. тъй сѫщо помагатъ до извѣстна степень за уравновѣсяването стойностьта на внесенитѣ и изнесенитѣ стоки.

Скопйе върти търговия вънкашна съ Вѣна, Солунъ и съ околнитѣ градове. Търговията съ Вѣна е още слаба. Причината на това е първо, че нѣма капиталисти търговци и второ, че солунскитѣ евреи, търговци, систематически прѣчѫтъ на скопскитѣ да иматъ прави сношения съ Европа. За да държѫтъ въ ржцѣтѣ си като монополъ търговията съ Европа, солунскитѣ евреи во главѣ съ прочутитѣ Братя Латини систематически конкурират съ всичкитѣ наши търговци, които сегизъ-тогизъ се опитватъ да свържѫтъ сношения направо съ Европа. Щомъ се извѣстѫтъ, че нѣкой българинъ търговецъ въ Скопйе или Солунъ донесълъ стоки направо отъ Европа, съгласяватъ се и заедно свалятъ пяцата на тази стока и заставяватъ търговецътъ да продаде стоката пакъ тѣмъ, за да не се опропасти. Понеже тѣ сѫ голѣми капиталисти, а нашитѣ слаби и не могѫтъ да посрѣщатъ голѣми загуби, въ тази конкуренция евреитѣ сѫ всѣкога побѣдители. Освѣнъ това, като по-опитни въ търговията и по-извѣстни въ Европа, тѣ правѫтъ имъ разни интриги и спекулации прѣдъ голѣмитѣ европейски кѫщи. Що се отнася до конкуренцията имъ съ скопскитѣ търговци, тѣмъ помага срѣщу парично възнаграждение и компанията на источнитѣ желѣзници. Въ конкуренцията на солунчани съ скопяни прѣимуществото трѣбваше да бѫде на страната на скопянитѣ, понеже разноскитѣ за прѣнасяние стокитѣ отъ Скопйе до Солунъ значително би подигнѫли цѣната на солунскитѣ стоки. За да избѣгнѫтъ тази несгодность, съ общи срѣдства солунскитѣ евреи се съгласили съ компанията, щото срѣщу едно общо възнаграждение кирията на стокитѣ до Солунъ да е сѫщата, каквато и до Скопйе. Прѣдъ тѣзи прѣчки отъ страна на евреитѣ търговски сношения направо съ Европа за скопскитѣ търговци сѫ възможни само, когато тѣ се сдружѫтъ и по такъвъ начинъ сп създадѫтъ по-голѣми капитали. За сега съ Вѣна и Лондонъ работи българската търговска кѫща на Бр. Дапчеви, която е и първата такава въ Скопйе. Има още други 2—3

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

такива, макаръ и малко по-слаби, търговски кѫщи. Понеже главното значение на новата сръбска желѣзница за търговията на Скопйе състои именно въ това, че тя ще помогне на тукашнитѣ търговци да отворѭтъ търговски сношения направо съ Европа, отъ горѣизложеното се вижда, че тя малко полза е принесла за развитието на търговията на Скопйе. Тя не му помогнѫ и за развитието търговскитѣ сношения съ Сърбия главно поради прѣчкитѣ, които се срѣщатъ на границата.

По-горѣ споменѫхъ нѣщо за историята на търговскитѣ сношения съ Солунъ. Видѣхме, че до откриването на желѣзницата, когато сношенията се водѣхѫ съ кираджии, Скопйе е билъ посрѣдникъ на цѣла Сѣв.-Албания и часть отъ С.-западна Македония. Отъ тогава животътъ се измѣни доста, яви се по-голѣма нужда отъ солунски стоки, отъ което търговскитѣ му сношения съ Солунъ се увеличихѫ. Заедно съ това, тя намали значението на Скопйе като посрѣдникъ на търговията между Солунъ и Македония. Съ желѣзницата Солунъ станѫ близъкъ и малко по-живитѣ търговци захванѫхѫ да отиватъ направо отъ тамъ да си купуватъ стоки. Отъ Скопйе останѫхѫ да купуватъ такива стоки само посрѣдственитѣ и слаби търговци, които не могѫтъ да идѫтъ въ Солунъ. Въ Турция нѣма статистически данни, по които би могло да се разбере движението на търговията до и подиръ старата и новата желѣзница и по които, слѣдователно, да се опрѣдѣли просторътъ на търговията съ фактически данни. Прочее, волею-неволею трѣбва да се ограничимъ съ общи расѫждения или съ приблизителни цифри, каквито могѫтъ да доставѭтъ търговцитѣ. Както се вижда отъ даденитѣ въ началото на тази статия приблизителни цифри за търговското движение въ Скопйе, отъ солунскитѣ стоки първо мѣсто заематъ колониалнитѣ стоки, джирото на които съставява половината отъ онова на всичкитѣ други стоки. Дѣйствително, главнитѣ търговски кѫщи и магазии въ Скопйе сѫ за колниални стоки. Животътъ на населението въ онази територия, която влиза въ района на скопската търговия, е още първобитенъ, нуждитѣ отъ европейски стоки за облѣкло и украшения било за хората, било за кѫщитѣ сѫ малки, за това търговията на Скопйе съ манифактурни стоки е слаба. Тукъ още нѣма голѣми магазии съ такива стоки, търговцитѣ съ тѣхъ сѫ още слаби,

защото и работата е такава. Така че Скопйе си остава още главнимъ образомъ центъръ на вѫтрѣшната търговия за околнитѣ по-малки градчета. Привеждамъ описание на търговскитѣ сношения съ тѣзи градчета.

Отъ Куманово се купува жито, дрѣбенъ и едъръ добитъкъ за скопскитѣ касапи и за на вънъ; купуватъ ощє вълна, масло, кожи (овчи и ярешки), които чрѣзъ скопскитѣ търговци се носѫтъ въ Солунъ; клашни, които се изработватъ въ Куманово и въ нѣкои отъ селата, които клашни се спродаватъ въ Горна-Албания. Скопйе е центъръ на житната търговия отъ всичкитѣ *околни полета*. Тукашнитѣ житари, като по-голѣми капиталисти, централизирали цѣлата житна търговия на Скопско. Само Овче-поле праща житата си въ Велесъ чрѣзъ Латиновитѣ агенти въ Св. Николе или прѣзъ Щипъ направо за Солунъ.

Обратно, отъ Скопйе за Куманово се носѫтъ европейски стоки, мѣстни платна за долни дрѣхи, дърва за градиво зеленчукъ, желѣзарски работи и др. т.

Съ направата на желѣзницата вносната търговия на Скопйе за Куманово се увеличи и постепено се увеличава, а износната продължава да се намалява. Европейскитѣ стоки се пращатъ по желѣзницата, нъ по-дрѣбнитѣ стоки за по-ефтино ги пращатъ съ коли.

Отъ Паланка се изнася въ Скопйе: масло, сиренье, вълна за Шкодра, кожи за Солунъ, круши, сливи и други нѣкои дрѣбни произведения; а се внасятъ отъ Скопйе сѫщитѣ произведения, които купува и Куманово, съ исключение на дърва за градиво и зеленчукъ.

Търговскитѣ сношения се водѫтъ съ кираджии и колари, които минаватъ подъ Куманово по описания пѫтъ.

Отъ Кратово се внасятъ нѣкои дрѣбни работи, а се изнасятъ за Кратово европейски стоки и платна.

Сношенията на Скопйе съ Паланка и Кратово сѫ по-слаби, защото тѣзи два града пазаруватъ повечето въ Щипъ.

Отъ Кочани се изнасятъ въ Скопйе: оризъ, вълна, масло, кожи; а внасятъ се малко европейски стоки. Сношенията между Скопйе и Кочани се водѫтъ чрѣзъ кираджии. Кираджиитѣ отъ Кочани, които дохаждатъ тука редовно всѣки пазарь, връщатъ се повечето праздни, а нѣкои носѫтъ за тамъ пѫтници и стоки съ твърдѣ малка кирия, което показва,

че износната търговия на Скопйе за Кочани е по-слаба отъ вносната.

Съ Щипъ има твърдѣ малко сношения, защото, както видѣхме и ще видимъ пакъ, Щипъ е самостоятеленъ търговски центъръ въ Скопско.

Малки сж сношенията му и съ Велесъ. Отъ Скопйе се носи въ Велесъ грахъ и овощия, а отъ тамъ се донася въ Скопйе шарлаганъ, ракия и сапунъ (лоенъ сапунъ).

Отъ Тетово се изнасятъ въ Скопйе овощия, грахъ, восъкъ, кожи, вълна, сиренье, масло, грънчарски сждове, оржжия и др., а се внасятъ въ Тетово европейски стоки, жито (въ гладнитѣ години), вино и зеленчукъ, когато най-рано излѣзе въ Скопйе.

Отъ Порѣче се носѫтъ въ Скопйе дъски, овощия, които падатъ по-долу отъ Тетовскитѣ, урда, масло и сиренье, така сѫщо отъ долно качество, кожи отъ дивячъ и др. Сношенията съ Порѣче сж слаби поради голѣмитѣ опасности по пѫтищата. При по-сгодни съобщения тѣзи сношения могѫтъ двойно и тройно да се увеличѫтъ. По причина, че пѫтуването отъ Битоля за Дебъръ е много опасно, този послѣдният градъ води по-голѣмата часть отъ търговията си съ Скопйе, макаръ и да му е Битоля естественъ търговски центъръ. Въ Скопйе се носѫтъ отъ Дебъръ: кожи овчи и козьи и отъ дивячъ, вълна, масло и ножове, въ замѣна на което отъ Скопйе купуватъ европейски стоки, жито, царевица, пастърма (въ Скопйе се правѫтъ до 12,000 мърши пастърма), вино (повече въ Рѣканско) и др.

Търговскитѣ сношения на Скопйе съ Горна-Албания сж доста обширни. Отъ тамъ се донасятъ слѣднитѣ по-главни произведения: кожи отъ дивячъ и отъ дрѣбенъ добитъкъ (най-много отъ Нови-Пазарь), волове и конье (най-много отъ Нови-Пазарь и Гиляни), дървенъ материялъ за градиво и гориво, който се донася съ вагони (най-много отъ Качаникско и Гилянско, често дори и отъ Митровица), жито отъ Гиляни, което чрѣзъ тукашнитѣ житари се прѣпраща въ Солунъ, хубаво масло и сиренье (отъ Сеница и Нови-Пазарь), които се носѫтъ тукъ въ кръбли и тулуми и които се прѣдпочитатъ отъ всѣкое друго сиренье и масло, защото сж хубави, макаръ и да сж малко по-скѫпи сравнително съ другитѣ; тънки копринени платна и разни украшения изработени отъ тѣхъ (най-много отъ Призренъ); сливи отъ Гилянско и восъкъ, кой-

то се носи тукъ въ голѣмо количество и се разнася по много градове въ Македония.

Отъ Скопйе въ Горна-Албания се носѫтъ главно слѣднитѣ произведения: европейска стока, гьонове и кондури навсѣкѫдѣ, конопь и ленъ най-много въ Призренъ и Принщина, зеленчукъ въ мѣстата, дѣто работи желѣзницата, вино, вѫжарски работи, гайтанъ, нѣкои видове дрѣхи и други дрѣбулии. Въ неплодородни години Гор.-Албания дига много жито, особено царевица, която се купува отъ Скопйе. Пяцата на царевицата, даже и на житото въ Скопйе, много зависи отъ плодородието въ Гор.-Албания. Понеже мѣстото е диво, пѫтуването страшно и стоението тамъ опасно, скопски и други вънкашни търговци тамъ не смѣѫтъ да стѫпѫтъ, исключая нѣкои Велешани, които напослѣдъкъ захванѫхѫ да проникватъ и въ тѣзи най-диви мѣста. За пазарување съ горнитѣ стоки иджтъ повече Арнаутитѣ и Сърбитѣ отъ Гор.-Албания.

Въ Скопйе има нѣколко търговци или агенти на търговци отъ Шкодра, които събиратъ отъ тукъ вълна и ѫ прѣпращатъ тамъ. Край тѣхъ често ще видишъ въ Скопйе продавци на особенъ хайверъ отъ единъ видъ риба въ Шкодранското езеро, която се нарича *скоранче.* Продаватъ го по 40 гроша ока̀та. Съ риба Скопйе се снабдява отъ блатото, нъ често, особено прѣдъ Благовѣщение и други голѣми праздници, носѫтъ много риба и отъ Дойранъ. Охридска риба тукъ не дохажда.

Главнитѣ мѣстни стоки, които Скопйе изважда на вънъ, сѫ тѣзи. Вълна, купувана отъ Скопско, Тетовско и другадѣ около 400,000 оки; купуватъ ѫ повече Шкодранскитѣ търговци. Пастърма около 10,000 мърши, която се носи най-много въ Дебъръ и Дебърско. Тамъ пастърмата е най-любимото месно ястие даже прѣзъ горещото лѣто, види се отъ туй. че тя е по-ефтина, пъкъ и мѣстото е хладно, та може да се яде. Само въ Скопското поле лѣтно врѣме пасѫтъ до 10,000 глави, малка часть отъ които се продаватъ на-живо. а по-голѣмата часть отъ тѣхъ закалятъ, и месото правѫтъ на пастърма. Виното е едно отъ главнитѣ мѣстни произведения, а винарството е единъ отъ голѣмитѣ источници за богатство въ Скопйе и Скопско. Градътъ съ селата изважда до 20,000 товара вино, отъ което 15,000 товара се пращатъ вънъ, а именно: въ Горна-Албания, Рѣканско и другитѣ околни градчета; около 3000 товара въ Босна за

Австрийцитѣ, които доста високо цѣнѩтъ скопското вино; а напослѣдъкъ, поради унищожението на лозята въ Сърбия отъ филоксерата, и тамъ се внася доста много вино.

Напрѣдъ пазарището за вино е било по-просторно, конкурентитѣ му сѫ били по-малко и за туй произвеждането на вино е било по-голѣмо. Съ новитѣ граници пазарището му значително се намали. Впрочемъ, когато Турция сключи по-износенъ за себе си договоръ съ Сърбия, когато тарифитѣ по желѣзницитѣ се намалѩтъ и когато митническитѣ тарифи и самитѣ пограничи митници се уредѩтъ по-добрѣ, Сърбия ще дига повече вино отъ Скопйе. Освѣнъ дѣто пазарището му се ограничи, нъ и конкурентитѣ му се увеличихѫ напослѣдъкъ. До прѣдч 10 — 15 години лозя сѫ се садили само по склоноветѣ и въобще тамъ, дѣто почвата е много благоприятствувала на лозарството. Въ полскитѣ и планинскитѣ мѣста лозата е била неизвѣстна. Напослѣдъкъ лозя почнѫхѫ да садѩтъ въ по-голѣмо или по-малко количество на всѣкѫдѣ, неисключая и Гор.-Албания, дѣто напрѣдъ се е изнасяло най-много вино подиръ Босна.

Скопското вино е по-гѫсто отъ Пѫтелейското (въ Битолско), по-слабо отъ Гуменджанското и Нѣгушкото, трайно и много пивко, по-пивко отъ тритѣ горѣ-изброени вина. Прочутото скопско вино, което се ползува съ голѣма слава и извѣстность въ Сърбия, Босна и Македония се изважда само отъ 4 Скопски села: Нерѣзи, Любанци, Кучково и Никищани. Другото вино е отъ обикновенитѣ. Пръчки отъ скопскитѣ лози се садѩтъ въ всичкитѣ околни градчета, нъ не даватъ такова вино. Ракията е по-долна отъ Велешката. Понеже виното се цѣни и продава добрѣ, ракия се приготовява по-малко отколкото въ Велесъ.

Пазарътъ става въ вторникъ; той е много голѣмъ и силенъ и надали ще има въ нѣкой другъ градъ въ Македония толкозъ силенъ пазарь. Въ четвъртъкъ става половина пазарь за по-близкитѣ околни мѣста. Отличителна черта въ пазарлъка въ Скопйе е тази, че повече отъ всѣкѫдѣ другадѣ тукъ търговцитѣ продаватъ стоки на едро и на дрѣбно. Една отъ причинитѣ на това явление въ скопския пазарь сѫ турскитѣ търговци. които свалятъ цѣната на стокитѣ, за да си отварѩтъ работа. Като притежатели на недвижими имущества, тѣ се задоволяватъ и съ малки печалби отъ дукянитѣ

си. Нъ най-главната причина на това е несъгласието и взаимната конкуренция на търговцитѣ.

Скопйе е старъ градъ. Любознателниятъ читатель може да се увѣри за това отъ Българската История. Всѣкакви прѣдания по историята му се изгубили за днешното поколение въ дрѣвностьта на града, та слабо се знае нѣщо за името му, както и за историята на развитието му. Сжществува у мѣстнитѣ жители вѣрвание, че нѣкое врѣме градътъ не е билъ тъй на купъ, както е сега и не на сегашното мѣсто, а е билъ расположенъ на дължъ покрай политѣ на Църнагора, отдѣто постепено е слизалъ на долу и се заселилъ на сегашното си мѣсто. Колко е вѣроподобно това вѣрвание, не знаж, нъ други факти потвърждаватъ, че тукъ сж били заселени хора отъ дрѣвность, нъ кой знае какви. Тъй напр. въ едно мѣсто до пазарището прѣдъ Катлановия ханъ сж били ископани много тухли отъ здание, подъ тѣхъ сж били намѣрени и човѣшки кости. Прѣдполагатъ, че на това мѣсто е имало латинска цръква. Половината Пайко-маале прѣдполага се да е била еврейски гробища. Прѣди 4 години, като копаяли темелитѣ на една кжща въ тази махала, намѣрили кости и гробове съ надписи подобни по почерка на еврейско писмо, което, впрочемъ, не могли да прочетжтъ и самитѣ евреи. Споредъ Салнамето на Косовския виляетъ старото му име било *Торесиумъ*. Юстиниянъ, който билъ родомъ отъ Скопското село Таворъ, го нарекълъ *Първа*-Юстинияна, а Византийцитѣ по-подирѣ го нарекли *Скута*. Въ врѣмето на Султанъ Базида, който имаше столицата си въ Одринъ, прочутиятъ везиръ Мурташъ-*паша* го прѣвзелъ, украсилъ съ много джамии, заселилъ го съ много турци колонисти и го нарекълъ *Юскюбъ*. Царь Муратъ, като дошълъ въ Скопйе, тоже то украсилъ съ много джамии.

Разглежданъ единъ градъ отъ днешна гледна точка, най-важни паметници въ него ще бждатъ онѣзи на науката, искуствата и занаятитѣ. Още ли нѣма такива паметници и забѣлѣжителности въ единъ градъ, населението въ него е още назадъ въ просвѣщението, а ако ги нѣма съвършено, той кисне въ невѣжество. Въ прѣдметната на описанието ми область Географътъ да не търси подобни паметници. Ако нѣкждѣ се споменуватъ, името имъ ще се туря въ ограничена смисъль на думата, тѣ ще бждатъ паметници, които да покажжтъ нѣщо отъ минжлото на града или на страната, свър-

зано съ нѣкое политическо събитие или съ нѣкоя суевѣрна случка.

Скопйе, като старъ градъ и важенъ исторически пунктъ, трѣбва да има много паметници отъ послѣдния родъ. Обаче, нѣмахъ възможность да ги издирѫ и изучѫ. Ще покажѫ само на нѣкои, които случайно съмъ узналъ.

На първо мѣсто по старина стои „калето“, което прѣдставява една отъ първитѣ и най-яки крѣпости по насъ. Увѣряватъ, че вѫтрѣ въ него по стѣнитѣ на разнитѣ му отдѣления имало много важни надписи, между които и словѣнски останѫли отъ стари врѣмена. Входътъ въ калето е запрѣтенъ, за туй малцина знаѭтъ, какво е то отвѫтрѣ. По-скритѣ надписи старателно се укривали отъ чужденцитѣ посѣтители.

Вѫтрѣ въ калето има гробъ, извѣстенъ подъ името *Айдаръ-баба*. За происхождението на този гробъ ето какво вѣрватъ въ Скопйе. Когато турцитѣ прѣвзимали Скопйе, силна турска войска обиколила калето, нъ не могла да го прѣвземе. Нѣкой отъ солдатитѣ, когото считали за шехъ-светецъ, по име Айдаръ-баба, фръкнѫлъ и като се прострѣлъ въ въздуха на плещи съ краката на напрѣдъ, ударилъ силно на портитѣ на калето. Портитѣ се отворили, а Айдаръ баба паднѫлъ мъртъвъ, защото, споредъ вѣрването у турцитѣ, всѣки правовѣренъ, щомъ направи нѣкое чудо, умира на мѣстото.

На сѣв.-източния край на Скопйе откъмъ Църна-гора, на върхъ една тумба, врѣдъ турскитѣ гробища е текето на *Гази-баба*, вѫтрѣ въ което се намира гробътъ на сѫщия. Ето какво се вѣрва за него. Въ Косовския бой Гази-баба,единъ отъ юнацитѣ на турската войска, билъ убитъ. Мръвото му тѣло взело главата въ ржцѣтѣ и добѣгало до мѣстото, дѣто е сега текето. Тукъ то паднѫло съ главата въ ржцѣтѣ. Признателното потомство му направило на мѣстото гробъ и надъ него съзидало въпросното теке. Прѣди 3 години текето изгорѣ. Религиозното чувство на скопскитѣ турци силно се нарани отъ мисъльта, че светията е изгорѣлъ. За успокоение на духоветѣ правителството доказа съ свидѣтели, че светията врѣдъ пламъцитѣ се издигнѫлъ на небето, отдѣто безъ съмнѣние ще се повърне пакъ, щомъ текето се поднови.

Има гробъ и врѣдъ пазарището прѣдъ правителствения домъ. За него приказватъ слѣдното. Веднѫжъ хванѫла въ Скопйе силна суша. По заповѣдь на правителството всич-

китѣ правовѣрни излѣзли да молѫтъ Бога за дъждъ. Само единъ ходжа не излѣзълъ съ народа, а продължавалъ да учи дѣцата въ училището. Три дни наредъ ходили на лития безъ него, нъ дъждъ не падалъ. На третия день той пратилъ единъ отъ ученицитѣ си да му купи дървено масло. Щомъ го изсипалъ на земята, завалялъ такъвъ силенъ дъждъ, че градътъ щѣлъ да се потопи. Станѫло нужда да молѫтъ Бога да спре дъждътъ. И този пѫть Богъ не послушалъ молбата на правовѣрнитѣ. Тогава ходжата пратилъ да му купѫтъ орѣхи; благословилъ орѣхитѣ, расхвърлилъ ги по земята и заповѣдалъ на дѣцата да ги грабѫтъ. Дъждътъ веднага прѣстанѫлъ, а ходжата на мѣстото умрѣлъ. Името му веднага се прочуло въ цѣлия градъ и за паметь му билъ направенъ този гробъ.

Отъ джамиитѣ по-забѣлѣжителни сѫ: Кара-*Мустафа паша Качаникли*, *Мехмедъ-паша*, *Яя-паша*, *Гази-Иса-бей*, *Мурадъ-паша*, *Тютюнсусъ-джами* и др. т.

Яя-паша-джамиси е най-голѣмата, най-старата и най-богатата съ вакъфски владѣния. Тя била направена отъ турския юнакъ Яя-паша, на когото гробътъ и сега стоялъ нѣкѫдѣ въ Австрия. Тукашнитѣ турци приказватъ, че всѣка година гробътъ му натрупвали съ 50 товара земя, която послѣ взимали малко по-малко вѣрнитѣ отъ всичкитѣ краища на Турция и отъ нѣкои мѣста на Австрия. Джамиитѣ сѫ оставени на „мютевелии“, които се задължаватъ всѣкой праздникъ да даватъ помощь на сиромаситѣ и „фудула“ на всички онѣзи, които сѫ услужили съ нѣщо на джамията.

Повечето светии въ Скопйе или другадѣ населението смѣта за Мало-Азиатски турци. Отъ това може да се заключи, че тукашното население чувствува, какво въ жилитѣ му не тече чиста турска кръвь, та смѣта себе си като недостойно за Божиитѣ милости; че всичкитѣ тѣзи светии, повечето военни герои, сѫ прѣвзимали нашитѣ мѣста. Спомени за такива светии се срѣщатъ въ Скопйе и околностьта му повече отъ колкото всѣкѫдѣ другадѣ въ Скопско—второ доказателство на туй, че Скопйе е бивало театъръ на много войни.

Вънъ отъ града забѣлѣжителенъ остатъкъ отъ дрѣвно врѣме е водопроводътъ. Самиятъ водопроводъ е посѣщаванъ и описванъ отъ много пѫтешественици. За туй считамъ за излишно да привеждамъ тукъ подробно описание за него. Ще притурѭ само нѣкои и други бѣлѣжки, които да служѫтъ

като допълнение и разяснение на писаното за него до сега. Този водопроводъ си води началото отъ самитѣ поли на Църна-гора на 2 $^{1}/_{2}$ часа разстояние отъ Скопйе и надъ самото село Глуво. При описанието иа Църна-гора ще видимъ, че по Банянка (така наричатъ горната часть на Крива-рѣка, защото минава прѣзъ село Баняни) по-долу отъ село Баняни отъ дола по рѣката се излиза въ една весела и зелена равнинка, въ която сѫ селата Глуво и Бразда. Въ тази равнинка се съединяватъ Банянка и Мирковичката рѣка. И двѣтѣ не изсъхватъ прѣзъ цѣлото лѣто. Както бива обикновено съ планинскитѣ потоци особено съ онѣзи, които като Църногорскитѣ протичатъ по камениста матка, и тѣзи двѣ рѣки носѧтъ вода бистра, хладна и твърдѣ приятна за пиенье. Между другитѣ причини и това е подбудило строителтъ да носи вода въ Скопйе чакъ отъ тукъ, когато е могълъ да намѣри отъ по-ближнитѣ мѣста. Въ края на тази равнинка на самия пѫть отъ Скопйе за Чучеръ и на 5 минути отъ с. Глуво ископана е въ земята една не особено широка дупка. Стѣнитѣ на дупката сѫ направени съ зидъ, а отгорѣ стои желѣзна рѣшетка, за да не влизатъ въ неѭ нечистотии. Тази скромна дупка е началото на прочутия Скопски водопроводъ. Въ тази дупка по една бразда е отбита да влиза половината вода отъ Мирковичката рѣка, другата половина на която околнитѣ селяни употрѣбяватъ да вадѧтъ нивята си. Не знаѭ, дали нѣкога е влизала въ водопровода Банянка, нъ сега тя не влиза, и околнитѣ селяни подъ никакви условия не бихѫ позволили това. На самия брѣгъ на Банянка и на нѣколко раскрача отъ началото на водопровода има чешма съ буйна, студена и хубава за пиенье вода. Нѣкой си паша (струва ми се прочутиятъ Хамзи-паша) пожелалъ да вкара и тая вода въ водопровода; нъ околнитѣ селяни, особено Банянци и Чучерци, се дигнѫли противъ пашата и не допуснѫли да стане това, защото тази чешма имъ служи за водопоище на добитъцитѣ. Това за началото на водопровода.

На долу подъ село Бразда той срѣща единъ хълмъ, който прѣсича Банянка-рѣка. По долината на рѣката водопроводътъ прѣсича височината и върви на долу, дордѣ достигне срѣщу Скопйе. Долината на Крива-рѣка (долната часть на Банянка) е значително по-низка отъ калето, защото лѣвиятъ ѝ брѣгъ надъ града се издига въ видъ на хълмъ. За да може да се искачи на тепето на тази възвишеность откѫдѣ с. Оризари,

браздата минава по единъ мостъ подпренъ на дирeци. Това сж споменуванитѣ отъ пжтешественицитѣ арки на водопровода. Този мостъ има 62 ноги, всѣка отъ които е висока 6 м., дълга 5 м., широка 4. м.

Историческото му значение не знаіж, нъ сега той е безъ всѣкакво значение, поради което е занемаренъ.

---

§ II. Каазата.

Скопската кааза захваща едноименното поле, което съставява ядката ѝ, южнитѣ поли на Църна-гора, часть отъ Кумановското поле, височинитѣ край дѣсния брѣгъ на р. Пчиня, долината на послѣднята, нѣкждѣ източният склонъ, а нѣкждѣ и двата склона на голитѣ височини край лѣвия ѝ брѣгъ, половината отъ тѣсninата на Вардаръ между Скопйе и Велесъ, сѣверният склонъ на Скопскитѣ планини съ хълмистата поляна при политѣ имъ, двата склона на Рудина и Водно, сѣверният склонъ на източната часть отъ мѣстностьта Дервентъ.

Къмъ неіж се отнася и Качаникскиятъ мюдюрлъкъ, който влиза въ Арнаутлука, нъ въ описанието си го исключавамъ отъ каазата, понеже не можахъ да добиіж свѣдѣния за него.

Скопската кааза граничи съ Кичевската кааза откъмъ юго-западъ и западъ прѣзъ Порѣче, съ Тетовската—откъмъ западъ, съ Гилянската — откъмъ с.-западъ, съ Кумановската — отъ сѣверъ — сѣверо-истокъ, съ Щипската — Велешката отъ истокъ — юго-истокъ и югъ.

Границата ѝ съ Кичевско върви по билото на Караджица и Пропасть до Трѣска въ мѣстото, кждѣто тя завлиза въ послѣднята си тѣснина.

Това е границата съ Дол.-Порѣче. Послѣднята клисура на Трѣска е въ Скопската кааза. Границата ѝ съ Горно-Порѣче върви по билото на Сува-гора (Суха-гора) до началото на прохода Света, дѣто се срѣщатъ тритѣ каази: Скопската, Кичевската и Тетовската. Съ Гилянско тази кааза се срѣща на малко пространство, именно на билото въ началото на Църна-гора. Билото на Скопска Църна-гора образува естествена граница между Скопската и Кумановската каази. Останжлата часть отъ границата на истокъ отъ Църна-гора се вдава много на вжтрѣ въ Кумановската. Село

Рамановци, което влиза въ Скопската кааза, е на $^3/_4$ часа разстояние отъ гр. Куманово.

Височинитѣ край лѣвия брѣгъ на Пчиня отдѣлятъ Скопската кааза отъ Велешката до Вардаръ при устието на Пчиня. По-голѣмата часть отъ тѣснината на Вардаръ между Скопйе и Велесъ влиза въ Скопската кааза. Останжлата часть отъ границата съ Велешко и цѣлата граница съ Прилѣпско е естествена — тя върви по билото на високитѣ и трудно-достжпнитѣ Китка, Салакова, Караджица и Сува-гора.

По-голѣмата часть отъ Скопската кааза се раздѣля на четири мѣстности: Блато, Каршияка, Църна-гора и Дервентъ. Вънъ отъ тѣзи мѣстности оставатъ мѣстата по Пчиня, малката часть отъ каазата въ Кумановското поле, тѣснината на Вардаръ и долината на Лѣпенецъ. Ще разгледамъ отдѣлно всѣка мѣстность и прилежащитѣ до неѭ мѣста, които не влизатъ въ състава на никоя отъ главнитѣ мѣстности.

I). **Блато.** Блато наричатъ полската часть на каазата, която се заключава въ трижгълника между височината край дѣсния брѣгъ на Пчиня, желѣзната линия до Скопйе и Вардаръ, отъ Скопйе до началото на тѣснината подъ Скопското поле. Повръхнината, характерътъ, почвата, плодородието, произведенията и др. т. на тази мѣстность се разгледахж при описанието на Скопското поле.

Населението ѝ е чисто българско по народность. Но състояние то е въ мизерно положение. Мнѣнието на нѣкои, че полскитѣ мѣста хранѭтъ робье, а планинскитѣ—самостоятелни хора, тукъ е вѣрно повече отъ всѣкждѣ другадѣ. Селянитѣ тукъ сж повече момци, нѣматъ свои недвижими имущества, работѭтъ като хамали, живѣѭтъ и се хранѭтъ като животни и отъ туй сж тжпи, глупи, убити духомъ и тѣломъ. Ако обикаляшъ околнитѣ планински села, особено Църна-гора и веднага слѣзнешъ въ полето, грозно впечатление ще ти направи тукашният селянинъ съ вида, обстановката и живота си. Главното и почти единственното занятие на населението е земледѣлието. Стадата, които пасжтъ по пасбищата на полето, сж притежания повече на скопскитѣ джелепчии. Въ Блатото има до 13 бачила съ 14,000 глави, а въ Каршияка има до 22,000 глави овци и кози.

Блатото е житница и хранилище на каазата. Съ своето блато то доставява на града риби и рогозки. Отъ тамъ се носи въ Скопйе и по-голѣмата часть отъ сѣното.

Селата въ Блатото сѫ повече чифлици на Скопскитѣ турци. Въ материялно отношение тѣ сѫ твърдѣ бѣдни, по устройството, вънкашния и вѫтрѣшния си видъ тѣ сѫ купчинки отъ колибо-образни строения, всрѣдъ и надъ които се бѣлѣжѫтъ кулитѣ на чифликъ — сайбиитѣ. Повечето отъ тѣзи села нѣматъ цръкви, а училища нѣма нито въ едно отъ тѣхъ.

По мѣстоположението си тѣ могѫтъ да се раздѣлѫтъ на три дѣла. Повечето отъ тѣхъ сѫ расположени въ полето при политѣ на височината, която го огражда отъ истокъ. Нѣкои всрѣдъ полето — това сѫ описанитѣ по-горѣ грамади отъ колибо-образни строения. Третитѣ сѫ расположени край Вардаръ. По сждба и положение и тѣ сѫ сѫщитѣ, както полскитѣ села, отличаватъ се малко по мѣстоположението си. Богатата растителность на Вардаръ ги прави по-хубави на гледъ. Всичкитѣ почти иматъ бахчи край Вардаръ. Селата по височината надъ Блатото иматъ изгледъ на планински села. Жителитѣ имъ сѫ по-будни и по-състоятелни. Тѣ сѫ вече самостоятелни, макаръ че нѣкога и тѣ сѫ били чифлици. Фактътъ, че тѣ сполучили да се откупѫтъ, показва, че у тѣхъ има извѣстенъ напрѣдъкъ. По-главни отъ селата въ Блатото сѫ:

Кадино-село. Въ него има кула, като срѣдно-вѣковенъ замъкъ съ зъндани и съ мазгалки. Исмаилъ бегъ, който въ феодалнитѣ врѣмена билъ управитель на Блатото, направилъ тамъ кула въ 1209 по турския календарь, за да се защищава отъ врагове, нападатели. По-послѣ наслѣдницитѣ му въ нея се защищавали противъ Френкъ-Омеръ паша, който билъ испратенъ въ Скопйе да смири и подчини Хамзи-паша. Френкъ-Омеръ паша направилъ бой съ непокорнитѣ царски васали при Катлановo и при Аджарлари въ мѣстото Оджино-търло (малкото селце Аджарлари е основано отъ нѣкой ага прѣди 250 години). То е станция на желѣзницата, главно село въ Блатото На станцията му се събира по-голѣмата часть отъ житото, което е прѣдназначено за Скопйе и Солунъ. Въ послѣдно врѣме се кроеше тамъ да се отвори пазарь за околнитѣ села отъ Блатото. Само 5—6 отъ кѫщитѣ му сѫ самостоятелни, а всичкитѣ останѫли сѫ чифлици. Спахилъкътъ на селото е 4,200 гр. зл., данъкътъ му е 16,000 гроша златни.

На югъ отъ Аджарлари има 2 тумби, като могилитѣ, които описва Ричекъ въ своята „История на Българитѣ“.

Арачиново на истокъ отъ Аджарлари зъ полето. Цѣлото е чифликъ. Земята му е плодородна. Близо до него има гьоль, вторъ подиръ блатото по голѣмина. Отъ гьоля излиза риба, колкото за селото и ближнитѣ му нѣколко села.

При Арачиново е станѫла битката между Арнаутитѣ и Везиря подиръ Катлановския бой. Не далечъ отъ селото има гробища, дѣто сѫ погребени паднѫлитѣ въ този бой.

Мралино е най-богатиятъ чифликъ въ Блатото, защото въ синора си има и яко поле, и орманъ въ ближната височина. Многото ливади и пасбища около селото правѭтъ го сгодно за скотовъдство.

Мѣстото отъ Вардаръ нататъкъ влиза въ мѣстностьта Каршияка. Полската часть на това мѣсто не далечъ отъ Вардаръ има сѫщиятъ характеръ и видъ на Блатото; селата ѝ иматъ сѫщиятъ видъ и сѫ въ сѫщото състояние, както и селата въ Блатото. Различава се малко по почвата. Отъ наноситѣ на Маркова-рѣка и отъ ближнитѣ височини на Каршияка почвата тукъ нѣйдѣ е пѣсъчлива, а нѣйдѣ глинеста. Отъ селата по-забѣлѣжителни сѫ:

Драчево на $^1/_2$ часъ отъ дѣсния брѣгъ на Вардаръ и 2 часа на югъ отъ Скопйе. Половината отъ селото е разположена при политѣ на двѣ тумби въ края на собствено Каршияка, а другата половина въ равнината. Цѣлото село, както и околностьта му, е потънѫло въ зеленина. Положението му и зеленината правѭтъ изгледътъ му плѣнителенъ за окото! Близо до Вардаръ сѫ Драчевскитѣ бахчи, които снабдяватъ Скопйе съ кромидъ, грахъ, пиперъ и други бахчованджийски произведения. Градинарството съставява вторъ изворъ на богатство подиръ земледѣлието. Освѣнъ туй 20—30 кѫщи се занимаватъ съ грънчарство. Драчево е първо село въ Скопйе по благосъстоянието на жителитѣ и второ по голѣмина (Кучевища въ Черна-гора е по-голѣмо отъ него). То брои 150 кѫщи, повечето отъ които сѫ самостоятелни.

Драчево е ново село. Старото село е било при политѣ на Китка-планина. То се е викало Драчевица и брояло 10 — 15 кѫщи. Расположено въ планината близо до Торбешкитѣ села, това село било изложено на нападенията на разни хайдушки чети, които го грабили и убивали селянитѣ. По тази причина послѣднитѣ напуснѫли селото и основали ново село Драчево на сегашното му мѣсто. На мѣстото на Драчевица и сега стоѭтъ нѣкои полу-срутени стѣни всрѣдъ гората.

Отъ името на старото село и сега една часть отъ склона на Китка се нарича Драчевица планина.

Малко надъ Драчево е селото Аджово, чифликъ на единъ бегъ.

Горно и Долно-Лисиче. Г.-Лисиче е расположено край дѣсния брѣгъ на Вардаръ $^3/_4$ ч. подъ Скопйе. То брои 50 кѫщи, отъ които половината сѫ чифлици. Житото и бостанитѣ съставяватъ главнитѣ имъ произведения. Лозята по ближнитѣ баири и конопьта сѫ второстепени произведения.

Д.-Лисиче е на $1^1/_2$ ч. отъ Скопйе край дѣсния брѣгъ на Вардаръ. Брои 36 кѫщи български, изважда сѫщитѣ произведения, както и Г.-Лисиче.

Малката часть отъ Кумановското поле, която влиза въ състава на Скопската кааза, има сѫщиятъ характеръ и видъ на полето, отъ което съставява часть. За туй общитѣ бѣлѣжки за селата въ Кумановското поле се отнасятъ и къмъ селата въ това мѣсто.

Мѣстата ѝ по Пчиня иматъ двоенъ характеръ. Долината на Пчиня е производителна и сгодна за земледѣлие. Склоноветѣ на околнитѣ височини, покрити съ храсталакъ и съ слабъ слой отъ варовита или глинеста почва, сѫ сухи и не сгодни за обработванне. Долината е богата съ вода, а безводието на височинитѣ съставява отличителната имъ черта. Само нѣколко села сѫ расположени въ долината. Всичкитѣ тѣзи села сѫ чифлици.

Повечето отъ при-пчинскитѣ села сѫ распръснѫти по височинитѣ. Планинскитѣ села трудно добиватъ прѣхраната си съ разработванието на земята, която твърдѣ скромно възнаграждава трудоветѣ имъ и съ скотовъдството, за което има тъй сѫщо малки сгодности. При сѐ това тѣ сѫ самостоятелни, жителитѣ имъ стоѫтъ много по-високо отъ полскитѣ, както по развитие, тъй и по благосъстояние.

По-забѣлѣжителни отъ тѣзи села сѫ:

Катлапово на юго-истокъ отъ Скопйе. Расположено е въ прохода отъ Блатото за Пчиня при дѣсния брѣгъ на послѣднята и на Велешкия друмъ. До друма има ханъ и малко по̀ на истокъ е мостътъ на Пчиня. Нѣкога това село е било по-голѣмо, нъ сега е почти пусто. Има 25 бѣдни кѫщи.

Въ него и около него сѫ намѣрили много стари пари. Намирали едри срѣбърни пари, голѣми колкото бѣлитѣ меджидиета, нъ съ форматъ на елипса. На едната имъ страна била

изобразена глава съ надписъ, а на другата кръстъ съ надпись: „въ памятъ освобождение нашихъ братя Болгари“.

Подъ Катлаиово на $^1/_4$ часъ въ една весела впадина малко надъ Пчиня е село *Бадеръ* или *Румя-лака* съ доста хубаво мѣстоположение, съ блата, долинка и доста голѣмичка кория надъ него. Брои 40 кѫщи. По-голѣмата му часть е чифликъ. Главнитѣ занятия на жителитѣ му сѫ земледѣлието и скотовъдството.

Блаце е расположено надъ Бадеръ на тепето, на така наречената *Блатечка-рупа*, която пълни пространството между Блатото и Пчиня. Блатчани сѫ риболовци и рогозинари.

Летевци, расположено на тепето на височината на лѣво отъ Пчиня, не далечъ и край Велешкия друмъ. Отъ Скопйе до него има $6^1/_2$ часа.

Брои 24 български кѫщи. Синорътъ му е непроизводителенъ, та жителитѣ му сѫ бѣдни. Много отъ тѣхъ ходѫтъ по околнитѣ села, като момци и чифчии. Въ самото село нѣма чифликъ. Летевци е на самата граница между Скопско и Велешко.

Напрѣдъ селото е било на самия друмъ за Велесъ. Отъ голѣмитѣ мѫки, които селянитѣ прѣтеглили въ войната на Арнаутитѣ съ Везиря, тѣ напуснѫли селото и се заселили на мѣстото на сегашното Летевци, на страна отъ друма и на $^1/_2$ часъ отъ старото село. Старото село се викало тъй сѫщо Летевци, а мѣстото му сега се нарича *старо-село*.

Гробищата на Летевчани и сега сѫ тамъ.

Надъ Пчиня подъ Летевци и на една тумба има развалини отъ стара крѣпость, извѣстна подъ название „*Маркоо-Кале*“.

Кожле по-долу отъ Бадеръ, расположено на р. „Чиня“ (Пчиня), по юго-источния склонъ на Блатечка-рупа, която около Кожле нѣкѫдѣ е гола и скалиста, нѣкѫдѣ покрита съ гори отъ „вой“ (елхи). Околностьта му е повече скалиста и непроизводителна. Жито за продань изваждатъ само нѣколко кѫщи. Селянитѣ си поминуватъ като Блатчанитѣ съ рогозинарство отъ блатото. Рогозкитѣ ги правѫтъ отъ шамакъ съ разбой. Въ Кожле почти въ всѣкоя кѫща има разбой. Въ него изваждатъ до 20,000 рогозки. Плащатъ $^1/_2$ бѣло меджидие на пѫдаря и $3^1/_2$ гр. данъкъ за разбоя. Вънъ отъ това всичкитѣ пари имъ оставатъ чиста печалба, а това е твърдѣ много за село като Кожле. Нѣкога въ Кожле е излизало много вино и ракия, нъ сега този клонъ на поминъка е съ-

вършено отпаднжлъ. Като главна причина на този отпадъкъ смѣтатъ снахилъкътъ, който не могли да прѣнасятъ.

Въ Скопската кааза афионътъ се разработва само въ селата по р. Пчиня, именно: въ Кожле, Летевци, Градманци, Ново-село, Блаце, Таворъ, Пакошево и Катлаково.

II. Каршияка. Каршияка наричатъ южната и юго-западната часть на каазата на дѣсно отъ Вардаръ. По вида и повръхнината си Каршияка може да се раздѣли на двѣ части: при-вардарска и собствено Каршияка.

Низката или полската часть на Каршияка захваща отъ Скопйе и върви край дѣсния брѣгъ на Вардаръ. Дължина има около 4 часа, а широчина 1—$1^1/_2$ часъ. Ближната до Вардаръ часть на полето е равна и низка, тя е часть отъ юго-источния край на Скопското поле; нò на дѣсно се захващатъ издигнжтини, задъ които е вече Каршияка. Почвата въ полската часть е църно-земъ, нѣкждѣ размѣсенъ съ пѣсъкъ, който допасятъ Маркова-рѣка и малкитѣ суходолини, които се разливатъ въ врѣме на дъждъ. Нò на дѣсно глинестата почва прѣобладава надъ църно-зема. Види се, че тази почва не е толкозъ производителна, та селянитѣ почти всѣка година си торжтъ нивитѣ. Подобно нѣщо се срѣща и въ Блатото. Равната часть повечето е обърнжта въ ниви, а „юриитѣ“. т. е. необработенитѣ мѣста, покрити съ трѣва, тукъ сж значително по-малко, отъ колкото въ Блатото. Главното произведение е житото. По краинитѣ мѣста, особенно въ юго-источния край, се разработва тютюнътъ, а около селата има бахчи, отъ които изваждатъ много кромидъ, грахъ и лукъ. Въ тази часть на Каршияка има малко села. Като близки до Блатото азъ разгледахъ тѣзи села при описанието мѣстностьта Блато.

Собствено-Каршияка, която за краткость ще именувамъ просто Каршияка, се нарича всичката часть отъ каазата на дѣсно отъ полето. Тя се състои отъ двѣ части: плоска хълмиста възвишеность и планинска страна. Първата е въ срѣдата, а планинитѣ ѭ окржжаватъ като кржгъ, малко отворенъ въ сѣверо-источната страна откъмъ Скопското поле. Пжтникътъ по желѣзницата, малко по-долу отъ Скопйе, има отъ дѣсната си страна една плоскость вдадена на вжтрѣ и и на около неѭ вѣнецъ отъ високи планини, които му заграждатъ хоризонтътъ, — това е мѣстностьта Каршияка (Кой знае, какъ тази мѣстность тъй изложена на погледитѣ на пжт-

ника по Скопското поле е останѫла неизвѣстна на пѫтешественицитѣ. По картитѣ тя е означена съ названието Каршияка-планина, Каршиякъ-върхъ и др. т. нелѣпости). Въ орографията видѣхме, кои планини заграждатъ Каршияка. Видѣхме и характерътъ на тѣзи планини, та нѣма нужда да описвамъ отново планинската часть на Каршияка. За земледѣлие цѣлата е несгодна. Исключение правѫтъ само политѣ на Китка. Тѣ се спускатъ тъй полегато накждѣ Маркова-рѣка и накждѣ полето, щото образуватъ едно полегато поленце, широко $1^1/_4$ ч., дълго 2 ч., съ ровка глинесто-варовита почва.

Плоската часть на Каршияка съ нѣкои отъ околнитѣ планини е свързана, а отъ други е отдѣлена. Тъй отъ Китка и Църни-връхъ е отдѣлена съ дълбоката долина на Маркова-рѣка. Отъ Ибраимица-планина, която е като прѣдгорие на Караджица, е отдѣлена съ дълбокия долъ на Патишката-рѣка и Сува-рѣка. Останѫлата часть се образува отъ спусковетѣ на Рудина и Водно планини. Отъ едната и другата политѣ постепено се снижаватъ до долинитѣ на Маркова и Сува-рѣка. По тѣхъ тукъ-тамъ се издигатъ неправилно расположени тумби и даже хълмове. Политѣ на Водно сѫ по-стръмни отъ онѣзи на Рудината, височинитѣ на по-първитѣ сѫ по-голѣми отъ онѣзи на вторитѣ. За прѣдѣлъ между двѣтѣ служи долината на р. Харашовица. Тя си води началото отъ 4 извора, извѣстни подъ названието „Главата“ $^1/_2$ ч. подъ с. Гор.-Солнье, тече прѣзъ с. Дол.-Солнье и слѣдъ $1^1/_2$ часъ течение се съединява съ Сува-рѣка. Тя събира водитѣ отъ ѫгъла между Водно и Рудина. Цѣлата страна е прорѣзана съ по-дълбоки или по-плитки долища, по които се истичатъ водитѣ на Каршияка въ Маркова-рѣка. Нѣкои отъ тѣхъ иматъ отворътъ си въ Сува-рѣка. Тѣзи долища не сѫ особено дълбоки, защото глинестата почва, както е извѣстно, не се раскопава и не се завлича отъ водата лесно.

Почвата на Каршияка е нѣкждѣ бѣло-глинеста, нѣкждѣ червено-глинеста. Варьта, която тукъ-тамъ е размѣсена съ глината, прави почвата по-непроницлива за водата. По цѣлата Каршияка, нъ особено по склона на Водно, ясно може да се отбѣлѣжи така нареченото извѣтрѣвание на камънитѣ. Отъ билото и склона накждѣ политѣ отъ повръхнината надолу въ земята ясно се вижда, какъ камънитѣ постояно ставатъ по-трошливи, додѣто въ долината на Каршияка, надъ рѣкитѣ или въ дълбокото на долищата, съ пръсти мо-

жешъ да сронишъ камено-образенъ пластъ земя. Ахо се сѫди по доловетѣ, глинесто-варовитата почва трѣбва да се простира на много дълбокъ пластъ. Доста сгоденъ за наблюдаване това е долътъ надъ с. Солнье. На около 100 метра дълбочина цѣлитѣ склонове на този долъ състоѫтъ отъ ситенъ като брашно пѣсъкъ, който една гръцка солунска компания е откупила, за да правѫтъ отъ него стъкло. Заедно съ това тоя долъ ни показва и строението на самото Водно. По дълбочината на дола се забѣлѣзватъ петь хоризонтални пластове: пластъ отъ червеникава глина и пѣсъкъ, единъ пластъ черна като вѫглища и ситна като прахъ глина, послѣ червена суха глина, бѣлъ пѣсъкъ отъ чистъ кварцъ съ бѣли като млѣко кварцови камъчета въ неѫ. Всичкитѣ долове по низката и планинската части на Каршияка показватъ, че камънитѣ по планинитѣ ѝ сѫ силно извѣтрѣяли. На Караджица и Пропасть това може да се забѣлѣжи даже по повръхнината имъ.

По производителность почвата на Каршияка стои много по-долу отъ онази на Блатото. Въ срѣдно плодородна година се получава пшеница отъ едното 4, ръжь 5, ечмикъ 7. Ръжьта вирѣе по-добрѣ отъ другитѣ видове жита. Отъ видоветѣ на пшеницата най-добрѣ вирѣе осадката, защото, види се, почвата е най-благоприятна за неѫ. Когато сѫ посѣвали другъ видъ пшеница, вѫтрѣ въ нѣколко години съ постепено измѣнявание се обръща въ осадка. За това каршиякалиитѣ всѣки 3—4 години купуватъ сѣме отъ другитѣ видове пшеница. Хълмоветѣ и глинестата почва се виждатъ твърдѣ сгодни за лозя. И наистина, нѣкога лозарството тукъ е било силно развито; нъ сега лозята сѫ почти редкость. Около селата има много овощни дървеса, отъ които селянитѣ печелѫтъ доста много. Нъ всичко това плюсъ още скотовъдството не даватъ достатъчни срѣдства за прѣпитаванието на населението, поради което много отъ каршиякалиитѣ ходѫтъ на работа въ полето. Когато е работѣла Каршияка съ Порѣче, каршиякалиитѣ сѫ били най-якитѣ по състояние селяни въ Скопско. Сега, макаръ че тѣ сѫ по-добрѣ отъ селянитѣ въ полето, забѣлѣзва се силенъ отпадъкъ въ състоянието имъ. Когато другадѣ селата се освобождаватъ отъ чифлицитѣ, тукъ чифликътъ сега почнѫ да се явява. Климатътъ на плоската часть на Каршияка е значително по-хладенъ отколкото въ полето, за туй житото тукъ узрѣва 2—3 недѣли по-кѫсно отколкото въ полето.

Планинската часть на Каршияка е съвсѣмъ бѣдна отъ житни произведения. Освѣнъ малкото ръжь, която се сѣе по впадини и равнинки, друго земледѣлческо произведение не става. За това пъкъ страната е богата съ дървенъ материялъ и съ пасбища.

Населението на Каршияка състои отъ чисти българи. Арнаутитѣ населяватъ западнитѣ погранични планини и високитѣ мѣста на южнитѣ планини. Тѣ се отличаватъ по юпачния си и неустрашимъ характеръ. Въ Скопйе не правятъ разлика между чиститѣ арнаути и торбешитѣ. Торбешитѣ населяватъ мѣстата по цѣлата дѣсна страна на Маркова-рѣка, особено по Китка планина. По духа си тѣ приличатъ на Родопскитѣ помаци. Както послѣднитѣ и тѣ сж диви, за червения фесъ прѣсичатъ главата на човѣка. Опасно е да ходи човѣкъ между тѣхъ: щомъ го намѣрятъ на-самѣ, безъ друго ще го погубятъ и то съ нѣкоя хитрость, а не юнашки, защото у тѣхъ липсва арнаутското кавалерство. Единъ каршиякалия ми приказваше, че нощно врѣме 1000 пушки да изгърмятъ въ нѣкое Торбешко село, никой не ще посмѣе да се яви на вънъ; до толкозъ тѣ били страшливи. Торбешитѣ сж бѣдни: съ издърпанитѣ си дрѣхи, изнурената снага, тѣ се показватъ хора достойни за съжаление; на скопския пазарь хората се присмиватъ съ тѣхъ.

По развитие тѣ стоятъ на много низка степень. Скопско е станжло нарицателно; то се дава за укоръ на хора тжпи по умъ, окапнжли тѣломъ, или хора съ издърпано облѣкло и неприлична вънкашность. Планинскитѣ торбеши се занимаватъ исключително съ скотовъдство и дърварство. Въ Скопйе носятъ вжглища и дърва за горенье. Торбешитѣ при Китка и въ селата по Маркова-рѣка се занимаватъ и съ земледѣлие, разработватъ най-вече тютюнътъ.

Торбешитѣ, както и арнаутитѣ въ Скопскитѣ планини, сж прѣселенци дошли тукъ отъ Горно-Рѣканско. За това прѣселение има още живи спомени между тѣхъ. По-послѣ ще видимъ, че сегашнитѣ торбешки села тукъ сж били нѣкога български. Старитѣ названия на селата сж спазени, нъ махалитѣ имъ сж прѣименувани. Както се именувала махалата на селото, отдѣто се изселили, съ това име нарекли торбешитѣ и махалата, въ която се заселили въ новитѣ си жилища. Упазени сж и названията, които лагабитѣ сж носили още когато били въ Рѣканско и които носятъ и сега

тѣхнитѣ роднини, останѫли тамъ. Жителитѣ на Дол.-Куличани напримѣръ сѫ се прѣселили отъ Жорнойница (Рѣканско). Названията на 3 махали въ Д.-Куличани се срѣщали въ Жорнойница.

Торбешътъ, който ми даде горнитѣ свѣдѣния, прѣдполагаше, пъкъ и отъ приказкитѣ на каршиякалии се потвърждава, че торбешитѣ се прѣселили тукъ не изведнѫжъ съ сила и съ оръжие въ ржка, а полека-лека. Тѣ се прѣселили отъ Рѣканско за туй, че земята въ отечеството имъ не ги хранѣла. И дѣйствително, Рѣканско е мѣстность непроизводителна, а селата сѫ много и голѣми, поради което населението ходи на чужбина да си търси прѣхраната. Нашитѣ торбеши прѣдпочели да се заселѫтъ въ тѣзи планински мѣста, които въ всичко имъ припомнюватъ отечеството, нежели да ходѫтъ на далечни мѣста по гурбетъ. „Амуджата“ (чичото) на единъ приятель торбешъ му е приказвалъ, че въ неговото дѣтинско врѣме (то е било прѣди около 100 години) въ Куличани е имало само 4 торбешки кѫщи, а сега тѣ сѫ 150. Той искаше да каже, че числото на кѫщитѣ въ това село се уголѣмило чрѣзъ размножавание и че прѣселенитѣ торбеши сѫ били малко, нъ бързо сѫ се размножавали. Нъ това нѣ-дали е вѣрно. Споредъ мене, подиръ първитѣ прѣселенци дошли втори, трети и т. н., и това прѣселявание се продължавало много години.

Селата на торбешитѣ и на арнаутитѣ по-прѣди сѫ били купчинки отъ неправилно расхвърлени колибо-образни строєния; нъ сега много отъ тѣхъ, онѣзи въ по-низкитѣ мѣста, дѣто земледѣлието имъ дава добри срѣдства за поминъкъ, сѫ значително поправени; а селата по Патишка-рѣка и двѣтѣ Куличани сѫ едни отъ хубавитѣ скопски села.

Българитѣ, както казахъ, населяватъ низката часть на Каршияка. Нѣкога и планинскитѣ сегашни торбешки и арнаутски села сѫ били заселени съ българи. Освѣнъ прѣданията на българитѣ въ Каршияка, това го потвърждаватъ и многото останки отъ християнски врѣмена. Цръквички съ гробища, кръстове и др. т. се срѣщатъ твърдѣ много по тѣзи мѣста. Българскитѣ названия на селата, планинитѣ и разнитѣ мѣста потвърждаватъ това още по-силно, отъ колкото останкитѣ отъ християнски врѣмена. Отъ когато захванѫли торбешитѣ да се заселяватъ въ тѣли села, българитѣ почнѫли да слизатъ долу. Християнски фамилии, които се изсе-

лили най-кѫсно изъ много торбешки села, сѫ извѣстни на каршиякалиитѣ, а въ село Пагаруша и сега има три християнски фамилии. Въ старитѣ блажени врѣмена планинскитѣ и полскитѣ села владѣяли наедно планинитѣ и равнитѣ мѣста: богатитѣ пасбища и гѫститѣ гори въ планинитѣ и нивитѣ въ низкитѣ мѣста сѫ били раздѣлени по равно между полскитѣ и планинскитѣ села.

Това распрѣдѣление на планината и полето е траяло дълго врѣме и подиръ дохажданието на торбешитѣ нѣкои полски села сѫ имали дѣлъ въ ближната планина до послѣдно врѣме. Послѣ горитѣ били окончателно присвоени отъ торбешитѣ, а пасбищата присвоили разни бейлери и агалари, по имената на които били наименувани планинитѣ. Каршиякалиитѣ българи съ въздишки си припомнюватъ старитѣ врѣмена, когато погледнѫтъ на горитѣ и пасбищата, които като на пукъ имъ сѫ испрѣчени право прѣдъ очитѣ. Сега тѣ си купуватъ пасбища за иманьето и плащатъ извѣстно право, за да си намѣрѭтъ дърва колкото за горенье.

Каршиякскитѣ българи по говора, облѣклото и по нѣкои отъ обичаитѣ си малко се отличаватъ отъ селянитѣ въ другитѣ мѣстности на каазата. Костюмътъ имъ по общия си видъ прилича на онзи отъ селата по долината на Вардаръ къ Велешко. Главното му отличие е горната дрѣха. Това отличие е прѣдизвикано отъ климатическитѣ условия на мѣстото. Ето какви дрѣхи носѭтъ каршиякалиитѣ. Мѫжьетѣ прѣзъ лѣтото носѭтъ: 1) Бѣла гуна безъ рѫкави и съ поли, дълги 4 дръста подъ колѣната, и обшита съ гайтанъ по рѫба на политѣ и на яката. Рѫбътъ на отворения рѫкавъ е обшитъ съ гайтанъ, който бива или църнъ, или навезанъ. Другъ единъ напрѣченъ гайтанъ дълъгъ до едпа педа образува съ този шевъ единъ 4-жгълникъ. Отъ напрѣчния гайтанъ се спускатъ по три расходящи се долу други гайтани. 2) Риза дълга надъ колѣната. 3) Елекъ съ затворени поли, обшитъ по краищата съ гайтанъ. 4) Поясъ цървенъ и широкъ до 5 пръста, прѣстегнѫтъ въ срѣдата съ ремъкъ. 5) Чорапи различно пашарени; дѣлничнитѣ сѫ бѣли, високи съ църни пръчки нàпрѣку, а праздничнитѣ сѫ шарени като извезани. 6) Отгорѣ надъ всичкитѣ тѣзи дрѣхи включително и надъ гуната носѭтъ друга гуна, по-кѫса отъ първата и съ жълто кафеявъ шаръ.

По плещитѣ е завъртенъ на назадъ „кюлафътъ“ (завивка за главата или „якуцка“, както ѭ наричатъ другадѣ по насъ).

Практичността на кюлафътъ лесно ще разбере човѣкъ, стига да види каршиякалиитѣ съ завити глави като чуми. Нѣкои си шарѭтъ гунитѣ съ църни, а други съ бѣли дебели гайтани. Еднитѣ и другитѣ сѫ домашно издѣлие. Домашни сѫ и шаяцитѣ, отъ които си правѭтъ гунитѣ. Политѣ на гунитѣ се връзватъ отпрѣдъ съ дебели гайтанени върви.

7) На главата си каршиякалиитѣ носѭтъ бѣла чалма съ спуснѭтъ по плещитѣ край.

Дѣлничното облѣкло на женитѣ е твърдѣ просто. Отдолу носѭтъ риза, дълга до петитѣ, а надъ неѭ елекъ 10 пръста по-кѫсъ отъ ризата. Той е безъ ржкави и съ отворени гърди. Направенъ е отъ домашна вълнена материя, нашарена съ тънки надлъжни и паралелни пръчки отъ различенъ шаръ.

На мѣсто елекъ старитѣ носѭтъ надъ кошулята кожухъ отъ агнешка кожа; той е дълъгъ до колѣната съ кѫси ржкави надъ лакетътъ и съ отворени поли, които обикновено се носѭтъ завити на назадъ. Дѣлничнитѣ фути сѫ прости 4-жгълни парчета отъ вълнена материя съ напрѣчни шарки; а праздничнитѣ особено невѣстинскитѣ сѫ много и искусно напъстрени. Общиятъ имъ шаръ е цървенъ съ напрѣчни пръчки отъ различенъ шаръ. Отъ двѣтѣ страни има по два ромба единъ надъ другъ. Въ всѣкой отъ тѣхъ сѫ вписани по два по-малки ромба отъ бѣли конци по краищата твърдѣ пъстро нашарени. Право прѣзъ срѣдата на футата и между двата ромба отъ горѣ на долу, както и по краищата на футата, има разни други шарки, твърдѣ искусно навезани. Такива фути виждахъ и въ Църно-горията.

Села. По-забѣлѣжителни отъ селата въ Каршияка сѫ: въ равнината на полегатитѣ поли на върхъ Китка сѫ разположени наредъ селата Гор. и Дол. Куличани, Пагаруша и тритѣ арнаутски села, расположени въ горния край на равнината до склона на Китка. По-низко отъ тѣхъ близо до рѣката е селото Любошъ, а въ самата долина на рѣката сѫ селата Варвара и Сушица.

Горно-Куличани (80 кѫщи) е расположено на едно равно и отдѣлно мѣсто. Отвънъ има изгледъ на градче. То е най-голѣмото, най-богатото и най-хубавото торбешко село. Ули-

цитѣ му сѫ уредени и послани съ калдъръмъ, кѫщи на два етажа има доста много. Подъ Гор.-Куличани и малко на страна на $^1/_2$ ч. отъ него е *Дол.-Куличани*, което по всичко е прилично на горното.

Главниятъ поминъкъ на куличанци съставява тютюнътъ. Куличанскиятъ тютюнъ е първъ въ скопско и може да се сравни съ нѣкои отъ прочутитѣ тютюни по насъ. Двѣтѣ Куличани изваждатъ около 100 товара тютюнъ годишно. Куличанци, както и жителитѣ на горѣ-изброенитѣ низки села на Каршияка, не се занимаватъ съ скотовъдство, защото нѣматъ пасбища горѣ въ планинитѣ.

Куличани е най-старото торбешко село по тази часть на Каршияка. Обаче, и за него е извѣстно, че едно врѣме било християнско село. Единъ куличанецъ въ потвърждение на това ми приказваше, че единъ старецъ българинъ отъ едно отъ ближнитѣ полски села е распитвалъ за старитѣ му роднини и родители и послѣ му расказвалъ нѣкои случки отъ живота имъ. На въпроса, отъ кѫдѣ ги познава, той отговорилъ, че съ тѣхъ билъ близъкъ приятель отъ дѣтинско врѣме, когато и той е живѣлъ въ Куличани.

Останки отъ стара цръква въ Куличани има и сега. Българитѣ отъ ближнитѣ полски села утвърждаватъ, че на мѣстото на Куличани било Лисиче: намѣсто Гор.-Куличани —Гор.-Лисиче, а на мѣстото на Дол.-Куличани—Дол.-Лисиче.

Пагаруша е расположено на 1 ч. отъ Гор.-Куличани и малко по-низко отъ него. Това село се слави по мраморнитѣ плочи, които жителитѣ му разнасятъ на далечни мѣста. Тѣхъ изваждатъ отъ единъ голѣмъ мадемъ (руда), който дава срѣдства за прѣхрана на много фамилии.

Въ Пагаруша е останѫла само една християнска фамилия, мѫжьетѣ на която сѫ най-искуснитѣ камено-рѣзци. Мадемътъ е богатъ, мраморътъ е доста чистъ. Отъ него изваждатъ голѣми къртоци, отъ които правѫтъ най-много надгробни плочи. Парчета отъ камънитѣ, които копаѫтъ въ мадема, покриватъ цѣлиятъ хълмъ надъ мадема, поради което отдалечъ това мѣсто се бѣлѣе като да е покрито съ снѣгъ. Въ самия мадемъ има чешма съ много студена вода.

Църни-върхъ е расположено на едноименната планина и е заобиколено отъ всѣкѫдѣ съ гори. Положението му горѣ въ гористата планина го прави почти непристѫпно, за туй то служи за свърталище на разбойници отъ тритѣ

съсѣдни каази. Самитѣ църно-връхчани сж страшни разбойници. Въгленарството, скотовъдството и разбойничеството сж главнитѣ имъ занятия и източници за поминъка.

Село *Патишка-рѣка* е расположено въ дълбокия долъ по горното течение на едноименната рѣка, отъ която и е добило названието си. Надъ него по Ибраимица пл. има гъсти гори отъ букови дървеса. Това село е най-голѣмото (120 кжщи) и най-хубавото отъ всичкитѣ арнаутски села въ скопскитѣ планини. По вжтрѣшния си видъ то прилича на градче, повечето отъ кжщитѣ му сж 2—етажни съ салончета и балкони. Има и малко чаршия. Населението му съставяватъ арнаутитѣ, между които живѣжтъ и малко българи. Еднитѣ и другитѣ ходжтъ по гурбетъ за печалба. Отъ българитѣ почти никой не остава у дома. Арнаутитѣ отъ това село по характера си съставяватъ правъ контрастъ съ братята си отъ ближнитѣ села. Забѣлѣжително е тѣхното гостоприемство и тѣхната добродѣтелность. Като съзнаватъ опасността на мѣстото, тѣ, щомъ виджтъ нѣкой чужденецъ, распитватъ го за цѣльта на пжтуването му, разузнаватъ, има ли припаси или не и му оказватъ всевъзможни услуги. Въ селото имъ да отидешъ, не можешъ да се избавишъ отъ гостинство. Българитѣ си поминуватъ братски съ своитѣ съселяни арнаути. Послѣднитѣ сж самоволни и вѣрни опекуни на останжлитѣ въ селото жени на българитѣ въ отсжтствие на мжжьетѣ имъ. Тѣзи отличителни черти на арнаутитѣ отъ това село се дължжтъ на странствованието имъ. Не напраздно казватъ, проче, че чужбината е второ училище!

Яболци, арнаутско село, расположено на единъ хълмъ $^1/_2$ ч. на дѣсно отъ Сува-рѣка при отвора на дола на Патишка-рѣка.

Алдинци е расположено на върхъ Салакова планина подъ върхъ Якупица. То брои 18 бѣдни арнаутски кжщи, които по устройството си прѣдставяватъ голѣми колиби. Всѣки стопанинъ си има отдѣлно кжщата съ обширни пасбища около неж. Отъ това селото е растурено на голѣмо пространство.

Нѣкога всичкитѣ жители на селото били отъ една лагабия. Прадѣдото, родоначалникъ на тази лагабия, се прѣселилъ въ нѣкое Гилянско село, дѣто и сега сжществувалъ новиятъ му фисъ. Приказвачътъ ми знаялъ и името на този старецъ, нъ неможеше да си го припомни, когато ми раз-

казваше тѣзи нѣща. Жителитѣ му сж скотовъдци, а обработватъ и тютюнътъ. Алдинци изважда годишно до 70 товара тютюнъ, който се отличава по хубавата миризма, която издава при пушеньето.

Прѣзъ селото протича Кадина-рѣка, която по-долу прибира водитѣ на Мала-рѣка, храни много сладки планински риби (най-голѣмитѣ достигатъ до 3 ока), които ловѫтъ обикновено съ кошове при водоскоцитѣ, които по тази рѣка изобилуватъ. По Маркова-рѣка сж селата Сушица (8 кѫщи), Варвара (чифликъ на Марковъ манастирь съ 10 кѫщи), Батинци (30 кѫщи), Любошъ (7 кѫщи), Аджово (6 кѫщи), Драчево и Лисиче.

Отъ селата въ плоската часть на Каршияка по-забѣлѣжителни сж:

Киселa-вода, расположено въ края на тази мѣстность, при политѣ на Водно на $^1/_4$ ч. отъ Скопйе. Лѣтно врѣме скопяни ходѫтъ въ него на расходка. То е чифликъ съ 8 кѫщи. въ който има много градини.

Сопица, $1^1/_2$ часъ на югъ-ю-западъ отъ Скопйе, расположено при политѣ на Водно и на пѫтя за Кичева. Брои 40 кѫщи български. Земледѣлието, скотовъдството даже и овощарството, съставяватъ поминъкътъ на жителитѣ му.

Надъ селото въ единъ мѫчно-пристѫпенъ долъ на една скала е била старата му цръква Св. Спасъ, отъ която сега стоѫтъ само стѣнитѣ. На близо до селото на едно отворено мѣсто има старъ ханъ *Вѣтрило*, който нѣкога билъ главенъ ханъ на Кичевския пѫть.

Ракотинци на $2^1/_2$ ч. отъ Скопйе пакъ при политѣ на Водно, расположено по стръмнината на единъ долъ съ непроизводителна околность. То има 40 български кѫщи. Спахилъкътъ му е до 2.000 шиника жито. Напрѣдъ селото е било много богато. Главното произведение му било винарството, което сега много отпаднѫло. Тогава то давало спахилъкъ за лозята до 200 товара, а сега 70—80. Скотовъдството тъй сѫщо е слабо. Има до 1000 глави овци, които зимно врѣме пасѫтъ около селата, а лѣтно въ Скопскитѣ планини. Ракотинци дава най-хубаво вино въ Каршияка.

Ракотинци е сравнително ново село. То било основано за първъ пѫть прѣди 250 години и брояло само 4—5 кѫщи.

По прѣдание Ракотинчани знаѫтъ, че нѣкога сж имали владѣние, дѣлъ въ планинитѣ оттатъкъ Маркова-рѣка. По

всѣка вѣроятность, то е тамъ, дѣто нѣкога е било старото имъ село. И въ селото приказватъ, че то било напрѣдъ въ планинитѣ, нъ кждѣ — не знаѫтъ.

Когато отивахъ за това село, обърнѫхѫ ми вниманието съ вида и устройството си „дупкитѣ“. Малко на страна отъ селото подъ една издигнѫтость сѫ ископани наредъ нѣколко пещери и подобни дупки, като онѣзи, които си издълбаватъ разни животни. Дупкитѣ сѫ ископани хоризонтално на вѫтрѣ въ височината, а не на долу. Отворътъ имъ е голѣмъ, колкото да може наведенъ човѣкъ да влѣзе вѫтрѣ. Стѣнитѣ имъ сѫ добрѣ изгладени Въ всѣкоя отъ тѣхъ могѫтъ да се побержтъ 7—8 души.

Отъ другаря разбрахъ, че тѣ сѫ имали особно назначение. Въ тѣхъ прѣзъ зимата се събирали момитѣ отъ селото, за да приготовяватъ своето руво, а край това въ туй уединено и скришно мѣсто да се понаприказватъ. Що се отнася до работата, тѣ прѣдставяватъ своего рода женско шивачко училище. Онази мома отъ селото, която е много напрѣднѫла въ искуството да шие и везе, води тукъ нѣколко малки момички роднини, за да ги учи на шиенье и везенье. Работата на момитѣ въ дупкитѣ е придружена съ извѣстни развлечения. Ергенитѣ се въртѫтъ около тѣзи дупки, като орли около нѣкоя мърша. Съ смѣхъ и викание тѣ обръщатъ вниманиего на момитѣ и ги подканятъ да излѣзѫтъ отъ дупкитѣ. Момитѣ, като щъркелчета низъ гнѣздо, издаватъ главитѣ отъ вратитѣ на дупкитѣ за да ги погледатъ. Ако ли момитѣ не направѫтъ това, сир. ако не излѣзѫтъ отъ дупкитѣ. нетърпѣливитѣ момци само се доближаватъ до дупкитѣ и надникватъ вѫтрѣ да видѫтъ момитѣ и да имъ кажѫтъ нѣкоя шега. Захваща се тогава едно силно движение въ дупкитѣ, радостни викове и смѣхъ съединени съ кикотения оглушаватъ въздухътъ на около! Подобни дупки има по цѣла Каршияка, въ Църна-гора и въ много други мѣста въ Скопско.

Добри-долъ на $^1/_2$ ч. отъ Ракотинци е расположено въ единъ долъ, отъ което селото получило названието си.

Синорътъ му е най-плодородното мѣсто въ Каршияка. То има 40 кѫщи. Спахилъкъ дава до 1,500 шиника жито и гроздье 150 товара.

Гор.-Солнце е расположено на едноименното стръмно мѣсто на зап.-юго-западния склонъ на Водно и на юго-западъ отъ Ракотинци. Отъ селото до билото на Водно може да се

искачи човѣкъ за $^3/_4$ часа, а до Ракотинци има $^1/_2$ часъ. То има 32 български кѫщи. Главенъ изворъ за поминъка на жителитѣ му съставява овощарството. Солнье изважда само орѣхи около 500 товара годишно. Земледѣлието е слабо, спахилъкътъ му е около 800 шиника жито въ срѣдни години.

Надъ с. Солнье е долътъ съ чистия пѣсъкъ, за който споменѫхъ нѣщо въ общитѣ бѣлѣжки за г. Каршията. Половина часъ на западъ отъ селото по склона на Водно въ мѣстото Харашовица е „мадемътъ“ за каменни вѫглища. Самиятъ мадемъ не е ископанъ, нъ къртоци отъ значителна голѣмина има по повръхнината. По нѣколко парчета, които разгледахъ, тѣзи каменни вѫглища се вижда да сѫ отъ най-чиститѣ. Рудникътъ билъ купенъ отъ компанията на желѣзницата, нъ Солняни не ѝ позволяватъ да го разработва, додѣто не плати на селото извѣстна сумма пари за мѣстото. Къртоци отъ каменни вѫглища се срѣщатъ и по Скопския склонъ на Водно приблизително на сѫщата височина съ рудника при Солнье. Може, прочее, да се прѣдполага, че въ Водно има единъ голѣмъ и широкъ пластъ отъ каменни вѫглища.

Дол.-Солнье лежи на $^1/_2$ ч. подъ Гор.-Солнье и е расположено въ една равнина на Харашовичката рѣка. То има 56 бълг. кѫщи. Мѣстоположението му е по-сгодно и земята му е по-производителна отколкото на Г.-Солнье, за туй жителитѣ му сѫ по-състоятелни.

Изобщо взети, жителитѣ на Каршията по гостоприемство и доброта стоѫтъ по-долу отъ селянитѣ въ другитѣ Скопски села. Особено не гостоприемни и развалени хора сѫ селянитѣ отъ Г. и Д.-Солнье.

Споредъ прѣданието, Г. и Д. Солнянци происхождатъ отъ двама братя. Общото имъ село било Г.-Солнье. Двамата братя, началници на главната лагабия въ селото, се раскарали. По-малкиятъ братъ, който билъ проклѣтъ и лошъ човѣкъ, напуснѫлъ бащиното си огнище и основалъ по-долу село, което нарекли Д.-Солнье. Като не удобрявало постѫпката на проклѣтия и лошъ по-малъкъ братъ, правитетството записало въ тевтеритѣ новото село подъ името „Хѫндзѫръ Солнье“, (проклѣто), а старото — „Баля Солнье“ (благословено).

На много мѣста по насъ се срѣщатъ двѣ села съ еднакво име расположени едно до друго, при името на едното притурятъ *голѣмо*, при другото—*малко* или *горно* и *долно*.

На това азъ гледамъ като на едно отъ интереснитѣ топографически явления по насъ, за туй ще се постараж да кажж и нѣколко думи върху него.

„Малото“ и „Голѣмото“, „Горното“ и „Долното“ (а нѣкждѣ „Срѣдното)“ сж станжли отъ едно и сжщо село, като се прѣселили хората по разни причини.

Лесно е да се разбере, че отъ двѣ ближни села съ едно име, придружено и съ прилагателното Голѣмо и Мало, Малото е станжло отъ Голѣмото, като се е изселила часть отъ населението му. Нѣкждѣ се срѣщатъ названията „Старо“ и „Ново“ село. За тѣхъ е още по-лесно да се разбере, че *Новото* е основано отъ прѣселенци отъ *Старото*.

Едноименнитѣ села съ притурка на прилагателнитѣ Горно и Долно могжтъ да се раздѣлжтъ на три категории. 1) Отъ двѣ близки села по-край една рѣка едното може да се именува Горно, а другото, което е по-долу по течението на рѣката, — Долно. 2) Отъ двѣ едноименни села въ нѣкоя планина едното може да е по склона на планината, а другото при политѣ ѝ. Първото ще бжде Горно, а второто — Долно. 3) Отъ двѣ близки едноименни села едното е въ нѣкое поле, а другото при политѣ на ближната до полето планина; първото ще бжде Долно, а второто — Горно.

Въ първия случай Горното село е станжло отъ Долното. Долното повече страдае отъ рѣката, а Горното по-малко. По тази причина нѣкои жители отъ Долното се изселили и основали Горното. Горното се развива, напрѣдва и обогатява, а Долното намалява и отпада. Ако това раздѣление е отъ по-старо врѣме, Горното е по-богато и по-голѣмо отъ Долното, ако ли е отъ по-скорошно врѣме, то е още слабо, нъ сѐ по-силно напрѣдва.

Отъ втория случай Долното село е станжло отъ Горното. Плодородната почва е привлѣкла отъ планинското село нѣкои жители, които се изселили отъ старото село и основали ново село. Подиръ първитѣ изселенци слѣдватъ други, работата въ полето се усилва, и такива села силно напрѣдватъ. Въ скоро врѣме долнитѣ села надминаватъ горнитѣ по числото на кжщитѣ и по богатството на населението.

Чисто блатистата почва, разваленията отъ това климатъ, нѣкой планински потокъ или други нѣкои причини каратъ полскитѣ села да търсжтъ по-сгодни мѣста. По такъвъ начинъ се явяватъ горни села. Този случай е по-редъкъ и се

срѣща само въ полетата, които страдаѫтъ отъ наводнения, нездравъ климатъ и др. т.

Изобщо и за тритѣ случаи може да се каже това, че новитѣ села се ползуватъ съ по-голѣми прѣимущества прѣдъ старитѣ; тѣ напрѣдватъ, а старитѣ отпадатъ. Колкото по-старо е раздѣлението на двѣтѣ села, толкозъ тази разлика въ благосъстоянието и голѣмината на селата е по-голѣма и наопаки.

Въ описанието ми ще се стрѣщнѫтъ примѣри и отъ тритѣ случая. Не се съмнѣвамъ, че тѣ ще потвърдѫтъ истиностьта на горнитѣ ми утвърждения.

На западъ — юго — западъ отъ Солнье въ горния край на Рудина-планина на самата Трѣска има една полегата весела зелена равнина съ диаметъръ около $^1/_2$ часъ, която съ зеленината си всрѣдъ околнитѣ голи и пустинно-образни мѣста има изгледъ на ливада. Въ тази впадина сѫ расположени наредъ по на $^1/_4$ часъ разстояние селата: *Чифликъ* (20 кѫщи), *Борово* (30 кѫщи), *Св. Петка* (40 кѫщи) и *Гувърлево* (32 кѫщи); — всичкитѣ исцѣло или въ болшинство арнаутски села.

Отъ тѣхъ за Св. Петка най-добрѣ се знае, че нѣкога е било българско село. Селянитѣ отъ околнитѣ села добрѣ знаѫтъ, че днешната джамия е направена на мѣстото на цръквата Св. Петка въ българското село, което по нейното име си е добило названието. Близо до селото има и друга цръква.

---

§ III. Църна-гора.

Онази часть отъ планината Скоп. Църна-гора, която се заключава въ жгъла между Лѣпенецъ, Вардаръ и желѣзницата, нарича се изобщо *Църна-гора*. Въ тѣсна смисъль Църна-гора наричатъ 10-тѣхъ села, които сѫ расположени по южнитѣ поли на планината.

По вида на повърхнината си Църна-гора се раздѣля на 3 части: планинска, която обхваща склонътъ и билото на планината; полска, която обзема мѣстото между Скопйе и планината, и при-планинска, която обхваща самитѣ поли на планината.

По-голѣмата часть отъ склона на пл. Църна-гора е скалиста, камениста и не сгодна за обработване. За това

пъкъ лѣсоветѣ, пасбищата и потоцитѣ на тази планина имать голѣмо значение за поминъка на църно-горцитѣ. Политѣ състоѫтъ отъ пирамидални хълмове съ различна ширина и височина. Между тѣхъ се заграждатъ малки весели впадини-поляни или пъкъ дълбоки долища, по които протичатъ Църногорскитѣ потоци. Хълмоветѣ сѫ голи или покрити съ храсталакъ, непроизводителни и не сгодни за обработване. Долищата сѫ покрити съ овощни дървеса, а впадинитѣ сѫ най-производителнитѣ мѣста въ Църна-гора.

Полската часть прѣдставява равнина значително полегата съ тумби и долчинки по неѫ. Тя е житница и хранилище на Църна-гора.

Кориитѣ, пасбищата и полето сѫ братски распрѣдѣлени между всичкитѣ Църно-горски села. Кориитѣ и полето сѫ опрѣдѣлени веднѫжъ за винаги, а пасбищата по билото на планината всѣкое лѣто въ опрѣдѣленъ день си ги раздѣлятъ на-ново.

Почвата ѝ състои отъ цървена и бѣла глина, която въ низкитѣ мѣста има слабъ примѣсъ отъ църно-земъ. Въ по-високитѣ мѣста тя е твърдѣ ровка, а въ по равнитѣ — тучна. По плодородие тя стои на еднаква степень съ Каршияка.

Църна-гора искарва доста разнообразни произведения, нъ въ малко количество. Само по нѣколко кѫщи въ всѣкое село искарватъ жито на толкозъ, щото да имъ стигне за прѣхрана, а на повечето едвамъ стига житото до Митровъ-день. Отъ всичкитѣ културни растения най-добрѣ вирѣе лозата. Почва глинеста, мѣсто хълмисто, изложено на припекъ, — това сѫ главнитѣ условия за развито лозарство; Църна-гора притежава тѣзи условия, за това лозарството тукъ е значително развито. Лозя има почти около всичкитѣ села. Населението, като смѣта лозарството за единъ отъ важнитѣ источници за богатство, доста добрѣ разработва лозята. Една мотика лозье дава 4 — 10 товари гроздье. Църно-горското вино по качество, ако не държи първо мѣсто, то поне стои на равна нога съ Нерѣзкото. Тукъ-тамѣ се срѣщатъ нивя съ конопь и тютюнъ. Църна-гора дава прѣкрасенъ тютюнъ, както показватъ направенитѣ въ нѣкои мѣста опити; сѐ пакъ то е изоставено, защото разработването на тютюна изисква много работа, безъ да обѣщава нѣкакъвъ голѣмъ доходъ при сегашнитѣ условия, въ които е поставено разработването на тютюна въ Турско.

Главниятъ изворъ за богатството съставява гората съ своитѣ кории, пасбища и потоци. Отъ кориитѣ църно-горцитѣ сѣкжтъ много дърва за продань въ града. Въ нѣкои села, кждѣто керестеджилъкътъ съставява главното занятие на населението, правжтъ ковчези, нощови, лъжици, коли, орала, дъски и др., които распродаватъ или въ града, или въ околнитѣ села. По тѣзи причини кориитѣ сж отъ голѣма стойность за селата. Най-добри кории иматъ селата: Кучевища (букова кория, отъ която правжтъ обикновено букитѣ за воденицитѣ), Любанци (кория отъ джбъ, по-горѣ лѣска, бука, ясика и дивъ дрѣнъ или клѣнъ), Поляни (кория отъ бука джбъ и ясика), Баняни и Чучеръ (отъ бука и лѣска, редко джбъ), Бродецъ (корията е слаба, състои се отъ слаби буки, поради което Бродчанитѣ правжтъ много вжжета). Най-голѣма отъ тѣхъ е Чучерската. С. Побожье нѣма никаква кория.

При политѣ на планината най-много до долищата около селата има много овощни дървеса, а най-много черешови. Скотовъдството е доста развито. Църно-горцитѣ държжтъ стадата си отъ овци и кози на мандри по билото на планината прѣзъ лѣтото и часть отъ есеньта. Всѣкое село има по 2 — 3 мандри, дѣто приготовяватъ много сиренье и масло. Важенъ клонъ отъ поминъка на населението съставява брашнарството. Буйнитѣ потоци каратъ много първобитни воденици. Повечето отъ при-рѣчнитѣ села иматъ по една воденица, а нѣкои и по нѣколко. Понеже у тѣхъ житото слабо става, а въ Скопйе то е скжпо, църно-горцитѣ купуватъ жито отъ богатата Моравия (Гилянско), дѣто то се купува твърдѣ ефтино, мѣлжтъ го на воденицитѣ си и брашното продаватъ въ Скопйе, Куманово и Гиляни. На тѣзи воденици си мѣлжтъ брашно и ближнитѣ полски села. Тукъ-тамъ се срѣщатъ и нѣколко валявици и бичкии.

Климатътъ въ Църна-гора е приятенъ и здравъ. Лѣтото е доста прохладно, а зимата студена. Населението на Църна-гора е почти всичкото българско. Арнаутски села има само двѣ.

Църно-горцитѣ значително се отличаватъ отъ другитѣ Скопски селяни по живота и езика си.

Въ Църна-гора нѣма чифликъ и земята е распрѣдѣлена доста равномѣрно между селянитѣ. Ако нѣкои иматъ по-малко земя, допълняватъ този недостатъкъ съ планината. Както ще видимъ по-подирѣ, Църна-гора е била чисто християнска

страна. Турчинъ не е смѣялъ да пристжпи въ неж. И сега даже турцитѣ не смѣжтъ да се распореждатъ тукъ така, както другадѣ, защото църно-горцитѣ не се шегуватъ. Прѣдъ моитѣ очи на една турска компания отъ 10—15 души, дошли да прѣнощуватъ въ едно Църно-горско село, посочи имъ се за спалня една срутена плѣвня, а за хлѣба и сиреньето поискахж имъ пари. Когато тѣ продължавахж да отказватъ тази милость, позорно бидохж испждени отъ селото. Обикновено явление е да падне убитъ нѣкой арнаутинъ, за дѣто си позволилъ да докачи честьта на нѣкой църно-горецъ. Тази рѣшителность ги е пазила до сега отъ грабителствата на разни разбойнически дружини и отдѣлни личности. Най-подиръ, църно-горцитѣ, като били напрѣдъ подъ покровителството на своя спахия, а сега като си плащатъ данъкътъ на вакъфъ, сж освободени и отъ злоупотрѣбенията на правителственитѣ бирници. Всичко това е помогнжло на църно-горцитѣ не само да се наслаждаватъ на единъ сравнително добъръ животъ, нъ и да сж едни отъ най-състоятелнитѣ селяни въ цѣлата ни страна. И благодарение на този охоленъ животъ, на чистия планински въздухъ, студената вода и свободния планински животъ църно-горцитѣ, взети изобщо, сж хора здрави, червеняци и силни. По вънкашнитѣ си бѣлѣзи тѣ приличатъ на Тетовцитѣ, нъ ги прѣвишаватъ по юначеството си. Дълговѣчниятъ свободенъ животъ, взаимната подръжка, която си даватъ единъ другиму, е направила църно-горецътъ юначенъ, рѣшителенъ и веселъ. Той и по вънъ не излиза безъ оржжие и всѣкога е готовъ да дава отпоръ на всѣко нападение. Въ неговото лице четешъ самодоволство, живость, весело разположение на духа, а заедно съ това и извѣстна интелигентность. Веселбитѣ имъ сж буйни, разговоритѣ имъ се въртжтъ сѐ къмъ хвалби и описания на разни подвизи. Пъленъ контрастъ съ убития духомъ полски селянинъ, който на събранията придава чисто религиозенъ характеръ, въ разговоритѣ му личи единъ видъ усталость, меланхолия, па и тѣ се въртжтъ сѐ около състоянието му и работата му. Събранията на църно-горцитѣ сж живи и непрѣкжснжти веселби; въ разговоритѣ си разискватъ въпроси, въ които се говори за слава, честь и веселба. И по развитие тѣ стожтъ много по-горѣ отъ околнитѣ си събратя.

Що се отнася до църно-горкитѣ, то и тѣ не стожтъ по-долу. Повечето отъ тѣхъ сж едри, здрави, съ червени бузи

и съ твърдѣ правилни черти. Такава красота и едрина у женитѣ съмъ видѣлъ само въ селата Цѣрь и Цжрско (Демиръ-Хисарско). Ако излѣзешъ отъ нѣкое църно-горско село и скоро влѣзнешъ въ нѣкое отъ полскитѣ села, ще забѣлѣжишъ цѣла пропасть между тѣхъ. Най-напрѣдъ, самото село съ своя вънкашенъ и вжтрѣшенъ видъ ти прави грозно впечатление. Самиятъ този видъ на селото показва, че тукъ живѣжтъ сжщества, на които цѣлта на живота е прѣхраната и удовлетворението на елементарнитѣ човѣшки нужди. Облѣклото на църно-горцитѣ е колкото разнообразно, толкозъ и пъстро. Разнообразието потвърждава прѣдположението, че църно-горцитѣ сж сбирщина отъ прѣселенци изъ разни мѣста, а пъстротата — че тѣ сж хора съ извѣстенъ вкусъ.

Мжжьетѣ обикновено носжтъ надъ долнитѣ дрѣхи елекъ, джубе съ гайтани по ржбоветѣ, долама (елекъ съ ржкави), черно гунче съ гайтани, чакшири и бѣла кърпа около феса. Женскиятъ костюмъ се състои отъ кошуля, зжбанъ (мжжкиятъ елекъ съ нѣкои прибавки, украсенъ съ китки отъ цървена коприна) и джубе.

По нѣкои етимологически форми говорътъ на църно-горцитѣ значително се отличава отъ езика на селата въ Каршняка и Блатото. Този говоръ е пъленъ съ сърбизми, лустро, подъ което се крие сжществено. По синтактическия си строй обаче този говоръ е чисто български. Извѣстно е, че всѣкой езикъ си има особенъ акцентъ въ произношението, особенъ начинъ за исказване мислитѣ и въ разни случаи си служи съ свои особени изражения. Въ всичкитѣ тѣзи отношения църно-горцитѣ сж българи, църно-горскиятъ говоръ е чисто български. Споредъ говора Църна-гора се дѣли на двѣ: въ тритѣ най-западни села, именно: Чучеръ, Баняни и Гарняни говорътъ има най-много примѣси отъ сърбизъмъ, защото тѣзи села сж най-близо до Гилянско, а нѣкога сж били по билото на Църна-гора, близо до Гилянски села. Въ останжлитѣ 7 села говорътъ е значително по-чистъ отъ сърбизми и постепено прѣминува въ говора на селата по Блатото. Не трѣбва да се испуска изъ прѣдъ видъ това нѣщо, че така промѣшанъ съ сърбизми е само говорътъ на тѣзи църно-горски села, а другитѣ говоржтъ чисто, както въ Блатото. Обаче и това е достатъчно на сръбскитѣ шовинисти да считатъ Църна-гора за чисто сръбска. Тѣ напиратъ още и на нѣкои исторически спомени и остатъци. Наистина, въ

Црна-гора има много манастири и црькви останѫли отъ врѣмето, когато сърбитѣ сѫ владѣли тѣзи мѣста. Повечето отъ тѣхъ днесь сѫ развалени, а нѣкои и сега сѫществуватъ. Послѣднитѣ сѫ доста богати манастири и црькви, нъ въ тѣхъ не живѣѭтъ калугери, и съ тѣхнитѣ богатства се располагатъ околнитѣ села. Има надписи, по които може да се заключи, че тѣ сѫ останѫли отъ послѣднитѣ врѣмена на сръбското владичество, нъ тѣ още не доказватъ, че црно-горцитѣ сѫ сърби. Тѣзи манастири, пълни на врѣмето си съ калугери, сѫ указали доста силно влияние върху говора на црно-горцитѣ въ посока къмъ сръбския езикъ.

За происхождението на црно-горцитѣ и селата имъ чухъ двѣ прѣдания отъ мѣстнитѣ жители. Едни утвърждаваха, че црно-горцитѣ сѫ били прѣселени отъ княжество Црна-гора отъ нѣкой бегъ, който слѣдъ една побѣда заробилъ жителитѣ на нѣколко села и ги прѣселилъ въ Скопска Црна-гора която и обърнѫлъ на свой чифликъ. Сѫщиятъ бегъ съградилъ въ Скопйе джамия, която нарекълъ по името си. Слѣдъ смъртьта си опрѣдѣлилъ, щото десетъкътъ отъ цѣла Црна-гора да се дава на този вакъфъ, като неговъ редовенъ приходъ. Джамия съ подобно име и сега сѫществува въ Скопйе, а Црна-гора и сега ней дава десетъкътъ си.

Споредъ друго едно прѣдание Црна-гора е била единъ видъ Св. Гора, т. е. състояла само отъ манастири, край които послѣ се заселили и мирски хора и тъй се появили днешнитѣ Црни-горски села. Мѣстото се е брояло за свещено, и като такова то е било недостѫпно за турци и арнаути.

Второто прѣдание не може да се приеме за вѣрно, защото отъ край врѣме по билото ѝ имало села. За това има исторически доказателства. За единъ манастирь надъ с. Чучеръ има грамота отъ българскитѣ господари, въ която се описватъ границитѣ на мѣстата, които сѫ негово притежание. Въ тѣзи граници се споменуватъ села, а българскитѣ господари сѫ били още въ срѣднитѣ вѣкове. Що се отнася до това, че Црна-гора е била недостѫпна за турцѣ и арнаути, то трѣбва да се разбира така: Црна-гора ще да е била, види се, една отъ онѣзи мѣстности въ турско, които сѫ се ползували съ извѣстни правдини и на които населението се е защищавало мѫжки противъ нападенията на разни грабители. По-послѣ, когато црно-горцитѣ поослабѫли, турцитѣ и арнаутитѣ се вмъкнѫли между тѣхъ.

И първото прѣдание не може да се вземе за истинско, защото при този свободолюбивъ духъ, при тази чувствителность, съ която се отличаватъ църно-горцитѣ, сé щѣше да има спомени въ пѣснитѣ и приказкитѣ за това насилствено прѣселение. Нищо такова нѣма, а наопаки въ пѣснитѣ и и приказкитѣ има спомени за прѣселяването имъ отъ билото на планината къмъ политѣ ѝ. Коя е била причината на това прѣселяване? — Натискътъ отъ страна на арнаутитѣ. Сегашнитѣ чисто арнаутски села Качаникъ и Блаце (на билото на Църна-гора) нѣкога сж били чисто български. Въ това си движение на истокъ арнаутитѣ на първо мѣсто трѣбваше да заселѫтъ Църна-гора, като най-ближна до Шарската верига. По разни начини и въ разни врѣмена тѣ се утвърдили въ нѣкои само села, нъ туй е било достатъчно да принуди църно-горцитѣ да напуснѫтъ планината и да почнѫтъ да слизатъ полека-лека по склона и при политѣ на планината и да основаватъ тамъ нови села. Нѣкои отъ старитѣ села съвсѣмъ запустѣли, а други били заселени отъ арнаутитѣ. Това изселяване на еднитѣ и заселяване на другитѣ е ставало постепено, а продължава се и днесь, само че не по билото на планината, а при политѣ ѝ.

Въ ново-основанитѣ отъ българитѣ села почнѫли да се прибиратъ селяни и отъ други села, тоже заети отъ арнаутитѣ. Така въ нѣкои Църно-горски села има селяни отъ Гилянско, Призренско, Качаникъ, Тетово и др.

Тѣзи прѣселенци отъ Гилянско и Призренско безъ съмнѣние сж указали извѣстно влияние върху говора на Църногорцитѣ въ посока къмъ сръбския, понеже горнитѣ мѣста сж населени съ сърби. Това е втората причина покрай манастиритѣ, на която се дължѫтъ днешнитѣ сърбизми въ говора на църно-горцитѣ.

Може да попита нѣкой: „ако това е така, то отъ кѫдѣ се е взело у църно-горцитѣ това прѣдание за насилното имъ прѣселение отъ Църна-горна?“ — Слѣдъ дълги распитвания узнахъ, че: „така велеше еден Милоикь, Милоикь“, и: „така го пишувал у книгите, у историите“. М. Милоевикь, прочутъ сръбски шовинистъ, на два пѫти е посѣтилъ Църна-гора, прѣоблѣченъ като уста-башия на майстори.

Покрай това всѣки сръбски консулъ или пѫтешественикъ, комуто се случи да посѣти Скопйе, за своя свещена длъжность счита да посѣти Църна-гора. Тѣ, особено Милоевикь,

распространили това мнѣние, като имъ посочвали и книги, въ които било писано такова нѣщо. Самото име „църно-горци“, потомци на юначнитѣ Църно-горци, нъравило се на тукашнитѣ жители, та на драго сърдце го приели; отъ друга страна не малко е влиялъ и авторитетътъ на распространителитѣ на това мнѣние, което наскоро се обърнжло на прѣдание.

Села въ Църна-гора. По положение, вънкашенъ и вжтрѣшевъ видъ Църно-горскитѣ села рѣзко се отличаватъ отъ другитѣ села въ Скопската кааза. Повечето отъ тѣхъ сж расположени при гърлата на долищата, които сж покрити съ дървеса най-много овощни; иматъ хубава сѣнка и хладна вода. Любанци и Баняни държжтъ първо мѣсто по хубавото си мѣстоположение. Други нѣкои села сж расположени при политѣ на нѣкоя покатость покрита съ кория.

По вжтрѣшния си видъ селата стожтъ по-горѣ отъ другитѣ села въ каазата. Улицитѣ имъ сж по-опрѣдѣлени и по-чисти благодарение на това, че сж заселени на стръмни мѣста, па и сж многоводни.

Кжщитѣ имъ сж отгледни и здраво направени като за забрана. Нѣкои отъ тѣхъ сж на два етажа. Дворътъ имъ е ограденъ съ високи и здрави каменни стѣни, които правжтъ кжщитѣ още по-отгледни. Прѣдъ кжщата обикновено има широкъ и отгледенъ тремъ, а въ по-виднитѣ кжщи въ единия край на трема има отдѣлена стая, а на другия издигнжто мѣсто на 2—3 стжпала, дѣто причакватъ гости зимно врѣме. Въ двора прѣдъ кжщата има хамбаръ, горната часть на който служи като приемна стая за прѣзъ лѣтото.

Църно-горскитѣ села сж най-голѣмитѣ въ Скопската кааза. Всички сж самостоятелни.

По-забѣлѣжителни отъ тѣхъ сж: 1) *Чучеръ* на $3^1/_2$ часа на с.-сѣв.-западъ отъ гр. Скопйе, расположено на сухо, голо и изложено на слънчевия пекъ мѣсто при политѣ на самото начало на Църна-гора. То е крайното село и най-близкото отъ една страна до Гилянско, отъ друга страна до Качаникъ. То брои 66 български кжщи съ 300 жители. Прѣзъ него протича потокътъ Църна, който се слива съ Мирковичката рѣка $^3/_4$ ч. подъ Мирковци. Надъ селото и въ мѣстото, дѣто се отдѣля Скопска Църна-гора отъ собствено Църна-гора, има гжста кория, която се смѣта за най-голѣма въ Църна-гора. Чучерчани се занимаватъ съ земледѣлие, скотовъдство, дърводѣлство, вжгленарство и воденичарство.

Сравнително съ околнитѣ села, Чучеръ е най-новото село. Основалъ го нѣкой си *Ливринъ* отъ село Св. Спасъ, който се прѣселилъ въ Баняни заедно съ фамилията си, за да избѣгне зулумитѣ на арнаутитѣ; нъ тъй като селянитѣ се бояли да не би да си навлѣкжтъ нѣкоя беля, тѣ му прѣдложили да напусне доброволно селото. Тогава той основалъ сегашното село Чучеръ. Отъ неговия родъ има 25 кжщи.

Отъ рода на *Гюровци*, които прѣди 250 год. се прѣселили отъ с. Юручка-рѣка (старо село надъ Чучерската кория, сега запустѣло), има 96 кжщи.

Челикови напуснжли Блаце отъ пждарина и най-напрѣдъ се прѣселили въ Чучеръ нѣщо прѣди 200 години. Единиятъ отъ двамата братя се заселилъ въ село Глуво, дѣто и сега има 3 кжщи отъ неговия фисъ, а другиятъ се заселилъ въ Чучеръ, дѣто има 7 кжщи отъ неговия фисъ.

Лагабия *Чепови* прѣселена тукъ отъ с. *Бореевде* (Качаникско) отъ арнаутски зулуми. Отъ тая лагабия има 3 кжщи.

Лагабия *Горанчани*, които прѣбѣгали отъ с. Горанце (Качаникско) нѣщо прѣди 150 години. Единиятъ отъ тѣхъ се прѣселилъ въ с. Баняни, а другиятъ—въ Чучеръ. Въ Баняни и сега има 3 кжщи отъ тази фамилия, а потомцитѣ на заселения братъ въ Чучеръ били истрѣбени отъ чума.

Около Чучеръ има стари и забѣлѣжителни мѣста.

Между Чучеръ и Глуво е било старото с. *Мощарани*, отъ което нѣма никакви остатъци.

На с.-сѣв.-истокъ на $1^1/_2$ ч. отъ него въ планината е било старото с. Св. Спасъ съ манастирь на сжщото име. Жителитѣ му се заселили най-вече въ Чучеръ. На сжщия хълмъ малко подъ билото на Църна-гора е мѣстото *Сливовикъ*, за което се споменува въ образцитѣ за четиво въ Старо-българската граматика отъ Н. Поповъ.

Надъ самото село Чучеръ при с. *Гарняни*, което е расположено на $^1/_4$ часъ отъ него, е манастирьтъ *Св. Никола*, който сега е полу-разваленъ, нъ нѣкога е билъ единъ отъ забѣлѣжителнитѣ манастири въ Църна-гора. Въ с. Побожье е намѣренъ старъ ржкописъ, въ който е писано, че този манастирьималъ трима игумени: единъ отъ Косово отъ Сръбска страна, другъ отъ Тетовско отъ Гръцка страна и третъ отъ Българска страна. Съ български надписъ е имало и една плоча въ стѣнитѣ на този манастирь, който надписъ е унищожилъ Г. Милоевикъ.

2) *Баняни*, расположено въ дола на Банянка между двѣ височини по политѣ на Църна-гора, едната отъ които го отдѣля отъ Чучеръ. По живописното си мѣстоположение това село държи първо мѣсто въ Църна-гора. Тази му живописность придаватъ рѣката, която съ язоветѣ си пои цѣлото село и раскошнитѣ градини, дървесата на които го закриватъ помежду си. Селото има около 80 кжщи гъркомански. Половина часъ надъ селото има манастирь Св. Илия, нѣкога доста богатъ.

3) *Побожье*, расположено по̀ на истокъ отъ Баняни при самитѣ поли на планината подъ една гола издигнжтость. Прѣзъ него тече рѣкичка, която тукъ се нарича *Горещя*, защото надъ селото въ неѭ се влива водата на единъ горещъ изворъ. Единъ часъ подъ село Любанци тя се слива съ Любанската рѣка. Край рѣката има богати градини покрити съ овощни дървеса, които даватъ най-добритѣ череши и ябълки въ Църна-гора

Надъ селото има много воденици. Поленцето на селото е доста производително, за туй земледѣлието съставява главното занятие на селянитѣ. Побожье нѣма своя планина. Това село има 55 кжщи съ 250 души. Годишниятъ му данъкъ заедно съ спахилъка е 19,000 гр. На $^3/_4$ ч. надъ селото се намира богатиятъ манастирь Св Богородица съ годишенъ приходъ около 200 лири, а вжтрѣ въ селото има двѣ цръкви—Св. Петка и Св. Димитри.

4) *Мирковци*, расположено тъй сжщо при самитѣ поли на планината на голо и отворено мѣсто и на юго—западъ отъ Кучевища. Прѣзъ него протича едноименната рѣка, която се смѣта за начало на Крива-рѣка. Мирковци брои 30 кжщи съ 450 души. Поминъкътъ на населението е земледѣлието, вжгленарството и дърводѣлството, което тукъ е най-развито.

Вжтрѣ въ селото има двѣ църкви: Св. Никола (нова) и Св. Петка (стара), а надъ селото въ мѣстото Сливовикь има старъ забѣлѣжителенъ манастирь. Той трѣбва да е онзи манастирь, за когото е писано въ Ст.-бълг.-граматика на Поповъ, че е билъ съграденъ отъ Българския царь Романъ и въздигнжтъ отъ царь Асѣня II-й. И сега сжществуватъ споменжтитѣ въ този паметникъ имена на съпрѣдѣлнитѣ манастири: Виртина, Витина, Длъбочица, Дробнякъ. Отбѣлѣзаното мѣсто Сливовица сега се вика Сливовикь.

5 и 6) *Бразда* и *Глухо*, расположени въ е..но весело поленце при началото на голѣмия водопроводъ по двата брѣга

на р. Банянка. Глуво е по-горѣ, а Бразда $^1/_4$ ч. по-долу, и двѣтѣ скрити всрѣдъ гора отъ овощни дървеса. Жителитѣ имъ се занимаватъ съ земледѣлие и дърводѣлство. Глуво брои 60 кѫщи, а Бразда 50 кѫщи.

Бразда е извѣстно по твърдостьта на селянитѣ въ българщината. Бразда въ западния край и Любанци въ източния край на Църна-гора сѫ като крила на българщината, най-много сѫ противостояли и противостоятъ на интригитѣ на сръбскитѣ пропагандисти въ тази мѣстность.

Надъ Клисурата, дѣто Банянка излиза въ полската часть, се издига баиръ, на тепето на който има „градище“ — остатъци отъ бивши укрѣпления.

7) *Кучевища* е расположено на една полегатость на изгледно мѣсто при самитѣ поли на планината $^1/_2$ часъ на зап. отъ Побожье и $^1/_2$ часъ отъ Мирковци. Прѣзъ него протича едноименната рѣка, която по-долу се съединява съ Мирковската рѣка. То е първо по голѣмина село въ Църна-гора — брои 250 кѫщи съ 1,500 жители. Улицитѣ му сѫ доста уредени и послани съ калдъръмъ, кѫщитѣ му сѫ всичкитѣ заградени съ авлии. По вѫтрѣшния си видъ то е най-хубавото село въ Църна-гора. Има и малка чаршия отъ 5 — 6 дукяни. Планината му е най-голѣма въ Църна-гора, има най-богати пасбища. Полето му е плодородно. При сѐ това населението му е бѣдно поради многото глоби, които плащатъ за своитѣ бескопечни тѫжби съ околнитѣ села. Жителитѣ му се запимаватъ съ земледѣлие, скотовъдство, дърводѣлство (правѫтъ много вили, лопати, ковчези; носѫтъ въ града кересте и дърва за горенье) и лозарство.

На $^3/_4$ часа надъ селото се намира богатиятъ манастирь Св. Арахангелъ, расположенъ на хубаво мѣсто всрѣдъ кория съ твърдѣ здравъ и приятенъ климатъ и хубава вода, поради което той се посѣщава отъ Скопяни. Споредъ едно прѣдание той е билъ направенъ отъ Милутина.

8) *Любанци* е расположено 3 часа на с. отъ Скопйе по бърдата *Пияновецъ* и *Дубичиня* и на самото гърло на дола на Любанската рѣка. Билото надъ Пияновецъ се нарича *Рамно*, а онова надъ Дубичиня — *Брѣза*. Долината на Любанската рѣка, както и склоноветѣ на бърдата сѫ покрити съ градини отъ овощни дървеса най-много черешови и орѣхови, по склоноветѣ има и красти. То е второто по живописното си мѣстоположение село слѣдъ Баняни.

Любанци граничи съ Радишали и Лопушани отъ югъ, на з. съ Побожье, на с. — з. съ Бродецъ, на сѣв. съ Матеича и Стрима.

Любанци има 120 кѫщи български. Главнитѣ занятия на жителитѣ сѫ земледѣлие и скотовъдство; освѣнъ това носятъ въ Скопйе малко овощия, а нѣкои ходятъ и по гурбетъ. Скотовъдството е силно развито, има до 15,000 глави по билото на планината и до 2,000 глави въ селото. Отъ лозарството тоже много печелятъ. Любанското вино е първо въ Църна-гора и второ въ Скопската кааза подиръ Нерѣзкото. Това село дава спахилъкъ 200 — 250 товари гроздье. Само въ Любанската часть на Църна-гора има кестени, които нѣкога сѫ давали значителенъ приходъ на селянитѣ, нъ сега сѫ безъ значение. По рѣката на горѣ отъ селото има до 30 воденици, на които мѣлятъ брашно и много отъ селата въ полето. Синорътъ му е малъкъ сравнително съ селото, планината повече е гола, за туй жителитѣ му сѫ бѣдни; нъ гурбетчилъкътъ ги направилъ доста будни.

Отворени, живи и весели хора сѫ Любанчани! Не падатъ долу и въ гостоприемството! Изрѣчението: „нà село нà гости, нà тевна кьòтек“ е вѣрно и приложимо за всичкитѣ села, нъ въ Любанци тъй оставашъ доволенъ и задълженъ отъ услужливостьта имъ, че забравяшъ обикновенитѣ селски несгодности.

Важно е това село въ това отношение, че отъ началото на Черковния въпросъ та дори до сега никога не се е отклонило отъ своята твърдость въ българщината. Всичкитѣ опити на сръбскитѣ агитатори да се вмъкнѫтъ помежду селянитѣ сѫ срѣщали силенъ отпоръ, макаръ и да има множина отъ това село доста видни богаташи у Сърбия, чиито увѣщания така сѫщо не намиратъ добра почва. Даже роднинитѣ на сръбския консулъ въ Солунъ, родомъ отъ това село, се отказахѫ отъ роднинството, когато той се опита да ги подкупи, та да станѫтъ сърби. Това село държи силенъ противовѣсъ на с. Кучевища, гнѣздо на сръбската пропаганда.

Първитѣ фамилии, основателитѣ на с. Любанци, сѫ били: *Нинчеви*, *Капраликови* и *Цоцови*. Отъ първата фамилия има 11 кѫщи, отъ 3-та — 5 кѫщи, а отъ втората заедно съ сродницитѣ имъ — 20 кѫщи. Тѣ били прѣселени отъ Сириникъ (мѣстность въ Призренско по склона на Шаръ). Новата фамилия Чанкулови е дошла отъ с. Пустиникъ (Качаникско).

Има прѣселенци отъ Порѣче, отъ Дебърско и отъ Косовскитѣ села.

Въ Любанци има 2 цръкви: Св. Богородица и Св. Никола. Първата е съвсѣмъ разрушена, а втората е основана отъ Нина, родоначалникътъ на Нииевитѣ, чиито родословие, споредъ една мрътвешка книга, се въскачва на 350—400 г.

На $^3/_4$ часа на истокъ отъ Любанци се намира манастирътъ Св. Никола, който е расположенъ въ дола на *Малърѣка* вдрѣдъ гѫста кория. манастирско притежание.

Близо до Турчевската или Бродечката рѣка има мѣсто „манастирище“, дѣто по-прѣди имало манастирь; не далечъ отъ него въ една канара се намѣри иконата на Св. Богородица, отъ което и мѣстото се нарекло „Иконица“. На з. отъ Любанци на $^1/_4$ ч. сега стоѫтъ само зидинитѣ на стария манастирь св. Иванъ. Съборътъ му става на 24-й юни.

Любанската рѣка се съставява отъ 2 рѣкички: *Коренска-рѣка* и *Песчинска-рѣка*, които се съединяватъ $^3/_4$ часа надъ селото. Първата извира отъ Вучà-рупа, а втората — отъ Цагаревацъ. Пространството между тѣхъ се нарича *Кула* за туй, че на него се намиратъ развалини отъ една стара „кула“. За тази кула приказватъ слѣдното. До изнамирането на пушката притежательтъ ѝ се бранилъ съ стрѣли; а откато излѣзла пушката и топътъ, той се криелъ въ неѫ. Турцитѣ, кога прѣвзимали Църна-гора, дълго врѣме не могли да прѣвземѫтъ тази кула. Най-подиръ една баба имъ указала мѣстото, дѣто тя могла да се бие и скоро паднѫла въ ржцѣтѣ имъ.

Надъ Любанци въ Църна-гора е имало двѣ стари, сега несѫществующи, села *Сгуровци* и *Едриевци*.

До прѣди 80 год. синоритѣ на тѣзи три села били спахилъкъ. Любанчани откупили най-напрѣдъ своятъ синоръ, а понеже той билъ малъкъ, по-подирѣ тѣ откупили и синоритѣ на другитѣ двѣ съсѣдни села.

9) *Люботенъ*, расположено по дола на Любанската рѣка малко нò на вънъ и на $^1/_2$ часъ разстояние отъ него при политѣ на височината, която загражда отъ лѣво гърлото на Любанската рѣка. Синорътъ му граничи съ синоритѣ на Ращакъ откъмъ истокъ, Любанци откъмъ западъ, на сѣв. Стрима и Матейча. Брои 70 кѫщи, отъ които само 5 сѫ български, а останѫлитѣ арнаутски. Само облѣклото отличава българитѣ отъ арнаутитѣ, а по духъ сѫ едно: еднитѣ

и другитѣ сѫ горделиви и диви, даже по езика си сѫ едно, защото и българитѣ помежду си говорѫтъ повечето арнаутски. Положението имъ всрѣдъ арнаутитѣ е окаянно: покрай своята работа принудени сѫ да работѫтъ на ангария и нивитѣ на арнаутитѣ. Главнитѣ занятия на послѣднитѣ сѫ земледѣлието, скотовъдство и пчеларството. Прѣдполага се, че нѣкога Люботенъ е било махала на с. Любанци, така сѫщо населена съ българи, които хванѫли да напускатъ селото, щомъ арнаутитѣ почнѫли да се заселяватъ.

Въ селото има джамия, а българитѣ се черкуватъ въ Любанци. Вънъ отъ селото на отгледно мѣсто има стара, нъ хубава цръква. която се вижда чакъ отъ Скопйе. Споредъ надписа надъ вратата ѝ тя била съградена отъ царь Стефанъ Душана.

10) *Язирци* е арнаутско село (30 кѫщи), расположено близо до Люботенъ, малко по-долу и отъ двѣтѣ. Прѣзъ него протича едноименната рѣка (потокъ), която минава и прѣзъ Люботенъ. Земята му е повечето чифликъ, разработватъ ѫ Любанчани Селото нѣма своя планина.

11) *Ращакъ* е расположено при политѣ на Църна-гора на 1 часъ отъ Люботенъ. Нѣкога околността му била покрита съ много храстье и прѣдставявала гѫстъ и трудно проходимъ *храстакъ*, отъ което и селото е получило названието си. Планината надъ селото, която сега е почти съвсѣмъ оголѣла, нѣкога била покрита съ гори най-много отъ орѣхови дървеса. То брои 75 кѫщи съ 650 жители. Нѣкога е било чисто българско, нъ сега има въ него 20 арнаутски кѫщи и рискува съ врѣме да стане чисто арнаутско село. Въ селото има стара цръква Св. Спасъ.

12) *Црѣшево* е расположено близо до источния край на пл. Църна-гора ½ ч. пó на югъ отъ Ращакъ. То се състои отъ 3 махали: *Црѣшево*, *Булачани* и *Винче*. Булечани е най-голѣмото отъ тѣхъ (120 кѫщи), нъ общото име на тритѣ села е Црѣшево, за дѣто, види се, махалата подъ това название е въ срѣдата. Впрочемъ, нѣкои смѣтатъ Булачани за отдѣлно село, главно поради голѣмината му.

Махалата Црѣшево е расположена на низко мѣсто по лѣвия брѣгъ на едноименния потокъ, който се влива въ Арачинското блато. Въ него е общата цръква и за тритѣ махали. Булачани е расположено на тепето на една тумба, която образува дѣсният брѣгъ на Црѣшевския долъ, който

го отдѣля отъ Црѣшево. Виниче лежи на едно стръмно мѣсто ½ ч. пò на лѣво отъ Црѣшево. Нѣкога въ околностьта му ставали добри лозя, изваждало се много хубаво вино, отъ което прѣдполагатъ да си е получило названието. Тя е най-малката и най-бѣдната отъ тритѣ махали.

Црѣшево е на пѫтя на арнаутитѣ Матейчани отъ Скопйе за селото Матейча, за туй много си тегли отъ тѣзи неканени гости, които редко излизатъ отъ кѫщи, безъ да грабнѫтъ или украдѫтъ нѣщо.

Црѣшево и Ращакъ, макаръ и да сѫ при политѣ на Църна-гора, влизатъ въ мѣстностьта Блато.

13) *Бродецъ* съ 40 кѫщи и 370 жители е расположено по билото на Църна-гора. Отъ Любанци до него има около 1½ ч. То е най-високо отъ всичкитѣ други Църно-горски села, за това най-често се бие отъ градушка. Кѫщитѣ му сѫ покрити съ слама и сѫ много грозни отъ вънъ. Населението му е твърдѣ бѣдно, защото плодородието често се повреѫда отъ градушка, па и самото мѣсто на около е каменисто и непроизводително. Бродчани правѫтъ вѫглища, носѫтъ дърва за горенье. Отличаватъ се по развалата и нечестностьта въ зиманье и даванье.

14) *Брестъ* е пò на западъ отъ него пакъ по билото на Църна-гора. Сега то е чисто арнаутско село, нъ нѣкога е било българско. Прѣди 100 години е имало попъ отъ Любанци.

15) *Стрима* е чисто арнаутско село съ 30 кѫщи, расположено по билото на Църна-гора, два часа надъ Любанци. Жителитѣ му се занимаватъ повече съ дърводѣлство и скотовъдство; изваждатъ за продань много масло и сиренье.

Глава IV.

Кумановската кааза.

§ 1. *Общи бѣлѣжки.* Кумановската кааза е една отъ най-крайнитѣ каази на Турция. Отъ Сръбската граница тя е отдѣлена само съ тѣсната источна часть на Прѣшовската кааза. Тя обхваща цѣлото Кумановско поле, сѣвернията и западнията склонъ на Сръбска Църна-гора, горнията склонъ на Козякъ пл. до Страцинската планина. Граничи съ каазитѣ: Скопска, Гилянска, Прѣшовска, Паланечка, Кратовска и Щипска.

Скопската кааза се доближава на $1^1/_2$ часъ до гр. Куманово, именно до селото Рамановци; отъ това село прѣзъ Билянли тя излиза до Пчиня, върви прѣзъ селата Винце, Длъга, Сопотъ, Малино и Живенье. Градишката пл., Руянъ и Върхъ сж въ Кумановската кааза. Отъ Градишкия върхъ по Липовецъ излиза до Крива-рѣка. Стрезовци и Орахъ сж въ неіж. Отъ тукъ на горѣ границата върви по билото на Гоглинъ до Козякъ (Дренакъ и Добочица сж Кумановски) и по него до Пчиня. Прѣку Ічиня погранични села сж: Муталово, Карабичани, Табановци и Миратовци. По терасата между Миратовци и Прѣшово границата излиза на Църна-гора и прѣзъ село Стража — на Скопска Църна-гора (Брестъ е Скопско). Матейча, Никущакъ и Агино-село сж погранични села отъ тази страна.

Въ тѣзи граници Кумановската кааза е повечето прострѣна на истокъ, юго-истокъ и сѣверо-истокъ. Отъ югъ, юго-западъ и западъ, а особено отъ югъ на вжтрѣ въ неіж се вдава Скопската кааза, а отъ западъ и сѣверо-западъ — Прѣшовската. Отъ Куманово на юго-западъ до село Рамановци каазата се простира на $1^1/_2$ часъ, на югъ (Винце) 3 часа, на юго-истокъ (до село Сопотъ) 6 часа, на ист.-юго-истокъ $4^1/_2$ ч. (с. Шѣйзово), на истокъ (с. Осиче) 6 часа, (с. Рамна) на сѣверо-истокъ 4 часа, на сѣверъ 3 часа (Миратовци) и на западъ до 2 часа.

Кумановското поле е доста по-високо отъ Скопското; освѣнъ това то е открито за сѣвернитѣ вѣтрове. За туй климатътъ лѣтно врѣме е по-хладенъ, а зимно врѣме по-студенъ отколкото въ Скопско. Въ Кумановско зимата е по-сурова, когато вѣе сѣверенъ вѣтъръ, въ противоположность на Скопйе, дѣто е по-студено, когато зимата е снѣговита. Понеже мѣстото е открито, блатисти мѣста нѣма, климатътъ е доста здравъ.

Повръхнината на каазата е разнообразна. Почвата изобщо е слабо производителна. Населението състои отъ българи и арнаути. Главнитѣ занятия, както на всѣкждѣ по насъ, сж земледѣлието и скотовъдството. Второстепено занятие е дърводѣлството. Отъ земледѣлческитѣ произведения първо мѣсто държи житото. Пшеница сѣжтъ отъ всичкитѣ видове, нъ наймного се срѣща осадката; червенката се срѣща повечето въ Овче-полскитѣ села. Освѣнъ по долинитѣ на рѣкитѣ мумурузка се сѣе и въ полето, нъ тукъ слабо вирѣе. Разработ-

ването на афиона е въведено отъ скоро; при всичко това то силно е развито. Както въ Скопско, и тукъ не знаятъ още да го разработватъ, за туй викатъ отъ вънъ работници за събирането му. Винарството не е отъ важнитѣ клонове на поминъка, нъ Кумановo не е пъкъ бѣдно отъ вино. Въ повечето села има лозя, отъ които се получава вино колкото за удовлетворение на мѣстнитѣ нужди. Кумановското вино е много тънко и леко на пиенье. Най-добро вино даватъ селата при Църна-гора. Въ най-добра година цѣлата кааза може да даде до 700 товара гроздье. Тютюнарството, макаръ и много отпаднало, е единъ отъ виднитѣ клонове на земледѣлието. Напослѣдъкъ се направиха опити и съ оризъ, който излѣзе прѣвъсходенъ. Той се сѣе въ нѣкои мѣста по долината на рѣка Пчиня (с. Клечевци) и по долината на Голѣма-рѣка. Кумановско искарва много волове и конье, нъ съ дрѣбенъ добитъкъ отстжпва на съсѣдното Овче-поле. Земледѣлческитѣ орждия: кола, колела, вили и др. т. съставяватъ главнитѣ произведения на дърводѣлството.

Кумановската кааза е твърдѣ слабо населена сравнително съ другитѣ каази въ Скопско. Непроизводителностьта на мѣстото и редкото население сж главнитѣ причини на туй, дѣто земята въ Кумановско е твърдѣ ефтина. Чифликъ съ 300 шиника сѣме и съ сравнително производителна почва се продава за 60 лири, и пакъ нѣма кой да го купи. Земята е повечето притежание на мѣстнитѣ жители. Обикновената цѣна на 1 дюлюмъ нива е около 2 л. т. Чифлици тукъ почти нѣма главно за туй, че не могатъ да намѣрятъ работници за обработване земята. Бивали сж години, когато турци притежатели на земя съ оржжие въ ржка сж карали селянитѣ да имъ работятъ земята и пакъ не сж намирали хора, защото всѣкой е бързалъ да работи своята земя Чужбината е най-малко позната въ Кумановско. На чужбина ходятъ само нѣкои хора отъ селата при Козякъ-планина.

Говоръть въ Кумановско се дѣли на 4 подговора, които се различаватъ по ударението на думитѣ, по особени нѣкои термини и названия на вѣщи, а по етимологическата си конструкция сж почти еднакви. Тѣзи говори сж: Градишки говоръ и говоръть на западнитѣ и сѣвернитѣ села; западниятъ говоръ най-много е примѣсенъ съ сърбизми; говоръть на сѣверъ и истокъ, който се доближава до Паланечкия и Кратовския и говоръть въ селата на юго-истокъ отъ града, който се доближава до Овче-полския.

Кумановскиятъ говоръ по етимологическия си строй е прѣдставитель на сѣверо-македонското нарѣчие. Отличава се между другото по своята неправилность въ много граматически форми и съ сърбизмитѣ си. Най-отличителнитѣ му бѣлѣзи сѫ тѣзи:

1) Членътъ се употрѣбява по-редко отколкото въ другитѣ говори.

2) Ѫ на врѣдъ минава въ *у*: ржка—рука, мжка—мука, кжща—кукя.

3) Съчетанията *жд* и *шт* се чуватъ като к' и г', което, впрочемъ, е свойствено на по-голѣмата часть отъ Македонското нарѣчие: раждамъ—раг'амъ, ръжда—ърг'а, прежда—прег'а, кжща—кук'а, врѣща—врек'а, сѣщамъ се—се сек'амъ и др. т.

4) Буквата *к* по-редко се мѣни въ *ц*: руце, намѣсто ржцѣ.

5) Често се срѣща *е* намѣсто *и* въ названията на мѣстата: Станевце намѣсто Станевци и пр. покрай общо-употрѣбителното *и*: Клечевци, Байловци и др.

6) Сричката ъл=у: вълна=вуна, пълно=пуно, бълха=буа и др. т.

7) Трето лице множ. число мин. несвърш. врѣме *ше* намѣсто *жк* — както въ Скопска Църна-гора.

8) Намѣсто окончанието *лъ* въ причастието употрѣбяватъ *я*: купия съм=купилъ съмъ, ходия съм=ходилъ съмъ и др. т.

9) Окончанието *жк* у глаголитѣ=*ю*: не се бою, не стою и др. т.

Други примѣри отъ неправилности и особености: Айде да ѝдемо и йо́бата (и дѣвамата) у воденицу да ме́лямо брашно! — Я к' ьо̀ду до̀м' от' ѝму ра̀боту. — Ко̀й зна̀ье куд' ьотѝш'а (кой знае кждѣ е отишълъ). — Я' га зна̀м, ама не га кажую. — Ко̀лку пари кье ми да̀деш да̀ га ка̀жу? — На́ша кукя е по́-мала од ва̀ша (Куманово). Нѝ съм го ватия, ни съм го виде́я. (Ни съмъ го хванжлъ, ни съмъ го видѣлъ). — Ко́га ста̀шасте туя (кога стигнжхте тукъ?). — Одовъд и отуд ре́ката се́ ье ба́фчи (отсамъ и оттатъкъ рѣката се́ сѫ градини). — Я стаса̀ на вре́ме (азъ стигнжхъ на врѣме). — Куде ье Сто́йче? — Стойче жне́ье онде́ка о́въс (овезъ). — А бре Митре! тутун си купия, ама пипер не си купия! А, за тутун ми текнува, ама за нюма не ми текнува. — Дзъд=стѣна, съг=сега, кьиндия=пладне. — Тъга=тогава. — Главня=гламня. Како́й ни бѝде ат, такой кя биде сат (какъвъ ще ни бжде коньтъ, такъвъ ще ни бжде и

саатътъ). — Кьéло да ги отнéсе, туку не могáло да ги дѝгне. — У, невéсто! дѝп на гóста кóн не растовàрен! (у, невѣсто! на гостътъ коньтъ билъ съвсѣмъ не растоваренъ). (С. Пчиня).

По-напрѣдъ въ Кумановската кааза влизаше и днешната Прѣшовска кааза; нъ отъ войната насамъ Прѣшово, като погранично село, се направи каймакамлъкъ. Центърътъ на Кумановската кааза е гр. Куманово.

§ II. *Куманово* се намира 5 ч. на сѣверъ отъ Скопйе. Расположенъ е въ долината на Голѣма-рѣка, 1 $^1/_2$ часъ погорѣ отъ устието ѝ и на $^1/_2$ часъ разстояние отъ желѣзницата. Понеже долината е дълбока, градътъ стои като въ дупка. Рѣката тече край самия градъ, нъ не прави пакости при дотичанието, защото градътъ е расположенъ по нейния полегатъ дѣсенъ брѣгъ, който тя неможе да облива. Между рѣката и града сж бахчитѣ. Куманово е прорѣзано съ потока *Слатина* или *Серава*. Той се захваща 1 часъ на ю.-истокъ отъ Куманово отъ селото Никуляни, прѣсича западната часть на града и се влива въ Голѣма-рѣка на край града. Серава събира водитѣ на южната и юго-западната часть на полето. Тя не прѣсъхва и прѣзъ лѣтото. При дотичанията си прави доста пакости въ махалитѣ, прѣзъ които протича.

Градътъ има форма на четирижгълникъ и е продълговатъ отъ с.-з. къмъ юго-истокъ. Въ юго-източния му край една часть се издава въ видъ на опашка, продължена паралелно на рѣката.

Той е раздѣленъ на 4 махали: *Долня-махала* или *Варошъ*, главната махала дѣто е и цръквата. Тя е расположена долу до рѣката, отъ което се нарича *долня*. *Карабска-махала*, така наречена отъ туй, че първитѣ ѝ жители били изселени отъ с. Карабичани. Тя е расположена край рѣката подъ Долня-махала и се смѣта за селска махала въ Куманово. Карабичàни сж били и сж крѣпителитѣ на българизма въ Куманово. *Велешка-махала*, така наречена, защото прѣзъ неѭ влиза Велешкиятъ пѫть. *Горня-махала* се нарича югозападната по-висока часть на града. Край Долня-махала протича рѣката, по която сж градскитѣ бахчи. Понеже въ тази махала е по-хладно, тукъ ходѭтъ гражданитѣ на расходка. Подъ града $^1/_4$ часъ е орманътъ, гѫстъ върболакъ, който напрѣдъ е служилъ като главно мѣсто за расходка, а сега слабо се

посѣщава, защото дървесата му сѫ изсѣчени и по-голѣмата му часть е изорана.

Общиятъ изгледъ на града отъ вънъ и отъ вѫтрѣ е селски. Улицитѣ му сѫ значително широки, нъ сѫ съвсѣмъ нечисти. Кумановската каль е пословична. Щомъ завали малко дъждъ, лѣпкавата и глинеста пръсть по улицитѣ става тъй кишава, щото човѣкъ трѣбва да си земе калошитѣ въ рѫката, за да не му останѫтъ въ калта. Впрочемъ, въ послѣдно врѣме беледието почва да поправя много отъ улицитѣ. Голѣма прѣчка за чистотата на града сѫ и гумната въ Горнята махала. Въ врѣме на вършитба плѣвата отъ тѣзи гумна покрива цѣлиятъ градъ съ прахъ. Въ послѣдно врѣме сѫ взети мѣрки за отстранението и на тази несгодность. Кѫщитѣ на града повечето сѫ едноетажни, редко обѣлени отъ вънъ. Двуетажнитѣ кѫщи още се броѩтъ на пръсти. Повечето кѫщи сѫ безъ дворове и градини. Само въ Долня-махала много кѫщи иматъ широки дворове и хубави градини. Дървеса въ града има много малко. Водата отъ чешмитѣ и кладенцитѣ е добра за пиенье, нъ бунарската вода е блудкава.

Понеже въ Куманово нѣма казарма, градътъ много тегли отъ войската. Най-хубавитѣ кѫщи сѫ заети отъ офицеритѣ на сила, а солдатитѣ правѩтъ голѣми пакости на бостанитѣ по рѣката и на лозята. Като погранично мѣсто, въ Куманово ще има всѣкога войска, за туй необходимо е да се направи казарма. Християнското население е усѣтило тази нужда и е готово да посрѣщне голѣма часть отъ разноскитѣ, които ще отидѫтъ при направата на една казарма, нъ турцитѣ, като нѣматъ мѫка отъ войската, не се съгласяватъ да жертвуватъ нѣщо за направата на такава една казарма. Кумановци сѫ ходили по вънъ, пъкъ и чужденци често посѣщаватъ градътъ, за туй животътъ на Кумановци е доста добрѣ обставенъ и кѫщитѣ имъ сѫ уредени.

Куманово брои 2100 кѫщи. Населението състои съ българи и турци, отъ които първитѣ сѫ болшинство. Българитѣ сѫ раздѣлени на екзархисти и гъркомани, подъ което име се крияѫтъ сърбоманитѣ. Гъркомани има само 125 кѫщи. Благодарение на своето географическо положение Куманово е търговско градче. Като полско градче, расположено на главнитѣ пѫтища, то служи като стоварище на околнитѣ планински села и градчета. Главнитѣ пѫтища отъ Сърбия по долината на р. Морава и отъ България прѣзъ Кюстендилъ

и Паланка водѫтъ въ Куманово. Отъ това то е било отъ една страна като търговски центъръ на ближнитѣ градове въ Сърбия и България, а отъ друга страна прѣзъ него сѫ минавали почти всичкитѣ гурбетчии отъ зап. Македония на отиване и връщание, а това дава доста добъръ приходъ на едно градче като Куманово. Сега е нанесенъ силенъ ударъ на Куманово въ търговско отношение. Отъ войната насамъ сношенията му съ Враня, Алексинецъ и Кюстендилъ почти се прѣкѫснѫхѫ; а отъ като се отвори сръбската желѣзница, Кратово и Паланка почнѫхѫ да си вематъ стока повечето направо отъ Солунъ и Скопйе. При всичко това пазарътъ е още доста силенъ, по-силенъ отъ пазаритѣ въ другитѣ градчета.

Чаршията, която е събрана повече около главното пазарище, брои 850 дукяни. Освѣнъ това има и сергии най-вече на Щипяни. Това потвърждава, че пазарътъ въ Куманово е голѣмъ, защото 850 дукяни на 2100 кѫщи сѫ твърдѣ много. Тя се дѣли на 2 части: 1) юго-източна, по-широка, дѣто се продава житото, добитъкътъ и дърводѣлскитѣ издѣлия; около неѫ сѫ повечето ханища и бакалници; 2) сѣв.-западна, дѣто сѫ повечето дукяни на еснафитѣ и 20 правителствени дукяни, направени за въ полза на градската касса. Тукъ е и митницата.

При скромния животъ на Кумановци състоянието имъ е удовлетворително. Бѣдни хора въ пълната смисъль на тази дума още нѣма. Куманово обхваща много села, които още подържатъ разнитѣ занаяти. Впрочемъ, въ послѣдно врѣме се забѣлѣзва извѣстенъ застой въ работитѣ.

Едритѣ и отчасти дрѣбнитѣ добитъци сѫ главната стока въ кумановския пазарь. Нѣкога тукъ ставалъ голѣмъ пазарь за добитъци. Освѣнъ отъ ближнитѣ градове въ Скопско, тукъ се донасяли за продань добитъци отъ далечни градове въ Сърбия и България. Търговци за добитъци дохаждали тукъ и събирали голѣми сюрии отъ конье и волове за цѣла юго-западна, южна и срѣдна Македония, даже за Епиръ и Тесалия. Желѣзницата и границата нанесохѫ силенъ ударъ на тази търговия. Митровичката желѣзница отвори за Македония Н.-Пазаръ, Гиляни и другитѣ тамкашни градчета, които даватъ добъръ едъръ добитъкъ. Сега търговци отъ разни краища на Македония ходѫтъ по пазаритѣ на лѣзи градове, когато напрѣдъ никой не се е осмѣлявалъ да ходи тамъ.

Така че кумановскиятъ пазарь, който бѣше едно врѣме единъ отъ най-голѣмитѣ пазари за добитъци въ Турция, днесь остава като мѣстенъ пазарь. Тукъ донасятъ добитъци за продань планинскитѣ села на Кумановската, Прѣшовската и Гилянската каази. Купуватъ тѣзи добитъци всичкитѣ градове на Скопския санджакъ исключая Радовишъ. Кумановскиятъ дрѣбенъ добитъкъ, особено овцитѣ се прѣдпочитатъ прѣдъ онѣзи въ ближнитѣ мѣста. Като кумановската жива стока нѣма никждѣ въ околнитѣ мѣста. Наистина, Овче-полскитѣ сж покрупни, по-руди и даватъ по-хубава, по-питома вълна, а вълната на кумановскитѣ овци е по-дива и по-люта; нъ месото на кумановскитѣ овци е много вкусно.

Да се прѣсмѣтне точно, колко глави добитъкъ се продаватъ въ Куманово, не е възможно, нъ може да се разбере отъ интизапа. Интизапътъ въ Куманово се продава за 800 л. т., отъ които 300 сж за кантаръ и 500 чисто за иманьето.

По-прѣди интизапътъ билъ 1200 лири. Самото намаление на този интизапъ е знакъ, че търговията съ добитъци е намалена почти на половина.

Добитъкътъ се продава най-много отъ юли до септември. Кожи най-много отъ дивечъ излизатъ до 30,000, отъ които 8,000 сж само заяшки. Събиратъ се отъ Кумановско и Паланечко. Кожарски дукяни има само 3 въ Куманово. Вълна излиза до 20,000 ока и се носи повечето въ Шкодра. Масло и сиренье излиза малко сравнително съ околнитѣ градчета.

Житото държи второ мѣсто. Отъ Куманово излиза до 200 вагона жито. Часть отъ него се носи въ Скопйе, а повечето се испраща направо въ Солунъ. Спахилъкътъ на казата се въскачва до 20,000 лири. Въ добра година жито се изнася до 1000 вагони. Коноп изваждатъ селата отъ Моравица. Излиза до 30,000 ока конопъ. Часть отъ нѣж обработватъ въ самитѣ села, дѣло се получава, а по-голѣмата часть се носи въ Куманово, дѣто се изработва въ 15 вжжарски дюкяни и послѣ се распродава въ разни мѣста. Най-много вжжета искарва Бояновци, дѣто почти всѣки селянинъ е и вжжарь. Въ срѣдна година отъ Куманово излиза афионъ около 5000 ока. Видно мѣсто въ пазаря заематъ и дърводѣлскитѣ работи: вили, коли, орала и др. т. Тѣхъ ги изработватъ въ селата по Църна-гора и ги купуватъ дори въ Щипско и Паланечко, защото сж здрави и хубаво направени.

Куманово носи въ Скопйе: масло, жито, конье и други добитъци, а взема отъ Скопйе: зеленчукъ, европейски стоки, вино, камъни за гробища, чамови дъски, гьонове и други нѣкои дрѣбни работи.

Въ Тетово и Гостиваръ носи жито и жива стока, а купува овощия, най-много кестени.

Отъ Гиляни тукъ се носи жито, когато въ Кумановско нѣма берикетъ и добитъкъ (повече конье и волове, а редко овци), дървенъ материялъ, най-много дъски за сждове, които се носѫтъ дори въ Щипъ. Отъ Куманово не се носи почти нищо въ Гиляни.

Отъ Прищина се посѫтъ въ Куманово конье и волове.

Отъ Прѣшово тукъ се носи жито и конопь отъ селата по р. Моравица и добитъкъ отъ планинскитѣ мѣста, много дървенъ материялъ: греди, дърва и всичкитѣ скотовъдски произведения. Отъ Куманово тамъ и въ цѣлото Моравичко поле се носи всичко, каквото е потрѣбно.

Отъ Паланка въ Куманово се носи жива стока, сурови овчи и козьи кожи, по нѣкога малко жито отъ селата. Отъ тамъ се взиматъ европейски стоки и вино прѣзъ лѣтото, когато Паланечкото се развали.

Въ Велесъ се носѫтъ кожи и жива стока най-много волове, конье и кози, а отъ тамъ се купува спиртъ, ракия и вино. Отъ Св. Николе се купуватъ овци, а тамъ се продаватъ конье и волове.

Отъ Щипъ се носѫтъ шити дрѣхи, гребени, вълна (църна), памукъ, шарлаганъ и др. т., а тамъ се носи конопь, вѫжета, клашни и овощия.

Куманово е ново градче. Напрѣдъ то било, навѣрно, село, което полека-лека се е уголѣмявало отъ прѣселенци изъ околнитѣ села и като е наголѣмѣло значително прѣнесълъ се въ него пазарьтъ отъ Нагоричино и тъй то се обърнѫло на градче. Сгодностьта на мѣстото за центъръ на околнитѣ мѣста трѣбва да му е помогнѫло най-много да се уголѣмява. Може-би хората отъ Нагоричино и околнитѣ села сѫ бѣгали тукъ като въ мѣсто по-скришно, защото извѣстно е, че нашитѣ дѣдовци сѫ избѣгвали пѫтищата и друмищата, а прѣзъ Нагоричино минавалъ е Стамболскиятъ пѫть. Освѣнъ прѣданията, и устройството на градчето свидѣтелствува, че то е ново. Кѫщитѣ му не сѫ тъй неправилно расхвърлени, както е обикновено съ другитѣ такива малки градчета въ Турско.

Улицитѣ му сѫ сравнително прави и широки. То е прорѣзано съ три главни улици. Пазарището, широко едно мѣсто всрѣдъ града, служи за сборна точка на повечето улици. Такъвъ до извѣстна степень обмисленъ и скроенъ планъ може да има само ново градче. Споредъ прѣданието Куманово е станѫлъ градъ не по-рано отъ 200 год. Прѣди 160 год. то е брояло не повече отъ 16 кѫщи. Живи сега хора знаяли, когато то е имало само 60 кѫщи. Прѣселяването на селяни е още силно. Никѫдѣ нѣма толкозъ скоро прѣселени хора отъ селата, колкото тукъ. Повечето отъ българитѣ въ Куманово сѫ прѣселени отъ селата отъ скоро. Най-виднитѣ фамилии и сега носѫтъ названието на селата, като фамилиярни прѣкори и държѫтъ въ селата старитѣ си имущества.

§ III. *Селата.* Селата въ Кумановско изобщо взети сѫ бѣдни. Вънкашниятъ и вѫтрѣшниятъ имъ видъ и животътъ на населението сѫ най-доброто доказателство за това. По устройството и по изгледа си тѣ прѣдставяватъ жалки селения. Расположени въ голи разнообразни мѣстности и тѣ самитѣ лошо устроени, произвеждатъ твърдѣ неприятно впечатление на пѫтника.

Най-бѣдни, най-лошо устроени сѫ селата въ източната часть на Кумановско — сборъ отъ колиби покрити съ слама и расхвърлени на голѣмо пространство безъ никакъвъ редъ и безъ опрѣдѣлени дворове. Причината на туй, дѣто тѣ сѫ така лошо устроени, селянитѣ намиратъ въ лошитѣ обстоятелства и условията на живота. Въ потвърждение на това нѣкои селяни ми привеждахѫ този фактъ, че много богати селяни иматъ сé такива кѫщи и водѫтъ животъ тъй мизеренъ, както и бѣднитѣ имъ съселяни. Обаче, азъ оставамъ на убѣждението, че бѣдността е главната причина на лошия животъ на селянитѣ и лошото устройство на селата, защото има села въ мѣста, дѣто условията на живота сѫ много тежки, и пакъ животътъ на селянитѣ е по-добъръ, селата сѫ по-добрѣ устроени.

Съ по-добри кѫщи, изобщо по-благоустроени, сѫ селата въ полето между Куманово и Скопско. Кѫщитѣ на тѣзи села сѫ по-отгледни, покрити съ керамиди и по-правилно расхвърлени, чистотата имъ е по-голѣма. По това тѣ приличатъ на Скопскитѣ села. Селата въ юго-източната часть на каазата приличатъ на Овче-полскитѣ. Селата край Църна-гора не можахъ да видѫ какви сѫ.

Селата по Козячко сѫ много растурени. Има села, които сѫ растурени почти кѫща по кѫща, а повечето сѫ раздѣлени на махали, всѣкоя отъ които прѣдставява купчинка отъ нѣколко кѫщи. Често махалитѣ се намиратъ на 15—20 минути разстояние една отъ друга, така че обиколката на цѣлото село става доста голѣма. Всѣкоя махала въ мѣстото си има свое отдѣлно име, а за околнитѣ села и за града е извѣстно общото име на селата. Само общото име и общитѣ данъци съединяватъ тѣзи махали въ едно село; иначе тѣ се прѣдставяватъ като отдѣлни села. Освѣнъ въ Кумановско растурени сѫ много отъ селата по Осоговската планина и нейнитѣ расклонения въ Кратовската, Паланечката и Кочанската каази, по Голякъ планина и нѣколко села въ Буковикъ и Шаръ пл.; никѫдѣ другадѣ въ Скопско нѣма тъй растурени села.

Отъ разясненията на разни селяни върху причината на туй, дойдохъ до слѣдното заключение: Повечето отъ тѣзи села сѫ били нѣкога прибрани около цръквата въ централната часть на селото, което се вика *старо-село*. Това название потвърждава горното прѣдположение. Въ неотдавашно врѣме старитѣ села сѫ се растурили на по-широко пространство и сѫ се раздѣлили на махали. Тѣ сѫ се растуряли бавно въ продължение на дълго врѣме. Днесь една фамилия се отцѣпи и се засели на отдѣлно мѣсто, утрѣ друга и т. н., дордѣ се растури цѣлото село. Тѣзи фамилии, като се размножавали и раздѣляли, образували махалитѣ. Въ доказателство на туй може да се приведе това явление, че названията на много отъ махалитѣ сѫ взети отъ названието на главнитѣ имъ фамилии. Повечето фамилии сѫ отдѣлени на страна, за да могѫтъ по-удобно да живѣѭтъ и по-лесно да си поминуватъ, защото земята въ тѣзи села дава слаби срѣдства за поминъкъ. Има, обаче, нѣкои села, които сѫ се растурили, слѣдъ като постигнѫло старото село нѣкоя катастрофа. При разглеждането на този въпросъ заслужва да се обърне внимание и на туй, че тѣзи села сѫ най-бѣднитѣ. Земята около тѣхъ е слаба, камениста и непроизводителна. Срѣдно дава отъ едното четири въ срѣдно плодородни години и отъ едното 7 въ плодородни години. Планината тъй сѫщо имъ дава малко срѣдства за поминъкъ.

Кумановската кааза е раздѣлена на мѣстноститѣ: *Срѣдотекъ* (по р. Пчиня), *Козячия* (при политѣ и склоноветѣ на Козякъ), *Лукавица* (по Голѣма-рѣка), *Арнаутлукъ* (по

билото на собствено Църна-гора), *Църно-гория* (при сѣвер. поли на Сръбска Църна-гора).

По-забѣлѣжителни отъ селата сж: 1. *Думановци* на зап. — юго — западъ отъ Куманово, населено съ арнаути и българи. Послѣднитѣ сж много притѣснени отъ първитѣ. Надъ Думановци е имало манастирь, а въ мѣстото на гробищата е имало цръква. То е едничкото село въ Арнаутлука, въ което болшинството на населението е християнско. У Думановци има човѣкъ, който помнѣлъ какъ баща му е избѣгалъ отъ Брестъ и се заселилъ тукъ.

2. *Станевци* е населено съ християни. Както и въ Думановци, главнитѣ занятия на селянитѣ сж земледѣлието и дърводѣлството; тукъ се правѣтъ много кола, ковчези и др. т.

3. *Матейча* се намира на западъ отъ града. Болшинството отъ населението е арнаутско. Искарва много овощия и гроздье. На 1 ч. разстояние отъ него се намира манастирьтъ Св. Богородица, дѣто на 8-й септември става голѣмъ съборъ.

Тритѣ тѣзи села сж на дѣсно отъ Голѣма-рѣка при политѣ на Скопско — Кумановска Църна-гора. Иматъ хубаво мѣстоположение. Планината, богата съ дърва и пасбища, могла би да имъ даде срѣдства за добъръ поминъкъ, нъ близкиятъ Арнаутлукъ прѣчи на българитѣ въ тѣзи села да извличатъ възможната полза отъ тази планина.

4. *Опае* е расположено до исхода на долината на Голѣма-рѣка отъ планината въ полето. То е арнаутското село, промѣшано съ цигани.

5. *Рѣжановци* е расположено при политѣ на Църна-гора. Искарва много дървенъ материялъ за гориво и за градиво.

6. *Лопате* е арнаутско село, промѣшано съ цигани — християни. Послѣднитѣ се занимаватъ съ скотовъдство, отглеждатъ много конье и волове.

7. *Бедине* е близо до града, чифликъ.

Послѣднитѣ села, като сж расположени въ долината на Голѣма-рѣка, иматъ доста производителна земя, и за туй земледѣлието съставява главното занятие на жителитѣ имъ.

8. *Ваксинци*, арнаутско село, расположено надъ Църна-гора при исхода на единъ долъ отъ планината въ полето.

Дѣдото на моя приказвачъ за Ваксинци билъ овчарь въ планината надъ това село. Въ него врѣме единъ пришелецъ „кюляфлия“ арнаутинъ поискалъ подъ наемъ кжшла въ планината за стадото му, което брояло 200 овци Понеже

си плащалъ наемътъ редовно, селянитѣ го задържали. На третата година той си съградилъ до селото търло, а на четвъртата пролѣть си довелъ още 2—3-ма овчари другари, които тъй сѫщо се заселили въ търла, и тъй се турило начало на поарнаутяването на Ваксинци.

9. *Слупчане*, арнаутско село, расположено пакъ при политѣ на Црна-гора на $3^1/_2$ часа отъ Куманово.

10. *Лояне*, тъй сѫщо арнаутско село, расположено при гърлото на единъ Црно-горски потокъ на 4 ч. разстояние отъ града. Надъ селото копаѫтъ калцитъ, който употрѣбяватъ за украшения, защото е украсенъ съ разни цвѣтове

Въ мѣстото, кѫдѣто сѫ сега тѣхнитѣ гумна, имало манастирь, който хората помнѣли до скоро.

Отъ Лояне, което е сега чисто арнаутско село, сѫ Панделови въ Куманово и чорбаджи Трайко въ с. Сушица. Дѣдото на Панделови се прѣселилъ отъ Лояне, значи тѣ сѫ прѣселени нѣщо прѣди сто години.

Казаното за първитѣ три села отъ каазата се отнася и за послѣднитѣ четири. Различаватъ се по туй, че у тѣхъ арнаутскиятъ елементъ е много по-силенъ.

Освѣнъ изброенитѣ села при политѣ на Црна-гора се намиратъ селата: *Оризари*, *Липково* (християнско село), *Отле* (християно-арнаутско село) и *Рупалци*. Пѫтникътъ по желѣзницата вижда тѣзи села отъ лѣво при самата планина, покрити повечето съ дървесна растителность и съ доста добъръ вънкашенъ изгледъ. Всичкитѣ тѣзи села сѫ часть отъ Кумановския „Арнаутлукъ“.

Съ името Арнаутлукъ въ Куманово наричатъ онѣзи села по Црна-гора, които исцѣло или отчастя сѫ населени съ арнаути. Освѣнъ изброенитѣ по-горѣ села въ Арнаутлука влизатъ още слѣднитѣ села: 1. *Ругвинце*, 2. *Беляковци* (село *Изворъ*, което е отбѣлѣзано въ картата на нѣмския генераленъ щабъ не сѫществува; на мѣстото, дѣто то е означено, трѣбва да стои Беляковци), 3. *Глажня* (а не Глязна). Отъ всичкитѣ села само Думановци е останѫло още християнско село.

Ето какво се мисли за тѣзи арнаути. Голѣма часть отъ старото словѣнско население на Црна-гора се е изселило въ Нѣмско, когато Нѣмцитѣ, разбити отъ Турцитѣ, бидохѫ принудени да се завърнѫтъ назадъ, и подиръ тѣхъ се повлѣкло и мѣстното население. На мѣстото почнѫли постепено да се заселяватъ арнаути, а останѫлитѣ тукъ християни, притѣс-

нени отъ пришелцитѣ, напуснѫли селата си и се изселили долу въ полето. Това истиквание на християнския елементъ въ нѣкои села е станѫло въ отдалеченитѣ тъмни врѣмена, та никакъвъ споменъ не е останѫлъ между мѣстното население; въ други села изселването и сега се продължава и то съ по-голѣма сила, отколкото всѣкѫдѣ другадѣ; а въ трети то е станѫло въ неотдавашно врѣме и добрѣ се помни отъ населението. Че това е тъй, т. е. че сегашнитѣ арнаутски села по-прѣди сѫ били християнски и че арнаутитѣ сѫ нови прѣселенци тукъ, за доказателство служѫтъ многото остатъци отъ цръкви и други християнски работи. Има и живи прѣдания по селата, има даже живи хора, които знаѭтъ, какъ нѣкои села се обърнѫли отъ християнски на арнаутски. Мѣстнитѣ мислѭтъ, че по-прѣди тукъ сѫ се заселили арнаути-католици и арнаути-мохамедани, отъ които първитѣ отчасти били обърнѫти въ мохамеданство, отчасти били принудени да се изселѭтъ. Поводъ за това прѣдание сѫ дали, навѣрно, латинскитѣ надписи надъ християнскитѣ остатъци въ Арнаутлука. За вѣрностьта на това прѣдание азъ не можахъ да изровѭ нѣкои фактически доказателства.

Църно-горскитѣ арнаути сѫ още диви, за туй Арнаутлукътъ горѣ въ планината е недостѫпенъ за християнитѣ. Тази е причината, дѣто мѫчно се добиватъ свѣдѣния за тѣзи мѣста.

Главното занятие на планинскитѣ села е дърводѣлството и скотовъдството, а на полскитѣ — чифчилъкътъ. Планинскитѣ села искарватъ много дървенъ материялъ за градиво и за гориво и правѭтъ много земледѣлчески дървени орѫдия и кюмюръ. Много арнаути намиратъ прѣхраната си въ наемни служби, тѣ ходѭтъ като пѫдари и кехаи по цѣлото Кумановско. Хайдутството и то прѣхранява много души.

11. *Прѣшово.* Отъ Лояне прѣку терасовидния спускъ се намира Прѣшово, чисто арнаутско село, въ което става пазарь. Поради положението му близо до Сръбската граница, то е издигѫто като центъръ на едноименната кааза, която обхваща селата въ сѣверния край на Църна-гора и селата между Козякъ и границата по долината на Моравица и по горното течение на Пчиня. Селата по Моравица и Пчиня сѫ извѣстни въ Куманово подъ названието *Врански села.* Отъ тѣхъ селата по Моравица сѫ голѣми, богати и много на гѫсто расположени. Земята имъ е твърдѣ богата. Глав-

ното произведение е конопьта. По забѣлѣжителни отъ тѣзи села сж: голѣмото село *Бояновци* съ пазарь по-голѣмъ отъ Прѣшовския; на този пазарь ходѫтъ не само селяни отъ околнитѣ села, нъ и Кумановци. Има и чаршия. Населено е съ арнаути и българи. Главното занятие на жителитѣ му е разработването и изработването на конопьта. Голѣмото с. *Гърновецъ*, което произвежда много конопь, и с. *Кралево* сж расположени на рида надъ Бояновци. *Божинци* на сѣверъ отъ Бояновци. *Букаревци* е станция на желѣзницата и не далечъ отъ границата.

12. *Табановци* е християнско село, расположено на едно равно мѣсто задъ Четирския ридъ на сѣверо-западната му страна. Изважда жито, сѣно, афионъ, овощия и дърва за гориво. Спахилъкътъ му е 56,000 гр. То е раздѣлено на 3 махали, които се намиратъ на 20 минути раздалечъ една отъ друга. Тѣ сж: *Захевска* (36 к.), *Бузенска* (20 к.) и *Старо-село*, което и сега е чифликъ. Нѣкога Табановци е било на купъ на мѣстото на махалата Старо-село. Когато се основалъ чифликътъ, двѣтѣ главни фамилии отъ селото избѣгали отъ него и се заселили при търлата, дѣто образували нови махали.

Табановци е старо село. Нѣкога то било малко по-горѣ отъ сегашното му мѣсто и било расположено край рѣката. Тамъ имало ханъ, баня, джамия, сергии, отъ които остатъци и сега стоѫтъ, а малко по-горѣ има тюлбе. Селото тогава било голѣмо, ставалъ и пазарь въ него. Населено било само съ турци, между които имало и единъ паша. Тюлбето било направено за една отъ дъщеритѣ на пашата.

За происхождението на названието му приказвахѫ ми слѣдното. Надъ селото имало единъ дирекъ или табанъ отъ нѣкой извѣтрѣянъ и мекъ камъкъ. Некоя натоварена кола, като минавала отъ горѣ му, направила бразда. По този случай почнѫло да се говори много за този табанъ, и селото било наименувано по неговото име.

Половина часъ подъ селото подъ тумбата *Костуринъ*, дѣто сж ливадитѣ, имало старо село *Купинка*, което име и сега носи мѣстото, дѣто било расположено.

12. *Д.-Коняре* и *Г.-Коняре* сж расположени по едноименната рѣка на $^3/_4$ часа отъ Куманово.

13. *Четирци* е растурено по едноименния ридъ откъмъ Куманово. Дѣли се на 4 махали. *Старо-село* (Четирци),

Скачковци (основателитѣ му избѣгали отъ старото село на търлото и тамъ основали тази махала), *Стойчинска махала*, *Боринерска махала*, така наречена по името на основателя ѝ Тасе Боринеръ и *Амалиска махала*, така наречена по името на основателя и Петра Амалия.

14. Задъ с. Четирци отъ едноименния му ридъ се спуска пакждѣ Пчиня една рътлина. Мѣстото между неѫ и Нагоричинския ридъ е една полегата, хубава и производителна сравнително съ околнитѣ мѣста впадина. Водитѣ на тази впадина се събиратъ въ Забелския потокъ Лиска. Цѣлиятъ долъ е покритъ съ дървеса, а впадината е покрита съ добрѣ обработени нивя. Въ началото на дола е *Забелскиятъ* или *Нагоричкиятъ* манастирь. Надъ него „Забелътъ“ или нагоричката кория, отъ която манастирьтъ си е получилъ названието. По тази впадина сѫ расположени селата: *Челопекъ*, *Куличани*, *Никуляни* и други богати гъркомански села.

15. *Карабичани* е расположено на западния склонъ на Четирския ридъ 3 часа на сѣверъ отъ града. Изважда въ годината до 70 товара хубаво гроздье.

16) *Муталово*, арнаутско село.

17) *Нагоричино* се намира 2 часа на истокъ отъ Куманово. Видѣхме, че отъ южния край на Четирския ридъ се спуска край Пчиня единъ низъкъ ридъ. Отъ източната му страна е долината на Пчиня, а отъ полегатия склонъ на рида подъ Четирци е отдѣленъ съ една не дълбока, нъ широка и покрита съ зеленина долина, като впадина. По неѫ протича суходолината *Серава*, която извира изъ единъ доста голѣмъ хавузъ отъ срѣдата на с. Никуляни. По цѣлия тоя ридъ е расположено село Нагоричино, което има дължина около $2^1/_2$—3 часа, а широчина $1^1/_2$—часъ. Въ сѣверния си край Нагоричино се доближава на 10 мин. до с. Никуляни, южниятъ му край стои на единъ часъ разстояние отъ с. Шупли-каменъ, което е раздѣлено на 14 малки махали. Еднитѣ отъ махалитѣ сѫ расположени по долината на Серава, други подъ рида, обикновено подъ нѣкоя скала, а трети по източния склонъ на рида откъмъ Пчиня. Махалитѣ сѫ малки. По устройството си приличатъ на махалитѣ въ Козяшкитѣ села. Нагоричино състои отъ 16 махали. Горнитѣ 6 малки махали се наричатъ *Старо-Нагоричино*, а долнитѣ 10 — *Младо-Нагоричино*. Старо-Нагоричино е расположено и отъ двѣтѣ страни на Пчиня (двѣ махали като отдѣлни села сѫ оттатъкъ Пчиня).

До скоро то бѣше гъркоманско, нъ напослѣдъкъ минѫ подъ вѣдомството на Скопския български митрополитъ.

Малко надъ сѣверния край на Старо-Нагоричино въ забела му е извѣстнията *Забелски* или *Нагоричински манастирь*. Споредъ житието на Св. Прохора Пчински (основателтъ на Пчинския манастирь „Св. Отецъ"), най-напрѣдъ той е живѣлъ тукъ, а послѣ се е прѣнесълъ при с. Старецъ. Царь Диогенъ по-напрѣдъ тукъ го потърсилъ и му основалъ манастирь, а послѣ го намѣрилъ при Старецъ и тамъ му основалъ сегашнията манастирь „Св. Отецъ". Мѣстото на манастиря подъ забела и въ веселия долъ на потока Лиска е хубаво. Авлията му е тѣсна. Старата цръква е подновена и хубаво направена. Попаднѫлъ въ рѫцѣтѣ на единъ фанатикъ и простъ игуменъ, този манастирь билъ е центъръ на гъркоманството и сърбоманството на Пчинскитѣ села въ Кумановско.

Младо-Нагоричино е по-голѣмо отъ Старото. То е раздѣлено на слѣднитѣ 8 махали: 1) *Трендафиловци* до р. Пчиня срѣщу Войникъ, 2) *Вуйовци* нò на западъ отъ него и надъ него на баира, 3) *Слатино*, което е чифликъ населенъ съ черкези и се намира на $^3/_4$ ч. отъ Пчиня, 4) *Крадиновци*, по-горѣ отъ Слатино на рида, 5) *Магиевци*, 6) *Св. Петка*, 7) *Пенчовска-махала* и 8) *Пилипацъ*. Послѣднята е между Старо и Младо-Нагоричино. У махалата Св. Петка има 7—8 стари цръкви, отъ които двѣ сѫ още здрави. Прѣдполага се да е било тукъ първата махала на Младо-Нагоричино. Старо-Нагоричино, отъ което сѫ се образували всичкитѣ други махали на Нагоричино, се мисли да е било на мѣстото на сегашната махала Старо-село, дѣто е цръквата.

Нагоричино е най-голѣмото и най-богатото отъ всичкитѣ села въ Кумановската кааза и едно отъ най-голѣмитѣ села въ всичкитѣ околни каази. Спахилъкътъ му възлиза на 170,000 гр. зл. Селото повечето е самостоятелно, нъ има и нѣколко чифлици. Населено е съ българи, които съставятъ болшинството на населението, турци и черкези. Главното занятие на жителитѣ му е земледѣлието, излиза много и хубава пшеница.

Въ Куманово се вѣрва, че тукъ е билъ старият градъ *Кумашичь*, жителитѣ на който се изселили въ сегашното Куманово по причини, които споменѫхъ при описанието на Куманово. Писмени документи и фактически доказателства

за това нѣма. Нѣкога прѣзъ него е минавалъ старият Стамболски пѫть, а сега върви джадето отъ Куманово за Паланка.

17) *Стърновецъ* е расположено на единъ баиръ $^1/_4$ часъ на лѣво отъ Пчиня и на толкозъ разстояние отъ Петровщица. То е малко и бѣдно село.

18) *Драгоманци*, расположено въ единъ каменистъ долъ малко надъ Стърновецъ.

19) *Кон'це*, расположено при височината, която се спуска покрай Пчиня на $^1/_2$ часъ отъ Пелинци и на $^1/_4$ часъ отъ Пчиня. Въ него има чифликъ съ 2 кѫщи и съ около 30 шиника земя. Спахилъкътъ му възлиза до 12,300 гр. зл. Освѣнъ жито искарва и малко конопь по долината р. Пчиня. Между Кон'це и Пелинци е село *Абѫзовъ*-чифликъ въ мѣстото *Орванища*. Кон'це е като махала на Драгоманци.

20) *Пелинци* на $^1/_2$ часъ отъ Кон'це близо до началото на Козякъ, дѣто той се нарича *Крива-кобила*. То състои отъ 4 махали, отъ които двѣтѣ сѫ отъ лѣвата, а двѣтѣ отъ дѣсната страна на Пчиня. Понеже първитѣ сѫ по-голѣми, то и селото трѣбва да се смѣта, че отъ лѣвата страна на рѣката, а не отъ дѣсната, както е писано въ картитѣ. Дѣснитѣ махали сѫ на хубави мѣста до рѣката съ богати ливади, дебели сѣнки и буйна растителность около тѣхъ, а лѣвитѣ сѫ въ голи каменисти мѣста съ много пещери на около. Въ неговия синоръ по рѣката има много орѣхови дървеса. Отъ житнитѣ растения най-много искарва ръжь и царевица. По рѣката се разработва и конопь, отъ която изважда до 1000 оки и която остава за удовлетворение на мѣстнитѣ нужди. Спахилъкътъ му 18,000 гроша.

По-прѣди селото било въ махалата Старо-село въ долината, а послѣ почнѫло да се качва на по-високитѣ мѣста отъ лѣво и отъ дѣсно на рѣката. Отъ другитѣ махали едната се вика *Авшевска*, другата — *Колгачка*.

21) *Жегняни*, расположено въ дола на едноименната рѣка, всрѣдъ бѣли и каменисти голини. Въ училищно отношение Жегняни е като училищенъ центъръ на тѣзи мѣста — въ това село има българско училище, въ което си пращатъ дѣцата всичкитѣ околни селяни.

22) *Пузал'ка*, расположено по дола на Жегнянската рѣка, на 1 часъ разстояние отъ Кон'це и $^1/_4$ часъ далечъ отъ Пчиня. Надъ селото има голѣма плоска плоча *пузал'ки*,

отъ което и селото си е добило названието. Спахилъкътъ му е общъ съ Драгоманци и се продава за 15,000—18,000 гр. златни.

23) *Степанце* се намира на една линия съ Жегняни при самитѣ поли на Козякъ ½ часъ надъ Враготурци и 1 часъ до Малотино. То е расположено на едно равно каменисто-плочасто мѣсто. Спахилъкътъ му е 15,000 гр., а бегликътъ 8,000 гр. Надъ селото е баирътъ Граоръ.

24) *Байновци* е най-голѣмото село въ Козячията. Спахилъкътъ му е 250 л. т.

25) *Кокино*, расположено на една върлина при политѣ на Козякъ ½ ч. надъ Степанце. Състои отъ три махали: *Долня*, *Чаушичка* и *Стулбица*. Спах. 9,000 гр., бегликъ 4,000, иманье въ селото 2,200 глави.

26) *Враготурци* на страна ½ часъ подъ билото на Китка (началото на Козякъ). Отъ Куманово до селото има 5 часа, отъ Пчиня 1 ч., отъ Жегняни ½ ч., а отъ Степанце 1 ч. Спахилъкъ 3,000 гр., бегликъ 2,500 гр., иманье повече кози до 600 глави. Главниятъ поминъкъ на селянитѣ е гурбетчилъкътъ въ Влашко, Сърбия и България.

27) *Малотино*, расположено по Козякъ ½ ч. нѝ на истокъ отъ Враготурци и на сѫщата височина съ него и ½ часъ надъ Степанце. Прѣзъ него протича Мала-рѣка. Селото е по-растурено отъ Враготурци, има обиколка 1 часъ. Кѫщитѣ сѫ прости и плетени кошари покрити съ слама редко съ плочи. Спахилъкъ 10,000 гр. и 5,000 гр. бегликъ. Искарва много круши. Надъ селото се издига *Самарякъ*, прѣдгорие на Козякъ, така наречено, защото има много скали въ форма на самарь. Наблизо е и с. Кленик'е.

28) *Рамна* е расположено надъ самия Козякъ почти на сѫщата височина съ Малотино и надъ с. Кокино. Между послѣдното село и него е *Тазинъ-долъ*. Растурено е туку-рѣчи кѫща по кѫща по стръмната страна на единъ долъ. Главни махали сѫ: *Рамно* и *Вържегърлище*. То е чифликъ. Рамна плаща 15,000 гр. спахилъкъ и 6,000 гр. бегликъ. Искарва много ябълки.

29) *Арбанашко* се намира малко подъ Рамна нѝ на истокъ отъ него и на по-високо отъ Кокино; расположено е въ върлинитѣ *Калище* и *Бѣли-брѣгъ*, които се издигатъ надъ село Кокино. То е растурено по нѣколко дола и тъй скрито, че трудно човѣкъ може да го намѣри. Раздѣлено е на 3 махали: *Върбица*, *Распрукъ* и *Арбанашко*. Плаща спа-

хилъкъ 7,000, бегликъ 3,800 гр. Искарва ябълки. Между Арбанащко и Кокино сѫ ридоветѣ Калище и Бѣли-брѣгъ.

30) *Дейловци* и *Осиче* сѫ расположени въ единъ долъ при изворнитѣ води на р. Петровщица на прѣдѣла между Кумановско и Паланечко. Долътъ, който ги отдѣля, е много дълбокъ съ гористи страни. Селата сѫ скрити въ гората, мѣстото имъ е хубаво, нъ слабо производително, поради което селянитѣ сѫ бѣдни. Двѣтѣ села плащатъ спахилъкъ 10,000 гр. и бегликъ 6,000 гр. Жителитѣ имъ ходѭтъ на чужбина въ Тракия и Цариградъ, дѣто стават майстори. Още по-горѣ отъ тѣзи села е село *Длъбочица*. Дейловци състои отъ махалитѣ: *Павлинска*, *Павуповска* и *Брелошка*.

По Петровщица сѫ тѣзи села: 31) *Желювино*, расположено въ дола на рѣката въ едно гористо мѣсто ½ ч. подъ Дейловци и ¼ ч. надъ Алинци; 32) *Алинци*, расположено въ единъ долъ, който се слива отъ лѣво съ дола на Петровщица. Надъ селото се издига стръмнятъ ридъ *Ябуци*. Плаща спахилъкъ 20,000 гр. Селото е самостоятелно, нѣма никакъвъ чифликъ, нѣма и църква. Напрѣдъ селото е било по-горѣ по рида, нъ единъ порой съсипалъ го, и жителитѣ му слѣдъ това се прѣселили по-долу. Старото му мѣсто сега се вика *Старо-село*. Това село е бѣдно отъ вода. И то състои отъ нѣколко махали: *Аратунда*, *Старо-село* и *Ябуци* и още друга една, на която не помнѭ името.

Гордѣѭтъ се Алинчани съ това, че селото имъ било извѣстно дори въ Цариградъ. Нѣкои юнаци алинчани убили бегликчиитѣ и послѣ отъ страхъ се разбѣгали по околнитѣ села. Другитѣ селяни избѣгали въ Ц-градъ и въ околноститѣ му основали ново село, което нарекли съ сѫщото име Алинци. На мѣстото останѫлъ само единъ овчарь, отъ който послѣ селото се основало на ново и се уголѣмило.

33) *Цвиланци* въ дола Пищерецъ на лѣво отъ Петровщица и на ½ ч. отъ Конярево. Напрѣдъ то било до самата рѣка, нъ прѣди 20 години поради една пакость, която му причинила рѣката при едно дотичание, то се измѣстило нò на страна и нò на високо. На старото мѣсто и сега сѫ запазени нѣколко бѣдни растурени кѫщи.

34) *Конярево*, расположено около Петровщица на половина часъ отъ Войникъ и на ¼ ч. отъ Макрешъ, българо-арнаутско село. Сега е растурено, нъ нѣкога е било на купъ

около сегашната му стара цръква. Почнѫло да се растуря отъ прѣди 50 години.

34) На близо до него и около Петровщица сѫ *Облавци*, *Макрешъ* (отъ лѣво на рѣката) и *Войникъ*—чифликъ, който се намира малко на лѣво отъ устието на Петровщица, на 7 часа отъ Кумановo.

35) По склона Гоглинъ сѫ расположени тѣзи села: *Дрѣнакъ* подъ билото на Козякъ въ началото на самия Гоглинъ. Това село е раздѣлено на 3 махали, които се намиратъ на $^1/_4$ ч. разстояние една отъ друга. Главната отъ тѣхъ е на самото плоско било на Гоглинъ, а другитѣ двѣ сѫ по стръмния долъ на *Бѣла-вода*, която тече въ Палaнечкото поле. Старото село е било по билото на Гоглинъ.

36) Подъ Дрѣнакъ и на истокъ отъ него по дълбокия долъ и между Гоглинъ и Палaнечкия Козякъ е голѣмото село *Германъ*.

37) *Страцинъ* (сега въ Кратовската кааза), второ по значение и извѣстность село въ Кумановско подиръ Нагоричино. То е много растурено по половината отъ източния клонъ на склона Гоглинъ, който по неговото име се нарича и Страцинска планина. Състои отъ 10 малки и лошо построени махали на 15—20 минути разстояние една отъ друга. Като тръгнешъ отъ Крива-рѣка по Палачевско, та дори до Дрѣнакъ минавашъ по Страцинъ. Махалитѣ носѫтъ слѣднитѣ названия: *Кара-долъ*, *Пингюрци*, най-горната махала съединена съ Дрѣнакъ, *Дързово*, *Страцинъ* (главната махала, която дала название на всичкитѣ други), *Катранджийска*, *Сърбинци*, *Лѣпановска*, *Вучинска*, *Тасинска* и *Бойникова*. Общата цръква, която е една отъ най-хубавитѣ въ Кумановско, е на мѣстото *Плоча* подъ махалата Кара-долъ. Селото е доста богато, нъ по устройството си и по живота на селянитѣ то прилича на другитѣ Кумановски села. Главнитѣ източници за богатство сѫ земледѣлието (отъ тукъ излиза хубава пшеница) и гурбетчилъкътъ. Добитъци малко иматъ, защото нѣма съ какво да ги прѣхраняватъ, — трѣвата наоколо му е отъ такова естество, че отъ неѫ не става сѣно. Надъ селото има голѣма камено-ломня за надгробни камъни. Съ южния си край Старлецъ се доближава до Палaнечкото джаде; за туй при него има ханища и кула, дѣто стоѫтъ стражари.

Малко нѝ на долу и нѝ на западъ отъ Старлецъ въ юго-източния край на Гоглинъ между чукитѣ, на копто той

е раздробенъ, има една впадина; въ неіж сѫ расположени селата: *Бѣлаковци, Пендакъ, Ругинци и Куклица*, които отъ нѣколко години насамъ минѫхѫ въ Кратовската кааза.

38) *Пендакъ* е расположено по сѣверо-западната полегатость на Видинъ. Остатъци отъ бившето събрано на купъ селс има около цръквата. Искарва на вънъ жито.

39) *Куклица* е расположено по юго-источнитѣ поли на високата чука Видинъ, която се издига надъ Крива-рѣка. Раздѣлено е на 2 махали: *Куклица* и *Клиново*. Между двѣтѣ има 10 низки пирамидални чуки, исправени като кукли — отъ тѣхъ и селото е получило названието си. Попрѣди селото е било по-малко.

Въ историята и на това село паткитѣ сѫ играли прѣдателска роль. Когато селото било нападнѫто отъ нѣкоя хайдушка чета, жителитѣ му се прибрали въ гѫстата гора на Видинъ и като си приготвили припаси за дълго врѣме, крияли сѫ въ корията. Нѣколко патки, като слѣзли долу, на връщанието си показали пѫтьтъ на нападателитѣ. Селото било съсипано. Малко подиръ това то било основано на ново.

40) *Орахъ* е расположено въ юго-западния край на планината по политѣ на чуката *Дабо-дѣлъ* и по *Дълбоки-долъ*. Това село е много растурено и е раздѣлено на махалитѣ: *Орахъ, Сулявецъ, Ковачевска, Криво-долска* и *Датлячка*. Погледнѫти отъ далечъ, тѣзи махали се виждатъ като отдѣлни селца, защото сѫ много на раздалечъ една отъ друга. Цръквата имъ е въ махалата Орахъ. Тукъ прѣдполагатъ да е било старото събрано на купъ село. Като видѣли, че каменистата непроизводителна околность на селото не може да ги прѣхранява, нѣкои отъ селянитѣ се прѣселили при търлата си и тъй основали махалитѣ на селото. Селото Тутарка, което е доста далечъ отъ Орахъ, е образувано отъ орахчани.

41) *Стрезовци* е на $1^1/_2$ часъ надъ устието на Крива-рѣка въ мѣстото, дѣто тя се влива въ долината на Пчиня. То е расположено между нѣколко чуки, отъ които най-голѣмата се вика *Орлякъ* надъ самата Крива-рѣка. Мѣстото около селото е голо и каменисто, нь по долинитѣ на ближнитѣ 2 рѣки има доста земя. Отъ това поминъкътъ на жителитѣ му е доста добъръ; малко отъ тѣхъ ходѫтъ на чужбина. Въ него има 2 чифлика и цръква.

Изброенитѣ села отъ Стърповецъ насамъ се именуватъ съ общото име *Козякъ* или *Козяшки села*. По мѣстополо-

жението си тѣ могѫтъ да се раздѣлѫтъ на три части: селата по полегатината между Козякъ и р. Пчиня, села при самитѣ поли на Козякъ и села по склона и билото му.

Първитѣ иматъ несгодно мѣстоположение и унилъ вънкашенъ изгледъ, защото сѫ расположени сѐ въ голи мѣста. Земята имъ е непроизводителна. По повръхнината си тя е покрита съ дребни камъчета, подъ тѣхъ има слабъ глинестъ слой, по който се простиратъ пластове отъ плоча. Главното занятие на жителитѣ е земледѣлието.

Вторитѣ по мѣстоположението си сѫ подобни на първитѣ, защото и тѣ сѫ расположени въ такива голи мѣста. Нѣкои отъ селата по склона сѫ въ по-хубави мѣста.

Както споменѫхъ по-горѣ, Козяшкитѣ села сѫ по-бѣдни отъ другитѣ Кумановски села. За туй жителитѣ имъ повече отъ всичкитѣ други мѣста ходѫтъ на гурбетъ, почти половината население е на чужбина. Ходѫтъ най-много въ околнитѣ градове, дѣто ставатъ фурнаджии, нъ нѣкои ходѫтъ и въ по-далечни мѣста на чужбина. Отъ другитѣ Кумановски села ходѫтъ само нѣкои жители отъ близкитѣ тѣмъ села Нагоричино и Никуляни. Жителитѣ на селата по рѣката Петровщица по-слабо ходѫтъ на чужбина, защото долината на тази рѣка, макаръ и да не е толкозъ производителна, сѐ пакъ дава имъ достатъчни срѣдства за поминъкъ. На останѫлитѣ тукъ селяни главното занятие е земледѣлието. Отъ житнитѣ произведения сѣѫтъ най-много ръжь и овезъ, защото мѣстото е високо и, слѣдователно, хладно; освѣнъ това на каменистата почва тѣзи растения най-добрѣ могѫтъ да вирѣѫтъ. Скотовъдството е слабо, защото Козякъ е бѣденъ съ пасбища. Отъ дрѣбния добитъкъ първо мѣсто държѫтъ козитѣ, а овцитѣ сѫ оставени на вторъ планъ.

Повечето отъ тѣзи села сѫ самостоятелни. Нѣкога тѣ сѫ били повечето чифлици на Кратовскитѣ бегове. Съ течение на врѣмето тѣ се откупили отъ тѣхъ и станѫли самостоятелни. Останѫли сѫ чифлици още нѣкои отъ по-слабитѣ махали на селата. Трѣбва да се забѣлѣжи, че тѣзи чифлици не сѫ пълно притежание на господаря, както е съ чифлицитѣ по другитѣ мѣста. Тукъ селянитѣ сѫ господари на земята си, само плащатъ на сайбията 25—30 шиника жито и извѣстенъ процентъ отъ другитѣ произведения, като редовенъ годишенъ данъкъ.

Населението имъ състои отъ българи и арнаути. Арнаутитѣ сж още малко, нъ притѣсненията отъ тѣхна страна силно тежжтъ на българското население.

Въ орографията ние видѣхме, че при полегатитѣ поли на Липовецъ пл., която се спуска отъ в. Върхъ въ Кратовско до Крива-рѣка и Пчиня, се простира Лакавичкото поле, прѣзъ което протича р. Лакавица. Подъ височинитѣ, които обикалятъ това поленце, като захванешъ отъ устието на Крива-рѣка и края на Липовецъ и вървишъ сѐ на дѣсно, срѣщашъ слѣднитѣ села: *Клечевци*, *Довезенци*, *Мургашъ*, *Пейзово* (35 кжщи,) *Кутлинъ-бегъ*, *Павлишенци*, *Градище*, *Кжшане*, *Колицко*, *Кучкарево*, *Скачковци*, *Ново-село*, *Зубовци*, *Кукушине* и *Орашецъ*.

По височинитѣ, които заграждатъ отъ югъ това поленце и които го отдѣлятъ отъ Овче-поле откъмъ югъ къмъ Скопската часть на долината на Пчиня, откъмъ юго-западъ се срѣщатъ тѣзи села: *Малино*, *Търстеникъ*, *Живенье*, *Братонего*, *Длъга*, *Крушица*, *Сотъ*, *Преотъ*, *Винце*, *Сушица*, и *Пчиня*.

42) *Клечевци* (Чаушъ-кьой) е расположено при устието на Крива-рѣка. То е на Паланечкия пжть, за туй при него има нѣколко ханища. Населено е съ българи и турци. Земята му е доста производителна, за туй жителитѣ му сж до извѣстна степень въ добро състояние. Половината село е чифликъ.

43) *Довезенци* е расположено малко на страна отъ Кратовския пжть при политѣ на Липовецъ въ началото му.

44) *Мургашъ* е малко по-нататъкъ отъ прѣдишното при политѣ на сжщата планина.

45) *Кутлинъ-бегъ* е чифликъ. *Павлишенци* доста богато българско село.

46) *Градище* 4½ ч. на юго — истокъ отъ Куманово, расположено при политѣ на Върхъ (Върфъ), който поради него се викаГрадишки-върхъ. Надъ него по върха има забѣлѣжителенъ манастирь *Св. Георги* или *Градишки манастирь* и остатъци отъ стара крѣпость, които се наричатъ „*Калище*“.

47) *Козматица*, което е расположено по склона Градище, населено е съ помаци, които говорятъ български.

48) *Кучкарево* искарва добъръ добитъкъ.

49) *Станевци* е расположено на самото тепе на Градишкия-върхъ.

50) *Колицко* по Голакъ, искарва за продань дърва.

51) *Скачковци* или *Али—факли* е расположено тъй сѫщо подъ Голакъ. Въ него има и една кула останѫла отъ старо врѣме.

52) *Ново-селяни*, расположено като Козяшкитѣ села. Има стара развалена цръква.

53) *Зубовци*, което нѣкога било заобиколено съ стѣна. Надъ селото има кръстъ, дѣто става съборъ. Прѣдполагатъ, че този кръстъ стои на мѣстото на нѣкой старъ манастирь.

54) *Орашецъ* подъ Подвисъ и не далечъ отъ устието на Лакавица. Въ корията надъ него има манастирь.

По устройството си Лакавичкитѣ села съставяватъ прѣходъ отъ Кумановскитѣ къмъ Овче-полскитѣ Жителитѣ имъ се занимаватъ главно съ земледѣлие; скотовъдството е твърдѣ слабо развито.

55) *Живеньe* подъ сниженото мѣсто между Църни-върхъ и Руянъ на границата между Кумановско и Скопско. Скотовъдството въ това село, както и въ ближнитѣ нему села, е по-развито — развъждатъ кози и овци, много отъ които се носѫтъ за продань въ Куманово и въ Св. Николе. Искарва до 100 оки афионъ, който по качеството си държи трето мѣсто подиръ Малинския и Винцския. Искарва още гроздье и до 100 товара конопь.

56) *Малино* е расположено подъ Островица на границата на Куманово съ Скопско и на $^1/_2$ ч. разстояние отъ Живеньe. То е най-голѣмо село между оттатъкъ Пчинскитѣ, въ него има и 3 чифлици арнаутски. Искарва конопь, гроздье и афионъ, който е първъ по качеството си въ цѣло Скопско.

Надъ Малино въ планината е Гюришкия манастирь, единъ отъ старитѣ манастири въ Кумановско.

57) *Длъга* е скрито въ единъ дълбокъ долъ въ Руянъ-планина. То е малко планинско село. На негово мѣсто нѣкога билъ улярникътъ на Гюришкия манастирь

58) *Сопотъ* и *Крушица* (Щипско) на 15 м. разстояние едно отъ друго и *Прeотъ* сѫ расположени отъ другата страна на Гюришката планина.

59) *Пчиня* е расположено на лѣвия брѣгъ на рѣката при самия завиокъ на Кумановската клисура на Пчиня, която се захваща отъ устието на Голѣма-рѣка на долу. Прѣзъ него протича и една суходолина, която отдѣля Руянъ отъ Голакъ и която прави въ селото голѣми пакости. Покрай Пчиня има бахчи, които пазѫтъ селото откъмъ неѫ. При селото отъ Пчиня се отдѣля язъ за воденицитѣ, кокто сѫ на-

правени по рѣката по-долу отъ селото. На яза има мостче на пѫтя отъ Куманово за Скопско — Кочанския пѫть, а на рѣката нѣма мостъ. Състоянието на жителитѣ му е доста добро. Поминуватъ си най-много съ земледѣлие (40,000 гр. спахилъкъ) — изваждатъ жито и гроздье (90 товара гроздье спахилъкъ) Напрѣдъ селото било малко по-долу отъ сегашното му мѣсто, не далечъ отъ село Студена-бара. По-послѣ се прѣнесло отъ тамъ поради мѫкитѣ, които селянитѣ теглили отъ проходящитѣ по пѫтя турци. Една баба най-много ми се оплакваше отъ „*татаритѣ*“ — носителитѣ на пощата. Мѣстото на старото село сега се вика „*Селище*“.

60) *Винце* е расположено по юго — западнитѣ поли на Руянъ на една полегата плоскость на лѣво отъ Кочанския пѫть и отъ Пчиня. Отъ село Пчиня то отстои на $^1/_2$ ч., а отъ Куманово — на 3 часа. Въ селото има цръква и училище. Изважда много и хубавъ тютюнъ, афионъ и зеленчукъ за околнитѣ села отъ бахчитѣ му при Пчиня. Нѣкога изваждало хубаво вино, отъ което си е получило и названието.

Послѣднитѣ села сѫ едни отъ най-хубавитѣ и най-състоятелнитѣ села въ Кумановско. Жителитѣ имъ сѫ и побудни отъ другитѣ Кумановски села, за туй въ повечето отъ тѣхъ (Малино, Живенье, Винце) има български училища.

61) *Проевци* (Баракли) на лѣвия брѣгъ на Голѣма-рѣка на единъ часъ отъ града. На близо до него на брѣга на рѣката има топли извори, на които ходѫтъ да се кѫпѫтъ много Кумановци. Това село носи въ града овощия. То е чифликъ.

62) *Добрешане* пакъ на лѣвия брѣгъ на Голѣма-рѣка $^1/_2$ ч. по-долу отъ Куманово. Въ него има извори съ студена вода. Чифликъ.

63) *Бислимъ* нѣкога е било голѣмо село, расположено въ долината на Пчиня при самото устие на Голѣма-рѣка; до прѣди 7 — 8 год. е имало 6 кѫщи отъ една фамилия, а сега съвършено е опустѣло. И сега се славѫтъ хубавитѣ „бислимски добици“ особено овцитѣ му.

64) *Шупли-камень* или *Асѫсъ-лили* срѣшу Ново-селяни не далечъ отъ Пчиня. Половината е чифликъ.

65) *Билянли* е расположено отъ дѣсно на Голѣма рѣка въ единъ долъ между двѣ скали. То е чифликъ.

66) *Черкезъ-кьой* на югъ отъ града до желѣзницата. То е ново черкезко село, земята му е много производителна, защото е ново разработена цѣлина.

ГЛАВА V.

Кратовската кааза.

§ I. *Общъ прѣгледъ.* Кратовската кааза граничи съ Кумановската, Паланечката, Кочанската и Щипската каази.

Кратовската кааза нѣма естествени граници съ Щипската: селата при политѣ на Лѣсновската план. сж Кратовски, а въ полето — Щипски. На ю.-истокъ границата имъ върви по билото на Плавица до Църни-върхъ и Градище; Кумановското село Живенье е на границата между тритѣ каази: Кумановската, Щипската и Кратовската. Границата ѝ съ Кумановската кааза видѣхме при описанието на послѣдната. Описанитѣ тамъ села Страцинъ, Куклица, Пендакъ и Ругинци сж Кратовски. При в. Руянъ се срѣщатъ тритѣ съсѣдни каази—Кратовската, Кочанската и Паланечката. По билото на Голомѣхъ—планина границата между Кратовската кааза слиза до Лисецъ, който образува лѣвия брѣгъ на Крива-рѣка — до устието на Кратовската рѣка. Нрѣку Крива-рѣка каазата се вдава въ Паланечката съ горѣ изброенитѣ села, расположени по источния склонъ на Гоглинъ планина. Границата ѝ съ Кочанската кааза върви сѐ по билото на Лопенъ, Китка, Раткова — скала и пр. до жгъла между Брѣшалница и Злѣтовщица. Въ тѣзи граници тя захваща доста обширно пространство, като се простира на дльжъ отъ истокъ къмъ западъ 10 часа и на ширъ отъ сѣверъ къмъ югъ 7 часа.

Кратовската кааза е планинска страна — тя обхваща по-голѣмата часть отъ западно Осогово и отъ неговитѣ расклонения. Поленца малки има по долното течение на Крива-рѣка и при устието на Сакуловската-рѣка. Тя обхваща именно слѣднитѣ мѣста: западниятъ склонъ на Царевъ-върхъ, голѣмото плато подъ този върхъ на сѣверъ по една линия, теглена отъ Руянъ до началото на Лисецъ и на югъ до Овчеполе, съ дола на Злѣтовищица и западниятъ склонъ на Гоглинъ; веригата на Буковикь и Плавица съ Църни-върхъ, южниятъ склонъ на клонътъ Лисецъ съ дола на Кратовската рѣка. Напослѣдъкъ ѝ сж придадени долното течение на Крива-рѣка и источниятъ склонъ на Гоглинъ или Страцинската планина отъ село Дрѣнакъ на долу.

По повръхнината си тя може да се раздѣли на 3 части: 1) чисто планинска, 2) хълместа и 3) полска. За прѣдѣлъ

на чисто планинската и хълместата части служи веригата на Буковикь и Плавица: първата захваща пространството на истокъ отъ неѭ, втората — на западъ.

Първата, която захваща западно Осогово, е дива и стръмна планинска мѣстность. По-сгодни за населявание мѣста прѣдставяватъ долищата. По Злѣтовщица и нейнитѣ притоци сѫ расположени всичкитѣ села на тази часть на каазата.

Земледѣлие въ тѣзи села е немислимо, едно, защото мѣстото е непроизводително и друго, защото е високо и климатътъ е студенъ. Само по склоноветѣ на тѫпитѣ била на клоноветѣ тукъ-тамѣ сѣѭтъ ръжь и овезъ, които едвамъ удовлетворяватъ мѣстнитѣ нужди на населението. Мѣстото е богато съ дървеса, защото, както видѣхме, западно Осогово едно отъ най-гориститѣ мѣста по нашинско; нъ дърводѣлството е сравнително слабо развито, защото селянитѣ отъ тѣзи сѐла нѣма кѫдѣ да продаватъ дърводѣлскитѣ си издѣлия, понеже и околнитѣ каази тъй сѫщо сѫ богати съ дървенъ материалъ. Скотовъдството остава главното занятие на населението въ тази часть на каазата. Отъ дрѣбния добитъкъ тукъ развъждатъ най-много кози, а отъ едрия — крави и волове. Освѣнъ собственитѣ на мѣстнитѣ жители добитъци, тукъ пасѫтъ много стада отъ добитъци на търговци отъ Кратовско и Кочанско, най-много отъ Злѣтово. И отъ тѣзи стада селянитѣ извличатъ извѣстна полза. Добитъкътъ е главната износна стока на планинската тази мѣстность. Овче-поле е житницата на селата въ неѭ; въ замѣна на житото тя му доставя планинскитѣ произведения: масло, сиренье, разни дърводѣлски работи, дърва за гориво и градиво и др. т. Това е второстепената търговия на това мѣсто. Посрѣдникъ на сношенията между тѣзи двѣ мѣста е село Злѣтово, което споредъ туй добива сѐ по-голѣмо и по-голѣмо значение въ каазата. Естественият исходъ на тази мѣстность е не къмъ Кратово, а къмъ Овче-поле. Къмъ него постепено се снишаватъ планинитѣ, тамъ води и главният исходъ на тѣзи мѣста, — долината на Злѣтовщица отъ Кратово ѣ отдѣля Буковикь пл. и началото на Лисецъ. За Кратово тази часть на каазата е единъ затънтенъ, отдаленъ и неизвѣстенъ край. За туй жителитѣ повече си пазаруватъ на пазаря въ Злѣтово, а въ Кратово ходѭтъ само за нѣкои по-важни покупки и за нѣкоя правителствена работа. Както

бива обикновено съ планинскитѣ мѣстности, и тукъ населението е редко; селата сж твърдѣ малко въ сравнение съ пространството и всичкитѣ сж малки, злѣ устроени и бѣдни. Животътъ на населението е чисто планински — мжжьетѣ сж повечето въ гората, а дома стоѭтъ само женитѣ, търлата сж вънъ отъ селото, гумната за вършение сж растурени по нивята, прѣнасянието на стокитѣ и други работи става повечето на конье и мулета, защото и най-удободвижимитѣ кола тукъ мжчно могѭтъ да работѣтъ.

Жителитѣ, които по происхождение сж отъ плѣмето Шопи, сж на по-долна степень на развитието сравнително съ другитѣ селяни въ Кратовско; тѣ сж диви и уклончиви отъ срѣща съ хората. Понеже въ това мѣсто нѣма нѣкое турско село, притѣсненията на населението сж по-малки и разбойничеството е по-ограничено, отколкото въ други планински уединени мѣста по насъ. При всичко туй правителственитѣ глоби и грабителствата на частни лица и на правителственитѣ чиновници сж главната причина на туй, дѣто населението е тъй бѣдно. Безъ тѣзи злини населението, като е така редко, било-би въ доста добро състояние, макаръ че мѣстото не му доставя богати срѣдства за поминъкъ. Тишината въ тѣзи мѣста се пази отъ бюлюкъ—баша, който нѣма опрѣдѣлено мѣстопрѣбивание, а постояно забикаля отъ мѣсто на мѣсто. Въ негово отсжтствие господари на селата и прѣдставители на властьта сж селскитѣ пждари, които спогодително или съ заплашвание уреждатъ частнимъ образомъ разнитѣ расправии между селянитѣ. Главнага грижа на правителството е да събира данъцитѣ, а да пази населението— за това нито помислюва.

Втората часть завзема пространството между Плавица отъ югъ, Лисецъ отъ сѣверъ, Буковикъ отъ истокъ, а на западъ се спуска до Сакуловската-рѣка и до Крива-рѣка. Ний видѣхме, че Лисецъ и Плавица прѣдставяватъ два вилообразни чатала, които се срѣщатъ въ Буковикъ планина. Между тѣхъ има една плоскость, която постепено се снишава накждѣ западъ. Отъ сѣверната страна тя допира до дола на Кратовската-рѣка, надлъжъ е прорѣзана съ дола на единъ потокъ, а западниятъ ѝ склонъ загражда отъ истокъ Лакавичкото поленце (Кумановско) и се допира до Градище и до Липовецъ (Кумановско). Прорѣзана съ много недълбоки долове тази плоскость става хълместа. Почвата на цѣлата плоскость

е глинеста въ доста дълбокъ пластъ, нъ не е тъй производителна. Ръжьта и овезътъ и тукъ сѫ главнитѣ жита, нъ сѣе се много и пшеница. Повечето отъ върховетѣ сѫ покрити съ храсталакъ, поради което мѣстото е сгодно за козевъдство.

Тази часть на каазата е по-населена отъ източната, нъ сѐ пакъ е редко населена. Селата тукъ сѫ още по-растурени отъ Кумановскитѣ Козяшки села, на които приличатъ по устройството си. Населението е чисто българско: главнитѣ му занятия сѫ земледѣлие и скотовъдство. Много отъ селянитѣ, особено отъ селата при Лисецъ, поминуватъ си съ кираджилъкъ. Понеже и тритѣ тѣзи занятия не сѫ въ състояние да прѣхранѭтъ населението, много отъ селянитѣ ходѭтъ на чужбина. Гурбетчилъкътъ е още слабъ, нъ отъ година на година числото на гурбетчиитѣ се увеличава. Майстори отъ Кратовско ходѭтъ прѣзъ лѣтото въ Скопйе, Солунъ и въ България, а прѣзъ зимата се връщатъ у дома.

По-малка по пространство, нъ първа по значение и богатство е полската часть на каазата. Както казахъ по-горѣ, полски мѣста има каазата само при устието на Злѣтовщица и Крива-рѣка.

На дѣсно отъ Злѣтовщица по политѣ на Лѣсновската пл. е малкото Злѣтовско поленце. Наноситѣ, който свалятъ отъ горѣ долищата на Лѣсновската пл., натрупватъ съ органически вѣщества и съ църноземъ глинестата му почва и ѭ правѭтъ по-производителна. Освѣнъ обикновенитѣ жита, тукъ добрѣ вирѣѭтъ и се разработватъ тютюнътъ, лозята, афиопътъ (цѣлата кааза дава до 120 оки афионъ спахилъкъ) и оризътъ (по Злѣтовщица). Селата тукъ сѫ наблизо и сѫ едни отъ най-богатитѣ въ каазата. Тѣзи села заедно съ Овче-полскитѣ сѫ житницата на източната планинска часть на каазата. Такова значение за западната половина на каазата има долината на Крива-рѣка. Почти отъ устието си до с. Псача тя е въ Кратовско. Нѣкѫдѣ стѣснена въ видъ на гърло, а нѣкѫдѣ разширена, долината ѝ е покрита съ добрѣ обработени нивя. Долната часть на Кратовската рѣка се слива съ неѭ и има нейниятъ характеръ. Долната часть на Сакуловската р. и на поменѭтия потокъ се сливатъ първо двѣтѣ въ едно и образуватъ поленце дълго до единъ часъ и широко 10 — 12 минути. Това е *Гладно-поле.* Странитѣ на полето сѫ голи наистина и правѭтъ отчасти мѣстото гладно, нъ около самата вода долината е много богата и производителна.

Почвата въ долината на Крива-рѣка е повече наносна, нѣкждѣ пѣсъцитѣ намаляватъ производителностьта ѝ, нъ изобщо взета тя е много производителна. По неж разработватъ жито, най-много пшеница, царевица и афионъ, конопь, тютюнъ и нѣкждѣ оризъ.

Долината и странитѣ около неж отъ Димонци надолу сж забѣлѣжителни по това, че въ тѣхъ зимно врѣме не стои много снѣгътъ, а се топи щомъ падне. Въ мѣстата съ бѣло-глинеста почва снѣгътъ се топи по-скоро, отколкото въ други мѣста. Мѣстнитѣ жители обясняватъ това явление съ туй, че мѣстото е „*топликъ*“ т. е. мѣсто, подъ което тече топла вода, отъ която се стоплюва и повръхнината на земята. Въсползувани отъ това, много отъ пастиритѣ въ Кратовско, Паланечко и Кумановско, особено Кара-качанскитѣ власи, съ стадата си прѣкарватъ зимата тукъ.

Богатитѣ пасбища на това мѣсто сж притежание на нѣкои бегове, които продаватъ кжшлитѣ на пастиритѣ.

Полската частъ е най-населената и най-богатата въ цѣлата кааза. Селата сж по-добрѣ устроени отъ другитѣ и не сж растурени. Главното занятие на жителитѣ е земледѣлието. Тукъ, както и въ съсѣдната часть на каазата, най-добъръ берикетъ става, когато вали дъждъ въ м. Май; а ако падне много вода прѣзъ пролѣтьта, берикетътъ не бива добъръ, защото сѣидбитѣ ги повръжда силната трѣва. Онази часть на каазата, която се простира по Гоглинъ п.л., по мѣстоположение и характеръ е часть отъ Кумановско, поради което ж описахъ при разглеждането на Кумановската кааза. Климатътъ е здравъ. Зимата е много студена, а лѣтото прохладно исключая голитѣ мѣста. Снѣгътъ като падне веднжжъ, не се вдига цѣлата зима, а на пролѣть изведнжжъ се растопява, поради което рѣкитѣ дотичатъ много силно и правжтъ пакости. Благодарение на ближнитѣ гори дъждове често падатъ. Кратовската кааза изобщо взета е слабо населена, тъй като по-голѣмата ѝ часть е планинista. Населението не е натрупано на голѣми селения.

Повечето села сж малки — не сж редкость села съ 5—8 кжщи, а голѣмитѣ села сж повечето раздробени на малки махали, значително отдалечени една отъ друга като отдѣлни селца.

Болшинството на населението съставяватъ българитѣ. Турци има само въ града и въ селата: Рудари и Стрисовци.

Говорътъ въ Кратовско, както и въ Паланка, държи срѣдно мѣсто между западно-българския и сѣверо-македонския говори.

Облѣклото не е еднакво въ цѣлата кааза. Въ мѣстата на западъ отъ Кратово мжжьетѣ носѫтъ гащи и кошуля, дълга до надъ колѣнитѣ — и двѣтѣ направени отъ домашно дебело платно; елекъ отъ вълнена материя съ надлъжни пръчки, поясъ отъ срѣдна ширина, на главата бѣла чалма, шарени чорапи на краката. Зимната имъ горна дрѣха е кожухъ. Въ праздникъ носѫтъ сѫщото, само че елекътъ е малко по-шарѐнъ, кошулята по-широка и набрана като фустанела. Женитѣ носѫтъ кошули дълги до петитѣ и елеци до подъ колѣнитѣ и направени отъ сѫщата материя, отъ която правѫтъ и мжжкитѣ само съ по-силни шарби. Празничното имъ облѣкло е сѫщото. По Крива-рѣка около Шопско — Рудари женитѣ носѫтъ ризи накичени съ разноцвѣтни вълнени топчета. Тоя костюмъ смѣтатъ за грубъ, за туй на присмѣхъ жителитѣ на тѣзи села ги наричатъ „*Шопи*“, отдѣто е произлѣзло названието Шопско Рудари на едно отъ тѣзи села. Облѣклото на селата около Злѣтово се доближава до градското. Намѣсто кожухъ тукъ зимно врѣме носѫтъ кепе отъ църнь шаякъ и подъ него чакшири пакъ отъ такава материя.

§ II. Градъ Кратово.

Кратово е старо градче. По вѣрването на мѣстнитѣ жители то е било нѣкога по Табачката р. $^1/_2$ часъ по-горѣ отъ сегашно Кратово при селото Горно-Кратово. На мѣстото на сегашното Кратово били лозята и гробищата на стария градъ. Прѣди нѣколко години като раскопали нѣкое мѣсто въ Кратово намѣрили гробъ съ цѣлъ скелетъ. Този фактъ привеждатъ въ доказателство на туй, че тукъ нѣкога сж били гробища.

Кратово се намира въ горното течение на едноименната рѣка на 2 часа отъ устието ѝ при политѣ на Лисецъ и Буковикь. Расположенъ е по странитѣ на шесть голи полегатости, отдѣлени една отъ друга съ долове, отъ които най голѣми сж три. По-голѣмата му часть е надѣсно отъ Кратовската р., отъ лѣво има само една махала въ горната му часть. По мѣстоположението си то е едничко градче не само въ Скопско, нъ и въ цѣлата ни страна. Хоризонтътъ му е заграденъ отъ всичкитѣ страни съ височини, които отъ истокъ

къмъ западъ се снишаватъ. Отъ истокъ се издига високиятъ Буковикь, отъ който подъ жгълъ се испускатъ отъ едната страна Лисецъ, който го загражда отъ сѣверъ и отъ другата страна прохода Печеницитѣ и Плавица, които го заграждатъ отъ юго-истокъ и югъ,—всичкитѣ наедно образуватъ една джгообразна стѣна, на която Буковикь е централната и най-високата часть.

Спускове отъ всичкитѣ тѣзи височини се доближаватъ до самото Кратово и го заграждатъ отъ всичкитѣ страни. Тѣзи терасообразни и тумбообразни спускове, колкото се доближаватъ до Кратово, толкозъ повече се снишаватъ. Между тѣхъ се образува една хуниеобразна вдлъбнжтина, въ дъното на която лежи Кратово. Заградена отъ всѣкждѣ съ височини, тази вдлъбнжтина има само единъ исходъ по дола на рѣката. Справедливо, проче, казватъ за Кратово, че било „Сюргюнъ ери“ (мѣсто за заточение). Както съмъ слушалъ, гр. Мелникъ приличалъ на Кратово по мѣстоположението си. Покритиятъ по склонътъ съ гжста кория Буковикь при политѣ си съвършено оголѣва; сжщото е и съ другитѣ височини. Тъй щото въ околноститѣ на градъ Кратово владѣе поразителна голота, на всѣкждѣ окото ти вижда голини покрити съ бѣла или въсцървена глина или скалисто гладки стръмнини; само по-далечъ и по-високо тъмниятъ Буковикь и храстеститѣ Лисецъ и Плавица услаждатъ малко погледа ти. Голотата и грозотата на околноститѣ сж втората отличителна черта на това градче.

Отъ околнитѣ му мѣста и височини по-забѣлѣжителни сж: хълмътъ Баба и клисурата Желѣзни врата.

Баба. Почти отъ началото на Плавица на ю.—ю.—истокъ отъ града единъ спускъ се захваща отъ склона и се спуща кждѣ Кратово. Отъ двѣтѣ му страни се захващатъ долове, които горѣ сж близо единъ до други, а долу се раздалечаватъ. Между тѣхъ спускътъ върви отъ началото като гребенъ, а въ края се обръща въ пирамидаленъ, по склоноветѣ голъ земестъ, а горѣ скалистъ, върхъ, сѣвернитѣ поли на който слизатъ по дола на рѣката въ Кратово. Склонътъ му е стърменъ, горѣ покритъ съ трѣва, а долу съвършено голъ. По него сж расположени много отъ лозята.

На върхъ Баба има гробъ, а на сѣверния му склонъ малко подъ билото има кладенче съ малко вода. За единия и другото има слѣдното прѣдание: когато Св. Атанасъ билъ убитъ, главата му скачала отъ мѣсто на мѣсто и най-подиръ

дошла на тепето на Баба, дѣто и умрѣла. Гражданитѣ погребали главата и направили гробъ надъ неѫ. Когато главата се качвала на горѣ, на мѣстото дѣто е кладенчето, отъ очитѣ ѝ паднѫла една сълза, отъ която излѣзълъ изворътъ на тоѕа кладенче. Споредъ туй, тѣзи мѣста сѫ светини и за турцитѣ, и за българитѣ.

Първитѣ вѣрватъ, че Св. Атанасъ прѣди смъртьта си се е потурчилъ, та за туй съ главата му станѫло това чудо. Тѣ го наричатъ „Баба“ (това име тѣ даватъ на всичкитѣ свои светии), отъ което произлѣзло названието на височината „*Баба*“. Тѣ, когато ходѫтъ на войска, качватъ се горѣ, покланятъ се и палѫтъ свѣщи на гроба и послѣ потеглюватъ на пѫть.

Българитѣ ходѫтъ повече на кладенчето. Прѣзъ праздничнитѣ дни въ началото на пролѣтьта до Гюргевъ-день Кратовци ходѫтъ зараньта на кладенчето, миѫтъ се отъ водитѣ му и послѣ се веселѫтъ тамъ. Кладенчето и изворътъ въ Буковикь сѫ единственитѣ мѣста за расходка на Кратовци. На $^1/_4$ часъ подъ града околнитѣ скалисти височини на рѣката — *Здравчи-камень* и *Вучи-камень* се доближаватъ една до друга и образуватъ тѣснина. Нѣкога на неѫ имало порта желѣзна, отъ което и тѣснината се вика *Желѣзна-порта*. По Вучи-камень сѫ часть отъ кратовскитѣ и желѣзничкитѣ лозя, а подъ Здравчи-камень сѫ зданията, дѣто нѣкога се разработвали кратовскитѣ руди.

Околнитѣ височини на Кратово сѫ прорѣзани съ много долища, по които текѫтъ сухо-долини и които въ градътъ или по-долу отъ него се сливатъ съ най голѣмия отъ тѣхъ, долътъ на Кратовската рѣка. Градътъ е прорѣзанъ съ три такива долища.

Двата отъ тѣхъ, *Баба-Кирин-долъ* и *Манчева-рѣка*, се сливатъ въ града, а третиятъ—*Табачката р.* прѣсича само табачката махала въ сѣверо-западния край на града и се слива съ главния долъ подъ града. Долищата на рѣкитѣ вѫтрѣ въ града сѫ тѣсни, дълбоки, съ много стръмни и гладки глинести или скалисти стѣни. Прѣку тѣхъ въ града има 8 високи и дървени моста, които съединяватъ разнитѣ махали. Най-високъ отъ тѣхъ е *Радин-мостъ* на Кочанско-Щипския пѫтъ. Той билъ направенъ отъ прочутия Скопски феодалъ *Алзи-паша*. Отъ рѣкитѣ градътъ е раздѣленъ на три главни части: на лѣво отъ главния долъ е южната часть на града,

между неѫ се намира чаршията, а на дѣсно отъ Табачката рѣка е сѣверо-западната. Кратово се раздѣля на махалитѣ: *Чаршийска, Св. Николска, Табачка, Турска* и *Чайрска.*

По височинитѣ надъ долищата е расположенъ градътъ амфитеатрално. Улицитѣ му сѫ стръмни, неравни, тѣсни, послани съ калдъръмъ. Кѫщитѣ му сѫ тѣсни и натрупани една надъ друга; тѣ сѫ стари, съ тѣсни и неравни дворове, обикновено безъ градини. Чаршията му е малка. Въ Кратово има 2 цръкви — „Св. Никола“ главната и „Св. Иванъ“ и петь джамии, отъ които най-старата — „Чаршийската“ — е направена отъ султанъ Мурадъ II. Високо надъ кѫщитѣ се издигатъ 7-тѣ кратовски срѣдно-вѣковни *„кули“*, най-голѣми отъ които сѫ 4-тѣ. Само една ѫ развалилъ нѣкой бегъ, а другитѣ сѫ здрави. Споредъ прѣданието въ Кратово въ всѣкоя отъ тѣхъ е живѣялъ по единъ краль, който се защищавалъ въ неѫ, когато имало бой. Въ най-голѣмата отъ тѣхъ е умрѣлъ нѣкой български краль Радой, на когото тримата синове живѣяли въ другитѣ три кули. Забѣлѣжителни сѫ и кратовскитѣ изби: тѣ сѫ подземни проходи, които прорѣзватъ подземието на града по разни посоки. По тѣхъ има стаички, въ които се крияли господаритѣ на кулитѣ въ немирно врѣме. Сега тѣ сѫ постояно влажни; по стѣнитѣ имъ има много сталактити и сталагмити или *„ледни шушулки“ (сулундари)* Нѣкои отъ сталактититѣ и сега стоѫтъ и се викатъ *„щони“*.

Въ Кратово има хубава и хладна вода, която е донесена по кюнци отъ единъ изворъ на Буковикь $^1/_2$ часъ надъ града и е распрѣдѣлена на чешми по кѫщитѣ и улицитѣ; въ кѫщитѣ има и бунари. Чешми отъ други извори нѣма въ Кратово, защото околноститѣ му сѫ безводни.

Кратово има 1,030 кѫщи, отъ които 300 сѫ български. 720 турски, 4 цигански и 2 гръцки. Турцитѣ и българитѣ си поминуватъ добрѣ. Турскиятъ езикъ е въ силно употрѣбение, нъ българскиятъ е общоговоримъ въ чаршията. Кратовци сѫ здрави, нъ тежки хора; въ живота имъ има доста голѣми оригиналности, поради което тѣ сѫ станѫли пословични въ околнитѣ мѣста. По гостоприемство тѣ надминаватъ всичкитѣ си съсѣди отъ околнитѣ паланки. Събранията имъ сѫ така весели, живостни, че въ околнитѣ мѣста казватъ: „да е закараме по кратовски“, когато искатъ да отхвърлѫтъ сериозността и да се прѣдадѫтъ на пиенье и шумно веселие. Извѣстенъ е и „кратовския аирлия саатъ“ т. е. врѣмето,

когато вечерь се захваща пиеньето ракия — той е часътъ деветь по турски. Животътъ въ Кратово се води по старому. Главната причина на туй трѣбва да се състои въ това, че чужденци слабо го посѣщаватъ като затънтено градче, пъкъ и самитѣ граждани редко ходѫтъ на вънъ.

Занятията въ него не сѫ още въ такъвъ отпадъкъ, както другадѣ. Кратово има извѣстна ржкодѣлна промишленость, изработенитѣ произведения на която се носѫтъ въ околнитѣ градове. Отъ занятията по-видни сѫ табаклъкътъ и мутафчилъкътъ. Табаклъкътъ държи първо мѣсто. Въ Кратово се изработватъ хубави и яки църни врѣщи и мутафи, които се разнасятъ по всичкитѣ околни мѣста, най-много въ Куманово и Кумановско. Цѣла махала въ Кратово се занимава съ мутафчилъкъ. Изработватъ се до 5,000 оки по тегло мутафчийски работи.

Търговията му е слаба и се върши повече съ околнитѣ градове. Търговци, които да работѫтъ направо съсъ Солунъ, въ Кратово почти нѣма. Европейски стоки купува отъ Щипъ и Куманово. Пазарътъ е слабъ. Една отъ причинитѣ на това е и тази, че каазата е много растурена, най-далечнитѣ села ходѫтъ на пазарь въ околнитѣ градове, именно: Овче-полскитѣ и планинскитѣ — въ Св. Николе и Злѣтово, Криворѣчанскитѣ—въ Паланка, Козяшкитѣ—въ Куманово. Житната търговия е слаба. Само полскитѣ села изваждатъ за продань малко жито, което се продава повечето въ Св. Николе на Латиновата компания и на велешки търговци. Отъ житата най-много излиза ръжь и овезъ, както и въ Паланка. Отъ цѣлата каааза излиза до 5,000 оки афионъ. Разработването на афиона е въведено прѣди 8 — 9 години. Искарва и доста вино, нъ то е слабо, нетрайно. Само въ края на годината, когато се разваля мѣстното вино, отъ Куманово се носѫтъ 15 — 20 товара вино. Най-много вино се получава отъ градскитѣ лозя. Планинскитѣ села свалятъ въ Овче-поле и ближнитѣ нему мѣста много дървенъ материалъ, който се распродава на пазаритѣ въ Кратово и Злѣтово. Интизапътъ за продаване на дървенъ материалъ се купува за 25 лири годишно. Значи, дървенъ материалъ трѣбва да се харчи за около 350 — 400 лири.

По-развито отъ земледѣлието е скотовъдството. Бегликътъ на цѣлата каааза се продава за 3,000 лири. Скотовъдскитѣ произведения държѫтъ първо мѣсто въ износната тър-

говия на Кратово. Продава се много жива стока, пастърма, кожи, вълна и масло. Живата стока повечето излиза отъ планинскитѣ села и се продава въ Злѣтово или пъкъ въ самитѣ села, дѣто въ края на мѣсецъ Августъ търговци отъ разни мѣста ходѫтъ отъ село на село и събиратъ добитъкъ, най-много крави и ярци. Въ източнитѣ планини освѣнъ селянитѣ, много жива стока иматъ Злѣтовскитѣ търговци, които събиратъ ярци рано на пролѣть и ги пасѫтъ въ планината прѣзъ лѣтото, а на есень ги продаватъ на чужденци търговци въ Злѣтово. На Злѣтовския пазарь се продаватъ до 300 крави годишно. Напрѣдъ търговията съ добитъкъ и вълна бѣше исключително въ рѫцѣтѣ на велешки и тиквешки търговци, които испращахѫ купената стока въ Гърция, нъ сега Злѣтовци захванѫхѫ силно да имъ конкурират; освѣнъ това захванѫхѫ да идѫтъ тукъ много търговци отъ Гърция, за да купуватъ стока направо отъ мѣстото. Непродаденитѣ кози и крави ги колѫтъ прѣзъ есеньта и правѫтъ пастърма; прави се до 1200 мърши пастърма, която се распродава най-много въ пазаритѣ на селянитѣ отъ Виница (Кочанско), за Арнаутлукътъ подъ Църна-гора въ Кумановско, Прѣшовско и Гилянско. Отъ животни, които се колѫтъ, излизатъ около 10,000 кожи, отъ които 2500 сѫ ярешки, а другитѣ сѫ отъ крави и отъ дивячъ, като бѣлки, катерици, а главно отъ зайци и лисици. Много отъ кожитѣ нѣкога се изработвали въ града, дѣто табаклъкътъ е билъ едно отъ най-важнитѣ занятия на Кратовци. Въ Кратово е имало до 50 табахани, на които се изработвалъ много сахтиянъ, който се разнасялъ не само въ околнитѣ градове, нъ и въ България дори и въ при Дунавскитѣ градове. Солунскиятъ сахтиянъ съсипа този занаятъ. Сега въ Кратово се изработватъ до 200 тури (турата има 10 кожи), които се носѫтъ въ Кумановско и Паланка. Вълна излиза на външъ до 4,000 оки, твърдѣ малко сравнително съ развитието на скотовъдството. Една отъ главнитѣ причини на туй, дѣто вълната излиза въ по-малко количество сравнително съ кожуситѣ, е тази, че голѣма часть отъ добитъка се продава на живо.

Вълната събиратъ щипски и паланечки търговци направо отъ селата. Въ Кратово и Злѣтово е имало фабрики, въ които се разработвали извѣстнитѣ кратовски руди и които давали срѣдства за прѣхрана на много хора. Сега рудокопството въ Кратовско се ограничава само въ каменокопство. Въ Злѣ-

тово се вадѫтъ много и хубави воденични камъни, които се разнасятъ въ околнитѣ мѣста; освѣнъ това въ нѣкои ближни до Кратово села по Лисецъ вадѫтъ плочи за покриви. Ето търговскитѣ сношения на Кратово съ околнитѣ мѣста.

Кратово има съ Скопйе малко сношения. Тамъ носѫтъ кожи, сахтияни, мутафи и въ плодородни години твърдѣ малко ръжь и овезъ, а отъ тамъ взиматъ разни дребулии, като: епраци, разни бои, лъбове за дърмони, лопати, зеленчукъ, главно лукъ и кромидъ и др. т. Отъ Куманово Кратовци купуватъ захарь, газъ и малко манифактурни стоки, зеленчукъ, иманье, а тамъ носѫтъ врѣщи, пастърма, сапунъ, оризъ, който купуватъ отъ Кочани и прѣзъ Кумановско го носѫтъ въ Прѣшовско, отдѣто въ замѣна на ориза взиматъ конопь. Сношенията на Кратово съ Куманово отъ година на година се уголѣмяватъ въ ущърбъ на Щипъ.

Въ Паланка носѫтъ ракия, сапунъ и лой, а взиматъ отъ тамъ грънци и плочи.

Въ Кочани носѫтъ мутафи, пастърма, плочи, а отъ тамъ купуватъ оризъ, лубеници, по нѣкога разсадъци за зеленчукъ, овци, кози, чамови дъски, катранъ и смола.

Щипски търговци изнасятъ отъ Кратово масло за Солунъ до 10,000 ока годишно (ползува се съ извѣстность кратовското „*бачевско масло*“), нъ отъ Щипъ Кратовци взиматъ малко европейски стоки най-много манифактурни. Кратовскиятъ пазарь полека-лека бѣга отъ ржцѣтѣ на щипски търговци, защото е по-близо до Куманово и сношенията съ него сѫ по-лесни. Обаче, Злѣтовскиятъ пазарь ще остане всѣкога въ ржцѣтѣ имъ. Отъ Велесъ се носи въ Кратово ракия и зеленчукъ, въ замѣна на които велешани изнасятъ отъ Кратово ръжь и овезъ въ малко количество.

§ III Села.

По-забѣлѣжителни села въ Кратовската каза сѫ:

Търновецъ е расположено въ долината на Крива-рѣка на $^1/_2$ часъ отъ долната махала на Страцинъ и на 2 часа отъ Кратово. Отъ това село се носи въ града зеленчукъ. На една гола височина надъ самата Крива-рѣка е растурено *с. Вакъфъ* или *Нановци*.

Димонци е чифликъ съ 15 кѫщи.

Лубовци е расположено на равно мѣсто при устието на Кратовската рѣка.

Желѣзница се намира $^1/_4$ часъ на дѣсно отъ Желѣзна-порта, отъ която си получила и названието си. То е бѣдно село съ 45 кжщи. Жителитѣ му сж повече ратаи въ града, като работятъ най-вече градскитѣ лозя.

Горно-Кратово е малко село съ 30 кжщи, разположено на дѣсно отъ рѣката, въ едно скалисто мѣсто при политѣ на Лисецъ (тука-Мушковска пл.) на $^1/_2$ часъ отъ града. Жителитѣ му сж ратаи и носятъ дърва въ града. Нѣкога тукъ била горната часть на града; като се изселили отъ тамъ жителитѣ въ новото Кратово, тукъ е останжло едно селце.

Върбица е расположено въ Лисецъ пл. на $1^1/_2$ часъ отъ Кратово; то е чифликъ съ 10 кжщи, на който жителитѣ сж добри майстори. Близо до него сé при Лисецъ сж *Спила* и *Одрино*. Жителитѣ на послѣдното ходятъ на чужбина. Погорѣ при Лисецъ сж *Талисиманци* (50 кжщи) и *Живелево* не далечъ отъ рѣката.

Мушково и *Нежилово*. Мушково е планинско село съ 40 кжщи, расположено на върха Лисецъ въ началото му и на пжтя за Паланка, и на $1^1/_2$ часъ отъ града. Жителитѣ му носятъ въ града вжглища, дърва, греди и другъ дървенъ материалъ. Нежиловци иматъ сжщиятъ поминъкъ, какъвто иматъ Мушковци. И въ двѣтѣ села доста е развито скотовъдството, особено козевъдството — тукъ се изважда извѣстната кратовска „бачевска масъ“ (масло). Между Върбица, Нежилово и гр. Кратово има каменоломни за плочи.

Въ мѣстото на ю.-западъ отъ в. Баба, отъ политѣ на Плавица до Кратовската рѣка и отъ в. Баба до Църни-върхъ, се влива *Повишница*.

Въ това мѣсто сж расположени слѣднитѣ села: *Шлегово*, което изважда коприна, овци, кози и др., и *Приковци* съ много лозя и ливади, отъ които излиза добро сѣно—и двѣтѣ сж расположени при политѣ на Плавица на $^1/_2$ часъ отъ града.

Плетници, въ околнитѣ височини по което има руда за кюкюртъ.

Туралево, чифликъ съ 25 кжщи, е расположено на височината между Кратовската рѣка и Повишница по-долу отъ Желѣзна-порта. Подъ него има ханъ на Кратово—Кумановския пжть.

Тополовикъ. Както и прѣдното, то е расположено по височината надъ Повишница на дѣсно отъ Кумановския пжть и

на 2 часа отъ Кратово. Брои 70 кѫщи, които сѫ растурени и раздѣлени на три махали. Селото е чифликъ, исключая 10 кѫщи, които станѫли самостоятелни чрѣзъ откупуване.

На долу по сѫщата височина сѫ *Биляковци*, *Лиляновци*, *Стуболъ*, което е раздѣлено на двѣ главни части— *Горни* и *Д. Стуболъ*, самостоятелно село, растурено по покритѣ съ храстье височини на лѣво отъ Кумановския пѫть. Отъ този пѫть се вижда само часть отъ него срѣщу с. Туралево.

Сакулица е расположено по политѣ на Църни-върхъ между него и Кумановския пѫть. Съ крайнитѣ си махали то се доближава до Стуболъ, Тополовикъ и Филиповци. Срѣдната му часть е на $2^1/_2$—3 часа разстояние отъ града. Селото е много растурено, има обиколка около $3^1/_2$ часа и е раздѣлено на слѣднитѣ петь махали: *Гърковци*, на каменливо мѣсто при политѣ на Църни-връхъ; *Стубленце*, така наречено, защото се доближава до Стуболъ; *Вуковци*, населението на което си води потеклото отъ единъ прадѣдо Вуканъ, отъ когото произлѣзло и названието на махалата; *Кръстевска*, така наречена по името на нѣкой си Кръсте родоначалникъ на жителитѣ ѝ; *Анджийска-махала*, така наречена, защото подъ неѫ има ханъ — „Сакулички ханъ“ — на пѫтя за Куманово при излаза на Сакуловската рѣка въ долината на Крива-рѣка. Нѣкога цѣлото село е било събрано въ Анджийската махала, дѣто е селската църква. Растурването му станѫло неотдавна. Напрѣдъ селото състояло само отъ три махали, между които главна била Анджийската. Прѣди 14—15 години много отъ селянитѣ били затворени, а останѫлитѣ въ селото жители били притѣснявани отъ правителството; по врѣме нѣкои семейства се отдѣлили отъ селото и се заселили на горѣ, дѣто основали 2-тѣ нови махали — Гърковци и Кръстевци.

Цѣлото село брои 65 кѫщи български, всичкитѣ чифликъ на единъ бегъ. Сакуловчани нѣкога сѫ били хора съ веселъ нъравъ и сѫ прочути свирачи и играчи въ цѣлото Кратовско. Обаче, напослѣдъкъ тѣ сѫ отпаднѫли духомъ главно отъ бѣдността, въ която ги турихѫ притежателитѣ на селото имъ съ тежкитѣ налози. Главнитѣ имъ занятия сѫ земледѣлието и скотовъдството. Низкитѣ мѣста сѫ водни и съ дебела църноземна почва. Сакуловчани сѣѫтъ най-много пшеница и ръжь. Напрѣдъ наравно съ тѣхъ сѣяли ечмикъ, нъ отъ десетина години насамъ тукъ, както и въ околнитѣ села,

той не се сѣе главно отъ метилътъ, който го хваща всѣка година. Болестьта метилъ произлѣзла отъ едни малки мушици, които притиснѫти испускатъ сокъ. Прѣзъ пролѣтьта (около Великдень) тѣзи мушици смучатъ сокътъ му, отъ което ечмикътъ прѣстава да расте, побѣлѣва и не хваща хлѣбъ. Метилътъ хваща пролѣтнитѣ ечмици и овези. По плоскостьта въ всичкитѣ планински села тази болесть не сѫществува. Естественитѣ ечмици пъкъ измръзватъ повечето години. Отъ пшеницата расте цървенката и брицата, която се сѣе само въ тѣзи села, а въ другитѣ мѣста редко се срѣща. Понеже е по-хубава и по-скѫпа, брицата ѫ продаватъ на Кумановския пазарь. като по-голѣмъ. Сакулица изважда отъ неѫ до 600 шиника. Цървенката не вирѣе, когато лѣтото е много горещо и отъ туй много години не става; нъ изобщо мѣстото помага за неѫ, защото е якъ църноземъ. Напослѣдъкъ сѣянието ѝ почнѫ да се увеличава. Сакулица изважда до 400 шиника цървенка. По низкитѣ и яки мѣста става и добра царевица.

Мѣстото между махалитѣ въ селото и около тѣхъ е хълместо. Нѣкога хълмоветѣ както и Църни-връхъ сѫ били покрити съ гѫсти дѫбрави; нъ сега тѣ сѫ покрити съ храсталакъ, а дървеса има малко. Мѣстото е водно и богато съ трѣва, която храни сакуловчанския добитъкъ. Горнитѣ бѣлѣжки сѫ вѣрни и за другитѣ околни на Сакулица села. Въ Сакулица има 1000 глави овци, 600 глави кози и 200 говеда. Само говеда продаватъ до 50 на година. Отъ продавание на жива стока Сакуловчани, както и жителитѣ на другитѣ околни села, посрѣщатъ дрѣбнитѣ си домашни разноски.

Филиповци е расположено тъй сѫщо при политѣ на Църни-върхъ по-долу отъ Сакулица и на 2 часа отъ Кратово. Отъ една страна то се доближава до Сакулица на $^1/_4$ часъ, а отъ друга страна до Тополовикь на $^1/_2$ часъ. Едната му часть се вижда отъ Кумановския пѫть срѣщу Тополовикь на една тумба, при политѣ на която въ долината на рѣката е *Филиповския-ханъ*. (Срѣщу ханътъ на 1 тумба е с. *Нановци* или *Вакъфъ*). Това село е чифликъ съ 40 български кѫщи, жителитѣ на което имать сѫщиятъ поминъкъ, както Сакуловчани. Тукашнитѣ села всичкитѣ сѫ чифлици на Кратовскитѣ бегове, както и Козяшкитѣ въ Кумановската кааза. Види се, нѣкога Кратовската кааза е била владѣние на беговетѣ. Ето какви чифлици сѫ тѣ. Земята се брои за притежание на господаритѣ, а селянитѣ нѣмать нито педя своя

земя, исключая онзи случай, дѣто нѣкои селяни си откупватъ часть отъ земята, отказватъ се отъ чифликътъ и ставатъ самостоятелни. Селянитѣ сж чифчии-работници на господаря и нѣматъ даже своя кжща. Той не може даже да напусне агата си, нъ послѣдниятъ може да го испжди. Впрочемъ, при пълната подчиненость на селянитѣ и при трудолюбието имъ подобни неприятни случки сж много редки, и селянитѣ се смѣтатъ като въ своя земя и въ своя кжща. Тѣ работятъ чужда земя съ свои орждия и като възнаграждение получаватъ $^1/_3$ отъ произведенията. Подиръ жетвата ще прѣброятъ снопитѣ, ще прѣсмѣтнжтъ житото, и селянинътъ ще задържи за себе си $^1/_3$ часть. За сѣме за слѣдната година ще остави другата третина, а на чифликътъ ще даде останжлата третина. Попеже прѣсмѣтанието става произволно и безъ мнѣнието на селянитѣ, за тѣхъ остава много малка часть. Добитъцитѣ се смѣтатъ за подвижна стока и сж на селянитѣ. Чифликъ-сайбията взима само извѣстно число оки масло, урда или сиренье и вълна. Ето защо скотовъдството съставява главенъ источникъ за богатство въ всичката западна часть на Кратовската кааза.

Шопско или Долно-Рудари. Рудари се нарича *Шопско*, защото се намира въ Кратовския „*Шоплукъ*“, а Долно го викатъ за разлика отъ другото Рудари, което наричатъ Горно. То е расположено по сѣв.-источнитѣ ребра на Кумановско-Кратовската Липовикь пл. и по ближнитѣ ней височини; има махали даже прѣку рѣката до Вакъфъ. Подиръ Страцинъ Шопско-Рудари е най-растурено село въ каазата. Раздѣлено е на махали отдѣлни една отъ друга, въ които кжщитѣ сж растурени и расхвърлени тукъ-тамъ по височинитѣ. То държи на длъжъ $3^1/_2$ часа. Въ него излиза достатъчно тютюнъ и сжщитѣ произведения на горнитѣ села. Спахилъкътъ му е 55,000 гр. Това село е самостоятелно съ около 100 кжщи и 1 цръква.

Конио е расположено при политѣ на ю.-зап. край на Липовикь малко надъ рѣката и на половина часъ отъ Димонци и отъ Довезенци. То е чифликъ отъ 12 кжщи и изважда жито и афионъ.

Зелени-градъ е расположено при изворитѣ на Ещерецъ, лѣвъ притокъ на Злѣтовската рѣка въ единъ долъ при Мегя планина. То има 16 прости колибо-образни български кжщи. Спахилъкътъ му се продава за 45 лири. На

истокъ отъ него прѣку Ещерецъ се издига Лопенъ, на сѣв.-истокъ Мегя, а откъмъ западъ е плоското *Суйзере;* плодородностьта на билото на Суйзере е такава, че дава отъ снопъ и шиникъ жито. Нивитѣ се сѣжтъ съ едно орание. Оржтъ земята плитко и посѣтото слабо покриватъ съ завлѣчена отъ враната земя. Причината на туй плодородие около Зелениградъ трѣбва да е многоводието на мѣстото, защото, както видѣхме въ орографията, билото на Суйзере е като блато. Жетвата и вършитбата ставатъ 2—3 недѣли по-кжсно отколкото въ останжлата часть на каазата, а по-горѣ отъ него въ *Койково* и *Дрѣнакъ*, които сж расположени на Царевъвръхъ, жетвата става въ края на Августъ, а за вършитба много години изваждатъ снопитѣ изподъ снѣга.

Лѣсново, расположено на едноименния върхъ, който се спуска отъ Луковската планина и на $2^1/_2$ часа разстояние отъ града. На близо до него е чървиятъ кратовски манастирь „Св. Отецъ“. Селото е основано отъ манастирски момци. Сега то брои 110 кжщи. Спахилъкътъ му се продава за 68,000 гр. зл. На западъ отъ селото близо до манастиря има испостница и каменоломня за воденични камъни. Лѣсновци изваждатъ до 2,000 воденични камъни, които се распродаватъ най-много въ България и въ Солунъ.

Дрѣвено при политѣ на Лѣсновския върхъ. Има 30 кжщи и една църква и изважда много воденични камъни.

Добрево, близо до коего искарвали рудата галенитъ, която се разработвала въ Кратово и Злѣтово.

Билизенци е расположено при юго-източния склонъ на Печеницитѣ 1 часъ на ю.-и. отъ Кратово; има 68 кжщи. Надъ него по склона на Плавица е хълмътъ *Гюпка*, на който билъ открить мѣденъ рудникъ. Пó на ю.-западъ отъ него подъ Плавица е турското село *Стрисовци*, чийто жители сж много лоши, за туй пжтуването край него е опасно.

Злѣтово е расположено на дльжъ по едноименната рѣка отъ лѣво при самия ѝ исходъ изъ планинската страна въ полето. Водата на рѣката е много бистра и чиста, за туй по нѣкога рѣката тукъ наричатъ *Бистрица*. Ловжтъ въ неж много хубави малки риби, а водата ѝ употрѣбяватъ за пиенье. Околнитѣ височини на селото сж голи и скалисти. нъ самото село е покрито съ дървеса. Близостьта до планинитѣ и рѣката правжтъ климатътъ му лѣтно врѣме прохладенъ. Надъ вечерь отъ 10 часа по турски излиза единъ

прохладенъ вѣтрецъ „*рѣчникъ*“, който духа прѣзъ цѣлата нощь отъ горѣ на долу по рѣката и прави климатътъ въ Злѣтово особено приятенъ нощно врѣме.

Въ Злѣтово и въ околнитѣ мѣста сѫществува прѣдание, че нѣкога Злѣтово било голѣмо съ нѣколко стотини кѫщи село и се простирало на дължъ по рѣката. Тукъ имало „*Митрополия*“ на голѣмъ владика, около когото сѫ живѣли 12 души владици, а въ околнитѣ височини имало много манастири. Не е извѣстно по какъвъ случай селото опустѣло; останѫли въ него само 5 кѫщи, отъ които едната била турска. Отъ тѣзи 5 кѫщи послѣ то пораснѫло съ прѣселенци. Въ Злѣтово отъ 4-тѣ български кѫщи останѫла само една, а всичкитѣ други семейства сѫ нови. Това прѣдание чухъ на 2—3 мѣста въ селата около Злѣтово. Въ Лѣсновския манастирь има надписъ, въ който изрично се споменуватъ нѣкои нѣща отъ прѣданието, най-главно имена на манастири и названия на мѣстности. Като четѣхъ въ в. „Новини“ статията за „Брѣгалнишката область“, сѐ си припомнювахъ прѣданието, на което напрѣдъ не давахъ никакво значение.

За сега Злѣтово има 120 кѫщи, отъ които 50 сѫ турски, а останѫлитѣ български. Спахилъкътъ му се продава за 190 лири. По вѫтрѣшния си изгледъ и по живота на населѣнието Злѣтово прѣдставява прѣходъ отъ село къмъ градъ. По будность жителитѣ му стоѫтъ наравно съ гражданитѣ. Въ Злѣтово има чаршия и нѣколко еснафи.

Долината на Злѣтовщица е покрита съ буйна растителность, а полето въ долината ѝ е хубаво и богато, нъ и двѣтѣ сѫ твърдѣ малки и гѫсто населени, за туй главнията источникъ за прѣхрана на Злѣтовчани сѫ занаятитѣ и търговията. Житото не прѣхранява населението; недоимъкътъ си набавятъ отъ ближнитѣ села. Въ полето, особено въ поводяститѣ мѣста край рѣката, житото се развали често отъ многото стоение на снѣга. Отъ лѣтнината първо мѣсто държи тютюнътъ и афионътъ, послѣ оризътъ и царевицата. Напрѣдъ селото изваждало тютюнъ до 400 товара годишно, а сега вади околко 300 товара.

Злѣтово въ Кратовско, Виница въ Кочанско, Гостиваръ въ Тетовско, Кичева въ Кичевско по търговското си значение отговарятъ на тъй наречените „Martki“ въ Унгарската низка поляна, които сѫ расположени при политѣ на окрѫжаѫщитѣ ѭ планини. Martki — тѣ сѫ пазари съ около

10,000 жители, които по устройството си държѫтъ срѣдно мѣсто между село и градъ. Търговското имъ значение състои въ това, че тукъ пастиритѣ отъ ближнитѣ планини носѫтъ произведенията си, продаватъ ги на търговци, които послѣ ги прѣпродаватъ въ по-ближни нѣкои центрове. Главната причина на туй, дѣто планинскитѣ даже и полскитѣ пастири носѫтъ произведенията си на тѣзи пазари, е блатистата и непристѫпна Унгарска поляна, по която не могѫтъ да ходѫтъ търговцитѣ да купуватъ тѣзи произведения на самото мѣсто. Тъкмо такова нѣщо имаме и въ горѣ изброенитѣ голѣми села у насъ. На непристѫпната Унгарска поляна тукъ отговарятъ непристѫпнитѣ и диви мѣстности Малешово и Пиянецъ за Випица, Западно-Осоговскитѣ мѣста за Злѣтово, Порѣче и Буковикъ за Гостиваръ, Бистра и другитѣ ближни планини за Кичева. На Випица и Злѣтово по-главния търговски цептъръ е градъ Щипъ, който държи пазаритѣ и на двѣтѣ тѣзи села. Злѣтово е посрѣдникъ за търговскитѣ сношения между планинскитѣ Осоговски села и Овче-полскитѣ. Колкото дървенъ материалъ се събира въ планинскитѣ села на западно Осогово—Дрѣнакъ, Кнежево, Емирица, Кавърдъкъ, Зелени-градъ, Самара, Койково, Луково, Щалковци, Ямища, — носи се за продань въ Злѣтово. Дървениятъ материалъ стои на първо мѣсто въ Злѣтовския пазарь. Носѫтъ дърва за гориво и градиво, греди, дъски, орала и всички други дървени земледѣлски орждия. На 10-тѣ дърводѣлски докяни се изработватъ до 800 чифта кола годишно. За купуване и продаване кересте въ Злѣтово се взима право на 10-тѣ едно. Общото право се купува за 2,000 гроша, отъ които може да се заключи, че тукъ се продава кересте за 20—30,000 гроша. Второ мѣсто държи живата стока и скотовъдскитѣ произведения. Самото Злѣтово има до 1,200 глави иманье за дамъзлъкъ и нѣколко хиляди въ планината на паша. Много иманье се носи и отъ планинскитѣ села. Годишно на пазаря се продава 700—800 глави едъръ добитъкъ. Въ замѣна на тѣзи произведения планинцитѣ купуватъ отъ полскитѣ селяни жито, а отъ Злѣтово всичкитѣ почти домашни потрѣбности. Тѣзи сношения между планинцитѣ и полянцитѣ ставали по-прѣди въ празничень день, когато еднитѣ и другитѣ нѣматъ работа. Нъ отъ 3 години насамъ въ Злѣтово се отвори официално пазарь, който отъ година на година се усилва и въ скоро врѣме ще надмине Кратовскиятъ. Надъ Злѣтово въ баира е каме-

ломнята, отъ която вадѫтъ много воденични камъни, които по качество стоѫтъ малко по-долу отъ лѣсновскитѣ. Злѣтово изважда въ годината до 4,000 воденични камъни, които се распродаватъ въ околнитѣ градове. Продаването имъ е подпаднѫло въ ржцѣтѣ на една компания отъ злѣтовски първенци, за туй селото не извлича отъ рудата онази полза, която би могло да извлѣче, ако тя бѣше селска. Надъ Злѣтово и сега стои полу-развалена фабрика, дѣто се разработвала рудата галенитъ. Когато ангарията прѣстанѫла и захванѫли да работѫтъ съ пари (по-прѣди работата е била бесплатна), разноскитѣ почнѫли да прѣвишаватъ приходитѣ, и за туй разработването се изоставило.

Горно или *Турско Рудари* е расположено въ дола на едноименната рѣка на 20 минути отъ Злѣтово и на пѫтя отъ Кочани за Злѣтово. То има 30 турски кѫщи; прочуто е по тютюна си, отъ който изваждатъ до 300 товари. Руларскиятъ тютюнъ е първъ въ цѣло Скопско и Битолско. Единъ часъ надъ селото на баира има згури; тукъ нѣкога трѣбва да се разработвала руда, отъ която и селото си добило название Рудари.

Щалковица, расположено въ сѫщия долъ 10—15 минути по-горѣ отъ Рудари. *Радковица*, чифликъ съ 5 български пастирски колиби, е расположено въ началото на руларския долъ подъ прочутата Радкова-скала. Напрѣдъ селото имало 30 кѫщи, нъ прѣди 15 години повечето отъ тѣхъ се изселили въ околнитѣ села отъ разбойници. Щалковичани и Радковичани нѣматъ спокоенъ животъ отъ съсѣдитѣ си Рударчани. И двѣтѣ тѣзи села ги очаква съвършено запустѣване.

ГЛАВА VI.

Криворѣчно-Паланечка кааза.

§ 1. *Общъ прѣгледъ.* Криворѣчно-Паланечката или просто Паланечката кааза захваща часть отъ сѣверна Македония и е крайната сѣв. — ист. — сѣв. кааза на Скопския виляетъ. Тя е обиколена: откъмъ югъ съ Кочанската и Кратовската, откъмъ западъ съ Кумановската, откъмъ сѣверъ съ Прѣшовската кааза, а откъмъ истокъ съ Княжество България (именно съ Кюстендилската околия). Всичкитѣ по-

менжти каази, които обикалятъ Паланечката кааза, принадлежжтъ административно на Скопския виляетъ. Границата на Паланечката кааза съ Кочанската върви отъ върхъ Руянъ по билото на Осоговската планина прѣзъ върхъ Султантепе и се спуска по течението на Злѣтовската рѣка до мѣстото, дѣто се сливатъ притоцитѣ ѝ: Голѣма и Мала-рѣка. Отъ тукъ тя граничи съ Кратовската кааза. Мѣждата на тѣзи двѣ каази подиръ сливанието на двѣтѣ поменжти рѣки върви малко по Злѣтовската-рѣка и послѣ се въскачва на Осоговската планина до върхътъ, отъ който тя се раздѣля на два клона: Лисецъ и Плавица планина, отдѣто върви по билото на Лисецъ пл., сетнѣ се спуска по единъ клонъ на Лисецъ пл. между селата Псача (Паланечко) и Опила (Кратовско) и се продължава по течението на Страцинската рѣка, слѣдъ като прѣминe прѣзъ Крива-рѣка задъ Каваклия. Границата ѝ съ Кумановската кааза, слѣдъ като се въскачи отъ течението на Страцинската рѣка задъ селото Отошница на Страцинския ридъ (Гоглинъ планина), върви по него до мѣстото, дѣто се съединява съ Козякъ планина. Отъ тукъ Паланечката кааза граничи съ Прѣшовската, мѣждата на които върви по билото на пл. Бара, Билино-планина (Паланечката Козякъ пл.), отъ източната часть на която спуска се къмъ сѣверъ, прѣсича горното течение на Пчинската рѣка и като се въскачи на Огутскитѣ ридове завива къмъ истокъ по тѣхъ, по Подържи-конскитѣ ридове до върхъ Самаръ. Границата на Паланечката кааза съ Кюстендилската околия (Кн. България) върви отъ най-високия върхъ на Осоговската планина Руянъ по билото на нейния Руянъ-Деве-багъръ-Самаръ, прѣзъ върховетѣ на който сж и мѣстноститѣ: Деве-багъръ, Страовица, Мирково, Могила, Здранджевъ-върхъ, Влашкачука, Планиница Остъръ-чукаръ, Китка (Жеравинскиятъ върхъ), Сулюменица, Голешъ и Самаръ.

Погранични села на Паланечката кааза съ Кочанската сж: Саса (Кочанско), Костуръ (Паланечко), Бжзъ, Станци, Дрѣнакъ (Палан.), Мишино, Чиперникъ (Коч.); — съ Кратовската: Дрѣнакъ, Борово (Палан.), Кнѣжа, Койково (Кратовски), Псача, Вѣтруница, Ранковци (Пал.), Одрино, Опила, Страцинъ (Кратовски); — съ Кумановската: Гулинци (Палан.), Дейловци и Рамно (Кумановско); — съ Прѣшовската: Станча, Радибушъ, Криви-камень (Палан.), Германъ (Прѣш.), Петърлица (Пал.), Неравъ (Прѣш.), Огутъ, Подържи-конь, Луке

(Пал.), Сурлица и Пролѣси (Прѣш.). Погранични Паланечки села съ Княжество България сж: Луке, Голѣма и Мала Църцория, Търново, Жедилово и Узем.

Въ упоменжтитѣ горѣ граници Паланечката кааза има най-голѣма дължина отъ сѣв.-сѣв.-ист. къмъ з.-ю.-з. — отъ Деве-багъръ до Страцинъ-8 часа пжть, а най-голѣма широчина отъ Пролѣси до Дрѣнакъ 6 часа пжть въ източната часть, а въ западната по-малко, защото е вдадена въ неж отъ долу Кратовската, а отъ горѣ Прѣшовската кааза.

Паланечката кааза е расположена между Осоговската планина и Билино, Страцинъ пл. и сѣверния клонъ на Осоговската планина — Руянъ-Деве-багъръ-Самаръ, тъй щото отъ истокъ тя е заградена съ сѣверния клонъ на Осогов. планина, отъ югъ — съ най-високата часть на Осоговията и съ клонътъ ѝ Лисецъ пл., откъмъ западъ — съ Страцинъ, а откъмъ сѣверъ — съ Билино и Прѣшовскитѣ планини.

Въ състава ѝ влизатъ слѣднитѣ мѣста: 1) Цѣлиятъ сѣверенъ склонъ на Осоговската планина, който не е толкозъ полегатъ, както южниятъ. 2) По-голѣмата часть отъ сѣверния склонъ на пл. Лисецъ; тѣзи два склона испълнятъ съ чаталитѣ си всичката южна часть на Палан. кааза до рѣката Крива, тъй щото въ тази часть нѣма никакво равно мѣсто. 3) Западната часть на сѣверния клонъ на Осоговската планина, Руянъ-Самаръ съ продължениятa си, които пълнжтъ всичката сѣверо-източна часть на Паланечката кааза между Крива и Киселичката—рѣка. 4) Южниятъ склонъ на Билино пл., който е доста стърменъ и източната ѝ часть съ ридоветѣ, които пълнжтъ мѣстностьта между дѣсната страна на Киселичката-рѣка и Крива-рѣка. 5) Сѣверната страна на източния склонъ на Гоглинъ пл., и 6) Полето, което се намира между Билино, Страцинъ и Лисецъ планина. Тъй щото може да се каже. че 7/8 отъ Паланечката кааза е планиниста, а само $^1/_8$ поле.

Общата форма на каазата е четири-жгълникъ съ дължина отъ истокъ къмъ западъ. Източната линия на този 4-жгълникъ образува билото на сѣверния клонъ на Осоговската планина, южната — самата тази планина и клонътъ ѝ Лисецъ, западната — Гоглинъ (Стр. пл.), а сѣверната — Билино.

Общиятъ видъ на повръхнината на Палан. кааза е планинистъ и гористъ. Ако човѣкъ се въскачи на Билино пл. близо до мѣстото, дѣто сж били аранъ-табии и се обърне съ

лицето къмъ югъ, то прѣдъ него величествено се издига високото възвишение на Осоговската планина, която на нѣкои мѣста е покрита съ гора, а на нѣкои — гола, и надъ туй възвишение се издигатъ върховетѣ му: Руянъ, Калини-камень и Султанъ-тепе, които сж голи, покрити съ снѣгъ, освѣнъ въ най-горещитѣ лѣтни мѣсеци; а подъ него се издига стръмният и гористъ Лисецъ. Отъ лѣвата му страна се продължава напрѣку сѣверният клонъ на Осог. планина, покритъ тукъ-тамѣ съ дървеса и съ голи върхове. Отъ дѣсната му страна се протака пакъ напрѣку каменистата Страцинъ пл., покрита съвсѣмъ на редко съ дървеса. Подъ нозѣтѣ му се възвишава почти голата и доста стръмната Билино планина, само сѣверната страна на която е гориста. Прѣдъ него между Билино, Лисецъ и Страцинъ протака се низко паланечкото поле, което е твърдѣ малко и има форма на трижгълникъ, върховетѣ на който сж: Чифте-хани, Вѣтруница и Гулинци. Покрай Лисецъ лакатуши Крива-рѣка. Паланечкото поле е малка котловина. А отзадъ на наблюдателя простиратъ се прѣшовскитѣ ридове.

По характеръ и производителность Паланечката каза може да се раздѣли на двѣ части: 1) планинска, която обема всичкитѣ планински села и 2) полска, — всичкитѣ полски села; обаче по производителность планинската часть се дѣли пакъ на двѣ: Осоговска и оная, която се намира между лѣвия брѣгъ на Киселица-рѣка и Крива-рѣка.

1) Осоговската планинска часть по сѣверния склонъ на Осоговската планина (срѣдната ѝ часть) обема половината на Руянъ, Султанъ-тепе, цѣлиятъ върхъ Калини-камень до лѣвата страна на Крива-рѣка; тя е доста стръмна и скалиста. Отъ горѣ има твърдѣ тънъкъ пластъ глинесто-пѣсъчлива почва, и не е сгодна за обработване. Долинитѣ на потоцитѣ тъй сжщо не сж сгодни за обработване и заселяване, защото сж тѣсни и иматъ каменисти и пѣсъчливи дъна и скалисти страни, които на пѣкои мѣста издигатъ се като високи стѣни. Гористи мѣста се срѣщатъ доста много, само билото е голо. Горитѣ се състоятъ исключително отъ букови дървеса, има много и лѣска. Долинитѣ сж почти лишени отъ дървеса, само въ долината на Дурачка-рѣка срѣщатъ се дървеса и обработени градини.

Селата сж малки, а кжщитѣ имъ сж распръснжти; по видъ и устройство тѣ приличатъ на Кратовскитѣ и при-ко-

зяшкитѣ села въ Кумановско. Населени сѫ исключително съ българи, бѣдни по състояние, на низка степень по развитие и сѫ, както всичкото население на каазата, отъ плѣмето *Шопи*. Нито въ едно село не се намира църква или училище. Земледѣлието не удовлетворява нуждитѣ на населението даже и въ най-плодороднитѣ години.

Понеже мѣстата сѫ доста високи, то отъ житнитѣ растения ставатъ въ малко количество ръжь и овезъ, а въ голѣмо-картофи. Другитѣ житни растения съвсѣмъ не вирѣятъ. Населението се храни главно съ ечмикъ, който купува повече отъ полскитѣ села, ръжь, царевица, която донасятъ пакъ отъ полскитѣ села или отъ Кочани, и картофи (кампирки, така ги казватъ мѣстнитѣ селяни). Скотовъдството е единственятъ по-виденъ источникъза богатство на жителитѣ. По билото на Осоговската планина, нѣкждѣ и по склоноветѣ и има доста добри пасбища, нъ отъ тѣхъ околното население не може да извлича възможната полза, защото е бѣдно, та не е въ състояние да подържа голѣми стада. Лѣтно врѣме мѣстнитѣ селяни зематъ агнета отъ полскитѣ селяни и ги отгледватъ за вълната имъ (ярина), която въ планинскитѣ мѣста става по-добра, чиста и бѣла. Тѣ не могѫтъ да извлѣкѫтъ полза още и по тази причина, че турцитѣ си присвоили пасбищата и ги продаватъ на властитѣ-каракачани, които тукъ прѣкарватъ лѣтното врѣме съ многобройнитѣ си стада овци и конье, дѣто си иматъ и постояни колиби, а зимно врѣме отиватъ на кждѣ Солунско. Освѣнъ съ скотовъдство мѣстнитѣ селяни занимаватъ се и съ дърварство, вѫгленарство и кираджилъкъ за до Паланка и Кочани. Отъ млѣкото властитѣ правѫтъ хубаво сиренье и кашкавалъ, който всѣка година съ хиляди оки прѣкупуватъ солунски търговци.

По характера си твърдѣ много се различава втората планинска часть. Тя не е толкозъ висока, срѣщатъ се доста добри полянки, на които почвата има и църнозем, а нѣйдѣ е варовита. Тази часть прѣдставява се като висока поляна оградена отъ една страна съ върховетѣ на клонътъ Деве-багъръ-Самаръ, прорѣзана съ плитки долища и стръмно, почти вертикално, спуска се къмъ Киселичката и Крива-рѣка. Тѣзи стръмнини сѫ или скалисти, или каменисто-ропливи. Тукъ нѣма толкозъ голѣми гори, както отъ лѣвата страна на Крива-рѣка, покрай която има лѣска, а въ високитѣ части

букови гори; срѣщатъ се и овощни дървеса; мѣстностьта е по-питомна и почвата по-плодородна; освѣнъ овезъ, ръжь, ечмикъ, ражда се и добра пшеница. И тукъ селянитѣ сж бѣдни, защото и тука по-плодородната земя повечето е притежание на турци. По образование не стоятъ по-горѣ отъ прѣднитѣ, само че отъ прѣди една година отворихж се въ нѣкои села училища. Селянитѣ занимаватъ се съ земледѣлие, скотовъдство, нѣкои съ хлѣбарство и зидарство.

2) Най-плодородната часть въ Паланечко е полето, което е твърдѣ малко и запазено отъ сѣвернитѣ и южнитѣ вѣтрове. То има дължина 2 часа и около 1 часъ широчина. Напоява се отъ Крива-рѣка и отъ потоцитѣ, които текжтъ отъ Билино и Бара. Почвата при с. Ранковци е църноземъ, при с. Исача глинеста, а при Каваклия-пѣсъчлива. Тукъ вирѣятъ всичкитѣ житни растения, още и ленъ, лубеници, които не ставатъ така голѣми, както кочанскитѣ, па и не сж толкозъ вкусни.

Селата сж повечето расположени на махали при политѣ на околнитѣ планини. Селянитѣ тукъ сж въ по-добро състояние, по образованието си стоятъ малко по-горѣ отъ планинцитѣ, въ по-голѣмитѣ села има цръкви и училища. Напослѣдъкъ и другитѣ села почнжхж да си отварятъ училища. Селянитѣ се занимаватъ съ обработване земята и скотовъдство, нѣкои съ кираджилъкъ и зидарство, мнозина отиватъ на чужбина въ ближнитѣ каази или въ далечни мѣста. Едни отиватъ по върпитба, жетва и коситба въ Кумановско, Щипско и Кочанско на чети отъ по 20 — 40 души съ пѣсни и гайди, а най-хубавата мома носи байракъ отъ бѣли и цървени шамии. Други се занимаватъ съ кираджилъкъ съ околнитѣ градове, понеже прѣзъ Паланка минава главниятъ пжть на цѣла западна Македония за въ България. Трети пъкъ и то най-многото работятъ зидарство по чужбина. Още прѣзъ зимата по-свѣстнитѣ отъ селянитѣ условяватъ момчета и мжже за четата си, споредъ врѣдностьта имъ плащатъ отъ 4 — 10 лири турски и прѣди Георгьовъ-день тръгватъ едни за България, а други за Влашко. За да отиджтъ на такъвъ далеченъ пжть селянитѣ, които нѣматъ пари, туку-речи всичкитѣ взиматъ една или нѣколко лири за тримѣсеченъ срокъ и то съ лихва 25%! Ако би нѣкой не сполучи да ги върне слѣдъ 3 — 4 мѣсеца, то той плаща сложна лихва и остава за много години дължень,

додѣто най-сетнѣ си продаде нивитѣ си или добитъкътъ си и по този начинъ се избави отъ лихваритѣ. Всѣка година, щомъ изоратъ и посѣятъ нивитѣ, около 3 хиляди души отиватъ на чужбина, а жетвата, вършитбата и копаньето оставатъ на женитѣ си.

Климатътъ въ високитѣ части зимѣ е твърдѣ суровъ, а лѣтѣ умѣренъ; въ низкитѣ зимѣ умѣрено-студенъ, а лѣтѣ умѣрено-топълъ.

Отъ земледѣлскитѣ произведения въ най-голѣмо количество се ражда овезъ, който продаватъ въ околнитѣ градове или пъкъ го прѣкупуватъ агенти на Латиновата компания. Въ неплодородни години се внася въ Паланечката кааза пшеница и царевица отъ Кочанско, Щипско и Кумановско и твърдѣ малко сѣно отъ Кюстендилската околия. Никакво подобрѣние въ обработване земята не се е направило, нито една машина за оранье, жъненье и пр. не е стѫпила тукъ, а обработватъ земята съ стари, първобитни орала и редко съ плугове.

Отъ овощнитѣ дървеса най-много се добиватъ църни сливи (въ паланечко ги казватъ модри сливи), круши, ябълки, зарзали и др.; църнитѣ сливи и водняцитѣ круши испращатъ въ Солунъ. Овощнитѣ дървеса растѫтъ въ градинитѣ по течението на Крива-рѣка и нѣкои отъ притоцитѣ ѝ. До прѣди нѣколко години нѣмаше толкозъ градини съ сливови дървеса, нъ отъ скоро съ особено старание посаждатъ нивитѣ си съ сливови дървеса, защото извличатъ поголѣма полза. Градина съ сливови дървеса струва двойно и повече отколкото е костувала, когато е била нива. Паланечката кааза изобилува съ овощия. Отъ вънъ се внасятъ кестени и други разни зеленчуци, дордѣ не сѫ стасали паланечкитѣ.

Баиритѣ подъ града и политѣ на планинитѣ въ нѣкои села сѫ насадени съ лозя, отъ които се добива тънко, нъ вкусно вино. Като не е достатъчно мѣстното вино за всичкото население, то донасятъ вино и ракия отъ околнитѣ градове — Куманово, Кочани, Щипъ, редко отъ Кратово, а найвече отъ Велесъ. Нѣкои отъ велешкитѣ селяни всѣка седмица донасятъ около четиридесеть товара вино и ракия, смѣсь повечето отъ спиртъ и вода, и за единъ день, именно сѫботата, въ който день става пазарьтъ, распродаватъ всичко. Твърдѣ на редко донасятъ чисто вино отъ Скопйе.

Правиха опити въ паланечкото поле да посѣятъ оризъ и афионъ, нъ тѣ излѣзоха несполучливи, по причина на не толкозъ добрата почва, студениятъ климатъ, студената вода и пѣсъкътъ, който носи рѣката.

Скотовъдството е развито най-много въ планинската часть на каазата — въ Осоговията и Билино, нъ не е занемарено и въ полето; даже и нѣкои граждани занимаватъ се съ скотовъдство, а почти всѣка градска кѫща държи лѣтно врѣме по нѣколко кози. Овцевъдството и козевъдството заематъ първо мѣсто. Едъръ добитъкъ, като волове, конье и пр. развъжда се малко. Власитѣ развъждатъ освѣнъ овци, на които вълната е повечето църна, нъ и конье и мъски по билото на планинитѣ. Сѫщо отгледватъ по билото на планинитѣ овни и овци, които продаватъ на търговци отъ други каази, а пъкъ тѣ отъ своя страна ги закарватъ за продань въ Цариградъ. По храсталацитѣ и шумацитѣ въ планинскитѣ села отгледватъ цѣли сувати кози и ярци, които или ги продаватъ въ други градове, или пъкъ ги чуватъ за кланье въ казалийския градъ.

Главни произведения отъ скотовъдството сѫ: вълната, кожитѣ и влашкото сиренье. Часть отъ вълната и ярината се продава въ Щипъ, Велесъ и Куманово, а другата прѣзъ нѣкои години внасятъ въ България. Суровитѣ кожи обикновено испращатъ въ Велесъ. Влашкото сиренье бива биено и небиено. Въ началото на пролѣтьта солунски търговци прѣкупуватъ млѣкото отъ власитѣ, и тѣхни хора правятъ кашкавалъ до 20-и Юли, и този кашкавалъ занасятъ въ Солунъ, слѣдъ като заминѫтъ лѣтнитѣ горещини.

Промишленостьта е съвсѣмъ на долна степень. Изнасятъ много селски чорапи за въ Скопйе. Въ старо врѣме покрай течението на Дурачка-рѣка обработвало се е желѣзо; и днесь по брѣговетѣ на сѫщата рѣка има купове остатъци згура отъ желѣзо и развалини на самоковитѣ. До прѣди Руско-турската война турцитѣ въ града изработваха голѣмо количество конски плочи, които распродаваха по всичкитѣ околни градове, нъ отъ тогава показва се значителенъ отпадъкъ: повечето турци напуснѫха мирното си занятие, та сега малцина ги работѫтъ и въ твърдѣ малко количество ги разнасятъ въ съсѣднитѣ градове, защото цѣната имъ значително спаднѫ.

Населението въ Паланечката каза състои отъ три народности: българи, турци и цигани. Първитѣ сѫ бол-

шинство и населяватъ градътъ и всичкитѣ села; вторитѣ съставяватъ по-голѣмата часть отъ жителитѣ само на града, а третитѣ живѣятъ въ града, нъ се срѣщятъ по двѣ три кѫщи и въ нѣколко села. Освѣнъ тѣхъ тукъ живѣятъ и власи—каракачани (наречени бѣли и църни споредъ цвѣтътъ на облѣклото имъ) по планинитѣ, особено при Калини-камень, нъ мѣстожителството имъ не е постояно. Женитѣ на власитѣ изработватъ добри ямболии, чорапи и др., а мѫжьетѣ занимаватъ се и съ кираджилъкъ. Въ Паланечко живѣятъ до 500 души власи.

Костюмътъ на българитѣ селяни въ Паланечко може да се раздѣли на четири вида: 1) Костюмъ на селянитѣ по селата, които сѫ при Осоговската планина: Дурачка-рѣка, Станци, Бѫзъ, Дрѣнакъ, Мартиница и др., който костюмъ прилича на костюма на кочанскитѣ селяни, що населяватъ другата страна на Осоговската планина. 2) Костюмъ на селянитѣ, които населяватъ селата: Търново, Жедилово, Узем и др., приличенъ на костюма на селянитѣ, които населяватъ селата на западъ отъ Кюстендилъ. 3) Костюмъ на селянитѣ, които населяватъ селата Луке, Огутъ, Метежево, Подържи-Конь и др., приличенъ на костюма на прѣшовскитѣ селяни. 4) Костюмъ на селянитѣ, които населяватъ полето и селата на западъ отъ града; този костюмъ пъкъ прилича на онзи на кумановскитѣ селяни, които населяватъ селата покрай Страцинската планина.

1) Отъ първия видъ мѫжьетѣ носѫтъ слѣднитѣ дрѣхи: църни потури отъ дебели църни домашни клашни (шаякъ), които се свършватъ долу съ кѫси и широки пачавици, а горѣ сѫ прѣпасани съ дебелъ синь учкуръ. На края на пачавицитѣ има нѣколко реда за украшение църнъ дебелъ гайтанъ, а отъ горѣ до долу по рѫбоветѣ има само по единъ такъвъ гайтанъ. Горниятъ край на потуритѣ прѣпасватъ съ широкъ и дългъ поясъ, завитъ нѣколко пѫти и направенъ отъ дебела материя съ груби шарки и цървенъ цвѣтъ, а отъ горѣ върху пояса силяхъ отъ кожа. Подъ колѣната около краката завиватъ цървени подвръзки, които сѫ широки два пръста и около единъ аршинъ дълги, направени отъ вълна. Надъ потуритѣ върху бѣла риза, рѫкавитѣ на която сѫ широки, носѫтъ цървенъ елекъ, нѣкои и синкавъ; той е безъ рѫкави и отъ домашна вълнена материя украсенъ съ бѣли или църни пръчки на длъжъ; надъ елека носѫтъ

църни джамадани, които достигатъ до половината имъ; по ржбоветѣ на джамадана и по краищата на ржкавитѣ му има по единъ или нѣколко реда синь гайтанъ. Ржкавитѣ на джамадана отъ вжтрѣ сж отворени и на двѣ мѣста се закопчуватъ съ копчета или сж ушити само въ края на ржкава. Елекътъ закопчуватъ обикновено съ бѣли копчета. На главитѣ си носѫтъ малки кирливи фесчета обвити съ домашни бѣли или сини чалми, а краката си обуватъ въ цървени чорапи до надъ глезена. За да се пазѫтъ отъ дъждъ или студъ, обличатъ отъ горѣ кушлякъ съ качулъ, който е широкъ и дълъгъ до подъ колѣната.

Женитѣ носѫтъ: кошуля дълга до петитѣ проста и не нашарена, а отъ горѣ цървени памучни антерии отъ домашна аладжа съ бѣли или сини пръчки на длъжъ (старитѣ жени носѫтъ повечето сини антерии). Антериитѣ сж дълги до подъ колѣната безъ ржкави и съ отворени гърди; въ горната часть тѣ сж прилѣпнѫти за снагата, а отъ пояса на долу сж по-широки и образуватъ като прѣсѣченъ конусъ, по краищата ушитъ съ гайтанъ. Женитѣ се опасватъ съ кемеръ широкъ около четири пръста и отъ прѣдѣ си носѫтъ тѣсни и не толкозъ дълги, както по другитѣ села, цървени скутачи (прѣстилки), които иматъ напрѣку бѣли или други видове пръчки. Чорапитѣ имъ сж цървеникави съ шарки. Отъ горѣ носѫтъ църни дълги джубета безъ ржкави, по краищата ушити съ гайтанъ. Женитѣ отзади на косата си носѫтъ по единъ коцелъ украсенъ съ бѣли пари, а отъ странитѣ на главата подсичѫтъ коситѣ си и правѫтъ тъй нареченитѣ кръкми. На главата си носѫтъ купечки шамии, които обикновено сж жълти. Нѣкои отъ младитѣ захванѫхж да носѫтъ и ферменета отъ църна чоха подставени съ кожа. Въ праздничнитѣ дни облѣклото имъ е почти сѫщото, само че е ново, а женитѣ натрупватъ главитѣ си съ повече шамии. На гърлото си носѫтъ герданъ отъ мънистра.

2) Мжжкиятъ костюмъ на вторитѣ прилича на костюма на първитѣ, нъ различава се само по това, че потуритѣ сж църни или сури и тѣсни, елецитѣ сж отъ сѫщия платъ, а не отъ аладжа, и чалмитѣ на главата имъ сж отъ църнъ купечки памученъ платъ. Облѣклото на женитѣ твърдѣ не се различава отъ облѣклото на първитѣ; вмѣсто цървена антерия тѣ носѫтъ шарена по-прилѣпнѫта за снагата; на гърдитѣ е отворена, отворени сж и ржкавитѣ ѝ по срѣдъ мишницата,

а гърдитѣ и краятъ на ржкавитѣ сж обшити съ жълтъ гайтанъ. На главата си носѫтъ бѣли шамии безъ никакъвъ шаръ.

3) Мжжкиятъ костюмъ на третитѣ съвсѣмъ се различава отъ първитѣ два. Мжжьетѣ носѫтъ тѣсни бѣли беневреци отъ вълнена материя, прилѣпнжти на краката имъ. Надъ ризата си носѫтъ тоскали и джубета отъ сжщата материя, които сж на гърдитѣ и гърбътъ прилѣпнжти, а отъ пояса на долу тѣ сж широки и набрани така, че образуватъ единъ видъ *тоска*. По края, както и отъ пояса на долу, джубето е обшито съ гайтанъ. Отъ горѣ носѫтъ и ферменета. Женитѣ носѫтъ върху ризата си бѣли вълнени джубета, които сж до надъ колѣната. На главата си носѫтъ купечки шамии.

4). Селянитѣ на западъ отъ града и въ полето носѫтъ църни потури; отъ сжщата материя е и елекътъ, а отъ горѣ носѫтъ долама. Елекътъ, потуритѣ и доламата украсени сж съ гайтани. Яката на мжжката риза е висока, отъ вжтрѣ е цървена отъ цървено хасе, което зашиватъ за украшение, а отъ вънъ е навезена. Селянитѣ и по другитѣ села носѫтъ висока яка на ризата си, нъ тя е у едни везана отъ вънъ, а отъ вжтрѣ цървена, а у други — само бѣла. Старитѣ на главата си носѫтъ бѣли чалми отъ домашна направа, нѣкои църни купечки, а младитѣ шамийчета завити като чалми. Полскитѣ селянки носѫтъ кошуля дълга до петитѣ, долу навезана съ шарка отъ единъ до три пръсти широка. Опасватъ се съ цървенъ кемеръ (поясъ), а отпрѣдъ носѫтъ цървени скутачи съ ромбовидни шарки отъ бѣла цървена прежда. Яката на ризата е висока, отъ вжтрѣ цървена, а отъ вънъ везана; везътъ на шаркитѣ има форма на четворожгълникъ. Ржкавитѣ на ризата сж широки и везани. Надъ ризата носѫтъ бѣли сайчета, везани по края съ жълтъ и бѣлъ тель, жълтъ или бѣлъ свиленъ гайтанъ, цървена чоха и бѣли или жълти пулове. Отъ горѣ носѫтъ, особено по праздницитѣ, ферменета подставени съ кожа. Младитѣ въ такива случаи носѫтъ обуща вмѣсто царвули. На гърлото носѫтъ герданъ отъ мънистра или пъкъ отъ бѣли пари. По-богатитѣ моми и невѣсти въ празднични дни носѫтъ гердани отъ жълти пари. Главата си забрадватъ съ разноцвѣтни шамии, а на саята си отъ странитѣ при ржкавитѣ закачатъ кърпи (тѣ ги казватъ брисалки). Зимно врѣме полскитѣ селяни и селянки носѫтъ кожуси и кушляци (чепкени).

Понеже саитѣ на полскитѣ селянки сѫ твърдѣ кѫси, то въ околнитѣ села извѣстни сѫ подъ името паланечки *кусо-сайки*.

Облѣклото на турцитѣ и циганитѣ е сѫщото, както и въ другитѣ градове.

По образованието си населението на Паланечката кааза, стои на долна степень. Напослѣдъкъ почнѫхѫ да се отварятъ училища и по селата. Прѣзъ учебната 1893/94 година въ Паланечката кааза имаме отворени вече 9 училища по селата, осъмъ цръкви и единъ манастирь. Прѣзъ сѫщата година числото на свещеницитѣ възлизаше на 19, отъ които 10 градски и 9 селски; градскитѣ свещеници свещенодѣйствуватъ и по селата.

Развалини отъ цръкви има въ с. с. Милутинци, Голѣма Църцория и др. Тѣ сѫ малки и иматъ форма на продълговатъ четири-жгълникъ. Приличатъ на развалените цръкви, които се намиратъ въ Кумановско въ при-козяшкитѣ села. По всѣка вѣроятность тѣ трѣбва да сѫ съградени въ врѣмето на послѣдното Българско царство прѣдъ паданието му подъ турско робство. Освѣнъ тѣхъ близо до града е построенъ манастирътъ на Св. Иоакимъ Осоговски.

Паланечкиятъ говоръ доста прилича на съсѣднитѣ Кумановски и Кратовки говори, а твърдѣ много се различава отъ Кюстендилския говоръ. Звукътъ ѫ въ Паланечкия говоръ измѣнява се на у, напр. дѫб—*ду*б, т*ѫ*пан-т*у*пан и пр.; слогътъ ъл = у: ж*ъл*то — жуто, в*ъл*к — в*у*к, мълза — муза и пр., нъ казватъ и слъза. Съчет. жд = г', щ, шт = к': вѣ*жд*а — ве*г'*а, ра*жд*ам — ра*г'*ам, мѣ*жд*а — ме*г'*я; свѣ*щ* — свѣк'я, но*щ* — но*к'*, га*щ*и — гак'и и пр. Х почти не се изговаря; напр. думитѣ: хубав, муха, бълха, отидохѫ, Христо и др. изговарятъ се така: у́бав, му́а, бу́а, отидо́а, Ристо и пр.. Когато л слѣдва подиръ гласенъ звукъ и слѣдъ него пакъ съгласенъ, изговарятъ го като полугласно у, напр. думитѣ: Миялче, зелник, дѣлник и пр. изговарятъ: Мияўче, зеўник, дѣўник и пр (тукъ знакътъ ˘ върху у е употрѣбенъ, за да означава полугласната ў, който звукъ се срѣща въ Паланечкия говоръ и е една отъ характеристичнитѣ негови черти отъ другитѣ говори). Думата *ще* изговорятъ *ке*; а когато слѣдва подиръ неѫ глагола идѫ, то *е*-то се изгубва въ говора, напр. фразитѣ: „Кѫдѣ ще идешъ? — Ще ямъ зелникъ“, въ Паланечко правѫтъ: „*ку*де *к*идешъ? *Ке* ядамъ зеўникъ“. Отъ Кумановския говоръ Паланечкиятъ различава

се въ изговорянието на 3 л. множ. число въ минѫлото свършено и несвършено врѣме; така напр. викнѫхѫ, орахѫ, дойдохѫ и пр. въ Кумановско изговарятъ: дойдоше, ораше, викнаше и пр., а въ Паланечко: — дойдоа, ораа, викнаа и пр.; обаче въ селата, които сѫ съсѣдни съ Кумановско и Прѣшовско, често се слуша сѫщото изговаряние, както въ Кумановско.

§ II. Криворѣчна-Паланка.

Градътъ *Криворѣчна-Паланка* (по турски Егри-дере-Паланка) расположенъ е при сѣвернитѣ поли на Осоговската планина при самия входъ на Егри-дере-Паланечкия проходъ по двата хълмисти брѣга на Крива-рѣка и въ жгъла образуванъ отъ Крива и Дурачка-рѣка, които всрѣдъ града сливатъ водитѣ си. Градътъ отъ всѣкѫдѣ е заграденъ съ баири, а само отъ западната страна малко е отворенъ. Градътъ е расположенъ по тѣзи баири: Куршумъ-баиръ, Чука и баирътъ, дѣто сѫ турскитѣ гробища, и по доловетѣ: Немолия, Долъ (Потокъ) и Домачки. Градътъ е спростренъ на дължъ по двѣтѣ страни на рѣката. По главната улица, която прорѣзва градътъ отъ единия край до другия, е расположена чаршията, която въ срѣдата е развалена отъ наводнението на Крива-рѣка прѣзъ Априли 1889 година. Понеже Крива-рѣка тече бързо и носи камъни и пѣсъкъ, то когато придохажда прави голѣми пакости на града и съсѣднитѣ градини и ниви. Прѣзъ поменѫтата година тя занесе срѣдната чаршия, която бѣше най-хубавата, и нѣколко кѫщи. Най-опасно е, когато придойде дѣсният ѝ притокъ — Киселичката-рѣка. Сѫщата пакость правѫтъ Дурачка-рѣка и доловетѣ. Отъ това градътъ неможе и да се расширява. Само чаршията е послана съ калдъръмъ. Понеже баиритѣ Чука и Куршумъ-баиръ сѫ скалисти, за това по улицитѣ не става много каль. — Широко мѣсто въ града е мегданътъ, нареченъ „друмъ“, дѣто става конскиятъ назарь. Кѫщитѣ сѫ обикновено по на два ката и редко варосани, за да не изглеждатъ хубави, защото въ похубавитѣ кѫщи живѣѫтъ турскитѣ офицери или чиновници въпрѣки желанието на стопанинътъ на кѫщата. Всѣка кѫща има си и градинка съ овощни дървеса.

Градътъ е основанъ въ 1055 год. по мухамеданско лѣточисление, приблизително прѣди 300 години, отъ Байрамъ-Паша. Ето какво приказватъ за основанието му. Пѫтътъ отъ Скопйе за Кюстендилъ вървѣлъ напрѣдъ прѣзъ билото

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

на Осоговската планина; този пѫть билъ мѫченъ. Байрамъ-паша намѣрилъ, че по-добрѣ е да мине пѫтьтъ покрай течението на Крива-рѣка прѣзъ прохода; нъ понеже това мѣсто било обрасло съ джбова гора и опасно отъ разбойници, то той построилъ въ началото на прохода: 1) калето, което има четвъртита форма и въ всѣки жгълъ по една кула, 2) горната джамия, 3) до неѫ хамамътъ (банята) и 4) голѣмиятъ ханъ до калето. Прѣселилъ отъ околнитѣ села, особено отъ стария градъ *Градецъ*, жители, като имъ далъ даромъ мѣста и оставилъ стража, за да брани пѫтницитѣ отъ разбойници. Въ калето днесь се помѣщаватъ правителственитѣ здания. Джбовата гора съ течение на врѣмето била изсѣчена и днесь има само два джба на баира надъ цръквата.

Въ града има осъмъ махали: Варошка, Мишолска, Чукарска, Грънчарска, Спротивска, Ага-махелеси, Осичка и Поточка. Махалитѣ: Варошка, Мишолска, Грънчарска и Ага-махалеси или Байрамъ-паша махалеси сѫ на равно мѣсто, а останѫлитѣ сѫ на стръмнини. Кѫщитѣ на Чукарска и Спротивска махала изглеждатъ като да сѫ натрупани една върху друга.

Кр.-Паланка има около 727 кѫщи, отъ които 202 сѫ български, 45 цигански, а останѫлитѣ турски. Отъ Руско-турската война насамъ градътъ намѣсто да става по-голѣмъ, умалява се, защото много отъ българитѣ прѣселяватъ се въ България поради несносния животъ въ Турско и поради близостьта на границата. Градътъ е 2 часа далечъ отъ стражитѣ на Деве-багъръ, 6 ч. отъ Кюстендилъ, 10 часа отъ Кочани, 6 отъ Кратово, 11 отъ Куманово и 17 часа отъ вилаетския градъ Скопйе на с.-с.-истокъ. Българитѣ населяватъ махалитѣ: Варошка, Мишолска, Грънчарска, Спротивска и има по нѣколко кѫщи въ Осичката и Потокъ-махала. Турцитѣ населяватъ: междурѣчието (Ага-махалеси), Осичката и Потокъ-махала; мохаджиритѣ сѫ распръснѫти по нѣколко кѫщи въ краищата на махалитѣ, а особена мохаджирска махала има на върха на баирътъ Чука. Едни отъ циганитѣ сѫ заселени близо до хамамътъ въ циганската махала, а други — на долния край на града при мѣстностьта „цигански гробища“.

Прѣди послѣдната война имаше повече българи въ турскитѣ махали, нъ отъ тогава почнѫхѫ да се прѣмѣстяватъ въ българскитѣ махали. По-богатитѣ турци заселени сѫ въ Ага-махалеси, а по-богатитѣ българи живѣѫтъ въ Мишолска

махала. Турцитѣ иматъ двѣ джамии и четири училища: медресе, рушдие и двѣ иптидадиета (първоначални). Мѫжко-дѣвически сѫ само първоначалнитѣ. Българитѣ иматъ само една църква въ Мишолската махала „Св. Димитри“, съградена прѣзъ 1845 година по инициативата на Давидъ иерей. Попрѣди сѫ имали малъкъ параклисъ. Българитѣ иматъ въ църковния дворъ и едно мѫжко-дѣвическо училище, което е второклассно. Паланечкитѣ турци сѫ по-вѣротърпими отъ турцитѣ въ съсѣднитѣ градове, защото при всѣка църква даже и въ селата има камбанарии, а съсѣднитѣ градове и села иматъ само клепала. Църквата е послана съ мраморни плочи и зографисана съ груби изображения. Тя притежава малко имущество и отъ приходитѣ ѝ се плаща на повечето учители.

Българитѣ почнѫхѫ да напускатъ старитѣ облѣкла и хванѫхѫ да се обличатъ ала-франга, само че материята за дрѣхитѣ е отъ домашни клашни (шаякъ). Нѣкои още носѫтъ старата форма. Женитѣ носѫтъ въ дѣлнични дни шалвари (гащи) и минтанъ отъ басма, а отъ горѣ ферменета отъ чоха, подплатени съ кожа. Въ празднични дни носѫтъ фустани или гащи отъ по-скѫпа материя навезани съ сърмени ширити и опасани отъ горѣ съ шалъ. По нѣкога обличатъ дълги джубета, сѫщо подплатени. Младитѣ носѫтъ на гърдитѣ си обикновено една или нѣколко низи отъ жълти пари. Обаче модата се вмъква и въ този градецъ.

Българитѣ занимаватъ се съ механджилъкъ, бакалъкъ, търговия, кундураджилъкъ, терзилъкъ, грънчарлъкъ пр. Всичката търговия е въ ржцѣтѣ на българитѣ. Търговцитѣ купуватъ стокитѣ отъ Солунъ прѣзъ Куманово. Най-много отъ дукянитѣ въ Паланка сѫ кръчми (механи). Занаятитѣ сѫ въ отпаднѫло състояние. Твърдѣ малко отъ турцитѣ въ сегашно врѣме работѫтъ налбантлъкъ и берберлъкъ. Циганитѣ занимаватъ се съ ковачество. На пазаря дохаждатъ турци да продаватъ ножове, кратовци — кундури и велешани — ракия, вино и пр.

Данъкътъ на българитѣ въ града възлиза на 750 лири турски, а спахилъкътъ на града около 140 л. т. годишно.

Паланечкитѣ търговци събиратъ вълна (стара и ярина), масло, сурови кожи, круши, църни сливи и пр. и ги испращатъ за продань въ Солунъ.

Почти всѣка кѫща има си лозье въ една отъ мѣстноститѣ подъ града: Мартиница, Баглъкъ, Оровъ-ридъ и въ с.

Конопница. Подъ града покрай дѣсния брѣгъ на Крива-рѣка сж градинитѣ, които сж насадени съ овощни дървеса: ябълки, сливи, круши, орѣхи и пр.; а въ Мизолска-ливада обработватъ разни зеленчуци, нуждни за прѣзъ зимата на всѣка кѫща. Затова всѣкой гражданинъ, богатъ или сиромахъ, грижи се да си купи татъкъ малко мѣсто. Трудолюбието на гражданитѣ богато се награждава отъ тази почва. Сѫщо има градини и отъ другата страна на рѣката. Въ Мизолска-ливада и въ Конопница има и градини съ сливови дървеса. Отъ сливитѣ вадѫтъ хубава сливова ракия или пъкъ ги пекѫтъ въ особени фурни (пещи) и сетнѣ ги продаватъ въ Солунъ.

Двайсеть минути надъ града, на разстояние 10 минути отъ пѫтьтъ за Кюстендилъ, на дѣсния брѣгъ на долътъ върху една скала е построенъ манастирьтъ на „Св. Иоакимъ Осоговски“. Този манастирь е построенъ прѣзъ 1845 год.; има 5 високи и 7 малки кубета. Манастирьтъ, както и новитѣ сгради около него иматъ величественъ видъ. Манастирьтъ отъ вѫтрѣ е украсенъ, по-голѣмата часть отъ вѫтрѣ и отъ вънъ е зографисана. Ридътъ срѣщу манастиря е обраснѫлъ съ букова гора, която прѣди бѣше повечето изсѣчена, а сега отново порастнѫла. Въ манастирската архива е запазено на пергаментъ правилото на „Св. Иоакима Осоговски“, а въ житието му се споменува нѣщо за княза на града Градецъ, нъ не се указва името му. Освѣнъ този паметникъ прѣдъ манастиря изровени сж парчета отъ единъ камененъ стълбъ съ надписъ и до сега не прочетенъ; намира се у игумена. Отъ околнитѣ села и градове дохаждатъ на поклонение на 16-и Августъ. Съборъ се събира и въ свѣтли петъкъ, нъ по-малко отъ първия.

Климатътъ въ Паланка е умѣрено-студенъ зимѣ и умѣрено-горещъ лѣтѣ.

§ III. Села.

Селата сж населени исключително съ българи отъ православно вѣроисповѣдание и подъ вѣдомството на Св. Екзархия. По устройството си и по живота въ тѣхъ паланечкитѣ села се дѣлѫтъ на двѣ: горни и долни села (тъй ги дѣлѫтъ и самитѣ граждани и селяни). Горни села сж тѣзи, които се намиратъ отъ горната страна на градътъ, а долни — които сж отъ долната страна на градътъ.

1) По външния си изгледъ горнитѣ села, особено по Осоговската планина, сж грозни, непривлѣкателни. Сѫщо и

по вѫтрѣшното си устройство кѫщитѣ имъ сѫ грозни и непривлѣкателни. Тѣ сѫ малки прости колиби покрити съ слама, а вѫтрѣ чрѣзъ плетъ сѫ раздѣлени на двѣ: едната за живѣние на човѣцитѣ, а другата за добитъцитѣ. Въ срѣдата на първата е огнището, наоколо му е голо мѣсто, надъ което хвърлятъ груби рогозки за сѣдение или пъкъ насѣдатъ около огнището на триножни столове. Всичката воня отъ гюбрето и добитъцитѣ отива въ отдѣлението, което служи за спалня на хората. Прѣзъ едно или двѣ прозорчета, който ги затварятъ съ дървени капаци, едвамъ прониква свѣтлина. Близо до тази колиба има и друга по-малка, която наричатъ кошара и въ която вардѫтъ дрѣхитѣ си. Близо до кѫщитѣ се намиратъ и малкитѣ имъ хамбари. Отъ тѣзи колиби различаватъ се кѫщитѣ на селянитѣ отъ селата по Дурачка-рѣка и въ с.-и. жгълъ отъ града: тѣзи кѫщи иматъ по една *кукя* и по едно *одайче*, нѣкои и малъкъ чардакъ, а съвсѣмъ редко и зимникъ. Кукята е доста голѣма, гола, на срѣдата е огнището и обикновено въ неѫ живѣѫтъ. Одайчето е въ единъ кѫтъ на кукята, твърдѣ малко измазано съ цървеница (глина) и има едно или двѣ прозорчета. Одайчето повече служи за гости или турци, които отиватъ по събирание спахилъкъ или даждие.

2) Кѫщитѣ въ полскитѣ села иматъ по-добъръ изгледъ, както отъ вънъ тъй и отъ вѫтрѣ; тѣ сѫ едноетажни и двуетажни, повечето покрити съ слама, нъ има кѫщи покрити съ плочи, па даже съ керемиди. Всѣка кѫща има кукя и одайче, нѣкои иматъ и хубави стаи съ по-голѣми прозорци; тѣ сѫ обикновено измазани съ глина. Между друго тукъ въ нѣкои села обработватъ се лозя и твърдѣ малко тютюнъ. Всичкото поле бѣ почти турски чифликъ, нъ въ послѣдно врѣме нѣкои отъ турцитѣ като готовани позападнѫхѫ, и селянитѣ съ трудолюбието си сполучихѫ да купѫтъ отъ тѣхъ по-голѣмата часть отъ полето.

Както гражданитѣ, тъй и селянитѣ отличаватъ се по гостолюбието си.

По-главни села въ Паланечко сѫ:

1) *Конопница,* расположено на едноименната рѣка на лѣвия брѣгъ на Крива-рѣка, единъ часъ на з.-ю.-з. отъ града. Една часть отъ селото е расположена по баира, а останѫлата по равнина прѣсѣчена съ долове. Прѣзъ това село минава джадето за Скопйе. Кѫщитѣ му сѫ распръснѫти.

Почвата е повече глинеста. Покрай рѣката има много сливови градини и градски лозя. Селянитѣ занимаватъ се съ земледѣлие, скотовъдство и лозарство. Всрѣдъ селото на едно възвишено мѣсто бѣлѣе се хубавата имъ нъ малка цръква, а до неж е училището. Долниятъ етажъ служи за механа. Този обичай е общъ въ паланечкитѣ села: при всѣко училище има и механа.

2) *Псача*, $2^1/_2$ часа подъ града, расположено по сжщата страна на Крива-рѣка на продълговатъ хълмъ. Кжщитѣ му сж на гжсто и сж по-отгледни. Нивитѣ на селянитѣ сж покрай рѣката. Селянитѣ сж въ добро състояние. Надъ селото издигатъ се ребрата на Лисецъ планина, а всрѣдъ дървеса на едно доста високо мѣсто на горния край отъ селото е построена селската цръква, до неж училището и механата. Цръквата е малка, стара и съ груби, даже отвратителни изображения: човѣшкиятъ ликъ е увеличенъ двойно и тройно. Подъ селото покрай рѣката на джадето е мѣстността Чифте-хани, така наречена поради многото ханища, които сж построени тукъ. Ханищата се отличаватъ съ простата си направа и съ нечистотата си, както сж въобще всичкитѣ ханища по сѣверна Македония. Отъ Чифте-хани захваща се Паланечкото поле. Тукъ се дѣли пжтьтъ отъ Паланка: 1) за Куманово-Скопйе, 2) за Кратово-Велесъ. Първиятъ минава прѣзъ рѣката, на която е построенъ мостъ и върви право прѣзъ полето, а другиятъ покрай лѣвия брѣгъ на рѣката. Надъ Псача пжтьтъ минава прѣзъ една просѣчена скала, отъ която мѣстото носи името Просѣченъ, мѣстность позната по опасността отъ разбойници.

3) *Ранковци*, $4\ ^1/_2$ часа на западъ отъ Паланка въ полето, на дѣсната страна отъ Крива-рѣка и пжтя. Синорътъ му е равенъ и твърдѣ плодороденъ. Ражда най-много пшеница и царевица. Селото е раздѣлено на четири махали. Покрай кжщитѣ има и дървеса. Цръквата и училището сж всрѣдъ селото. Селянитѣ сж почти въ най-добро състояние отъ колкото въ другитѣ села. Въ това село има руда, отъ която могжтъ да се ваджтъ воденични камъни, нъ не е още разработена.

4) *Радибушъ* по-горѣ отъ Ранковци по политѣ на Бара и на едноименната рѣка. Кжщитѣ му сж распръснжти по баиритѣ, само една махала е въ полето. Цръквата и училището построени сж на една върлина. Цръквата е малка и

тъмна, нъ стаитѣ на училищното здание сж голѣми и достатъчно свѣтли. Всичкитѣ други селски училища въ каазата, освѣнъ Радибушкото, сж съ малко прозорци, пъкъ и самитѣ прозорци сж твърдѣ малки. Подъ селото има лозя.

5) *Петърлица*, 3 часа на западъ отъ града, най-голѣмото село въ Паланечката кааза. Расположено е по южния склонъ на Билино-планина отъ билото на планината до течението на Крива-рѣка (до дѣсния ѝ брѣгъ). Селото е распръснжто по цѣлия склонъ. Всрѣдъ селото е цръквата и училищното здание, което е доста голѣмо сравнително съ другитѣ училища. На върха на билото на источния му край намиратъ се развалини отъ табии, наречени арапъ-табии. На край селото има лозя.

6) *Градецъ*, единъ часъ на с.-з. отъ града въ едно каменисто мѣсто, пълно съ могили. Селото е распръснжто. Цръквата и училището сж всрѣдъ селото. Испървенъ училище въ това село е открито прѣзъ 1872 г. До тази дата не е сжществувало училище по селата въ Паланечко. Забѣлѣжително е това село по туй, че тукъ е билъ стариятъ градъ, а именно въ мѣстността *Селище*, което е могиловидно; на върха е билъ градътъ Градецъ; сега на сжщото мѣсто намиратъ се развалини отъ здания, често ископаватъ стари вещи: кюпове, пари и пр. Четвъртъ часъ на западъ отъ Селището е цръквата „Св. Никола“, която е построена на мѣстото на старата цръква „Св. Богородица“, която сжществувала до прѣди 50 години. Почвата е зърнеста и варовита, нъ има и плодородни мѣста. Въ Градецъ обработватъ и лозя. Четвъртъ часъ на сѣверо-истокъ отъ Селище намира се една каменна пещеря, която споредъ едно прѣдание е била испостница на Св. Иоакима Осоговски.

7) *Огутъ*, намира се въ горното течение на Пчинската рѣка при сѣвернитѣ поли на Билино, 5 часа на сѣверо-западъ отъ Паланка. Доста планинисто мѣсто, ражда най-вече ръжь и овезъ. Гората е букова. Нѣма нито цръква, нито училищно здание, а училището, което се отвори прѣзъ 1893 г., помѣщава се въ стаята на единъ отъ селскитѣ ханища.

8) *Луке*, $3^1/_2$ часа на сѣверъ отъ Паланка, въ горното течение на Киселичката-рѣка, на пжтя за Враня. Кжщитѣ му сж распръснжти по околнитѣ бърда. Планинисто мѣсто, ражда ръжь, овезъ, картофи и сѣно. Гората е букова. По край рѣката селянитѣ направили едноетажна сграда съ двѣ

отдѣления, отъ които едното служи за параклисъ, а другото за училищно помѣщение.

9) *Голѣма и Мала Църцория,* $3^1/_2$ часа на с. и. отъ града, расположени между българската граница и Ливърхъ. Почвата на тѣзи села е много по-плодородна отколкото на прѣднитѣ двѣ, има добри полянки, дѣто се ражда ръжь, пшеница, овезъ, ечмикъ и пр.; гората е храстова. Има само развалини отъ църква. Нѣматъ училищно здание, а училището помѣщава се въ хана..

10) *Търново,* 2 часа на и.-с.-и. отъ Паланка, въ жгъла между Крива и Киселичка-рѣка до Бълг. граница. Мѣстността е сжща, както и въ Църцория. Въ Търново и Църцория има много крушови дървеса. Мнозина отъ селянитѣ му напускатъ селскиятъ животъ и се занимаватъ съ фурнаджилъкъ въ съсѣднитѣ два града. Всрѣдъ селото е църквата и училището на усамотено мѣсто. Търновската църква е найстара отъ църквитѣ въ Паланечката кааза, тя е съградена прѣди 900 години. Въ неж се намѣрилъ единъ пергаментенъ миней, една часть отъ който е била испроводена въ Цариградъ на редактора на вѣстникъ „Извѣстникъ“; въ тази часть имало житие на Славянскитѣ просвѣтители Св. Кирилъ и Методи, а другата стои у селския свещеникъ.

11) Дурачка-рѣка близо до града по течението на едноименната рѣка. Покрай рѣката има воденици и тепавици. Едно врѣме въ това село е имало самокови, дѣто се е разработвало желѣзо. Това село се продължава до билото, което съединява Осоговската планина съ Лисецъ.

12) Задъ билото съсѣдно съ с. Дурачка-рѣка е селцето *Дрѣнакъ,* което се допира до Кратовско и Кочанско. То е гористо и стръмно мѣсто, бѣдно, затова и селянитѣ се занимаватъ главно съ кираджилъкъ, вжгленарство и дърварство. Тукъ се раждатъ най-вече картофи.

13) *Станци,* малко село надъ селото Дурачка-рѣка, распръснжто по изворитѣ на станечката рѣка и по станечката гора, въ която между букитѣ има и дървеса, отъ които правжтъ обржчи за бъчви.

14) *Подържи-конь,* наречено тъй, споредъ прѣданието, отъ слѣдния случай: единъ турчинъ отишълъ съ воорженъ конь (въ сѣдлото му тикнжти пищофи) и подалъ коня на единъ селянинъ съ думитѣ *подръжъ коня*; нъ той щомъ зелъ коня, възсѣднжлъ го и побѣгнжлъ. Едни отъ селянитѣ се зани-

мавать съ джелеплъкъ и каратъ овци въ Цариградъ за продань. Распръснѫто е по Говедакъ-планина.

ГЛАВА VII.

Кочанската кааза.

§ I. *Общъ прѣгледъ.* Кочанската кааза е крайната ист.-сѣв.-източна кааза на скопския санджакъ. Тя е обиколена съ тѣзи каази: Кратовската, Паланечката, Джумайската, Мелнишката, Петришката, Струмишката, Радовишката и Щипската. Съ една малка часть тя досѣга и Българо-Турската граница. Пограничнитѣ каази: Джумайската, Мелнишката, Петришката и Струмската сѫ въ Солунскиятъ виляетъ. Границата ѝ съ Паланка върви по билото на Султанъ-тепе и отчасти по билото на Осоговската пл.; останѫлата часть отъ билото на Осоговската пл. образува границата ѝ съ България и съ Джумайската кааза; границата съ останѫлата часть на Джумайската кааза и цѣлата граница съ Мелнишката върви по билото на тъй наречената Малешевска пл. Пограничнитѣ села съ Джумайската и Мелнишката кааза сѫ: Турско-Габрово (Пиянечко) и Лисия (Джумайско); Дзвегоръ (Пиянечко) и Лѣшница (Джумайско), между които Осогово се нарича Дзвегорска пл. съ най високъ върхъ Обелъ, който се издига надъ Лѣшница; Градъ (Пиянечко) и Лѣшко (Джум.), Истевникъ (Пиянечко) и Бълг.-Габрово (Джум.), между които се намира Бигла планина; Цървникъ (Пиянечко) и Тросково (Джум.), между които е голиятъ високъ върхъ Врабчукъ; Пехчево (Малешевско) и Слатина (Мелнишко), Берово (Малешевско) и Влай (Мелнишко), между които е Брѣза пл., която се свръзва съ сѣв.-ист. край на Огражденъ; Огражденъ е на прѣдѣла съ Петричката и часть отъ Струмишката кааза. Плачковица пл. загражда каазата отъ югъ; по билото ѝ върви границата между останѫлата часть отъ Струмишката и цѣлата Радовишка кааза. Съ Щипската кааза Кочанската се срѣща на малко пространство; отъ западния край на Плачковица прѣзъ западния край на Кочанското поле задъ с. Бурилча границата между тѣзи двѣ каази излиза до Злѣтовщица до с. Углярци, дѣто се срѣщатъ тритѣ каази: Кочанската, Щипската и Кратовската. Границата съ послѣдната върви отъ

тукъ на горѣ сѣ по билото на голѣмия клонъ, който се испуска отъ Султанъ-тепе, сир. по билото на Раткова-скала, Пониква, Китка, Лопенъ до Султанъ-тепе, дѣто се срѣщатъ пакъ три каази — Кочанската, Кратовската и Паланечката.

Въ тѣзи граници Кочанската кааза има най-голѣма дължина отъ с.-з. къмъ ю.-и., именно отъ Султанъ-тепе до Огражденъ, 14 — 15 часа, а най-голѣмата ѝ широчина отъ сѣверъ къмъ югъ 8 — 9 часа.

Въ състава ѝ влизатъ слѣднитѣ мѣста: цѣлиятъ южен склонъ на Осоговската планина, който при своята полегатость съставява около $^1/_3$ часть отъ цѣлата кааза; сѣв.-източниятъ склонъ на Султанъ-тепе и клонътъ му Лопенъ и източниятъ склонъ на останжлата часть отъ този клонъ; склонътъ на Осогово и спусковетѣ му образуватъ $^1/_3$ часть отъ каазата. Източниятъ склонъ на Малешевската пл. по цѣлото ѝ продължение съ източнитѣ ѝ спускове, сѣвернитѣ склонове на Огражденъ и Плачковица и цѣлиятъ Голакъ съставяватъ останжлата планинска часть на каазата. Расширенитѣ мѣста на Брѣгалнишката долина, именно Кочанското и Малешевското полета сж единственитѣ низки мѣста въ каазата; долинитѣ на другитѣ потоци не могжтъ да се смѣтатъ за равнини, защото всички почти сж тѣсни и малки. Значи, по съставнитѣ си части Кочанската кааза е повече планинска страна, около $^3/_4$ отъ каазата е чисто планинска страна, а само $^1/_4$ е равнина.

Общата форма на каазата е 4-жгълникъ съ дължина отъ истокъ къмъ западъ. Сѣверната линия образува Осоговската верига, южната — Плачковица, която въ източния си край е малко завита и издадена на вънъ съ Огражденъ пл., източната — Малешевската планина, западната въ сѣверната ѝ часть — Пониква, а въ южната си е отворена. Почти въ срѣдата 4-жгълникътъ е раздѣленъ на двѣ части съ напрѣчната Голакъ пл. Ако можешъ да се качишъ на нѣкоя височина надъ устието на Злѣтовщица и да се обърнешъ съ лицето къмъ истокъ, прѣдъ себе си ще имашъ цѣлата кааза: отъ лѣвата си страна ще имашъ Осоговската планина съ полегатъ и издутъ въ срѣдата склонъ, източниятъ край на която планина се губи отъ очитѣ ти въ небесната синина; паралелно ней отъ дѣсната си страна ще имашъ една отвѣсна стѣна — Плачковица пл., източниятъ край на която тъй сжщо не виждашъ, защото въ този си край тя завива

на юго-истокъ до Огражденъ. Въ пространството между тѣзи двѣ паралелни стѣни почти на половина отъ дължината ще имашъ прѣдъ себе си напрѣчната стѣна Голакъ пл., а между неѭ и краката си ще имашъ 4-жгълното и весело Кочанско поле въ видъ на широка и съ високи стѣни заградена отъ странитѣ рѣчна долина, а задъ стѣната ще имашъ една впадина. Високитѣ тъмни на гледъ и съ остри гребени спускове на Плачковица, простреии по сѣверна посока, голитѣ скалисти хълмове на полегатитѣ Осоговски поли и източнитѣ широки плоско-видни съ хълмисти издигнѫтини спускове на Малешевската пл. по западна посока—и тритѣ тѣзи, спускове колкото се отдалечаватъ отъ майката, толкозъ повече се снижаватъ и най-подиръ свръшватъ въ долината на Брѣгалница; която образува най-низкото мѣсто на впадината задъ Голакъ.

По характеръ, производителность и даже по населеиие каазата може да се раздѣли на 3 части.

1) Осоговската планинска часть по склона на Осогово с гола скалиста, отъ горѣ има твърдѣ плитъкъ пластъ глинеста или варовита почва, несгодна за обработване. Долинитѣ на потоцитѣ и сѫ тъй сѫщо несгодни за обработване и заселяване, защото сѫ тѣсни, иматъ камеписти дъпа и скалисти страни. Гористи мѣста се срѣщатъ само по западнитѣ краища на Осогово, а въ всичкото друго пространство нѣма ни едно дърво. Даже рѣчнитѣ долини сѫ лишени отъ дървесна растителность. Селата сѫ малки, растурени; по видъ, устройство и характеръ тѣ много приличатъ на Кратовскитѣ и Кумановскитѣ при — козяшки села, отъ които се различаватъ само по туй, че не сѫ толкозъ много растурени. Населени сѫ съ българи, които сѫ бѣдни по състояние, на низка степень по развитие. Тѣ сѫ отъ племето Шопи и за туй въ Кочани това мѣсто го викатъ *Шопско*. Сѫщо такъвъ характеръ иматъ селата по Голакъ. Различаватъ се по туй, че долината на Брѣгалница въ клисурата въ Пиянечко и долината на Осойница—даватъ на жителитѣ имъ повече срѣдства за поминъкъ. Земледѣлието не удовлетворява нуждитѣ на населението въ Осоговско даже въ плодородни години. Понеже мѣстото е високо, отъ житнитѣ произведения тукъ вирѣѭтъ въ малко количество само ръжь и овезъ. Населението се храни исключително съ ечмикъ, който купуватъ отъ полскитѣ села въ замѣна на ръжьта; ръжь чиста или смѣсена съ ечмикъ ядѫтъ само най-богатитѣ кѫщи. Нѣколко села въ ви-

сокитѣ мѣста на Осогово, като Цѣра, Саса, Брѣзикови, Прѣсѣка, Пониква и Червена-ябука хранѫтъ се исключително съ царевица, която купуватъ отъ полскитѣ села въ замѣна на овощията, които имъ продаватъ. Скотовъдството е единственіятъ по-виденъ источникъ за богатство на жителитѣ въ тѣзи села. По билото на Осоговската пл., нѣкѫдѣ и по склона ѝ има доста добри пасбища, нъ отъ тѣхъ околното население не може да извлича възможната полза, защото е бѣдно и не може да подържа стада отъ иманье. Отстраненъ, бѣденъ самъ по себе, този край е едно отъ най-неизвѣстнитѣ мѣста въ нашинско.

2) Характерътъ на мѣстата и селата въ Малешево ще видимъ при отдѣлното описание на тази мѣстность.

Плачковица пл. никакъ не помага на земледѣлието, за туй пъкъ чудесно е сгодна за развито дърводѣлство и скотовъдство. Цѣлата е почти непаселена. Само въ при малешевския край има нѣколко села въ планината и по билото ѝ, на нѣколко мѣста има влашки колиби.

3) Първо мѣсто въ каазата по хубость и богатство държи полето по срѣдното течение на Брѣгалница и по долното течение на Злѣтовщица. Почвата всрѣдъ полето е чърноземъ, който е водестъ и богатъ съ иль отъ наноситѣ на рѣкитѣ Брѣгалница и отъ Осоговскитѣ и Плачковшкитѣ притоци. При политѣ на Плачковица почвата е размѣсена съ пѣсъкъ, при политѣ на Осогово на зап. отъ Кочани — съ варовита земя, а на истокъ отъ него съ глинеста почва. При тази почва и при богатото естествено напоявание „*коритото*“ (така викатъ срѣдната часть на Кочанското поле) е едно отъ най-плодороднитѣ и най-богатитѣ полета не само въ Скопско, нъ и въ цѣла Македония. Въ царевицитѣ по коритото конникъ се губи, оризитѣ сѫ по-силни отъ всѣкѫдѣ дрѣгадѣ, тукашнитѣ лубеници нѣматъ равни на себе по голѣмина, а ечмицитѣ сѫ църни отъ сила; по височината пъкъ могѫтъ да се мѣрѫтъ съ ръжьта на нѣкои по-слаби мѣста. Богатството на тѣзи мѣста добрѣ е отбѣлѣзано въ слѣдната приказка: Султанътъ останѫлъ зачуденъ, когато се научилъ, че градъ Кочани, сѫществуването на който въ границитѣ на империята му едвамъ знаялъ, дава данъкъ повече, отколкото други голѣми и добрѣ извѣстни мѣста. Въсхитенъ отъ това той нарекълъ Кочанското поле „*алтѫнѫ ованси*“ (гнѣздо на златото)“. Въ полето се сѣѫтъ всичкитѣ видове

жита, нъ главно мѣсто държжтъ оризътъ и царевицитѣ. Нивитѣ ги мѣнявать ту съ оризъ, ту съ царевица край рѣката или съсъ жито въ по-исцѣденитѣ мѣста, а по нѣкждѣ съ бостани. Царевицата може да стои 2 — 3 години наредъ, а оризътъ не бива да стои повече отъ 2 г. на една нива, защото ѫ развaля. Полето е най-населената часть на каазата. Тукъ има села въ 3 реда: при политѣ на Плачковица, край Брѣгалница и при политѣ на Осогово.

По климатъ Кочанската кааза може да се раздѣли на 2 части съ една права линия, теглена отъ селото Лжки на Плачковица планина прѣзъ Голакъ пл. до селото Гърляни на Осогово: въ мѣстата на истокъ отъ тази линия климатътъ ще бжде значително по-студенъ отколкото въ западнитѣ. Въ Осоговската часть на тази половина зимата е сурова, а лѣтото горещо за това, че мѣстото е голо и скалисто, та силно се напича. Въ низката часть зимата не е толкозъ сурова, защото мѣстото е заградено, а прѣзъ лѣтото климатътъ е горещъ поради околнитѣ скалисти голини, влаженъ и не здравъ отъ голѣмитѣ и лошави испарения на блатиститѣ и водести мѣста. Тукашниятъ климатъ прѣзъ лѣтото е най-нездравиятъ въ цѣлия санджакъ. Гибелното му влияние върху зравьето на мѣстното население се чете въ лицата на полскитѣ жители. Земледѣлието и скотовъдството сж еднакво развити и даватъ на населението достатъчни срѣдства за поминъкъ. Споредъ туй състоянието на населението въ каазата изобщо взето е доста добро. Тя е една отъ най-богатитѣ кааза въ Скопско. Има селяни, които сж въ по-добро състояние отъ много граждани. На чужбина ходѫтъ само нѣкои отъ жителитѣ въ селата по Осогово и по Голакъ. Лѣтно врѣме и малешевци ходѫтъ като аргати-жетвари и вършачи въ околнитѣ полски мѣста.

Отъ земледѣлскитѣ произведения първо мѣсто държи оризътъ. Кочанскиятъ оризъ е първъ по качество въ цѣла Македония и славата му е голѣма даже вънъ отъ Турция. По количеството на ориза Кочанската кааза държи първо мѣсто между всичкитѣ други мѣста, дѣто става оризъ. Лѣтно врѣме цѣлото поле прѣдставява едно блато, надъ което се люлѣѫтъ върховетѣ на ориза! Цѣлата кааза изнася само на вънь до 25,000 товара оризъ, който се носи по цѣла западна и юго-западна Македония до Битоля и Охридъ и вънъ отъ границата въ България и Сърбия. Този оризъ се про-

дава 1—1½ гр. по-скжпо отъ другия оризъ. Най-добриятъ се продава въ обикновени години 3 гроша оката въ Турция и 5 гроша вънъ отъ Турция; срѣдниятъ 2½ въ Турция и 4 гр. задъ границата; а долниятъ 2 гр. съ 4 гроша. Отличителното свойство на този оризъ е това, че той много лесно се вари и силно набъбнува — на 3 части вода стига една часть оризъ. Оризътъ въ Кочанско става по Брѣгалница, по Масълница и по Осойница. По двѣтѣ първи оризътъ е по-добъръ отколкото по третата, а най-добъръ оризъ става по Брѣгалница въ Кочанския синоръ и по Масълница въ синора на с. Оризари. За туй земята въ тѣзи синори е най-скжпа въ цѣло Кочанско — въ Оризари има мѣста, които се продаватъ до 30 лири дюлюмътъ. Многоводието и якостьта на земята сж главнитѣ причини, които помагатъ на ориза да вирѣе; а да бжде той отъ горно качество най-много помага топлата вода на рѣкитѣ. Водата на р. Осойница е по-студена, долината ѝ не се натрупва съ иль, за туй оризътъ тамъ е по-слабъ и отъ по-долно качество, а водата на Масълница е топла и всѣкога мжтна, за туй по тази рѣка става най-много и най-добъръ оризъ.

Всичкитѣ други видове жита излизатъ въ доста голѣмо изобилие въ Кочанско. Кочани изважда много жито, което се распродава повечето въ околнитѣ градове или се купува отъ Латиновата компания, която го праща въ Солунъ. Ашъръть на каазата може да даде до 20,000 шиника жито и 4,500 товара оризъ, а въ пари той се продава за 17,000 лири (Малешево е 2,000 лири). Отъ пшеницата еднакво вирѣжтъ и тритѣ ѝ главни видове: осадка, мурейка и цървенка.

Трето мѣсто държи афионътъ; по количеството на афиона Кочанската каза е втора въ Скопско подиръ Щипската, а по качество тя е равна ней. Отъ Кочанско излиза около 9,000 — 12,000 ока афионъ, който купуватъ щипски и солунски търговци. Спахилъкъ за афиона плаща се 1,050 — 11,000 лири годишно. Лозята удовлетворяватъ мѣстнитѣ нужди на населението. — Кочанскитѣ лубеници се срѣщатъ по пазаритѣ на околнитѣ градове.

Скотовъдството е развито най-много въ планинската часть на каазата по Плачковица и въ Осогово, нъ не е занемарено и въ полето. Тъй напримѣръ само градски бачила (едно бачило има 100 глави) има до 30 въ полето. Овцевъдството и козевъдството заематъ първо мѣсто. Едъръ добитъкъ конье

и волове се развъждатъ малко въ Малешево. Иманьето го купуватъ повече Цариградски търговци. До 9,000 глави се купуватъ само въ града, безъ да се смѣта онова, което се купува направо отъ селата и отъ Виничкия пазарь. Бегликътъ на цѣлата кааза се продава сега за 7,500 лири. Прѣди нѣколко години той се е продавалъ за повече, а още по прѣди за 10,000—12,000. Това показва, че въ послѣдно врѣме въ Кочанско има извѣстенъ отпадъкъ въ скотовъдството. Въ собствено Кочанската часть на каазата безъ Малешево и Пиянецъ има до 5,000 бюлюка иманье.

Главни отъ скотовъдскитѣ произведения на Кочанско сж вълната и *„влашкото сиренье“*. Вълна се продава около 50,000—60,000 ока, часть отъ която се носи въ Щипъ и Велесъ, дѣто се продава на Шкодрански търговци, а другата часть ѭ купуватъ на връщание за дома бозаджиитѣ отъ Гостиварско и Тетовско, които пъкъ тамъ отъ своя страна ѭ продаватъ пакъ на Шкодрански търговци. Повече вълна изваждатъ Овче-полскитѣ села, и тя се носи повечето направо въ Щипъ и Велесъ, а редко въ Кочани. Доста вълна изваждатъ и селата при Плачковица, нъ тя не е тъй мека и власна като овче-полската. Кочанското влашко сиренье не пада по-долу отъ Паланечкото „влашко сиренье“ и отъ Кратовското „бачевско сиренье“. То се прави по два начина, за това бива отъ 2 вида: *биено* и *небиено*. За да излѣзне сиреньето биено, биѭтъ прѣспото млѣко дордѣ му искаратъ маслото, слѣдъ което го подсирватъ съ сирище; а за небиено сиренье, слѣдъ като измълзѭтъ млѣкото, прѣцѣждатъ го прѣзъ цѣдило, съгрѣватъ го малко и сетнѣ му турятъ сирището. Само въ Плачковица излиза до 8,000 ока хубаво като кашкавалъ сиренье.

Отъ промишленитѣ произведения извѣстенъ е само малешевскиятъ шаякъ, който се продава повече на Виничкия пазарь.

Населението въ Кочанско състои отъ българи, турци и власи.

Първитѣ сж въ болшинство, вторитѣ освѣнъ въ града ги има и въ нѣкои села, а третитѣ живѣѭтъ по планинитѣ, най-много въ Плачковица планина. Българитѣ по плѣменно происхождение сж отъ шопитѣ. Малешевци сж чисти шопи по езикъ, облѣкло и обичаи, такива сж и жителитѣ въ горнитѣ части на Осогово. Жителитѣ въ селата при Плачко-

вица сѫ близо до малешевцитѣ. Пиянцитѣ прѣдставяватъ прѣходъ отъ шопитѣ къмъ овче-полцитѣ. Такова распрѣдѣление на населението по происхождение даватъ и мѣстнитѣ жители; въ Кочани *шопско* наричатъ всичкитѣ мѣста на сѣверъ и истокъ отъ града.

Костюмътъ на българитѣ въ Кочанско може да се раздѣли на четири носии: 1). въ селата при Плачковица, 2) малешевскитѣ, 3). селата по Голакъ и Осоговската пл. и 4). селата въ полето и въ долнитѣ части на Осоговската пл. на западъ отъ Кочани.

1). Въ селата при Плачковица мѫжьетѣ носѫтъ: тѣсни шаячни потури, малко набрани отъ странитѣ на кълкитѣ. Отъ колѣната на долу тѣсната пачавица е расцѣпена за закопчуване, а на долния край отъ неѫ е продълженъ отъ горѣ на крака единъ издатъкъ, широкъ колкото китката на рѫката. Гайтани има само на носа на пачавицата: дѣличнитѣ дрѣхи иматъ по четири реда, а у праздничнитѣ и цѣлиятъ носъ е направенъ отъ гайтани. Подъ колѣната пачавицитѣ сѫ вързани съ подвезки, които сѫ широки два пръста и сѫ направени отъ цървена вълнена домашна материя. На горния край потуритѣ сѫ прѣпасани съ широкъ до една педя поясъ, направенъ отъ морава домашна вълнена материя съ по една бѣла пръчка на горния и долния краища. При долния край на пояса отпрѣдъ турѫтъ бѣла кърпа. Отъ долу надъ пояса носѫтъ минтанъ отъ домашна вълнена материя съ надлъжни бѣли, църни или сини редове; а отъ горѣ носѫтъ „джане“ — кѫса до пояса добрѣ прилѣпнѫла на тѣлото горна дрѣха направена отъ църнъ шаякъ съ рѫкави и поли, рѫбоветѣ на които сѫ украсени съ разни фигури, шити отъ църнъ домашенъ гайтанъ.

Носѫтъ вълнени бѣли чорапи, а кошулитѣ имъ сѫ безъ голѣми корили. Праздничнитѣ дрѣхи се отличаватъ само по нѣкои украшения и прибавки. Потуритѣ иматъ отдзадъ сѣдло, на рѫбоветѣ по джебоветѣ и на корема подъ пояса иматъ широки гайтани, носоветѣ сѫ по-голѣми и съ повече гайтани украсени. Надъ минтана турятъ свилена „френска“ кошуля отъ тънъкъ памученъ или копринен платъ съ конци отпрѣдъ на гърдитѣ и съ тѣсни набрани рѫкави, а надъ кошулята елече отъ шаякъ, чоха или басма безъ рѫкави и отворенъ като минтанътъ, нъ по-малко отъ него. Лѣтно врѣме не турятъ джането, за да се гледатъ рѫкавитѣ и гър-

дитѣ на кошулята. На главата си турятъ фесъ съ пискюль, нъ не ударенъ на кълъпъ, а на краката си обуватъ кондури намѣсто дѣлничнитѣ опинци.

Женитѣ въ дѣлниченъ день носѫтъ слѣдното облѣкло: кошуля дълга до петитѣ и направена отъ тънко памучно платно; отъ горѣ носѫтъ елекъ — дрѣха дълга до подъ колѣната съ поли, обшити по края съ два реда гайтанъ безъ ржкави, съ отворени гърди; тя е направена отъ домашна памучна материя, общиятъ шаръ на която е синь (за старитѣ жени) или червенъ (за младитѣ) съ бѣли или сиви пръчки отъ горѣ на долу. Отъ пояса на горѣ носѫтъ минтанъ отъ сѫщата материя, нъ съ други шарки, съ тѣсни и дълги ржкави. Въ долния имъ край напрѣдъ се издавало дълго три пръста 4-жгълно парче, което сега вече е излѣзло отъ мода. Младитѣ се прѣпасватъ съ „алоори“ или пояси отъ пъстра европейска свилена материя, а по-старитѣ — съ широки до четири пръста пояси направени отъ домашна материя и испъстрени съ 4-жгълничета отъ различенъ шаръ. Отпрѣдъ турятъ пешкиръ отъ червена вълнена материя съ зелени и сини пръчки на прѣку. Чорапитѣ имъ сѫ вълнени, бѣли, съ малки шарки като цвѣтъ при глѣзенитѣ. На главата си носѫтъ купечки шамии. Зимно врѣме отъ горѣ носѫтъ джубе направено отъ чоха за праздничнитѣ дни, а за дѣлничнитѣ — отъ шаякъ. До пояса то прилѣга на тѣлото, а на долу се расширява. То се носи не закопчано. Намѣсто него нѣкои носѫтъ джане като мѫжьетѣ. Подъ елека въ праздниченъ день носѫтъ шалвари, които отъ долу се виждатъ малко подъ елека. Напослѣдъкъ въ тѣзи села почнѫхѫ да правѫтъ прости фустани за праздницитѣ.

2). Въ Малешево мѫжьетѣ носѫтъ тѣзи дрѣхи: потури съ широки сѣдла направени отъ тънъкъ църнъ или синь шаякъ. Различаватъ се отъ потуритѣ въ прѣди-описания костюмъ още по това, че иматъ повече гайтани и сѫ по-тѣсни и по-прилѣпнѫли на снагата, по-набрани на кълкитѣ, и шаякътъ е по-тънъкъ и по-гладъкъ. Минтанътъ се отличава отъ прѣди-описания по това, че шаркитѣ на материята сѫ по-едри. Прѣпасани сѫ съ широки до $^1/_3$ аршинъ и дълги нѣколко аршина пояси, които сѫ направени отъ вълнена материя съ моравъ шаръ. Намѣсто поясъ нѣкои носѫтъ зуница; тя се различава отъ пояса по това, че е малко потѣсна и пъстро нашарена. Зуницитѣ сѫ прочути въ цѣло

Кочанско по хубавитѣ си шарки и по добрѣ изработената материя, отъ която сж направени.

Джане (тукъ го викатъ либаде) дълго до подъ пояса и по-широко отъ прѣди-описаното, подставено съ църна агнешка кожа. Намѣсто либадето лѣтно врѣме носѫтъ „доламка“ — дълга шаячна дрѣха безъ ржкави, съ поли дълги до колѣната и се крои като сѫщо палто; тя се носи непрѣпасана. На мѣсто долама старитѣ носѫтъ джубе, както прѣди-описаното и като него подставено съ църна агнешка кожа. Чорапитѣ имъ сж чисти бѣли и високи до малко надъ глезенитѣ. На главата си носѫтъ гугли или калпаци. Старитѣ носѫтъ голѣми и разбухтавени гугли или калпаци, а по-младитѣ по-малки и малко по-добрѣ скроени въ форма на фесъ. Празничното имъ облѣкло е сѫщото, само че е по-чисто и по-ново.

Женитѣ носѫтъ дълги до петитѣ прости не нашарепи кошули. Отъ горѣ надъ тѣхъ носѫтъ елекъ, който има сѫщиятъ крой, както и прѣди-описаниятъ. Тукъ той е направенъ отъ тънка и дебрѣ изработена материя „аладжа“, която по тънкостьта си и по хубавото изработване се слави по цѣло Кочанско. Материята е разно-обагрена, а общиятъ ѝ шаръ затворено-зеленъ. Краятъ ѝ малко се различава отъ прѣди-описания. Отзадъ малешевскитѣ елеци иматъ станъ—пластъ, широкъ колкото държи задницата на тѣлото. За краищата на стана политѣ сж зашити така, щото отъ двѣтѣ страни отъ пояса на долу дрѣхата е по-издута, а отзадъ и отпрѣдъ — сплѣснѫта. По срѣдата на стана и въ прѣдната часть на политѣ шаркитѣ ходѫтъ право отъ горѣ на долу, а въ краищата на стана и политѣ вървѫтъ на страна, наклонени отъ горѣ на долу и подъ остри жгли, които иматъ върховетѣ си на ржбътъ, дѣто сж зашити политѣ за стапа. Такъвъ крой иматъ праздничнитѣ елеци на всичкитѣ мѣста; въ разнитѣ мѣста на Скопско тѣ се различаватъ само по шара, по дебелината на пръчкитѣ и др. т. дрѣбни работи. Малешевкитѣ сж извѣстни по умѣнието да располагатъ добрѣ шароветѣ, — поради това малешевскитѣ елеци държѫтъ първо мѣсто по шаркитѣ си. Такива елеци подставени съ ленено платно отъ долу носѫтъ младитѣ малешевки, а по-старитѣ намѣсто тѣхъ носѫтъ „саи“ — сѫщи елеци направени отъ по-тънка църна вълнена материя и неподставени отъ долу. Подъ елека носѫтъ минтанъ съ поли, които се прѣхвърлятъ

една върху друга, както у мѫжкия и съ малъкъ отворъ въ горната часть на гърдитѣ, както у елека. Материята му е сѫщата, както и на елека, само шароветѣ се избиратъ по-други за разнообразие. Върху елека прѣпасватъ поясъ като мѫжкия, малко по-тѣсенъ и по-кѫсъ отъ него и прѣпасанъ на дипли. Надъ елека и тѣ като мѫжьетѣ носѫтъ либаде. Мѫжьетѣ носѫтъ либадето зимно врѣме, а женитѣ лѣтно врѣме. *Джубе*, което е направено отъ тънъкъ цѣрнъ шаякъ. То е дълго до подъ колѣната, безъ ржкави, съ цървена бухкичка отъ разнищенъ гайтанъ на рамото. Краищата на рамото сѫ ошити съ единъ, а краищата на яката и на политѣ — съ два реда синь домашенъ гайтанъ. Подъ рамото и около джеботѣ иматъ шарка въ форма на 4-жгълникъ, който по краищата има по два реда гайтани, а срѣдата между тѣхъ е везана съ сърма. На долния край шаркитѣ свръшватъ съ бухки, образувани отъ разнищенитѣ краища на гайтанитѣ. Отъ шарката надъ джеба се испускатъ на горѣ два реда синь гайтанъ до шарката подъ рамото. На главата си по-старитѣ носѫтъ цѣрни шамии, а по-младитѣ бѣли. Отзадъ иматъ пърцелъ безъ пари и безъ други прибавки. Праздничниятъ женски костюмъ състои отъ тѣзи дрѣхи: широкъ фустанъ отъ разно-обагрена прежда истъкана въ видъ на чупени линии. Полка подплатена съ вълнеста овча кожа. На главата фесъ съ тепелъкъ завитъ до половина съ шамия или домашно изработена „кръстачка“, която е закрѣпена за феса съ една срѣбърна игла. Между разгърденитѣ пазухи на фустана се вижда копулята, която е закопчана съ конче прикачено съ синджирче о дѣсното рамо. Такъвъ костюмъ се прави за двѣ лири т., като не смѣтаме работата.

3) Българитѣ въ селата по Осогово и въ Пиянецъ носѫтъ слѣднитѣ дрѣхи: бечви отъ дебелъ цѣрнъ шаякъ, които долу свръшватъ съ кѫси и широки пачавици, а горѣ сѫ прѣпасани съ дебелъ синь учкуръ. На края на пачавицитѣ има четири реда или „края“ отъ синь дебелъ гайтанъ, а отъ странитѣ отъ горѣ до долу има само по единъ такъвъ гайтанъ. Горниятъ край на бечвитѣ прѣпасватъ съ широкъ и дълъгъ поясъ завитъ четири пѫти и направенъ отъ дебелъ материалъ съ груби шарки и отъ тъмно-цървенъ цвѣтъ. Минтанъ, както и въ прѣди-описанитѣ села, пръчкитѣ на който сѫ отъ различенъ шаръ; общиятъ цвѣтъ на материята е въсцървенъ. По-младитѣ носѫтъ повечето потури отъ цѣрнъ шаякъ, които

по крой заематъ срѣдно мѣсто между осоговскитѣ бечви и малешевскитѣ потури. Отзадъ тѣ сж безъ сѣдло и малко по-широки отъ малешевскитѣ; отъ колѣната на долу не сж тъй широки като осоговскитѣ бечви, нъ не сж и тъй тѣсни като малешевскитѣ потури. Отъ горѣ турятъ долама дълга до пояса. Ржкавитѣ ѝ сж напълно затворени само при рамото, а на долу тѣ сж спуснжти като ивица, която покрива ржката само отъ горѣ. На лакътя отъ вжтрѣшната страна на ржката има два гайтана на двата ржба на ивицата. Когато искатъ да турнжтъ ржката въ ржкава, завръзватъ тѣзи гайтани, а обикновено ги въвиратъ единъ въ другъ, завръзватъ ги и държжтъ ги отзадъ на плещитѣ си. По ржбоветѣ на краищата на политѣ има четири реда гайтанъ, а по краищата на ржкавитѣ два реда. Зимно врѣме доламата е подставена съ дебела църна овча кожа, а лѣтно — съ тънка агнешка. Върху тази долама носжтъ друга по-дълга. Тя е направена отъ дебелъ „серилявъ“ (въсцърно-жълтеникъвъ) цвѣтъ и има сжщиятъ крой, дължина и ширина като джубето, само ржкавитѣ ѝ сж не цѣли, като у джубето, а половини като у долната долама, отъ което и тази горна дрѣха се нарича не джубе, а долама. Гайтанитѣ на горната долама сж по-малко и по-малки отколкото на долната; отъ странитѣ има два джеба отворени. На пояса си тѣ турятъ ремъкъ и бѣла кърпа, а на главитѣ носжтъ шапки отъ агнешка кожа съ овална форма.

Женитѣ носжтъ: кошуля, както у горнитѣ села. Елекътъ имъ е дълъгъ, а по шаркитѣ си държи срѣдно мѣсто между полскитѣ и малешевскитѣ елеци. Общитѣ шарки сж расположени като на полскитѣ елеци, нъ сж по-искусно направени, защото осоговкитѣ взиматъ „урнеци“ (модели) отъ съсѣдкитѣ си малешевки, които сж прочути по искуството да шаржтъ материитѣ. Отъ горѣ на елека носжтъ джубе, което тукъ се вика либаде. Пояситѣ имъ сж кемери, чорапитѣ бѣли безъ никакви шарки и високи до надъ глѣзенитѣ. Женитѣ сж по-работни отколкото въ ближнитѣ тѣмъ села. Зимѣ и прѣзъ другото свободно врѣме тѣ изработватъ шаякъ, пояси. материя за минтани и елеци и сами ходжтъ въ града на „женския пазарь“ да продаватъ изработенитѣ нѣща, за да могжтъ да купуватъ потрѣбнитѣ нѣща за рухо на дъщеритѣ си. Тѣ ходжтъ на работа и въ планината, за туй осоговкитѣ носжтъ на краката си опинци отъ дебела кожа, а

женитѣ отъ другитѣ села въ Кочанско никога не турятъ на краката си опинци и считатъ за голѣмъ срамъ да отиватъ на пазаръ. Бѣлата кърпа на главата на женитѣ прѣдставява отличителната черта на осоговския костюмъ; по всичко друго той държи срѣдно мѣсто между полския и костюма на селата при Плачковица и прѣдставява прѣходъ отъ полския къмъ малешевския костюмъ.

4) Въ полскитѣ села мжжьетѣ носѫтъ: гащи широки и горѣ кжси подъ пояса, „фустанъ“ или кошуля съ широки рѫкави, кѫса до колѣна, широка и отъ пояса на долу малко набрана. Елекъ, който е направенъ както и у другитѣ села, само безъ рѫкави. Шаркитѣ му сѫ двойни: бѣли широки до четири пръста и между тѣхъ тънки сини и цървени пръчки — всичкитѣ надлъжъ отъ горѣ на долу. Зимно врѣме носѫтъ или само минтанъ, или подъ елека кемеръ. Поясъ тѣсенъ до 6 пръста, на шаръ цървенъ, съ тънки бѣли пръчки надлъжъ. Той е направенъ отъ такъва яка материя и е тъй добрѣ истъканъ, щото, като се прѣпаше нѣколко пѫти около кръста на селянина, образува нѣщо като обрѫчъ. Посрѣдъ кемерътъ стѣгнѫто прѣпасватъ ремъкъ, отъ дѣсната страна на който виси синджирче за ножъ, а у старитѣ — и едно ремъче за кесето за тютюнъ. Чорапи вълнени, дебели и разно пашарени, общиятъ шаръ на които клони на цървено. На главата си турятъ бѣла чалма завита на витки съ испуснѫтъ край отзадъ. Въ зимно врѣме отъ горѣ си турятъ кожухъ отъ овча кожа дълъгъ до колѣната и скроенъ като джубето; кожухътъ на по-старитѣ е дюзъ безъ край, широкъ и дълъгъ до петитѣ. Бечви широки като осоговскитѣ, отъ които се различаватъ по туй, че сѫ горѣ по-кжси и се привръзватъ съ учкуръ върху пояса, а не подъ него. Ючкурътъ е дебела синя вървь. Дѣлничното елече е като прѣди-описаното, а празничното се отличава по туй, че подъ рамената има кръстъ отъ сърменъ ширитъ единъ пръстъ широкъ; съ такива ширити е обшита яката и мѣстото около копчетата.

Кошулитѣ на женитѣ се отличаватъ отъ другитѣ кошули по туй, че сѫ направени отъ по-дебело платно и на долния край отъ лѣво и отъ дѣсно иматъ 4-жгълни фигури, направени отъ църни концы. Нѣкои си шарѫтъ и якитѣ на кошулитѣ. Елецитѣ имъ сѫ направени отъ по-дебела материя и сѫ по-кжси, за да се виждатъ шаркитѣ на кошулята. По яката и на гърдитѣ иматъ ширити отъ купечка материя.

Основата на материята му е червена, пашарена съ бѣли пръчки, нѣкои тънки, а други широки до единъ пръстъ. Подъ елека носятъ минтанъ отъ сжщата материя и отпрѣдъ отворенъ. „Коцекътъ“ имъ е дълъгъ до пояса и е направенъ само отъ коса безъ други притурки; окачватъ само малко стари пари. Пешкиритѣ сж както въ селата при Плачковица, защото ги правятъ по урнеци взети отъ тамъ. Момитѣ тукъ притурятъ на двата долни краища по единъ кръстъ отъ бѣли, черни, а най-много сини ширити. Поясътъ имъ е като мжжкия, само че отъ горѣ му не турятъ ремъкъ. У дома си прѣзъ зимата и женитѣ носятъ кожуси.

Такъва е мжжката форма въ всичкитѣ Щипски, Велешки и Скопски овче-полски села. Само че колкото се приближаваме на кждѣ Скопско, елекътъ у женитѣ се прави сѐ по-кжсъ; въ Скопско поле той е вече 5-6 пръста надъ колѣната, отзадъ съ станъ и при пояса малко набранъ, а въ Черна-гора той се прави отъ бѣлъ шаякъ съ украшения по краищата и е само два пръста подъ пояса. На главитѣ си въ Скопско поле женитѣ носятъ бѣли шамии като осоговкитѣ, а не червени като овче-полкитѣ.

Разнитѣ части на каазата се различаватъ малко и по говора си. Говоритъ на селата по Осогово и Голакъ пл. се доближава повече отъ другитѣ до источно-българския. Полскиятъ говоръ държи срѣдно мѣсто между градския и говоритъ на селата при Плачковица, който малко се различава отъ малешевския. Говоритъ на селата на с.-западъ отъ града въ долнитѣ части на Осогово малко различава отъ градския.

Слогътъ *зл* прѣминава въ *з*: жъто (жълто), жътее се, съза (сълза), мъзамъ (мължж), нъ въ града въ нѣкои думи слогътъ прѣминава въ *у*: *вукъ* намѣсто вълкъ; врекя, свекя, пок', пок'е, пок'еска, мак'еа (мащеха), вег'а, прег'а, раг'ам; ош (ножь), дош (дъждъ), кашта (въ планинскитѣ села), тупанъ (тжпанъ); въ града кук'а, дап (джбъ), рака, мака, пат, кат, ваглен, ваглен'е (у планинскитѣ села въглипча). Забѣлѣзва се въ тукашния говоръ неправилно употрѣбение на члена въ нѣкои сжществителни имена отъ мжжки и женски родъ; така напримѣръ казватъ: мàжьето, столовето, воловето, коньето, свиньето и др. т., нъ кравитѣ, женитѣ. Особено това се забѣлѣзва въ имената отъ мжжки родъ.

Турцитѣ сѫ юруци и помаци. Юруцитѣ населяватъ най-хубавитѣ села при политѣ на Плачковица, а помаци има въ Малешевско и Пиянецъ.

Власитѣ живѣятъ въ планинитѣ на колиби, а зимно врѣме нѣкои отъ тѣхъ слизатъ въ ближнитѣ села. Единственото имъ занятие е скотовъдството, главно овцевъдството.

Споредъ едно тѣхно прѣдание, тѣ се прѣселили отъ Румжния въ врѣмето на царь Георги II-и и се распръснжли по планинитѣ въ Кратовско, Паланечко и Щипско. Имало и сега пѣсни, въ които били спазени живи спомени отъ старото имъ отечество и въ които се описвало прѣселението.

Облѣклото имъ е доста оригинално и доста различно отъ облѣклото на околното имъ българско население. То състои отъ слѣднитѣ дрѣхи: гащи и кошуля, направени отъ дебело платно. Тузлуци съ широки пачавици направени отъ дебела вълпена материя. Отъ горѣ носятъ бѣла дрѣха, както всичкитѣ планински власи, която има крой еднакъвъ съ кочанскитѣ джанета, не подставена съ бѣла козина. Надъ неж носятъ друга църна дрѣха дълга до пояса и неподставена. Женитѣ носятъ дрѣха като фустанъ дълга до колѣната набрана малко отъ странитѣ и съ станъ отзадъ. Тя е направена отъ църнъ шаякъ съ цървени или сини гайтани по краищата. Косата си завиватъ на горѣ като старитѣ еврейки и ѫ събиратъ въ една топка, която се издига на темето имъ. Отъ горѣ турятъ една голѣма църна *шервета* (кърпа). Другитѣ имъ дрѣхи сѫ както у мжжьетѣ.

Обичаитѣ имъ при раждането сѫ сѫщитѣ, както и у насъ. До когато дѣцата сѫ малки, при тѣхъ не пускатъ старци, нито пъкъ старцитѣ ги прибиратъ при себе си. При смрътнитѣ случаи тѣ иматъ слѣднитѣ обичаи. Мжжьетѣ не присѫтствуватъ на погребението. Когато мрътвецътъ е въ колибата, женитѣ се нареждатъ около него по такъвъ редъ: най-ближнитѣ му роднини стоятъ надъ главата, по-далечнитѣ подъ редъ отъ дѣсно, а най-далечнитѣ отъ лѣво. Въ опрѣдѣлено врѣме нареждатъ се чифтъ по чифтъ отъ двѣтѣ страни, покриватъ си лицето съ *модра (синя) шалия* и почватъ съ общъ гласъ да пѣятъ нѣкоя жалостна пѣсень. Въ това състои тѫгуването имъ, при което не испускатъ сълза.

Женитѣ имъ изработватъ много хубави килими, ямболии и други постелки и покривки, чорапи, кърпи, пояси и др. т., които се носятъ за продань дори въ Скопйе. Мжжьетѣ,

които прѣзъ зимата оставатъ дома, работѣтъ наедно съ женитѣ: чешѫтъ вълна, влачѫтъ, предѫтъ, тъчѫтъ и пр.

§ II. Гр. Кочани.

Кочани е расположенъ при политѣ на Осоговската пл., именно подъ Бахчалъкскитѣ хълмове единъ часъ на дѣсно отъ Брѣгалница по долната часть на дола, по който протича Кочанската рѣка. Отъ всѣкѫдѣ градчето е заградено съ скалисти и непривлѣкателни на гледъ голини; само отпрѣдъ се простира веселото и богато Кочанско поле, прѣку което величествено се издига Плачковица планина. Градътъ е скритъ въ дола и не се вижда, а отъ далечъ се бѣлѣѭтъ казармитѣ, които сѫ построени по лѣвия брѣгъ на рѣката на една височина. Напрѣдъ по рѣката долу до града е имало оризници, отъ които климатътъ е билъ съвършено разваленъ, трѣскитѣ и болѥститѣ прѣзъ лѣтото много голѣми; нъ откато се направихѫ казармитѣ, оризницитѣ се истикахѫ нò надолу, та климатътъ значително се подобри. Обаче и сега въ Кочани лѣтно врѣме климатътъ е много горещъ и нездравъ. Горещъ е отъ околнитѣ скалисти голини, които силно се нагрѣватъ отъ слънцето и отъ това, че е въ дупка, дѣто не го хваща вѣтрецъ; а нездравъ отъ лошитѣ испарения, които се дигатъ отъ оризницитѣ въ полето.

Градътъ е простренъ надлъжъ по рѣката отъ двѣтѣ ѝ страни. Главната улица води по рѣката отъ единия край до другия. Въ неѭ излизатъ малки и тѣсни улички, които слизатъ отъ махалитѣ по стръмнинитѣ на странитѣ на рѣката. Тѣ сѫ малки, тѣсни и криви, послани съ калдъръмъ. Кѫщитѣ сѫ прости на единъ и два етажа, чаршията е малка и стара, правителственията домъ е въ турската махала. Цръквата е на тепето на дѣсния брѣгъ на рѣката.

Кочани се дѣли на петь махали: *Стѫршени* отъ цръквата на долу, дѣто старитѣ си стрижели овцитѣ. Тукъ има много градини. *Шамбурска мах.*, така наречена отъ нѣкой си Шамбуръ-бегъ, който е живѣлъ въ неѭ. Тя е турска махала. *Мохаджирска махала*, която се намира на високото мѣсто на града. *Вакъфска махала* въ мѣстото, кѫдѣто е чаршията, и *Доклевецъ*, дѣто нѣкога се събирали на съборъ, поради което ѭ викатъ още и *Стрѣдцело* (Стрѣдцело или срѣдъ-село наричатъ широки мѣста въ селата, дѣто ставатъ селскитѣ събори). Турскитѣ махали сѫ въ горния край на града отъ двѣтѣ страни на рѣката, напълно уединени и отстранени отъ християнскитѣ. Въ Кочани, както и въ дру-

гитѣ градове по насъ, напрѣдъ турцитѣ и българитѣ сж били размѣсени: първитѣ сж живѣли въ всичкитѣ махали на града, а вторитѣ при тѣхъ или около гѣхъ, като слуги или покорни „комшии“. Раздѣлението е ставало полека-лека. На това раздѣление сж помагали най-много слѣднитѣ двѣ нѣща. 1) Християнитѣ съ трудолюбието си полека-лека ставали посъстоятелни, а заедно съ туй и по-самостоятени, та гледали да се освободѫтъ отъ дотегчителното съсѣдство съ турцитѣ. 2) Откато християнитѣ, кое сами по себе, кое вслѣдствие на правителственитѣ реформи, почнѫхж да не стоѫтъ като напълно покорна рая, а особено откато се даде свобода на християнитѣ да си правѫтъ цръкви и да биѫтъ клѣпала, турцитѣ сами почнѫхж да се отстраняватъ отъ християнитѣ и да се събиратъ на купъ. Това раздѣление е почти свършено въ всичкитѣ градчета. Въ християнскитѣ махали днесь сж останѫли само такива вѣротърпими турци, които работѫтъ и живѣѫтъ съ християнитѣ; а въ турскитѣ махали сж останѫли само онѣзи християни българи и цигани, които сж още слуги и робье на турцитѣ. Турцитѣ обикновено държѫтъ горнитѣ мѣста на градоветѣ край рѣкитѣ. Кѫщитѣ имъ сж широки съ хубави и просторни градини.

Кочани нѣкога билъ по-горѣ по рѣката на мѣстото на сегашното село Градче, а мѣстото на сегашното Кочани било блатисто и по него пасѣли цѣли стада свинье.

Тукъ били „*кочиницѣ*“ (мѣста, въ които затварятъ свинитѣ) на гражданитѣ, отъ което и ново-основаният градъ билъ наречен Кочани. При нѣкой бой жителитѣ на града били исклани, пролѣла се толкозъ кръвь, щото отъ неѫ се образувала бразда, въ която се удавилъ единъ юнецъ. Слѣдъ боя градътъ се прѣнесълъ при кочиницѣ и се нарекълъ *Кочани*. Името на стария градъ не е спазено въ прѣданието; нъ по думитѣ на единъ кочанецъ, то трѣбва да се е викало *Градче*, както се вика селото, което останѫло на мѣстото му.

Кочани има 1090 кѫщи, отъ които 315 сж български, 100 цигански, 20 влашки, а останѫлитѣ сж турски.

Съ малки исключения гражданитѣ въ Кочани сж земледѣлци; тѣ обработватъ най-много оризътъ и афиомътъ. отдѣто си искарватъ прѣхраната. Спахилъкътъ само на гр. Кочани е 1,100 лири, а на цѣлата каза — 9,000 л. т. Търговията е повечето въ ржцѣтѣ на прѣселенцитѣ власи (20 кѫщи). Отъ града най-много се изважда оризъ. Има нѣколко тър-

говци кочанци, които купуватъ оризъ отъ Кочани и го пращатъ по кираджии въ околнитѣ градове; друга часть отъ ориза го носѫтъ по околнитѣ градове самитѣ селяни или пъкъ кираджии прѣкупци. Много търговци на оризъ дохаждатъ отъ далечни мѣста да купуватъ оризъ на самото мѣсто. Голѣма прѣчка на търговията съ ориза нанесе новата граница, защото напрѣдъ много оризъ се носѣше въ Сърбия и България и поради това цѣната му бѣше по-горна; нъ най голѣмъ ударъ на оризовата търговия въ Кочани нанесе солунскиятъ оризъ, който съ свойта ефтиния намали цѣната на тукашния. Отъ Кочани излизатъ до 4,500 товари оризъ. Отъ другитѣ произведения по главни сѫ: жито, афионъ, кожи (излизатъ до 1000 кожи отъ агнета и ярци и 1500 отъ овци и кози) Бегликътъ на каазата е 7,500 лири. Афионътъ го купуватъ повече щипяни — афионджии, които дохаждатъ тукъ. Когато се продава афионътъ, пазарътъ бива най-оживѣнъ. Афионътъ дава спахилъкъ около 1,000 лири. Европейска стока *кочанци* купуватъ отъ Щипъ. Съ стотини щипяни ходѫтъ всѣкой пазарь въ Кочани и продаватъ на сергии манифактурна стока и др. дрѣболии. Най-голѣми търговски сношения Кочани има съ Щипъ и Скопйе. Въ послѣдно врѣме и българитѣ почнѫхѫ да се занимаватъ съ търговия.

§ III. Села.

Административно Кочанската каза се дѣли на 3 части: собствено кочански села и мюдурлъцитѣ Малешево и Пиянецъ. (Напослѣдъкъ нахиитѣ Малешево и Пиянецъ слѣхѫ се въ едно и съставихѫ каза съ главно село Пехчево). Собствено Кочанската каза има 70 села, отъ които 5 сѫ чисто турски — юручки, 10 сѫ съ смѣсено турско-българско население, а останѫлитѣ сѫ чисто български.

По устройството си и по населението собствено кочанслитѣ села се дѣлѫтъ на 3 дѣла: 1) села при Плачковца, 2) села въ полето и 3) села при Осогово и по Голакъ.

1) Селата при Плачковица сѫ расположени сѐ при гърлата на потоцитѣ, които слизатъ отъ Плачковица пл. По хубостьта на околноститѣ имъ и по мѣстоположението тѣзи села малко отстѫпватъ на тетовскитѣ села при политѣ на Шаръ. Надъ тѣхъ величествено се издига гористата Плачковица, въ тѣхъ се отварятъ широки гърла на дълбоки долища, а прѣдъ тѣхъ се растила богато поле! Самитѣ тѣ сѫ покрити съ богата дървесна растителность и изглеждатъ като кории

отъ далечь! По голѣмина тѣ сѫ първитѣ села въ Скопско. (Блатецъ е най-голѣмото село въ Скопско). Първо мѣсто тѣ държѫтъ и по богатството на населението. Въ всѣкое отъ тѣхъ има училище, църква, фурни и по една обща селска кѫща, въ която турятъ аскеръ и турци, когато дойдѫтъ въ селото имъ по работа, за да не долѣватъ по кѫщитѣ.

Вѫтрѣшното имъ устройство е на половина градско. Прѣзъ селото има опрѣдѣлени улици, повечето отъ които сѫ постлани съ калдъръмъ. Търлата за овцитѣ и говедата имъ сѫ вънъ отъ селото, въ тѣхъ държѫтъ иманьето си лѣтно врѣме, а прѣзъ зимата ги затварятъ въ особени хлѣвове, направени отдѣлно отъ кѫщитѣ. И за плѣвнитѣ си иматъ особено мѣсто. Всичко това избавя тѣзи села отъ онази нечистотия и воня, която прави нетърпимъ животътъ въ другитѣ села. Двороветѣ имъ сѫ опрѣдѣлени, чисти, нѣкои на половина или само прѣдъ портата и кѫщната врата сѫ постлани съ калдъръмъ. На около тѣ сѫ заградени съ висока каменна стѣна, а отъ вѫтрѣ въ тѣхъ распрѣдѣлението на зданията е доста правилно. Въ много отъ тѣхъ има градинки и цвѣтници. Кѫщитѣ имъ сѫ обикновено отгледни и двуетажни. Християнскитѣ сѫ отъ вѫтрѣ измазани съ варь, а отъ вънъ съ църна глина. Турцитѣ не имъ позволяватъ да ги бѣлосватъ, за да се отличаватъ по нѣщо отъ тѣхнитѣ Всѣкоя кѫща ще има най-малко по една „кукя“, „одая“, „соба“ и „чардакъ“, а повечето отъ тѣхъ иматъ и хамбаръ. Стаята и одаята иматъ потонъ и таванъ постланъ съ дъски, а кукята таванъ има, нъ потонъ нѣма, за да не става пакость, защото въ тѣхъ е готварницата. На чардака седѫтъ домакинитѣ и прѣчекватъ гости; отъ гоститѣ мѫжетѣ отвеждатъ въ одаята, а женитѣ въ собата. Въ кукята живѣѫтъ домакинитѣ и готвѫтъ ястия, когато иматъ гости. По-многото отъ кѫщитѣ иматъ одѫжаци, както въ градоветѣ. Хамбаритѣ имъ сѫ добрѣ направени, нъ не имъ служѫтъ за седенье, защото си иматъ чардаци. Почти подъ всѣкоя кѫща има зимникъ съ нѣколко отдѣления за разнитѣ припаси.

Уредбата въ кѫщитѣ имъ стои несравнено по-горѣ отколкото въ другитѣ нашински села. Обикновената имъ домашна постилка сѫ рогозкитѣ, които женитѣ сами плетѫтъ отъ шамакъ. Тѣ сѫ дебели съставени отъ много близки една до друга плетенки отъ шамакъ. Всѣкой притежатель на оризници остава малко мѣсто да расте шамакъ за рогозки.

Отъ горѣ имъ постилатъ за гоститѣ шарени черги. Перницитѣ (възглавницитѣ) имъ сж пълни обикновено съ сѣно. За седенье употрѣбяватъ триножни столове. За покривка иматъ дебели леки шарени черги. Освѣнъ за себе си иматъ по нѣколко такива и за гости. Въ много кѫщи има и дюшеци направени отъ вълнена материя и пълни съ парцали отъ вѣхти дрѣхи. По уредбата, по чистотата и вещитѣ въ тѣхъ кѫщитѣ въ тѣзи села могѫтъ да се мѣрѫтъ съ градски кѫщи отъ по-долна рѫка.

Животътъ имъ е полу-градски. Хранѫтъ се сравнително по-изобилно и по-редовно. Ядѫтъ повече чистъ или ръженъ хлѣбъ; въ всѣкое село се коли месо, когато това не става въ никое друго село. Почти всѣкоя кѫща си има фурна за 20 хлѣба. Гоститѣ си приематъ по-вѣжливо, даватъ имъ по-голѣми удобства за седенье и спанье, готвѫтъ имъ по-добри ястия. Мѫжье и жени всѣкога сж облѣчени доста прилично и даже богато. Праздникътъ тукъ си е тъкмо праздникъ. Зарань всичкитѣ ходѫтъ на цръква. Слѣдъ туй мѫжьетѣ промѣнени отиватъ на събори по чешмитѣ или по портитѣ. Въ другитѣ Скопски села праздникътъ почти не се познава; защото още рано хората се растурятъ по полето и планината, кой на работа, кой да разгледа нивата си. По живота си не могѫтъ да се сравнѫтъ съ тѣхъ даже Оризарци, които се смѣтатъ въ Кочанско *„за грагяни“*. Гостинки отъ Плачковичкитѣ села, които сж били въ оризари, кога се връщатъ дома, по цѣлия пѫтъ се подиграватъ съ Оризарки: „Бо́жемъ гра̀гяни се́, па не́матъ нѝто у́редба, нито яденье, нѝто по̀кривачъ“.

Отстѫпватъ на Оризарци само въ раскошеството на облѣклото.

Населението въ тѣзи села състои отъ турци (юруци) и българи. При Плачковица има най-много турци въ Кочанско. Главното имъ занятие е земледѣлието; тѣ иматъ нивя, оризници въ полето и по политѣ на планината. Скотовъдството и дърводѣлството сж на вторъ планъ. Къмъ особе́нитѣ произведения на тѣзи села трѣбва да се отнесе тютюнътъ, анасонътъ и гроздьето.

2) Полскитѣ села по външния си изгледъ сж по-добри отъ полскитѣ села по други мѣста, защото сж расположени всрѣдъ богато поле, покрито съ буйна растителность. По вѫтрѣшния си изгледъ тъй-сѫщо стоѫтъ малко по-горѣ отъ другитѣ полски села, а по богатство ги прѣвишаватъ значител-

но. Нъ климатътъ имъ никакъ не струва, защото полето, както видѣхме, е блатисто край Брѣгалница, а повечето отъ полскитѣ села сж скрити въ шумалацитѣ и върбацитѣ край рѣката.

3) По външния си изгледъ селата по Осоговската планина сж жалки, грозни, непривлѣкателни като околната имъ природа, а по устройството си тѣ не се различаватъ отъ Овче-полскитѣ. Както у тѣхъ, и тукъ кжщитѣ сж низки, колибо-образни строения покрити съ слама. Овци, говеда, хора, — всичко стои едно до друго. Гумното е прѣдъ кжщата. Прочее, селата край Плачковица справедливо казватъ: „Господъ да те чува да жйвѣйшъ въ Овче-полско или Осоговско село“. Понеже въ планината има малко мѣста сгодни за обработване, главното занятие на населението е скотовъдството, главното имъ богатство състои въ иманьето. Развъждатъ най-много кози, волове и крави. Отъ земнитѣ произведения малко по-добрѣ става само ръжьта.

4) По външния си изгледъ и Голачкитѣ села сж като Осоговскитѣ, нъ по вжтрѣшния си строй тѣ стоjтъ по-горѣ отъ тѣхъ. Въ тѣзи села кжщитѣ сж по голѣми, по-отдѣлни, отъ вънъ сж измазани съ цървена земя, отъ вжтрѣ съ една сая сж раздѣлени на двѣ: пондила за добитъцитѣ и катъ за хората. Прѣдъ кжщата иматъ тремъ, дѣто приематъ гости. Иматъ и извѣстна уредба въ кжщитѣ и животътъ. Хамбаритѣ имъ сж най-добри въ цѣло Кочанско — тѣ сж вксоки, съ тремъ отпрѣдъ и стаичка за гости отъ горѣ имъ. Гумната и търлата имъ сж отдѣлени. Двороветѣ имъ сж по-чисти и по-уредени, нъ авлия нѣматъ. Словомъ и по устройството си, както по костюмътъ и говорътъ, тѣзи села прѣдставяватъ прѣходъ между селата при цѣлата Плачковица (въ Кочанско и въ Малешево) и Осоговскитѣ и полскитѣ села. Селата по Голакъ, както и Осоговскитѣ, сж растурени.

5) *Пиянечкитѣ долни села* сж доста добрѣ устроени. Въ тѣхъ има кжщи голѣми, двуетажни, съ салони и балкони, отъ вжтрѣ и отъ вънъ бѣлосани. Причината на това е тази, че много отъ жителитѣ имъ ходjтъ на чужбина.

6) *Малешевскитѣ* села по външенъ и вжтрѣшенъ видъ, по голѣмина, богатство и население близо стоjтъ до селата при Плачковица. Отличаватъ се отъ послѣднитѣ по уредбата въ кжщи, по животътъ и занятието на населението. Изобщо, сѣвернитѣ поли на Плачковица сж населени съ най-голѣми, най-хубави и най-богати села въ цѣло Скопско.

§ III Села.

По-забѣлѣжителни отъ собствено Кочанскитѣ села сж:

1) *Бѣли* се намира $^1/_2$ часъ на с.-з. отъ Кочани прѣку кочанскитѣ лозя и е расположено по отлогитѣ на Ратковската скала. На около му сж сѐ голини варовити, *бѣли*, отъ което прѣдполагатъ, че селото си е получило названието. Надъ селото на $^1/_2$ часъ разстояние се изваждатъ хубави плочи за покривание на кжщи, които се разнасятъ по околнитѣ села. Селото е бѣдно, защото околностьта му е бѣдна и камениста. Главниятъ поминъкъ на населението напрѣдъ съставявали лозарството и тютюнарството. Напослѣдъкъ тютюнътъ се замѣни съ афионътъ. Спахилъкътъ му се купува за 15,000 гроша. Гроздье дава 200 товара спахилъкъ. Селото има 60 бѣдни български кжщи. Иманье има въ него до 2,000 глави.

Напрѣдъ селото било $^1/_2$ часъ пó на западъ отъ сегашното му мѣсто и се викало „*градище*“, защото било заградено наоколо съ кале; а на мѣстото на сегашното село Бѣли стояли лозята на с. Градище. Когато Турцитѣ прѣвзимали напитѣ мѣста, дълго врѣме не могли да прѣвзематъ Бѣли, защото било укрѣпено. Подъ селото имало кладенецъ, а отъ него до селото подземенъ лагъмъ. Нѣкои патки по лагъмътъ били излѣзли въ кладенеца и се върнжли обратно. Обсадителитѣ по тѣхъ открили лагъмътъ. Нѣколко души отъ тѣхъ вмъкнжли се въ селото, отворили вратитѣ на другитѣ и тъй селото било прѣвзето. Жителитѣ били избити, а селото растурено до основа. Останжли само три фиса, които се раздѣлили и основали 3 нови села: Бѣли, Нивичани и Тракапя.

Горѣ-поменжтиятъ лагъмъ и сега стои. По-минжлата година въ него сж намѣрили голѣма пръстена *въртва*, която състояла отъ „даги“ т. е. отдѣлни дълги джго-образни части, както дъскитѣ на бъчвата, споени една за друга съ желѣзни „плавици“ т. е. плоски кжси желѣзни пръчки, крайщата на които се забождатъ въ два прѣдмета, за да ги споижтъ тъй, като да сж *сплавени*, слѣти въ едно. Бъчвата била пълна съ просо съ полу-шупливи зърна. Надъ просото имало голѣма книга отъ пергаментъ.

Тракапя расположено на з. отъ Бѣли въ единъ долъ недалечъ отъ пжтя за Злѣтово. То има 80 кжщи, нѣкои отъ които сж чифликъ. Спахилъкътъ му е 21,000 гр.

Нивичани е малко на страна отъ пѫтя накждѣ Рапчани. Изважда много жива стока и хубава пшеница. На 60 кѫщи въ него има до 2,800 глави иманье.

Пантелей е малъкъ чифликъ, до който е хубавиятъ манастирь „*Св. Пантелеймонъ*“, единственятъ виденъ манастирь въ Кочанско.

Градче е малко село съ 25 кѫщи расположено половина часъ надъ Кочани въ долътъ на рѣката; въ този долъ има добри градини и вода цѣровита за очи. На единъ плосъкъ камъкъ до селото е изобразенъ Крали Марко съ боздуганъ въ рѫката.

Бѫрдо, чифликъ, малко село расположено на 4 бърда, отъ които е раздѣлено на 4 махали: *Мисо-бѫрдо, Суво-бѫрдо, Рамно-бѫрдо, Борово-бѫрдо.*

Пашаджиково на сѣв. отъ Кочани по Пониква планина. Наоколо му има много добри пасбища като ливади, по които околнитѣ села каратъ на паша ягнетата на Гергьовъдень. То е на пѫтя отъ Кочани за Паланка.

Близо до селото на билото на планината е *Момина-чешма.* Когато ходѫтъ на работа женитѣ отъ Кратовско, Паланечко, а напрѣдъ и отъ Кюстендилско, минаватъ сѐ по тоя пѫть. Като минавала една тайфа отъ такива жетварки, една мома измѫчена отъ пѫтя и уморена отъ жажда умрѣла на това мѣсто. Надъ гробътъ ѝ направили чешма за споменъ на тази нещастна случка и за улеснение на пѫтницитѣ. Чешмата била наречена *момина.*

Лѣшка е чифликъ съ 18 кѫщи. Нѣкога то било самостоятелно село. Прѣди 150 години селянитѣ отъ борчъ продали селото си на единъ Призренски богатъ арнаутинъ, потомството на когото и сега държи подъ кьесимъ селото. Лѣшки и Пашаджиково сѫ единственитѣ събрани на купъ села по върховетѣ на Пониква и Осогово.

Цѫрвена-нива, Гополаки, Саса, Цѣра, Прѣсѣка, Цѫрвена-ябука и др.

Отъ селата въ полето на дѣсно отъ Брѣгалница и край неѫ по-главни сѫ:

Оризари, едно отъ най-голѣмитѣ и най-забѣлѣжителнитѣ села въ каазата по богатствата на мѣстото. Селото е расположено по долината на Масалница, която за туй се нарича и Оризарска рѣка и по околнитѣ голи височини $^3/_4$ — 1 ч. на истокъ отъ града. Раздѣлено е на 3 махали: *Оризари*, дѣто

е цръквата, най-хубава въ цѣлата кааза; *Устранъ*—долъ и *Витоша*. Всичкитѣ наедно иматъ 185 кѫщи, отъ които повечето сѫ български. Витоша е турска махала. Синорътъ му е богато производителенъ — това село изважда много царевица и най-добъръ оризъ. Въ Кочани знаѣтъ, че оризътъ въ Кочанско се е въвелъ първ пѫть въ с. Оризари, отъ което селото е добило названието си. Спахилъкътъ му е 1.200 лири. Селото е богато съ произведения, нъ жителитѣ му не сѫ богати, както би трѣбвало да се очаква. Главнитѣ причини на това сѫ двѣ: 1) Оризарци и Оризарки носѣтъ градски костюмъ. Дрѣхитѣ и накититѣ на мѫжье и жени сѫ съсипали мнозина Оризарци, защото се труфѣтъ като гражданитѣ. 2) Въ Оризари има много механи, които ги държѫтъ власи експлоататори. За забѣлѣзнание е, че дѣто има механи, тамъ селото ослабва, едно, че механджиитѣ ги експлоатиратъ, а друго, че пиеньето ги отклонява отъ работа. Въ Оризари това гибелно влияние се забѣлѣзва повече отъ всѣкждѣ другадѣ. По тѣзи 2 причини, като по-ослабнѫли малко въ нѣкои непроизводителни години, Оризарци по прѣпоръка на своитѣ приятели механджии взели пари подъ лихва отъ кочански власи. Послѣднитѣ съ голѣми лихви и съ други всевъзможни срѣдства задължили селянитѣ вѣчно и днесь Оризари е като чифликъ на тѣзи власи лихваджии. Лихвитѣ и дълговетѣ тъй се уголѣмили, щото оризарецътъ и при най-голѣмъ берикетъ едвамъ може да исплати лихвата; икономически той е вече пъленъ робъ на сьоя кредиторъ влахъ.

Истибаня голѣмо село съ 85 кѫщи, което е разположено на Брѣгалница при отвора на клисурата ѝ въ полето и на 1 ½ часъ на ист. отъ Кочани. По-горѣ отъ него не става оризъ по Брѣгалница.

Баня е 1 ч. на западъ отъ Кочани при политѣ на височинитѣ подъ Бѣли. Близо до него има топли минерални води—„*баньи*“, отъ които и селото си е получило названието. Водата за първ пѫть се появила по-горѣ при с. Нивичани. Уплашени, Нивичанци затикнѫли изворътъ и водата излѣзла на сегашното мѣсто. Поради водата селянитѣ отъ околнитѣ села се заселявали на това мѣсто, и тъй се получило селото Баня, което днесь брои 85 кѫщи.

Соколарци е още нò на западъ отъ Баня и като него е разположено при политѣ на отлогитѣ на Раткова-скала; брои 100 кѫщи, отъ които 5 сѫ чифликъ.

Отъ селата на лѣво отъ Брѣгалница и при Плачковица пл. по-забѣлѣжителни сж:

Припечани, което е расположено въ края на Плачковица на голо мѣсто изложено *на припекъ* на слънцето, откждѣто и си получило названието. Главното занятие на жителитѣ му е вжгленарството, — тѣ правжтъ въ Плачковица вжглища, които занасятъ въ Щипъ.

Прѣдъ него въ полето е *Моянци*, село съ 50 български кжщи.

На истокъ сé край Плачковица на $^1/_2$ часъ разстояние едно отъ друго сж селата: *Буринчево, Кучи-баба, Буковецъ, Теранци, Видовище, Морозда, Зърновци, Лѣски, Градецъ* и подъ него *Винища, Липецъ* и *Блатецъ*.

Теранци съ 90 кжщи турски и български. Изважда много тютюнъ и малко памукъ. Въ планината селянитѣ развъждатъ много кози и овци.

Видовище има 30 кжщи християнски и 15 турски.

Плачковица на западъ отъ Видовища е гола и снижена и по билото, и по сконоветѣ си. Заедно съ туй и селата край нея отъ тукъ на западъ не отговарятъ тъкмо на описанието, което по-горѣ дадохъ на селата при Плачковица.

Мородвизъ или *Морозда* малко село съ 25 кжщи български и цигански, расположено въ страната при политѣ на Плачковица на ю. — ю.-западъ отъ Кочани. Жителитѣ му развъждатъ домашенъ добитъкъ, сѣжтъ тютюнъ, царевица, просо и др. т.

Зърновци е расположено между 2 хълма при гърлото на дълбокия долъ на Зърновската р. и се намира на ю. — ю.-истокъ отъ Кочани и на 3 ч. разстояние отъ него. Отъ градътъ по долътъ на рѣката очитѣ ти ударятъ право на това село, което има твърдѣ живописенъ изгледъ. По климатътъ и произведенията си то прилича на Блатецъ. Зърновци има около 200 кжщи, отъ които половината български, половината турски. Земледѣлието богато възнаграждава трудоветѣ на Зърновчани. Тѣ изваждатъ оризъ, тютюнъ, лубеници, памукъ, орѣхи, кестени, круши, бобъ, леща и др. т.

По рѣката на горѣ отъ селото има много динки, на които се бие оризътъ, и воденици.

Лѣски се намира на 1 ч. пò на истокъ отъ Зърновци и има 43 кжщи. То изважда много тютюнъ, пшеница, царевица и домашенъ добитъкъ.

Нѣкой си краль отъ калето около Лѣска ималъ три дъщери: *Елена* или *Ленка* (отъ тукъ измѣненото название Лѣска), *Вида* и *Мара*, които той оженилъ за голѣмци отъ тритѣ ближни села. Отъ тогава тѣзи села се нарекли по имената на невѣститѣ — Лѣска, Видово (послѣ Видовище) и „Марово“ (навѣрно Морозда или Мородвизъ). И тритѣ села имали кралска грамота, съ която имъ се позволявало равноправно да се ползуватъ отъ водитѣ на Зърновската рѣка и да си вадятъ съ тѣхъ нивята и чалтъцитѣ. Видово и Мородвизъ и сега имать това право, а Лѣски не, защото си е изгубило грамотата.

Виница е най-забѣлѣжителното село въ Кочани по търговското си значение. То е расположено по полегатитѣ поли на Плачковица въ източния ѝ край въ голо-глинесто мѣсто. Близо подъ него тече Осойница, а прѣзъ него протича Градечката рѣка, която подъ името Виничка се влива въ Брѣгалница $^1/_2$ часъ подъ устието на рѣка Осойница. Виница има 200 кжщи, отъ които само 50 сж турски, а другитѣ български. Вънкашниятъ му изгледъ не е особенно добъръ. По вжтрѣшниятъ си видъ, по уствойството на кжщитѣ, по облѣклото и животътъ на жителитѣ то прилича на градче. Има чаршия, която се състои отъ постояни дукяни и отъ сергии наредени въ 2 реда по една улица. Тѣ сж направени отъ дъски и се отварятъ само въ пазарь, а прѣзъ другитѣ дни сж затворени. Жителитѣ му се занимаватъ съ земледѣлие, скотовъдство, кираджилъкъ и съ разни занаяти Изважда главно гроздье до 1000 товара, оризъ до 500 товара и тютюнъ. Напрѣдъ това село е давало много вино, отъ което е получило названието си.

По положението си Виница е прѣдназначено да има сжщото значение за ближнитѣ му планински села по източно Осоговско и източна Плачковица, както Злѣтово за западно Осогово. Така и е било до сега — Виница е било мѣстостоварище на всичкитѣ планински мѣста по Осогово: Малешево, Пиянецъ и части отъ Джумайско и Кюстендилско. Въ Виница е ставалъ много голѣмъ пазарь. Кочани тогава е ималъ само административно значение, а по пазарьтъ си стоялъ много по-долу отъ Виница. Отъ войната насамъ, като се доближи границата и се затворихж много мѣста, които работѣхж напрѣдъ съ Виница, Кочанскиятъ пазарь почнж да се усилва на смѣтка на Виничкия. Сега Виница се смѣта за

търговски центъръ на селата на истокъ отъ Кочани по Плачковица, Голакъ и Малешево. Кересте, иманье, блажнина. шаякъ отъ Малешево и отчасти отъ Пиянецъ се изпася на Виничкия пазарь въ значително количество. Пазарьтъ е повече въ ржцѣтѣ на щипскитѣ търговци, които дохаждатъ тукъ на пазарь, както въ Кочани и св. Николе и продаватъ манифактурни и разни други стоки на сергиитѣ.

Надъ Виница на ю.-истокъ отъ Плачковица се спуска единъ дългъ хълмъ край дѣсния брѣгъ на Виничката рѣка. Задъ него Плачковица като да завива малко на ю.-и. и отъ собственитѣ ѝ поли до р. Осойница се простира една полегатина, която се снишава постепено накждѣ Осойница. Тя е дълга до 1 часъ, а широка до $^1/_2$ ч. Нѣкждѣ по неѫ се издигатъ тумби, а нѣкждѣ е прорѣзана съ долища, които водѫтъ въ Осойница. Почвата ѝ е глинеста и изложена на слънчевитѣ лѫчи. Сѣѫтъ по неѫ всѣкакви жита, нъ най-добрѣ вирѣѫтъ тютюнътъ и гроздьето. Тукашниятъ тютюнъ е много добъръ, нъ остава малко по-долу отъ Рударския главно за туй, че тукъ го вадѫтъ и листата му много дебелѣѫтъ, а въ Рудари не го вадѫтъ и тютюнътъ е по-печенъ. Тютюнарството е съставявало първото занятие на селата по тази полегатость. Напослѣдъкъ то е отпаднѫло. Най-много тютюнъ разработватъ юруцитѣ, които го продаватъ повече качърма въ Радовишко, Струмишко и Малешевско. Гроздьето по тази полегатость е първо въ Кочанско, нъ лозя се срѣщатъ въ ограничени размѣри. При самитѣ поли на Плачковица на тази полегатость сѫ селата Градецъ, Липецъ и Блатецъ. Освѣнъ полегатостьта, на тѣзи 3 села е распрѣдѣлена и долината на Осойница въ долната си часть. Тамъ тѣ сѣѫтъ много оризъ и царевица, а отъ ливадитѣ изваждатъ потрѣбното за добитъка сѣно.

Градецъ се намира $^1/_2$ часъ надъ Виница и е разположено въ дола на рѣката задъ единъ хълмъ при самитѣ поли на Плачковица. Селото има 150 кѫщи юруци. Дърводѣлството е силно развито, а земледѣлието — срѣдно. Спахилъкътъ му се купува за 900 лири. Въ него излиза тютюнъ и гроздье „*градецъ*“, най-хубавото гроздье въ Кочанско.

Липецъ $^1/_2$ часъ на и. отъ Градецъ и Блатецъ. Това село си е добило името отъ липовитѣ кории, които се срѣщатъ въ планината надъ него. То има 100 кѫщи, наполовина български, наполовина турски (юручки).

Блатецъ е расположено при гърлото на Блатешница, 4 часа на ю.-и. отъ Кочани. Отъ Блатецъ до Момина-чешма на билото на Плачковица има $2\frac{1}{2}$ часа. Въ селото има много извори и вода въ изобилие. Прѣдполатъ, че поради многоводието си то се нарекло Блатецъ. Рѣката протича прѣзъ селото по единъ дълбокъ и каменистъ долъ. Долината ѝ въ селото и надъ него прѣдставява твърдѣ весела и шумна картина отъ хубоститѣ на мѣстото и отъ бучението на динкитѣ, воденицитѣ и валявицитѣ.

Селото е отдалечено отъ оризницитѣ и планината надъ него е гориста, пъкъ и вжтрѣ въ селото има много градини и дървеса. За туй климатътъ му е единъ отъ най-здравитѣ въ Кочанско. Блатецъ е първо по-голѣмо село не само въ Кочанско, нъ и въ цѣло Скопско. Понеже кжщитѣ му иматъ дворове и градини, то захваща широко пространство, безъ да е растурено; то държи 1 часъ на длъжъ и $\frac{1}{4}$ на ширъ.

То има 740 кжщи, отъ които само 146 сж български. Турцитѣ иматъ 3 джамии и 3 мектеба (училища), а българитѣ — една цръква и 1 училище. Въ Блатецъ има и малка чаршия. Блатешкитѣ турци минаватъ за най-проклѣти въ цѣлата кааза, за туй българитѣ сж много притѣснени. Житѣлитѣ му се занимаватъ съ скотовъдство, земледѣлие и дърводѣлство. Отъ земледѣлскитѣ произведения първо мѣсто държи тютюнътъ. Това село прѣди реджието (монопола) е изваждало тютюнъ отъ първо качество до 2,000 товара годишно, а сега едвамъ изважда до 150 товара. Блатешкиятъ оризъ е вторъ по качество подиръ оризарския, защото оризницитѣ на това село сж по-сухи, та оризътъ се напича по-добрѣ. Блатчани развъждатъ много кози, овци и малко едъръ добитъкъ. До Спасовъ-день едритѣ скотовъдци пасжтъ стадата си долу въ полето, а нѣколко дена прѣди Спасовъ-день ги откарватъ на бачила въ планината. Блатчани изработватъ дъски, лопати, софри, сандъци и др. т. дървени издѣлия. По Блатешница има много воденици, на които си мѣлжтъ брашно всичкитѣ села по Голакъ пл. и много отъ полскитѣ села. Тѣ сж притежание на турцитѣ, за които съставяватъ голѣмъ изворъ на богатство. Спахилъкътъ на селото е 850 лири и 250 товара оризъ. Само фурдафатътъ хваща до 500 лири, а останжлитѣ 350 сж само за жито. Бегликътъ му е 30,000 гр., много сравнително съ селото. Общиятъ данъкъ на селото вънъ отъ туй е 42,000 гр. златни.

Блатецъ е старо село. По думитѣ на Блатчани то било по-старо и отъ гр. Кочани. Нѣкога тукъ било сѣдалището. на каймакамина или мюдюрина, въ доказателство на което привеждатъ названието Кючукъ-Стамболъ, съ което име по нѣкога го наричатъ турцитѣ.

Понеже то е на край каазата и отъ него мжчно могла да се управява тя, управлението минжло въ Кочани, като въ по-централно мѣсто.

Нѣкога селото Блатецъ било въ единъ долъ малко по-долу отъ сегашното му мѣсто. Когато селото състояло отъ нѣколко фиса, тѣ се раскарали; едни отъ тѣхъ избѣгали и се заселили по-горѣ, а други си останжли на мѣстото. Първитѣ се умножили и уголѣмили селото, а вторитѣ се истрѣбили. На старото му мѣсто сега имало малко развалини и цръквата „*Св. Спасъ*“, която е заровена въ земята. Мѣстнитѣ вѣрватъ, че при дохажданието на Турцитѣ тя сама е потънжла въ земята, за да не ж обърнжтъ на джамия. Близо до това мѣсто и подъ селото е старата цръква „*Св. Недѣля*“, която се знае само по прѣдание, защото тя е съвършено заровена въ земята. Въ Блатецъ вѣрватъ, че при дохажданието на Турцитѣ женитѣ отъ Блатецъ сами заровили въ земята тази цръква, за да ж запазжтъ отъ Турцитѣ. Прѣди нѣколко години правителството отъ Кочани, като се научило за това прѣдание за цръквата у Блатчани, заповѣдало да копажтъ на това мѣсто за да изровжтъ цръквата, нъ като не намѣрили нищо, оставили работата. Селянитѣ мислжтъ, че не погодили мѣстото, дѣто тя била закопана. Вслѣдствие на туй говорило се да правжтъ втора раскопка, нъ този кроежъ останжлъ неиспълненъ. Най-подиръ на истокъ отъ селото има трета стара цръква „*Св. Духъ*“.

Подъ селото на лѣво отъ Блатешница има 3 могило — образни тумби, за които въ Блатецъ мислжтъ да сж гробници на нѣкои забѣлѣжителни лица.

Пакъ отъ тази страна на рѣката мислжтъ да е имало 2 села *Радовица* и *Меомия*. Мѣстното население мисли, че отъ тѣхъ сж останжли Разложското село Мехомия и Кочанското Раковица. Да е имало подобни села, възможно е, па има и смисъль, защото мѣстото е богато, а селата сж малки сега; нъ отъ тѣхъ да сж произлѣзли селата Мехомия и Раковица се вижда неправдо-подобно. Навѣрно, това прѣдание произлѣзло отъ сходството на имената.

За Св. Константинъ и Елена има прѣдания на много мѣста по насъ. „Костадинчетата“ т. е. паритѣ, които носѫтъ изображението на Константинъ и Елена, сѫ на голѣма почитъ у насъ, първо, че тѣ „мнóгу се бàраàтъ“ и че „Вренцитѣ дàваàтъ мнóгу пàри“, второ и главно, че тѣ се броѫтъ като свещенни и цѣлебни. Мѫжьетѣ ги носѫтъ или въ кесинтѣ си, или завързани за врѣвьта, съ която връзватъ кесинтѣ си, а женитѣ ги турятъ на капчетата на дѣцата си за здравье. Въ Кочанско за Св. Константинъ и Елена има по-много прѣдания отъ всѣкждѣ другадѣ. Ето нѣкои отъ тѣхъ.

На ю.-ист. отъ Блатецъ надъ самата рѣка и по политѣ на Плачковица се издига единъ пирамидаленъ отдѣлно-стоящъ хълмъ високъ до 1 часъ. На върха му има остатъци отъ бивши сгради, поради което го викатъ „*градище*“. Въ Блатецъ вѣрватъ, че тукъ е било сѣдалището на царь Константина.

Близо до градището въ единъ долъ се виждала часть отъ една желѣзна бъчва. Мислѫтъ, че тя е пълна съ пари. нъ не смѣѫтъ да ѫ откопаѫтъ, като се боѫтъ отъ Св. Константинъ и Елена. По потокътъ, който слиза отъ тамъ, намиратъ много „костандинчета“. Бъчвата и костадинчетата ги смѣтатъ като доказателства на горното прѣдположение.

Въ Щипско и Кочанско мислѫтъ, че Св. Константинъ и Елена сѫ се подвизавали дълго врѣме въ Плачковица пл. Прѣзъ лѣтото тѣ живѣли по горитѣ, дѣто се хранѣли съ трѣви и корени, а прѣзъ зимата се криели въ дупки изровени въ земята и се хранѣли съ корени и сухи плодове, които натрупвали тамъ прѣзъ лѣтото за зимовище.

Други пъкъ въ Кочанско вѣрватъ, че въ Осогово, именно на Царевъ-върхъ, е била столнината на царь Константина. На тепето на върхътъ около единъ кладенецъ направенъ отъ него сѫ живѣли придворнитѣ голѣмци на царя, а подолу отъ тепето пасѣли царскитѣ стада и конье. Когато царьтъ нѣкога ходилъ за Кюстендилъ, спрѣлъ се на тепето и въ негова честь върхътъ се е нарекълъ Царевъ. (Това прѣдание по съдържанието си е сѫщото, каквото и у Турцитѣ за пѫтуването на Султанъ Мехмедъ, въ честь на който върхътъ се нарекълъ Султанъ-тепе. Както името Царевосело е замѣстило турското Султанъ—кйой, тъй и тукъ името Султанъ-тепе замѣнили съ името Царевъ-върхъ).

Въ околноститѣ на с. Бѣли има 3 голѣми варовити камъни, наречени „*побиени кàменье*“. На тѣхъ сѫ исписани кръстове, има и стари писма, които не могѫтъ да се проче-

тѫтъ. Единиятъ е $^1/_4$ часъ на западъ отъ селото. Първиятъ е на Св. Илия, вториятъ на Св. Константинъ, а третиятъ на Св. Елена. Происхождението имъ въ Бѣли тълкуватъ така. Веднѫжъ Св. Илия, Св. Константинъ и Св. Елена се надхвърляли камень отъ върха на Плачковица. Св. Илия хвърлилъ камъкътъ най-слабо, за туй камъкътъ му останѫлъ близо до селото; Св. Константинъ по̀-силно, и камъкътъ му отишълъ по̀-далечъ отъ селото, а Св. Елена хвърлила камъкътъ най-силно.

Лѫкй е планинско село расположено въ Плачковица пл. надъ р. Бърбощица, на прѣдѣла съ Малешъ и 2 ч. на ю-ист. отъ Блатецъ. То е българско село. Жителитѣ му се занимаватъ съ скотовъдство и дърводѣлство. Въ селото има до 12,000 глави дрѣбенъ добитъкъ и много едъръ, особено волове. Изваждатъ още много ръжь и дървенъ материалъ за градиво, който продаватъ на пазаритѣ въ Виница, Кочани и Щипъ.

Отъ това село на истокъ се испуска Голакъ. По него отъ Кочанска страна сѫ слѣднитѣ по-главни села:

*Чифлик*ъ въ онова мѣсто на долината на Осойница, дѣто тя се стѣснява.

Пекляни се намира на $^1/_2$ ч. на и. — с.-ист. отъ Блатецъ прѣку Осойница. Изважда добро жито. Недалечъ отъ него е с. *Тѫрсино*.

Драгобращи е голѣмо село (120 кѫщи) растурено на едно пространство отъ 3 часа по Голакъ пл. въ сѣверния му край. То се дѣли на махалитѣ: *Криво-ралица*, *Балтаци*, *Чукарлии*, *Терзийска*, *Бобийтѣ*, *Капетанци*. Кѫщитѣ му и тѣ сѫ доста надалечъ една отъ друга; около всѣкоя отъ тѣхъ сѫ нивитѣ и пасбищата на стопанитѣ. Главното занятие на жителитѣ е скотовъдството; тѣ развъждатъ свинье, овци и говеда. Много ходѫтъ на въвъ, най-много въ България, като кираджии съ своя стока, която разнасятъ за продань. Отъ Блатецъ се вижда цѣлото село какъ е растурено по тепето на Голакъ. *Бигла* е расположено по една гладка полегатость на най-високия върхъ на Голакъ. И то е растурено като Драгобращи. Има 80 бъл. кѫщи.

Малешъ или Малешево.

Малешево е планинска мѣстность, която се простира по сѣвернитѣ поли на Огражденъ, по началого на Плачковица, по источния склонъ на малешевската пл., по пѫтя на Паякъ и по источния склонъ на южната половина на началото на

Голакъ. Прѣзъ срѣдата му отъ ю-ист. къмъ с-зап. го прѣсича р. Брѣгалница, по долината на която е тѣсното малешевско „поле“ $3^1/_4$ ч. дълго. Склоноветѣ на Огражденъ и Плачковица сж чисто гориста страна, — тѣ сж собствено Малешево, а останжлитѣ височини сж повечето непривлѣкателни на гледъ и бѣдни отъ растителность.

Заградено отъ всѣкждѣ съ планини, то е уединено, непристжпно и неизвѣстно мѣсто. Малешево е отъ онѣзи планински мѣстности, които се ползували съ извѣстна самостоятелность. По происхождение малешевци сж чисти шопи. Въ собственитѣ владѣния на Евр. Турция тѣ единички сж додържали старитѣ покривки на главата, шапкитѣ. Тѣ сж едри и здрави по тѣлосложение, а по развитие стожтъ на низка степень. Инатьтъ, взаимната вражда и умраза, която често ги завлича въ съсипателни распри, давии и даже въ прѣдателства, е отличителната черта въ характера имъ. По нъравствения си отпадъкъ малешевкитѣ конкурират съ мариовкитѣ, на които отстжпватъ по хубость и деликатность.

Главният поминъкъ на малешевци е скотовъдството. Овцевъдството и козевъдството стожтъ на първо мѣсто, а послѣ иде развъжданието на едъръ добитъкъ и на свинье. Мѣстото е сгодно за развито и плодотворно скотовъдство, нъ населението е бѣдно, та не може да извлича възможнитѣ ползи отъ природнитѣ богатства. За-да поддържжтъ това занятие, малешевци взимать подъ лихва пари отъ струмишки и петрички търговци: за 1 лира, която взимать на есень, тѣ се задължаватъ да даджтъ въ натура 3 овци заедно съ агънцата. Или пъкъ на есень пазарьтъ съ покупателя иманьето, който имъ дава пари въ прѣдплата и въ възнаграждение на това той взема иманьето за твърдѣ долна цѣна — обикновенно овцитѣ заедно съ агънцата се купуватъ за 60 — 70 гр. чифтътъ, а козитѣ за 55 — 65 гр. Освѣнъ туй търговцитѣ иматъ правото да имъ се пасе и отглежда безплатно купеното имание нѣколко мѣсеца слѣдъ като го събержтъ. Дрѣбният добитъкъ го събиратъ обикновено въ м. априли, а едриятъ въ м. септември. При всичко туй скотовъдството е главният поминъкъ на населението, добитъцитѣ съставяватъ главното имъ богатство. Най-доброто и най-много имание изваждатъ селата Владимирово, Рудиново, Ратово и Берово.

Много малешевци продаватъ иманьето на живо — живата стока е главното износно произведение на Малешево. Стоката имъ купуватъ арнаутскитѣ пастири на пролѣть, когато

се връщатъ отъ солунско и сѣрско и струмишки търговци, които ѭ носѫтъ повече въ Царигридъ. Освѣнъ туй на Виничкия пазарь тѣ изваждатъ и нѣкои скотовъдски произведения, като масло, сиренье и др.

Второ мѣсто държи земледѣлието. По самата долина на Брѣгалница тѣ сѣѫтъ много царевица, а въ по-исцѣднитѣ мѣста — ръжь и малко ечмикъ и овезъ. Ръжьта, царевицата и ечмикътъ сѫ почти единственитѣ земледѣлски прозведения на Малешево. Освѣнъ това по долината на Брѣгалница има много ливади, отъ които излиза доста сѣно за прѣхрана на добитъка прѣзъ зимата. Прѣди 15 — 16 години направили се опити да се въведе обработването на макътъ, нъ понеже приходитѣ отъ него слабо възнаграждавать трудоветѣ и разноскитѣ, малешевци сега слабо го сѣѫтъ. Есеннитѣ сѣидби сѣѫтъ въ м. октомври, лѣтнитѣ въ края на м. април, а жетвата свръшва кждѣ срѣдата на м. августъ. Земледѣлието не удовлетворява мѣстнитѣ нужди на населението, и Малешево всѣкога има нужда отъ жито отъ вънъ. Спахилъкътъ на цѣло Малешево се продава за 2,000 лири, когато само на Оризари спахилъкътъ е 3,000 лири. Овощарството и градинарството сѫществуватъ, нъ въ твърдѣ ограничени размѣри.

Дърводѣлство въ собствената смисъль на тази дума не сѫществува, нъ планинитѣ даватъ добъръ приходъ на нѣкои Малешевски села. Отъ Малешево излиза доста суровъ дървенъ материалъ и дърва за градиво, които се продаватъ най-много на Виничкия пазарь.

Въ Малешево сѫществува и извѣстна ржкодѣлна промишленость. Малешевкитѣ изработватъ много и доста добъръ тънъкъ църнъ шаякъ, който се носи за продань най-много въ Щипъ и Кочани и се ползува съ извѣстность между всичкитѣ мѣстни шаяци. Валятъ този шаякъ на валявицитѣ въ Малешево и го продаватъ готовъ.

Види се, всичкитѣ тѣзи извори на богатство не даватъ достатъчни срѣдства за поминъкъ, та малешевци ходѫтъ и вънъ отъ страната си по работа. Лѣтно врѣме съ стотини малешевки подъ прѣдводителството на своитѣ „драгомани“ ходѫтъ по жетва и вършитба по чифлицитѣ въ Овче — поле. Като здрави и яки планинки, малешевки при всичко че работѫтъ прѣсилено и се хранѫтъ слабо, цѣлъ день съ пѣснитѣ заглушавтъ полето, а вечерь по цѣли нощи съ пѣснитѣ и хората си веселѫтъ очитѣ на чорбаджиитѣ на чифлицитѣ прѣзъ цѣлата жетва и вършитба.

Много малешевци ходѫтъ на чужбина като дюлгери. Дюлгерството е общъ занаятъ въ всичкитѣ Малешевски села. Отъ рано още тѣ приучватъ дѣцата си на този занаятъ: щомъ дойде дѣтето на 12 годишна възрасть, то ходи на чужбина да учи майсторлъкъ при татка си или като калфа при нѣкой другъ майсторъ. Прѣзъ първитѣ 3 години на дѣцата плащатъ по $2^1/_2$ гр. надница, на 4-та му увеличаватъ малко заплатата, а послѣ, когато влѣзе като членъ въ четата, плащатъ му 6 — 7 гроша. Малешевци отиватъ за работа въ Джумайско, Кочанско и Петришко, дѣто минаватъ като добри майстори. Тѣ ходѫтъ по тѣзи мѣста на дружини или „чети,“ подъ прѣдводителството на единъ „уста-башия.“ Уста-башията е длъженъ да търси работа за цѣлата дружина, да държи смѣтка на работницитѣ, а въ случай на нужда да имъ помага съ пари. Тѣ испълняватъ и длъжностьта на инжинери: тѣ наематъ и назаруватъ кѫщата, даватъ планътъ и ржководѫтъ работата. Всѣка зарань уста-башията распрѣдѣля майсторитѣ по кѫщитѣ, които е наелъ и послѣ ги обикаля да опрѣдѣли всѣкому работата и да ги надзирява. Въ възнаграждение на това взема по-голѣма надница: ако направата на кѫщата е взета топтанъ, на работницитѣ се дава опрѣдѣлената заплата въ случай на загуба; а ако има печалба, уста-башията взема надница 15 — 20 гроша; и отъ печалбата взема повече отколкото работницитѣ. Ако направата на кѫщата е съ аргати, уста-башията ще опрѣдѣли надницата на работницитѣ, а за себе си ще вземе особена надница отъ господаря и извѣстно право отъ надницата на всѣкой майсторъ. Андилъкътъ, които по право взема отъ господаря върху материалитѣ, които купува за кѫщата, е тъй сѫщо негово право. Най-подиръ той печели и съ туй, че има въ дружината свои условени съ малка годишна заплата калфи, за които взема отъ дружината дѣлъ равенъ съ другитѣ членове.

Повечето отъ селата на Малешево сѫ мушнѫти въ долинитѣ на спусковетѣ на Огражденъ и Плачковица и по своето мѣстоположение иматъ характеръ на планински села. Само малко отъ тѣхъ сѫ въ полето. Планинскитѣ села сѫ по голѣми, по-богати и по-добрѣ устроени, а полскитѣ сѫ по-долни отъ планинскитѣ, както е по всѣкѫдѣ въ полетата. Въ Малешево има добри майстори, мѣстото е богато съ дървенъ материалъ, за туй кѫщитѣ въ тѣзи села сравнително сѫ добрѣ направени. Повечето отъ тѣхъ сѫ покрити съ керамиди, двуетажни кѫщи се срѣщатъ почти въ всичкитѣ Малешевски

села. Малешево има слѣднитѣ 15 села: *Пе́хчево*, Негре́во, Стамеръ, Спиково, Чифликъ, Смоимирово, Умлена, Робово, Мачово, Будинарци, Митрашинци, Берово, Ратово, Русиново и Владимирово. Тѣзи 15 села образуватъ часть отъ Пехчевската кааза съ главно село Пехчево. До прѣди нѣколко години Малешево бѣше духовно подъ Струмишкия гръцки владика, който всячески се е мжчилъ да въведе въ цръквитѣ и училищата гръцкиятъ езикъ, нъ не е успѣлъ. Напослѣдъкъ повечето отъ тѣхъ се отказахж отъ вѣдомството на Патриаршията.

1) *Пехчево* е расположено въ една впадина при политѣ на Кадийца пл. По външния изгледъ то се показва като градче, нъ по вжтрѣшния не прѣвишава по нищо обикновенитѣ села. Прѣзъ селото протича р. *Кадънка*, която извира изъ Кадийца пл. и се влива направо въ Брѣгалница. Отъ неж селото се дѣли на 2 части — сѣверна и южна. Подъ селото по долината на рѣката има много градини (най-много посадени съ сливи) и ливади, които даватъ добро сѣно.

Пехчево брои 500 кжщи, отъ които 100 сж български, а останжлитѣ турски. Главниятъ си номинъкъ населението намира въ скотовъдството; на хубавитѣ пасбища въ синора на селото си Пехчевци отглеждатъ много кози и овци. Земледѣлието е на низка степень — сѣжтъ само ръжь и ечмикъ, които не удовлетворяватъ мѣстнитѣ нужди.

Въ Пехчево има и малка чаршия. Отъ занаятитѣ най-развити сж грънчарството и куюмджилъкътъ. Първото е въ ржцѣтѣ на турцитѣ — тѣ изработватъ отъ глина много домашни сждове, които продаватъ въ Ниянецъ, Г. — Джумая, Петричъ и даже въ Струмица; а второто е въ ржцѣтѣ на българитѣ — тѣ изработватъ хубави селско-труфилни дрѣболии, като игли, обеци, пафти, тепелници, синджири, копчета и др. т., повечето отъ които се распродаватъ въ околнитѣ села.

2) *Чифликъ* се намира 20 мин. на западъ отъ Пехчево и е расположено по двата брѣга на Пехчевската рѣка Кадънка. Почти прѣдъ всичкитѣ кжщи има градини, които ги посѣватъ най-много съ зеленчуци. Бобищата се намиратъ на югъ отъ селото. Градинитѣ и бобищата си селянитѣ ваджтъ отъ водата на Кадънка. Има кжщи по-хубави отъ Пехчевскитѣ. Селянкитѣ изработватъ шаяци, пояси и платна, които продаватъ най-много на Пехчевчани. Чифличани се занимаватъ съ земледѣлие; сѣжтъ суружица (смѣсь отъ ръжь и

пшеница), ръжь, ечмикъ и овезъ. Чифликъ е най-земледѣлското село въ цѣло Малешево. Освѣнъ туй Чифличани се занимаватъ съ скотовъдство и дюлгерство. На сѣв. отъ селото сж плѣвнитѣ и до тѣхъ кошаритѣ за едъръ добитъкъ. Еднитѣ и другитѣ сж здрави каменни здания, покрити съ керамиди и заградени съ авлия.

3) *Умлена*, което се намира $^1/_4$ ч. на сѣв. отъ прѣдното, има 90 к. български. Прѣзъ него тече малъкъ потокъ, който се влива въ Брѣгалница отъ дѣсно; течението му е дълго единъ часъ. Главното занятие на селянитѣ съставяватъ скотовъдството и пчеловъдството, което тукъ е много развито; всѣкоя умленска кжща има по 20 — 30 улища, за които се грижи домакинката. Умленци сѣкжтъ много дърва отъ планина Срѣдна, която се издига надъ селото съ върха си Чуй-пѣтелъ и която е покрита съ гора шумалакъ. Отъ храсталакьтъ събиратъ шума, съ която хранжтъ козитѣ прѣзъ зимата, а отъ горитѣ свалятъ дървения материалъ. Тѣ правжтъ много-добри лопати, държалета, лъжици, вили, кжщни корита и други сждове, които продаватъ повече въ Пехчево. Земледѣлието е слабо развито. Нивята имъ сж по ржбоветѣ на Срѣдна и сж слабо производителни. По Брѣгалница на зап. отъ селото сж ливадитѣ имъ, отъ които изваждатъ много сѣно, а по долината на потокътъ сѣжтъ ленъ, отъ който женитѣ изработватъ добри платна.

4) *Смоймирово* се намира $^1/_2$ часъ на зап. отъ прѣдното и има 160 кжщи. То е расположено въ една впадина при политѣ на планината. Отъ истокъ и сѣверъ то е заградено съ голи височини, а на зап. отъ него по р. Брѣгалница се открива смоимировското поле, дѣто имъ сж нивитѣ и ливадитѣ.

5) *Негрево* съ 50 български кжщи се намира $^1/_2$ ч. на сѣв. отъ Пехчево при политѣ на Кадийца планина. То е расположено въ мѣсто заградено, което слънчевитѣ лжчи не огрѣватъ, откждѣто и е получило названието си. Прѣзъ селото протича едноимененъ малъкъ потокъ, който извира изъ Кадийца пл. и слѣдъ едно течение отъ $1^1/_2$ часъ се влива въ Спряжева р. Подъ селото тя тече въ една котловина, въ която се намиратъ градинитѣ и бобищата на Негревци. Главнитѣ занятия на жителитѣ сж земледѣлието и скотовъдството. Нивята имъ сж повече въ поленцето, което е на западъ отъ селото.

6) *Спиково* съ 25 български кжщи се намира 10 минути на ист. отъ Пехчево. На сѣв. отъ него се издига

Чардаджикъ пл. съ най-високия си върхъ Чингель — калеси. Спиковци се занимаватъ съ земледѣлие и скотовъдство. Само нѣкои отъ тѣхъ ходятъ на чужбина като дюлгери.

7) *Робово* съ 90 бълг. кжщи се намира $^1/_2$ ч. на сѣверъ отъ Смоимирово и е расположено при политѣ на Пасякъ пл. Робовци си поминуватъ съ земледѣлие и скотовъдство, пъ и давата тѣзи поминъка сж на долна степень на развитие, защото нивитѣ и пасбищата имъ не сж добри. По тази причина почти всичкитѣ робовци сж принудени да отиватъ на чужбина.

8) *Мачово* е расположено по двата брѣга на р. Брѣгалница $^3/_4$ ч. на с. — з. отъ прѣдното. Отъ рѣката то се дѣли на 2 части — Горно и Долно Мачово, които сж съединени по между си съ три-арковъ мостъ. Отъ Мачово до пролома между Голакъ и Пасякъ пл. долината на Брѣгалница прѣдставява едно поле дълго 2 часа и широко $^1/_2$ часъ. Полето е въ синоритѣ на селата Мачово, Будинарци и Митрашинци. Това е едничко по-плодородно мѣсто въ Малешевско, то е тъй нареченото „поле“. По него сѣятъ най-много ръжь, ечмикъ, просо, малко пшеница и др. т. Въ него Брѣгалница е раздѣлена на много бразди, съ които вадятъ ливадитѣ и царевицитѣ. Мачово има 50 бълг. кжщи; жителитѣ му си поминуватъ повече се земледѣлие.

9) *Митрашинци* съ 40 бълг. кжщи е расположено на лѣвия брѣгъ на Брѣгалница $^1/_2$ часъ на сѣв. отъ горното. Жителитѣ му си поминуватъ съ земледѣлие и скотовъдство.

10) *Бурдинарци* съ 80 бълг. кжщи е расположено на дѣсния брѣгъ на Брѣгалница $^1/_2$ часъ на ю. — ист. отъ Митрашинци. Жителитѣ му си поминуватъ повече съ земледѣлие и скотовъдство, а нѣкои ходятъ и на чужбина като дюлгери.

Въ послѣднитѣ 3 села се е запазило прѣдание, че тѣхнитѣ прадѣди сж живѣли въ кжщички направени надъ рѣката, за да се запазватъ отъ дивитѣ звѣрове, които изобилували въ околноститѣ. Кжщичкитѣ били построявани на колове въ водата и отъ тѣхъ до сушата имало подвижни мостчета, които нощно врѣме дигали, а прѣзъ деня ги поставяли. Хранили се повече съ риба, която ловили съсъ „саци“.

11) *Смилянци* е расположено въ една дълбочина на Асанлия пл. То има 150 бълг. кжщи.

12) *Владимирово* расположено на с. — източнитѣ поли на Бозелджа пл. и $^1/_2$ ч. на лѣво отъ Брѣгалница. То има

250 бълг. кѫщи. Жителитѣ му сѫ доста будни и състоятелни. По развитието на жителитѣ, заедно съ туй въ църковно — училищно отношение Владимировчани стоѫтъ на първо мѣсто между всичкитѣ малешевци. Главнитѣ имъ занятия сѫ земледѣлие и скотовъдство.

13) *Русиново* е расположено при источнитѣ поли на Петлецъ пл $1^1/_2$ часъ на югъ отъ прѣдното. То има 180 бълг. кѫщи съ църква и училище. Главнитѣ занятия на жителитѣ сѫ земледѣлие и скотовъдство, нъ много отъ Русиновчани ходѫтъ на чужбина, дѣто ставатъ майстори.

14) *Берово* е расположено по двата брѣга на Брѣгалница, която до тука се нарича Валявица и надъ която има 4 — арковъ мостъ на пѫтя за Струмица. То има 400 кѫщи, отъ които 100 сѫ турски, а останѫлитѣ български. Главнитѣ занятия на населението сѫ земледѣлие, скотовъдство и дюлгерство. Женитѣ изработватъ добри шаяци, които се носѫтъ въ околнитѣ мѣста.

Беровчани много печелѫтъ отъ валявицитѣ по рѣката надъ селото, на които си валятъ шаяцитѣ хора отъ Кочанско, Джумайско, а прѣди войната и отъ Кюстендилско. Прѣди 20 години въ него е ставалъ пазарь, нъ сега нѣма такъвъ. На югъ отъ селото се издига Яблаица пл.

14) *Ратово* се намира 3 часа на ю. — и. отъ Берово. Прѣзъ селото протича р. Лакита, която извира изъ Клѣпало пл. На югъ отъ селото се издига Кита пл. Ратово има 60 бъл. кѫщи, населението му си поминува съ земледѣлие и скотовъдство.

Пиянецъ или Пиянечко.

Пиянецъ обхваща склонътъ на Осогово на истокъ отъ Голакъ, зап. склонъ на сѣв. край на Малешевската пл. и источнията склонъ на сѣв. половина на Голакъ. То граничи съ Българската граница, Джумайската, Малешево и собствено Кочанско. Съ Кочанско се съединява по клисурата на Брѣгалница между Голакъ и Осогово, — отъ Кочанско щомъ завлѣзнешъ въ клисурата, ти си вече въ Пиянецъ.

Пиянецъ е планинска мѣстность. Земята ѝ е гола, скалиста и непроизводителна. Дървесна растителность се срѣща само тукъ — тамѣ. Покрай Брѣгалница въ клисурата има много овощни дървеса най-вече сливи. Населението е повече българско, а въ нѣкои села има и турци-помаци, прочути по лопевинитѣ си. Главното занятие на населението е скотовъдството

Пиянецъ е мюдюрлъкъ, състоящъ отъ 12 села: 1) Царево село (сѣдалище на мюдурлъка и главно село въ мѣстностьта), 2). Турско Габрово, 3) Клисура, 4). Лѣшница, 5). Дзвегоръ срѣщу Царево-село прѣку рѣката $^1/_2$ часъ по-горѣ отъ неѫ и на $^1/_2$ ч. разстояние отъ с. Градъ, 6). Градъ $^1/_2$ ч. надъ Брѣгалница отъ дѣсно и на 2 ч. отъ Тработивище, 7). Вирче, 8.) Тработивище на $^1/_2$ ч. отъ Истевникъ, 9). Истевникъ на 1 ч. отъ Разловци, 10). Панчарево, 11). Цървникъ и 12.) Разловци край Брѣгалница на $^3/_4$ ч. отъ Мачово.

Царево-село се намира $7^1/_2$ часа на и. отъ Кочани на джадето отъ Кочани за Пехчево. Расположено е по политѣ на Голакъ пл. на лѣвия брѣгъ на Брѣгалница въ мѣсто, кѫдѣто тя взема источно направление и влиза въ тѣсninата. Послѣдната, като почва $^1/_2$ часъ надъ селото, се продължава около 5 часа до Истибаня, дѣто е отворътъ ѝ въ Кочанското поле. На зап. отъ селото величествено се издига Голакъ пл. Обраснѫлиятъ съ боръ, буки и джбове источенъ склонъ на Голакъ придава голѣма величественость на клисурата, а малкитѣ джбье, габери и повити, които покриватъ сѣвернятъ му склонъ придаватъ му веселъ изгледъ. Изобщо мѣстата около Царево-село сѫ доста весели и величествени. Подъ него се простира „полето“ на Брѣгалница, което е твърдѣ богато съ растителность. То служи като житница на Пиянечко. Дѣсниятъ брѣгъ на рѣката е покритъ съ бахчи отъ овощни дървеса най-много сливи. Сливитѣ ги пекѫтъ въ особени пещи, при бахчитѣ и ги продаватъ въ Кочани, Щипъ, Струмица, Г. — Джумая, Мелникъ и Велесъ. Въ полето се раждатъ доста житни произведения. Царевицата, която се сѣе тукъ, е отъ особена порода; тя дава само единъ кочанъ на върхътъ.

При политѣ на Голакъ на $^1/_4$ часъ отъ Царево-село се намиратъ развалини отъ една стара кула, която населението нарича „Маркова-кула“. Стѣнитѣ ѝ до половина стоѫтъ здрави. Широчината ѝ е 9 метра. Мѣстото около неѫ е разработено. Тукъ намиратъ много стари римски пари. Прѣданието не говори нищо за тази кула, нъ по всѣка вѣроятность тя е остатъкъ отъ старитѣ римски стражарници. Подобна кула има и въ с. Тработивище.

Царево-село има 300 кѫщи, отъ които 220 сѫ турски и 80 български. Въ селото има една цръква и 1 джамия. Главнитѣ занятия на Царево-селци сѫ земледѣлието и скотовъдството. Въ никое Пиянечко село селянитѣ не сѫ тъй работни

като Царево-селци. Всѣкой турчинъ и българинъ оре нивата си по 3 — 4 пѫти, че тогава ѫ посѣва; съ това си трудолюбие тѣ сѫ разработили земята, както по долината, тъй и по околнитѣ стръмнини, която възнаграждава трудоветѣ имъ многократно.

Въ източния край селото има нѣколко дукяни, които съставяватъ чаршията му. Въ Царево-село става пазарь въ сѫбота. Жителитѣ търгуватъ най-много съ мѣстни произведения съ сливи и жито. Прѣди 25 год. сѫ продавали много борина, нъ отъ като излѣзе газътъ тази търговия се прѣкѫснѫ. Царево-село нѣкога се викало *Василево*. Царево нарекли това село по-послѣ въ честь на царя Султанъ — Мехмеда, които дошълъ тукъ и стоялъ въ него 2 мѣсеца.

ГЛАВА VIII.

Щипската кааза.

§ 1 Общъ прѣгледъ. Щипската кааза граничи съ Радовишката, Кочанската, Кратовската, Кумановската, Скопската, Велешката и Тиквешката каази. Вардаръ образува естествената ѝ граница съ Тиквешката и часть отъ Велешката кааза, отсамъ Вардаръ има само нѣколко Тиквешки села. Височинитѣ, които образуватъ границитѣ на Овче-поле отъ западъ и сѣверъ, служѫтъ за граници на Щипската кааза; границата ѝ съ Радовишката кааза върви по плоскостьта, която отдѣля Радовишко отъ Щипско поле и по една малка часть на Брѣгалнишката долина. Най-голѣмата ѝ дължина отъ з. — сѣв. — зап. къмъ и.—ю.—ист. достига до 12 часа, най-голѣмата широчина отъ сѣверъ къмъ югъ около 10 часа, а обиколката на цѣлата кааза — около 40 часа. За граница на тѣзи 2 каази може да служи една линия теглена по западна посока отъ западния край на Плачковица. Въ тѣзи граници Щипската кааза прѣдставява твърдѣ неправилна форма. При опрѣдѣляването на Щипската кааза като административна единица се забѣлѣзва сѫщата неправилность, каквато видѣхме въ много други мѣста изъ Скопско. Въ състава ѝ влизатъ много села, които нѣматъ никакво сношение съ централния ѝ градъ Щипъ. По вида и повръхнината си Щипската кааза може да се раздѣли на двѣ главни части: хъл-

миста и полска. Пространството между Щипската Брѣгалнишка долина и Радовишкото поле, мѣстото между Брѣгалница, Вардаръ и Богословската рѣка и височинитѣ по краищата на Овче-поле образуватъ хълмистата часть на каазата; а Овче-поле и Брѣгалнишката долина отъ Кочанското поле на долу съставятъ полската ѝ часть. Южнията склонъ на западния край на Плачковица пл. е единственото планинско мѣсто въ тази каза.

Почвата въ разнитѣ мѣста на каазата е доста разнообразна, както по съставъ, така и по производителность, а заедно съ туй и плодородието не е еднакво на всѣкждѣ. Хълмистата мѣстность въ жгъла между Брѣгалница и Вардаръ има червено-глинеста и слабо-производителна почва. Безводието, което съставява отличителна черта на туй мѣсто, прави го още по-непроизводително. При всичко туй земледѣлието е главното занятие и главнятъ источникъ за поминъка на населението. Селата тукъ сж доста редки, за туй земята при всичката си непроизводителность удовлетворява мѣстнитѣ нужди на населението. Глинестата почва на изложенитѣ на припекъ хълмове помага на лозата да вирѣе доста добрѣ; за туй лозарството є единъ отъ най-главнитѣ източници за богатство на населението въ този край. Има много мѣста не разработени, покрити съ храсталакъ или съ редки дървеса. Тукъ намиратъ храна достатъчно количество стада отъ овци и кози, които удовлетворяватъ мѣстнитѣ нужди на населението отъ скотовъдски произведения. Плоската часть между Радовишкото поле и Брѣгалнишката долина има твърдѣ постна почва и тукъ-тамъ е каменлива. Като е висока около 150 метра надъ съсѣднитѣ полета, тя има постуденъ климатъ: въ неѭ пшеницата слабо вирѣе. По тѣзи причини тя е слабо производителна и малко разработена. Пасбищата по неразработенитѣ мѣста даватъ добра храна на овцитѣ. Скотовъдството тукъ стои по-високо, отколкото въ прѣди-описаната часть на каазата. Щипската часть на тази плоскость е твърдѣ слабо заселена. Тукъ-тамъ по неѭ сж растурени бѣдни селения, повечето отъ които сж чифлици на щипски турци. Нѣкога тукъ е имало гѫсто население. Слѣдъ боя на австрийцитѣ сж турцитѣ при Сеймень-дюзи турцитѣ, които населявали това мѣсто, се отеглили по-нагорѣ при политѣ на Плачковица план. въ сегашния *Юрук-лукъ*. Щипскиятъ склонъ на тази плоскость е прорѣзанъ

съ много паралелни долища и се спуща къмъ Брѣгалнишката долина на тераси-тераси. Политѣ му сѫ значително полегати. По тази полегатость сѫ расположени селата. Склонътъ има повече червено-глинеста почва, а почвата на политѣ е повечето варовита. И едната и другата сѫ слабо-производителни и малко разработени. Селата си поминуватъ главно съ земледѣлие. Нивитѣ имъ сѫ долу въ долината на Брѣгалница. Долината на Брѣгалница е житница и хранителница на каазата. Тя е и най-веселата нейна часть. Много произведения дава Овче-полската часть на каазата; нъ по хубость и по веселость тя стои много по-долу отъ Брѣгалнишката долина. По-подробно описание на тѣзи двѣ полски части на Щипската кааза е дадено въ отдѣлътъ за полетата.

Нъ общо взета Щипската кааза по плодородието си стои по-долу отъ Кочанската и Радовишката съсѣдни ней каази. Щипската кааза произвежда въ доста голѣмо количество и отъ първо качество пшеница (червена осадка), царевица (въ Брѣгалнишката долина) и други житни произведения. Поради различнитѣ свойства на тѣзи двѣ полета, ако берикетътъ въ едната не струва, въ другата ще бѫде добъръ. Долината на Брѣгалница, както всѣко водясто мѣсто, за да даде добъръ берикетъ, не иска дъжделива пролѣть. Дъждоветѣ прѣзъ мартъ особено повръждатъ берикетътъ. Ако прѣзъ мартъ падатъ много дъждове, рѣката е пълноводна и прѣлива прѣку брѣговетѣ, а топящиятъ се снѣгъ прави земята още по-влажна. Ако на туй се притурѫтъ още дъждове, сѣидбитѣ ги покрива такава трѣва, която подавя житото. И самото жито тогава подкарва да расте много силно и дава много слама, нъ не завръзва хлѣбъ. Ако слѣдъ туй хванѫтъ по-силни горещини, житото пламва отъ тѣхъ и изгаря. За туй година съ дъжделива пролѣть не е добра за беридбата на тази долина. Тъкмо противни сѫ условията за берикета въ Овче-поле, за туй въ такива именно години то дава добъръ берикетъ. Тамъ земята е *исцѣдица* и много постна, та снѣговата вода едвамъ дава потрѣбния сокъ на силно-растящитѣ тогава растения. Ако прѣзъ пролѣтьта особено прѣзъ мартъ не вали дъждъ, сѣидбитѣ оставатъ тъй слаби, ставатъ тъй хилави, щото лѣтнитѣ дъждове, колкото и да сѫ силни, не могѫтъ да ги оправѫтъ.

Напрѣдъ се изнасяло на вънъ най-много въ Солунь съ стотини хиляди шиника жито. Второ произведение подиръ

житото е афионътъ. По количеството на афиона Щипската кааза държи първо мѣсто между съсѣднитѣ каази. Въ подобри години афионътъ дава прѣхрана на хиляди сѣмейства. Най-много той се разработва отъ гражданитѣ. Когато се бери афионътъ, Щипската чаршия е полу-затворена, Щипъ е обезлюденъ, защото почти всичкитѣ граждани отъ срѣдна и долна ржка се занимаватъ съ разработване афионътъ. Разработването му не иска голѣмъ капиталъ. Това дава възможность да се ползуватъ съ него всичкитѣ слоеве на обществото. Въ Щипъ се посѣва афионъ за около 30,000 ока; нъ понеже той много лесно се повръжда, максимумътъ на афиона, какъвто е далъ Щипъ, не е прѣвишилъ 20,000 оки.

Въ югозападната часть на каазата, която часть се нарича Сланъ-дагъ и по западния склонъ на прѣди-описаната плоскость между Щипъ и Радовишъ има доста лозя, които даватъ добро гроздье и вино. Лозарството не принася голѣма полза на населението, защото нѣма пазарище, дѣто да се продаватъ гроздьето и виното.

Скотовъдството държи второ мѣсто. Овцевъдството е силно развито въ Овче-поле. Всѣкоя година тамъ дохаждатъ отъ разни мѣста джелепи, които купуватъ овци и ги носятъ въ Цариградъ за продань. Козевъдството съставява главниятъ поминъкъ на селата при политѣ на Плачковица план. Ако се сжди по многото черничеви дървеса въ града и въ нѣкои села, напрѣдъ тукъ силно е било развито бубевъдството. Сега то е съвършено отпаднжло.

Въ климатическо отношение каазата е въ сжщитѣ условия, въ които е и Овче-поле. Понеже е гола, нѣма наблизо гористи планини, слабо се пои съ дъждове. Лѣтото е сухо и горещо. Пѣсъчливата и глинеста почва, като се напече отъ лѣтното слънце, още повече уголѣмява горещината. Зимата е суха и студена. Дъждоветѣ идятъ откъмъ Скопскитѣ планини. Щипското „мокро“ е Скопскиятъ планински възелъ. Въ Овче-поле прѣзъ мартъ често духа сѣверо-източниятъ вѣтъръ, който е много гибеленъ за сѣидбитѣ.

Щипската кааза е населена съ българи и турци. Турцитѣ сж почти всички юруци. Юруцитѣ сж една доста голѣма Мало-Азиатска турска колония. Турцитѣ въ Струмишко, Радовишко, Кочанско, Щипско, въ юго-западната часть на Кумановско и въ юго-западната часть на Кратовско сж сѐ юруци. Въ болшинство тѣ населяватъ политѣ и склоноветѣ

на Конечката и Плавица пл. Сѣверо-западнятъ край на Щипската кааза е населенъ така сѫщо отъ тѣхъ. Пространството по плоскостьта между Щипъ и Радовишъ и ближнятъ склонъ на Плачковица сѫ извѣстни подъ названиего „*Юруклукъ*“. Тукъ има 40 села, отъ които 14 малки сѫ само български, 2 смѣсени, а всичкитѣ други сѫ юручки. Отъ тѣхъ 17 села, расположени по странитѣ на дола, който отдѣля Плачковица отъ по-горѣ поменѫтата плоскость, съставяватъ Щипскиятъ или сѫщинскиятъ Юруклукъ; другитѣ влизатъ въ Радовишкия. Щип. Юруклукъ е мѣстность съвършено неизвѣстна, тамъ християнска нога не е стѫпвала, па неможе и сега да стѫпи. Юруцитѣ му твърдо се държѫтъ за чистото мухамеданство. Сѫщитѣ юруци сѫ фанатици турци въ отношенията си съ християнитѣ. Даже гражданитѣ сѫ за тѣхъ прѣзрѣни „гяури“. У тѣхъ не намиратъ почва никакви турски секти, които напослѣдъкъ почнѫхѫ да се распространяватъ доста силно между турцитѣ отъ други мѣста. У сѫщитѣ юруци типътъ е по-спазенъ, отколкото въ другитѣ юруци. Тѣ сѫ снажни, плѣщести хора, повече брадати съ дебелашко диво изражение на лицето. Облѣклото на женитѣ имъ е като онова на християнкитѣ въ ближнитѣ тѣмъ християнски села. Отъ горѣ носѫтъ „сая“ везана отзадъ, подъ неѫ — кошуля, тъй сѫщо везана отзадъ. Притурка сѫ „малитѣ ганки“ или шалваритѣ, на които пачавицитѣ долу сѫ тѣсни и извезани.

По производителность Юруклукътъ се счита за скудна страна. Хълмоветѣ на тази мѣстность сѫ каменисти съ тънъкъ пластъ отъ варовито-глинеста почва. Лозарството съставява главното имъ занятие. Дърва за гориво и вѫглища за кантарджиитѣ въ Радовишъ и Щипъ носѫтъ само тѣ.

Юруцитѣ сѫ добродушни, гостоприемни и работни хора, нъ въ сѫщото врѣме не пропускатъ случай за грабежъ. Юруклукътъ е страна опасна за пѫтуване. У тѣхъ нѣма арнаутската „беса“, нъ сé пакъ човѣкъ може да се уповава на тѣхната честна дума.

Юруцитѣ по Конечката пл., по сѣвернитѣ поли на Плачковица и по ближнитѣ височини на Овче-поле значително се отличаватъ отъ онѣзи въ сѫщия Юруклукъ. Види се, отъ честитѣ сношения съ околнитѣ християни и съ нашитѣ турци отъ съсѣднитѣ тѣмъ мѣста сѫ се поизмѣнили, станѫли сѫ по-меки въ езика, дрѣхитѣ и живота си.

У юруцитѣ се забѣлѣзва сѫщото топографическо явление, което видѣхме у арнаутитѣ, — и тѣ по-обичатъ да се заселяватъ въ планинскитѣ и при—планинскитѣ мѣста, отколкото въ полскитѣ. Скотовъдството имъ се нърави повече отъ земледѣлието. Азъ не можахъ да добиѫ много фактически данни въ потвърждение на това прѣдположение, а туй твърдиѫ на основание расказитѣ на мѣстнитѣ хора. Тъй напр. послѣднитѣ сѫ твърдо увѣрени, че нѣкога юруцитѣ сѫ населявали богатото Радовишко поле. Бившитѣ християнски планински села почнѫли полека-лека да слизатъ въ полето и, наопаки, юруцитѣ отъ полето отишли на мѣстото имъ. За това населението привежда и факти, които заслужватъ внимание. Знае се напр., че много отъ сегашнитѣ юручки села сѫ били нѣкога християнски и наопаки. Това е добра замѣна на мѣстата наложена отъ практиката! Българинътъ като земледѣлецъ заелъ е полето, а юрукътъ като по-дивъ заелъ планината,—по-добро распрѣдѣление не може и да бѫде!

Българитѣ съставятъ болшинството на населението. Като тръгнешъ отъ Прилѣпъ на истокъ, слѣдъ два часа говорътъ по ударението, по нѣкои отдѣлни думи и по нѣкои названия на вещи почва да се отдалечава отъ Прилѣпския. Клѣпата прѣдставява прѣходно мѣсто по говоръ между Прилѣпъ и Тиквешъ. Тоя прѣходъ върви тъй бързо, че се забѣлѣзва извѣстна разлика въ говора на села твърдѣ близки едно до друго. Щипскиятъ говоръ е единъ отъ крайнитѣ сѣв.-източни говори на срѣдно-македонското поднарѣчие. При Плачковица пл. свръшва източно-македонското поднарѣчие. Близо до него е южниятъ край на мѣстото, дѣто се говори тъй нареченото сѣверо-македонско поднарѣчие, въ което ѫ прѣминува въ *у*, слогътъ ъл—въ у. Така че Щипскиятъ говоръ прѣдставява въ нѣкои отношения прѣходъ между три отъ македонскитѣ поднарѣчия—източно-македонското, сѣверо-македонското и срѣдно-македонското. Въ основата си той принадлежи къмъ срѣдно-македонското поднарѣчие.

Административно Щипската кааза състои отъ собствено Щипска кааза и отъ Св. Николската нахия. Центъръ на цѣлата кааза е гр. Щипъ, а на мюдюрлъка — Св. Николе.

§ II. Градъ Щипъ.

Щипъ е единъ отъ старитѣ градове. Происхождението на названието му и врѣмето на основанието не сѫ извѣстни,

скрити сѫ въ дрѣвностьта. Сѫществува вѣрвание, че нѣкога градътъ е билъ на сегашното мѣсто Ежово, което се намира на $^3/_4$ на сѣв. отъ града по височината, която отдѣля Овче-поле отъ Щипската долина. Споредъ нѣкои писменни документи, неизвѣстно кѫдѣ намѣрени, „Ежовъ — градъ“ или „Суви—градъ“, както го наричали други, прѣнесълъ се билъ на мѣстото на сегашния Щипъ. Новиятъ градъ билъ нарѣченъ първо Старикинъ, послѣ Стобия и найпослѣ Щипъ.

Мѣстоположението на Щипъ е малко оригинално. Баирътъ Хисаръ отъ сѣв.-западъ и Ташли-баиръ (Клисели-баиръ) отъ истокъ и другъ единъ баиръ отъ югъ образуватъ една малка хлътнѫтина, въ дъното на която протича суходолината Отиня, която се влива въ Брѣгалница въ западния край на Щипъ. Градътъ е расположенъ въ дъното на поменѫтата хлътнѫтина и по клоноветѣ на околнитѣ баири амфитеатрално. Въ дъното на хлътнѫтината близо до Отиня е главната махала Варошъ и чаршията, по Ташли-баиръ е горна махала — старата християнска махала, по́-горѣ отъ двѣтѣ страни на Отиня е турската махала, а Хисаръ-маале, която е расположена по склоноветѣ на Хисаръ, е нова махала. Напослѣдъкъ градътъ почнѫ да се разширява и откъмъ сѣверъ, дѣто се е доближилъ до р. Брѣгалница и откъмъ западъ до склоноветѣ на Хисарътъ, дѣто малко му остава да се слѣе съ Ново-село. По Брѣгалница сѫ бахчитѣ и воденицитѣ на Щипъ. Тамъ сѫ и обикновенитѣ расходки на гражданитѣ. Околнитѣ мѣста на Щипъ сѫ голи. По Ташли-баиръ има добри мѣста за расходка. *Ташли-дере* е прѣкрасно мѣсто за расходка, нъ християнитѣ немогѫтъ да ходѫтъ тамъ, защото е откъмъ турската махала. Както всичкитѣ сухо-долини по нашитѣ градове, Отиня сваля отъ околнитѣ голи височини много пръсть, натрупва матката си и при дотичанията си прави голѣми пакости на низкитѣ части на града. Тъй напр. въ 1886 г. тя наводни цѣлата чаршия, по́-голѣмата часть отъ махалата Варошъ и причини голѣми пакости на града.

По вѫтрѣшното си устройство Щипъ е старъ турски градъ; само нѣколко кѫщи въ него сѫ направени по новъ планъ, другитѣ сѫ сѐ по турски вкусъ. Цръквата и училището сѫ направени въ Варошъ махала до р. Отиня въ западната часть на града. Освѣнъ това въ горна махала има едно зда-

ние за дѣвическо училище и единъ параклисъ. И двѣтѣ училища сѫ нови и добри здания. Правителственията домъ е ново здание построено на лѣво отъ Отиня въ турската махала. Подъ него край Отиня сѫ „*беледийскитѣ дюкяне*“, дюкянитѣ на градскиятъ съвѣтъ, дѣто се продаватъ повече манифактурни стоки.

Зимата въ Щипъ обикновено е суха и много студена, защото мѣстото е отворено, а лѣтно врѣме е много горещо главно отъ околнитѣ голини, които силно се наничатъ отъ слънцето.

По мѣстоположението си Щипъ е доста добро стратегическо мѣсто; той е прѣдназначенъ да бѫде главната отбранителна точка по долината на Брѣгалница. Това му значение е още повече уголѣмено, откакъ границата на България се доближи до тази долина. Въ Щипската часть на долината на Брѣгалница може да се влѣзне само прѣзъ 3 мѣста: по пѫтя Кочериново-Джумая-Пиянецъ-Кочани, отъ Вардарската долина по долна Брѣгалница и отъ Овче-поле по Велешко-Щипския пѫть. Отъ върха на Хисара се виждатъ тритѣ тѣзи пѫтища за Щипъ. Турското правителство, види се, е разбрало отчасти това значение на Щипъ, за туй въ врѣме на послѣдния прѣвратъ въ България считаше този градъ за единъ отъ най-важнитѣ 7 пунктове, които избра на пѫтя отъ Сърбия и България. Прѣзъ всичкото врѣме на българското смущение тя считаше Щипъ за главенъ отбранителенъ пунктъ, за туй държеше въ него достатъчно количество войска подъ началството на единъ паша. За да се намѣсти тази войска, съсъ съдѣйствието на мѣстното население построихѫ се бараки по нѣмание казарми. Исключая този случай правителството не е направило тукъ никакви други укрѣпления.

На много мѣста по насъ има височини съ название *хисаръ*. Распитвахъ мнозина за происхождението на това име, нъ положително не можахъ да узнаѫ отъ кѫдѣ то произлиза. Мнозина бѣхѫ на мнѣние, че думата *хисаръ* е Мало-Азиятско-турска и означавала укрѣпление. Ако се сѫди по видътъ и значението на мѣстата, които сѫ извѣстни подъ това название, това тълкуване на думата хисаръ се вижда доста правдо-подобно. Всичкитѣ хисари прѣставяватъ високи хълмове, по които има стари укрѣпления. Тѣ сѫ обикновено близо до градоветѣ. За всичкитѣ почти има прѣдание, че на тѣхъ е имало кале и палати, въ които сѫ живѣли нѣкои

кралье. Високиятъ баиръ, който се издига надъ града отъ запад. му страна, се нар. Хисаръ. Той пълни жгълътъ между Брѣгалница и Отиня, надъ долинитѣ на които стръмно се издига. Съединенъ е само съ западния край на Ташли-баиръ. По склонътъ му надъ Отиня скалитѣ не сж раздробени; нъ другитѣ склонове сж съвършено извръtрѣяни и по повръхнината сж покрити съ дрѣбни камъни. Скалитѣ и склоноветѣ сж повечето слидести. На върха си Хисаръtъ е доста плосъкъ. По юго-източния склонъ на Хисаръtъ има стара цръква. По стѣнитѣ ѝ стоjтъ и сега иконитѣ на нѣкои светци съсъ словѣнски надписи. По западния склонъ откъмъ Ново-село е старата цръква „*Св. Иванъ Кръститель*“. Ако се сждн по единъ надписъ, тази цръква е сградена въ 1236 год. Надъ града по източния клонъ на Хисара е старата цръква „*Св. Четиридесетъ-мученици*“. На нейния храмъ (9 мартъ) и сега тамъ излиза цѣлото градско население на веселие. Срѣщу Хисаръtъ на Кумлука въ Ново-селско има цръква „Св. Спасъ“. Споредъ надписа на една плоча по стѣнитѣ и тя е била освѣтена отъ нѣкой си Янко Мутафчия въ 1373 год. въ врѣмето на епископъ Макария. Въ града има 3 цръкви. Главната отъ тѣхъ „Св. Никола“ се намира въ Варошъ махала и е съградена въ 1867 год. на мѣстото на една стара цръква. Въ нейния дворъ е главното Щипско училище, което е построено въ 1878 год. Параклисътъ „Св. Архангелъ“, който се намира въ горна-махала, е новопостроенъ и още не освѣтенъ. Въ неговия дворъ се построи ново дѣвическо угилище. Въ метохътъ на калугеркитѣ има параклисъ „*Покровъ Богородиченъ*“. Въ турската махала прѣку Отиня има Джамия, за която се прѣполага да е издигнжта на мѣсто стара нѣкоя цръква — „*Св. Илия*“. Джамията Куршумлия е била издигнжта на мѣстото на нѣкоя стара цръква „Св. Илия“. Джамията Шадарванли е първа въ Щипъ по голѣмината си. Въ Къръ-тепе съ голѣми градини украсени съ цвѣтя живѣе Шей-баба, главното духовно лице между мухамеданитѣ въ Щипъ.

Щипъ е единъ отъ виднитѣ градове по насъ. Той брои заедно съ Ново-село 2750 кжщи съ 12,300 жители. Отъ тѣхъ 803 кжщи съ 4015 българи, 80 кжщи съ 370 жители евреи, 90 кжщи съ 420 души цигани и останжлитѣ 1,800 кжщи съ 7485 жители сж турци. Числото на турцитѣ значително се увеличи съ придохаждането на мохаджиритѣ. То е сега

въ застой, а християнското население постояно се увеличава отъ селяни, които се прѣселяватъ въ града.

Гърци и власи нѣма въ Щипъ нито като мѣстни жители, нито като прѣселенци. Народното име гъркъ на единъ прѣселенецъ кондураджия му е станжло собствено име — той е извѣстенъ подъ названието гъркътъ. Нѣкога и въ Щипъ е имало нѣколко прѣселени влашки фамилии. Тѣ могли бихж да играятъ важна роль въ църковния въпросъ и сега, нъ благоразумието на щипяни отстранило е това зло отъ Щипъ. На мѣсто да гонятъ властитѣ и да се отнасятъ къмъ тѣхъ съ прѣзрѣние и по такъвъ начинъ да раздразняватъ тѣхното честолюбие, щипяни сж живѣли другарски съ тѣхъ въ частния си животъ и зачитали ги като равноправни граждани въ общитѣ работи. Власи бивали сж избирани за членове въ общината и въ църковното настоятелство. По този начинъ щипяни сж успѣли да потопятъ съвършено тѣзи влашки фамилии, които днесь минаватъ за ревностни българи. Азъ бихъ прѣпоржчилъ тоя начинъ на дѣйствуване на всички други градове, кждѣто чуждитѣ елементи сж въ меншинство.

По такъвъ начинъ тѣ сж постжпвали и съ съгражданитѣ турци. За туй въ общитѣ работи тѣ сж били всѣкога подкрѣпявани и защитявани отъ тѣхъ, а въ частнитѣ си отношения сж били въ взаимно почитание и приятелство. Когато отсамъ Вардаръ се смѣта за безаконие и прѣдателство да бжде човѣкъ приятель съ турчинъ, въ Щипъ приятелството между българи и турци е обикновено явление. Турцитѣ иматъ довѣрие на съгражданитѣ си българи и не гледатъ съ завистливо око на тѣхния успѣхъ въ каквото и да било отношение.

Както на всѣкждѣ по насъ, тъй и въ Щипъ занаятитѣ сж въ отпаднжло състояние. Кожухарството, което нѣкога е цъвтѣло, сега е съвършено отпаднжло. Едно врѣме Щипъ е испращалъ годишно до 8,000 кожи отъ лисици, 1,000 кунатки, 800 пороне и 1000 заешки. Днесь Щипъ едвамъ изважда до 2,000 кожи отъ лисици и толкозъ заешки. Въ нѣколко шарлаганджийски дюкяни се изработватъ до 1,600 нубета (1 нубетъ има 20 ока) шарлаганъ, отъ които около 50 нубета оставатъ за мѣстно употрѣбение, а останжлата часть се продава по околнитѣ градове. Шарлаганътъ се употрѣбява по тѣзи мѣста въ ястията на мѣсто дървено масло.

Не прѣди много Щипъ е билъ забѣлѣжителенъ търговски градъ въ Македония. Като най-ближенъ градъ до Солунъ

въ Скопско и който се намира недалечъ отъ Вардарската долина, по която е вървѣлъ единственият солунски пжть за Скопско, Щипъ е билъ складочно мѣсто за всичкитѣ солунски стоки, *центъръ търговски* за тѣзи стоки на цѣло Скопско и даже на Горна-Албания и посрѣдникъ на търговията между тѣзи мѣста и Солунъ. Тогава той е стоялъ въ търговско отношение много по́-горѣ отъ Скопйе. Само Велесъ съ саловетѣ си е правилъ извѣстна конкуренция на Щипъ въ житната търговия. Щипскиятъ пазарь билъ много живъ. Много търговци отъ сѣверна Македония и сѣверна Албания дохаждали тукъ да купуватъ солунска стока, нъ по́-голѣмата часть отъ тѣзи стоки разнасяли въ околнитѣ градове самитѣ щипяни. Търговци отъ по-долна ржка купували стока отъ по́-голѣмитѣ търговци и на конье ж разнасяли по пазаритѣ въ Тиквешъ, Велесъ, Радовишъ, Струмица, Кочани, Виница (тукъ сж пазарували съ търговци и селяни отъ Кюстендилско, Дубнишко, и Джумайско), Паланка, Кратово, Куманово и даже въ Гиляни и въ Враня. Тѣзи посрѣдници се наричатъ въ Щипъ *„пазарджии“*. Тогава е имало въ Щипъ хиляди пазарджии. Въ пазаритата на горѣ-изложенитѣ градове имало „сергии“ — редове отъ малки дюкяни направени отъ дъски. Пазарджиитѣ продавали стокитѣ си въ тѣзи сергии. Послѣднитѣ се отваряли само въ пазарни дни, а прѣзъ другото врѣме всѣкога сж бивали затворени. Като по навикъ и сега ходжтъ таквизъ пазарджии щипяни въ Радовишъ, Виница, Кочани, Св. Николе (Клиселия) и Куманово, нъ работата имъ е намалена, защото и Щипъ изгуби значението на търговски центъръ. Сега роботжтъ до 300 пазарджии, които не напускатъ старият занаятъ главно за дѣто нѣма какво друго за работжтъ. Числото имъ се намалява отъ година на година. Сега търговията въ Щипъ е съвършено отпаднжла. Куманово, като по-близо до желѣзницата, отне отъ Щипъ Паланка и Кратово. Радовишъ работи повече съ Струмица, а отъ Кочани много търговци свързахж сношения направо съ Солунъ. Щипъ днесь е единъ отъ най-отпаднжлитѣ и най-бѣднитѣ градове по насъ. Първиятъ ударъ на Щипъ, както и на съсѣдния му гр. Велесъ, нанесе желѣзницата, вториятъ ударъ му нанесе новата граница, която му закри нѣколко пазарища. Слѣдъ туй Щипъ изгуби значението си на посрѣдникъ и търговски центъръ. Въ ржцѣтѣ на щипяни останж търговията съ жито. Щипскитѣ тър-

говци събирахѫ житото отъ Овче-поле, Кочанско и Щипско, афионътъ отъ всичкитѣ околни градове и го испращахѫ въ Солунъ. Прѣзъ врѣмето, когато афионътъ се продавалъ, малки търговци събирали афионътъ отъ селянитѣ и го продавали на по-голѣмитѣ търговци, които го испращали въ Солунъ. Други афионджии ходили по околнитѣ градове да събиратъ афионъ и да го продаватъ на голѣмитѣ търговци. Послѣдниятъ ударъ на афионо-житната търговия, който е билъ и послѣденъ ударъ на щипската търговия, нанесохѫ солунскитѣ евреи търговци и коммиссионери и компанията на братя Латини, които въспользувани отъ рѣшителния и прѣдприемчивия търговски духъ на щипяни, а сѫщеврѣменно и отъ тѣхната разединеность, сполучихѫ чрѣзъ разни търговски спекулации да опропастѧтъ най-виднитѣ търговци.

Съ околнитѣ градове Щипъ размѣнява слѣднитѣ стоки:

Въ Радовишъ отъ Щипъ се носѧтъ кондури (папуджийски), манифактурни стоки и вѫжета. *Конопъ* купуватъ отъ Враня и отъ Прѣшовско. Отъ Радовишъ се носи въ Щипъ кромидъ, лукъ и всѣкакъвъ зеленчукъ, афионъ и кожурци. Прѣзъ Щипъ и сега се пращатъ радовишкитѣ стоки, които сѫ прѣдназначени за изнасяние на вънъ.

Отъ Кочани се носи въ Щипъ оризъ, жито, лубеници и кожурци.

Въ Малешъ и Пиянецъ се носи европейска стока, а отъ тамъ шаяци, овощия, грахъ и дъски. Размѣняванието на тѣзи стоки става на пазаря въ Виница.

Отъ Велесъ се носѧтъ въ Щипъ табашки кожи, ракия, спиртъ, а тамъ се носи шарлаганъ.

Отъ Кумановско, Прѣшовско и Гилянско щипяни купуватъ конопъ, добитъкъ и дърва за градиво, а тамъ носѧтъ вълна и абаджийски дрѣхи.

§ III. Села.

Отъ селата на брой 160 по-забѣлѣжителни сѫ:

1) *Ново-село.* Видѣхме, че отъ западниятъ край на Плачковица се спуска на югъ една хълмиста плоска възвишеность, която свръшва въ жгъла между Лакавица и Брѣгалница. Доста дълбоки долица прорѣзватъ западниятъ ѝ клонъ и го показватъ като състоящъ отъ терасо-образни рамки. Малко подъ Щипъ тази рамка се доближава до онази низка верига, която отдѣля

Овче-поле отъ Брѣгалнишката долина и която тукъ се доближава до самата Брѣгалница. Тукъ между тѣхъ се образува клисура, дълга около 10 минути, въ дъното на която бучи р. Брѣгалница. Стѣнитѣ на клисурата сж скалисти и стръмни. Дѣсната страна свръшва по-скоро. При крайното мѣсто на тѣзи рамки е банята *Кежовица* съ естествени топли води. Такива води излизатъ и въ самата рѣка пакъ отъ тази страна на рѣката. На тѣхъ ново-селки си пержтъ дрѣхитѣ. По *Мерата*,— така се нарича полегатия край на дѣсната рамка —или на Прѣбѣгъ сж ново-селскитѣ лозя, а подъ него е низката пѣсъчлива долина на Брѣгалница, която нѣкога е била покрита съ хасталакъ-върбалакъ, сега е оголена и обърнжта въ нивя и ливади. Лѣвиятъ клонъ на клисурата се продължава още малко. Тукъ по неж е пжтя отъ Криволакъ за Щипъ, прорѣзанъ въ скалитѣ на склона високо надъ водата.

По странитѣ на тази клисура повече по лѣвия и склонъ амфитеатрално е расположено с. Ново село.

Отъ дѣсната страна има само една малка махала. При горния край на селото въ Брѣгалница се влива суходолината Отиня, въ жгъла между Брѣгалница и Отиня отъ дѣсно на послѣдната е Хисарътъ, по склонътъ на който отъ нѣколко години насамъ почнжхж да се строжтъ кжщи. Хисарътъ и скалистата височина край дѣсния брѣгъ на Брѣгалница образуватъ друга кривулеста клисура до 5 минути дълга, по която буйно протича р. Брѣгалница.

Както името го показва, Ново-село е село, нъ по вжтрѣшния си видъ, по живота и занятията на жителитѣ му то прилича на градъ. То е отдѣлено отъ града само съ суходолината Отиня, така че и то може да се смѣта за махала на Щипъ.

Населението на Ново-село е българско, турчинъ е само чаушинътъ, който е опрѣдѣленъ да пази тишината въ селото. Занятията и поминъкътъ на жителитѣ му сж сжщитѣ, както и на Щипяни.

Ново-село има 4 цръкви, отъ които 2-тѣ сж вжтрѣ въ селото, а 2-тѣ вънъ отъ него. Главната цръква „Св. Богородица“, дѣто се църкуватъ Ново-селци, е паправена прѣди 45 години и е една отъ най-хубавитѣ и най-голѣмитѣ по нашинско. Другитѣ 3 цръкви: „Успѣние Св. Богородици“, „Св. Спасъ“ и „Св. Иванъ“ сж стари.

Както казахъ по-горѣ, стѣнитѣ на клисурата сега сж голи и скалисти, нъ нѣкога тѣ сж били покрыти сж гжста и непроходима кория, която е правила този проходъ страшенъ и мжчно достжпенъ. Понеже тази клисура е важна въ стратегическо отношение, за това нѣкои отъ Султанитѣ (?) заповѣдали, щото тукъ да се устроятъ стражарници, които да пазятъ входа на клисурата откъмъ юго-западъ (?) Подиръ врѣме тази длъжность се възложила на нѣколко фамилии, които се заселили въ *прохода*. Тѣзи кжщи сж основата на днешното Ново-село. Понеже тѣ се установили по заповѣдь на Султана, ново-устроеното село се нарекло *Султанъ-кьой*. Тъй се нарича то и сега отъ нѣкои по-стари турци. За да насърдчи хората да се заселятъ на това мѣсто, Султанътъ взелъ селото подъ свое покровителство и го надарилъ съ нѣкои правдини. Съ особенъ фермanъ той освободилъ жителитѣ му отъ всѣкакви данъци. Въ случай че селото се уголѣми, фермanътъ опрѣдѣлялъ на селото да плаща единъ данъкъ не по-голѣмъ отъ 12,000 гр. Епископътъ Констатинъ въ врѣме на Патриархъ Артемий взелъ фермanътъ ужъ да го поднови и го далъ на правителството, отдѣто не се е взелъ вече обратно.

2) *Св. Николе*, (Клиселия) първо село въ казата по голѣмината си. То има 87 бълг. кжщи съ 435 жители, а останжлитѣ сж турски. Св. Николе е расположено въ сѣверния кжтъ на Овче-поле и на пжтя отъ Велесъ за България и отъ Куманово за Щипъ. Положението му по тѣзи пжтища близо до Кратовскитѣ планински села и въ най-производителната часть на Овче-поле го е направило важно село въ каазата. Въ него си промѣняватъ произведенията полскитѣ и ближнитѣ планински села, то е центъръ и на житната търговия за по-голѣмата часть отъ Овче-поле. На агентина отъ компанията на Алатини (Латини) тукъ конкурират въ житната търговия велешкитѣ житари-търговци. Въ него става силенъ пазарь, на който ходжтъ много отъ щипскитѣ пазарджии. Св. Николе е центъръ на едноименната нахия, въ която влизатъ по-голѣмата часть отъ Щипскитѣ Овче-полски села.

3) *Богословецъ* се намира 3 часа на сѣв.-западъ отъ града и малко на страна отъ джадето Велесъ — Щипъ. Расположено по политѣ на в. Богословецъ, който е най-високото мѣсто въ Овче-поле, с. Богословецъ брои 48 кжщи съ 250 жители българи. Като притежатели на собствена земя,

българитѣ отъ това село сж по-състоятелни отъ онѣзи въ другитѣ Овче-полски села, а заедно съ туй и по-будни отъ тѣхъ. Въ него има цръква и училище.

4) *Ерджелия* — расположено е по сѣверния склонъ на височината, която отдѣля Овче-поле отъ Злѣтовското поленце. То е на сѣв.-истокъ отъ прѣдното, има 35 кжщи съ 175 д. българи. Напослѣдъкъ въ него сж се заселили и нѣколко турски фамилии.

5) *Судикъ*, съ 36 кжщи и 180 българи, е расположено въ една долинка, 2 ч. на югъ отъ прѣдното.

6) Два часа на сѣверъ отъ града е *с. Варсаково* съ 35 кжщи и 170 д. българи.

7) На $^1/_2$ часъ разстояние отъ него подъ единъ хълмъ е расположено с. *Серчиево* съ 12 кжщи и 60 д. българи.

Напрѣдъ селото било построено на върха на хълмътъ. Тогава то било цѣлото чифликъ. По-послѣ селянитѣ си прѣкупили селото и го прѣмѣстили долу подъ хълма.

Полето на тѣзи 2 села е доста производително; дава много и отъ добро качество жито.

8) *Горния-Балванъ* — не далечъ отъ Брѣгалница въ плодородно мѣсто $2^1/_2$ часа на сѣверъ отъ града. То брои 60 кжщи съ 300 д. българи. Въ него има цръква и училище.

9) Близо до него е *Д. Балванъ*—цѣлото турски чифликъ.

10) и 11). Малко надъ *Г.-Балванъ* по склона на баира сж *Горно и Долно-Трогерци* —и двѣтѣ иматъ по 20 кжщи съ по 100 д. българи. Жителитѣ на послѣдното сж по-развитички, иматъ си цръква и училище. Трогерци напрѣдъ било горѣ на върха на хълмътъ. Понеже било мжчно на селянитѣ да носѣтъ горѣ стоката, тѣ го прѣмѣстили по-долу. На старото мѣсто сега има развалини отъ бивши здания.

12) *Крупица* се намира 3 часа на сѣв.-истокъ отъ града съ 24 кжщи и 120 д. българи. Въ него има стара цръква съ 2 икони. Прѣдполагатъ, че тя е направена въ Самуилово врѣме.

13) *Угляри* лежи на сѣверъ отъ него, има 30 кжщи съ 150 души. Расположено е край р. Злѣтовщица съ низко и блатисто мѣсто; около него има хубави ливади, градини за зеленчукъ и оризници.

14) *Гайранци*, съ 30 кжщи и 150 жители българи, е расположено на едно стръмнище, подъ което се простира плодородно поленце по рѣката.

15) *Лѣзово*, съ 33 кѫщи и 135 д. българи, лежи $1^1/_2$ часъ по́ на сѣверъ отъ прѣдното

16) *Нѣманци* — се намира 5 часа на сѣверъ отъ града и има 150 кѫщи съ 950 д. българи. Полето му е много производително. Въ него има цръква и училище. Нѣкои учени пѫтешественици сѫ казвали, че то си получило названието отъ Словѣнското плѣме Нѣманичи, което живѣло тукъ.

17) *Ранчинци* — $^1/_4$ часъ на юго-истокъ отъ него, има 25 кѫщи и 125 души. Въ селото има нова цръква. Близо до него открила се една стара цръквичка „*Св. Недѣля*“, дѣто селянитѣ отъ околнитѣ села ходѫтъ на поклонение всѣка недѣля.

18) *Мечкуевци* лежи въ единъ долъ на $^1/_4$ часъ разстояние отъ прѣдното. Въ него има цръква и училище. Селото броѝ 60 кѫщи съ 280 жители.

19) *Убогово* — при устието на р. Брѣгалница въ Вардаръ съ 23 кѫщи и 105 д. българи.

20) *Уланци* 8 часа на западъ отъ града расположено на една впадина по склона на голата и грозна на гледъ височина, която загражда отъ лѣво долината на р. Вардаръ. То е крайното западно село на каазата. Отъ другата страна на Вардаръ тъкмо срѣщу него е Тиквешкото с. Градско съ станция на желѣзницата. Уланци има 37 кѫщи съ 163 д. българи. Околноститѣ му, исключая долината на Вардаръ, сѫ голи.

21) *Лѣсковица*, расположено на едно високо мѣсто 4 ч. на юго-западъ отъ града, има 90 кѫщи съ 450 жители българи. Жителитѣ му си поминуватъ главно съ козевъдство.

22), 23), 24). По́ на югъ отъ Лѣсковица и на $^1/_2$ часъ разстояние едно отъ друго лежѫтъ селата *Питерево* съ 42 кѫщи и 180 д. българи, *Патрикъ* съ 16 кѫщи и 100 жители и *Брѣстъ* съ 20 кѫщи и 120 души българи. Жителитѣ на тѣзи села си поминуватъ главно съ козевъдство, дърварство и вѫгленарство.

25) *Доляни* — единъ часъ на югъ отъ града съ 40 кѫщи и 120 д. българи.

26) *Николгонъ* — на юго-истокъ отъ града съ 35 кѫщи.

27) *Козякъ* съ 19 кѫщи български. Зимно врѣме тукъ живѣѫтъ и нѣколко власи. Расположено е по голитѣ и варовити поли на плоскостьта, която се спуска на югъ отъ за-

падния край на Плачковица — Козякъ. На край селото въ едно равно мѣсто има развалини отъ много стара църква, за която се прѣдполага да е останжла отъ християнската епоха на срѣднитѣ вѣкове. Напослѣдъкъ тя се подновява. Старитѣ надписи сж истрити.

ГЛАВА IX.

Радовишката кааза.

§ *1 Общъ прѣгледъ.* Радовишката кааза граничи съ Щипската, Тиквешката, Струмишката, Пехчевската и Кочанската каази. Границата ѝ съ Кочанската и Пехчевската каази минава по билото на Плачковица пл. Съ такава естествена граница—Конечката пл. — тя е отдѣлена и отъ Тиквешката кааза. Границата ѝ съ Щипъ минава по срѣдата на плоскостьта между Щипъ и Радовишъ и прѣку западния край на Лакавичкото поле. Отъ границата ѝ съ Струмишко срѣдната часть е отворена, полска, а крайнитѣ ѝ части сж планински и вървжтъ по спусковетѣ на Плавица и Конечката планина.

Въ тѣзи граници каазата има видъ на елипса, на която голѣмата ось държи около 12 часа отъ сѣв.-западъ къмъ юго-истокъ, малката — 8 часа, а обиколката около 22 часа.

Тази кааза обхваща южнитѣ склонове на Плачковица, сѣвернитѣ склонове на Конечката пл., источната половина на Щипско-Радовишката плоскость, Лакавичкото и Радовишкото полета. Всѣкое отъ тѣзи мѣста има различенъ характеръ, производителность и различни свойства.

Плачковица е планина по склоноветѣ покрита съ гори, а по билото богата съ пасбища. Прочее, тя е планина сгодна за развито скотовъдство и дърводѣлство. Понеже тѣзи два клона на промишленость тукъ, както и на всѣкждѣ по нашинско, сж отпаднжли, тя не може да храни голѣмо население. Ето защо селата по неж се намаляватъ и се изселяватъ въ по-низкитѣ мѣста. Селата по неж сж населени повечето съ турци-юруци.

Радовишкото поле съставява ядката, житницата и хранителницата на каазата. Почвата на по-голѣмата часть отъ

полето е глинесто-пѣсъчлива съ слабъ примѣсъ отъ църноземъ. Такава почва, наистина, не дава богатъ берикетъ, въ заедно съ туй никога не остава трудътъ на земледѣлеца съвършено невъзнагражденъ, защото може да трае и на многодъждие и на бездъждие. Бездъждие въ м. мартъ и дъждъ въ м. май даватъ най-добъръ берикетъ. Мѣстата по рѣката всѣкога даватъ добъръ берикетъ, защото иматъ наносна почва и богато се напояватъ отъ рѣката.

Лакавичкото поле стои по-долу по плодородие отъ Радовишкото. Мѣстото му при политѣ на Конечката планина е доста исцѣдено, сухо. То е най-сгодно за произвеждание на тютюна. За това пъкъ самата долина на Лакавица е доста производителна особено за царевица. По полежищата ѝ има и добри ливади, отъ които се изважда до 400 кола сѣно въ срѣдни години.

Планинскитѣ мѣста на тази каза сж повечето голи и разработени. Земята имъ е слабо-производителна и едвамъ удовлетворява мѣстнитѣ нужди отъ земледѣлски произведения. Дъждъ прѣзъ м. априли дава най-добъръ берикетъ въ планинскитѣ мѣста. Недостатъкътъ за поминъка имъ допълнява скотовъдството. Неразработенитѣ мѣста по плоскостьта и пасбищата по Конечката пл. и по Смърдешъ даватъ достатъчни срѣдства за поминъкъ. Нѣкои отъ селянитѣ ходятъ и на гурбетъ, а други си поминуватъ и съ други мѣстни занаяти, като варьство, вжгленарство и др.

Въ цѣлата каза стават разни произведения: жито, афионъ, тютюнъ, гроздье, грахъ, малко оризъ и памукъ, ленъ, конопъ, анасонъ и др.

Тя изважда афионъ около 3 — 4000 ока, оризъ 8 — 10,000 ока, бобъ 7—8,000 ока, орѣхи 4—5,000 ока. Спахилъкътъ на цѣлата каза се продава за около 6,000 л. т. Най-много изважда жито и градински растения. По качеството и количеството на афионътъ Радовишката каза се слави между околнитѣ кааси.

Радовишко е обърнжто и наведено къмъ югъ, то е вънъ отъ климатическия поясъ на Скопско. За туй климатътъ тукъ е по-влаженъ, по-мекъ и по-постояненъ. Зимата е снѣговита, падне ли веднжжъ снѣгъ, той си стои прѣзъ цѣлата зима. Пролѣтьта е дъждовита. Дъждоветѣ иджтъ повече отъ сѣв. и сѣв.-западъ. Лѣтото сравнително е дъждовито, само че дъждоветѣ не иджтъ отъ югъ, защото веригата на

Бѣласица е прѣпрѣчена за южнитѣ вѣтрове. Вѣтерътъ, който носи дъждоветѣ пролѣтно и лѣтно врѣме, е извѣстенъ подъ името *„вардарецъ“* Есеньта въ началото е суха; прѣзъ това врѣме сѣжтъ афионътъ и другитѣ есенни произведения. Въ срѣдата си тя е дъждовита и прохладна, а къмъ края — студена.

Населението на цѣлата кааза възлиза на 25,000 души. Отъ тѣхъ турцитѣ и българитѣ дохаждатъ почти по равно. Тѣ живѣжтъ доста добрѣ по между си. Има около 500 души цигани, които живѣжтъ въ градътъ и по селата като ковачи. Турцитѣ сж юруци. Българитѣ по Плачковица сж отъ шопитѣ, а въ останжлата часть на каазата сж отъ сѣверо-македонския клонъ на плѣмената. Градътъ прѣдставява смѣшение, нъ шопскиятъ елементъ значително прѣобладава. Стариятъ патриархаленъ животъ съ старитѣ нърави и морали още е спазенъ въ Радовишъ и Радовишко. Състоянието на населението не е отъ много добритѣ, нъ сѐ пакъ е удовлетворително. Когато на всѣкждѣ по насъ гурбетчилъкътъ силно се развива, тукъ той още не се е захванжлъ. „Който се напилъ макаръ еднжжъ вода отъ Радовишкия шадарванъ, той не излиза отъ Радовишко“ — тъй говори народната поговорка въ този край изъ пашинско. Това доказва, че источницитѣ за поминъка удовлетворяватъ мѣстнитѣ нужди на населението и то не е принудено да напуща милиятъ си роденъ край, за да търси прѣхрана другадѣ.

По говорътъ населението може да се раздѣли на двѣ: градския и плачковичкия съ часть отъ полскитѣ села, който прилича на Малешевско-шопския, и онзи по плоскостьта и въ *Лакавичко*, който прилича на Щипския съ прѣходъ къмъ шопския и Тиквешкия. Бързото произнасяние и прѣкжсване на думитѣ е отличителния бѣлѣгъ на Радовишкия говоръ. Радовишани много употрѣбяватъ въ говоренето думитѣ: „вале“, „чине“, „чайре“. Въ говора си тѣ употрѣбяватъ и много турски думи.

Облѣклото на българитѣ се дѣли на градско и селско.

Мжжьетѣ въ дѣлниченъ день носѣтъ потури (чакшири) набрани, нъ прилѣпнжли за тѣлото и долу тѣсни потури, които различаватъ отъ турскитѣ по кроя, голѣмъ поясъ и „салтамарка“ или *кусо*. Праздничнитѣ дрѣхи на Радовишани сж почти сжщи, както дѣлничнитѣ. Твърдѣ малцина носѣтъ европейски дрѣхи.

Селянитѣ въ дѣлниченъ день носѫтъ прости бечви, вързани долу съ подвезки, вѣтъхъ фустанъ и домашно елече. Въ праздниченъ день носѫтъ потури, които се отличаватъ отъ градскитѣ по туй, че сѫ тѣсни като панталони и сѫ нашарени съ сини и зелени гайтани. Въ южната часть на каазата нѣкои селяни носѫтъ бечви кѫси до колѣна и горѣ вързани съ учкуръ до самия поясъ. Подъ колѣната турятъ бепевреци нашарени съ гайтани, които се бияѫтъ до колѣната. Отъ горѣ турятъ *салтамарки* или *копарани*. На пояса турятъ украсенъ съ разни шарки силяхъ, а на главата носѫтъ фесъ съ дебелъ, нъ кѫсъ синь пискюль.

Дрѣхитѣ имъ сѫ църни шаячни. По общия изгледъ облѣкото е шопско. Ония села откъмъ Щипъ носѫтъ повече Щипскиятъ костюмъ.

Градскитѣ жени носѫтъ шалвари, като туркинитѣ. Лѣтно врѣме ги носѫтъ отъ горѣ, а зимно врѣме — подъ фустанитѣ. Надъ тѣхъ турятъ горна дрѣха отъ чоха, която тукъ викатъ „полка“. Фустанитѣ имъ сѫ отъ долни ефтини материи. Копринени дрѣхи носѫтъ само най-богатитѣ.

Селянитѣ носѫтъ дълга кошуля и горна дрѣха, елекъ безъ ржкави дългъ до подъ колѣната и прѣпасанъ съ поясъ отъ домашна материя. Въ праздниченъ день турятъ кошуля дълга до петитѣ и навезана на долния край съ сърма (турско влияние). Надъ кошулята елекъ, като дѣлничниятъ, а надъ него друга горна дрѣха, като кошуля, съ дълги ржкави и съ поли отпрѣдъ. Надъ всичко туй турятъ елече, паредено съ стари срѣбърни пари нанизани на срѣбъренъ синджиръ. На главата носѫтъ фесъ съ една притурка отъ горѣ въ родѣ на калпакъ отъ тучъ, на който има пари, както у Призренско.

Въ духовно отношение спада въ Струмишката патриаршеска епархия, а административно — въ Скопскиятъ санджакъ. Радовишко е каймакамлъкъ. Центърътъ му е гр. Радовишъ.

§ II гр. Радовишъ.

Радовишъ се намира 6 часа на истокъ—юго-истокъ отъ Щипъ и 6 ч. на западъ – сѣв.-западъ отъ Струмица. Той е расположенъ въ гърлото на Стара-рѣка (началото на Струмица) при исхода ѝ отъ планината въ полето въ сѣв.-западния кѫтъ на полето. Единъ спускъ на плоскостьта отъ дѣсно и другъ такъвъ спускъ на Плачковица отъ лѣво образуватъ

гърлото на Стара-рѣка. Той има форма на 3-жгълникъ, на който върхътъ е на сѣверъ отъ града, а основата му образува линията, която съединява крайнитѣ мѣста въ полето подъ града на спусковетѣ отъ дѣсно и отъ лѣво. Дѣсната височина е гола, покрита повече съ трѣва. Отъ другата ѝ страна сж радовишкитѣ лозя. Лѣвиятъ спускъ е каменистъ, на много мѣста покритъ съ храсталакъ и съ редки дървеса. Надъ града е рѣката, долината на която е покрита съ дървеса повече орѣхови. Тамъ сж най-голѣмитѣ расходки на Радовишани. Подъ града е веселата покрита съ буйна растителность долина на Стара-рѣка и цѣлото поле, на което Радовишани се любуватъ отъ кжщитѣ си.

По мѣстоположението си Радовишъ много прилича на Кочани,—и той като него е скритъ въ долъ и може да се види само отъ полето, расположано на длъжъ по рѣката и по околнитѣ височини; и той прѣдъ себе си има поле покрито съ богата растителность. Мѣстото на Плачковица, която се издига надъ полето и долищата на която зѣжтъ срѣщу града, тукъ заема южния склонъ на Плачковица, който обаче се пада на лѣво отъ града, а не срѣщу него. Различаватъ се само долищата на рѣкитѣ и околнитѣ имъ височини. Въ Кочани околнитѣ височини сж каменисти и съвсѣмъ голи, а тукъ тѣ сж покрити повече съ растителность; склоноветѣ на Кочанската рѣка прѣдставяватъ двѣ голи скалисти стѣни, а по склоноветѣ на Стара-рѣка зѣжтъ особено отъ дѣсно долища съ страшенъ изгледъ и покрити съ дървеса.

По вжтрѣшното си устройство градчето не се различава отъ другитѣ прѣди-описани градчета. Улицитѣ му сж криви и тѣсни, нъ повечето отъ тѣхъ сж чисти, защото сж постлани съ калдъръмъ. Главната го прѣсича на длъжъ. По неж е и чаршията. Брѣговетѣ на рѣката не сж направени. Въ долната часть матката ѝ е широка, каменista,—тукъ е атъ-пазарь, не далечъ отъ който е и правителственията домъ. Въ западната часть на града е пръквата „Св. Прор. Илия“, а въ югозападната е училището, което е една голѣма безъ крой сграда, прилична изъ вжтрѣ на ханъ. Турцитѣ иматъ 6 джамии, отъ които 3-тѣ сж голѣми, 3-тѣ малки. Зданията сж повече стари, едно или двуетажни. Въ това отношение Радовишъ стои подолу отъ всичкитѣ други градчета въ Скопско. По долу стои така сжщо и по уредбата на кжщитѣ.

Радовишъ се дѣли на 13 махали, отъ които 6 сж български и 7 турски. Българскитѣ махали сж: Сараманда, Варошъ, Чаршийска, Казанджийска, Разанска, Аянска; турскитѣ сж: Шехъ-махалеси, Абдула-паша м., Кавакли м., Джами-Кибиръ м., Алияа-махале, Мохаджирска махала.

Чаршията е стара и малка. Тя е на една улица на длъжъ, поради което пазарьтъ (той става въ сжбота) се вижда шуменъ. Въ горната ѝ часть сж двата извѣстни радовишки шадарвани, водата на които се истича прѣзъ срѣдъ чаршията.

Радовишъ има 1,100 кжщи, отъ които 700 сж турски, 400 български. Има и цигани до 300 души. Турскиятъ елементъ, като по-многочисленъ и по-силенъ, е наложилъ своятъ отпечатъкъ надъ българитѣ. Радовишани много добрѣ разбиратъ турскиятъ езикъ, усвоили сж турскитѣ обращения. Дори и дѣцата знаѫтъ добрѣ да говорѫтъ турски. Наопаки, отъ турцитѣ въ града малцина знаѫтъ български, а отъ юруцитѣ почти никой не разбира. Турцитѣ въ Радовишъ сж доста добри и прѣдадени на работа хора. Съ българитѣ си поминуватъ доста добрѣ. Не е тъй обаче съ много отъ юруцитѣ по селата. Българитѣ сж много добросърдечни, гостоприемни и неразвалени хора. Язвата на взаимни умрази и на раздори въ частнитѣ и обществени работи още не си е пробила пѫть между Радовишачи. Въ частни работи тѣ взаимно си подпомагатъ, а въ общественитѣ работи всѣкога вървѫтъ въ съгласие.

Радовишъ е повече земледѣлско градче, отколкото търговско и промишлено, очитѣ на гражданитѣ сж обърнѫти повече въ полето, отколкото въ чаршията. Освѣнъ дукяна всѣкой Радовишанецъ има си въ полето и нѣкоя нива или градина. Понеже мѣстото е производително, една градина или нѣколко нивя достатъчни сж за единъ човѣкъ отъ срѣдна ржка да има осигурени най-потрѣбнитѣ нѣща за въ кжщи. Колкото спечели отъ дукяна си, това му остава за да уголѣмява капиталътъ си. Ето защо Радовишани сж доста състоятелни хора или поне доволни отъ положението, при всичко че търговията на града е твърдѣ слаба. Радовишъ най-много работи съ Струмица и Щипъ. Въ Струмица отъ Радовишъ носѫтъ най-много вино, а въ Щипъ зеленчукъ. Щипски търговци събиратъ и афионътъ, който послѣ прѣпродаватъ на Солунскитѣ търговци.

Радовишъ, споредъ прѣданието, нѣкога не е сѫществувалъ, а центъръ на околността било сегашното село, а тогава градъ, Конче. Тогава мѣстото на сегашния Радовишъ било блатисто, покрито съ върбалаци и се викало „*соутлукъ*“ Надъ Радовишъ край дѣсния брѣгъ върхъ една скала има остатъци отъ стари сгради. Споредъ прѣданието, това е било кале на нѣкоя княгиня *Рада*. Когато дошли по тѣзи мѣста Турцитѣ, Рада дълго врѣме имъ се противѣла отъ това кале. Най-подиръ паткитѣ ѭ прѣдали. Отъ калето подъ скалата имало подземенъ ходъ, който водѣлъ въ рѣката. Вѣрватъ, че една дупка, която сега стои на скалата, е била входътъ на този подземенъ каналъ. Патки отъ калето по този каналъ излѣзли въ рѣката. Турцитѣ забѣлѣжили мѣстото, нѣколко души отъ тѣхъ крадешкомъ се промъкнѫли въ калето по канала и отворили вратитѣ му на другаритѣ си. Кралицата била убита и калето развалено.

Въ врѣмето на тази Рада градътъ се прѣнесълъ въ долината на Стара-рѣка подъ самото й кале, малко по-горѣ отъ сегашния Радовишъ. (Види се, мѣстото на сегашния Радовишъ е било още блатисто, та градътъ билъ тикнѫтъ тъй на вѫтрѣ въ долината). По името на княгинята и градътъ билъ нареченъ Радовишъ.

Споредъ една стара записка въ една църковна книга, въ 1784 год. рѣката при едно силно дотичание занесла 104 „оджака“ (кѫщи) и испълнила градътъ съ насипи. Тогава Радовишъ се е прѣнесълъ на сегашното мѣсто. Старото мѣсто се знае добрѣ, тамъ и сега има развалини отъ кѫщи. Занесената махала се викала *Чаевска*.

Около града има три стари църкви: *Бѣла църква*, отъ която сега стоѭтъ само зидини, *Св. Богородица*, която се намира въ рѣкичката Сушица недалечъ отъ града. Тамъ отиватъ на богомолье, когато не вали дъждъ. Ильиница на едноименния ридъ и на $^1/_4$ часъ разстояние отъ града. Близо до неѭ се погребватъ протестантитѣ. Св. Арангелъ на $^1/_2$ часъ отъ града. На край Радовишъ въ лозята му и край щипския пѫть има стѣни отъ бивша сграда. Тя е така наречената Мусала, при която има турски грабища. По видътъ си тя неприлича нито на църква, нито на теке. Нѣкои вѣрватъ, че това е остатъкъ отъ нѣкое езическо капище. До него отъ двѣтѣ страни на пѫтя има зидини. Вѣрва се, че тѣзи зидини сѫ остатъкъ отъ стѣнитѣ, съ които Ра-

довишъ е билъ нѣкога обиколенъ. Тукъ е била главната порта, прѣзъ която се влизало въ града.

§ III Села.

Радовишката кааза не е много голѣма. Населенностьта ѝ е срѣдна. Каазата състои отъ 60 села, които сж распрѣдѣлени въ срѣднитѣ три мѣстности: *Юруклукъ*, *Лакавичко и полски села*. Юруклукътъ обхваща плоскостьта между Щипъ и Радовишъ, Лакавичко обхзаща долината на р. Лакавица и околнитѣ планински склонове.

Селата въ Юруклука сж расположени повечето по долищата на рѣкитѣ, а селата въ Лакавичко и въ полето сж расположени по политѣ на планинитѣ, съ исключение на 3-4, които сж расположени по склона на Смърдешъ. Полскитѣ села сж най-богатитѣ, Юручкитѣ сж най-бѣдни (много отъ тѣхъ сж чифлици), а Лакавичкитѣ—срѣдни. Най-голѣмото село има 150, а най-малкото — 10 кжщи.

По-забѣлѣжителни отъ селата сж:

1). *Радичево* съ 30 кжщи, което е расположено при политѣ на пл. Смърдешъ. Изважда оризъ.

2). *Дукатино* е расположено по склона на планината надъ полето. Изважда оризъ.

3). *Конче* е расположено подъ Конечката пл., именно подъ в. Въртешка при гърлото на Конечката р. Конче е населено съ турци и българи. Въ селото има махала, която се нарича „спахийска“. Това си име тя го добила отъ нѣкой си спахия арнаутинъ, който първъ се заселилъ тукъ и тъй турилъ основа на днешното турско население. Конечкитѣ турци сж много лоши и пакостливи. Тѣ сж страшилище за всичкитѣ околни села, тѣ правытъ опасенъ и нжтьтъ за Тиквешъ.

Споредъ прѣданието на мѣстото на сегашното село Конче имало градъ. Радовишани увѣряватъ, че на „кютука“ въ Цариградъ Конче било записано като градъ. Въ града тогава имало и митрополия. По-подиръ отъ натискътъ на турцитѣ и защото било на друма за Струмица, хората захванжли да се заселяватъ въ Радовишъ, тъй щото Конче останжло едно просто село. Въ врѣме на сръбското господарување по тѣзи мѣста Конче трѣбва да е било нѣкое войводство. На една надгробна плоча въ Конечкия манастирь има такъвъ славянски надписъ: „Никола Становикь великъ войвода писторъ.“

Надъ селото е конечкиятъ старъ манастиръ.

Поминкътъ на Кончани е въ дърводѣлство, скотовъдство и земледѣлие. Българитѣ правятъ коли, а турцитѣ носятъ въ града дърва за градиво и гориво. Въ Конче излиза найхубаво гроздье и вино въ цѣло Радовишко. Има до 3,000 глави кози и овци. Спахилъкътъ на селото е 270 лири. Нъ то е само за половинава отъ произведенията, защото спахилъкътъ на другата половина се оставя на тюлбето (стара турска гробница на нѣкой забѣлѣженъ турчинъ). Селото дава до 5,000 товара гроздье спахилъкъ.

4). *Лубница* е расположено при политѣ на Конечката пл. и при гърлото на едноименния потокъ на $^1/_2$ часъ отъ Конче. Изважда едра пшеница и хубаво гроздье и вино. Населено е повече съ турци. Лубничани се занимаватъ и съ дърводѣлство.

5). *Войславци* е расположено по склона на Смърдешъ планина и е населено само съ българи. Главното занятие на жителитѣ му е земледѣлието. Въ ближната кория сѣкатъ много дърва за градиво и гориво.

6). *Сулдурци* е расположено по склона на Смърдешъ на юго-истокъ отъ Радовишъ. Цѣлото е чифликъ. Изважда жито и медъ.

7). *Ракитецъ* е расположено при юго-западнитѣ поли на Смърдешъ, именно подъ мѣстото Николовецъ. Нѣкога било чисто българско, а сега е повече турско. Главно занятие на жителитѣ му е земледѣлието. Спахилъкътъ му се купува за 250 — 270 л. т.

8). *Калугерица* е расположено въ Лакавичката долина подъ Смърдешъ. Синорътъ му е много богатъ. Изважда много тютюнъ, жито, оризъ, афионъ отъ първо качество и други. Населено е съ българи и малко турци.

9). *Фжрча* е било расположено въ долината на Лакавица не далечъ отъ устието на Дединската р. и подъ Смърдешъ пл. То е било чифликъ на нѣкой бегъ, старъ спахия. Унищожило се отъ чума прѣди 100 години. Надъ него има тюлбе, което е извѣстно въ цѣлата околность като светиня. Тюлбетата по назначението си отговарятъ нъ старитѣ надгробни могили. Тѣ се издигатъ надъ гробоветѣ на нѣкои голѣмци, светии, юнаци или забѣлѣжителни мжжье по каквото и да е. Въпросното тюлбе, навѣрно, е направено надъ гроба на бегътъ, чието притежание било селото. Околното население,

особено турцитѣ, вѣрватъ, че въ това тюлбе не може да се живѣе. По всѣка вѣроятность, въ него не може да се живѣе отъ блатиститѣ мѣста наоколо.

10). *Трѣскавецъ* е расположено край Лакавица. Изважда хубавъ пиперъ.

11). *Дединье* се намира 2 часа на югъ отъ Радовишъ на Смърдешъ пл. Прѣзъ него минава пжтьтъ отъ Радовишъ за Криволакъ, което отъ една страна му принася полза, а отъ друга—врѣда, защото прѣзъ него е пжтя и на конечкитѣ турци. То има около 90 кжщи български. дединци се занимаватъ съ земледѣлие (едра пшеница) и скотовъдство; нъ главното имъ занятие е варьството. Дединци правжтъ варь и ж прѣнасятъ въ Щипъ, Радовишъ и Струмица. Нѣкога Дединье било чифликъ, нъ сега е самостоятелно. Спахилъкътъ му е 370 л. т. Иманье въ селото има до 5,000 глави.

Дединье има стара цръква, въ която намѣрихъ слѣднитѣ нѣща:

Евангелие отъ Теофилакта съ записка въ началото отъ единъ попъ отъ с. Дединье, въ която се казва, че въ лѣто зсмѳ било станжло чудо голѣмо: едно ягне се продавало за три гроша, ока соль за петь пари, ока ракия за 10 пари, ока хлѣбъ за една аспра; па се явили много „глухци“ (мишки) и змии, „та беше страхотна“.

Надписъ на една заешка църковна книга:

Ѣ кѕпи книга: с. м. ѕ радовишъ степанъ Богоі

12). *Дамянъ* е расположено по страната на Пиляфъ-тепе, което е покрито съ храстье и редки дървеса. Населено е само съ турци. Изважда хубава пшеница, ръжь, ечмикъ, орѣхи и др. 13). *Доляни* има 47 кжщи съ 400 жители. Нѣкога селото имало 70 кжщи, нъ отъ зулуми то се намалило. Около Лакавица има ливади до 200 дюлюма, което показва, че селото е богато. То е чифликъ на „старата анжма“.

14). *Чифликътъ* на една камениста чука надъ Дервенъ-тъ. Това село, както и другитѣ села около него, искарва ръжь и ечмикъ, защото земята е слаба за пшеница. Иматъ доста овци и кози. Той е владѣние на щипската „анжма“.

15). *Тополница* е чисто турско село расположено въ дола на едноименната рѣка. Мѣстото му е сравнително производително. Изважда много и добъръ афионъ.

16). *Игрналия* е расположено въ една хълмиста мѣстность. Изважда хубаво гроздье, тютюнъ и афионъ. Населено е само съ турци.

17). *Сюпурлия-маале* е расположено нó на горѣ отъ него. Това юручко село изважда сжщитѣ произведения, както и прѣдното село.

18) *Почивало* е населено съ турци и българи. Турцитѣ си иматъ джамия, а българитѣ се молжтъ подъ единъ голѣмъ джбъ. Изваждатъ пшеница, овезъ и едри ябълки.

19). *Коджалия* е расположено на една височина врѣдъ една гжста кория отъ бука и габеръ. То е населено съ юруци, които се отличаватъ съ мекия си характеръ и съ гостоприемство. Попадне ли чужденецъ въ селото имъ, не го оставятъ да излѣзне отъ него, додѣто не го нагостжтъ въ джамията. На отиване непрѣмѣнно нѣколко души ще го испратжтъ.

20), 21), 22). Надъ това село е пл. Крупа. На истокъ отъ неж и на сѣв. отъ града, именно тамъ дѣто Срѣдня се отдѣля отъ Плачковица, сж расположени българскитѣ села *Козбунаръ*, *Шипка* и *Ново-село*. Жителитѣ имъ се занимаватъ съ скотовъдство и дърводѣлство: правжтъ хубави дъски, посжтъ греди и др. дърва за градиво. Всички сж добри ловджии. Българитѣ въ тѣзи села сж опазили много чисто шопскиятъ говоръ. Види се, гората и животътъ врѣдъ околната дива природа направили сж ги рѣшителни, юначни и силни. За турцитѣ тѣ сж страшилище, а за българитѣ надежда за всѣкакъвъ случай.

23). *Раклѐшъ* е расположено при политѣ на Плачковица на 20 минути отъ града. Има хубава цръква, която се вижда отъ цѣлото поле. Изважда хубаво жито. Близо до него има минералевъ изворъ (мѣденъ). Между него и Ораовица има голѣма могила, подъ която, прѣдполагатъ, е зарита една цръква.

24). *Ораовица* се намира на $^3/_4$ часа отъ Раклешъ и е расположено въ дола на р. Лѣва, която иде отъ Колозлийската пл. До него има минералевъ лѣпливъ изворъ. Населено е съ турци и българи. Българитѣ искарватъ повече грахъ и лѣща, а турцитѣ — тютюнъ. Ораовица вади най-много тютюнъ между всичкитѣ Радовишки села.

25). *Подерешъ* е расположено въ дола на едноименната рѣка. Населено е съ турци и българи, които сж доста състоя-

гелни. Изваждатъ много оризъ, за който има и динка въ селото. Прѣзъ него минава пѫтьтъ за Смилянци.

25). *Смилянци* е расположено на р. Лѣва, която иде отъ Чуй-пѣтель и се влива въ Подерешката рѣка. Жителитѣ му работѫтъ аби, шаяци, пояси и др. материи за облѣкло.

26). *Колозлия* е расположено въ Плачковица пл. по страната на единъ долъ. Има хубави кѫщи като радовишкитѣ и улици послани съ калдъръмъ. То е най-хубавото и най-голѣмото село въ Радовишко. Юруцитѣ, които го населяватъ, изработватъ добри шаяци. За лукавщината, хитрощината и лошавината на колозлийци има такава поговорка: „Сждилищата ще се закриѫтъ, когато се свършѫтъ затворницитѣ отъ Колозлия“.

27). *Яргурица* е расположено въ источния край на полето на единъ потокъ, който слиза отъ Изведенъ. Изважда много жито и афионъ. Спахилъкътъ му се продава за около 300 л. т.

28). *Покрайчево* е расположено въ полето при политѣ на Изведенъ и на границата съ Струмишко. Изважда много оризъ.

Другитѣ села сж: Лѣсковецъ, Г. и Д. Вращици, Неграновци, Габровци, Скоруша, Загорци, Гарванъ, Пагулево, Пиперово, Иново, Бучинъ, Горачинъ, Шопуръ, Доляни, Топотанци, Чешме-маалеси, Али-кочъ маалеси, Шаинъ-ташъ, Папавница, Сари-гьоль, Нови-чифликъ, Г. Д. Липовикь и др.

ГЛАВА X.

Леринската кааза.

§ 1 Общъ прѣгледъ. Леринската кааза граничи съ Битолската, Воденската, Кайлярската (Джумайската) и Костурската каази и съ Прѣспанския мюдюрлъкъ. Границата ѝ съ Битолската кааза минава по една линия теглена отъ в. Баба на Баба пл. на истокъ до прохода на Църна, именно до с. Добровени. Крайнитѣ села оттатъкъ сж: Буфъ, Клѣщино, Сакулево, Рахманлия и Добровени. Откъмъ Воденската кааза границата минава по билото на Нидже и послѣ по Малкия Нидже до селото Острово. Крайнитѣ ѝ села оттатъкъ сж: Пападия, Сетина, Горничево и Пжтеле. Границата ѝ откъмъ Кайлярско върви първо прѣзъ Островското езеро, а подирѣ по билото на Врабчанската пл. и нейното продължение на

Островското езеро или Руднишкия ридъ. Крайнитѣ села по него сж: Пжтеле, Нови-градъ и Рудникъ. Границата съ Костурската кааза минава по билото на веригата до върховетѣ Мали-Вичъ и Голина. Отъ тукъ нѝ на сѣверъ вдава се на вжтрѣ въ Костурско по западния склонъ на Вичъ и излиза на билото на планината чакъ при Писодери. Крайнитѣ ѝ села отъ тази страна сж: Срѣбрено, Прѣкопана, Търсье, Арменско, Писодери. Границата съ Прѣспанско върви по билото на Бигла. Крайнитѣ ѝ села сж: Писодери, Арменско и Буфъ.

Граничитѣ на каазата, както се вижда отъ горѣ изложеното, сж се' естествени и твърдѣ високи стѣни, съ исключение на сѣверната полска граница.

Въ тѣзи граници тя има форма на неправиленъ 4-жгълникъ, сѣверната страна на който отъ в. Баба до с. Добровени държи 7 часа, западната отъ в. Баба до с. Рудникъ — 10 часа, южната отъ Рудникъ до Острово — 5часа, източната отъ Острово до Добровени — $6^1/_2$ часа.

Въ тѣзи граници Леринската кааза обхваща слѣдующитѣ мѣста: 1) южната часть на Пелагонийското поле или тъй нареченото Леринско поле; 2) източния склонъ на Бигла и часть отъ Баба пл.; 3) западния склонъ на Нидже планина и цѣлата хълмиста мѣстность между Воденско и Сари-гьолско; 4) Сари-гьолското поле съ околноститѣ му; 5) източния склонъ на голѣмата южно-македонска линия до Клисура съ цѣлия в. Вичъ и околноститѣ му.

По видъ, характеръ и производителность тѣзи съставни части значително се различаватъ една отъ друга.

1) Полето е равна и неотемлена часть отъ забѣлѣжителното въ много отношения Пелагонийско поле. Почвата му е църно-земъ размѣсена съ слаба пѣсъчина. Тази почва и богатото запоявание правжтъ туй мѣсто много производително, едно поради това, друго поради гжѣтото население. Тукъ земята се цѣни по-скжпо, отколкото въ другитѣ части на това голѣмо поле. Най-производителна и най-скжпа е земята въ синорътъ на селата Росенъ, Лажани и Попожани. Цѣлото поле е покрито съ нивя посѣти съ жито и царевица. Въ Леринско, Арменско, Неволянско и Кѫбасничко има много ливади, въ Леринско и Неволянско има много тютюнъ и бахчии.

2) Сари-гьолското поле граничи отъ сѣверъ съ съртътъ, който свръзва Вичъ съ Турла планина, отъ югъ — съ Руднишкия ридъ, отъ западъ съ главната верига отъ Вичъ на

югъ. Въ тѣзи граници то прѣдставява една тѣсна та дълга естествена долина спружена отъ истокъ къмъ западъ. Дълго е около $3^1/_2$ часа, а широко въ срѣдата $2^1/_2$ часа. На изгледъ то е по-скоро оригинално отколкото хубаво. Езерцата въ него сж добро украшение, а противоположность на западната гориста, стръмна, висока граница, която съ другитѣ граници, които сж голи и скалисти, придава разнообразие на гледката.

Почвата въ сѣверната му часть е варовита, а въ южната мочурлива и блатиста. И двѣтѣ сж несгодни за обработване. Житото, което се получава въ това поле, едвамъ удовлетворява нуждитѣ на мѣстното население. Затова пъкъ хълмоветѣ и височинитѣ по краищата му, като сж покрити съ глина и сж изложени на слънчевия пекъ, чудесно сж сгодни за развито лозарство и тютюнарство. Тѣ всички почти сж покрити съ лозя, отъ които се получава много хубаво вино. Сари-гьоль е на самата граница съ областьта на вѣчно-зелената растителность — за това тукъ климатьтъ е по-топълъ отъ другитѣ части на Леринско.

Името Сари-гьоль произвеждатъ различно. Едни го изваждатъ отъ „съра-гьоль“ (редъ гьолъове), и други отъ „сари-гьоль“ (жълтъ-гьоль). И за двѣтѣ има основа да се приематъ. И сега се познава, че нѣкога цѣлата южна половина (ако не цѣлото поленце) е била покрита съ редъ гьолъове, които оправдаватъ първото прѣдположение. Отъ друга страна сѫщата тази половина е покрита съ шамакъ, отъ който правятъ рогозки и който, кога зрѣе, пожълтява — това прави правдо-подобно и второто прѣдположение.

Въ самото поленце и околностьта му има 4 езера, отъ които най-голѣмото, Островското, е отдѣлено отъ полето съ единъ низъкъ ридъ. Тѣ сж: Островското, Петърското, Руднишкото или Врабчанското и Зазери или Св. Тодорското. Полето нѣма исходъ за водитѣ. Водитѣ отъ околнитѣ планини, като се събирали въ него, като въ корито, образували сж тѣзи езера.

Островското езеро е дълго та тѣсно. Дължината му отъ сѣв.-истокъ къмъ ю.-западъ възлиза на 3 часа, а широчината му едвамъ достига до единъ часъ (най-голѣмата). На двата си края то се стѣснява. Начертано въ малъкъ мащабъ, то прилича на гжсеница съ увиснѫла глава. Езерето е заобиколено отъ всѣкѫдѣ съ стръмни голи, еднообразни и грозни на-

гледъ скалисти височини, които много губѫтъ отъ ефектътъ на това хубаво езеро. Отъ юго-източната му страна надъ него се издига Кара-ташъ (Турла пл.), на която началото е така сѫщо голо и скалисто. Другитѣ му страни сѫ низки. Дълбочината до самия му брѣгъ не надминава 20 метра. Източнията му брѣгъ е низъкъ и по-полегатъ, за туй тамъ езерото е плитко нѣщо на 15—20 метра на вѫтрѣ. Най-голѣмата му дълбочина не прѣвишава 50 метра. Водата му е бистра, сладка и мека. Отъ него пиѫтъ хората отъ околнитѣ села. Въ това езеро се развъждатъ разни видове риби, между които има и много вкусни и голѣми сомове. Тукъ сѫ уловили сомъ до 90 оки тежъкъ. Правото за ловенье риба го купуватъ отъ правителството богаташи бегове, които послѣ го прѣпродаватъ на части на рибари отъ околнитѣ села. Това право се купува за 5,000 гр. зл. за 2 години. Забѣлѣзва се, че отъ година на година водата на езерото спада. Въ продължение на 15 години то е спаднѫло на 10 метра. Трѣбва да се прѣдполага, че подъ повръхнината на езерото водата си е пробила пѫть прѣзъ пещеритѣ и дупкитѣ на околнитѣ варовити планини и се истича въ р. Колудей въ Воденско. Поне въ Воденско хората така вѣрватъ. Въ Островското езеро се влива единъ безименъ потокъ, който му влива водитѣ отъ Кайлярското поле. Явенъ исходъ то нѣма отъ никѫдѣ. По брѣговетѣ му сѫ селата: Островo, Пѫтеле, Нови-градъ и Кьоселери. По източната половина на сѣверния му брѣгъ минава Солунско-Битолската желѣзница.

Петърското езеро се намира въ сѣв.-източния край на Сари-гьолското поле на $^3/_4$ часа отъ Островското езеро, отъ което е отдѣлено съ една скалиста височина. То има форма на елипса, завъртена отъ сѣв.-ист. къмъ юго-западъ. Надлъжъ държи $^3/_4$ часа, а на ширъ — $^1/_2$ часъ.

Планинскитѣ мѣста въ каазата се дѣлѫтъ на 2 части.

3) Планинскитѣ мѣста въ източната ѝ часть сѫ повече голи, нѣкѫдѣ скалисти, нѣкѫдѣ покрити съ пластъ отъ земя. По-голѣмата часть отъ тѣхъ се обработватъ, макаръ и да не даватъ голѣмъ берикетъ. Гори и пасбища има само по билото на Нидже.

4) Южната часть е много висока — тя е най-високата часть въ Южна-Македония. Тя е страна чисто планинска въ пълна смисъль на тази дума. Цѣлата страна почти е покрита съ гѫсти гори, пасбища има по най-голѣмитѣ височини.

Разработенитѣ долинки и равнинки по тѣзи планини произвеждатъ само ръжь, овезъ и ечмикъ. Хубави пейзажи, прѣлестни картини и величествени височини украсяватъ тѣзи диви мѣста. Политѣ имъ сж едни отъ най-прѣлестнитѣ мѣста въ нашинско.

Леринската кааза състои отъ 69 села. Отъ тѣхъ 40 сж чисто български, 9 смѣсени турско-бълг., 2 влашко-турски, 12 чисто турски, 3 влашки, 2 арнаутски и 1 черкезско. Отъ българскитѣ 27 сж чисто гъркомански, 13 чисто екзархийски, 14 смѣсени.

Административно Леринската кааза се раздѣля на собствено Леринска кааза и мюдюрлъцитѣ въ Сари-гьоль и въ Невѣска. Въ Руднишкия мюдюрлъкъ влизатъ селата въ Сари-гьоль, именно: Суровичево (сѣдалище на мюдюрина), Пжтеле, Петърско, Екши-су (Върбени), Сотиръ, Гулинци, Неволяни (Турско Неволяни), Спанци, Рудникъ, Св. Тодори, Новиградъ и Ново-село. Въ Невѣшкия мюдюрлъкъ влизатъ планинскитѣ села на югъ отъ Леринъ, именно: Невѣска (сѣдалище на мюдюрина), Зелениче, Прѣкопана, Срѣбрено, Айтосъ, Горицко и Любетино.

Въ духовно отношение Леринската кааза е раздѣлена между 4 епархии: Охридската (българска), Костурската, Битолската и Мъгленско — Леринската. Въ Охридската епархия влизатъ селата: Попожани, Петораци, Борешница, Г. Върбени, Неокази, Крушоради, Вощарани, Забърдени, Баница, Церово, Росенъ и Ореово (сега запустено). Въ Пелагонийската епархия влиза с. Буфъ. Въ Костурската епархия влизатъ селата: Кучкоени, Лѣскоецъ, Нередъ, Лагенъ, Г. и Д. Котори, Невѣска, Писодери, Зелениче, Айтосъ, Любетино, Прѣкопана, Срѣбрено, Търсье, Бѣлъ-каменъ, Елеово и Нѣгованъ. Останжлитѣ села влизатъ въ Мъгленската епархия.

Както се вижда отъ горния списъкъ, гъркоманитѣ въ Леринско сж по-силни и повече отъ българитѣ екзархисти. Има много отъ гъркоманскитѣ села, които сж готови да се откажжтъ, нъ не сж направили още това по разни причини. Въобще планинскитѣ села сж по-живи и даватъ по-голѣма надежда за въ бжджще, а полскитѣ сж по-заспали и даватъ малка надежда. Главнитѣ причини за неуспѣхътъ на Българското дѣло въ Леринско сж слѣдужщитѣ: 1) Голѣмата простота на населението, 2) лошото положение на работитѣ въ градътъ, слабостьта на българитѣ и силата на гъркома-

нитѣ въ градътъ било прѣдъ правителството, било въ чаршията, 3) несъгласията между селянитѣ, 4) интригитѣ на владиката и гъркоманитѣ било прѣдъ правителството, било между селянитѣ, 5) голѣмитѣ мѫчнотии, които срѣщатъ въ правителството онѣзи села, които сѫ се опитвали да се откажѫтъ отъ патриаршията.

Селата въ разнитѣ части на каазата се различаватъ едни отъ други въ много отношения.

Селата въ Сари-гьолътъ по вѫтрѣшното си устройство приличатъ на срѣдновѣковни вурги. Кѫщитѣ имъ сѫ голѣми, направени отъ камъни като крѣпости, покрити повече съ плочи. Съ исключение на Любетино, Аитосъ и Зелениче, всичкитѣ сѫ голи, каменливи, грозни на гледъ като околноститѣ имъ. Вѫтрѣшното устройство и уредбата на кѫщата имъ е чисто градска. Животътъ, кѫщнитѣ мебели и др. потрѣбности сѫ тъй сѫщо чисто градски. Понеже земледѣлието е слабо развито, тѣзи села нѣматъ изгледътъ на другитѣ наши села. Селянитѣ, като иматъ повече работа въ градътъ, сѫ будни и разбрани. Главниятъ имъ поминъкъ съставява винарството. Много отъ тѣхъ ходѫтъ на гурбетъ най-много въ Цариградъ, дѣто стават градинари, млѣкари и сеизи. По състояние всичкитѣ тѣзи села стоѫтъ добрѣ. Планинскитѣ Сари-гьолски села стоѫтъ по-горѣ отъ полскитѣ по хубостьта на мѣстоположението.

Полскитѣ села по вѫтрѣшното си устройство стоѫтъ по-долу отъ Сари-гьолскитѣ, нъ по-горѣ отъ селата въ Битолско и Прилѣпско. Кѫщитѣ тука сѫ повече кирпичени, измазани отъ вънъ и отъ вѫтрѣ съ глина, намѣсто съ варь и покрити отъ горѣ съ керамиди. Кѫщитѣ сѫ обикновено на 2 етажа: въ долния етажъ е хлѣвътъ за добитъцитѣ и мѣстото за сѣното, а въ горния има кѫща съ оджакъ (коминъ), стая съ печка и чардаче. Постилката, покривката и другитѣ уредби сѫ търпими. Главниятъ имъ поминъкъ е земледѣлието. Много отъ тѣхъ особено прѣзъ зимата ходѫтъ на гурбетъ, като бичкиджии или наемни работници

Планинскитѣ села по вѫтрѣшното си устройство стоѫтъ по-долу отъ полскитѣ. Кѫщитѣ имъ приличатъ по видътъ си на полскитѣ, нъ сѫ по-малки и по-низки, по-злѣ усроени и покрити съ слама. Уредбата, постилката, покривката имъ е много слаба, животътъ чисто селски. Главниятъ си поминъкъ намиратъ въ гурбетчилъкътъ. Тѣ ходѫтъ най-много въ

Гърция като бичкиджии, копачи и кроячи на лозя. Останжлитѣ тамъ носѫтъ въ градътъ най-много грахъ, сѣно, дървенъ материалъ (селата по Вичъ) и др. т. Тѣзи села се смѣтатъ за най-бѣднитѣ въ каазата. Всѣкоя почти година тѣ иматъ нужда, та купуватъ жито отъ градътъ.

Главнитѣ произведения на каазата сѫ жито отъ Леринското поле и вино и тютюнъ отъ първо качество въ Сари-гьолътъ. Отъ бачилата по Вичъ носѫтъ въ Битоля и скотовъдски произведения: масло, сиренье, вълна и др. Отъ езерата се вади много риба, която се продава въ Битоля, Прилѣпъ и Воденъ. По ридоветѣ около Баница излиза доста варь, която се носи въ Битоля и Леринъ. С. Буфъ носи много грахъ въ Битоля. Прѣдполага се, че желѣзницата ще усили износътъ на тѣзи произведения, като имъ отвори Солунското пазарище.

Кисели води се срѣщатъ: въ Екши-су, дѣто има голѣмъ изворъ, при с. Попожани, дѣто всичкитѣ бунари и извори даватъ такъва вода, въ околноститѣ на Леринъ, дѣто има голѣмъ изворъ, на който водата се губи подъ земята. Около с. Баница селянитѣ сѫ открили каменни вѫглища отъ долно качество.

По костюмътъ и говорътъ селата въ Леринската каза могѫтъ да се раздѣлѫтъ на 4: 1) Сари-гьоль, 2) села при политѣ на Вичъ и Нидже, 3) села при политѣ на Бигла и 4) планинскитѣ села.

1) *Костюмътъ въ Сари-гьоль.* Мѫжьетѣ носѫтъ „потури“ (шалвари), които отъ колѣната на долу сѫ тѣсни, стѣгнѫти съ подвезки и закопчени съ копци, а отъ колѣната нагорѣ сѫ широки и набрани съ дипли. Тѣ се правѫтъ отъ мѣстенъ шаякъ повечето възсинь. Поясъ широкъ, обикновено цървенъ. Отъ поясътъ на горѣ носѫтъ минтанъ отъ европейска материя. Ржкавитѣ имъ се закопчуватъ съ гайтанени или тенекиени копци. Надъ минтанътъ носѫтъ „елече“, минтанъ безъ ржкави, на гърдитѣ до половина отворенъ, а отъ половината на горѣ закопченъ. Крайщата на елечето сѫ поръбени съ църнъ гайтанъ. Отъ горѣ надъ всичко това зимно врѣме турятъ долама. Тя е дълга до петитѣ дрѣха безъ ржкави и отпрѣдъ отворена съ 2 поли, които не се закопчуватъ. Политѣ и крайщата на рамената ѝ сѫ обточени съ по единъ гайтанъ и единъ ширитъ — и двата цървени. На високата яка има пластъ 4 пръста широкъ, направенъ отъ 2

реда гайтани и 2 реда ширити тъй сѫщо цървени. Доламата се прави отъ домашенъ добрѣ истъканъ шаякъ обикновено църнъ. Лѣтно врѣме доламата и потуритѣ не се носѭтъ. На мѣсто послѣднитѣ на краката носѭтъ пъртеници отъ синь шаякъ. На краката си носѭтъ кондури намѣсто опинци. Старцитѣ на главата си носѭтъ църни и малки чалми. Празничното облѣкло не се различава отъ дѣлничното.

Женитѣ носѭтъ: 1) Антерия направена отъ европейска материя и пълна съ памукъ. Бюстътъ е прѣстѣгнѭтъ, а отъ поясътъ надолу е по-широка и съ гънки. На гърдитѣ е отворена и по крайщата обточена съ гайтани; ржкавитѣ ѝ сѫ дълги и закопчени стѣгнѭто. Отъ края имъ се издава надъ китката 4-жгълна ивица, обшита съ гайтани. Прѣпасватъ се съ тѣсенъ (до 3 пръста) колант отъ домашна материя и съ малки пафти отъ горѣ на него. 2) Кусо — дрѣха отъ пояса на горѣ съ ржкави и отворена съ двѣ поли. Тя се прави отъ чоха и може да бѫде подставена или не. Младитѣ носѭтъ шамии градски добрѣ завързани, а старитѣ — църни голѣми шамии закачени съ игли само отъ странитѣ и съ двѣ дипли прѣметнѭти на главата. Празничното облѣкло е сѫщо такова.

Освѣнъ въ Сари-гьоль този костюмъ се носи въ Кайлярско, въ Леринскитѣ села Баница, Горничево и Церово и планинскитѣ села Прѣкопана, Зелениче, Срѣбрено, които, впрочемъ, се смѣтатъ за Сари-гьолски, макаръ и да сѫ въ планината.

2) Въ селата подъ Нидже и въ ближното поле мѫжьетѣ носѭтъ: 1) Долама, кѫса до колѣна тѣсна, нъ дюзъ и безъ ржкави. Тя се прави отъ църнъ шаякъ. 2) Пъртеници отъ църнъ шаякъ. 3) „Кусо“ — дрѣха дълга до пояса, отворена отпрѣдъ съ ржкави дълги, отъ лакетътъ надолу отворени. Носѭтъ ги обикновено завити на края. 4) Зимно врѣме отъ горѣ надъ всичко турятъ долама като у Сари-гьоль. 5) Поясъ широкъ и цървенъ като прѣдния. Разликата отъ Сари-гьолския е тая, че тоя е равенъ, а Сари-гьолския е завитъ и голѣмъ. Надъ пояса тукъ турятъ ремикъ. 6) На краката си носѭтъ кондури и редко опинци. 7) Чалмитѣ тукъ сѫ въ по-голѣмо употрѣбение. Празничното облѣкло не се различава отъ дѣлничното.

Женитѣ носѭтъ: 1) Долама по-дълга отъ мѫжката, направена като неѫ отъ шаякъ; 2) младитѣ подъ доламата но-

сѫтъ антерия отъ европейска материя; 3) пъртеници като мѫжьетѣ; 4) кусо като мѫжкото. На главата голѣми църни кърпи, съ които завиватъ и лицето си. На краката си не носѫтъ нищо.

3) Полскитѣ села на лѣво отъ желѣзницата носѫтъ: 1) Гащи и кошуля дълга до надъ колѣната — и двѣтѣ направени отъ бѣло дебело платно. 2) Долама отъ бѣлъ домашенъ шаякъ, дълга колко кошулята и расцѣпена на 2 поли. Тя се носи прѣпасана съ поясъ цървенъ и широкъ като въ прѣди-описания костюмъ. 3) Беневреци — то сѫ бечви кѫси до ципитѣ, горниятъ имъ край е завързанъ за пояса. Тѣ се правѫтъ отъ бѣлъ и дебелъ шаякъ. На краката си носѫтъ опинци. 4) Надъ всичко това носѫтъ кожухъ кѫсъ до надъ колѣната и направенъ отъ агнешки кожи.

Женитѣ носѫтъ: 1) Дълга кошуля направена отъ дебело платно и навезана на яката и на гърдитѣ съ църьени конци. 2) Надъ кошулята отъ горѣ носѫтъ долама отъ бѣлъ шаякъ дълга до подъ колѣната и прѣпасана като у мѫжьетѣ. 3) Надъ всичко отъ горѣ турятъ кожухъ като мѫжьетѣ. 4) Главитѣ си завиватъ съ бѣла кърпа. 5) Кѫси до глѣзенитѣ стѣгнѫти пъртеници пъстро нашарени.

§ II гр. Леринъ.

Градътъ Леринъ е расположенъ при гърлото на една долина, образувана отъ два високи и дълги до 2 часа ридища, които се отдѣлятъ отъ Бигла пл. и паралелно единъ на другъ се спускатъ на кѫдѣ полето по источна посока.

Лериската долина, както и съединенитѣ съ нея други долинки, има посока отъ зап. къмъ истокъ. Широка е около $^1/_2$ километъръ и дълга 10 к.м. Западната граница на долината е стръмна като стѣна. Градътъ захваща цѣлото устие на долината и се простира надлъжъ по нея на западъ близо 2 $^1/_2$ километра. Прѣзъ него тече рѣка, която се събира отъ извори при Бигла и която не прѣсъхва и прѣзъ лѣтото. Тя нѣма особено название, а си ѫ викатъ просто *Лериската рѣка*. Вънъ отъ долината тя се събира съ други рѣкички и отива въ Църна. Градътъ е живописенъ, особено оная негова часть, която е покрай южния ридъ. Кѫщитѣ сѫ подъ самия ридъ, който се издига отвѣсно надъ нихъ. Покрай него тече и рѣката, която съ многобройнитѣ си върби дава на кѫщитѣ видъ на лѣтни вили. Улицитѣ сѫ широки и по-

крити съ калдъръмъ. Климатътъ е прѣвъсходенъ. Силни горещини не стават, а и синякътъ (скрежъ) зимѣ не владѣе. Това се дължи на високитѣ и обраснжли съ шума ридища, които заграждатъ отъ с. и ю. градътъ и цѣлата долина. Водата е изворна и планинска.

Стари останки отъ здания въ градътъ и около него нѣма. Само на южния ридъ, не високо отъ подножието му близо до кжщитѣ, има една мѣстность, която се казва *Св. Пантелеймонъ*. Тукъ се намира и света вода (аязмо.) Както приказватъ, тука е билъ нѣкога манастирьтъ на Св. Пантелеймонъ. Никакви основи не сжществуватъ, нъ испотрошени несегашни керамиди и кжсове отъ голѣми сждове се срѣщатъ твърдѣ много. Тамъ азъ намѣрихъ кжсъ отъ кюпъ съ рельефъ отъ човѣшки образъ. Въ деньтъ на Св. Пантелеймонъ на това мѣсто се стича множество народъ отъ града и селата да се мие съ водата за здравье. Това стечение на народа важи за новоградещата се въ града българска цръква на Св, Пантелеймонъ. Надъ мѣстностьта Св. Пантелеймонъ на върха на ридътъ до лани сжществуваше малка проста четиристѣнна куличка, която не изглеждаше яко стара. Върхътъ носи названието *Кула*.

Минерални богатства около градътъ нѣма за сега. Нъ заслужва внимание единъ изворъ отъ кисела вода, който е интересенъ по нѣкои свойства на водата му и на мѣстото около него. Тоя изворъ се намира $^1/_2$ часъ подъ града въ срѣдата на една турска ливада. Изворътъ е просто дупка широка 4 дец. м. въ диаметъръ и 4 дец. м. дълбока. Водата е студена и кисела. Постоянно клокоти и не истича, а се губи нѣйдѣ. Забѣлѣжителното ѝ свойство е това, че тя съдържа толкова много вжглена киселина, щото насѣкоми и жаби, ако се подържжтъ двѣ и три педи високо надъ неж въ продължение на 15 — 20 секунди, умиратъ. Умиратъ насѣкомитѣ и жабитѣ и около изворътъ на пространство около 4 квадратни метра. Всѣкога това мѣсто е обсипано съ мрътви насѣкоми и жаби. Явно е, че това мѣсто е отъ видътъ на „кучешката пещера“. Леринци носжтъ на тая вода болнитѣ си да ги миjжтъ за здравье.

Леринъ е каазалийски градъ и сѣдалище на каймакаминъ. Административно той влиза въ Битолския санджакъ. Той се намира на югъ отъ Битоля на разстояние 5 часа. Духовно Леринъ съставява съ селата си отдѣлна епархия,

която носи названието — Мъгленска. Той е сѣдалище на гръцки митрополитъ.

Леринъ има 1,660 кѫщи, отъ които турски 1,200, български екзархийски 78, гъркомански 338, цигански 30 и влашки 4.

Между турскитѣ кѫщи има много арнаутски, нъ въ официалнитѣ статистики тѣхъ броѭтъ за турски. Арнаутски кѫщи наброяватъ се около 200. Обаче въ много отъ тѣзи сѣмейства арнаутския языкъ е замѣстенъ съ турския. Всичкитѣ почти турци и туркини знаѭтъ арнаутски. Може да се прѣдполага, слѣдователно, че повечето отъ Леринскитѣ турци сѫ потурчени арнаути. Населението състои отъ: турци 5900, българи екзархисти 495, гъркомани 1569, власи 20 и цигани 190.

Езици, които се говорѭтъ въ чаршията и сѣмействата, сѫ българския, турския и арнаутския. Гръцкиятъ езикъ не се говори ни въ едно сѣмейство. Всички въ Леринъ: турци, арнаути, власи и цигани, голѣми и мали, мѫжки и женски, знаѭтъ български и турски. Гръцки знаѭтъ мнозина отъ християнитѣ, нъ не го употрѣбяватъ ни въ сѣмействата си, ни въ чаршията.

Турцитѣ прѣвишаватъ българитѣ въ всѣкое отношение. Нѣкога градчето е било чисто турско. Българитѣ почнѫли да дохаждатъ отъ селата като слуги на турцитѣ. Подирѣ съ течение на врѣмето тѣ се умножили, съ трудолюбието си обогатили се и завзели работитѣ въ ржцѣтѣ си. Турцитѣ слабо щадѭтъ фамилиарната честь на християнитѣ. Това е остатъкъ отъ врѣмето, когато турцитѣ били всесилни. Турцитѣ и сега сѫ лоши спрѣмо християнитѣ. Тѣ сѫ повече чифчии, има и дюкянджии. Турскитѣ и християнскитѣ махали нѣкога не сѫ били раздѣлени, защото християнитѣ сѫ били растурени между турцитѣ като тѣхни слуги. Напослѣдъкъ тѣ почнѫхѫ да се раздѣлятъ. Срѣдната или Варошката махала е чисто българска, крайната откъмъ полето е смѣсена, горната крайна е чисто турска, а махалата по-горѣ отъ Варошката е смѣсена. Турцитѣ се оттеглюватъ въ горния край, а българитѣ въ долния.

Чаршията на Леринъ е на една улица. Тя има 213 дукяни.

Освѣнъ тѣзи дукяни въ Леринъ има много сергии на едно открито мѣсто край рѣката. По наложение отъ турцитѣ и днесь хората напускатъ дукянитѣ си и въ пазаренъ день продаватъ

стокитѣ си въ сергиитѣ. Така щото принудени сж да плащатъ двоенъ наемъ за дукянитѣ си. Този обичай е остатъкъ отъ врѣмето, когато Леринъ е билъ село, нѣмалъ чаршия, и пазарътъ ставалъ на открито по сергии. Понеже послѣднитѣ сж притежание на джамиитѣ, турцитѣ, за да не изгубятъ приходитѣ на тѣзи джамии, на сила държатъ този гибеленъ за търговията обичай. Всѣкакво заявление отъ христианитѣ противъ този обичай се смѣта за политическо прѣстжпление.

Търговията на Леринъ е твърдѣ слаба. Главната причина е тази, че по-голѣмата часть отъ селата си търгуватъ и пазаруватъ направо въ Битоля и въ другитѣ околни градове. Тъй щото търговското значение на Леринъ се ограничава въ туй, щото той да бжде посрѣдникъ на селянитѣ за размѣнявание произведенията имъ. Желѣзницата малко измѣнява положението му, защото Битоля е близо, а конкуренцията съ тозъ градъ е невъзможна. Прѣдполага се, че градчето би се усилило, ако се уреди джадето за Костуръ, та прѣзъ него да минаватъ стокитѣ и пжтницитѣ отъ Солунъ за Костуръ и Корча и наопаки.

Въ Леринъ има двѣ цръкви: гръцка и българска. Прѣди 45 години въ Леринъ не е имало цръква, нито параклисъ. Християнитѣ отивали тогазъ да се църкуватъ въ ближното село Неволяни, на югъ отъ града. Въ 1848 година Леринци си съградили цръквата „Св. Гьоргия“ вънъ отъ града на южната му страна. Тя е направена на бързина отъ камъкъ и каль. Много е низка и почти четвъртината отъ височината ѝ е ископана въ земята. Отъ вжтрѣ украшенията ѝ сж обикновени, както въ цръквитѣ въ другитѣ виляетски малки градове. Въ неж се църкуватъ сега гъркоманитѣ. Всичкиятъ ѝ доходъ отъ посѣщение на християни и отъ кирия на 6 дукяни възлиза на около 200 лири. Въ неж се служи на гръцки языкъ. Само евангелието отъ една година насамъ се чете и на български по Леринския говоръ съ позволението на владиката и по настояванието на нѣколцина българи-гъркомани.

Българитѣ, които признаватъ Св. Екзархия, слѣдъ отцѣпванието си прѣди 19 години отъ гръцкото духовенство, останжли безъ цръква цѣли 14 години. Прѣзъ това врѣме българскиятъ свещеникъ е служилъ въ кжщата си. Нъ по частни неспогождения и расправии съ попътъ християнитѣ не отивали въ кжщата му да се църкуватъ. Само 12 кжщи посѣщавали поповия параклисъ. Въ 1888 година българитѣ се

съгласили да испразнѫтъ училищното здание (то се намираше въ най-добрата махала въ градътъ наречена Варошка—чисто христианска) и да го прѣобърнѫтъ съ правителствено позволение на параклисъ. Слѣдъ като се паредилъ параклисътъ въ училищното здание, уредила се и църковна касса, поставили се и епитропи. Доходътъ на параклисътъ е билъ срѣдно число 40 лири въ годината. Отъ тѣзи пари се расходвало за цръквата. Останѫлитѣ около 15 лири се съхранявали за новата църква.

Въ 1890 год. 14-и май съ царски фермanъ Леринци поставихѫ основитѣ на българската църква „Св. Пантелеймонъ“ на мѣстото на параклисътъ. Цръквата по настоящемъ е издигнѫта и покрита. По исчислението на главния майсторъ тя е дълга 15.08 м., широка 14·82 м. и висока 8 метра.

Съ въздигането на цръквата увеличи се и числото на българитѣ припознаващи Св. Екзархия, като се присъединихѫ мнозина бивши гъркомани. Съ това увеличение на числото на кѫщитѣ, разбира се, увеличи се и доходътъ на цръквата. Мнозина отъ гъркоманитѣ сега въ празднични дни, като крадешкомъ се вмъкватъ въ българската църква да слушѫтъ литургията на български. Леринци много се скѫпѫтъ да жертвуватъ за църква и училища, пъкъ владѣе и голѣма сиромашия, та затова повечето гркомани, ако и да желаѫтъ да се присъединѫтъ къмъ българската църква, стѫписватъ се, защото мислѫтъ, че като се присъединѫтъ сега при ненаправена още църква, ще имъ измъкнѫтъ по нѣкоя лира помощь. Вѣрва се, че слѣдъ като се довърши и освети цръквата, ще се присъединѫтъ мнозина.

Гръцки училища въ Леринъ има двѣ—мѫжко и дѣвическо. До 1860 година тука учението е вървѣло твърдѣ слабо: единъ учитель плащанъ отъ цръквата събиралъ 10 — 15 ученика въ нѣкоя затънтена кѫща и никой не давалъ внимание на него. Всички отъ това врѣме, които сѫ посѣщавали тогава училищата и сѫ останѫли живи, сѫ съвършено неграмотни. Въ 1860 година по разпореждание отъ митрополита Леринци съградили училище (въ чаршията), издигнѫто на два етажа, отъ които долния състои отъ дукяни, и отъ тогава почнѫло да се дава повече внимание на училището. Условяли учители съ по-високо образование отъ Костурско и Кожани. Всички, които посѣщавали редовно това училище,

знаѫтъ да четѫтъ, пишѫтъ и говорѫтъ по гръцки. Училището за сега притежава сгодни чинове, голѣми географически харти за частитѣ на земното кълбо и за Балканския полуостровъ, единъ глобусъ, броителници и др. Има поставено настоятелство, което се грижи за нуждитѣ на училището като надзирява дѣятелностьта на учителитѣ. Тази година училището се посѣщава отъ 80 ученика, распрѣдѣлени по слѣдуѫщия редъ:

Забав. и I-во отдѣление	60	ученика, единъ учитель.
II и III отдѣление	13	„ „ „
IV отдѣление	7	„ „ „
	Всичко 80	ученика, 3 учители.

Двама отъ учителитѣ свършили Битолската гръцка гимназия, третиятъ пъкъ е отъ старитѣ учители. Единиятъ отъ тѣхъ е Леринецъ. На по-възрастнитѣ ученици е забранено да водѫтъ разговоръ на български языкъ.

Младитѣ, които свръшватъ това училище, щомъ напуснѫтъ чиноветѣ и встѫпѫтъ въ чаршията, принудени сѫ, безъ обаче да скърбѫтъ, да скриѫтъ гръцкия языкъ нѣйдѣ въ себе си и да отворѫтъ устата само за българския. Само когато имъ се прѣдстави случай, въ който е нуженъ гръцкия языкъ, което въ Леринъ е твърдѣ редко, съ особено удоволствие отварятъ скривалището на гръцкия языкъ.

Дѣвическото гръцко училище въ Леринъ за първъ пѫть е отворено въ 1873 година. Собствено училищно здание още нѣматъ. Училищни учебни принадлежности училището нѣма. Равнодушнитѣ къмъ науката Леринци твърдѣ малко внимание обръщатъ на дѣвическитѣ училища. Това може да се каже и за мѫжкитѣ училища. Ако Леринци испращатъ женската челядь въ гръцко училище, то го правѫтъ просто за това, защото се казватъ гърци. Когато ще станѫтъ българи, както мислѫтъ тѣ, тогава, разбира се, ще испращатъ както женскитѣ тъй и мѫжскитѣ си рожби въ българскитѣ училища. Нъ гръцкитѣ учителки, безъ да гледатъ дали Леринци обръщатъ или не обръщатъ внимание на училищата, най-акуратно вършѫтъ пропагандическата си мисия. Всички моми и невѣсти, които сѫ свършили това училище, знаѫтъ да четѫтъ, пишѫтъ и разговарятъ прѣвъсходно по гръцки. Ученичкитѣ, малки и голѣми, дома поздравяватъ по гръцки; по улицитѣ и въ игритѣ си се мѫчѫтъ тоже да говорѫтъ

по гръцки. Изучването на гръцкия языкъ става по най-практиченъ начинъ. Всѣки день учителкитѣ поржчватъ на ученичкитѣ да донасятъ въ училището кѫщни прѣдмети. Учителката изважда единъ по единъ прѣдметитѣ и, като ги издига високо, казва по гръцки: „какъ се казва това?“ Ако е чаша напр., всички отведнѫжъ отговарятъ тоже по гръцки: „това се казва чаша“. Изучватъ стихотворения, разговори, пѣсни и всичко, което е въ състояние да вдъхне на ученичкитѣ омраза къмъ българската цръква и българитѣ. Говорѫтъ имъ, че българитѣ сѫ католици.

Ако сегашнитѣ лерински ученици и ученички лесно усвояватъ гръцкия языкъ, когато дома посрѣщатъ съпротивление отъ страна на българския языкъ, то колко по лесно ще се вкорени гръцкия языкъ въ сърдцата на синоветѣ на сегашнитѣ ученици и ученички, когато ще се подпомага съ ревность и отъ родителитѣ!

За двѣтѣ училища се расходватъ отъ Леринската гръцка цръква 120 лири, 45 лири отъ „силогоситѣ“, всичко 165 лири.

Български училища въ Леринъ има двѣ: мѫжко и дѣвическо. За първъ пѫть мѫжко бълг. училище тука се отворило въ 1874 година, когато една часть отъ българитѣ се отказахѫ отъ гръцкото духовенство. Първъ бълг. учитель е билъ Костандинъ Г. Стойчевъ, родомъ Леринецъ, тогава 26 годишенъ, който малко прѣди това се билъ поучилъ на български въ Битоля. Той учителствувалъ 8 мѣсеци бесплатно. Подиръ него въ слѣдующата година се назначилъ отъ Св. Екзархия за учитель Димитръ Тѫпковъ отъ Енидже-Вардаръ. Училището до 1882 год. се е помѣщавало въ кѫща съ кирия. Въ 1882 год. българитѣ прѣправили приврѣменно едноетажно здание за училище. Тукъ училището се е помѣщавало до 1888 год. Въ тая година училищното здание го прѣобърнѫли на параклисъ. Отъ тогава почнѫли да тикатъ ученицитѣ по тѣснитѣ и затънтени кѫщи съ кирия.

Тази година мѫжкото училище се помѣщава въ единъ ханъ въ чаршията поради ефтината му кирия. Ученицитѣ се побиратъ въ двѣ тѣсни, низки и съвсѣмъ несгодни стаи.

То притежава 11 сгодни чинове, 3 голѣми църни дъски, 5 географически харти за 5-тѣ части на свѣта отъ Дановъ, една харта на Балканския полуостровъ на руски языкъ, два атлаза съ картини отъ вѣтхия и новия завѣтъ отъ свещен-

ното писание, единъ атлазъ по естествената история отъ професора А. О. Брантъ и двѣ броителници.

Училището е снабдено съ *рухсатнаме* (позволително) отъ 1892 год. отъ Битолския муарифъ на името на учителитѣ. Учители: Алексий Кусевъ, родомъ отъ Прилѣпъ, свършилъ Пловдивската классическа гимназия въ 1876 год. Училищното му свидѣтелство потвърдено отъ Битолския муарифъ, на основание едно друго свидѣтелство отъ Солунския муарифъ, прѣдъ който е държалъ испитъ. Учителствувалъ 7 години, като екзархийски учитель. Получава 70 лири заплата отъ Св. Екзархия. Димитръ Трайковъ, родомъ отъ Смърдешъ, Костурско, свършилъ Педагогическия курсъ при Солунската Бълг. М. Гимназия въ 1889 год. Училищното му свидѣтелство потвърдено е отъ Солунския муарифъ. Учителствувалъ 4 години като екзархийски учитель. Получава 30 лири заплата отъ Св. Екзархия.

За умѣстно считамъ тука да явѫ, че отъ 78-тѣ български кѫщи, които признаватъ Св. Бълг. Екзархия, само 38 испращатъ дѣцата си въ училището. Останѫлитѣ 45 кѫщи нѣматъ мѫжки дѣца за въ училище. Отъ 54-тѣ ученици, които посѣщаватъ нашето училище, 40 сѫ дѣца на българи, които признаватъ Св. Екзархия; останѫлитѣ 14 ученици сѫ дѣца на българи, които признаватъ гръцката патриаршия.

Българко дѣвическо училище въ Леринъ за първъ пѫть се отвори въ 1882 год. До 1888 год. то се помѣщавало заедно съ мѫжкото училище въ собственото училищно здание, а отъ тогава сѫдбата на ученичкитѣ е сѫща, както и на ученицитѣ. Тази година дѣвическото училище се помѣщава, наистина, въ най-добрата и населена само съ християни часть отъ градътъ; нъ пакъ стаитѣ на кѫщата сѫ тѣсни, низки и съвсѣмъ несгодни за училище. Дворъ нѣма никакъвъ. Училището притежава 7 сгодни чина, двѣ малки църни дъски и едно смѣтало. Въ 1892 година то се снабди съ рухсатнаме отъ Битолския муарифъ на името на учителката Екатерина Стрѣзова, родомъ отъ Охридъ, свършила Солунската дѣвическа гимназия въ 1888 год. Училищното ѝ свидѣтелство е потвърдено отъ Битолския муарифъ въ 1892 год. Учителствувала 5 години. Получава 40 лири заплата отъ Св. Екзархия. Ржководи 3 отдѣления и забавачница.

Въ началото на годината постжпихж ученички 43,

отъ които:	въ III	отдѣление	8
	„ II	„	4
	„ I	„	16
	и забавачи	„	15
	Всичко		43.

Въ слѣдующата таблица е показано нагледно числото на ученицитѣ и ученичкитѣ отъ българскитѣ и гръцкитѣ училища, както на кжщитѣ и жителитѣ отъ християнското вѣроисповѣдание.

Българскитѣ училища въ Леринъ нѣматъ устроено училищно настоятелство. Въ началото на настоящата учебна година общината избра двама млади грамотни граждани, като настоятели на училищата. Както казахъ по-горѣ, всичкото внимание на Леринци е въ новоградещата се цръква. Въ тѣхъ вече се втълпила мисъльта, че училището не трѣбва да додѣва на цръквата, додѣто тя не се направи окончателно. За това нищо не може да се откопче отъ църковната касса за подобрѣнието на училищата. Леринскитѣ първенци, както и настоятелитѣ, на нѣколко пжти оставихж учителитѣ да събержтъ волни помощи отъ населението за нѣкои сжществени нужди на училището, защото ужъ като давали хората за училището, послѣ не щѣли да даджтъ за цръквата.

Освѣнъ описанитѣ тука цръкви и училища въ Леринъ има 7 джамии и 8 турски училища, въ които се учжтъ приблизително 290 ученици и ученички. Отдѣлно женско училище нѣма. Училищата се дѣлжтъ тъй: идадие съ 2 учители, руждие съ 2 учители, медресе съ 1 учитель и 5 джамийски училища.

Отъ 1891 година въ Леринъ сжществува влашко училище, което се посѣщава отъ 6 ученика. Види се, власитѣ отворихж това училище съ цѣль да привлѣкжтъ ученици отъ влашкитѣ въ каазата села: Невѣска, Писодери, Бѣлъ-каменъ и Пападия.

Въобще Леринци не милѣжтъ за училищата и науката. Това най-ясно се види отъ слѣдующитѣ доводи: 1) Леринскитѣ училища, ако и да сж отворени отъ много години, стожтъ много по-назадъ отъ ония въ по-голѣмитѣ села отъ каазата, които сж си отворили прѣди 6 — 7 години. 2) Изглежда като че ли училищата да сж натрапени на граж-

Бълг. отъ вѣдом. на Българската Екзархия			Български училища														Бълг. отъ вѣдом. на Патриаршията			Гръцки училища.				
			Мжжки								Женски													
Кжщи	Жители	Попове	Забав.	I	II	III	IV	I кл.	Всичко	Учители	Забавач.	I	II	III	Всичко	Учителки	Кжщи	Жители	Попове	Мжжко	Учители	Женско	Учителки	Ученици и ученички
78	495	1	11	10	10	9	9	5	54	2	15	16	4	8	43	1	338	1569	3	80	3	50	2	130

данитѣ. Отъ Леринъ има само единъ, който свършилъ Битолската гръцка гимназия, единъ Солунската бълг. гимназия, единъ свър. II-и кл. на сѫщата гимн., четирима само свършихѫ 4-ия классъ на Битолската бълг. прогимназия, една само свършила III классъ на Битолското гръцко дѣвич. училище и една тази година свърши Солунската бълг. дѣвическа гимназия. Други, исключая С. Гулабчевъ, нѣма да сѫ свършили нѣкое училище вънъ отъ Леринъ. Всичкитѣ поменѫти ученици, съ исключение на единъ, сѫ се изучили като стипендиянти. 3) Никой отъ Леринци не получава вѣстникъ, въ никоя кѫща не се намира книга за прочитъ.

Слѣдъ като се направи бълг. градска цръква окончателно и се освети, безъ съмнѣние ще се приберѫтъ около неѫ по-голѣмата часть отъ християнитѣ, да не кажѫ всичкитѣ, и тогава цръквата ще располага съ повече пари за подобрѣнието на училищата, които ще съживѫтъ интересъ къмъ науката въ младото поколение.

Забѣлѣжки върху по-забѣлѣжителнитѣ села и околноститѣ имъ.

1) *Буфъ.* Селото Буфъ се намира $3^1/_2$ часа на сѣв.-западъ отъ Леринъ. Отъ западъ селото е заградено съ Баба пл., отъ сѣверъ се загражда отъ единъ не много високъ нейнъ клонъ, който се отдѣля отъ неѫ при в. Баба, спуска се къмъ истокъ и се свръшва при с Клѣщино. Отъ югъ и юго-истокъ хоризонтътъ на селото е заграденъ пакъ съ високъ клонъ отъ веригата, който отива сѫщо къмъ истокъ и който на свършъка се расширява и се доближава до сѣверния клонъ при Клѣщино. И тъй веригата и двата ѝ поменѫти клонове заграждатъ помежду си едно пространство вдлъбнѫто като корито врѣдъ височини по склона на Баба пл. на половина отъ височината ѝ. Това мѣсто е дълго отъ западъ къмъ истокъ около 2 часа, а широко отъ сѣверъ къмъ югъ $1^3/_4$ часъ. Селото е расположено врѣдъ това корито. Отъ Баба и Бигла въ това мѣсто захващатъ се три рѣкички, които лудо и шумно се спущатъ на долу и които прорѣзватъ това пространство съ долищата си. Близо до това село се събиратъ и образуватъ по-голѣма рѣка, която си е пробила пѫть при с. Клѣщино. Тукъ височинитѣ се доближаватъ и образуватъ клисура, прѣзъ която рѣката излиза въ полето и прѣзъ която води

единственния пѫть за селото. Цѣлата буфска впадина по формата си прѣдставява единъ трижгълникъ, за основа на който служи Бигла, странитѣ му образуватъ два клона, които се отдѣлятъ отъ веригата, а върхътъ му е при с. Клѣщино. Плоскостьта му при основата е издигнѫта и колкото иде нò къмъ върха, толкозъ нó се снишава. Рѣката тече покрай южната му страна. Като се намѣри човѣкъ въ буфския трижгълникъ, нищо не може да види, освѣнъ ръбоветѣ на планинитѣ, които го заграждатъ. Само ако погледне къмъ върха на трижгълника, т. е. при Клѣщино, като прѣзъ прозорецъ, ще види малко поле и сини планини въ далечината. Впадината е орница червеникава и корава земя, не яко плодородна. Произвожда главно картофи, прочутъ грахъ, ръжь и много сѣно. Картофи произвожда и за продань въ Леринско и Битоля. Ръжьта не стига за самитѣ селяни. И на толкова малко плодородие ашжрътъ е срѣдно число 50,000 гроша.

На сѣв.-западъ отъ селото, тамъ дѣто сѣверният склонъ се отдѣля отъ веригата, се издига стръмно и високо най-високиятъ въ Буфско върхъ, именуемъ Въртешка (Баба). Тукъ всѣка година старият снѣгъ дочаква новъ. На истокъ отъ този върхъ по съртътъ на сѣверния клонъ едно по друго сѫ върховетѣ: Ковчегъ, слѣдъ който клонътъ малко се снишава, послѣ иде конусо-образенъ върхъ Чуй-гласъ, отдѣто пакъ клонътъ се възвишава. Слѣдъ него на свършъка на клона се издига високъ върхъ Градище. Тукъ има развалини отъ стара крѣпость. Сѫществуватъ остатъци отъ срутени до основата стѣни и водопроводи. Казватъ, че водата тукъ е идѣла съ кюнци отъ срѣщуположния южен върхъ Брѣзовица, който е много пó-високъ отъ Градище. Въ подножието на Градище и сега сѫществуватъ сухи водопроводи (кюнци), отъ които ясно се види, че идѫтъ отъ Брѣзовица и отиватъ на къмъ крѣпостьта. Расказватъ, че нѣкой князь (името му не знаѫтъ) се затворилъ въ тая крѣпость и дълго врѣме се бранилъ. Най-послѣ една непиятелска мъска жадна за вода подушила кюнцитѣ и почнѫла да рови съ копитото си. Хората се заинтересували, раскопали мѣстото и открили водата, която и запрѣли, а князьтъ, като останѫлъ безъ вода, се прѣдалъ. Друго нищо не се говори за тая крѣпость.

Право на западъ отъ селото, на срѣдата на основата на трижгълника се издига по-низко отъ Въртешка върхътъ Шупурка. Той не е толкозъ стърменъ и испуща полегати

ридища на къмъ селото. Тука е пѫтьтъ отъ Буфъ за Прѣспа. Макаръ и да казахъ, че върхътъ не е толкозъ стърменъ, пакъ пѫтьтъ е стърменъ и мѫчно проходимъ. На сѣв.-зап. веригата се снишава значително и чини се на човѣка отъ далече, че тука има клисура. Тука е пѫтьтъ за Бигла и Корча. Мѣстото се казва Пиляфъ, не извѣстно на селянитѣ отдѣ произхожда това име. Близо при Пиляфъ се отдѣля отъ веригата южния клонъ на буфския трижгълникъ. Въ началото той е много стърменъ и се вика Св. Илия. На Илинъ-день Буфчани и Арменчани колѫтъ курбанъ на това мѣсто и се гощаватъ. Тукъ е планинския пѫть за Леринъ. По-нататъкъ клонътъ се разширява и едната му страна (южната) върви право на истокъ до Леринъ, а сѣверната завива къмъ сѣв.-истокъ и отива до Клѣщино. По-долу отъ Св. Илия на сѣверната страна Буфчани го наричатъ Бѣла-вода. Тука е образувана една долинка съ сѣверна посока, въ която може да се побере малко селце. Низъ нея тече рѣкичка, която не пръсъхва и се влива въ Буфската рѣка. Надъ Клѣщино този клонъ се издига високо и се вика Брѣзовица, види се отъ брѣстоветѣ, които прѣобладаватъ тука. Всичкитѣ тия върхове сѫ обраснѫли съ шума и нѣйдѣ-годѣ съ кории повече отъ бука, джбъ, брѣстъ и лѣска.

Отъ Леринъ до Буфъ водѫтъ два пѫтища: единъ прѣзъ Арменско (високъ) и другъ прѣзъ Клѣщино (низъкъ). Отъ Леринъ прѣзъ Арменско испърво пѫтьтъ върви на западъ по джадето, близу до Арменско отбива се отъ джадето и завива на сѣв.-зап. и изведнѫжъ почева да се възвишава за къмъ върха Св. Илия. Цѣлото възвишено мѣсто е испосѣчена кория отъ бука. Тукъ-тамѣ виждашъ низъ шумата бѣли букови пънове като плашила. Като се въскачишъ на върха Св. Илия, ще видишъ изведнѫжъ цѣлия буфски трижгълникъ, расположенъ низко заедно съ селото. Отъ върха надолу къмъ Буфъ пѫтьтъ е още по стърменъ. Благодарение на лѣскитѣ, които го загражданъ, слизанието става възможно като се държи човѣкъ за нихъ. Много смѣшни изглеждатъ добитъцитѣ, кога слизатъ по тоя пѫтъ. Гърбътъ имъ се прѣвива като дѫга, задницата се издига високо, а вратътъ и главата се изопнуватъ въ права линия хоризонтално съ пѫтьтъ. Долу въ подножието на Св. Илия пѫтникътъ прѣгазва рѣката, която извира отъ Пиляфъ. Отъ тука до селото пѫтьтъ е равенъ и държи около $^1/_2$ часъ. Цѣлиятъ този пѫть държи 3 часа.

Отъ Леринъ за Буфъ прѣзъ Клѣщино пѫтьтъ държи 3 часа. До Клѣщино той е равенъ и хоризонталенъ, и по него могѫтъ да вървѫтъ свободно кола. Има пѫть по сѣверна посока покрай източнитѣ склонове на Брѣзовица, покрай селата Кѣбасница и Кладораби. Отъ Клѣщино той зима западна посока, която захваща отъ малката клисура образувана отъ Брѣзовица отъ лѣво и Градище отъ дѣсно. Отъ тука пѫтьтъ неусѣтно се възвишава дори до селата. Селянитѣ прѣдпочитатъ първия пѫть като по-кратъкъ, а чужденцитѣ — втория като по-равенъ. Улицитѣ на селото сѫ неравни, нѣкои сѫ постлани съ тѣсенъ грубъ калдъръмъ. Нѣколко потоци обрасѫли съ гѫста шума прорѣзватъ селото. Кѫщитѣ сѫ покрити съ слама.

Има 200 кѫщи съ 2,120 жители, всички българи подъ вѣдомството на Бълг. Екзархия. Селянитѣ сѫ много юначни Има една цръква съградена прѣди 30 години. Сградата е огромна, груба и прѣздрава. Въ училищата (мѫжко и дѣвическо) се прѣподава на бълг. езикъ.

Приказватъ, че и Буфъ като Арменско се е основало отъ лъжичари. На сѣверо-източната страна на селого мѣстото и сега го викатъ лъжичари. Може би тия лъжичари да сѫ били отъ Порѣче. Нѣма приказка, нито пѣсни за происхождението на названието Буфъ.

До прѣди двѣ години селото имаше за духовно началство Гръцката Патриаршия. Лошото поведение на бившитѣ трима буфски попове накара селянитѣ да припознаѫтъ духовното вѣдомство на Бълг. Екзархия. Гръцкиятъ владика, за да отвърне Буфчани отъ Екзархията, сполучи да имъ затвори селската цръква за нѣколко мѣсеци.

Селянитѣ се занимаватъ повече съ бичкиджилъкъ найвече въ Гърция, Сърбия и твърдѣ малко въ България.

Буфъ е центърътъ и главно село въ така наречената мѣстность *Буфъ-Колу*. Буфъ-Колу е населено съ българи, турци и арнаути. Послѣднитѣ, както на всѣкждѣ, така и тукъ сѫ се опитвали да сѫ хранѫтъ на гърба на съсѣднитѣ български села. Обаче тѣ всѣкога сѫ срѣщали геройски отпоръ отъ послѣднитѣ при всѣкое опитване. Водитель и крѣпитель на другитѣ села е било селото Буфъ. Щомъ има нападение на нѣкое село, извѣстява се за това на Буфчани, и тѣ всички вкупомъ се затичатъ на помощь. Приказватъ за

боя, който прѣди нѣколко години станѫлъ между Буфчани и съединенитѣ ближни турски села. Турцитѣ се събрали да опустошѫтъ ближното българско село Раково. Прѣдизвѣстени за това, Буфчани се затекли на помощь, отворили огънь на нападателитѣ, убили мнозина отъ тѣхъ и избавили селото. Прѣслѣдва ли се нѣкой човѣкъ или мома отъ турцитѣ, тя се испраща въ Буфъ на прибѣжище. Буфчани сѫ въорѫжени. При три вистрела тѣ сѫ длъжни всички да се съберѫтъ врѣдъ селото. Буфъ е давалъ много юнаци хора. Най-славенъ е билъ „попотъ отъ Буфъ“, който умрѣ въ Кюстендилъ по-минѫлата година. Той е билъ типъ на старитѣ български хайдути. За да има това значение Буфъ, помага му мѣстото. Непристѫпностьта на мѣстото служи за крѣпость, околната планинска природа и водата ги правѫтъ юнаци, борбата имъ съ бижнитѣ турски села ги заставявала да имятъ съгласие.

2) *с. Арменско.* Арменско се намира 2 часа на западъ отъ Леринъ. Расположено е на долния край на тъй наречената Леринска долина подъ самата Бигла въ началото на Леринската рѣка, която се захваща $^1/_2$ часъ надъ селото. Рѣката тука тече буйно и шумно, брѣговетѣ ѝ сѫ стръмни. Селото е построено на лѣвия брѣгъ на рѣката надлъжъ по брѣга. Кѫщитѣ сѫ повече покрити съ слама и сѫ распръснѫти по брѣга безъ редъ. Отклонението на брѣга е приблизително 45^0, та затова много мѫчно се ходи по улицитѣ. Кѫщи има 120 съ около 720 души българи подъ вѣдомството на Гръцката Патриаршия. Долината, напоявана отъ Леринската рѣка и отъ 2 нейни притока, които текѫтъ срѣщуположно единъ откъмъ Буфъ, другъ откъмъ Търсье, е твърдѣ производителна. Отъ произведенията на първо мѣсто стои сѣното, послѣ идѫтъ ръжьта, царевицата, бобътъ и др. Ашѫрътъ на селото се продава за 20,000 гр. Приказва се въ селото, че нѣкогашъ (неизвѣстно кога) то било по-горѣ и по̀ на западъ отъ сегашното му мѣсто на ребрата на Бигла. То състояло отъ колиби на лъжичари (хора, които правѫтъ лъжици); имало си и своя църква, отъ която сега останѫло само името. Тия лъжичари основали сегашното с. Арменско, като слѣзли подолу. Никой въ селото не знае, отдѣ е получило то това си название. За арменци дошляци не се поменува ни въ пѣснитѣ, ни въ приказкитѣ. Въ типоветѣ не се забѣлѣзва

арменски типъ. Арменцитѣ сж църнооки, а тукашнитѣ хора сж всички сивооки и съ бѣло-цървена кожа.

Въ селото има една цръква посветена на Св. Атанасъ лѣтни и единъ новъ отъ 20 години манастирь на Св. Гьорги, който е расположенъ на южния брѣгъ на рѣката срѣщу селото на разстояние 3 минути отъ него. На сѣверъ отъ селото, на половинъ часъ разстояние въ планината Брѣзовица има цръквица Св. Илия. На деньтъ на Св. Илия селянитѣ на това мѣсто колжтъ курбанъ.

Всичкото село е чифликъ. Прѣди 15 — 16 години ужъ селянитѣ се откупили отъ бегътъ и прѣзъ това врѣме не му плащали даваньето; нъ сега бегътъ отказва това на селянитѣ и иска повторно да вземе селото.

Въ селското училище по желанието на самитѣ селяни учительтъ учи дѣцата на български. Но-голѣмата часть отъ населението иска отказването отъ гръцкото духовенство, нъ давията, която иматъ съ бегътъ, не имъ позволява да направятъ това сега.

Пжтьтъ отъ Леринъ за селото върви право на западъ безъ никакви кривуличения. Първата половина, като се почне отъ Леринъ, е равна и почти хоризонтална, та по неж свободно могжтъ да вървжтъ кола. Втората половина почева неусѣтно да се възвишава дори до селото. Първата половина отъ цѣлия този пжть захваща джадето, което води отъ Леринъ за Костуръ и върти надъ селото на сѣверната страна. Пжтьтъ отъ Леринъ за Костуръ би билъ по-правъ и по-кратъкъ, ако би минувалъ прѣзъ селото; нъ понеже Бигла надъ Арменско е много стръмна и висока, за улеснение въ въскачването направили сж го джадето да върти много по високитѣ ридища, клонове отъ Бигла на сѣверъ отъ селото. По джадето поради стръмнината му редко или почти никакъ не пжтуватъ съ кола. Тука вървжтъ съ конье: смърдешани, жельовци, брѣзничани, писодерци, корчани и биглищани, кога отиватъ на пазарь въ Леринъ или когато отиватъ и дохаждатъ отъ чужбина. Корча и Биглища прѣнасятъ стокитѣ отъ Солунъ повече съ конски кервани прѣзъ това джаде.

3) *Търсье.* Селото Търсье се намира 4 часа на югозападъ отъ Леринъ. То е расположено подъ високия върхъ Рундзелъ въ жгълътъ на една долина, която има посока отъ

сѣверъ къмъ югъ и която се образува отъ голѣмата планинска верига при Вичъ и отъ единъ клонъ на тая верига, който се отдѣля отъ западната ѝ страна и върви по южна посока. Долината държи надлъжъ близо 3 часа и свръшва надъ с. Поздивища. Широка е 5 минути. Долината е дълбока, околнитѣ планини високи и обрасли съ гѫста букова кория. Източната прѣграда е стръмна като стѣна, мѫчно проходима и обраснѫла е тукъ-тамъ съ дѫбова и букова кория, а западната — полегата и лесно проходима.

Сѣвернияътъ край на долината, върхътъ Рундзелъ, стръмно и високо се издига надъ селото. Тука веригата испуща лѫче-образно 5 клонове, отъ които единиятъ е Вичъ. Селянитѣ не знаѭтъ происхождението на названието Рундзелъ. Види се, то е влашко название, понеже отъ него върхъ на сѣверозап. захваща писодерския синоръ. Прѣдполагамъ Рундзелъ да е най-високия върхъ на цѣлата верига, защото, както казватъ селянитѣ, отъ него се виждатъ: Сари-гьолътъ съ всичкитѣ езера, Воденско прѣку Нидже, цѣло Костурско и Корчанско, Гръцката граница и рѣката Бистрица (която тука наричатъ Бѣла-рѣка), на сѣверъ Прѣспанско — Битолско съ върхътъ Пелистеръ и Прилѣпско. Знѣчи, отъ тука може съ единъ погледъ да се види всичкото очертание на цѣлата верига съ расклоненията ѝ, долинитѣ, рѣкитѣ и селата.

За жалость не можахъ да се въскачѫ на тоя върхъ, защото тогава цѣлата планина бѣше покрита съ снѣгъ. Когато върхътъ е свободенъ отъ снѣгътъ, въскачването по него е много лесно. Той е голъ и само въ подножието близо до селата е обраснѫтъ съ шума. Отъ западната страна на веригата при Рундзелъ се отдѣлятъ два клона, отъ които единиятъ върви по ю.-западно-южна посока, а другия по ю-западно-западна посока. Първиятъ се казва Вардища (отъ тука поляцитѣ вардѣли сѣидбитѣ), а вториятъ — Кирко (тука нѣкогашъ харамии заклали нѣкой си богатъ влахъ, именуемъ Кирко. Вардища е западната прѣграда на търсянската долина. Между Вардища и Кирко се образува недълбока долина въ видъ на трѫгълникъ, върхътъ на който е Рундзелъ. Отъ изворчетата при Рундзелъ се събира въ тая долина рѣкичка, която попрѣсъхва лѣтѣ и има сила да кара воденица съ единъ камъкъ. Тя прѣсича Вардища на единъ и половина часъ разстояние отъ Рундзелъ и се съединява съ Търсянската рѣка при с. Статица въ търсянската долина. Източната

прѣграда на долината е стръмна и гориста съ буки. Испуща нѣколко кѫси клонове, които образуватъ кѫси долинки съ полегатость 45°. Рѣкичкитѣ текѫтъ съ голѣма бързина. Тази прѣграда, както казахъ, е продължение на веригата. Тука при Рундзелъ е и вѫзелътъ на лѫче-образнитѣ клонове. Това мѣсто носи названието Рамни-върхъ, защото съртътъ е плосъкъ, обраснѫтъ съ гѫста букова кория. На югъ отъ Рамни-върхъ съртътъ се вика Кукуль (така е наречень, види се, отъ кукуването на Кукувица). Кукуль по турски се вика копринень кожурецъ; нъ тука хората не знаѫтъ, какво е копринена буба и кожурци. Тука е пѫтътъ отъ Леринъ за Търсье. Пò на югъ съртътъ се вика Каменикъ. Тука при Каменикъ веригата прави два чатала, отъ които западнияътъ е кѫсъ, държи единъ часъ и свръшва при с. Кономлади, а источниятъ завива на истокъ и е сѫщиятъ Вичъ. Между тия два чатала се образува висока долина, на върхътъ на която е расположено с. Турие.

Търсянската рѣка извира отъ Рундзелъ. Додѣто пристигне до селото на двайсетина мѣста прави водопади високи по единъ метъръ. Отъ селото става по-голѣма, а отъ с. Статица до с. Кономлади, дѣто се съединява съ Турянската, върви съвсѣмъ полегато. Надъ селото по неѫ има три воденици. Пѫтътъ отъ Леринъ за Търсье захваща изведнѫжъ стръмно да се въскачва по сѣверния склонъ на Кула. Слѣдъ единъ часъ излиза се на една голѣма, плоска и широка тумба отъ Кула, и пѫтътъ става по-лесенъ въ продължение на $^1/_4$ часъ. Почвата е църноземъ. Тази тумба впада въ търсянския синоръ. Около тумбата сѫ нивитѣ, а подъ неѫ лозята на Търсянци. Понеже отъ тука до селото има още 2·5 часа разстояние, за улеснение въ работата Търсянци си направили на тумбата колиби. Почти всѣка кѫща си има колиба. Мѣстото се казва Калугерица. Тукъ нѣкогашъ е било село съ сѫщото име, имало е и манастирь, остатъци отъ основитѣ на който сѫществуватъ сега. Селото и манастирътъ били разстурени отъ харамии. Мѣстото, дѣто заклали игуменътъ, и сега се вика игуменецъ. Отъ Калугерица пѫтътъ завива право на ю.-западъ.

Отъ тука почева пакъ да се възвишава до билото на Кула. Пѫтътъ е само изрѣзаница отъ пороитѣ. Отъ странитѣ има гѫста шума. Ако силенъ пороенъ дъждъ затече пѫтника, той трѣбва да се отбие на лѣво въ шумата, защото иначе не-

прѣменно ще бѫде завлѣченъ стъ пороитѣ заедно съ добитъка. Щомъ пѫтникътъ се качи на билото, отведнѫжъ почувствувва облѣкчение и, като погледне назадъ, иска му се да поседи и да се нагледа на Леринската или по-право на Арменската синьо-зелена долина, която прѣдъ Арменско малко се расширява и кръсто-образно испуща два кѫси рѫкава (долинки), единия къмъ Буфъ, а другия къмъ Търсье. Отпрѣдѣ му подъ нозѣтѣ се захваща Неволянската долина, която има източна посока. Тя се образува отъ клонътъ Кула и отъ единъ неговъ братъ, които се отдѣлятъ отъ веригата въ една точка и вървѫтъ по източна посока на около 2 часа дължина. На билото на Кула покрай пѫтя сѫществуватъ основи отъ стара цръква на Св. Тройца и стари гробища. Селянитѣ казватъ, че въ тая цръква се църкували Калугеричани и селянитѣ отъ едно друго село, което се викало Лопуснецъ и което сега не сѫществува. Лопуснецъ е било расположено на билото на другаря на Кула. Отъ лѣво отъ пѫтътъ на Кула се издига едно конусо-образно връхче, което се вика Клѣпало. На това връхче клисаритѣ на цръквата клѣпали и на Лопушничани и на Калугеричани. По-нататъкъ пѫтътъ пакъ почева да се възвишава дори до билото на голѣмата верига. Щомъ се дойде на билото, отведнѫжъ подъ нозѣтѣ ти се показва Нередската долина, която се загражда отъ Лопушненския клонъ и Вичъ. Пѫтникътъ, който търси Вичъ, щомъ се качи на това било, остава изненаданъ, като види изведнѫжъ и съ единъ погледъ цѣла сѣверната страна на Вичъ ясно съ всичкитѣ ѝ долинки. По-нататъкъ показва се Рундзелъ, Търсье и долината му. Отъ билото надолу за Търсье пѫтътъ е както пѫтътъ за Буфъ прѣзъ Арменско. Само търсянскитѣ мъски могѫтъ да слизатъ и се въскачватъ по него.

Кѫщитѣ въ Търсье повечето сѫ покрити съ слама. Всички кѫщи сѫ 150 съ 900 жители българи. Отъ цѣлото число 40 кѫщи сѫ подъ вѣдомството на гръцката митрополия, а останѫлитѣ сѫ подъ вѣдомството на Бълг. Екархия. Формата е прилична на прѣспанската, състои се отъ кѫса бѣла долама съ расцѣпени рѫкави и опасана съ ремъкъ, бѣли пачавици подвързани подъ колѣницитѣ се ременчета. Зимѣ пъкъ намѣсто горна дрѣха носѫтъ арнаутска гуна (кебе). Кожата и на двата пола е бѣло-цървена, косата руса, очитѣ сиви.

Нѣкогашъ селото е било $^1/_4$ часъ по на югъ отъ сегашното му мѣсто. Старото мѣсто сега го казватъ старо Търсье.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

Тамъ сѫществуватъ и сега гробища. Селото се е прѣмѣстило по желанието на тогавашния ага на селото. Сега селото е раятско. Въ врѣме на църковния въпросъ то е играяло важна роль въ околнитѣ мѣста и Костурско. Тамъ се подвизавалъ въ борбата съ владицитѣ светогорския монахъ О. Герасимъ, родомъ търсянецъ, който се помина въ 1890 год. Прѣди 30 год. сѫществувало е тука българско училище, въ което отивали да се учѫтъ на славянска книга мнозина отъ околнитѣ села.

Въ селото има една църква, въ която служѫтъ поредъ и българи и гъркомани. Съградена е прѣди 30 години отъ покойния Герасимъ. Иконитѣ въ неѫ сѫ исписани отъ прилѣпския живописецъ Адамче и сѫ надписани съ български надписи. Приказватъ, че, когато дошло врѣме да се исписватъ иконитѣ на новата църква, монахътъ, като стопанинъ на църквата, испѫдилъ дошлитѣ янинци живописци и самъ отишълъ въ Прилѣпъ да услови българи живописци. Когато Костурския владика дошълъ да освети църквата, казалъ прѣдварително да избършѫтъ българскитѣ надписи, нъ неустрашимиятъ Герасимъ му казалъ, че не само нѣма да избърши надписитѣ, нъ ще донесе и славянски служебни книги.

Владиката познавалъ родолюбието и неустрашимостьта на О. Герасима и осветилъ църквата съ българскитѣ надписи по иконитѣ.

Долината е камениста и неплодородна, ражда твърдѣ малко ръжь, овезъ и грахъ. Търсянци се прѣхранватъ отъ Калугерица, която ражда пшеница, ръжь и гроздье. Селянитѣ ходѫтъ на чужбина повече въ Гърция и се занимаватъ съ бичкиджилъкъ. Търсье граничи съ селата Писодери, Арменско (отъ сѣверъ), Нередъ, Турье (отъ истокъ), Статица (отъ югъ и западъ). Синорътъ му е много голѣмъ, въ него влиза и обширния синоръ на старото растурено село Калугерица, което се намирало на сѣв.-ист. отъ селото и на единъ часъ на з. отъ Леринъ.

4) *Статица.* На югъ отъ Търсье въ сѫщата долина на единъ часъ разстояние отъ него се намира селото Статица (Костурска кааза и Костурска епархия). Селото се състои отъ около 100 кѫщи всички българи, отъ които 60 кѫщи прѣди двѣ години припознахѫ Бълг. Екзархия, а останѫлитѣ 40 оставатъ и сега още подъ вѣдомството на Гръцката Патриаршия. Жителитѣ на това село сѫ отъ арнаутско происхожде-

ние, нъ по влияние отъ околнитѣ села изгубили си народностьта и езикътъ и сега се считатъ за българи Селянитѣ се занимаватъ по чужбина съ дюлгерство.

5) *Турье*. На юг.-ист. отъ Търсье, на $1^1/_2$ часъ на върха на чаталътъ, който се образува отъ Вичъ и Каменикъ на югозапад. склонъ на Вичъ е расположено селото Турье (Костурска кааза и Костурска епархия). По-право е да се каже, че то е расположѐно на билото между Вичъ и Каменикъ, отколкото въ долината на тия два клопове. Селянитѣ не помнѫтъ нито единъ день отъ годината безъ да има вѣтъръ на това мѣсто. На 2-ий май, когато посѣтихъ това село, дърветата бѣхѫ още покрити съ снѣгъ. Входътъ въ селото бѣше покритъ съ снѣгъ дебелъ единъ метъръ. Ако и да печеше слънцето силно, ние свободно вървѣхме отъ горѣ по снѣгътъ Отъ Леринъ за Турье се отива по търсянския пѫть. Около Турье Вичъ е голъ. Върхътъ Каменикъ е обраснѫтъ съ млада букова кория.

Селото се състои отъ 60 кѫщи съ около 400 души жители всички българи подъ вѣдомството на Бъл. Екзархия.

Кѫщитѣ повече сѫ покрити съ плочи. Нѣкой пѫть селото е било пò на юго-западъ и се викало Рудина. Селото *Рудина* било разсипано отъ харамии прѣди 220 години и стояло 90 години пусто. Послѣ нѣкой си Митре Калчукъ съ помощьта на нѣкои бегове сполучилъ да събере 7 фамилии отъ разбѣганитѣ и основалъ сегашното с. Турье. Защо го нарекли Турье, не се знае. Беговетѣ накарали ближнитѣ села да съградѫтъ на новото село цръква, която и днесь стои такава непоправена, каквато ѫ направили тогава на ангария. Рѣката е проста вадичка, нъ по-долу отъ Турье при неѫ се присъединяватъ други вадички отъ Вичъ и тъй се събира рѣкичка, която може да кара воденица съ единъ камъкъ. Отъ Турье по рѣката на югъ се излиза на Кономлади, Поздивища и Жервени (помашко българско село) отъ Костурската кааза. Пѫть за кола нѣма и не може да се направи. Почвата е орница цървеникава нелѣпкава. Тукъ се ражда твърдѣ малко ръжь, грахъ, овезъ и конопь. Ашѫрътъ му се продава за 12,000 гр. Жителитѣ и на това село сѫ гурбетчии.

6) *Айтосъ* се намира 4 часа на югъ отъ гр. Леринъ. То е расположено на южния склонъ на клонътъ, който се испуска отъ Невѣшката планина на истокъ на кждѣ Ос-

тровското езеро. То е едно отъ високитѣ планински села на Леринската кааза. Отъ него се вижда цѣлия Сари-гьоль. То граничи съ селата Горицко, Невѣска и Зелениче (отъ западъ), Негованъ (отъ сѣверъ), Любетино (на истокъ). Откъмъ югъ граничи съ Врабчанското и Зазерското езера и съ селата, които сж расположени край тѣхъ, именно: Св. Тодори и Инско. Това село брой 125 кжщи съ 690 жители, отъ които 80 кжщи съ 440 жители съ българо-екзархийски, а 45 кжщи съ 250 жители сж гьркомански.

7) *Любетино* се намира приблизително на югъ отъ Леринъ на 4 часа разстояние. То е расположено въ едно равно мѣсто по южната страна на сжщия склонъ, при който е и Айтосъ. То граничи съ езератата Врабчанско и Зазерско (на югъ), съ Екши-су и джадето за Кайляри (на югоистокъ и истокъ), съ Айтосъ, Невѣска и Зелениче (на западъ). То има 55 кжщи съ 260 жители българи.

8) *Неволяни* се намира на югъ отъ Леринъ на $^1/_2$ часъ разстояние. То е расположено на устието на Неволянската долина, която се образува отъ Кула откъмъ сѣвернята страна и Лопушкия клонъ отъ южната. Лопушкиятъ клонъ надъ селото е обраснжтъ съ гжста кория отъ бука, а Кула надъ селото е гола и необработена. Прѣзъ селото тече Неволянската рѣка, която се събира отъ извори по цѣлата долина. Въ най-силната горещина има сила да кара воденица съ единъ камъкъ. По неж има нѣкоко воденици. Селото граничи отъ сѣверъ съ Леринъ, отъ югъ съ Маала (турско) и Нередъ, на западъ съ Търсье, на истокъ съ Кучковени. Изгледътъ му не е отъ красивитѣ. Кжщитѣ сж наредени въ улици и всички сж покрити съ керамиди, а отъ вжтрѣ уредени съ килими и градски покжщнини. Наброяватъ се до 220 кжщи, отъ които 40 турски, 130 бълг. гьркомански и 50 българо-екзархийски. Има българска и гръцка цръква и българско и гръцко училища. Гръцката цръква е нова отъ 50 години, а българската стара, може би повече отъ 500 години.

Гьркоманитѣ си иматъ хубаво училище. Турцитѣ иматъ една джамия. Полето и долината сж отъ най-плодороднитѣ въ каазата. Ражда се: пшеница, ръжь, царевица, ечмикъ, не добро качество вино и др. Ашжрътъ възлиза на 30,000 гр. Селянитѣ се занимаватъ съ градинарство въ Цариградъ. Формата на мжжкия костюмъ се състои: 1) отъ църна шаячна долама кжса до колѣницитѣ безъ ржкави, 2) салтамарка сжщо

отъ църнъ шаякъ и 3) църни шаячни пъртеници. Опинци носѫтъ само кога отиватъ за дърва. Прѣзъ другитѣ дни носѫтъ градски емении. Женската форма състои: 1) отъ дълга платнена кошуля, 2) дълга аладжена антерия съ много дълги ржкави, 3) църна шаячна безъ ржкави долама и 4) салтамарка отъ шаякъ или чоха.

Селото нѣкогашъ е било чифликъ на Али — паша янински. Сега е раятско. Нѣма ни въ приказкитѣ, ни въ пѣснитѣ да се споменува за происхождението на името.

Тъй като бълг. цръква е много стара, разбира се, че и селото е старо на това мѣсто. Прѣди двѣ години една часть отъ българитѣ се отказахѫ отъ гръцкото духовенство, припознахѫ Бълг. Екзархия и учѫтъ дѣцата си на български.

9) *Банища* е расположено четири часа на истокъ отъ Леринъ на Солунско-Битолското джаде. То има 250 кѫщи съ 1500 жители, отъ които 725 сѫ гъркомани, а 775 екзархисти-българи. Административно то влиза въ Вощаранската нахия, а духовно принадлежи на Охридската българска епархия.

10) *Вощарани (Овчарани).* На Сѣверо-истокъ отъ гр. Леринъ, на разстояние 3 часа намира се с. Овчарани. То е расположено покрай една рѣка, която се нарича „*Стара-рѣка*“.

Рѣката въ по-първитѣ години е била много дълбока и покрита само съ храстье отъ горното дори до долното ѝ течение; а отъ нѣколко врѣме насамъ, като изсѣкли храсталакътъ, както по-горното тъй сѫщо и по-долното ѝ течение, постоянно се насипва отъ срутването на брѣговетѣ и планинитѣ, та съ течение на години селянитѣ ще се принудѫтъ да идѫтъ на по-високитѣ мѣста.

Селото има хубава околность. На югъ и на юго-истокъ отъ него се намиратъ селскитѣ лозя, а на сѣв.-зап. и сѣвист. добритѣ ниви и ливади, които ги косѫтъ по два пѫти.

Ето какъ приказватъ старцитѣ за происхождението на селото и за названието му. Четвъртъ часъ по̀ на югъ отъ настоящето село има една могила съ доста хубава и студена вода, която могила сега се казва „старо-село“. На неѫ е било старото село. Отъ тукъ най-напрѣдъ се заселили нѣколко овчари съ стадата си малко по-долу. Отъ тѣхъ ново-основаното село е получило името си „Овчарани“. Когато дошли нови прѣселенци, и селото захванѫло да се уголѣмява, селянитѣ били оскѫдни за вода; за туй тѣ се дигнѫли отъ

тамъ и се заселили покрай рѣката на сегашното мѣсто. На старо-село не се намира нищо друго освѣнъ по-голѣмата часть отъ лозята и добрѣ обработенитѣ ниви.

Овчарани има 240 кѫщи, отъ които 131 сѫ българо-екзархийски, останѫлитѣ 109 кѫщи турски. Кѫщитѣ сѫ отъ проста направа, а улицитѣ сѫ криви и много се раскалявать въ дъждовно врѣме, та мѫчно се ходи по тѣхъ. Числото на народонаселението отъ двѣтѣ народности възлиза до 1240, отъ които 840 сѫ християни, а останѫлитѣ 400 сѫ турци.

Овчарани е раздѣлено на двѣ махали: горна и долна или нова-махала, която е на пѫтъть, който води отъ Битоля за Солунъ. Въ горната махала има 14 ханища, които служѫть като станция на кираджиитѣ и пѫтницитѣ; тукъ въ сѫботенъ день става пазарь, който се посѣщава отъ селянитѣ на околнитѣ села и отъ леринци.

Овчарани има една цръква „Св. Илия“ съ едно училище, което се намира въ църковния дворъ. То се посѣщава зимѣ отъ 40—60 ученика, а лѣтѣ не повече отъ 20. Цръквата е направенна на 1872 год. съ селски разноски и е осветена отъ бълг. владика дѣдо Генадия Дебърски. Тукъ има и друга цръква подъ името „Св. Гьоргия“ или „Бѣла цръква“, която се намира $^1/_2$ часъ нò на истокъ отъ селото покрай лѣвия брѣгъ на рѣката. Тукъ селянитѣ на Кръщение Господне (Водици) идѫтъ съ всичкитѣ икони отъ цръквата „Св. Илия“ да кръщаватъ вода. Тя е развалена и не се запазили никакви останки. Тукъ има двѣ джамии едната въ горната, другата въ долната махала съ по едно училище, които се посѣщаватъ отъ по 10—15 ученика. Въ долната махала има една каменна кула, направѣна отъ старо врѣме, на която годината е избършена. Тя е висока около 100 метра и повече, а широка е 5 метра.

Ето какво разсказватъ старитѣ за неѫ. Стопанътъ ѝ искалъ да ѫ направи толкозъ висока, щото отъ височината ѝ да вижда Битоля; нъ злощастието не го оставило. Майсторътъ, който ѫ строилъ, като чулъ гласътъ на нѣкои моми, които работили въ горнитѣ лозя, замислилъ се и паднѫлъ, та се убилъ, и отъ туй прѣкѫснѫли да ѫ издигатъ на горѣ. —

Главниятъ поминъкъ на тукашнитѣ селяни е земледѣлието и скотовъдството. Послѣдното е съвършенно слабо. Овчаранци

зимно врѣме, а нѣкои и лѣтѣ отиватъ на „бичкия“ въ България, Черна-гора, Сърбия, Гърция и всѣкждѣ низъ Турция. Тѣ седятъ не повече отъ една година особено онѣзи, които искатъ да се женятъ. Овчарци служатъ като панаирь „Св. Пр. Илия“ на 20-й юли; и частно всѣка кжща има си друга служба, като напр. Св. Димитрия, Арахангеловъ-день, Св. Никола, Прѣчиста и др. нѣкои светии. Тукъ срѣщу праздникътъ „Св. Пр. Илия“ идятъ отъ селата да се гощаватъ.

Нолето на Вощарани е производително: дава жито (най-много пшеница и ечмикъ), бобъ, конопь и др. Спахилъкътъ на селото се продава за около 100,000 гр. Въ Вощарани става пазарь за околнитѣ полски и планински села.

Долно-Върбени, което поради киселата му вода наричатъ Екши-су, е расположено при политѣ на Килитъ — Дервентъ и на кръстопжтищата Солунъ — Костуръ и Битоля — Серфидже. То е едно отъ голѣмитѣ села на Руднишката нахия; има около 350 кжщи, направени отъ камъкъ и покрити съ керамиди. Селянитѣ му се занимаватъ съ земледѣлие, искарватъ пшеница, ръжь, ечмикъ, вино, ракия и сѣмена отъ разни зеленчуци; мнозина отъ тѣхъ отиватъ на чужбина въ Цариградъ, дѣто се занимаватъ съ градинарство.

Населението му, исключая десетина кжщи цигански, е чисто българско. Прѣди 13 год. се отказа цѣлокупно отъ Гръцката Патриаршия; нъ подиръ 5—6 год. около 20 кжщи отново минжхж подъ гръцкото духовенство. Има двѣ български училища — мжжко и дѣвическо — и едно гъркоманско. Има три църкви, въ една отъ които се църкуватъ гъркоманитѣ.

Суровичево е расположено въ едно пѣсъчливо мѣсто близо до южния край на Петърското езеро, нѣщо на единъ часъ на сѣв. — истокъ отъ Ешки-су. Кжщитѣ му сж направени отъ плитарж.

То е станция на желѣзницата Солунъ — Битоля и центъръ на Руднишката нахия*). Всѣки понедѣлникъ тукъ става пазарь, на който се стичатъ не само селянитѣ отъ околността, нъ и отъ по-далечни села, па даже и отъ гр. Леринъ. Суровичево има около 120 кжщи, отъ които около 100 кжщи сж българи — гъркомани, десетина турски и десетина цигански. Има една църква. Селянитѣ му искарватъ пшеница, ръжь, ечмикъ, анасонъ и много добро вино и ракия.

*) По-подробно описание за Руднишката нахия е далъ г. Кънчовъ въ спис. „Библиотека“, год. II. книжка 6., издание на в. „Новини“.

Единъ часъ на сѣв. — истокъ отъ Суровичево до брѣга на Островското езеро е расположено друго едно голѣмо с. *Пжтеле.* Кжщитѣ му сж каменни и покрити съ керамиди. Околностьта му е безлѣстна и камениста. То има около 300 кжщи българи, отъ които около 20 кжщи припознаватъ Гръцката Патриаршия. Селянитѣ му обработватъ земята, искарватъ пшеница, ръжь, ечмикъ, кукурузъ и добро вино и ракия. Въ селото има една воденица на вѣтъръ и друга на пара.

Най-напрѣдъ българско учил. се отворило около 72 — 74, нъ подиръ кратко сжществувание било затворено, а столоветѣ му испотрошени. Прѣди 13—14 год. селянитѣ се отказахж отъ Гръцката Патриаршия. Има двѣ училища — българско съ 4 отдѣл. и 2-ма учит. и гъркоманско съ единъ учитель. Въ една отъ цръквитѣ (Св. Атанасъ) се църкуватъ гъркоманитѣ, а въ другата (Св. Петка) — българитѣ.

Пжтеле е рэдно мѣсто на двамата братя — Д-ръ К. Мишайковъ и почившия Пловдивски Митрополитъ Панаретъ.

Население.

По ученията на г. Дринова, македонското българско население е съставено отъ много малки отдѣлни групи или плѣменца, които се заселявали тукъ отдѣлно и прѣзъ дълго врѣме. Всѣкоя отъ тѣзи групи при заселяванието имала е свои племенни отличителни черти.

Така г. Дриновъ разяснява днешното разнообразие въ говоритѣ, облѣклото и обичаитѣ на тѣзи групи. Ученията свѣтъ прие това мнѣние на г-нъ Дринова за происхождението на македонското население като авторитетно, неподлежаще на критика и не отиде по-нататъкъ. Не съмъ компетентенъ по въпроса; не знаж источницитѣ, отъ които г-нъ Дриновъ е черпилъ своя материалъ и основитѣ, на които е градилъ своята теория. Нъ като имамъ прѣдъ видъ говорътъ и костюмътъ на това население въ днешно врѣме, азъ намирамъ, че тази теория не е абсолютно вѣрна. Споредъ г. Дринова тѣзи групи сж като отдѣлни плѣменни единици, на които врѣмето е наложило своя неизгладимъ печатъ, единици расхвърлени по распокжсаната на малки парчета Македония. Фактъ е, че въ разнитѣ мѣста по насъ въ езика и облѣклото нѣма онова еднообразие, което се забѣлѣзва напр. въ България.

№ по редъ	Наименование на селата	Българи		Власи	Турци	Арнаути	Христ.		Забѣлѣжка.
		Екзар	Патр.						
1	Буфъ	208	—	—	—	—	1	2	раятско
2	Арменско	—	130	—	—	—	1	2	чифликъ
3	Търсье	100	40	—	—	—	1	1	раятско
4	Неволяни	50	130	—	40	—	2	2	раятско
5	Маала	—	—	—	60	—	—	—	раятско
6	Нередъ	—	200	—	—	—	1	1	раятско
7	Горно-Котори	—	60	—	—	—	1	1	чифликъ
8	Долно-Котори	—	80	—	—	—	1	1	чифликъ
9	Негованъ	—	—	—	—	200	1	1	раятско
10	Бѣлъ-Каменъ	—	—	40	—	100	2	1	раятско
11	Невѣска	—	—	300	—	—	2	1	„
12	Прѣкопана	180	13	—	—	—	1	1	„
13	Зелениче	200	30	—	90	—	2	2	„
14	Срѣбрено	—	50	—	—	—	1	1	„
15	Елеово	—	—	—	40	150	1	1	„
16	Горицко	—	—	—	20	—	1	1	„
17	Инско	—	—	—	чер.	—	—	—	чифликъ
18	Св. Тодоръ	—	—	—	80	—	—	—	чифликъ
19	Айтосъ	80	40	—	—	—	2	2	раятско
20	Любѣтино	50	—	—	—	—	1	1	чифликъ
21	Спанци	—	—	—	50	—	—	—	раятско
22	Гулинци	—	—	—	50	—	—	—	—
23	Ново-Село	—	—	—	50	—	—	—	—
24	Сотиръ	—	—	—	60	—	—	—	—
25	Рудникъ	—	80	—	—	—	1	1	—
26	Неволяни	—	—	—	40	—	—	—	чифликъ
27	Еши-су	240	30	—	—	—	2	2	раятско
28	Суровичево	—	120	—	4	—	1	1	чифликъ
29	Петърско	80	20	—	30	—	2	2	раятско
30	Пжтеле	190	38	—	—	—	2	2	мѣшано
31	Церово	30	20	—	—	—	1	1	емлякъ
32	Орѣхово	—	5	—	—	—	—	—	чифликъ
33	Баница	80	90	—	—	—	4	2	чифликъ
34	Горничево	—	100	—	—	—	1	1	раятско
35	Забърдени	40	—	—	—	—	1	—	чифликъ
36	Вощарани	12	14	—	116	—	1	1	раятско

№ по редъ	Наименование на селата	Българи		Власи	Турци	Арапти	Христ.		Забѣлѣжка.
		Екзар	Патр.						
37	Лѣсковецъ	—	40	—	—	—	1	—	раятско
38	Пѣшевица	—	—	—	—	150	—	—	раятско
39	Кучковени	—	100	—	—	—	1	—	раятско
40	Въртоломъ	—	—	—	—	50	—	—	—
41	Лажани	—	30	—	—	—	1	—	чифликъ
42	Пѣсошница	50	50	—	50	—	2	1	мѣшано
43	Борешница	50	—	—	—	—	1	1	чифликъ
44	Росенъ	40	—	—	—	—	1	1	—
45	Арменоръ	36	38	16	—	—	2	1	мѣшано
46	Петораци	30	—	—	—	—	1	—	чифликъ
47	Попожани	120	—	—	—	—	1	1	раятско
48	Върбени	80	—	—	—	—	2	1	„
49	Неокази	60	—	—	20	—	1	—	„
50	Асаново-село	—	50	—	—	—	1	—	„
51	Крушоради	20	40	—	—	—	1	1	чифликъ
52	Пападия	—	—	—	80	—	1	1	мѣшано
53	Сетина	—	40	—	—	—	1	—	раятско
54	Савачъ	—	40	—	—	—	1	—	раятско
55	Живоня	—	30	—	30	—	1	—	раятско
56	Бачъ	—	40	—	—	—	1	—	чифликъ
57	Сакулево	—	40	—	—	—	1	—	раятско
58	Рахманлия	—	—	—	40	—	—	—	„
59	Калиникъ	—	30	—	—	—	1	—	чифликъ
60	Клѣщино дол.	—	40	—	—	—	1	—	раятско
61	„ горно	—	—	—	—	50	—	—	„
62	Кладораби	—	40	—	—	—	1	—	чифликъ
63	Кжбасница	—	50	—	—	—	1	—	мѣшано
64	Добровени	—	—	—	—	—	—	—	—
65	Дол.-Каленихъ	—	—	—	—	—	—	—	—
66	Нови-градъ	—	—	—	—	—	—	—	—
67	Лагенъ	—	—	—	—	—	—	—	—

Навѣрно, тази истина е влѣзла въ основата на г-нъ Дриновата теория. При пò-внимателно вглеждание въ езика и облѣклото може да се види, че македонското население е съставено не отъ много малки групи, а отъ нѣколко голѣми клона. Като проникнешъ пò-дълбоко въ този хаосъ, който на първъ погледъ ти се показва, ще забѣлѣжишъ доста голѣма правилность въ распрѣдѣлението: цѣлото македонско население е раздѣлено на 4 голѣми клона; съ течение на врѣмето страната е наложила мѣстни отличителни черти на части отъ тѣзи клонове и тъй се произвело подраздѣлението. Между главнитѣ клонове, както и между разнитѣ групи има настоящи прѣходни форми, сѫщо както между разнитѣ родове и видове животни и растения, а това е явно доказателство, че малкитѣ различия между разнитѣ групи не сѫ отъ врѣмето, когато словѣнитѣ сѫ се прѣселявали тукъ, а сѫ се произвели отпослѣ подъ влиянието на топически условия.

Ето какъ се обяснява за менъ това етнологическо явление.

Прието е въ етнографията да се мисли, че рѫководители на народитѣ при прѣдвижаванията и прѣселяването имъ сѫ рѣчнитѣ долини: народнитѣ потоци вървѣтъ нагорѣ или надолу по тѣзи долини, додѣто срѣщнѫтъ нѣкоя планинска верига.

Споредъ това етнографитѣ распрѣдѣлятъ плѣменцата по равнини, а за демаркационни линии между тѣхъ приематъ планинскитѣ вериги. По моему, туй не е абсолютно вѣрно. Има случаи, дѣто водители на народитѣ при тѣхнитѣ прѣселявания сѫ планинскитѣ вериги, дѣто народния потокъ върви по посоката на планината въ противоположность на общото правило, тъй щото често за демаркационна линия между двѣ съсѣдни плѣмена служѫтъ низки мѣста. Населението, което се движело по планината, види се, погледнѫло на равнината като на страшна пропасть и се убояло да слѣзне, та завило по билото и клонѣтѣ на околнитѣ височини, спускало се по съединенитѣ планини, испълнило всичката планинска область, въ която е влѣзло. Наопаки, населението, което се е движело по долината на рѣката или по равнината, види се, погледнѫло на планината като на нѣщо непрѣбродимо или несгодно за живѣние и се е спрѣло при политѣ, така щото за демаркационна линия между двѣтѣ станѫла границата между полето и планината. Това етно-

графическо явление съмъ забѣлѣзалъ на много мѣста; нѣкждѣ то ме е поразило съ рѣзкостьта си: въ низкото видишъ едно село съ извѣстенъ костюмъ и говоръ, а на $^1/_4$ часъ друго село, въ което населението има съврѣменно другъ костюмъ, другъ говоръ. Да земемъ напр. Прилѣпскитѣ села Бѣловодица и Плетваръ, които сж на $^3/_4$ часа едно отъ друго. Населението въ първото (бѣловодчанецътъ) по всичко си прилича на кавадарчанеца, даже на Скопския Каршиакалия. отъ когото го отдѣля грамадно пространство, а плетварецътъ е сходенъ съ дрѣновчанеца. С. с. Варошъ и Заградъ сж на 10 — 15 минути разстояние. Заградянецътъ, който прилича по говоръ и костюмъ на селянина отъ селата въ южния край ва Перинското поле, нѣщо на 15 часа разстояние, рѣзко се различава отъ съсѣда си варошанеца. Не е ли чудно напр. туй, дѣто населението на селата при сѣвернитѣ поли на Плачковица и при южнитѣ на Осогово си прилича, а населението въ полето между тѣхъ е съвършенно различно отъ него и близко до тиквешкото? Селата по двѣтѣ поли на Плачковица сж отдѣлени едни отъ други съ високата Плачковица; сжщото е и съ селата въ Радовишкото и Кочанското полета; при всичко туй селянитѣ отъ планинскитѣ села, които сж близки на полскитѣ жители, различаватъ се отъ тѣхъ, а си приличатъ по между си; сжщо тъй онѣзи въ полетата много си приличатъ едни на други, макаръ и да ги дѣли планина, а се различаватъ отъ съсѣдитѣ си жители на при-планинскитѣ села. Чини ми се, явно е, че тѣзи ближни по мѣстоживѣлище, нъ далечни по говоръ и костюмъ селяни сж краищата на два плѣменни потока, единиятъ отъ които текълъ по планинитѣ, а другиятъ по равнината. Потокътъ по равнината е испълнилъ всичкитѣ кжтчета и се спрѣлъ до политѣ на планината, а онзи по планината е завзелъ всичката планинска область, се растурилъ по всичкитѣ малки и голѣми расклонения на планинската група и се е спрѣлъ само прѣдъ равнинитѣ. Прочее, планинитѣ наравно съ долинитѣ и равнинитѣ могжтъ да ни служжтъ за прѣкрасенъ ржководитель при распрѣдѣлението на населението по плѣменца, а облѣклото, езикътъ, животътъ и обичаитѣ ще бжджтъ точкитѣ, на които ще основаваме дѣлението. Като исключение отъ това правило прѣдставяватъ онѣзи планински долини и поленца, които сж несъединени съ други равнини и отъ всѣкждѣ сж заградени

съ естествени стѣни, както сж напр. Тетовското и Кичевското полета и долинитѣ на много рѣки. Такава една норма е нуждна за распрѣдѣление населението въ Македония, а особено въ прѣдметната на описанието ми область, защото, както ще видимъ по-подирѣ, тази область е мѣстото, кждѣто се срѣщатъ нѣколко плѣменни потока.

Исторически фактъ е, че старото словѣнско население въ Македония се състои отъ твърдѣ много, често съвсѣмъ дрѣбни и отдѣлни плѣменца или плѣменни групи. На потоци по рачни посоки и въ разни врѣмена тѣзи плѣмена, като сж излѣзли отъ старото общо словѣнско живѣлище, тласкали сж се едно отъ друго и бавно сж нахлували едно подиръ друго по опрѣдѣлена посока.

Не съмъ нито историкъ, нито етнографъ, нъ струва ми се, че горното мнѣние заслужва сериозно внимание при етнографическитѣ изслѣдвания въ Македония. Старото огнище на словѣнитѣ е било широко, отъ него нашитѣ прадѣди, като сж тръгвали въ разни врѣмена на потоци, нахлували сж въ Балканския Полуостровъ по нѣколко пжтища, както е ставало и съ Сърбитѣ. Прочее, да се опрѣдѣлжтъ потоцитѣ, като се свързжтъ по врѣмето и по мѣстото, да се покаже мѣстото въ старото огнище, отдѣто всѣки потокъ е тръгнжлъ, посокитѣ, по които тѣ сж вървѣли и мѣстата, прѣзъ които сж минжли, да се узнажтъ плѣменцата и групитѣ, които съставяватъ всѣки потокъ и да се опрѣдѣли степентьта на връзката между тѣзи плѣменца и групи, да се разяснжтъ врѣменнитѣ и физическитѣ причини на силата или слабостьта на тази връзка, туй е най-сигурния пжть за опрѣдѣлявание народностьта на нашитѣ мѣста, само по този начинъ може да се издири происхождението на всѣкое плѣме и словѣнска група, къмъ която се отнася. Всѣкой потокъ си е испускалъ клонове въ малки потоци свързани по между си. Къмъ горнитѣ точки, споредъ мене, трѣбва да се стрѣми истинскиятъ историкъ, който научно би искалъ да опрѣдѣли народностьта на Македонцитѣ, защото вънъ отъ това нѣма истинско историческо изслѣдване. Днешнитѣ исторически доказателства и прѣпирни вродѣ тѣмъ, че тукъ е владѣла Сърбия, че сръбския духъ е силенъ и др. т., съ които си служжтъ „брачата“ за да доказватъ, че сме Сърби и наопаки, твърдѣнията на „Новини“ на основание на нѣкои факти изъ Българската история и на думитѣ на разни

историци и пѫтешественици, даже историческитѣ спомѣни на населението за сръбскитѣ господари, на които спомени много се силаватъ „брачата“, или голѣмото влияние на мизийститѣ и тракийскитѣ българи върху македонцитѣ и взаимното имъ участие въ разни движения, общата имъ нова история, най подиръ „славата“ на Милоевикя и „курбанътъ“ на г. Шопова, всичко това сѫ безсъдържателни доказателства и аргументи, които могѫтъ да даватъ материалъ на всѣкидневнитѣ журнали назначени за масата, нъ за науката нестроватъ ни лула тютюнъ.

Населението на по-голѣмата часть отъ Македония се распада на 4 голѣми групи, дошли по 4 пѫтища, въ 4 потоци. Тѣзи групи се различаватъ по облѣклото и говора. Забѣлѣжителното е това, че на извѣстенъ говоръ отговаря изизвѣстенъ *типъ — костюмъ*, който ще се прояви тамъ, дѣто се явява съотвѣтственията говоръ и ще се прѣкѫсне тамъ, дѣто се прѣкѫсва говора. Така щото положително можемъ да опрѣдѣлимъ при даденъ костюмъ, кой говоръ владѣе и наопаки, да прѣдвидимъ какъвъ костюмъ се носи при даденъ говоръ. Така говорътъ и костюмътъ сѫ отличителнитѣ черти, които поставяме при раздѣлението на населението на групи и споредъ тѣхъ ги дѣлимъ на четири.

I-о) Първиятъ потокъ се е спуснѫлъ въ Македония отъ съпрѣдѣлнитѣ мѣста на западна България. По происхождение тази група е отъ плѣмето Шопи. Потокътъ е вървѣлъ по планина, за туй за демаркационна линия съ другитѣ групи му служѫтъ равнинитѣ. Такава група населява части отъ *Кратовската*, Паланечката, Кочанската, Радовишката, Струмишката и Петришката каази и обхваща цѣлата Осоговска планинска група съ исключение на тѣзи мѣста: Лакавичкото поле и южнитѣ поли на Плавица, Плачковица планина по двата ѝ склона съ малки исключения.

Населението въ Голакъ планина, въ Малешъ и Пиянецъ влиза тъй сѫщо въ тази група.

II-о) Отъ Сѣверо-западна Тракия прѣзъ планинския проходъ на источна Македония се повлѣкло друго едно силно течение, нахлуло въ южна Македония, на която и дало населението. Този потокъ е билъ сѫщо тъй планински, нъ често е слизалъ до съсѣднитѣ низки мѣста и ги е напълнилъ. Тази група обхваща Гевгелийско, Воденско, Кайлярско, Костурско, Рѣсенско и Прилѣпско, именно: склоноветѣ на Вичъ, Пелис-

теръ до Гявато, Нидже до тѣсninата на Църна, источния склонъ на Селечката пл. и южния склонъ на веригата Мукосъ отъ Даутица до в. Козякъ, почти цѣлата источна Македония.

III-о) Третата група може да се нарече Вардарска, защото населява повече долината на р. Вардаръ: Радовишкото поле, Конечката планина, плоскостьта между Щипъ и Радовишъ, Тиквешкото поле, цѣлата Велешка кааза, Брѣгалнишката долина до клисурата между Осогово и Голакъ, Овче-поле, Кумановското поле съ височинитѣ, които ги заграждатъ отъ Скопската кааза.

Не ми е извѣстно положително, дали тази група се спуска и до приморската Солунска равнина. Ако и тамъ се простира, тогава тя ще обхваща цѣлата Вардарска долина съ полетата, които сж непосрѣдственно свързани съ нея. Потокътъ, който ѫ съставялъ, трѣбва да е вървѣлъ по Вардаръ отъ устието къмъ изворитѣ.

IV-о) Четвъртата група захваща западна Македония, именно: Тетовско, Кичевско, Дебърско, Охридско, Демиръ — Хисарско и цѣлото Пелагонийско поле.

Въ съставътъ ѝ влизатъ: Миянитѣ, които населяватъ Тетовско, Дебърско и западната часть на Охридско, и Бърсяцитѣ въ останѫлата часть отъ областьта на тази група.

Мариовцитѣ по костюма и говора се различаватъ отъ околното имъ население. Най-много общи черти иматъ съ бърсяцитѣ отъ Пелагонийското поле, за туй азъ ги приимамъ за бърсяци, които подъ влиянието на мѣстнитѣ условия значително сж се отдалечили отъ общия бърсячки типъ. Потокътъ на четвъртата група прилича да е слизалъ отъ сѣверъ, именно отъ Горна — Албания къмъ югъ.

Македонското нарѣчие, както е извѣстно, се подраздѣля на много поднарѣчия и говори; нъ като се иматъ прѣдъ видъ общитѣ имъ черти, то се распада на 4 главни поднарѣчия, споредъ четири-тѣхъ главни групи на населението. Сходството на говоритѣ и костюмитѣ въ разнитѣ мѣста отъ областьта на всѣка отъ 4-тѣхъ групи е тъй ясно и очевидно, щото въ горното подраздѣление на нарѣчието и костюмътъ азъ нѣмамъ ни най-малко съмнѣние. Както казахъ и въ началото, поразително е сходството между говоритѣ и костюмитѣ въ мѣста твърдѣ далечни едно отъ друго и различието по тѣзи черти въ мѣста твърдѣ близки едно до друго. Тѣзи рѣзки приличия

и различия силно говорѫтъ противъ приетото до сега распрѣдѣление на македонскитѣ поднарѣчия и заслужватъ сериозно внимание.

Поднарѣчията се различаватъ едно отъ друго по общото впечатление отъ говорението, по ударението на думитѣ взети отдѣлно и слѣти въ прѣдложенията, по акцентътъ на произношението и по нѣкои етимологически форми.

I-о) Първиятъ говоръ по акцентътъ, ударението и етимологическитѣ форми е сѫщъ шопски говоръ. Понеже за шопския говоръ е писано нѣщо и друго, азъ нѣма да се спирамъ върху него.

II-о) Българитѣ отъ втората група, които съставяватъ второто поднарѣчие, говорѫтъ по-бързо и по-гладко, нъ неясно и гласнитѣ букви съ ударение произнасятъ непродължено. Ударението на думитѣ стои по-назадъ, както въ горнобългарския езикъ, а въ прѣдложенията думитѣ си спазватъ своето естествено ударение. Испущанията на цѣли слогове и съкращаванията на думитѣ въ разговора, които съставяватъ отличителенъ бѣлѣгъ на Македонското нарѣчие, особено силно развити сѫ въ това поднарѣчие. Слогътъ ъл = се чува ъл, звукътъ ѧ = е (въ нѣкои мѣста въ Костурско е спазено носовото произношение на ѫ и ѧ); ѫ = ъ (въ повечето случаи).

III-о) За прѣдставитель на третото поднарѣчие може да се вземе тиквешкия говоръ. По ударението, по нѣкои етимологически форми, главно въ слогътъ ъл и звукътъ ѫ, може да се раздѣли на велешко — тиквешко — радовишки, дѣто ударението стои обикновенно по-назадъ въ думитѣ, а въ нѣкои случаи е както въ четвъртия говоръ, слогътъ *ъл* = *о* и звукътъ *ѫ* = *у*; и говорътъ на скопско — кумановско — паланечко и западно кратовско, дѣто ударението е смѣсено: нѣкѫдѣ върви по четвъртото, а нѣкѫдѣ по първото поднарѣчие и дѣто слогътъ *ъл* и звукътъ ѫ врѣдъ сѫ замѣнени съ *у*. Въ нѣкои мѣста въ този говоръ, особено въ Црна-гора и Кумановско, се срѣщатъ доста сърбизми въ нѣкои глаголни форми и въ нѣкои названия.

IV-о) Мияцитѣ и Бърсяцитѣ турятъ ударението обикновенно напрѣдъ върху нѣкой отъ първитѣ слогове на думитѣ. Въ отдѣлнитѣ думи ударението въ това поднарѣчие върви токо — рѣчи подъ опрѣдѣлено правило: въ двусложнитѣ и трисложнитѣ думи то стои на първия слогъ (вѡда,

вòдено), въ четирисложнитѣ на втория отъ началото (водéница), въ петосложнитѣ — на третия отъ началото (воденѝцата), въ шестосложнитѣ — на четвъртия отъ началото (воденѝчището). Въ прѣдложенията често нѣкои ближни думи се сливатъ по начина на изражението и се взиматъ като една; тогава съставнитѣ думи губятъ своето естествено ударение, и сложната дума пази сжщото правило: Колкý (ако е сама думата), кóлку парѝ го купи овòй (ако е сама думата) пѝперъ,—педесé парѝ.—Многý парѝ (на мѣсто мнóгу пáри) си далъ, àма си го пóгодилъ. — Кáй беше? — Нàоро. —Не гò виде тамо брáта ми? — Го видоф и сàкаф да му речам да си дóйме зàедно, ама не мý рекóф, не ми — дойде нѐкако нà — колай и др.

Мѣняването ударението на думитѣ при съединението имъ въ прѣдложения е отличителната черта на този говоръ (извѣстното *liaison*, ἐγγλυσις τόνου) Какви правила иматъ или какви особености се забѣлѣзватъ въ този случай, не могж да кажж за сега, защото слабо съмъ се занимавалъ съ езикътъ на страната ни.

Върху Македонското нарѣчие трѣбва да се спрѫтъ нашитѣ филолози пó-сериозно.

Говорението на Мияцитѣ и Бърсяцитѣ е тежко, грубо, силно и ясно — гърлено; гласнитѣ звукове, върху които стои ударението, се произнасятъ продължено, а слоговетѣ въ думитѣ — отдѣлно оннжто. Въ много слогове при говорението съгласната буква се испуска, а гласната се произнася на половина. (Кòга дойде? нъ кóа кье — сѝ — дойш? Кьé одам, нъ кьóдам нà-пазар.)

Главнитѣ говори въ миячкото поднарѣчие сж: охридския, дебърско — рѣканския, тетовския, кичевския съ порѣчкия, демиръ — хисарския и полския говоръ на полянцитѣ въ Пелагонийското поле. До това поднарѣчие значително се доближава говорътъ на селата по южния склонъ на Селечката планина. Рѣсенско — прѣспанскиятъ говоръ и говорътъ въ Битолско прѣдставяватъ прѣходъ къмъ второто поднарѣчие, а говорътъ въ Скопскитѣ мѣстности Блато и Карпияка — къмъ третата група.

Облѣклото.

Въ общитѣ си черти костюмътъ на населението, както и езикътъ, напълно съвпада съ горното раздѣление на населението на 4 групи. Разбира се, че, както въ езикътъ, и тукъ ще има подраздѣления и прѣходни форми.

I-о) Облѣклото на първата група се прави отъ цѣрнъ дебелъ домашенъ шаякъ. Мжжьетѣ носѫтъ потури отъ цѣрнъ шаякъ, елекъ, фермене, цѣрвенъ поясъ на кръстътъ и на главата калпакъ. Женитѣ — цѣрвени антерии безъ ржкави, отъ горѣ елекъ, отпрѣдъ цѣрвени скутачи, на кръстътъ цѣрвенъ поясъ като мжжьетѣ, на главитѣ си шамии или бѣли канаваци. Въ селата при Плачковица едни отъ женитѣ носѫтъ фѫстани, други шалвари и минтани. Тоя костюмъ е малко повзмѣненъ въ западната хълмиста часть на Кратовската кааза.

II-о) Облѣклото на втората група е тъй сѫщо направено отъ цѣрнъ тънъкъ шаякъ. То е подраздѣлено на нѣколко видове, въ нѣкои отъ които кроя на дрѣхитѣ е повзмѣненъ, а въ други нѣма нѣкои дрѣхи отъ костюмътъ.

Главнитѣ дрѣхи въ този костюмъ сѫ:

1) *Кюрдия*, горна шаячна дрѣха до надъ колѣната. Отпрѣдъ въ горната часть на гърдитѣ е отворена, а въ долната закопчена съ 2 — 3 копчета, надолу двѣтѣ поли стоѫтъ по-растворени, защото дрѣхата е тѣсна, а отзадъ отъ кръстътъ надолу е съ клинове и малко набрана.

2) *Кусале*, което заема мѣстото на малешевското джане. То е горна дрѣха до кръстътъ, тѣсно прилѣгнѫта на снагата, отпрѣдъ съ двѣ отворени поли съ дълги и широки ржкави, които отъ вѫтрѣшната страна сѫ расцѣпени, а на края си имать придавки, които биѫтъ на китката на ржката.

3) *Рѣсачка*, най-горна безъ ржкави дрѣха, която се носи само въ зимно врѣме. Рѣсачката е дълга колкото кюрдията, отпрѣдъ е отворена и има ржбъ отъ 3 — 4 гайтани, при които има придадени ивици отъ свита; отзадъ до пояса е стѣгнѫта на снагата, а надолу е накъ съ клинове, които у по-младитѣ бивать около 20, а у по-старитѣ отъ 5 — 10.

4) *Гуна*, която въ зимно врѣме се туря отъ горѣ за покривка или на нѫть. Ржкавитѣ ѝ сѫ като на кюрдията, дължината ѝ е пò-голѣма отъ онази на другитѣ дрѣхи, на политѣ отпрѣдъ има „*обтоки*“ отъ вълнени конци, както и на кюрдията. Повечето гуни сѫ направени отъ мекъ, дебелъ, слабо изработенъ шаякъ, а нѣкои отъ младитѣ ги правѫтъ отъ бѣлъ шаякъ, като корчанскитѣ и влашкитѣ. На горния край на гуната зашиватъ яка, съ която въ случай на нужда покриватъ главитѣ си.

5) Подъ кусалето носѫтъ *джамаданъ*, като елекътъ въ кюстюма на първата група, съ двѣ поли, които се прѣхвърлятъ една на друга. Прави се отъ цѣрнъ шаякъ.

6) *Поясътъ* се прави отъ червена материя, широкъ е до 10 пръсти, нъ се прѣвива у двѣ и така се навива около тѣлото 2 — 3 пжти. Хората отъ тази група си стѣгатъ пояситѣ, и цѣлия костюмъ изобщо е прилѣпнжтъ на тѣлото имъ. Въ Рѣсенско пояситѣ сж недиплени, за туй сж по-широки и по-голѣми.

7) *Клашници*, които покриватъ кракътъ отъ колѣното на долу. Отъ задната страна тѣ сж прѣсѣчени по цѣлата дължина, закрѣпватъ ги съ конци и съ дизчета, съ които ги прѣвръзватъ въ горния край подъ колѣната. Отпрѣдъ има придавка, която се спуска на дланьта. Въ Прѣспанско и Рѣсенско сж надъ колѣната и отъ колѣната не сж расцѣпени по цѣлата дължина, а само въ долната половина. Отъ горѣ връвцитѣ се завръзватъ за галуникътъ (учкурлъкътъ), за да се крѣпжтъ по-добрѣ, а подъ самитѣ колѣна ги прѣвръзватъ съ дизчета.

8) *Чорапи* кжси до надъ глѣзенитѣ, бѣли, направени отъ дебела прежда. Старцитѣ ги носжтъ отъ горѣ на клашницитѣ.

9) Покривкитѣ на главитѣ или фесоветѣ имъ сж обикновено малки.

Лѣтно врѣме ходжтъ по кюрдии и кусалета, а въ силнитѣ горещини хвърлятъ и тѣхъ и ходжтъ по джамаданъ и по кошуля, която е дълга до надъ колѣната. Въ зимно врѣме нѣкои намѣсто рѣсачката въ Костурско и въ Прѣспанско носжтъ „*патакута*“, която има сжщия кройна горно палто и отъ долу нѣма рѣси, каквито има рѣсачката. Типъ на този костюмъ е Костурско, а носжтъ почти сжщия въ Кайлярско (тамъ нѣкои носжтъ и бечви), Прѣспанско и Рѣсенско.

Въ селата около Островското езеро лѣтно врѣме ходжтъ по кошуля, дълга до колѣната и слабо набрана и съ джамаданъ, който е по-напъстренъ и по-якъ отъ костурския. Намѣсто клашници носжтъ пъртеници, които сж по-кжси отъ костурскитѣ и сж направени отъ църнъ или възсинкавъ шаякъ. Въ зимно врѣме турjтъ широки бечви. Рѣсачки църни съ пъстри най-често цървени шевове по края на политѣ и съ 2 клапове отзадъ, дълги до подъ колѣната и не тъй прилѣпнжти на снагата като костурскитѣ.

Отъ Островско на истокъ дрѣхитѣ се правjтъ пакъ отъ църнъ шаякъ, нъ намѣсто кюрдия носжтъ потури набрани и широки съ тѣсни пачавици и кусале колкото въ Костурско дълго, нъ съ цѣли тѣсни ржкави и обикновено подставено.

Църно-шаячният костюмъ на втората група е обиколилъ почти отъ всѣкждѣ Пелагонийското поле. Въ Буфъ-Колу, както видѣхме, костюмътъ е сжщо като костурския и прѣспанския. Въ ближнитѣ до Битоля села, които сж расположени при политѣ на собственно Пелистеръ, костюмътъ е малко поизмѣненъ. Тоя костюмъ прѣдставява прѣходъ отъ полския къмъ прилѣпско-леринския. Тукъ се носи: *кошуля*, както въ полето, направена отъ дебело платно и кжса, нъ набрана съ по-дрѣбни клинове; джамаданъ, както прѣспанския, нъ съ цървени ширити и гайтани по краищата; рѣсачка, която се отличава отъ костурската по туй, че е по-кжса, отзадъ има само два култука и по краищата обшита само съ нѣколко реда гайтани. Пъртеницитѣ имъ сж тѣсни особено въ долния край и подъ колѣната сж подвързани съ цървени подвръзки. Жителитѣ на тѣзи села обичатъ да оставятъ отзадъ перче, когато полянцитѣ обикновено бръснжтъ главитѣ си, като оставятъ на темето си една купчинка отъ косми.

По источнитѣ граници на полето покрай планината на сѣверната граница до началото на Мукосъ носжтъ:

1-о) *Кувче*, което се различава отъ кюрдията по кроя си; то е дълга до подъ колѣната дрѣха безъ клинове. По краищата е обшита съ нѣколко реда отъ цървенъ гайтанъ. Понеже дрѣхата е широка, кога се прѣпаши, политѣ дохаждатъ една вързъ друга.

2-о) *Доламче*, което се отличава отъ кусалето по туй, че е по-широко, малко по-дълго, ржкавитѣ обикновено сж цѣли, а нѣкога сж расцѣпени само въ долния край, колкото да могжтъ да се засуквать.

3-о) *Рѣсачката* тукъ е дюзъ като кувчето и се прави обикновено по-дълга отъ него.

4-о) *Поясътъ* е огъ срѣдна широчина и дължина и отъ различна боя, нъ никога цървена, защото цървеното по тѣзи села се брои за полско-селско.

5-о) Пъртеницитѣ сж като прѣспанскитѣ клашници, нъ малко по-майсторски кроени и съ повече гайтани по краищата.

6-о) По-старитѣ завиватъ фесътъ си съ църна чалма.

7-о) *Минтанъ*, който се прави повече отъ купечка материя.

III). Кустюмътъ на третата група е простъ. По общия си видъ той е бѣлъ. Той се състои отъ тѣзи дрѣхи:

1). *Кошуля* отъ тънко памучно платно, дълга до подъ колѣната и много набрана. Това сж прочутитѣ тиквешки „дъзи кошули“. Колкото по-дълга, по-набрана и отъ по-тънко платно е направена, толкозъ е по-хубава. „Дъзитѣ кошули“ сж на мода само въ Тиквешъ, въ Велесъ ги правѣтъ малко по-кжси и отъ тънко платно, а отъ тукъ на сѣверъ и западъ сж по-кжси, ненабрани и направени отъ по-дебело платно. Отъ послѣдния видъ сж и кошулитѣ въ Скопска Църна-гора.

2). *Минтанъ*, направенъ отъ домашна материя, обикновено съ възсива основа, нашарена съ тѣсни възбѣли пръчки отъ горѣ надолу. Той е общъ въ цѣлата область на III-та група и даже въ голѣма часть отъ областьта на първата група. Исключение прави само Църна-гора, дѣто носѣтъ джамаданъ, направенъ повече отъ бѣлъ шаякъ, както е въ Демиръ-Хисарско. Нѣкои отъ църно-горцитѣ носѣтъ и бѣли кувчета, както нѣкои отъ жителитѣ въ Пелагонийското поле.

3). Характеристични сж по шарбата велешкитѣ мжжки „*фути*“, въсинята или възсивата основа на които е нашарена съ напрѣчни бѣли шарове, съ широки колкото единъ пръстъ пръчки. Такива фути се срѣщатъ въ Щипъ, Тиквешъ и въ други нѣкои Скопски градове, нъ тамъ се смѣтатъ като прѣнесени отъ Велесъ.

4). Пояситѣ сж дълги и дебели; велешкитѣ ги правѣтъ цървени, а по другитѣ мѣста обикновено иматъ възсинь шаръ.

5). Повечето тиквешани и гражданитѣ въ другитѣ мѣста носѣтъ бѣли и високи до колѣната чорапи. Въ другитѣ мѣста по селата чорапитѣ сж по-кжси и отъ горѣ турятъ „*обяла*“, т. е. завивки на кракътъ, дълги до подъ колѣната и направени отъ груба аба, които се завръзватъ, закрѣпватъ на кракътъ съ ременитѣ на опинцитѣ.

6). На главитѣ по нѣкждѣ турятъ тънки отъ бѣли кърпи чалми.

7). Зимно врѣме турятъ *бечви*, които сж широки и горѣ и долу. Пачавицитѣ имъ сж малко подъ колѣната, додѣто стигатъ чорапитѣ. При отвора си тѣ сж широки. Горѣ бечвитѣ се прѣпасватъ подъ поясътъ съ учкури, които обикновено бивatъ сини.

8.) *Кусо*, което е сжщо като доламчето въ прилѣпския костюмъ, само че е малко по-дългичко, по-широко и съ полошъ кройъ. Доламчето и бечвитѣ се правѣтъ отъ шаякъ,

който има кафеявъ цвѣтъ. Такива бечви и такова кусо не се срѣщатъ никакъ въ Скопскитѣ мѣстности Каршияка и Църна-гора.

Въ Скопска Каршияка зимно врѣме носѫтъ отъ горѣ *доламa*, широка, дълга до колѣната и съ якулка за завиванье главата. Облѣклото въ Азотътъ е прѣходно. Кошулитѣ и бечвитѣ на азотчанитѣ сѫ сѫщитѣ, както и въ другитѣ мѣста на тази область. Елецитѣ имъ сѫ отъ такава материя, нъ имать и цървени надлъжни пръчки. На краката си турятъ пъртеници, които се отличаватъ по туй, че на долния си край сѫ тѣсни и безъ придавка. Отъ горѣ носѫтъ рѣсачка, по-лошо скроена отъ прилѣпската, направена отъ по-лошъ шаякъ и по краищата обшита съ редове отъ сини гайтани. Доламчето по кроя си прилича на тиквѣшкото, нъ е направено отъ църнъ шаякъ и отъ мишката до поясътъ има шарби отъ църни гайтани. Азотчани обичатъ да връзватъ феса си съ завиткана на витка купечка шамия. Костюмътъ на църно-горцитѣ е размѣсенъ, нъ най често се срѣщатъ прилѣпско-полскитѣ дрѣхи, именно кошуля, джамаданъ, отъ бѣлъ шаякъ съ църни гайтани по краищата, рѣсачка направена тъй сѫщо отъ бѣлъ шаякъ, по краищата обшита съ църни гайтани и отъ мишкитѣ до поясътъ, както и надъ рамото, украсена съ фигури отъ църнъ гайтанъ. Доламчето бива отъ църнъ и отъ бѣлъ шаякъ.

Въ женския костюмъ на тази група главнитѣ дрѣхи сѫ антерията и кошулята. Послѣдната у всичкитѣ е отъ дебело платно и дълга до петитѣ, а елекътъ е на всѣкѫдѣ еднакъвъ, въ разнитѣ мѣста той се различава само по дължината. Праздничнияътъ женски костюмъ е доста пъстъръ на всѣкѫдѣ. На главитѣ си турятъ прости църни или сини купечки шамии, които не се връзватъ, а така се турятъ на главата и 4-тѣ имъ краища се завиватъ и се събиратъ на темето, дѣто се захващатъ единъ за другъ съ карфичка.

IV). Костюмътъ на четвъртата група изобщо взетъ е бѣлъ и повечето отъ дрѣхитѣ му сѫ направени отъ бѣлъ шаякъ. Той може да се подраздѣли на 3 отдѣла, въ единия отъ които главната дрѣха сѫ чакширитѣ, въ другия-доламата, а въ третия кожухътъ.

Чакшири носѫтъ въ Тетовско, Дебърско и Охридско. Въ Тетовско чакширитѣ сѫ тѣсни, прилѣпнѫли и съ бѣли гайтани нашарени на пачавицитѣ, около джебовитѣ, на стра-

нитѣ на нозѣтѣ и пр. Охридскитѣ и тѣ имать такива гайтани, нъ сж по-широки отъ тетовскитѣ; дебърскитѣ по края си приличатъ на охридскитѣ, нъ намѣсто бѣли гайтани имать църни. Надъ чакширитѣ имать джамаданъ съ ржкави, тъй сжщо направенъ отъ бѣлъ шаякъ, а надъ джамаданътъ турятъ фермене отъ разнищенъ църнъ шаякъ.

Доламитѣ се дѣлжтъ на три вида. Рѣканцитѣ носжтъ дълги, малко набрани, безъ клинове долами, които по краищата сж обшити съ сини или зелени гайтани. Зимно врѣме подъ доламата носжтъ бечви горѣ кжси, твърдѣ грубо скроени и нашарени съ сини и зелени гайтани. Въ Кичева, Порѣче и въ сѣверо-западната половина на Демиръ-Хисаръ доламитѣ сж кжси до надъ колѣната. На кръстътъ сж тѣсно прилѣгнжти, а надолу постепенно се разширочаватъ, та излизатъ като кичуръ. Гайтанитѣ, които се спускатъ отъ пояса надолу и онѣзи по краищата, сж църни. Подъ доламитѣ носжтъ бечви като Рѣканцитѣ, нъ малко по-прибрани и нашарени тъй сжщо съ църни гайтани. Гуната, която турятъ отъ горѣ, е дълга до подъ поясътъ и отъ горѣ си има якулка за покриване главата. Тя се прави отъ църнъ шаякъ. Доламата на Демиръ-Хисарци е най-добрѣ скроена, послѣ иде кичевската, трето мѣсто държи порѣчката. Шаякътъ на тѣзи три мѣста е по-истъканъ, по-тънъкъ отъ рѣканския, дебърския и тетовския. Шаякътъ на Демиръ-Хисарци е най-чистъ, а порѣчкия най-нечистъ. Въ Демиръ-Хисаръ, а отчасти и въ Кичевско на мѣсто гуната лѣтно врѣме носжтъ доламчиня, които добрѣ лежжтъ на снагата. като кусалето въ Костурско. Въ Юго-западната половина на Демиръ-Хисаръ доламитѣ сж малко по-дълги отъ кичевскитѣ и по-кжси отъ рѣканскитѣ, тѣ сж широки, нъ дюзъ. Гайтанитѣ имъ сж бѣли, джамаданътъ е сжщия като кичевския, зимно врѣме отъ горѣ турятъ дълга до колѣната гуна, която е направена отъ сива власеста като аба материя, направена отъ прежда отъ козина и вълна. Отъ сжщата материя носжтъ и обяла, които нагорѣ покриватъ и колѣната. Поясъ носжтъ широкъ, нъ не дебелъ, цървенъ, прѣзъ срѣдата непрѣменно прѣпасанъ съ ремъкъ, на който виси ножче и огниво за паленье „трать“. Селянитѣ отъ селата при политѣ на Даутица въ западната часть на Прилѣпско поле носжтъ долама отъ бѣлъ, а нѣкога и църнъ шаякъ, която долама е малко по-кжса и потѣсна отъ демиръ-хисарската и която по кроя държи срѣдно

мѣсто между кувчето на съсѣднитѣ села при Мукосъ и демиръ-хисарската долама. Много отъ тѣхъ носѫтъ кувче отъ църнъ шаякъ, което е по-кѫсо отъ кувчето на ближнитѣ прилѣпски села. Повечето носѫтъ гуна като порѣчката, а други на мѣсто неѭ турятъ кожухче, дълго колкото неѭ и безъ ржкави. Този костюмъ държи срѣдно мѣсто между демиръ-хисарския, порѣчкия, прилѣпско-полския и прилѣпско-планинския.

3) Полянцитѣ въ Пелагонийско поле носѫтъ кѫса кошуля и елече отъ църнъ или бѣлъ шаякъ безъ ржкави. Зимно врѣме отъ горѣ турятъ кожухъ отъ бѣла овча кожа, нѣкѫдѣ нашаренъ съ 4-жгълни парчета отъ цървенъ мешинъ. На пояса иматъ непрѣменно бѣла кърпа въ долния край, а прѣзъ срѣдата ремъкъ, на който виси пожче, огниво и мешинена кесия за тютюнъ (у тютюнджиитѣ). Мариовцитѣ надъ кошулята и елечето носѫтъ рѣсачка отъ бѣлъ шаякъ съ рѣси отъ вжтрѣ, както власитѣ въ Костурско. Чалмата на мариовцитѣ е бѣла.

Кошулитѣ на всичкитѣ мияци и бърсяци иматъ високи и везани корили (яки). Чорапитѣ сѫ направени отъ груба дебела прежда. У полянцитѣ и мариовцитѣ сѫ бѣли, само на горния край при гърлото иматъ обиколка отъ църна ивица, а у останѫлитѣ мѣста тѣ сѫ цѣлитѣ пъстро нашарени и сѫ по-кѫси отъ полскитѣ. Миячкитѣ по́-добрѣ шарѫтъ чорапитѣ отъ бърсячкитѣ.

Всичкитѣ жени отъ тази область носѫтъ дълга до петитѣ кошуля, която се отличава по туй, че по краищата ѝ и отъ пояса до долния край има изрѣзани ивици 2—3 пръста широки. Споредъ тѣзи ивици кошулитѣ се различаватъ въ разнитѣ мѣста на областьта. Отъ горѣ носѫтъ сая, кѫса дрѣха, която свръшва на 2—3 пръста подъ пояса. Тя се прави отъ бѣлъ шаякъ и различно се украсява съ везенье. Полянкитѣ въ Прилѣпско и Битолско и нѣкои стари жени си правѫтъ тѣзи дрѣхи отъ църнъ шаякъ, правѫтъ ги по-широки и по-дълги отъ бѣлитѣ. Голѣмиятъ поясъ, който се прави отъ плетенка отъ църна вълнена материя, съставява най-отличителната черта въ женския костюмъ на тази область. — Шамиитѣ на по-старитѣ сѫ повече цървени купечки, а по-младитѣ на много мѣста носѫтъ тюлбьени, т. е. бѣли тънки шамии. Празничното имъ облѣкло е пъстро и раскошно. Изобщо селянитѣ и селянкитѣ отъ плѣменатa мияци и бър-

сяци обичатъ да се красѫтъ съ пари. Паритѣ съставяватъ сѫществена часть отъ тѣхния костюмъ. Тѣ носѫтъ пари на главата въ нѣколко паралелни кржга около черепътъ; прѣдницата имъ отъ главата до пояса цѣла е покрита съ паралелни напрѣчни полукржгове отъ бѣли пари, които лежѫтъ една надъ друга като люспитѣ на рибата. Отзадъ парцелътъ имъ е цѣлъ покритъ съ пари и отъ пояса надолу по задникътъ иматъ тъй сѫщо полукржгове отъ пари, както и отпрѣдъ. Тъй щото кога върви промѣнената селянка, дига цѣлъ шумъ и тропотъ. Разликата въ различнитѣ костюми на тѣзи плѣмена състои въ това, че нѣкждѣ турятъ повече, нѣкждѣ по-малко. Толкозъ пари, както прѣдставихъ по-горѣ, носѫтъ въ Пелагонийско поле и въ Мариово. Първо мѣсто въ туй отношение държѫтъ бърсяцитѣ въ тѣзи мѣста, послѣ идѫтъ тетовкитѣ полянки, които носѫтъ само на главата. Въ планинскитѣ мѣста паритѣ сѫ по-мало, а въ полскитѣ повече. Почти на всѣкждѣ селянкитѣ сами изработватъ материята, както за женското, тъй и за мѫжкото облѣкло.

По кроя, по цвѣтътъ на шарбитѣ, украшенията и по разнитѣ притурки на дрѣхитѣ костюмътъ въ нашинско е твърдѣ разнообразенъ. Особено пъстъръ и разнообразенъ е женскиятъ костюмъ. Въ първата область се забѣлѣзватъ промѣнения, които вървѫтъ отъ истокъ къмъ западъ, въ втория — къмъ сѣверъ, въ третия отъ ю.-истокъ къмъ сѣверо-западъ, а въ четвъртия отъ западъ къмъ истокъ. А това се обяснява твърдѣ естествено.

Разнитѣ народи и разнитѣ плѣмена отъ единъ народъ иматъ различенъ костюмъ. Това разнообразие въ костюмитѣ зависи главно отъ климатическитѣ условия на страната, отъ суровитѣ материали, които тази страна дава за направа на дрѣхитѣ и отъ вкусътъ на населението. Колкото на по-низка културна степень сѫ населенията, толкозъ по-голѣмо е това разнообразие по общия си видъ; колкото народитѣ стават по културни, толкозъ костюмитѣ у разнитѣ народи стават по-общи. Споредъ туй костюмътъ е една отъ важнитѣ точки въ етнографията на една страна.

Костюмътъ на населението въ една страна може да се разглежда по общия му видъ и въ частности. Общиятъ видъ му придаватъ материята, отъ която той е направенъ, формата, която е дадена на разнитѣ дрѣхи и количеството на дрѣхитѣ, отъ които е съставенъ костюмътъ. Малки и по-го-

лѣми измѣнения въ кроя на една дрѣха или на всичкитѣ дрѣхи отъ костюмътъ и въ дрѣхитѣ на извѣстна мѣстность, украшенията, които се турятъ на различнитѣ дрѣхи или на нѣкои тѣхни части, съставяватъ частния характеръ на костюмитѣ отъ единъ общъ типъ. Когато думата е за костюмътъ на едно цѣло мѣсто, повече внимание трѣбва да се обръща на общия видъ на типътъ, а кога се говори частно за извѣстна мѣстность, за извѣстенъ градъ или село, по-важенъ е частния характеръ.

Общиятъ видъ зависи отъ мѣстото, за туй той е черта постоянна, а частниятъ характеръ зависи отъ вкуса на населението, който може и да се влияе, затуй е нѣщо непостоянно.

Шаякъ и платно сж материитѣ, отъ които си прави дрѣхитѣ македонското население. Шаякътъ е власестъ, не добрѣ изработенъ и грубъ като хората, които го носѫтъ и природата на мѣстата, въ които се носи. Боята на шаяка бива различна. Платното е дебело, грубо изработено. Словомъ, материята на народния костюмъ удовлетворява само практическата страна, а естетичностьта е изоставена на страна, съвсѣмъ е неизвѣстна.

Облѣклото както мѫжкото, тъй и женското по селата наврѣдъ се прави отъ домашни материи, исключая минтанитѣ, покривкитѣ на главитѣ, фѫстанитѣ по нѣкждѣ, които почнѫхж да правѫтъ отъ фабрични материи.

Въ повечето отъ градоветѣ само младитѣ и по-богатитѣ носѫтъ празднични дрѣхи отъ купечки материи, останѫлитѣ сѐ отъ домашна шаячна или платнена материя. Колкото градчето е по-затънтено, толкозъ послѣдното е по-вѣрно. Въ Паланка, Кратово, Кочани, Тетово всичкитѣ почти жени, които не носѫтъ шалвари отъ басма, обличатъ се съ елеци отъ домашна материя, а мѫжье съ европейски дрѣхи още се брояѫтъ на пръсти.

Населението въ описваната область.

Македонското население състои отъ българи, турци, арнаути, власи, евреи и цигани. Не може да се опрѣдѣли точно, колко е количеството на цѣлото население и колко се пада на всѣкоя отъ изброенитѣ народности, защото нѣма статистики. Напослѣдъкъ турското правителство обърнѫ внимание и на статистикитѣ въ всѣко отношение на поданницитѣ на

Султана. Въ всѣкой виляетъ е прѣдвидено да излиза по единъ голѣмъ виляетски календарь или „Сальнаме“, въ което между другитѣ статии има и статистика на населението. Тѣзи сальманета сж почти единственитѣ официални источници за въ подобни случаи. За Скопския виляетъ има тъй сжщо сальнаме, нъ то е тъй кратко, че малко полза може да се извлѣче отъ него. При туй отъ сальнамето трѣбва да се ползува човѣкъ малко прѣдпазливо, защото се срѣщатъ голѣми невѣрности и неточности.

Въ тѣхъ числото на мухамеданското население се увеличава за смѣтка на християнскитѣ народности, а у послѣднитѣ се уголѣмяватъ малочисленитѣ народности за смѣтка на онѣзи, които сж въ болшинство. — Въ Скопско числото на българитѣ и арнаутитѣ естествено ще бжде намалено.

Статистикитѣ на населението не сж пълни, защото мнозина криятъ нуфузитѣ и не се записватъ, за да избѣгатъ нѣкои данъци и задължения.

Това особено правятъ арнаутитѣ и турцитѣ. Прѣдъ видъ на горното азъ не давамъ никакви числа на населението, а ще се ограничж само съ нѣкои и други етнографически бѣлѣжки върху разнитѣ народности, които населяватъ Скопския виляетъ.

1) Турцитѣ. — Въ Скопско турцитѣ сж въ меншинство. При всичко туй турскиятъ елементъ въ оттатъкъ вардарската страна е по-голѣмъ, отколкото въ отсамъ вардарската и влиянието му тамъ е много по-силно. Това распрѣдѣление се отразява въ облѣклото, езикътъ, въ пѣснитѣ и даже въ животътъ на българитѣ. Въ градоветѣ и въ по-голѣмитѣ села на цѣлия край оттатъкъ Вардаръ (Скопско) турскитѣ „чинтиани“ сж като народенъ костюмъ: въ Щипъ, Кратово, Паланка и др. всѣкоя невѣста при другото рухо трѣбва да приготви и нѣколко рала чинтиани. Не само младитѣ въ чаршията, нъ и дѣцата и женитѣ владѣятъ тукъ добрѣ турския езикъ, на който много обичатъ да говорятъ, когато много отъ турцитѣ никакъ не знаятъ български. Кога говорятъ български, гражданитѣ много обичатъ да украсяватъ разговора си съ турски поговорки и изрѣчения, когато въ срѣдна Македония редки сж селянитѣ, които да знаятъ турски. Тукъ повечето отъ тѣхъ знаятъ турскитѣ манета (турски любовни пѣсни), които сж най-любимитѣ пѣсни на гражданитѣ въ Скопско. Турскитѣ манета и приеми въ весел-

битѣ, въ срѣщитѣ и поздравленията сѫ въ общо употрѣбение между гражданитѣ. Въ Щипъ женитѣ редомъ пушѫтъ тютюнъ, а това е чисто турски ханѫмски навикъ. Отношенията на мѫжьетѣ къмъ женитѣ тукъ сѫ повече отъ всѣкѫдѣ другадѣ въ Македония първобитни. По происхождение турцитѣ въ Скопско сѫ юруци, чисти турци прѣселени отъ Мала-Азия, на които говорътъ е още съ мало-азиатски акцентъ на произношението.

Нъ турцитѣ тукъ сѫ по-малко сравнително съ други мѣста по нашинско. Най-много турци-юруци има въ Щипската кааза. — Населението по двѣтѣ поли и двата склона на Плачковица, по двата склона на Конечката планина, по напрѣчната възвишеность между Радовишъ и по хълмиститѣ отлоги, които се спускатъ отъ западния край на Конечката планина въ южната часть на Овче-поле е въ болшинство юручко. Собствено „Юруклукътъ“ се намира по западната половина отъ южния склонъ на Плачковица пл. Много турско-юручки села има въ Овче-поле, особено въ сѣверо-западния край, поради което пѫтътъ Скопйе — Кочани тукъ е много опасенъ, и въ Пиянецъ по склонътъ на Осогово. Мухамеданитѣ въ Малешъ сѫ потурци, а въ Тиквешъ — помаци. Почти въ всичкитѣ градове на Скопско турското население е повече отъ христианското.

II) *Власи. Власи* прѣселенци тукъ има по-малко отколкото другадѣ. Най-много ги има въ Скопйе и Кочанско, дѣто безбожно експлоатиратъ простодушното българско население. Освѣнъ тѣхъ по планинитѣ се срѣщатъ така наречените *каракачани* или църни-власи. Най-много ги има въ Палаечкия Лисецъ. Каракачанитѣ обитаватъ повече срѣднитѣ височини на планина Вичъ, тѣ се занимаватъ главно съ скотовъдство, жилищата имъ сѫ колиби въ видъ на конусъ, които ги правѫтъ по слѣдующия начинъ: испърво забиватъ въ земята прътье въ видъ на кржгъ, горнитѣ крайща на които, като ги връзватъ въ едно, образуватъ конусъ; прѣзъ тѣзи прътье прѣкарватъ други прътье и покриватъ ги съ ръженица. Отъ една страна оставятъ врата, която затварятъ съ дъска. Фурнитѣ си правѫтъ тъй: дигатъ единъ четверо-жгълникъ високъ до единъ метъръ, послѣ го покриватъ съ плочи, надъ които поставятъ пакъ плочи; на първия катъ си пекѫтъ хлѣбъ. Домашнитѣ имъ сѫдове: лъжици, паници и пр. сѫ дървени. Дрѣхитѣ имъ сѫ бѣли, сами си ги изработватъ. Женитѣ но-

сѫтъ приблизително сѫщитѣ облѣкла като мѫжьетѣ; тѣ сѫ бѣли, дълги, обущата имъ сѫ цървули и сейменски опинци. Мѫжьетѣ се занимаватъ съ овчарство, а женитѣ пертъ, готвѫтъ, тъчѫтъ, сновать, а най-много предѫтъ вълна. Властитѣ сѫ богати съ кози и овци; по нѣкои иматъ до 1000 овци. Тъй сѫщо сѫ богати съ конье; иматъ до 250—300 конье Отъ овцитѣ добиватъ сиренье старо и младо (сенско), урда и смѣсь отъ сиренье и урда, които нѣща разнасятъ по околнитѣ села: Прѣкопана, Черешница, Блаца, Вишени и въ гр. Костуръ. Занимаватъ се още съ дърволакъ, който тоже распродаватъ по ближнитѣ села лѣтѣ. Обитаватъ въ Вичъ само лѣтѣ, а зимѣ отиватъ въ по-топлитѣ страни, за да могѫтъ да прѣхранятъ добитъкътъ си.

Тамъ въ планината празднуватъ всѣки по-главенъ праздникъ, а особенно на *Петдесетница* канѫтъ всичкитѣ селяни и правѫтъ голѣмо угощение. Въ по-голѣмитѣ праздници, като Богородица, Кръстовъ-день и др. отиватъ въ ближнитѣ села (Блаца) и повикватъ селскитѣ свещеници. за да имъ светѫтъ вода (аязмо).

III) *Евреи* има само въ Скопйе и Щипъ, като въ главни търговски центрове на страната. Скопскитѣ иматъ добро търговско бѫджще, а щипскитѣ ходѫтъ къмъ упадъкъ. Еднитѣ и другитѣ за сега играѫтъ твърдѣ слаба роль въ общественитѣ и търговски работи.

IV) *Цигани*тѣ, както на всѣкѫдѣ по насъ, се дѣлѫтъ на заселени и чергари. Първитѣ сѫ повече ковачи и джамбази, а вторитѣ си поминуватъ съ просия. По вѣра вторитѣ сѫ всички мохамедани, а нѣкои отъ първитѣ сѫ християни.

V) *Арнаутитѣ* смѣтатъ цѣло Скопско за арнаутлукъ, нъ въ дѣйствителность гѣ заселяватъ само планинскитѣ мѣста въ западнитѣ покрайни мѣсга на страната, а подъ влиянието имъ сѫ ближнитѣ мѣста, именно: Скопската и Кумановската каази и западната планинска часть на Велешката кааза. Въ тѣзи мѣста арнаутскиятъ езикъ е доста распространенъ. Въ Тетово той е равноправенъ съ българския, въ Скопйе силно распространенъ особено на пазаря, въ Куманово мнозина го знаѫтъ, въ Щипъ тукъ-тамѣ се чува, а въ останѫлитѣ мѣста нѣма нито слѣди отъ него. Въ своитѣ „Очерки за Македония“ г. Верковичъ забѣлѣзва, че жителитѣ на селата по Шаръ, Любогрънъ и въ цѣло Тетовско, както и въ цѣлата страна отсамъ Дринъ, сѫ потурчени българи, нѣкои

отъ които още говорѧтъ български, а други арнаутски. Заинтересуванъ отъ тази бѣлѣжка на г. Верковича, азъ се опитахъ да науча нѣщо и друго отъ историята на населението въ този дивъ край. Събранитѣ кратки свѣдѣния излагамъ тукъ и при описването селата въ тѣзи мѣста.

Мнѣнието на г. Верковича относително происхождението на населението по Шаръ не е съвършенно вѣрно. Само Рѣканцитѣ и часть отъ селата по Шаръ, нѣколко отъ селата по Буковикъ планина, послѣ нѣколко села въ Кичевско и въ сѣв. — западния край на Охридското поле и Торбешитѣ въ Скопскитѣ планини сѫ потурчени българи, нѣкои отъ които сѫ приели арнаутския езикъ отъ съсѣдитѣ си арнаути, а други си запазили езика и останѫли помаци. Да сѫ всичкитѣ българи, както утвърждава г. Верковичъ, това е невъзможно, защото: а) нѣмало отъ какво да прѣгръщатъ мухамеданството, б) нѣмаше отъ кѫдѣ да изучѫтъ арнаутския езикъ. Въ топографията азъ давамъ списъкъ на нѣкои отъ селата, които сѫ потурчени, а за врѣмето и причинитѣ на потурчването не можахъ да добиѫ свѣдѣния, исключая за нѣкои села въ Тетовската кааза. Истината е, че по-напрѣдъ се прѣселили по тѣзи мѣста арнаути отъ Дринската страна, послѣ подъ тѣхния натискъ нѣкои отъ мѣстнитѣ жители избѣгали, а други приели мухамеданството, за да се избавѧтъ отъ притѣсненията имъ. Тамъ дѣто натискътъ е билъ по-голѣмъ, дѣто арнаутитѣ сѫ били повече, българитѣ изучили отъ тѣхъ и приели езика имъ, а дѣто тѣ сѫ били по-малко, българскиятъ езикъ останѫлъ непокѫтѫтъ.

Както е извѣстно отъ историята, словѣнскиятъ или подобрѣ българскиятъ елементъ се е простиралъ оттатъкъ Дринъ и даже оттатъкъ Кандавия планина. Прѣку Ябланица въ Елбасанско има мѣстность Голо-бърдо. По думитѣ на единъ арнаутинъ отъ Дебърско селата въ тази мѣстность сѫ били сѐ български, което потвърждава и самото название на мѣстността. Въ вѫтрѣшността на Малесорията е имало цръквички отъ византийски стилъ и други християнски светини, които сѫ останѫли, навѣрно, отъ бившитѣ тамъ словѣне. Всичкитѣ почти географически названия на Дебърско, а много отъ тѣхъ и въ Малесорията, сѫ чисто български. Тѣзи факти потвърждаватъ мнѣнието на много историци, че голѣма часть отъ днешния арнаутлукъ нѣкога е била словѣнска страна.

У арнаутитѣ се забѣлѣзва силно стрѣмление да се разпространяватъ и спускатъ на истокъ и сѣверъ за смѣтка на съсѣдитѣ си словѣне; въ Метохия и Дукакьинъ, които нѣкога сж били заселени съ сърби, днесь арнаутитѣ съставяватъ болшинството на населението; сжщото е въ Дебърско, Тетовско и въ западната часть на Скопско.

Главниятъ факторъ, който прѣдизвикалъ това движение, е характера на мѣстото. Види се, на арнаутитѣ дотегнжли албанскитѣ скали и лѣсове, които сж населени съ подобни тѣмъ диви грабители и които имъ даватъ слаби срѣдства за поминъкъ, за туй захванжли да се движжтъ на истокъ и сѣверъ, за да се доближжтъ до трудолюбивитѣ словѣне, на гърбътъ на които да могжтъ по-лесно да живѣжтъ.

Тази е общата основна причина за прѣселяването, а частнитѣ и случайни причини за прѣселяването оставатъ неизвѣстни. Азъ можахъ да научж причинитѣ за прѣселяването само на нѣкои села въ Тетовско. Както се разбира отъ приведенитѣ по този въпросъ бѣлѣжки въ описанието на Тетовската кааза, причинитѣ за дохажданието на арнаутитѣ тукъ сж три:

1) Тетовскитѣ паши и правителството умишленно сж прѣселявали тукъ цѣли села или сж повиквали единъ по единъ много арнаути, или най-подирѣ сж подпомагали волнитѣ прѣселявания. Това тѣ правили съ цѣль да намалжтъ силата и значението на българитѣ, голѣмото болшинство на които ги плашило. 2) По-голѣмата часть отъ старитѣ прѣселенци сж избѣгали тукъ отъ кръвь, а подиръ тѣхъ сж дохаждали и други тѣхни роднини и приятели. 3) Много отъ арнаутитѣ, привличани отъ хубоститѣ и богатството на мѣстото, сж напускали своето бѣдно и диво отечество и сж дохаждали тука.

Не може точно да се опрѣдѣли врѣмето, отъ когато се е захванало това прѣселявание на арнаутитѣ; по всѣка вѣроятность то трѣбва да си води началото въ дълбоката дрѣвность. Прѣселяването продължава и сега и навѣрно ще продължава.

Не е точно извѣстенъ начинътъ за прѣселяването имъ; нъ ако се сжди по Тетовско, прѣселяванията ставали постепенно и мирно, а не на голѣми маси и съ оржжие. По тази или онази причина днесь се прѣселяватъ въ нѣкое село една или нѣколко фамилии, слѣдъ врѣме при тѣхъ

дохаждатъ още други нѣкои фамилии, тѣхни роднини или познати и т. н.

Нахлуването по този начинъ на арнаутитѣ е прѣдизвикало едно мирно съпротивление отъ страна на мѣстнитѣ жители българи. тъй щото се появила борба между арнаутитѣ и българитѣ за мѣстожителството имъ. Отъ страна на арнаутитѣ борбата се е водила съ оржжие и сила; тѣ систематически и умишленно съ притѣснявали, мжчили и ограбвали съселянитѣ си християни, за да ги истикатъ отъ селото и да присвоятъ корията, пасбищата, нивитѣ и кжщитѣ имъ; а отъ страна на българитѣ — съ търпѣние и упорито постоянство. Борбата е била неравна, за туй най подирѣ българитѣ съ отстжпвали, почвали полека-лека да се изселяватъ, за да се освободятъ отъ притѣсненията, додѣто се истрѣбвали всичкитѣ и оставали селото въ пълно владѣние на арнаутитѣ. Като излизали отъ планинистата Албания, арнаутитѣ естествено се заселявали първо по планинитѣ, а българитѣ, притѣснени отъ тѣхъ, слизали при политѣ на тѣзи планини; като заселили планинитѣ, арнаутитѣ почнжли да слизатъ при политѣ и да истикватъ и отъ тамъ българитѣ, които бѣгали прѣдъ тѣхъ въ полскитѣ села.

До сега арнаутитѣ въ новитѣ си огнища съ се заселили само по планинитѣ и при политѣ имъ. Не може да се каже, да ли ще гонятъ българитѣ и въ полето; нъ като се вземжтъ прѣдъ видъ наклонноститѣ и занаятитѣ имъ, може да се каже, че тѣ не ще се заселяватъ въ низкитѣ равнини, а ще се ширжтъ на истокъ по планинитѣ и по политѣ имъ.

Тази борба въ нѣкои села е свършена, въ други въ срѣдата, въ трети на края, а за четвърти сега се захваща на-ново. Отстжпването на българитѣ и напускането на старитѣ имъ огнища силно ги е поразило, раздразнило народната фантазия, въ резултатъ на което съ се явили сума пѣсни и приказки, въ които се расказватъ тѣзи събития.

Източната граница на мѣстата, въ които се срѣщатъ арнаутски села, е твърдѣ неправилна. Въ Кумановско арнаутски села се срѣщатъ само по Козякъ до границитѣ на Кумановската кааза, по склонътъ и по политѣ на Църна-гора планина. Въ Козячията тѣ съ още въ меншиство, нъ по склонътъ на Църна-гора съвършенно истикали християнското население, а при политѣ ѝ съ болшинство. Въ скопска Църна-гора и при политѣ ѝ има нѣколко села; отъ прохода

на Качаникъ на долу границата на арнаутлука въ Скопската кааза върви по Лѣпенецъ въ Вардаръ и по послѣдния до надъ онова мѣсто надъ тѣсninата му, дѣто се свръшватъ послѣднитѣ отлоги на Китка планина. Въ Църна-гора сж малко нъ силни. Дервенътъ, склонътъ и политѣ на Скопскитѣ планини, Рудина-планина въ Каршияка, долината на Маркова р. сж населени почти исключително съ арнаути. Въ Велешката кааза арнаутски села има до источнитѣ поли на Скопскитѣ планини, Солунскитѣ пл. и Даутица. Въ Порѣче има само нѣколко арнаутски села. Даутица е свободна отъ тѣхъ, отъ неж на истокъ, кой знае какъ, сж слѣзли въ Прилѣпското поле и се заселили по-подирѣ на Мукосъ.

Въ Кичевската кааза арнаутитѣ сж останжли повечето въ западната му часть, най-вече въ Горна-Кичева и Копачка. Въ Демиръ-Хисаръ най-източното арнаутско село е Сълпъ. — Голѣмата Бигла пл. е още свободна отъ арнаути. На югъ отъ веригата на Бигла арнаутитѣ сж силни въ Охридско, а въ Рѣсенско ги нѣма, значи Петрино пл. и гребенътъ, който се скача съ Бигла, образуватъ най-източната граница на арнаутлука на югъ отъ Бигла.

VI. *Българи.* Тѣ съставяватъ масата на населението въ областьта, която описвамъ. При всичкитѣ извъртвания на официалната статистика, пакъ тѣ фигурират повече отъ половината на цѣлото население. Азъ не можахъ самъ лично да съберж точни данни за числеността на населението и зарадъ туй никакви цифри не давамъ. Описанието на българското население го направихъ при отдѣла на Топографията, тъй щото излишно е да повтарямъ тукъ сжщото нѣщо и да влизамъ въ подробности.

Поминъкъ.

Както видѣхме, природата богато е надарила този край, нъ не и за нещастнитѣ му жители. Селянитѣ въ Скопско изобщо взети сж твърдѣ бѣдни, първобитни по животъ и развитие. Богатъ селянинъ е извънредна редкость. — Достатъчно е да влѣзнешъ въ една кжща, да се разговоришъ съ селянитѣ и да видишъ отчасти животътъ, за да се увѣришъ въ горното. Споредъ туй животътъ на селянитѣ състои въ борба за животъ. Като не може да си добива прѣхраната въ мѣстото, голѣма часть отъ населението ходи за печалба на чуж-

бина. Най-много гурбетчии има отъ Тетовско и Скопска Църна-гора, до толкозъ ги има, щото отъ 50 кѫщи въ нѣкои села останѫли днесь само 6. Селянитѣ отъ Кумановско и Паланечко подъ пл. Козякъ ходѫтъ за печалба по околнитѣ градове, а най-повече по Сръбско, Влашко и Българско, дѣто работѫтъ като фурнаджии, халваджии и майстори. Не е малко повлияло на това, разбира се, и угнѣтяването отъ турцитѣ и безбожнитѣ граждани. Тоя гнетъ и безисходното положение на селянина убили въ него всѣкаква енергия. Животътъ му е поразително мизеренъ — нашиятъ селянинъ води единъ чисто животински животъ, безъ всѣкаква сгодность и вкусъ и безъ мисъль за подобрѣние, или, съ други думи, се храни, облича и урежда колкото да живѣе. За да не говорѫ много, достатъчно е да кажѫ туй, че домакини съ много овци и кози, които продаватъ съ стотини оки вълна и козина, въ кѫщата си нѣматъ покривка, а седѫтъ и спѫтъ на голи рогозки. Богатиятъ и сиромахътъ въ туй отношение сѫ равни. За да се разбере приблизително и понагледно състоянието и животътъ на нашитѣ селяни, привеждатъ тукъ описъ на разноскитѣ на 2—3 селски кѫщи и 1—2 градски:

1) Богата кѫща отъ 8 мѫжье, 4 жени, 2 дѣца:

приходъ 15,300 гр.
разноски 12,291 „

3,009 излишъкъ.

2) Сиромашка кѫща отъ 3 мѫжье, 2 жени, 2 дѣца:

приходъ 4,400
разноски 5,040

640 недоимъкъ.

3) Срѣдна кѫща: мѫжъ, жена и 3 дѣца.

расходъ:

жито	120	шиника	960 гр.
пшеница	10	„	100 „
гроздье	400	оки	240 „
месо свинско	40	оки	200 „
дрѣхи			300 „
месо прѣзъ лѣтото и риба			150 „
грахъ	40	оки	60 „
			2,010

прѣнесени	2010
покжщпина	460
дърва 100 тов.	300
за нужда	200
веселье и гости	265
обуща	100
зейтинъ	56
сапунъ 20 „	100
свещеникъ, умир. и пр.	30
тютюнъ и кибритъ	25
дрѣболии	300
Всичко	3846

приходъ:

жито	400
гроздье	360
дукянъ	1000
вино и др.	2000
	3760
недоимъкъ	86

До колко е несносно положението на селянина, може да се види отъ това, когато той се върне отъ гурбетъ. Прѣзъ първия мѣсецъ той бива здравъ, цървендалестъ, даже спретнжтъ и гордъ; на втория мѣсецъ главата му е вече наведена, лицето изсъхнжло, погледътъ му изгаснжлъ. — Положението и животътъ му не малко се отразяватъ върху физическата и усмтвенната природа на селянина. Чистиятъ полски климатъ и работническиятъ животъ отчасти сж парализували влиянието на физическата природа, нъ духовната природа си остая чисто подъ влиянието на тѣзи условия.

Въ сравнение съ селянитѣ по другитѣ части на нашата страна, тукашниятъ селянинъ стои на най-низка степень на развитие. Тжпость и дѣтинска недоразвитость съставяватъ едва ли не най-виднитѣ духовни способности на скопския селянинъ.

Както бива у първобитнитѣ народи, у насъ суевѣрната набожность е въ пълната си сила. На всѣкое мѣсто, кждѣто се е случило нещастие или щастие, поставятъ кръстъ. Като постигне нѣкого нѣкое нещастие, за избавяние отъ него нашия ѳългаринъ обѣщава всевъзможни нѣща на църква, манастиръ, даже и на сиромаси; щомъ мине нещастието, реченото трѣбва

да се испълни, защото въ противенъ случай нещастието пакъ може да се повърне. Таквизъ *векявания* състоятъ въ това— или да обвие три пѫти съ *свещи* църквата, или да се запали голѣма свѣщь на манастирь, да се подари нѣкое животно или каквото и да е произведение, да се ходи на поклонение на храмътъ на манастиря, или ако е работата за дѣте, дѣтето да служи на манастиря опрѣдѣлено врѣме и др. т.

Почитанието къмъ свещеника е благоговѣйно, ако и да би билъ той и най-недостойния пияница.

Българинътъ селянинъ се отличава по чистотата на нъравитѣ и честностьта си. Разбойничеството между българитѣ несѫществува, защото българинътъ още отъ малъкъ се приучва на нужда и трудъ. — Селянитѣ отъ Битолско и Сѣрско напр. бихѫ ти се прѣдставили въ разговора интелигентни хора въ сравнения съ нашия селянинъ. Селянитѣ отъ селата при Козякъ пл. въ Кумановско и Паланечко ходѫтъ на печалба по околнитѣ градове, малешевцитѣ ходѫтъ като майстори въ България, а и много малешевки като жетварки и вършачки прѣзъ лѣто отиватъ въ Овче-поле. — До като се намиратъ на гурбетъ, особни хора поддържатъ сѣмействата имъ; това сѫ *саиджиитѣ* или *таксилдаритѣ*. Тѣзи sui-generis търговци пѫтуватъ всѣка година тамъ, дѣто си иматъ длъжници гурбетчии и си прибиратъ паритѣ срѣщу неимовѣрни лихви. Зарадъ това и чужбината не имъ помага въ нищо. А когато подиръ 20 годишенъ гурбетъ сполучѫтъ да спестѫтъ нѣщо, разбойници ги прѣсрѣщатъ и ги ограбватъ, а често и ги убиватъ.

Останѫлото тукъ население живѣе както намѣри, като се придържа до икономията. Пестовностьта е отличителна черта на нашия селянинъ, неговото благосъстояние, неговото сѫществувание, ако щешъ, се основава на тази му пестовность. При тешкитѣ данъци, при слабитѣ источници за богатство, при тази слабо развита търговия и промишленность, пестовностьта е единственното срѣдство за обогатвание, — това е най-распространеното мнѣние у насъ.

К Р А Й.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

По-важни печатни погрѣшки.

Стр.	Редъ:	Напечатано:	Чети:
3	19	положеоне	положение
5	39	Пияченко	Пиянечко
5	41	било	билъ
6	29	описамието	описанието
10,28	12,7	Голикъ	Голакъ
12	25	пасища	пасбища
13	8	Влайници	Влайница
15	31	с иводжтъ	си водѫтъ
21	28	Паленечкото	Паланечкото
22,40	10,40	па	на
„	14	Прѣгалница	Брѣгалница
26	15	нѣкой	нѣкои
29	1	Драговаръ	Драговоръ
34	30	Срѣща	Срѣщу
38	4	сѫ богата	съ богата
39	16	струва ми, се че	струва ми се, че
47	29	песносенъ	несносенъ
49	2	продължеине	продължение
„	30	Сърпъ	Съртъ
53	28	се намиратъ	се намира
55	33	тѣ	тя
56	39	кото	като
57	31	отъ югъ, къмъ сѣверъ	отъ югъ къмъ сѣверъ,
58	35	наистина	наистина
59	1	Чамъ й	Тамъ и
61	37	расхотка	расходка
62	25	Стопие	Скопйе
„	27	уединенъ	уединенъ
66	11	сѫ ис	сѫ си
„	26	Гурърлевска	Гувърлевска
„	40	снежени	снижени
„	41	веригата сѫ,	веригата, сѫ
68	28	пооткива	пооткрива
„	32	Салалова	Салакова
70	3	кисочини	височини
72	7	стъна	стѣна
73	24	пасаища	пасбища
74	32	планина	планина
75	8	необикновенни	необикновенни
„	9	Фантазия	фантазия

Стр.	Редъ:	Напечатано:	Чети:
75	23	дохожда	дохажда,
„	29	кѫтотетѣ	кѫтоветѣ
76	15	верѣдъ	врѣдъ
„	41	сконъ	склонъ
77	4	се открило	се открила
79	13	Сопица	Сопица
„	31	Макаръ нъ рѣдко нъ сега	Макаръ на редко, нъ сега
80	15	планини.	планини
145	9	Козакъ	Козякъ
„	17	стетоѫтъ	състоѫтъ
„	28	Каменистия	каменистия
„	33	Козякъ.	Козякъ
„	35,37	състои	състои
146	1	състявътъ	съставътъ
„	4	козяшката	Козяшката
147	3	Верманската	Германската
„	19	форми	форма
„	21	прѣдставинъ	прѣдставимъ
„	39	всѣкой отъ който състой	всѣкой отъ които състои
148	7	житети	жители
„	32	произлѣзо	произлѣзло
150	28	тази	тѣзи
„	35	покривъ.	покровъ
„	35	която	който
151	9	Лрива	Крива
152	1	Кюстердилско	Кюстендилско,
153	11	рѣка.	рѣка
155	16	Осоговкса	Осоговска
„	26	образува	образувать
156	28	часть тази	часть на тази
„	33	Злѣтовичица	Злѣтовчица
158	1	надвиснѫлъ.	надвиснѫлъ
159	34	дългообразна	дѫгообразна
163	24	лѣсови	лѣскови
168	41	Лаковица	Лакавица
170	22	Дуракчката	Дурачката
„	41	$2^1/_2$	$2^1/_2$ ч.
174	31	най-работния	най-работния
„	32	Кратово.	Кратово
177	32	равнищс	равнище
180	26	голо, покрито	гола, покрита
„	33	плачковица	Плачковица
181	25	*Отдъли!*	
„	27	хасталакъ	храсталакъ
„	37	доловетѣ.	доловетѣ
182	19	Щитъ	Щинъ
183	14	проходъ	прѣходъ
„	30	Подорешъ	Подерешъ

Стр.	Редъ:	Напечатано:	Чети:
184	35	Малешвската	Малешевската
„	„	Плачковина	Плачковица
186	1	Пияничко	Пиянечко
„	8	Съ Посякъ и Осогово,	Съ Песякъ и Осогово
„	30	появимъ	появишъ
„	39	Бърбищица	Бърбощица
187	17	миого	много
„	39	Въ неѫ,	Въ неѫ
188	16	Голякъ	Голакъ
189	6	Винища	Виница
190	1	ло	на
„	18	койня	копня
191	23	поли, на която	поли на която
193	32	Здуне	Здунье
195	9	която и	която ѝ
„	16	раздѣлило	раздѣлено
„	36	проиведение	произведение
196	18	ртителность	растителность
„	14	онѣзи,	онѣзи
„	28	расрителность	растителность
197	6	гигански	гигантски
„	24	живосна	живостна
„	28	зависъ	завистъ
„	30	гигаитския	гигантския
„	31	наредени	надарени
„	36	а но съставать	а по съставъть
200	4	пѫтьръ	пѫтьть
„	18	Качапския	Качаникския
„	33	Кумовското	Кумановското
201	38	край Пчиня,	край Пчиня
202	28	Буячанската	Буланчанската
„	31	шумакъ	шамакъ
„	37	на западъ,	на западъ
„	39	тиняста	тиняти
203	2	шумакъ	шамакъ
204	19	извѣстенъ	извѣстно
207	20	откъмъ Трѣска;	откъмъ Трѣска,
208	36	въ които	въ която
211	1	то е нѣкоя отъ солитѣ)	(то е нѣкоя отъ солитѣ)
213	32	Собственно,	Собственно
214	1	Злѣтовица	Злѣтовщица
215	3	Малшни	Малино
„	32	желѣзницата,	желѣзницата
217	8	Планечкото	Паланечкото
218	31	на които	на който
227	24	дългообраза	дѫгообразна
„	35	Прѣслонъ	Прѣслопъ
230	23	по онова	до онова

Стр.	Редъ:	Напечатано:	Чети:
231	4	по	нъ
232	4	брѣпицата	брѣницата
233	3	сѫшества	сѫщества
234	34	Битоля,	Битоля
235	5	Прѣслонъ	Прѣслопъ
238	3	всчкото	всичкото
„	12	края	кроя
239	7	Вървоитъ	Вървоитѣ
241	32	Границитѣ	Границата
242	14	кривулястъ	кривуляста
244	28	Горската	Гарската
„	29	Сърпътъ	Съртътъ
252	14,27	Лѣшанската	Лѣшокската
„	27	пококата	посоката
255	21	брѣгово	брѣгове
256	29	селца,	селца
261	35	Рачаки	Рѣчани
265	31	на, Геолога	на Геолога
268,271	22,25,20,37	Вървоитъ	Вървоитѣ
271	17	долъ въ дъното по който	долъ, въ дъното на който
„	23	Манастирскитѣ.—Вървоитъ	Манастирскитѣ Вървои
„	32	Бърждени	Бърждани
275	14,16	Бабинъ	Бабина
277	18	Нерозечката	Нерезечката
„	37	Словашската и Труилската	Сливовската и Турянската
278	32	Крѣва ръка	Крива рѣка
284	24	влира	влива
289	10	Кочанско	Кумановско
295	32	па	на
300	4	житнпца	житница
304	30	съсгоящъ	състоящъ
307	30	суходолни и,	суходолини,
308	18	на истокъ,	на истокъ
309	34,36	Дедино	Дединье
313	4	Долги-рудъ	Долги-ридъ
„	35	Делечката	Доленечката
315	40	поса троени	построени
315	10	Селячка	Селечка
316	16	Малошвикия	Маловишкия
323	14	отношение.	отношение
„	20	свързанъ	свързана
332	8	Дерветитска	Дервентска
333	34	на по тѣзи	по тѣзи
335	35	Рогочевската	Рогачевската
336	35	се	сѐ
338	14	Гостиваръ	Гостиваръ
346	1	Владицица	Владичица
349	33	опустощилъ	опустошилъ

Стр.	Редъ:	Напечатано:	Чети:
352	11	такси, отъ	таксиотъ
366	12	Критничката	Коритничката
368	12	Козячката	Козичката
376	21	брѣгалничката	Брѣгалнишката
379	28,32	Мажулчкия	Мажуичкия
401	10	Мечя	Мегя
402	20	Лоненъ	Лопенъ
413	34	се него	се съ него
472	16	Карадумица	Караджица

Имена, които се произнасятъ двояко.

1 Порече — Порѣче
2 Скопие — Скопйе
13 пасища — пастбища — пасбища
11 Здуне — Здунье
10 Тисовица — Тисойца
9 Поника — Пониква
8 Вейцовската — Вейцевската
кяи — кехаи
7 Пескопойца — Пископойца
6 Петровчица — Петровщица
12 Студенчица — Студеничка р. — Студенщица
14 рагозини — рогози — рогозки
3 Мориово — Мариово
4 Кичево — Кичева
15 щица — дъска
5 Бушева — Бушова — Бушоа чешма
Гйойница — Гйонойца
Мелце — Мелца